

OSAMOSVOJITEV 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih

uredili: Mitja Ferenc
Jurij Hadalin
Blaž Babič

1948

1834

1765

MDXXII

is cogitatio nostra sententia. Non enim
rum vegetur animus errore : & incertis rebus
mus vñq̄ quod sequamur. Quid enim est, pe
gnitione optabilius? quid præstantius? quid
dignius? quã qui expetunt & adsequuntur, tu
condi sunt nec quicquid est aliud, quod Medicu
mendet, quàm ipsa anatome. Cuius studium c

HISTORIA 20

ZNANSTVENA ZBIRKA

ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

**OSAMOSVOJITEV 1991:
država in demokracija na Slovenskem
v zgodovinskih razsežnostih**

**Uredili: Mitja Ferenc
Jurij Hadalin
Blaž Babič**

Ljubljana 2011

**OSAMOSVOJITEV 1991:
država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih**

Uredili: Mitja Ferenc, Jurij Hadalin, Blaž Babič
Recenzenta: Aleš Gabrič, Peter Vodopivec

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2011.
Vse pravice pridržane.

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Izdal: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
Univerze v Ljubljani
Za založbo: Andrej Černe, dekan Filozofske fakultete

Oblikovanje naslovnice: Metka Žirovnik
Prelom: Uroš Čuden, Medit d.o.o.
Tisk: Birografika Bori, d. o. o.
Naklada: 200 izvodov
Ljubljana, 2011
Prvi natis

Cena: 20 EUR

Izid knjige so finančno omogočili Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Inštitut za novejšo zgodovino, Oddelek za zgodovino Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Zgodovinsko društvo Ljubljana

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)«19»(082)
342.3(497.4)(082)
321.7(497.4)(082)

OSAMOSVOJITEV 1991 : država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih / uredili Mitja Ferenc, Jurij Hadalin, Blaž Babič. - Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011. - (Historia : znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani ; 20)

ISBN 978-961-237-466-2
l. Ferenc, Mitja
258985472

KAZALO

Zdenko ČEPIČ: Slovenija, Moja država: država in državnost v mislih in dejanjih slovenske politike (dejstva in mnenja).....	5
--	---

DEMOKRACIJA IN DRŽAVA V SLOVENIJI V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA

Ľuboš KAČÍREK: Od „nehistorického“ k štátotvornému národu. Komparácia vývoja národného hnutia Slovincov a Slovákov v rokoch 1780 – 1920.....	39
Jurij PEROVŠEK: Država in demokracija v pogledih slovenske politike v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji (1918–1941).....	59
Egon PELIKAN: Cerkev in politični katolicizem na Slovenskem in narodno vprašanje.....	77
Bojan BALKOVEC: Slovenci na volišču.....	91
Boris MLAKAR: Fašizem in slovenske izkušnje.....	103
Bojan GODEŠA: Druga svetovna vojna – prelomnica v slovenski narodni in državotvorni emancipaciji.....	117

DEMOKRACIJA IN DRŽAVA V DRUGI JUGOSLAVIJI

Vida DEŽELAK BARIČ: Osvobodilna fronta in vprašanje narodne emancipacije ter demokratizma.....	127
Jerca VODUŠEK STARIČ: Revolucija in država.....	141
Jože PRINČIČ: Zadnji del poti k slovenskemu narodnemu gospodarstvu (1945-1991).....	153
Nevenka TROHA: Slovenske meje v 20. stoletju : problematika nastanka državnih mej Republike Slovenije.....	175
Jure RAMŠAK: »Neodvisna Slovenija do konca leta 1964!« Kritika položaja Slovenije v Jugoslaviji in zgodnje ideje o samostojnosti.....	197
Zdenko RADELIC: Hrvatska i Slovenija u SFRJ: sličnosti i razlike.....	209
Božo REPE: Vloga akcije »Slovenija, moja dežela« pri oblikovanju nacionalne zavesti.....	225
Nikica BARIČ: Glavne značajke hrvatske politike prema Sloveniji i Srbiji tijekom 1991. godine.....	241

4 OSAMOSVOJITEV 1991: DRŽAVA IN DEMOKRACIJA NA SLOVENSLEM ...

MED JUGOSLAVIJO IN SLOVENIJO

Damijan GUŠTIN: Oborožene sile v prelomnem trenutku: nacionalna obramba – dosežek samostojne slovenske države? 253

Filip ČUČEK: Slovenska milica v procesu osamosvajanja 1989-1991..... 265

SOOČANJA Z NOVIMI IZZIVI

Jure GAŠPARIČ: Poslanec Državnega zbora Republike Slovenije 1992 – 2011..... 281

Aleksander LORENČIČ: Prehod v kapitalizem: izkušnja Slovenije, Češke, Srbije in Hrvaške..... 297

Blaž BABIČ: Vse se je začelo z odločitvijo volivcev leta 1990: Krvav razpad SFRJ in razlike med na volitvah izbrano smerjo politične tranzicije v Sloveniji in Srbiji 317

Imensko kazalo 339

SLOVENIJA, MOJA DRŽAVA DRŽAVA IN DRŽAVNOST V MISLIH IN DEJANJH SLOVENSKE POLITIKE (DEJSTVA IN MNENJA)¹

Osrednja tema slovenske zgodovine od sredine 19. stoletja je bilo vprašanje naroda, vprašanje narodnega ozemlja (do kod to sega) in tudi vprašanje oblasti nad tem ozemljem. To je bilo vprašanje državnosti. Narod – ozemlje – oblast so bistveni pogoji države. V slovenskem primeru je šlo za narodno državo, s katero je – s pretrganjem državnopravnih vezi z jugoslovansko državo leta 1991 – narod postal nacija. Avtor pregledno prikaže poglede in dejanja slovenske politike glede lastne državnosti v času, ko so Slovenci živeli v okviru drugih državnih tvorb od prvega političnega programa dalje.

Ključne besede: Slovenija, država, državnost, suverenost, osamosvojitve

Prolog

Za državo je šlo! Za suvereno državo je šlo pri slovenskem pretrganju državnopravnih vezi z jugoslovansko državo. Šlo je za razdružitev, katere posledica je bila osamosvojitve in vzpostavitev suverenosti Republike Slovenije. Pogoj suverenosti pa je predvsem suverena oblast države brez kakršne koli druge sile nad seboj. Pri osamosvojitvi Slovenije je šlo dejansko predvsem za to. Da postane slovenska oblast suverena. Da postane prava državna oblast. Druga dva pogoja države, določeno ozemlje in ljudstvo, sta bila namreč že vzpostavljena. Z razglasitvijo neodvisnosti pa je morala tudi slovenska oblast postati neodvisna, samostojna, kar je pogoj suverenosti. Pri osamosvojitvi Republike Slovenije na dan 25. junija 1991 je šlo predvsem za to. Za suverenost državne oblasti. Za suvereno državo.

Cilj pretrganja državnopravnih vezi z jugoslovansko državo, kar je pomenilo razdružitev od nje in osamosvojitve Slovenije, je bila samostojna država z vsemi značilnostmi sodobne države, tj. organizirane politične skupnosti z določenim ozemljem in s suvereno oblastjo. Motiv osamosvojitvenega procesa, ki je bil močno povezan s procesom demokratizacije, je bil predvsem v suverenosti, in to suverenosti oblasti. Z osamosvojitvijo je Republika Slovenija postala samostojna, tj. suverena država.

Dejanje osamosvojitve je bil sprejem Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, ki jo je sprejela Skupščina Republike Slovenije 25. junija

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, zdenko.cepic@inz.si

¹ Za besedilo, v katerem je osrednje vprašanje država, državnost oziroma stopnje le-te in njene pojavne oblike, ki so jih Slovenci in Slovenija dosegali v času od sredine 19. stoletja dalje, je uporabljena vsa bistvena literatura avtorjev, ki so za posamezna obdobja slovenske zgodovine in posamezno ter posebno problematiko specializirani. Zaradi obsežnosti (omejitve prostora) v opombah ne navajam vsakega posebej oz. njegovega dela – upam, da tako odločitev razumejo tako ti avtorji kot bralci in da mi bo takšna odločitev oproščena –, tako da so v opombah naštveni le viri oz. neposredni citati. Vsem, ki se čutijo zaradi tega prizadeti, se iskreno opravičujem!

1991.² To je bil rojstni list nove samostojne in neodvisne države. S tem aktom je bila ustvarjena samostojna in neodvisna država Republika Slovenija, je povedal ob sprejemu predsednik skupščine dr. France Bučar ter poudaril, da »gre za enega najpomembnejših dogodkov v naši zgodovini«. Z državnopravnega vidika je sprejem tega ustavnega akta označil za »kulminacijo v stoletnih prizadevanjih slovenskega naroda, da si ustvari svoj lastni dom«, hkrati pa je poudaril, da pa to »ni ne konec in ne začetek naše zgodovine«, temveč prelomna točka v »narodovem življenju, ko smo prišli v položaj, da lahko samostojno odločamo o lastni usodi«. Glede samostojnosti pa je povedal, da je to »relativna kategorija, saj se vedno gibljemo v okviru zunanjih okoliščin, ki delujejo neodvisno od nas in se jim lahko samo prilagajamo. Bistvo svobode naroda je v možnosti, da se zavestno prilagajamo danim okolnostim; zato je več kot samo bivanje.« Glede nove slovenske države oziroma državnosti pa je povedal, da ta ne pomeni oživljanja duha nacionalne državne ideologije. Poudaril je tudi, da je država sredstvo, ki nam omogoča, da lahko odločamo sami, in jo označil za izhodišče za novo življenje v sožitju z drugimi narodi.³

Temeljna ustavna listina je izhajala iz izražene volje slovenskega naroda in prebivalcev Republike Slovenije, izražene na plebiscitu 23. decembra 1990 ob upoštevanju dejstva, »da je bila Republika Slovenija država že po doslej veljavni ustavni ureditvi« ter da je del svojih suverenih pravic uresničevala v SFRJ, vendar pa SFRJ ni delovala kot pravno urejena država in ni omogočala rešitve politične in gospodarske krize. Slovenija je s tem aktom prevzela popolno suverenost na ozemlju, ki ga je tudi določila z določitvijo državne meje. Republika Slovenija je postala država s svojim ozemljem, svojo suvereno oblastjo in svojimi državljani.

Temeljno listino je Bučar utemeljil tudi zgodovinsko, s kratkim »izletom« skozi zgodovino elementov slovenske državnosti.

I

Osrednja tema slovenske zgodovine – in slovenskega zgodovinopisja – od prvega političnega programa sredi 19. stoletja dalje je bilo vprašanje naroda, razumevanje le-tega, vprašanje narodnega – etničnega ozemlja, do kod to sega, in tudi vprašanje oblasti nad narodom in ozemljem. Kdo bo predstavljal narod, kdo ga bo vodil in mu vladal. To je bilo bistveno vprašanje, ki je pogojevalo slovensko politično dogajanje vsaj od zadnjih dveh desetletij 19. stoletja dalje. Trojstvo narod-ozemlje-oblast pa je eden bistvenih pogojev države kot temeljne politične organizacije na omejenem ozemlju. V slovenskem primeru narodne države, s katero naj bi narod postal nacija – »državno ljudstvo« oziroma narod z državo –, če sprejemamo to teoretično razlago.

Glede na dejstvo, da je to trojstvo v slovenskem političnem razvoju navzoče vsaj od takrat, ko so se pojavili narodni voditelji s političnimi značilnostmi in z namerami vladata nad narodom, ki prebiva na določenem ozemlju, so bili dani vsi temeljni pogoji za slovensko državo. Razen bistvenega – suverenosti oblasti, ki daje državi značaj suverene, politično neodvisne in samostojne organizirane skupnosti. Tega v slovenskem političnem razvoju ni bilo. Oblast na Slovenskem je bila do osamosvojitve omejena z oblastjo od zunaj, kar je onemogočalo vzpostavitev državnosti, čeprav so sicer obstajale različne stopnje državnosti, ki so se razvile zlasti v drugi polovici 20. stoletja v času federativnosti

2 Za Temeljno ustavno listino je glasovalo 195 delegatov, eden je bil proti, 6 jih je bilo vzdržanih. *Skupščinski koraki k samostojni državi: izbor iz dobesednih zapisov sej Skupščine Republike Slovenije, odločilnih za nastanek neodvisne države Slovenije v obdobju 1990–1991*, s komentarjem Rosvite Pesek, str. 363.

3 Bučar, France, *Prehod čez rdeče morje*. Ljubljana, 1993, str. 32–35; Pesek, *Skupščinski koraki*, str. 363–365.

jugoslovanske države. Pri določanju stopnje dosežene državnosti igra odločilno vlogo stopnja suverenosti oblasti. Vprašanje je bilo, kako to doseči oziroma ali jo sploh doseči. Resda na to vplivajo zgodovinske okoliščine in mnogo silnic, na katere ni mogoče imeti vpliva ali pa je ta omejen, pomembna pa je bila tudi volja. Ne toliko narodova volja, ampak volja in pripravljenost političnih elit – narodnih voditeljev. Tem pa dejansko narodna država z suvereno oblastjo ni bila niti osrednji motiv. Zadovoljni so bili kot narodni voditelji, kot narodova oblast. Šlo jim je bolj za politični boj za oblast, ki jim jo je določal nekdo od zgoraj, kot za dosego večje ali popolne suverenosti oblasti. Seveda se moramo zavedati, da je bilo treba to razvijati postopoma, od malega k velikemu, od združevanja narodnega ozemlja do osamosvojitve le-tega od »zunanje« oblasti.

Ko je bila s koncem črno-žolte monarhije dosežena zahteva iz programa Zedinjene Slovenije glede združitve v enotno ozemlje, se je v prvi Jugoslaviji želja po državnosti izražala v željah po določeni stopnji avtonomije in v večji ozemeljski samoupravi. Po drugi svetovni vojni se je to začelo v pogojih federativnosti spreminjati in stopnjevali so se izrazi državnosti. Ti pa so ustvarili pogoj za državno samostojnost.

Rezultat dolgotrajnega uveljavljanja samobitnosti slovenskega naroda v različnih državnih tvorbah, v katerih smo Slovenci živeli, in v njih doseženih različnih oblikah in stopnjah državnosti, je bila osamosvojitve Slovenije leta 1991. Nastanek suverene države je pomenil konec narodnoemancipacijskega procesa, začete sredi 19. stoletja s predstavitvijo prvega političnega narodnega programa Zedinjene Slovenije.

Narodni programi so prikaz razmišljanj in hotenj, pa tudi iskanj stvarnih političnih rešitev ne toliko naroda v celoti, ampak bolj njegovih političnih elit, političnih voditeljev in kažejo, kako se je v določenem času, v določenih družbenih razmerah – političnih, gospodarskih in socialnih – gledalo na problem naroda in njegove prihodnosti. Narodni programi imajo v ospredju narod, ne pa državo. Slovenski narodni programi tako niso v prvi vrsti državnotvorni ali državopravni programi, ki bi govorili o lastni narodni državi kot končnem cilju. To niso programi za vzpostavitev in oblikovanje državnosti. Slovenski narodni programi vse do sredine 20. stoletja države kot politične sile, ki predstavlja, vodi in upravlja narodno skupnost, ne omenjajo. So odraz časa, prostora in razmer ter družbenih razmerij, razumljenih v najširšem smislu, in te niso bile naklonjene načrtovanjem slovenske državnosti.

Za uresničitev narodnega programa je potrebna v prvi vrsti oblikovana nacionalna zavest, narodovo samozavedanje in samozavest, za uresničitev državne zavesti oziroma oblikovanje državnosti pa spoznanje o samozadostnosti, prepričanje vase in v svoje ideje oziroma cilje. Narodna zavest, izražena v narodnih programih v določenem času in okoliščinah, je morala zoreti, da je dobila prvine državne zavesti, tj. zavesti o državi kot okvirju narodovega življenja in sredstva zanj. Moralo je priti do razvoja od zamisli, načrta do uveljavitve, za kar smo dejansko potrebovali stoletje in pol.

Pot do suverene države je bila dolga. Na to so – poleg samih Slovencev – vplivale vse razmere tega obdobja na političnem in tudi gospodarsko-socialnem področju. V vsakem obdobju – lahko jih je opredeliti glede na države, v katerih so Slovenci živeli – so glede zahtev po državnosti postavili maksimalistične zahteve, bolj želje, ki so bile odvisne od njihove politične »ozaveščenosti«, ta pa je bila odvisna od možnosti oziroma razmer in razmerij v državi. Zlasti so bila pomembna razmerja med političnimi silami države, ki so odločala o tem, koliko suverenosti oziroma nacionalnih pravic, vključno z možnostjo oblasti, so jim bili pripravljene nameniti. To se je spreminjalo in razvijalo, tako da je bila popolna suverenost – lastna, samostojna država – kar pričakovana.

II

Prvi pogoj je bila usvojitev pojma, kaj država oziroma narodna država sploh je. Najprej so morali Slovenci doseči razumevanje državnosti in preseči razumevanje dežel-skosti. To je trajalo vso drugo polovico 19. stoletja do razpada habsburške monarhije in prve osamosvojitve Slovencev ob koncu prve svetovne vojne ter nastanka narodne države, v kateri so Slovenci prvič dosegli državnost. Verjeti gre, da je deželskost, kot so jo razumeli in izpričevali v predmarčnem času, in sicer da je dežela domovina, država pa je »Dunaj«, kjer je cesar, vso drugo polovico 19. stoletja pomenila zavest pripadnosti habsburški državi. Kljub zavedanju, da je delitev Slovencev po deželah zgodovinska in tudi politična danost »od zgoraj«, in zahtevam po združitvi vseh slovenskih dežel v eno upravno enoto z lastnim parlamentom in slovenskim uradnim jezikom (kar je bilo bistvo prvega slovenskega političnega programa, ki je dobil ime program Zedinjene Slovenije) v praksi tega niso presegli. Ne le da je »pomlad narodov« sorazmerno hitro prešla v »jesen« in zato ni bilo mogoče uresničiti programa administrativnega združevanja Slovencev v eno upravno, ozemeljsko organizacijsko enoto, tudi sam program je bil zasnovan tako, da je nadaljnji slovenski razvoj povezoval z ohranitvijo Avstrijskega cesarstva. V njem je želel doseči, da bi prebivalstvo na temelju jezika – slovenščine oz. njenih močno različnih narečij – imelo eno upravno enoto, ki bi jo po takratni državni ureditvi avstrijske države dejansko upravljal Dunaj, enotna slovenska dežela pa bi imela takšno stopnjo avtonomije, kot so jo imele dežele. Imeli bi deželni zbor, ki je predstavljal z deželnim glavarjem in deželnim odborom kot deželnim izvršilnim organom v deželi (sestavljali so ga deželni glavar, ki ga je imenoval cesar iz vrst deželnega zbora, tega je tudi vodil, in še štirih članov) izraz avtonomije v sicer centralistični avstrijski oziroma avstro-ogrski državi. Deželni organi so bili »posebni, v skromni meri samoupravni sektor zakonodaje in ustrezne uprave v deželi«. ⁴ Državo pa je v vsaki deželi predstavljal namestnik ali deželni predsednik, ki je bil na čelu namestništva ali deželne vlade. Glede uresnitve zahteve – duhovnik Matija Majer je svoje programsko besedilo naslovil »Kaj Slovenci terjamo« – po upravnem pomenotnju, v čemer ni bilo glede oblasti mnogo državnosti, program Zedinjene Slovenije ni bil uspešen in Avstrija je do svojega konca ostala razdeljena na dežele. Da ne bi moglo priti do kakršnega koli povezovanja dežel oziroma njihove avtonomne uprave – snovalci takšnega dvotirnega sistema, na eni strani avtonomne uprave dežele in državne uprave v deželi, so na to možnost računali –, so prepovedali stike deželnih zborov med seboj. Že tako dovolj previdno sestavljenemu deželnemu zboru, je ugotavljal Sergij Vilfan, je bilo treba omejiti vse možnosti, da bi postal vladajočim dunajskim krogom nadležen, zato so v strahu pred separatističnimi težnjami slovanskih narodov v Avstriji, avtorji teh določil še posebej pazili, da jim deželni zbori ne bi zrasli čez glavo. ⁵ Že sam ustroj države ni bil naklonjen uresničevanju Zedinjene Slovenije in kakršne koli oblike državnosti, tako da je Slovincem po posameznih deželah ostal politični boj za svoje predstavnike v deželnih zborih. Program Zedinjene Slovenije je bil tako bolj uspešen na področju narodnega pomenotnja, saj se je pri ljudeh zasedrila zavest, da so Slovenci en narod. Tega so se takrat bolj zavedali avstrijski vladajoči krogi in so zato storili vse, da ne bi bilo mogoče doseči upravne združitve dežel, v katerih so živeli Slovenci. Tako Slovincem poleg razdelitve na dežele ni šla na roko niti sestava deželnih zborov, ki je bila »pisana« na kožo Nemcem, in to ne le glede na njihovo število v posamezni deželi, ampak tudi glede na socialno-lastninsko stanje. Za Slovence je ostala možnost izvolitve le v kmečki kuriji, v katero je v vseh slovenskih deželah volila absolutna večina prebivalcev.

4 Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 446.

5 Prav tam, str. 445, 447.

Glede združitve dežel in nastanka ene slovenske dežele, ki bi imela enak ustroj in enake samoupravne pristojnosti, kot so jih imele dežele, program Zedinjene Slovenije ni bil uspešen. To niti ni mogel biti, saj je presegal dejanske zmožnosti, kajti notranja preureditev monarhije je presegala slovenske zmožnosti. Ko do tega ni prišlo, so se Slovenci pač vdali v usodo in razdelitev po deželah. Je pa iz programa Zedinjene Slovenije izšlo narodno gibanje in Slovenci so se v drugi polovici 19. stoletja razvili v moderno nacionalno skupnost. Temeljni motiv slovenskega političnega življenja in življenja narodne elite v vseh deželah in v vsaki posebej je bilo narodno buditeljstvo, kar se je v zadnjem desetletju 19. stoletja dopolnilo s strankarstvom na svetovnonazorski podlagi oz. z bojem za politično prevlado v narodu.

V slovenski politiki je v času, ko je slovenski narod postal politični narod, torej od »pomladi narodov« naprej, v ospredju vprašanje naroda, ne pa države. Močno je bilo navzoče vprašanje oblasti na narodnem ozemlju: kdo oziroma katera politična in svetovnonazorska stran ali stranka ima v posameznih deželah, v katerih so Slovenci živeli, oblast. Temeljni cilj jim je bila oblast nad narodom, o suverenosti in razširitvi svoje oblasti pa se niso pretirano spraševali. Država jim ni bila cilj. Zadovoljni so bili s »politiziranjem« v okviru deželnih zborov.

V 19. stoletju so bili slovenski narodni voditelji, kljub temu da so v programu Združene Slovenije jasno zahtevali »ukinitvev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitvev našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh v en narod«,⁶ zadovoljni z dejstvom, da lahko v posameznih deželah nastopajo v imenu naroda in za narod ter da si delijo oblast z Nemci ali Italijani, med seboj pa po strankarskem načelu. V narodnih programih iz tistega časa nista omenjeni država ali državnost. Država je bil zanje cesar in dinastija, oboje pa je bilo nedotakljivo. Privrženost avstrijski monarhiji je bila prevladujoča. Kot domovino pa so šteli deželo. Ta jim je kot ozemeljska organizacijska enota habsburške države pomenila tudi glavni prostor njihovega političnega delovanja. Na eni strani je bila deželna zavest, na drugi pa nacionalna, ki se je izražala v jezikovni pripadnosti. Bili so sicer tudi poskusi uveljaviti idejo združene Slovenije oziroma uporabiti pojem Slovenija za enotni slovenski prostor, tj. tisti, v katerem so živeli Slovenci. Na področju političnega življenja takšnega poimenovanja ni bilo in ob nastajanju prvih slovenskih političnih strank so bile te po imenu mnogokrat še deželno opredeljene in so nagovarjale Slovence na deželni ravni, npr. še leta 1906 »Slovence zelene Štajerske« v obširnem programskem besedilu Štajerski Slovenci, kaj hočemo!. V tem so tudi zapisali, da »smo Štajerski Slovenci sami preslabi, da bi do konca in do popolne zmage izvedli silni boj za vse naše pravice. Zato smo odločni protivniki sedanjega vladnega sistema, odločni protivniki razkosanja Slovencev na posamezne kronovine /.../ in zahtevamo združenje vseh Slovencev, tudi naših prekmurskih bratov, v eno narodno celoto, v eno skupino, ki si v okviru avstrijske države sama upravlja vse zadeve, ki se tičejo Slovencev. Zahtevamo torej narodno samoupravo ali avtonomijo, z drugimi besedami, zahtevamo zedinjeno Slovenijo.«⁷ Jasno so zahtevali odpravo dežel in da se vsi narodi združijo v narodnostne skupine ter da vsaka taka skupina kot celota odloča o svojih narodnih zadevah. Za združevanje na ravni strank so se odločili v katoliškem taboru in leta 1909 je iz deželnih strank te svetovnonazorske usmeritve nastala Vseslovenska ljudska stranka, ki je z imenom kazala na preseganje deželskosti. To so razumeli kot prvi korak k združenju Sloveniji.

Razdelitev Slovenije na dežele – kronovine je obstajala do konca črno-žolte monarhije in v deželah se je kljub razvijanju in krepitvi slovenske narodne zavesti ohranjala bolj

6 Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*, str. 44.

7 Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo*, str. 248–249.

deželna zavest. Dežela jim je pomenila tisti okvir, v katerem so skušali doseči čim več za Slovence in slovenstvo. Pri tem so imeli največ uspeha v Kranjski, kjer so Slovenci številčno prevladovali nad Nemci in so imeli v deželnem zboru dokajšnje število svojih predstavnikov.

Z začetkom ustavnega življenja v Avstriji leta 1861, ko so se uveljavili deželni redi in deželnozbornski volilni redi, se je slovensko narodno in politično gibanje ponovno razmahnilo. Zaradi dejstva, da se z novim ustavnim redom glede organizacije države ni nič spremenilo in so dežele ostale, so »prvoborci« programa Zedinjene Slovenije zaradi spoznanja, da njihova misel o združitvi vseh »slovenskih« dežel v eno upravno enoto ni mogoča, pripravili kompromisni predlog. Ta ni bil tako radikalen in je sprejel dejstvo ohranitve razdelitve na dežele. Leta 1865 so slovenski politiki iz Štajerske, Kranjske in Koroške na posvetu v Mariboru oblikovali program, v katerem so predlagali razširitev Kranjske z nekdanjim kranjskim ozemljem na Primorskem in se zavzeli za oblikovanje notranjeavstrijske skupine dežel. To sicer ne bi odpravilo deželne razdelitve in vsaka dežela bi imela svoj deželni zbor in cesarsko namestništvo, vse pa bi imele skupinski deželni zbor. Za obravnavanje narodnostnih zadev pa bi bil poseben skupinski narodni zbor za vsak narod. Podoben predlog, ki je predvideval kombinacijo zgodovinskih dežel z narodnostnimi kurijami, je konec leta 1865 predlagal tudi »oče« programa Zedinjene Slovenije, Matija Majar.

V okviru taborskega gibanja v letih 1868–1871 je bila v ospredje slovenske narodne politike zopet postavljena zahteva po Zedinjeni Sloveniji. Kljub na taborih izraženim nameram, da se doseže zedinjenje vseh Slovencev »po zakoniti poti v eno kronovino z deželnim zborom v Ljubljani«, kot je bilo zapisano na pozivu za tabor v Vižmarjih maja 1869, niso presegli deželskosti niti niso jasneje izrazili želja, kaj šele zahtev po večji stopnji avtonomije. Avtonomija, kot jo je predstavljal deželni zbor, v avstrijskem državnem stroju ni predstavljal izraza večje suverenosti. Z zamrtjem taborskega gibanja je bil program Zedinjene Slovenije potisnjen v ozadje. Z ideološko in političnostrankarsko diferenciacijo na Slovenskem v devetdesetih letih 19. stoletja je bilo nadaljnje postavljanje radikalnih slovenskih narodnopolitičnih zahtev zavrto. Tudi glede večje stopnje državnosti.

Narodni programi, politično dogajanje iz druge polovice 19. stoletja in različni spomini narodnih buditeljev in voditeljev iz tega časa sicer kažejo na vztrajanje pri političnem programu Zedinjene Slovenije in tudi na rast narodne zavesti pri slovenskih političnih voditeljih in kulturnih ustvarjalcih. Program Zedinjene Slovenije, ki jim je predstavljal ideal – ta pa je težko dosegljiv ali kar neuresničljiv cilj –, pa je ostal mrtva črka na papirju, saj ni bilo v resnici niti prave politične volje, da bi se zanj zavzemali in ga skušali uresničiti.

Po taborskem gibanju, ki je oživel ideal programa Zedinjene Slovenije, so tudi tisti, ki so ga ustvarili, npr. Matija Majar, ali so bili med nosilci taborskega gibanja kot npr. Josip Vošnjak, spoznali, da je možnosti za njegovo uresničitev bore malo. Raje so se začeli navduševati nad kulturno avtonomijo na personalnem načelu, ki naj bi se uveljavljala posebej v okviru vsake dežele. Tako je Andrej Einspieler predlagal, da naj bi bili deželni zbori razdeljeni v kurije na narodnostni osnovi in vsak narod, Nemci in Slovenci, bi zase odločal o svojih narodnih zadevah. To pa je bilo daleč od državnosti. Zedinjena Slovenija kot njihov ideal pa naj bi postala za Nemce stalna pretnja, »Slovenija bodi šiba nad tramom, strašilo Nemcem in vladi ...«,⁸ je zapisal leta 1870 Einspieler »očetu slovenskega naroda«, Janezu Bleiweisu. Ideja Zedinjene Slovenije je tako postala politično sredstvo, ne pa več program, ki naj bi ga dosegli s političnim delovanjem.

8 Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa, pismo Bleiweisu 5. maja 1870. *Naši zapiski*, 1910, št. 1, str. 28. Za opozorilo na to se zahvaljujem prof. dr. Janezu Cvimu.

Z nastankom političnih strank v devetdesetih letih 19. stoletja ideal Zedinjene Slovenije zanje ni bil najpomembnejši. Bolj jih je zanimal boj med seboj za prevlado v posameznem deželnem zboru in tako so se slovenski liberalci v Kranjskem deželnem zboru proti slovenskim klerikalcem povezali z Nemci. So pa vse tri stranke na podlagi treh svetovnonazorskih usmeritev oblikovale svoje nacionalne poglede. Bile so za »narodno avtonomijo« v okviru avstrijske polovice črno-žolte monarhije.

Katoliška narodna stranka kot politična stranka slovenskega katolicizma na Kranjskem se je od 1898 zavzemala za trializem kot program z državnimi prvinami. To pa je pomenilo politično zблиževanje s hrvaškimi pravaši in njihovim programom, ki je temeljil na hrvaškem državnem pravu. Bili so za politično enoto Slovencev s Hrvati v okviru habsburške monarhije. Trialistični pogled je bil temelj tudi za Majniško deklaracijo leta 1917, ki je postala izraz slovenske politike. Trialistični koncept kot izraz določene državnosti v okviru habsburške monarhije je bil ozko povezan z idejo o Veliki Avstriji, ki jo je gojil prestolonaslednik Franc Ferdinand in po kateri bi Velika Hrvaška predstavljala tretjo enoto ob avstrijski in ogrski državni enoti. S tem bi bilo po mnenju prestolonaslednikovega političnega kroga rešeno t. i. jugoslovansko vprašanje in izključen ali vsaj nevtraliziran piemontizem Srbije. Trializem je dobil v slovenski politiki zagon po aneksiji Bosne in Hercegovine leta 1908, kar so v kranjskem deželnem zboru razumeli kot »prvi korak k združevanju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije«. ⁹ To je bilo bistvo programa trializma, katerega uresničitev so slovenski politiki terjali in tudi pričakovali od cesarja. V kranjskem deželnem zboru so se leta 1909 slovenski poslanci z resolucijo zavzeli za državnopravno združitev vseh južnih Slovanov v okviru monarhije. Prestolonaslednik ni bil navdušen nad tem, da bi bili tudi Slovenci vključeni v Veliko Hrvaško, zato so slovenski klerikalci sprejeli načelo o enovitosti Slovencev in Hrvatov, torej narodnostno poenotenje, in so se leta 1912 strankarsko združili s hrvaškimi pravaši ter leta 1913 na 4. slovenskem katoliškem shodu sprejeli resolucijo o »pravica do svobodnega razvoja hrvatsko-slovenskega naroda v okviru habsburške monarhije«.

Trialistični pogled je bil izražen v Majniški deklaraciji Jugoslovanskega kluba trintridesetih južnoslovanskih poslancev avstrijskega državnega zbora. V avstrijskem državnem zboru jo je dr. Anton Korošec prebral 30. maja 1917. Razumljena je bila kot pomemben korak na poti k slovenski nacionalni državi, ki bi jo imeli skupaj s Hrvati in na temelju njihovega državnega prava. To ni bil izraz slovenske suverenosti, ampak zaradi politične pragmatike pristanek na določeno podrejenost Hrvatom.

Neposredna predhodnica Majniške deklaracije je bila adresa hrvaške starčevićevske pravaške stranke, ki jo je ta podala v hrvaškem Saboru marca 1917, kar kažejo temeljne poteze njenih državnopravnih zahtev. ¹⁰ V Majniški deklaraciji je jasno izražena zahteva, da naj se »na temelju narodnega načela in hrvatskega narodnega prava, vsa ozemlje monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi«, združi »v **samostojno državno telo** (poudaril Z. Č.), ki bodi prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju«, vendar pod žezlom habsburške-lotarinške dinastije, torej v okviru črno-žolte monarhije. Poudarjeno je bilo tudi, da »za uresničenje te zahteve **svoje-ga enotnega naroda** (poudaril Z. Č.) se bodo zavzeli z vso silo«.

Majniška deklaracija, ki jo je sicer prebral slovenski politik (v nemškem jeziku), je vsekakor po vsebini državnopravni program za ustvaritev državne tvorbe, v kateri bi bili tudi Slovenci in ne le Slovenci. Bila je resnično slovesna izjava o uresničitvi trialističnega koncepta, ki je nastal vsaj deset, če ne kar dvajset let prej.

⁹ Slovenec, 7. 1. 1909, str. 2.

¹⁰ Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, str. 99.

V Majniški deklaraciji je bila še vedno t. i. habsburška klavzula, ki je izničevala možnost suverenosti oblasti in državnosti. Kljub habsburški klavzuli pa je bilo jasno izraženo hotenje, da bi avstro-ogrski Jugoslovani živeli v samostojnem državnem telesu. Za Slovence pa je izničevala suverenost tudi hrvaška »formula« v njej, namreč da se upošteva narodno načelo in hrvaško državno pravo, kar je pomenilo, da je vsebovala zahtevo po ozemeljsko razširjeni Hrvaški. Ker pa jo je predstavil Korošec kot načelnik Jugoslovanskega kluba, je nekako postala za nas le slovenska deklaracija in naj bi izražala zahtevo po slovenski državnosti. Ta pa glede na zahtevo, izraženo v njej, ne bi bila suverena.

Majniški deklaraciji, ki bi sicer ostala mrtva črka na papirju, saj se avstrijske oblasti zanjo niso navdušile, je dalo politični pomen deklaracijsko gibanje, ki je izjavo Jugoslovanskega kluba radikaliziralo, tako da je nazadnje nastal program za odcepitev od habsburške monarhije. Od jeseni 1917, ko je Majniška deklaracija kot minimalistična postala jasna politična usmeritev tudi SLS kot najmočnejše slovenske politične stranke, so se stopnjevale zahteve iz nje. Poleg tega je šlo tudi za zahtevo po miru in ločitvi od »nemške vojne«. Ko je avstrijska oblast v začetku maja 1918 množično deklaracijsko gibanje prepovedala, saj je menila, da morajo slovenske dežele ostati v brezpogojni zvezi z nemškimi, tj. avstrijskimi, so slovenske stranke konec maja izjavile, da za vsako ceno vztrajajo na stališčih Majniške deklaracije, vendar brez »habsburške klavzule«, tj. na stališču pravice do samoodločbe, so v slovenski politiki začeli nastajati pogoji za lastno državnost. O tem je že v začetku septembra 1917 razmišljal Janez Evangelist Krek, eden od glavnih pobudnikov tega slovenskega narodnega programa, ko je zapisal: »Narodno življenje brez državnosti je nemogoče. /.../ Narodna avtonomija brez državnosti nima življenjske vsebine.«¹¹ S tem je dobivalo deklaracijsko gibanje kot pravo narodno gibanje izraz načela samoodločbe naroda. Vprašanje pa je, koliko so v svoji zavzeti podpori zahtevam Majniške deklaracije njeni podporniki v okviru deklaracijskega gibanja razmišljali o »hrvaški« vsebini slovenske državnosti. Ta jim je bila očitno sprejemljiva in si z dejstvom o pristajanju na hrvaško državno pravo in kaj to pomeni za slovensko bodočnost, niso belili glave. Pristajanje na to jim je bilo sredstvo za odhod iz črno-žolte monarhije.

Na uresničitev ideje, ki je bila v zasnovi trialistična, je bilo tako treba počakati do konca habsburške monarhije, ko se je ta sesula kot hišica iz kart in so nastajale nove, samostojne državne tvorbe t. i. habsburških narodov. Med njimi tudi južnoslovanskih, vključno s slovenskim. Pomen Majniške deklaracije gre iskati prav v jasno izraženi zahtevi po samostojnem državnem telesu habsburških južnih Slovanov. Zahteva, izražena v Majniški deklaraciji, se je dejansko uresničila, ko so habsburški južni Slovani s sklepom njihovega vrhovnega političnega predstavnika, Narodnega vijeća, in tudi s sklepom hrvaškega Sabora pretrgali 29. oktobra 1918 državnopravne vezi z avstro-ogrsko monarhijo in razglasili Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Trialistični program je tako postal izraz prve suverene državne tvorbe habsburških južnih Slovanov, pri čemer je bila upoštevana tudi hrvaška formula, vendar ob bistvenem dejstvu, tj., da so Slovenci nastopili v tej državni tvorbi z lastnim oblastnim telesom – narodno vlado.

Trializem in njegova »hrvaška formula« pa nista bila v političnih pogledih stranke, ki je na Slovenskem predstavljala tretji svetovnonazorski tabor – delavstvo. Slovenski socialisti se trializmu niso priključili, temveč so glede mogoče slovenske državne prihodnosti gledali nekoliko širše. Bili so jugoslovansko usmerjeni. To so izrazili leta 1909 v Tivol-

11 Navajano po Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, str. 149; J. E. Krek v članku »Za narodno zedinjenje«, objavljenem v glasilu starčevičevcev *Hrvatska država* 4. 9. 1917. Ta članek Kreka je mogoče šteti za njegovo politično oporoko.

ski resoluciji, ki je bila nacionalni program JSDS in je nastala na srečanju zastopnikov slovenske, hrvaške, srbske, bosanske, češke, nemško-avstrijske in italijansko-avstrijske socialnodemokratske stranke v Ljubljani novembra 1909. Oblikovali so mnenje, da je »končni smoter narodno-političnega stremljenja« avstro-ogrskih Jugoslovanov »popolna narodna združitev vseh Jugoslovanov, ne glede na različnost imena, vere, pisave, dialektov ali jezikov«. ¹² To je v slovenski socialdemokratski stranki sprožilo nestrinjanje in kritične poglede. Glede Avstro-Ogrske pa so zahtevali preobrazbo na podlagi narodne avtonomije, da bi bile na enotnem gospodarskem ozemlju vsakemu narodu zajamčene enotnost, samostojnost in samouprava v vseh narodnokulturnih zadevah neodvisno od zgodovinskih mej. Ta program, ki je bil sploh prvi uradni nacionalni program kake slovenske politične stranke, ¹³ je zahteval »svobodno enoto« v okviru habsburške države kot način »popolnoma demokratične konfederacije narodov«. Bil je nekakšno dopolnilo trializmu, za katerega sta se opredelili obe meščanski stranki, pri čemer je narodnostno zlitje Slovencev s Hrvati razširil na zlitje vseh jugoslovanskih narodov.

Jugoslovanska socialdemokratska stranka je nacionalno vprašanje povezala z načelom pravice do samoodločbe naroda, ki dopušča odcepitev naroda iz ene države in njegovo združitev v drugo. Načelo samoodločbe naroda pomeni dejansko pravico naroda do neodvisne in suverene države. V skladu s sklepi londonskega kongresa Druge internacionale leta 1896 za »popolno pravico lastnega odločanja vseh narodov« ¹⁴ so se za to izrekli tudi slovenski socialdemokrati na svojem ustanovitvenem kongresu avgusta istega leta. Avstrijski socialdemokrati, tako tudi v JSDS, so na svojem kongresu v Brnu leta 1899 sprejeli »narodnostni program«, v katerem so predlagali, da se Avstrija preoblikuje v »demokratično narodnostno zvezno državo«, namesto zgodovinskih kronovin pa bi jo sestavljala »samoupravna telesa, ki bodo razmejena po narodnostnih mejah in katerih zakonodajo in upravo bodo opravljale narodne zbornice, izvoljene na temelju splošne, enake in neposredne volilne pravice«. Samoupravna ozemlja enega naroda naj bi tvorila »narodnostno enotno zvezo« (to je pomenilo, da bi bila namesto dežel združena Slovenija), ki bi opravljala svoje narodne zadeve popolnoma avtonomno. ¹⁵ Do uresničitve tega programa ni nikoli prišlo in tudi v stranki ni bila v praksi presežena deželskost.

V času t. i. novoilirstva, ki se je zavzemalo za etnično poenotenje jugoslovanskih narodov in je bilo nekakšna nadgradnja trialističnega narodnega zlitja Slovencev s Hrvati, so miselno najprodornejši socialdemokratski politiki odklonili to možnost in se izrekli za narodno individualnost Slovencev. V tem času (leta 1913) je proti mnenju, da je jugoslovansko vprašanje le kulturno, ne pa politično, nastopil Ivan Cankar s predavanjem Slovinci in Jugoslovani. Menil je, da je mogoče zato rešiti slovensko vprašanje z nastankom jugoslovanske države tako, da se »združijo enakopravni in enakovredni narodi«, kar naj bi bila dejansko federacija, nastala na temelju načela samoodločbe narodov.

Še bolj kot Cankar, ki je verjel v prihodnost Slovencev v jugoslovanski državi, pa so v jugoslovansko državo verjeli preporodovci, razočarani nad neuspešnimi poskusi političnih strank doseči rešitev jugoslovanskega vprašanja znotraj Avstro-Ogrske. Vsako reševanje tega vprašanja s spremembami v organizaciji črno-žolte monarhije se jim je zdelo polovičarstvo. Osvoboditev slovenskega naroda so videli le na razvalinah habsburške monarhije.

¹² Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, str. 202.

¹³ Rozman, Franc, *Jugoslovanska socialnodemokratska konferenca*, str. 339–340.

¹⁴ Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, str. 32.

¹⁵ Prav tam, str. 63.

III

Jeseni 1918 je habsburška monarhija resnično postala razvalina in je izginila s političnega zemljevida. V sklopu osamosvajanja posameznih delov le-te na narodnem temelju oziroma nastajanja novih držav je nastala tudi država habsburških južnoslovanski narodov – Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. S to državo, nastala je 29. oktobra 1918 s sklepom Narodnega vijeća v Zagrebu, vrhovnega političnega predstavniškega telesa habsburških Jugoslovanov, ki je prevzelo politično vodstvo in postalo z razglasitvijo Države SHS vrhovni oblastni organ te države, se je začela slovenska državnost v pravem pomenu besede. Prvič v novejši zgodovini. Glede upravne enotnosti je bila prvo uresničenje programa Zedinjene Slovenije. Narodna vlada v Ljubljani, vrhovni oblastni organ v Sloveniji, je v njenem slovenskem delu, kjer je imela oblast, odpravila dežele.

Konec je bilo deželskosti in nastopila je državnost, ki je imela v »kratkem« 20. stoletju pri Slovencih razne oblike in stopnje. Prva državna oblika – Država SHS – je obstajala le triintrideset dni in je končala svoje zgodovinsko poslanstvo zaradi »višjih« političnih in narodnih interesov, ki pa niso bili odvisni le od slovenskih političnih pogledov in interesov.

Država SHS, v kateri bi lahko zato, ker so bili v njenem imenu Slovenci na prvem mestu, sklepali, da so imeli ti tudi vodilno politično vlogo, je bila prva prava slovenska državna tvorba v novejši slovenski zgodovini. Bila je sicer slovenska država s pridržkom, saj je bila v enakovrednem »partnerstvu« s Hrvati in Srbi, je pa imela svojo oblast z veliko stopnjo avtonomije. Narodno vijeće, ki je delovalo v Zagrebu, njegovemu Osrednjemu odboru pa je predsedoval Anton Korošec, je namreč slovenski Narodni vladi prepustilo dejansko oblast nad slovenskim ozemljem te novonastale države. Narodna vlada je tako postala izvršilni in tudi zakonodajni organ in je v Sloveniji (razen v Prekmurju) vodila vso državno oblast.

Narodna vlada v Ljubljani je bila ustanovljena 31. oktobra 1918 na predlog predsedstva Narodnega sveta, nadstrankarskega političnega telesa, ustanovljenega avgusta 1918, ko je bilo jasno, da bodo slovenski politiki morali opravljati tudi oblastne funkcije. Počasi so avstrijski oblasti jemali njene pristojnosti, 31. oktobra pa je Narodni svet odstavil in interniral nekaj najvišjih predstavnikov avstrijske državne uprave v Ljubljani. Narodno vlado, s sestavo katere so se strinjali vrhovi slovenskih političnih strank, je potrdilo Narodno vijeće kot vrhovni organ oblasti v Državi SHS. Formalno je bila Narodna vlada sicer temu podrejena, a Narodno vijeće ji je v upravljanju slovenskega dela države prepustil velike pristojnosti. Dejansko je bila stopnja suverenosti slovenske Narodne vlade skoraj popolna. Imela je vso oblast, Narodni svet pa je bil njen posvetovalni organ. V veliki meri je bila neodvisna od zagrebškega Narodnega vijeća, in to tudi na področju zunanjih zadev. Bila je »prva vlada slovenskega dela resnično svobodne in neodvisne jugoslovanske države«, kot jo je javnosti predstavil dnevnik Slovenski narod.¹⁶

Svoj politični, zakonodajni in upravni položaj v Državi SHS in odnos do Narodnega vijeća je Narodna vlada v Ljubljani opredelila v Naredbi celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani¹⁷ in je zato imela značaj začasnega ustavnega zakona in mednarodne pogodbe o federativnem položaju Slovenije v Državi SHS. Ta akt, pripravila ga je Upravna komisija, je izražal stopnjo takratne slovenske državnosti. Ta pa je bila predvsem v upravnem poslovanju, ki ga je v imenu Narodnega vijeća SHS v Zagrebu izvajala na slovenskem ozemlju Narodna vlada SHS v Ljubljani resnično samostojno in neodvisno. V Naredbi so bile predpisane dejavnosti organov slo-

¹⁶ Slovenski narod, 2. 11. 1918, str. 2.

¹⁷ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 21. 11. 1918.

venske oblasti in podrobno določeni načini in oblike delovanja uprave na vseh področjih življenja v Sloveniji.¹⁸ Naredbe Narodnega vijeća so dobile značaj obveznih in veljavnih šele ko jih je sprejela in razglasila slovenska Narodna vlada. Slovenska državnost se je v Državi SHS kazala predvsem v suverenosti na upravnem področju, glede državne oblasti pa je slovenska politika pristajala na to, da je »Narodno veće SHS v Zagrebu najvišji činitelj v državi SHS«.¹⁹ V Narodni vladi in njenem delovanju, to je bilo predvsem upravno, se je tako utemeljevala slovenska državnost.

Slovenski državnosti, ki je bila sicer v delovanju Narodne vlade učinkovita, so v času obstoja Države SHS manjkale poglobitvene institucije suverene državne oblasti. Narodni svet je bil po svojem nastanku in funkciji predvsem politični organ, prostor medstrankarskega dogovarjanja, čeprav je zlasti ob imenovanju slovenske Narodne vlade odigral vlogo oblastnega organa, ko je vlado imenoval. Ni pa imel vloge zakonodajne oblasti. To je, kar je značilno za vsako prevratno dobo, imela Narodna vlada. Ta je vladala »revolucionarno« z dekreti, ki jih je izdajala sama ali njeni upravni odseki. Da bi Narodni svet dobil podobo skupščine, je zmanjkalo časa.

Slovenska državnost pa ni bila kljub velikim pristojnostim in samostojnemu delovanju Narodne vlade popolna tudi zaradi »partnerstva« s Hrvaško. Zaradi tega dejstva je bila usoda slovenske državnosti, dosežene v Državi SHS, odvisna od političnih razmer in razmerij v državi. Slednja so pogojevala predvsem čas obstoja Države SHS. Slovenska politika ni imela pravega vpliva na to dogajanje in je bila bolj ali manj postavljena pred dejstvo, da se je treba hitro in brezpogojno združiti s Kraljevino Srbijo v večjo južnoslovansko državno tvorbo. Pravzaprav so slovenski narodni voditelji morali sprejeti diktat iz Hrvaške glede tempa zedinitve, kot so takrat to imenovali. Ta zedinitvev je bila tako hitra, da na njej ni bil navzoč niti predsednik Narodnega vijeća Države SHS, Anton Korošec, saj je bil tedaj na državniških, političnih pogovorih v Švici za mednarodno priznanje Države SHS, kjer se je dogovoril o združitvi Države SHS in Kraljevine Srbije na začasni konfederalistični podlagi. Srbi tega dogovora niso upoštevali.

Z združitvijo Države SHS s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev je »hrvaško formulo«, ki jo je vsebovala Država SHS, utemeljena na programu trializma, v kateri pa je Slovenija imela veliko stopnjo državnosti, zamenjala »srbska formula«. Ta pa je kaj kmalu pokazala, da z obliko in stopnjo državnosti ne bo nič. Izrazi državnosti, dosežene v Državi SHS, se niso obdržali. Narodno vijeće je prenehalo delovati 3. decembra 1918, Narodna vlada pa je morala odstopiti 27. decembra 1918 na zahtevo jugoslovanske vlade, čeprav je opravljala posle še mesec dni, do imenovanja Deželne vlade za Slovenijo. To je imenoval minister za notranje zadeve. Sploh je imel v centralističnem sistemu prve jugoslovanske države veliko vlogo glede uprave in upravnih organov minister za notranje zadeve. O stopnji državnosti ni moglo biti govora, saj so vse upravne zadeve glede Slovenije (Slovenci kot narod niso bili priznani) sprejemali v Beogradu. Deželna vlada je imela povsem upravne pristojnosti.

V prvi jugoslovanski državi – do leta 1929 Kraljevini SHS in nato Kraljevini Jugoslaviji – sta bila ustavno uveljavljena jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem. Ureditev oziroma organizacija države s poudarkom na skrajnem centralizmu ni dopuščala niti malo izraza kake državnosti razen vseobsegajoče jugoslovanske. Tako ni bilo mogoče izražati niti narodnostne pripadnosti, saj narodi niso bili priznani, in zato tudi ni bilo mogoče razmišljati o najmanjši obliki državnosti. Izjema je sicer nastala leta 1939 z oblikovanjem Banovine Hrvaške. V takšnih razmerah, ko je bilo za narodnoemancipacijske poglede, kaj šele zahteve, malo možnosti, se je slovenska politika razdelila na

18 Perovšek, »V zaželeni deželi«, str. 34.

19 Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 11 - 111, 21. 11. 1918.

dva pola. Prvi je bil unitaristično-centralistični, kakršna je bila tudi sicer uradna politična usmeritev v tej jugoslovanski državi. Glavni predstavnik tega političnega pola so bile v Sloveniji liberalne politične stranke, pa tudi več idejno, socialno in politično različnih strank. Liberalci so imeli narodno in državno enotnost za „nedotakljivo podlago vsega našega državnega življenja“²⁰ in so menili, da imajo Slovenci že z Jugoslavijo „svojo lastno narodno državo“.²¹ Do leta 1923 so bili med centralisti in unitaristi tudi komunisti, ki so bili sicer od leta 1921 »zunaj zakona« in so delovali v ilegali. Komunisti so nato postali odločni avtonomisti in federalisti. Od leta 1925 so kot edina stranka povezovali pravico do samoodločbe Slovencev s pravico do državnega zedinjenja vseh njihovih razkosanih delov v drugih državah.²² To je bila druga smer glede organizacije države. Politična sila, ki je bila najbolj odločno za »narodni federalizem«²³ oziroma narodno avtonomijo, je bila tedaj najmočnejša slovenska politična stranka, katoliška oz. klerikalna Slovenska ljudska stranka. Avtonomistično-federalistični narodno-državni koncept pa je sicer podpiralo več strank. Za izhodišče avtonomističnega gibanja je bila pomembna izkušnja iz Države SHS in v njej dosežene stopnje in oblike slovenske državnosti. Avtonomizem je med Slovenskimi volivci doživljal podporo, saj je tudi zaradi takšne narodne politike dobila na volitvah leta 1923 SLS več 60 % glasov in podpora tej avtonomistično opredeljeni stranki ni padla niti po tem, ko so ob koncu dvajsetih let podpirali centralizem.

Avtonomija, kakršno so želeli, ni pomenila oblike državnosti in suverenosti oblasti. Bila je bolj politično sredstvo najmočnejših strank v obeh polih za politično in upravno prevlado v Sloveniji. Šlo je za oblast zaradi oblasti oziroma tistega, kar oblast prinaša, zlasti materialnega, ne zaradi državnosti. Te ni imela v mislih niti SLS, pa čeprav je odločno želela veliko stopnjo avtonomije. Avtonomijo so bolj razumeli kot delitev oblasti, kakršna je bila v dualizmu v Avstro-Ogrski med Nemci in Madžari.

Avtonomijo, ki je bila zelo ozka, so predstavljali upravni organi, ki so jih imenovali in vodili ali vsaj nadzirali iz Beograda v skladu s centralistično ureditvijo prve jugoslovanske države. Prvi tak organ po ukinitvi Narodne vlade je bila Deželna vlada za Slovenijo, ki je imela bolj upravne funkcije; v njenem okviru so bila poverjeništva za notranje zadeve, za pravosodje, za uk in bogočastje, za narodno gospodarstvo, za socialno politiko in javna dela. To je bil avtonomni del delovanja deželne vlade, številni uradi pa so bili podrejeni neposredno ministrstvu v Beogradu. Avtonomijo je še zmanjševala možnost nasprotovanja odločitvam poverjeništev deželne vlade s strani ministrstev, za kar je sicer obstajala možnost. Ta upravna avtonomija se je še zmanjšala z ustanovitvijo Pokrajinske uprave za Slovenijo avgusta 1921, ko je bila tudi formalno odpravljena do tedaj še delna avtonomnost posameznih pokrajinskih oziroma deželnih vlad v Kraljevini SHS. Šlo je za upravni organ s sedmimi upravnimi oddelki, kateremu je načeloval pokrajinski namestnik; tega je imenoval na predlog notranjega ministra kralj. V takšni ureditvi ni bilo niti sledu državnosti. Še večja stopnja centralizma pa je nastopila z uvedbo t. i. oblasti oziroma pokrajin kot ozemeljskoupravnih enot države. Tem so načelovali veliki župani kot državni upravni organi; imenoval jih je minister za notranje zadeve in so bili politični predstavniki vlade. Veliki župan je vodil urad z oddelki. Oblasti, katerih temeljni namen je bil zakriti narodnostno sestavo države in rahljati narodnostne celote, je bilo 33, slovensko ozemlje v jugoslovanski državi pa je bilo razdeljeno na dve, na ljubljansko in mariborsko. Oblasti so imele tudi oblastne skupščine, ki naj bi imele samoupravni položaj oziroma so bile izraz avtonomije, ter oblastne odbore. Skupščine so lahko izdajale t. i. oblastne

20 Navajano po Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 167; *Jutro*, 6. 10. 1929.

21 Navajano po Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 167; *Jutro*, 13. 1. 1933.

22 Pleterski, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, str. 172.

23 Prav tam, str. 171.

uredbe, tik pred razpustom pa so imele tudi pravico spreminjati nekdanje deželne zakone. Skupščine, v katere so bili izvoljeni predstavniki političnih strank, so imele majhne pristojnosti, so pa bile izraz določene samouprave. SLS kot avtonomistična stranka je sicer nasprotovala razdelitvi Slovenije na dve oblasti – bila je za »združeno Slovenijo« –, je pa, potem ko je v obeh oblastnih skupščinah z volitvami leta 1927 dosegla absolutno večino, pragmatično uveljavljala zakonsko možno samoupravo. Šlo je za t. i. slovenski parlamentarizem, za način delovanja oblastne skupščine, in ne za izraz kakršne koli stopnje politične suverenosti. Predvsem pa je šlo za skupščino, ki je delovala na območju upravne enote. Res pa je, da sta obe skupščini z usklajevanjem svojega delovanja in vsebine skušali preseči upravno razdelitev slovenskega ozemlja v okviru jugoslovanske države in tako nastopati v skupnem narodnem interesu. Ta »parlamentarizem« je tako imel za avtonomijo jugoslovanske Slovenije pozitivne posledice. Ko je SLS postala še vladna stranka, se je možnost samouprave še povečala. Predvsem so se povečali finančni viri. S finančnim zakonom (1927, 1928) je oblastna skupščina dobila tudi nekatere uredbodajne pristojnosti, tako da lahko njeno delovanje primerjamo z nekdanjimi deželnimi zbori. Kljub dejstvu, da je uspelo SLS »iztrgati« iz Beograda nekaj več finančnih sredstev, pa ni mogoče v tej ozemeljskoupравни razdelitvi in v pristojnostih oblastnih skupščin razumeti niti malo suverenosti oblastnih oblasti. Te ni bilo niti v ozemeljskoupравни ureditvi, ki je bila vpeljana jeseni 1929, ko so bile uvedene banovine.

Banovino je vodil ban, ki ga je na predlog predsednika vlade imenoval kralj. Bil je predstavnik kraljeve oblasti v banovini in je imel v njej najvišjo politično in splošnoupravno oblast. Banski svet, ki je imel posvetovalno vlogo, pa je imenoval notranji minister iz predstavnikov vseh okrajev in večjih mest. Seveda po strankarskih merilih, odvisno od tega, kdo je bil na oblasti. Banski svet sicer ni imel pravice odločanja, sestajal pa se vsakoletno ob začetku leta, ko so v t. i. proračunski razpravi banu sporočali želje oziroma zahteve svojih okrajev in mest. Ko je nekdanja SLS (formalno namreč ni obstajala, ker je kralj s svojim državnim udarom prepovedal vse stranke, ki so imele narodni oziroma »plemenski« značaj) postala del režimske vsedržavne stranke Jugoslovanske radikalne zajednice in je ta sredi leta 1935 prevzela vladno (Milan Stojadinović), je v Dravski banovini prevzela oblast »SLS«, čeprav je skupščinske volitve bojkotirala. Zamenjava režima Jugoslovanske nacionalne stranke, prepričanih centralistov in unitaristov, z režimom nove »vsedržavne« stranke Jugoslovanske radikalne zajednice, del katere je bila centralistično-avtonomistična SLS, je pomenila »mejnik v radikalizaciji avtonomističnih prizadevanj in tudi v uspešnosti izvajanja banovinskih nalog na področju gospodarstva, zdravstva, sociale, prosvete in kulture ter drugih zadev.«²⁴ Voditelj SLS Anton Korošec se je ob vstopu v vladno sicer zavedal, da SLS ne bo mogla doseči vsega glede večje avtonomije Slovenije, kajti vedel je, da do kraljeve polnoletnosti ne bo sprememb ustave,²⁵ je pa z vstopom v vladno in v novo režimsko stranko omogočil popolni prevzem oblasti SLS v Dravski banovini. Korošec je v vladi postal notranji minister, ta pa je po Pravilniku o organizaciji dela banskih svetov imenoval Banski svet, ki je bil organ banske samouprave oziroma po ustavi posvetovalni organ. V Banski svet je imenoval člane svoje stranke in tako je SLS prevzela v jugoslovanski Sloveniji – Dravski banovini vso upravno oblast. To pa je uporabila za utrditev svoje politične prevlade. V začetku septembra je bil za bana imenovan Marko Natlačen, spremembe so bile tudi na vseh vodilnih mestih javne uprave in niso obšle okrajnih glavarjev in županov samoupravnih mest. »SLS« je svojo oblast uporabila za »družbeno prenovo«, katolizacijo Slovenije v duhu papeževe enciklike *Quadragesimo anno*, v kateri je papež katoličane pozval na brezkompromisen boj za

²⁴ Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 335.

²⁵ *Izgubljeni spomin na Antona Korošca*, str. 150.

uveljavljanje katoliških načel na vseh življenjskih področjih.²⁶ Razvil in utrdil se je pravi politični katolicizem, imenovan klerikalizem, ki je skušal prekvasiti slovensko družbo v duhu katolicizma. V Rimskokatoliški cerkvi, ki je bila že tako ali tako ozko povezana s SLS in je bila zato ta imenovana tudi klerikalna, so namreč stranko in njeno oblast izkoristili. »Le pomislimo na ogromno korist, ki jo je imela Cerkev v Jugoslaviji od stranke. Kaj bi bilo s Cerkvijo, da niso srečne politične konstalacije dele toliko vpliva stranki,« je bilo mnenje enega vodilnih Katoliške akcije.²⁷

S popolno prevlado SLS v upravljanju jugoslovanskega dela Slovenije se je začelo obdobje odločnejšega boja za gospodarsko, finančno in kulturno avtonomijo, izraženo v zahtevah po enakopravnosti slovenščine v uradnem poslovanju. Banski svet, ban Natlačan ga je označil za »slovenski gospodarski parlament«,²⁸ je tako februarja 1936 ugotovil, da služi centralizem le načrtni demontaži slovenskega gospodarstva in kulture, in terjal povešanje financiranja banovine z državno dotacijo.²⁹ Banu Natlačenu je uspelo podvojiti banovinski proračun. Ban, banska uprava in Banski svet so v času režima JRZ oziroma SLS tako uresničevali avtonomijo, ki jim jo je dopuščal Beograd kot koncesijo pri izva-
janju oblasti JRZ v Sloveniji oziroma Dravski banovini.

SLS se je – kljub temu da je konec leta 1932 v t. i. ljubljanskih punktacijah oziroma Slovenski deklaraciji zahtevala združitev Slovencev iz vseh držav, v katerih so živeli, v »eno samo politično zajednico«, kar bi lahko razumeli kot državno tvorbo, ter da »si mora slovenski narod v Jugoslovanski državi priboriti tak samostojen položaj (poudaril Z. Č.), ki bo neprestano služil kot privlačna sila za vse ostale dele naroda, živeče v drugih državah«³⁰ –, ko je imela oblast v rokah in jo je znala »materializirati«, zadovoljila z doseženo stopnjo tako politične in kulturne kot gospodarske avtonomije. »Samoupravna Slovenija« jim je bila dovolj. O kakšni večji obliki državnosti niso razmišljali. Njihov pogled na avtonomijo je bil povsem pragmatičen, ni pa vseboval nikakršnega pogleda na federalizem oziroma na spremembo vloge in položaja banovine. Avtonomija, kakršno so dosegli, jim je ustrezala; v banovini jih je zanimala oblast. Za večjo politično avtonomijo se niti niso bistveno trudili. Ker so se klerikalci zadovoljili s takšno avtonomijo, jih je Beograd »nagrajeval« materialno. Šlo je za nekakšen izraz delitve oblasti med centralisti, ki so izkoriščali avtonomiste, in temi, ki so izkoriščali centraliste. Oboji so imeli korist. Za slovenske avtonomiste v »SLS« pa se je stopnja dosežene avtonomije merila v denarju oziroma v tem, koliko so ga uspeli dobiti iz Beograda. V drugi polovici tridesetih let je tako življenje v Sloveniji »dejansko potekalo avtonomno, po slovensko«, čeprav brez zakonske podlage.³¹

Do spremembe v pogledih na ta avtonomni položaj pa je prišlo, ko je bila avgusta 1939 ustanovljena Banovina Hrvaška z dogovorom med predsednikom vlade Kraljevine Jugoslavije Cvetkovićem in vodjem glavne hrvaške stranke, Hrvatske seljačke stranke. V tem primeru je šlo za mnogo večje ugodnosti hrvaški vladajoči stranki, kot jih je bila deležna SLS oziroma slovenski del JRZ. Banovina Hrvaška je namreč dobila veliko več avtonomije in je postala v veliki meri suverena. Postala je federalna enota z lastnim parlamentom – Saborom; zakonodajno oblast v zadevah, ki so bile dane v pristojnost Hrvaške, sta izvajala kralj in Sabor skupaj. Predvsem pa je imela narodno ime. To pa je spodbudilo tudi slovenske klerikalce, da so bolj odločno izrazili zahtevo po podobnem položaju Slo-

26 Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955, str. 11.

27 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 40.

28 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 343.

29 Prav tam, str. 338–339.

30 *Jutro*, 11. 1. 1933, str. 1.

31 Prunk, *Slovenske predstave o avtonomiji*, str. 140.

venije v jugoslovanski državi. Zavzemali so se dejansko za preoblikovanje centralistične Jugoslavije v nekakšno federacijo oziroma za udejanjanje stališč, izraženih konec leta 1932 v Slovenski deklaraciji oziroma v t. i. punktacijah, ko so zahtevali: "Slovenci, Hrvati in Srbi zgradimo **po svobodnem sporazumu** (poudaril Z. Č.) in to na demokratski bazi državo ravnopravnih edinic; eno teh edinic naj tvori Slovenija."³² To jim je dopuščala uredba, sprejeta hkrati z uredbo o Banovini Hrvaški, da se predpisi o tej razširijo tudi na druge banovine. Za slovensko državotvornost je v tem času pomembno hotenje SLS po vzpostavitvi Banovine Slovenije. Avtonomistični proces, ki ga je na upravnem področju uspešno izvajala SLS ob dopuščanju centralne državne oblasti, »kot nagrada za sodelovanje dr. Korošca in njegovih pristašev v osrednji vladi«,³³ je dobil s tem nov zagon.

Vodstvo SLS je začelo z akcijo za Banovino Slovenijo z izvoljenim zakonodajnim banovinskim zborom. To je postala ena osrednjih političnih dejavnosti klerikalcev – njihov »politični evangelij«, kot je to imenoval Miha Krek³⁴ – vse do začetka vojne. Želeli so doseči preureditev jugoslovanske države, vendar je ta zaradi napada nanjo s strani držav osi prej razpadla.

Federalizacijo prve jugoslovanske države, ki jo je ustanovitev Banovine Hrvaške in pričakovana ustanovitev Banovine Slovenije napovedovala, je tako preprečil napad na Jugoslavijo, kar je povzročilo njeno izničenje.

V času prve Jugoslavije niso Slovenci dosegli nikakršne oblike državnosti. So pa dobili občutek, da so državno ljudstvo.³⁵ Ostali so na ravni zahtev po avtonomiji in ravni dosežene avtonomije ali samouprave, kot so to razumeli. Največjo stopnjo državnosti predstavlja tako v času od prekinitve državnopravnih vezi s habsburško monarhijo pa do zloma prve jugoslovanske države vmesna državna oblika med obema državama – Država SHS z Narodno vlado, ki je imela veliko pristojnosti, značilnih za samostojno državno oblast. Ta pa je v prvi Jugoslaviji ostala za Slovence, njihovo politiko in njihove politike le »pobožna želja« brez možnosti za uspeh.

IV

Z začetkom druge svetovne vojne je jugoslovanska država razpadla. Glavni udarec ji je zadala ustanovitev Neodvisne države Hrvaške. Z novim dejstvom, nastalim z okupacijo, razkosanjem in debelacijo jugoslovanske države, so se nekateri slovenski politiki hitro sprijaznili. Tako je dotedanji najvišji predstavnik jugoslovanske oblasti v Sloveniji – Dravski banovini, ban Marko Natlačen, videl v tem dogajanju možnost ustanovitve državne tvorbe, ki ne bi bila v okviru Jugoslavije, a pod zaščito okupatorske države. Želel je predvsem ohraniti svojo oblast, saj se je videl na mestu voditelja te kvizlinške države.

Neposredno pred napadom na Jugoslavijo se je v vladajoči slovenski stranki izoblikovala ideja o tem, nato pa tudi poskus doseči lastno državnost, ki naj bi bila vzpostavljena podobno, kot je bila leta 1939 vzpostavljena na Slovaškem – kot marionetna država pod nadzorom nacistične Nemčije. Voditelji SLS so prek slovaškega diplomatskega predstavništva v Beogradu iskali možnost, da bi te njihove pobude posredovalo vodstvu tretjega rajha. Oblikovali so predlog, da bi ustanovili neodvisno Slovenijo ali pa državo, sestavljeno iz Slovenije in Hrvaške.³⁶ Z razglasitvijo NDH je ta možnost padla v vodo, je pa prvo možnost poskusil doseči teden dni pozneje ban Natlačen, ko je okupatorskemu

³² *Jutro*, 11. 1. 1933, str. 1.

³³ Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 345.

³⁴ Perovšek, »*V zaželjeni deželi*«, str. 177.

³⁵ Pleterski, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, str. 171.

³⁶ Nešović, Petranović, *Avnoj i revolucija*, str. 32–33.

nemškemu generalu v Celju ponudil »slovaški model« države, s tem da bi sam ostal na njenem čelu, in to ob dejstvu, da so bili takrat v Ljubljani že Italijani kot okupatorji. Kar mu ni uspelo pri Nemcih, ki za takšno »državo« niso pokazali zanimanja, je poskusil nato doseči pri Italijanih za ozemlje Dravske banovine, ki so ga ti okupirali, tj. za poznejšo italijansko provinco – Ljubljansko pokrajino. S tem se je prizadevanje za vzpostavitev »slovaškega modela« državnosti, ki je bil kolaborantski in je zato pomenil zanikanje kakršne koli suverenosti, končalo. Je pa ta »nespodobna ponudba« pomenila dejansko zanikanje oziroma izdajo Jugoslavije, ki je obstajala prek vlade v begunstvu pod varstvom Velike Britanije. Tega so se slovenski predstavniki v jugoslovanski vladi zelo zavedali.

Potem ko se mu ni posrečilo postati kvizling, pa je Natlačen še naprej razmišljal o samostojni slovenski državi zunaj okvirov Jugoslavije. V katoliškem taboru pa ni bil edini. Frančiškanski pater Kazimir Zakrajšek je takšno razmišljanje ponesel tudi v ZDA in se pri tem skliceval na Natlačena in škofa Gregorija Rožmana, ki sta mu ga predstavila, češ da je možnost za jugoslovansko državo izčrpana in da je treba napraviti konec srbskemu izkoriščanju Slovencev. Zakrajškovo prizadevanje za samostojno slovensko državo med ameriškimi Slovenci in tudi pri ameriških oblasteh je bila prekinjeno, ko je septembra 1941 prišel v ZDA minister jugoslovanske vlade Franc Snaj, ki pa je kot minister jugoslovanske vlade v begunstvu zagovarjal jugoslovansko možnost slovenske državnosti. Za slovensko državnost brez Jugoslavije se je zavzemal tudi eden vodilnih katoliških mislecev Lambert Ehrlich, sicer pripadnik desnice v zelo desničarsko usmerjenem katoliškem političnem taboru, vodja organizacije Stražarji. Njihov pogled glede državnopravnega položaja Slovencev in Slovenije je bil separatističen in od njega niso odstopili niti potem, ko se je SLS odločila za nadaljevanje jugoslovanske prihodnosti Slovencev. Stražarji so pri svojem protijugoslovanskem stališču vztrajali vso vojno; zanje je bila Jugoslavija oz. ideja jugoslovanske državnosti mrtva; izdajali so ilegalno glasilo »Slovenija in Evropa«. Pomembno vlogo pri njihovem slovenskem separatizmu in protijugoslovanstvu so igrali verski razlogi. Ob okupaciji Slovenije so se zato v tem krogu navduševali nad idejo, da bi vso Slovenijo zasedli Italijani, kajti v Italiji so videli katoliško državo s fašistično oblastjo in so ji bili zato naklonjeni. Slovenijo so videli kot samostojno, ozemeljsko povečano državo, Združeno Slovenijo. Slovenske meje so postavili na Tilment, na Visoke Ture ter na Štajerskem nad Gradcem. Niso pa Slovenije razumeli kot popolnoma samostojne države, ampak v povezavi z drugimi podobnimi državami, ustanovljenimi na katoliških temeljih. Samostojno Slovenijo je Ehrlich videl kot del novonastale državne tvorbe v Srednji Evropi. Glede tega je bil kar megalomanski, saj je predlagal zvezo severno- in južnoslovanskih držav Poljske, Češke, Slovaške, Slovenije, Hrvaške, Srbije in Bolgarije. Vsaka od držav bi imela lastno državnost, država »vmesnoevropska unija«, kot jo je imenoval, pa bi bila konfederacija oziroma država med Baltskim morjem na severu, Jadranskim na jugu in Egejskim na jugovzhodu, zato je bila po Ehrlichovi smrti imenovana Intermarij – Medmorje. Sedež te konfederacije, imela naj bi več kot sto milijonov prebivalcev, je postavil v Slovenijo. Namen te državne tvorbe je bil »nacionalno obrambni«, kajti tako bi se slovenski narodi v Srednji Evropi obvarovali stalne germanske nevarnosti.

Ko se je že bližal konec vojne in je bilo povsem jasno, kdo bodo zmagovalci, pa tudi da ti kljub spremembi oblasti priznavajo misel o skupni jugoslovanski državi, je bilo še nekaj predlogov glede samostojne slovenske države. Tako je leta 1944 v Švici, kamor je prebegnil iz Ljubljane pred Nemci in kjer se je gibal v odločno projugoslovanskih krogih, Vladimir Vauhnik (znan kot obveščevalec) predlagal ameriškemu diplomatu A. W. Dullesu samostojno slovensko državo kot pomembno strateško (tudi v vojaškem smislu) ozemlje, in to z namenom, da bi zaveznike navdušil, da bi v Sloveniji preprečili vpeljavo komunistične oblasti. Zahodnim zaveznikom sta leta 1944 v Rimu iz istih idejnih in političnih razlogov posredovala idejo o samostojni slovenski državi tudi Miha Krek in Ciril

Žebot, sicer idejni podpornik Ehrlichovih pogledov. Krek se je zelo trudil, da bi zavezniki ob koncu vojne zasedli Slovenijo.

Na drugi strani pa je bila politika slovenskih strank usmerjena projugoslovansko. Jugoslovanskemu okviru za Slovenijo se je zgodaj jeseni 1941 pridružil tudi Natlačen in celotni katoliški tabor, z izjemo Ehrlicha in stražarjev, in to pod vplivom svojih predstavnikov v jugoslovanski vladi v begunstvu, ki je predstavljala kontinuiteto jugoslovanske države v mednarodnih okvirih. Takrat sta se oba slovenska tradicionalna tabora zblížala s kompromisnimi pogledi na prihodnost jugoslovanske države. Katoliški tabor je opustil misel o samostojni slovenski državnosti in sprejel Jugoslavijo kot edino možnost, sicer centralistično prepričani liberalci pa so sprejeli usmeritev v federalizacijo jugoslovanske države. Šlo je za premik od avtonomističnega pogleda na federalistični. Oktobra 1941 sta katoliški in liberalni tabor oblikovala skupna stališča glede obnove Jugoslavije in njene državne organizacije. Prvi so priznali prednost v programu obnovi Jugoslavije, katere sestavni del bo Združena Slovenija, liberalci pa so morali popustiti glede federativnosti. Ta skupna stališča so po tajnih kanalih posredovali v London in 23. novembra 1941 jih je po radiu BBC v oddaji, namenjeni Slovencem, predstavil Alojzij Kuhar. Zato je to stališče slovenske meščanske politike glede prihodnje slovenske državnosti dobilo ime londonske točke. Te so bile vso vojno temeljni politični program v medstrankarskem dogovarjanju o prihodnosti Slovenije po vojni. Program državnosti je bil izražen v sedmih točkah. Na začetku so izrazili zavezo za obnovo in razširitev Kraljevine Jugoslavije, katere »samostojen in ravnopraven sestavni del« bo »svobodna Slovenija z vsem njej na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarsko in prometno zaokroženim ozemljem«. Opredelili so se za federativnost, ki mora biti »v soglasju vseh njenih (Jugoslavije – op. Z. Č.) sestavnih delov na podlagi enakosti pravic in dolžnosti«, ter navedli naloge skupne države (zunanja politika, obramba, »določanje splošnih smernic za skladno sožitje vseh njenih delov«), medtem ko naj bi vse drugo bilo v pristojnosti federativnih delov države. Jugoslavija naj bi bila gospodarsko enotno območje. Na koncu sta dve točki nakazovali mednarodno povezovanje tako urejene jugoslovanske države, namreč združitev Jugoslavije in Bolgarije ter Balkanske unije, katere »hrbtenica« bo Jugoslavija, kot pogoj »bodočega miru in blagostanja v Evropi«. ³⁷ Program je bil glede na dotedanjo ureditev Jugoslavije napreden, kar revolucionaren, in to tako, da ga glede na stanje političnih sil v takratni vladi, v kateri so imeli vse vzvode politiziranja in odločanja v rokah velikosrbski politiki, ni bilo mogoče niti predstaviti jugoslovanski vladi. Londonske točke so bile tako program bolj za notranjo, slovensko rabo in so bile predvsem sredstvo medstrankarskega sodelovanja. Na teh temeljih je bil tudi državnotvorni program Slovenske zaveze, ki je v svojem programskem besedilu zapisala, da pri njihovih političnih pogledih ne gre »nikakor [za] enostaven povratak na stari režim. Narod hoče novo Jugoslavijo, novo v političnem, socialnem in ekonomskem smislu.« ³⁸ Bili so za obnovo jugoslovanske države kot federacije treh narodov, glede slovenskega ozemlja pa za združitev vsega v okviru porečij Drave, Save, Soče in očiščenja »tega ozemlja od tujega elementa vsake vrste«. V Slovenski zavezi so postavili Slovenijo na prvo mesto, federativno Jugoslavijo pa na drugo, kar je bil sicer odmik od londonskih točk, v katerih je bila Jugoslavija na prvem, Slovenija pa na drugem mestu.

V spremenjenih razmerah, nastalih po izstopu Italije iz vojne na strani Nemčije in nemški zasedbi »italijanske Slovenije«, se je »slovenska državnost« izkazovala v pokrajinski upravi s slovenskim »prezidentom« Leonom Rupnikom na čelu, kar pa je bila čista kolaborantska drža, saj je šlo za popolno podrejenost nemškemu okupatorju. Ta

³⁷ Vodušek-Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 140.

³⁸ Prav tam.

ga je imenoval in mu narekoval vse, celo kdaj lahko obleče uniformo in kaj lahko pove svojim rojakom. Jugoslovansko usmerjeno delovanje tradicionalnih slovenskih političnih taborov se je obudilo v začetku leta 1944. Na katoliški strani so želeli obnoviti Slovensko zavezo, češ »da bi razpad Zaveze lahko povzročil doma in inozemstvu mišljenje, da je v krizi narodno politični program Slovencev«. ³⁹ Katoliška stran je želela prevzeti v reorganizirani Slovenski zavezi vodstvo, in to na osnovi »izidov vseh svobodnih volitev od l. 1920 naprej, zlasti pa na podlagi sedanjega stanja«, ⁴⁰ torej volilnih rezultatov iz decembra 1938, ko je bila SLS v okviru JRZ absolutni zmagovalec volitev. Šlo je za boj med svetovnonazorskima in političnima taboroma za oblast v bodoči Sloveniji v jugoslovanski državi. Novembra 1944 je ob pristanku politikov iz liberalnega tabora in predstavnika socialistov kot organizacija sodelovanja med slovenskimi strankami protikomunistične usmeritve nastal Narodni odbor. Bil je razumljen kot »začasno narodno predstavništvo narodne države Slovenije«. Sestavljen je bil po strankarskem ključu iz leta 1918. V dogovoru, ki sta ga glede oblikovanja Narodnega odbora sprejeli SLS in JNS »kot predstavnici slovenskega naroda«, je bilo mogoče sprejeti v Narodni odbor tudi nove stranke, tiste, ki bi priznavale izjavo Narodnega odbora, vendar naj to ne bi v sestavi Narodnega odbora ogrozilo prevlade SLS; ta naj bi imela v odboru enega člana več kot vse druge stranke. Narodni odbor je sprejel programsko izjavo, ki je bila dejansko politični oziroma državnopravni program Narodnega odbora. Datirali so ga z 29. oktobrom kot simbolnim datumom, ko so Slovenci leta 1918 formalnopravno z ustanovitvijo Države SHS pretrgali državnopravne vezi s habsburško monarhijo. To so šteli za prvi izraz uveljavitve slovenske državnosti. Program Narodnega odbora je imel štiri točke in je vsebinsko izhajal iz londonskih točk iz leta 1941 oziroma programskih točk Slovenske zaveze. V izjavi, ki je izražala zahteve Narodnega odbora, so izhajali iz »etnične samobitnosti slovenskega naroda in narodnostnega načela« in zahtevali Zedinjeno Slovenijo, »v geografskem, gospodarskem, prometnem in strateškem oziru zaokroženo celoto«, ki bo kot narodna država sestavni del kraljevine Jugoslavije pod žezlom dinastije Karađorđevićev, urejene »federativno, na demokratični podlagi in socialno pravično«, tako da bodo »narodne države kot sestavni deli imele tako stvarno področje, da bo izvrševala osrednja zvezna oblast le tiste naloge«. ⁴¹ Narodna izjava, sprejeta v začetku decembra 1944 – podpisali so jo strankarski politiki iz vseh »miselnih« taborov (do sredine februarja 1944 jo je podpisalo 290 oseb – velika večina jih je bila iz klerikalnega tabora – s psevdonimi, da ne bi imeli težav z Nemci) – je bila zasnovana projugoslovansko. V javnost pa je prišla šele po zasedanju t. i. taborskega parlamenta, Narodnega odbora v razširjeni sestavi (39 navzočih, od tega nekaj predvojnih jugoslovanskih poslancev), ki se je sestel ponoči 3. maja v Ljubljani in se postavil v vlogo »začasnega slovenskega narodnega predstavništva« z objavo v časniku *Slovenec* 4. maja 1945. Dan nato pa je Narodni odbor iz rok nemškega generala SS Rösenerja (ta je zastopal nacističnega gaulaiterja Rainerja) dobil oblast nad ozemljem, ki ga je sicer kot kolaborant do tedaj upravljal Rupnik, razširjenim z Gorenjsko. Slovenska oblast, izražena v Narodnem odboru, ki je s tem postala kolaborantska, čeprav se je zahodnim zaveznikom ponujala kot projugoslovanska, je dobila v upravljanje ozemlje nekdanje Kranjske. S tem so izgubili verodostojnost in tudi suverenost, ki so jo kot »slovenska politična in državna oblast« ustvarili v »ilegali«. Čez nekaj ur, neposredno po tej »zamenjavi oblasti«, so člani Narodnega odbora zapustili Ljubljano in odšli v begunstvo na Koroško pod zaščito Britancev.

Narodni odbor je želel na vsak način ustvariti vtis projugoslovanskosti in njegovo za-

³⁹ Prav tam, str. 174.

⁴⁰ Prav tam, str. 181.

⁴¹ *Slovenec*, 4. 5. 1945, str. 2.

sedanje v Sokolskem domu na Taboru v Ljubljani je potekalo pod sliko jugoslovanskega kralja Petra II. S tem, ko so se razglasili za slovenski parlament in ustanovili slovensko vlado (ki je niso imenovali), so razglasili začetek slovenske državnosti v okviru »demokratsko in federativno urejene kraljevine Jugoslavije«. Na zahodne zaveznike pa so naslovili poziv, naj ti zasedejo Slovenijo. To je bil glede na politično in vojaško sodelovanje zahodnih zaveznikov z jugoslovansko osvobodilno vojsko izraz njihove nerealne ocene. Zavezniki so bili za obnovitev jugoslovanske države, in to pod vodstvom odporniškega gibanja, čeprav so tega vodili komunisti. Njihova obnova Jugoslavije na federativni podlagi jim je ustrezala, in to kljub izvedeni spremembi oblasti. Priznali so vlado Demokratske federativne Jugoslavije. To so slovenski politiki protipartizanske strani spregledali in njihova odločitev glede državnosti je bila v nasprotju s takratnimi stališči zaveznikov.

Nekateri so se pred koncem vojne, konec aprila, ko je bila njihova usoda v stališčih zaveznikov že odločena in ti nanje niso več računali, zavedli, da je vprašanje jugoslovanske države tisto, kar zanima zaveznike. Ne ideologija in ne njihov protikomunizem. Tito je v dogovoru s Šubašićem namreč ustvaril oblast, ki je takrat zahodnim zaveznikom ustrezala, predvsem pa je bila Jugoslavija obnovljena. Tega sta se npr. zavedla tudi Rupnik, ki je sicer ostajal prepričan kolaborant, in škof Rožman, ko sta pisala hrvaškemu poglavniku Paveliću⁴² in ga skušala prepričati, da naj se s svojo NDH pridruži na novih osnovah organizirani jugoslovanski državi – možno tudi v konfederativnem položaju –, kajti jugoslovanska država je pogoj pri zahodnih zaveznikih za nadaljevanje boja proti komunistom, ki so že prevzeli oblast v jugoslovanski državi in so jim jo priznali tudi zavezniki.

Za samostojno slovensko državo pa takrat pri zaveznikih, ki so oblikovali nov politični zemljevid Evrope, ni bilo nobenega posluha.

Medtem ko so pripadniki predvojne politike glede državnosti in države, kar je bil pogoj za njihovo suvereno delovanje, ostali pri zamislih in načrtovanju (razen obupanega poskusa, da s t. i. taborskim parlamentom prestopijo na zmogovito stran, kjer pa so bili že njihovi notranji nasprotniki oziroma sovražniki, komunisti s svojim osvobodilnim gibanjem), je državnost uveljavljalo in jo uveljavilo slovensko narodnoosvobodilno gibanje. To, kar so uspeli doseči v vojnih pogojih, je postala osnova za povojno državnost in stopnjo ter oblike slovenske države v jugoslovanskem okviru.

Slovensko narodnoosvobodilno gibanje je bilo glede vzpostavitve lastne slovenske državnosti v času druge svetovne vojne uspešno. Glede vodstva oziroma vodenja odpora proti okupatorjem in predvsem izvajanja revolucionarnih sprememb ni bilo povsem suvereno, saj je moralo upoštevati stališča osrednjega jugoslovanskega vodstva odpora, je pa vzpostavilo svojo oblast, ki je postala državna oblast slovenske države v okviru federativno organizirane jugoslovanske države. Slovensko narodnoosvobodilno gibanje je namreč uspelo vzpostaviti državo s svojo oblastjo.

Od vsega začetka je bilo slovensko narodnoosvobodilno gibanje opredeljeno projugoslovansko. V prvem programsko naravnem besedilu, objavljenem v glasilu OF Slovenski poročevalec na dan napada Nemčije na Sovjetsko zvezo pod naslovom Gesla našega osvobodilnega boja,⁴³ je izražen narodnoosvobodilni namen Osvobodilne fronte. Na prvo mesto je bila postavljena pravica slovenskega naroda do samoodločbe, nato osvoboditev in združitvev razkosanega slovenskega naroda, »vstevši koroške in primorske Slovence«, torej uveljavitev ideje Zedinjene Slovenije ter sloga in enotnost jugoslovanskih narodov v njihovem boju za osvoboditev. Šlo je za obnovo jugoslovanske države, v kateri naj bi Slo-

42 Krizman, *Ustaše i treći reich*, 2, str. 288; *Arhiv Jugoslavije*, Sudenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, str. 49–52.

43 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* (dalje DLR), I, dok. 10, str. 42–43.

venci na osnovi priznavanja načela samoodločbe naroda dosegli svojo državnost. To je bilo namreč temeljno vodilo glede obnove jugoslovanske države, pri čemer se je v svojih osnovnih programskih točkah, t. i. temeljnih točkah OF, sprejetih konec leta 1941, naslonilo na razumevanje samoodločbe, kot so jo razumeli zavezniki. Pri tem so ti izhajali iz t. i. Atlantske listine in poudarili, da »bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi **Združene Slovenije** (poudaril Z. Č.) in o svojih zunanjih odnosih odločal slovenski narod sam. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavila in branila z vsemi sredstvi.«⁴⁴ Najpomembnejši cilj je bila Zedinjena Slovenija. V programu OF so bile državotvorne točke osvoboditev, združitvev, samoodločba. Združitvev je pomenila uresničitev ideje programa Zedinjene Slovenije⁴⁵ in je zato vsebovala tudi napoved spremembe obsega države. Konec avgusta 1941 je Edvard Kardelj v Delu, glasilu KPS, predstavljal ozemlje Zedinjene Slovenije kot »teritorij, kjer žive Slovenci, od Jadranskega morja do severne meje, od Celovca in Velikovca do Kolpe«.⁴⁶ S tem je bil v osnovnih potezah postavljen okvir ozemlja slovenske države, za katero se je nameravala boriti OF oziroma slovensko osvobodilno gibanje. Samoodločba pa je za OF pomenila način in sredstvo spreminjanja položaja slovenskega naroda v jugoslovanski državi.

Temeljne točke OF so izražale namen oziroma cilje OF in vsebino narodnoosvobodilnega boja. Kot pogoj in izhodišča za uresničitev ideje Zedinjene Slovenije, za jugoslovansko kontinuiteto s poudarkom na uveljavitvi pravice narodne samoodločbe, so postavili boj proti okupatorjem.

Na eni strani Zedinjena Slovenija, na drugi pa obnova jugoslovanske države, v katero se bo vključila slovenska država na temelju načela pravice naroda do samoodločbe, je bilo temeljno vodilo slovenskega osvobodilnega gibanja. Kako je to razumelo jugoslovansko državo, je nakazoval razglas OF o praznovanju 1. decembra, dnevu jugoslovanskega »zedinjenja«. Zapisali so: »Osvobodilna fronta slovenskega naroda bo s slovensko narodno osvoboditvijo zajamčila slovenskemu narodu vse pravice, ki jih terja slovenska narodna individualnost. Z uvedbo dosledne ljudske demokracije bo slovenskemu narodu zajamčila vse njegove človeške pravice.«⁴⁷ Proslava jugoslovanskega praznika, ko so se med 19. in 20. uro zavedni Slovenci umaknili iz ulic in lokalov, je bila v resnici plebiscit za Jugoslavijo in za OF. OF je za svojo prvo t. i. tišinsko akcijo, ki je bila svojevrsten plebiscit in izkazovanje narodnoemancipacijskega cilja, izbrala dan ustanovitve Države SHS, 29. oktober. S tem so jasno izpričali svojo zavezanost temu, kar se je leta 1918 zgodilo v narodovi zgodovini na ta dan. Izrazili so tako svojo slovenskost kot jugoslovanskost, ki je prežemala dogodke leta 1918 in leta 1941 na isti dan. Obe tovrstni plebiscitarni akciji, ki ju je OF organizirala kot obeležitev dogodkov iz leta 1918, ki so pripeljali do jugoslovanske države (ustanovitev Države SHS in združitvev v Kraljevino SHS), sta popolnoma uspeli. Na podlagi tega uspeha OF je bila v veliki meri izoblikovana misel o »državi« v državi. Bistvo te pa je bilo spoštovanje volje slovenske oblasti, ki jo je oblikovala OF. Šlo je za »državno« oblast v pogojih okupacije, oblast, ki je nasprotovala okupatorski oblasti.

Poleg deklarativnega izrekanja za Jugoslavijo je osvobodilno gibanje namreč ustvarjalo svojo oblast. To so ljudje v veliki meri upoštevali predvsem iz nacionalnega prepričanja, deloma pa tudi iz preračunljivosti in strahu, saj je za sodelovanje z okupatorjem gro-

44 DLR, I, dok. 111, str. 256.

45 Zedinjeno Slovenijo so imeli v svojem programu tudi nasprotniki OF. V londonskih točkah so jo opredelili z besedami »na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarsko in prometno zaokroženim ozemljem«. (Vodušek-Starič, "Dosje" Mačkovšek, str. 140). V nekaterih skupinah so takrat tudi že narisali zemljevide bodoče Združene Slovenije.

46 DLR, I, dok. 23, str. 75.

47 Slovenski poročevalec : 1938–1941, str. 191; Slovenski poročevalec, 22. 11. 1941.

zila tudi s kaznimi. Izvajanje teh je dobilo oznako revolucionarnega terorja, čeprav so bili glavna tarča pravi kolaboranti in ovaduhi. Revolucionarno pa je bilo to nasilje predvsem zato, ker ga je izvajala oblast, ki se je v pogojih okupacije samooklicala za slovensko oblast. To velja za Slovenski narodnoosvobodilni odbor, v katerega se je sredi septembra 1941 preoblikoval politični organ slovenskega osvobodilnega gibanja, Vrhovni plenum OF. To je bil organ, ki je »prevzel prve atribute oblasti« in je pomenil izraz slovenske samoodločbe. Vzpostavljena je bila namreč slovenska oblast, ki je nameravala v času osvobodilnega boja predstavljati, organizirati in voditi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. Svojo odločitev za oblastni organ – zaradi česar so doživeli kritike osrednjega vodstva jugoslovanskega osvobodilnega gibanja – so razumeli kot »prvi korak k vzpostavitvi slovenske narodne suverenosti, ki smo jo izgubili in ki jo z lastnim osvobodilnim bojem hočemo obnoviti«.48 Poleg vzpostavitve edine in izključno slovenske oblasti je SNOO izražal začetek slovenske državnosti v okviru obnovljene jugoslovanske države. Prevzel je vlogo predstavnika slovenskega naroda in tako to pravico odzvel slovenskim predstavnikom v jugoslovanski vladi.

Slovensko osvobodilno gibanje je svojo »državnost« vzpostavilo spomladi in poleti 1942 na ozemlju velikega dela Ljubljanske pokrajine, ki ga je nadzorovala partizanska vojska. Šlo je za »partizansko državo«, v kateri so izvedli tudi volitve v organe oblasti – narodnoosvobodilne odbore (ime je bilo »unificirano« in »poslano« iz Srbije), ki so izvajali civilno oblast. Boris Kidrič je menil, da so bili zarodek sovjetov, »nov tip demokracije«.49 Osrednjega oblastnega organa, t. i. Zbora odposlancev (Zbor delegatov NOO⁵⁰) – tega naj bi izvolili predstavniki izvoljenih organov oblasti in bi imel zakonodajno vlogo –, jim ni uspelo izvoliti, ker je bilo ozemlje prej vojaško izgubljeno. Vzpostavili pa so osrednji izvršilni organ oblasti, nekakšno vlado s predvsem upravnimi nalogami – Narodnoosvobodilni svet. Ta sicer ni pretirano deloval in je zamrl s koncem partizanskega nadzora nad osvobojenim ozemljem. Ta »partizanska država« (Kidrič jo je imenoval Svobodna Slovenija⁵¹), v kateri so partizanske oblasti izvedle tudi nekaj posegov, ki so spominjali na revolucionarno spreminjanje lastninskih razmerij, dejansko pa so bili izraz potreb in t. i. vojnega gospodarstva, je predstavljala pravi izraz državnosti. Ozemlje je bilo nadzorovano oziroma zaščiteno z lastno vojaško silo in imelo je oblast, ki je delovala in je bila tudi izvoljena na najnižji ravni, torej je formalno pomenila izraz volje ljudstva. Z oblastjo pa vsi niso bili zadovoljni. Ena od značilnosti te »države« je bila vojaška strahovlada nad civilnim prebivalstvom, t. i. vojvodstvo posameznih partizanskih poveljnikov.

Do ponovne »partizanske države« je v Sloveniji prišlo po izstopu Kraljevine Italije iz vojne na strani trojnega pakta septembra 1943. Za to »partizansko državo« pa je bilo značilno delovanje Upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje kot upravnega organa oblasti osvobodilnega gibanja, ki je skrbel za preskrbo civilnega prebivalstva, plače, pokojnine ipd. in je bil v resnici nekakšen organ državne oblasti. V tem času pa je v okviru osvobodilnega gibanja prišlo tudi do bistvenega premika glede slovenske državnosti. Izvedene so bile volitve za delegate NOO in 1. oktobra 1943 se je v Kočevju sestal Zbor odposlancev slovenskega naroda (navzočih je bilo 572 izvoljenih odposlancev,⁵² ki jih je izvolilo približno 300.000 volivcev), ki je izvolil 120-člansko predstavniško telo – Slovenski narodnoosvobodilni odbor. Ta je imel zakonodajno in tudi izvršilno funkcijo.

48 DLR, I, dok. 46, str. 124; B. Kidrič: Pomen osnivanja SNOO in njegovih ukrepov.

49 DLR, II, dok. 98, str. 226.

50 DLR, II, dok. 98, str. 225.

51 DLR, II, dok. 74, str. 156.

52 Na ozemlju pod nadzoroma okupatorja so volitve izvedli odbori OF, tako da so bili na Zboru odposlancev delegati iz velikega dela Slovenije.

SNOO ni bil več v oblastni organ »preoblečeni« politični forum kot septembra 1941, temveč izvoljeni organ. S tem je bilo postavljeno ogrodje slovenske države in Kočevski zbor je razglasil slovenski narod za suveren narod. Zbor odposlancev se je odločil za vstop »suverena slovenskega naroda« v Avnoj, takrat še politični organ jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, »z namenom graditi novo Jugoslavijo«. ⁵³

Še pred zasedanjem Kočevskega zbora pa je Vrhovni plenum OF razglasil »iz naravnih in zgodovinskih pravic izhajajočo zahtevo slovenskega naroda«: priključitev slovenskega Primorja v okvir Slovenije in Jugoslavije. ⁵⁴ Ta sklep je potrdil tudi Kočevski zbor in nato še Avnoj na zasedanju konec novembra 1943. S tem je bilo formalnopravno ozemlje, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Italiji na osnovi Londonskega pakta iz leta 1915, vključeno v okvir nastajajoče slovenske države.

Slovenski narodnoosvobodilni »parlament« se je prvič sestal februarja 1944 v Črnomlju. Takrat je slovensko osvobodilno gibanje tudi formalno prešlo iz političnega v državotvorno. Pred tem so se konec novembra 1943 predstavniki slovenskega osvobodilnega gibanja, izvoljeni na Kočevskem zboru, udeležili drugega zasedanja Avnoja v Jajcu. Ta do tedaj osrednji politični organ jugoslovanskega osvobodilnega gibanja se je pretvoril v državotvorni, zakonodajni, izvršni in predstaviški organ nove Jugoslavije. Imenoval je svojo vlado – Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije – in s svojimi sklepi položil temelje novi Jugoslaviji. Bistven glede slovenske državnosti je bil sklep o vzpostavitvi federativno organizirane jugoslovanske države s priznavanjem narodov, ki se bodo na temelju priznavanja načela samoodločbe narodov združili v skupno državo. To je sprejel na svojem zasedanju SNOO in se preimenoval (ter se povečal) v Slovenski narodnoosvobodilni svet. Tako se je po imenu izenačil z Avnojem in podobnimi organi drugih jugoslovanskih narodov. Ta prilagoditev glede imena organa pa je dejansko pomenila zmanjšano suverenost slovenske oblasti. Kljub temu pa je bil SNOS formalno in vsebinsko vrhovni organ državne oblasti. Bil je zakonodajni organ in je na svojem prvem zasedanju izdal vrsto aktov ustavne narave, npr. deklaracijo o potrditvi dela slovenske delegacije na drugem zasedanju Avnoja, s čimer so pritrdili federativni ureditvi jugoslovanske države in je s tem Slovenija tudi formalnopravno postala članica jugoslovanske federativne države, deklaracijo o pravicah in dolžnosti državljanov (uradno slovenskega ljudstva), v kateri so bile našteve vse splošne demokratične pravice, in deklaracijo o pravici slovenskega naroda do postavitve lastne vlade. Ta takrat sicer ni bila vzpostavljena, ker za to še ni bilo potrebe, saj še ni bilo osvobojeno celotno ozemlje Slovenije. Njeno vlogo je za tisto ozemlje, ki ga je imela v rokah partizanska vojska, prevzelo Predsedstvo SNOS-a, upravno funkcijo pa njegovi odseki. Ti so bili, kljub temu da so imeli značaj upravnih organov, zametki resornih ministrstev slovenske vlade in so bili povezani z ustreznimi poverjeništvij NKOJ-a. Državna zgradba slovenske državnosti tako še ni bila popolna. Do imenovanja slovenske vlade – Narodne vlade Slovenije – je prišlo tik pred koncem vojne, 5. maja 1945, s čimer je bila glede vseh oblastnih organov, ki dajejo značaj državnosti, ta dosežena. Ni pa bila dosežena popolna suverenost.

Zaradi upoštevanja federativnosti je bilo namreč takrat treba imenovati tudi vlade posameznih federalnih enot in v začetku aprila 1945 je Predsedstvo Avnoja (opravljalo je vlogo zakonodajalca v imenu Avnoja) izdalo navodila o osnovnih načelih za oblikovanje vlad federalnih enot z namenom poenotenja organizacije celotne državne oblasti zaradi lažjega administriranja in učinkovitejšega sodelovanja med centralno oblastjo in federalnimi enotami. Dejansko je šlo za izraz nastajajočega centralizma, ki je postal prevladujoči način vodenja sicer federativno organizirane države. Zaradi učinkovitosti oblasti je

⁵³ Dokumenti : ob šestdesetletnici, str. 213.

⁵⁴ Dokumenti o razvoju ljudske oblasti, dok. 73, str. 83.

bila žrtev suverenost federalnih enot. Vprašanje centralizma na eni in položaja federalnih enot, republik, na drugi strani je postalo eno temeljnih vprašanj druge jugoslovanske države, nastale v času druge svetovne vojne. To je bilo vprašanje državnosti republik, ki so imele značaj nacionalno bolj ali manj zaokroženih ozemelj.

V

Slovenija je veliko stopnjo državnosti, dejansko položaj države, ki pa ni bila povsem suverena, dosegla po drugi svetovni vojni v okviru federativno organizirane Jugoslavije s socialističnim političnim in gospodarskim sistemom in oblastjo komunistov. Bila je ena od šestih federalnih enot. Druga Jugoslavija je bila zgrajena od spodaj navzgor, iz »nacionalnih« federalnih enot, ki so temeljile na nacionalnem načelu (razen nacionalno mešane Bosne in Hercegovine). Vanjo so se namreč združili narodi, ki so med drugo svetovno vojno v okviru osvobodilnega gibanja oblikovali svoje »države«. Narod je v svojem zorenju prišel do točke, ko je postal »državno ljudstvo«.

Federalne enote jugoslovanske federacije so vse od ustavnega oblikovanja te države v začetku leta 1946 imele položaj države z lastno ustavo ter lastno zakonodajno in izvršno oblastjo. Vendar niso bile suverene. Del svojih pristojnosti so dejansko prepustile zveznim, centralnim organom jugoslovanske države. Šlo je za federativno organiziranost države s centralističnim načinom vodenja. Velik del političnega dogajanja v drugi Jugoslaviji je zato dejansko potekal v boju za vračanje posameznih oblik suverenosti, ki so bile prepuščene Beogradu. Šlo je za razmerje med zveznimi oblastmi in republikami, ki so si prizadevale dobiti večjo vlogo pri odločanju o lastnem razvoju. Republike naj bi dobile čim več suverenosti, tj. samostojnosti. Vodilna pri teh zahtevah je bila Slovenija, ki je že konec petdesetih let 20. stoletja hotela doseči večjo suverenost zlasti na gospodarskem področju.

Stalnica političnih odnosov v jugoslovanski državi po drugi svetovni vojni je bilo nasprotje med centralističnimi in njim nasprotnimi hotenji, kar je povzročalo hujše politične krize. Nasprotje med centralističnimi in federalističnimi težnjami se je izražalo tudi v nenehnih spremembah ustavne ureditve druge Jugoslavije. Z vsako novo ustavo se je krepila vloga federalnih enot, s tem pa se je večala njihova državnost.

Stopnjevanje državnosti federalnih enot je doseglo vrh z zadnjo jugoslovansko ustavo, ki je bila sprejeta 1974 po več kot desetletju političnih bojov med »centralisti« in »federalisti« glede reforme federativnosti oziroma razumevanja le-te kot večanja vloge republik v odločanju o lastnem razvoju. Socialistično federativno republiko Jugoslavijo so po določilih te ustave dejansko sestavljale posamezne države. Jugoslovanska država je postala zveza šestih oziroma osmih držav (ustavnokonstitutivni položaj sta imeli tudi avtonomni pokrajini v okviru Srbije), česar sicer takrat politiki (niti pravniki) niso želeli priznati in so še vedno govorili o zvezni državi in ne o zvezi držav. Je pa vsaka republika dosegla svojo državnost, ki jo je uveljavljala tudi v odnosu do drugih republik. To se je začelo kazati v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja. Dejansko sta bila okrepljena vloga republik in njihov položaj držav po tej ustavi nekakšna protiutež hkratnemu povečanju razrednega dejavnika, izraženega v samoupravnem organiziranju jugoslovanske družbe in države, ter ustavnemu določilu, da je komunistična organizacija – Zveza komunistov – vodilna politična sila, ki je ima neposredno vlogo v skupščinskem sistemu.

Sploh je bila komunistična »stranka« (njena organiziranost in način vodenja – zlasti organiziranost – ni sledila federalizaciji na ravni organizacije države) dejavnik, ki je omejeval suverenost državnih oblasti v republikah. Vodilna politična oblast v podobi Centralnega komiteja ZKJ, njegovega predsedstva ali izvršnega biroja in predsednika, Tita, je bila centralizirana. Njen vrh je bil kljub dejstvu, da je imela vsaka republika svojo partij-

sko organizacijo – nacionalno partijo – zunaj republike. Politična stvarnost, ki je v veliki meri odločala o suverenosti republik in jo določala, je bila drugačna, kot je bila ustavna ureditev. Sta pa v zadnjem obdobju jugoslovanske države prav samosvojest in večanje neodvisnosti Zveze komunistov Slovenije v odnosu do partijskega centra pomenila zagotovilo demokratizacije in tudi izraz slovenske državnosti in osamosvajanja.

Formalnopravno je bila stopnja suverenosti oziroma državnosti federalnih enot izražena v ustavah. Vsaka od treh oziroma štirih jugoslovanskih ustav (ustavni zakon iz leta 1953 je glede na svoj obseg in predvsem vsebino dejansko bil ustava) je določala stopnjo suverenosti federalnih enot in način odnosa do zveznih oblasti in skupne politike jugoslovanske države. Državnost, ki so jo dajale federalnim enotam ustave, pa se je kazala tudi v njihovih lastnih ustavah. Te so bile bolj ali manj posnetek zvezne ustave oziroma so morale biti v skladu z ustavo Jugoslavije, lahko pa so se v njih odražale posebnosti posamezne republike. To je nedvomno bil določen, sicer omejen, izraz državnosti.

Vse jugoslovanske in tudi republiške ustave so izhajale iz upoštevanja načela samoodločbe naroda, katere bistvena sestavina je pravica do odcepitve (in združitve). Prav v zvezi z razumevanjem in upoštevanjem te pravice, ki vsebuje poleg pravice združevanja tudi pravico razdruževanja, je vladala stalna napetost, saj naj bi ta po mnenju tistih, ki so samoodločbo sprejemali kot dogmo, ugasnila, ker je bila že porabljena. Tako naj po mnenju srbskih predstavnikov v ustavodajni skupščini ne bi bilo treba v prvi jugoslovanski ustavi več navesti pravice do samoodločbe, češ da je bila ta s priznanjem sklepov Avnoja o federativni organizaciji jugoslovanske države že porabljena. Takšnemu stališču je nasprotoval Edvard Kardelj, ki je uveljavil pravico do samoodločbe kot izhodišče te in tudi vseh nadaljnjih jugoslovanskih ustav. Na tej podlagi se je nato razvijala in kazala stopnja državnosti republik, tudi Slovenije.

Da je šlo kljub dejstvu, da so bile republike razumljene kot države, za njihovo omejeno državnost, se je kazalo v tem, da so del svoje suverenosti prenesle na zvezne organe oblasti. V prvi ustavi druge Jugoslavije iz leta 1946 je bilo navedeno, da je suverenost republik v sestavi Jugoslavije omejena »samo s pravicami, ki so s to ustavo dane FLRJ«, ki pa brani in štiti »suverene pravice« republik. V prvi slovenski ustavi pa je bilo zapisano, da »LRS izvršuje državno oblast suvereno, prenaša pa na FLRJ tiste pravice, ki so določene v ustavi FLRJ«. Podobna določila so bila tudi v nadaljnjih ustavah.

Kljub temu pomeni ustava Ljudske republike Slovenije, sprejeta v začetku leta 1947, pomemben korak k vzpostavitvi slovenske države, saj so z njo Slovenci prvič v svoji zgodovini dobili svojo ustavo, pa tudi državne organe, tj. zakonodajni in izvršni organ. Bila je »ljudska država republikanske oblike«, ki jo je vzpostavil »slovenski narod v svoji borbi in v skupni borbi vseh narodov Jugoslavije« s tem, da je izrazil »svojo svobodno voljo, živeti skupno z bratskimi narodi na osnovi pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve in do združitve z drugimi narodi«. ⁵⁵ V slovenski ustavi iz leta 1963 je bila v skladu s takratnim političnim izrazoslovjem Slovenija opredeljena kot »državna socialistična demokratična skupnost ljudstva Slovenije«, ⁵⁶ v ustavi iz leta 1974 pa kot »država, ki temelji na suverenosti slovenskega naroda in ljudstva Slovenije«. ⁵⁷

Zadnje dejanje glede ustavnega položaja Slovenije in njene državnosti v drugi Jugoslaviji so predstavljala ustavna dopolnila k slovenski ustavi iz leta 1974. Sprejela jih je slovenska »samoupravljalna« skupščina 27. septembra 1989⁵⁸ (bilo jih je kar 81), in to kljub političnim pritiskom in grožnjam zveznih državnih in političnih organov in tudi

⁵⁵ Uradni list LRS, 24. 1947. Ustava LRS, čl. 1, 2.

⁵⁶ Uradni list SRS, 9. 4. 1963. Ustava SRS, čl. 1.

⁵⁷ Uradni list SRS, 28. 2. 1974. Ustava SRS, čl. 1.

⁵⁸ Uradni list SRS, 2. 10. 1989.

srbske politične elite, ki se je začela enačiti z njimi oziroma je želela postati vodilna in odločujoča politična sila v Jugoslaviji. Sprejete ustavne spremembe so v resnici temeljito spremenile slovensko ustavo.

S tem da se ni uklonila in da je sprejela te ustavna dopolnila, ki so bila usmerjena k večanju državnosti, je slovenska oblast že pokazala veliko mero suverenosti. Dopolnila k slovenski ustavi so bila vsebinska prelomnica glede opredelitev Slovenije v jugoslovanski federaciji in z njimi je Slovenija postavila svoje nove odnose do Jugoslavije in okreplila svojo državnost. Dopolnila so namreč opredeljevala brezpogojno pravico Slovenije do samoodločbe vključno z odcepitvijo, pravice določati, koliko bo Slovenija prispevala v skupno državno blagajno, in sklepa, da zvezna oblast v Sloveniji ne more razglasiti izrednega stanja in uvesti izrednih ukrepov (poseg vojske) brez privoljenja slovenske skupščine. Sprejete ustavne spremembe so omogočile tudi prehod v tržno gospodarstvo in temelje gospodarske suverenosti ter prehod v večstrankarski sistem. Z dopolnilom k ustavi je bila kot slovenska oziroma državna himna razglašena Zdravljica, konec marca 1990 pa je bil o tem sprejet še zakon. Ta ustavna dopolnila so bila ustavnopravna podlaga, na kateri je enainvajset mesecev pozneje temeljila državnopravna prekinitev odnosov z jugoslovansko državo, torej osamosvojitve Slovenije in nastanek samostojne, neodvisne države. To je spoznala tudi t. i. Badinterjeva komisija mednarodnih pravnikov (vodil jo je predsednik francoskega ustavnega sodišča Robert Badinter), ki jo je jeseni 1990 imenovala mednarodna konferenca o Jugoslaviji kot arbitražno komisijo, ki naj poda pravno mnenje, ali gre za odcepitev republik, ki so razglasile samostojnost, ali za razpad jugoslovanske države. Šlo se je za vprašanje nasledstva te države, za to, da so naslednice vse republike, ki so jo tvorile, in da se nobena sama ali v povezavi še s kako (mišljen je srbski blok) ne more razglasiti za edinega naslednika. Potrdili so, da je Jugoslavija v procesu razdružitve in da morajo jugoslovanske republike pri osamosvajanju upoštevati pravila mednarodnega prava. Ugotovili so tudi, da je Slovenija dosegla lastno državo na temelju ustavne ureditve, ki je upoštevala načelo pravice naroda do samoodločbe vključno z odcepitvijo. Osamosvojitve Slovenije tako ni bila odcepitev, ampak razdružitve, proces, nasproten združevanju.

Pravi proces oblikovanja lastne države se je začel z osamosvajanjem Slovenije leta 1990, potem ko so bile v Sloveniji izvedene prve večstrankarske volitve v Jugoslaviji in je prišlo do zamenjave oblasti. Osamosvajanje Slovenije od avnojske Jugoslavije na državnopravnem nivoju pa se je začelo s plebiscitom za samostojno in neodvisno državo 23. decembra 1990. Razdružitve Republike Slovenije od Jugoslavije in razglasitev državne samostojnosti je bila na temelju rezultatov plebiscita razglašena 25. junija 1991. Slovenija je prevzela vse pristojnosti države, ki jih je do tedaj imela in opravljala zvezna država. Jugoslovansko državno vodstvo je na to odgovorilo z napotitvijo vojaških enot na slovenske mejne prehode, da bi Slovenijo zaprlo v Jugoslavijo, čemur se je slovenska država postavila po robu s Teritorialno obrambo in policijo.

Z nastankom slovenske samostojne in neodvisne države se je končal slovenski osamosvojitveni napor. Sedaj pa država ni več cilj, temveč mora postati sredstvo za emancipacijo posameznika. Državnost in država sami po sebi nista že samodejno zagotovilo demokracije. Za to se je treba potruditi oziroma se nenehno truditi tudi v lastni, samostojni in neodvisni državi.

Epilog

Nekaj ur po tem, ko je predsednik Predsedstva Republike Slovenije Milan Kučan, torej suveren nove samostojne države, izrekel na proslavi razglasitve države besede: »Slovenija ne ogroža nikogar, zato ni treba letal nad našimi mesti in ne tankov na naših

ulicah«, in povedal, da so »danes dovoljene sanje« – najbrž je imel v mislih mitične »tisočletne sanje« –, je mlada država doživela vojaški napad na njeno ozemlje in na njeno oblast. Z njenega ozemlja [!] so jugoslovanske vojaške oblasti, ki so tedaj dejansko edine predstavljale Jugoslavijo, sporočile slovenskim oblastem – naslovnik so bili prebivalci Slovenije –, da bo vsak odpor zlomljen, če se ne uklonijo jugoslovanski oblasti. To se ni zgodilo, saj je Predsedstvo Republike Slovenije že nekaj ur potem, ko je jugoslovanska vojska s tanki začela teptati slovensko suverenost, sprejelo sklep o uporabi orožja za obrambo le-te in začeli so se oboroženi spopadi za obranitev in ohranitev razglašene samostojnosti. Prvič v slovenski zgodovini je šlo za obrambo države in ne le naroda! Šlo je za obrambo države, njenega ozemlja oziroma mej in za obrambo njene oblasti, za katero je stalo ljudstvo. Vojaški spopadi so trajali deset dni, nato pa je bil na Brionih sprejet dogovor o zaustavitvi spopadov in tudi o zamrznitvi nadaljnjih slovenskih osamosvojitvenih dejavnosti (ultimativno ga je zahtevala mednarodna skupnost). Po koncu te trimesečne zamrznitve vseh za eno ali drugo stran spornih dejanj, t. i. moratorija, je Slovenija postala resnično povsem samostojna in suverena država. Kot taka je doživela priznanje drugih držav in slabo leto po razglasitvi neodvisnosti je postala tudi polnopravna članica Organizacije združenih narodov.

Slovenija kot samostojna država obstaja dve desetletji. Za Slovence oziroma državljane Slovenije pa je danes država sredstvo preživetja in varnosti, predvsem pa je zagotovilo možnosti odločanja o lastni usodi in lastni sreči. In prav za to gre pri državi!

Povzetek

ZDENKO ČEPIČ

SLOVENIJA, MOJA DRŽAVA

DRŽAVA IN DRŽAVNOST V MISLIH IN DEJANJH SLOVENSKE POLITIKE (DEJSTVA IN MNENJA)

Pri slovenskem pretrganju državnopravnih vezi z jugoslovansko državo leta 1991 (25. junija) je šlo za razdružitve, katere posledica je bila osamosvojitve in vzpostavitve samostojne, neodvisne države. Vzpostavljena je bila suverenost Republike Slovenije. Pogoj te suverenosti pa je bila predvsem njena suverena oblast, brez kakršnekoli druge sile nad seboj. Pri osamosvojitvi Slovenije je šlo dejansko predvsem za to, da postane slovenska oblast suverena. Postala je prava državna oblast. Državnost oziroma suverenost države je bil dejanski cilj, pot do tega pa je bila dolga in tudi tmova. Osrednja tema slovenske zgodovine od sredine 19. stoletja je bilo vprašanje naroda, vprašanje narodnega ozemlja, do kod to sega in tudi vprašanje oblasti nad tem ozemljem. To je bilo vprašanje državnosti. Narod – ozemlje – oblast so bistveni pogoji države. Da so Slovenci dosegli svojo suverenost v obliki države – postali iz naroda nacija – je bilo potrebno najprej samozavedanje sebe kot naroda, nato njegova samozavest in tudi občutek samozadostnosti, kar je pomenilo prepričanje vase in v svoje ideje.

Pot do državnosti, do lastne države se je začela z osvestitvijo Slovencev, da so posebna narodna celota v času prebujanja narodov (pomladi narodov) v vsej Evropi sredi 19. stoletja. Takrat je nastal prvi narodni politični program Zedinjene Slovenije. Bil je ideal (tudi idealiziran) in v celoti nikoli uresničen. Do razglasitve svoje samostojne in suverene države so Slovenci vedno živeli v državnem okviru druge države, ki jim je določala stopnjo državnosti oziroma nacionalnih pravic. V obdobju, ko so bili v Avstro-Ogrski monarhiji, je bila misel o državnosti izražana bolj sramežljivo; osnovna zahteva je bila preseženje deželosti (razdelitev slovenskega ozemlja na dežele-kronovine kot upravne enote) in uvedba enotne uprave za celotno slovensko ozemlje. Šlo je za združitve

na upravni ravni. To je bila želja po upravni združitvi ozemlja, na katerem so strnjeno živeli Slovenci. Na koncu te dobe je bila politična možnost nekakšne državnosti videna v trializmu, kar je pomenilo za Slovence vezanost na Hrvate, na njihovo državno pravo in tudi možnost nacionalnega poenotenja z njimi. Na tej osnovi, brez takrat propadle in razpadle avstroogrske države, je bila za dober mesec dni (29. 10. do 1. 12. 1919) vzpostavljena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, v kateri so Slovenci dosegli največjo stopnjo državnosti, saj so bili v veliki meri suvereni na upravnem področju. To suverenost je imela Narodna vlada SHS v Ljubljani, ki je bila izvršilni in tudi naredbodajni oziroma zakonodajni organ in je v Sloveniji (razen v Prekmurju) vodila vso državno oblast. V njej se je tako izražala slovenska državnost. Ta je bila od konca avstroogrske države do konca prve jugoslovanske države z začetkom druge svetovne vojne največja. V času prve (centralistične, unitaristične) jugoslovanske države se je želja po državnosti (obliki le-te) kazala v avtonomističnih hotenjih. Vodilna pri tem je bila najmočnejša stranka Slovenska ljudska stranka, ki je hotela z avtonomijo zagotavljati svojo oblast v Sloveniji, ni pa kazala namere spremeniti pravnega statusa Slovenije v jugoslovanski državi. Državnost se je tako v času med svetovnima vojnama kazala v hotenjih po večji avtonomiji in ne v federalnosti. Oblast kot motiv avtonomije se je kazala tako v času upravne razdelitve Slovenije na dve upravni enoti, t. i. oblasti in delovanju oblastnih skupščin («prvi slovenski parlamentarizem») in nato v Dravski banovini v drugi polovici tridesetih let v popolnem političnem in upravnem obvladovanju Slovenije s strani SLS. Po vzpostavitvi banovine Hrvaške avgusta 1939 pa je SLS želela za Slovenijo (Dravsko banovino) doseči enak status tudi za Slovenijo. Z napadom na Jugoslavijo in njenim razpadom so se pojavili posamezni pogledi o samostojnosti Slovenije brez jugoslovanskega okvirja, a pod varuštvo okupatorskih držav. V obeh slovenskih političnih polih, ki sta se v času vojne spopadala za oblast (eden je pri tem iskal pomoč okupatorja), pa se je izoblikovala misel o federativno organizirani jugoslovanski državi, v kateri bi bila Slovenija federalna enota. Avtonomistične poglede so zamenjali federalistični. Te je uveljavilo osvobodilno gibanje, ki je v času vojne prevzelo politično pobudo in na koncu vojne tudi oblast. Na osnovah, vzpostavljenih v času vojne z upoštevanjem načela pravice do samoodločbe naroda, ta vključuje tudi pravico do odcepitve, je bila obnovljena jugoslovanska država s federativno organiziranostjo države in spremenjenim političnim sistemom, v kateri je Slovenija kot federalna enota dosegla veliko stopnjo državnosti (svojo ustavo, zakonodajno in izvršilno telo). Določen del suverenosti je bil sicer prepuščen zveznim državnim oblastem. V drugi Jugoslaviji se je državnost federalnih enot krepila in v ustavi iz leta 1974 so te, imenovane republike, dobile ustavni status države. Ob koncu osemdesetih let, ko se je politična kriza v Jugoslaviji zaradi različnih pogledov na položaj in vlogo posameznih republik krepila, se je z ustavnimi dopolnili k slovenski ustavi (september 1989) ta državnost še povečala. Ustavne osnove le-te so bile nato v letu 1991 pravno izhodišče za razglasitev samostojne, neodvisne države - za osamosvojitve Republike Slovenije, ko je njena oblast postala suverena. Zaključen je bil stoletje in pol dolg narodnoemancipacijski proces, katerega rezultat je samostojna slovenska država.

Viri in literatira

Objavljeni viri

Arhiv Jugoslavije, K II/8077, Suđenje Lisjaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagrab, 1946.

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2. Ljubljana : Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1963.

- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, knjiga 1. Ljubljana : Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962.
- Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*, zbral in uredil Makso Šnuderl. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1949.
- Dokumenti : ob šestdesetletnici / Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju 1.- 4. 10. 1943*, zbral in uredil Tone Ferenc. Ljubljana, Kočevje: Občina, 2003.
- Granda, Stane, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo : dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili*. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- Izgubljeni spomin na Antona Korošca : iz zapuščine Ivana Ahčina*, uredila, spremna besedila in dodatna pojasnila napisala Godeša, Bojan, Dolenc, Ervin. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- Nešović, Slobodan, Petranović, Branko, *Avnoj i revolucija : tematska zbirka dokumenata 1941-1945*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.
- Slovenski poročevalec : 1938-1941*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1951.
- Uradni list LRS*, 4a-20, 24. 1. 1947. Ustava LRS, čl. 1,2.
- Uradni list SRS*, 32-1704, 2. 10. 1989.
- Uradni list SRS*, 6-44, 28. 2.1974. Ustava SRS, čl. 1.
- Uradni list SRS*, 10-90, 9. 4. 1963. Ustava SRS, čl. 1.
- Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani*, št. 11-111, 21. 11. 1918.
- Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije*. Tom 5, Socialistično gibanje v Sloveniji : 1869-1920. Beograd: Zgodovinski oddelek Centralnega komiteja KPJ, 1951.

Časopisni viri

- Lončar, Dragutin, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa, pismo Bleiweisu 5. maja 1870. *Naši zapiski*, 1910, št. 1, str. 28.
- Na potu v lepšo bodočnost Jugoslavije. *Jutro*, 6. 10. 1929.
- Nihče se ne sme igrati z življenjskimi narodnimi interesi. *Jutro*, 11. 1. 1933.
- Slovinci tostran in onstran mej. *Jutro*, 13. 1. 1933.
- Slovenec*, 4. 5. 1945.
- Slovenski poročevalec*, 22. 11. 1941.
- »Za narodno zedinjenje«. *Hrvatska država*, 4. 9. 1917.

Monografije

- Balkovec, Bojan, *Prva slovenska vlada 1918-1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
- Bučar, France, *Prehod čez rdeče morje*. Ljubljana: Mihelač, 1993.
- Cvirn, Janez, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji : Dunajski državni zbor in Slovenci (1848-1918)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2006.
- Cvirn, Janez, *Trdnjavski trikotnik : politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Čepič, Zdenko, Ferenc, Tone, Gabrič, Aleš, Godeša, Bojan, Mlakar, Boris, Nečak, Dušan, Prinčič, Jože, Prunk, Janko, Repe, Božo, Vidovič-Miklavčič, Anka, Vodopivec, Peter, Ževart, Milan, *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955 : znanstveno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1995.
- Gašparič, Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929-1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.

- Godeša, Bojan, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Goropevšek, Branko, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo! : slovenska politika na Štajerskem v letih 1906-1914*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2005.
- Grdina, Igor, *Slovenci med tradicijo in perspektivo : politični mozaik 1860-1918*. Ljubljana: Studentska založba, 2003.
- Krizman, Bogdan, *Ustaše i Treći rajh, 2*. Zagreb: Globus, 1983.
- Mlakar, Boris, *Slovensko domobranstvo : 1943-1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Melik, Vasilij, *Slovenci 1848-1918 : razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002.
- Perovšek, Jurij, »V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo : 1918-1941. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Perovšek, Jurij, *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Pleterski, Janko, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863-1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Pleterski, Janko, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana: Komunist, Državna založba Slovenije, 1986.
- Pleterski, Janko, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Obzorja, 1981.
- Pleterski, Janko, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914-1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Prunk, Janko, *Slovenski narodni vzpon : narodna politika (1768-1992)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
- Prunk, Janko, *Slovenski narodni programi : narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945*. Ljubljana: Društvo 2000, 1986.
- Rahten, Andrej, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu : slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897-1914*. Celje: Cenesa, Založba Panevropa, 2001.
- Rozman, Franc, *Jugoslovanska socialnodemokratska konferenca. Enciklopedija Slovenije*, zv. 4. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990.
- Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav, *Banski svet Dravske banovine : 1930-1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razši[t]itev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav, *Slovenski parlamentarizem : 1927-1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Štih, Peter, Simoniti, Vasko, Vodopivec, Peter, *Slovenska zgodovina : družba – politika – kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Sistory, 2008, (Dostopno na: *Zgodovina Slovenije* – Sistory, dne 3. 11. 2011).
- Vidovič-Miklavčič, Anka, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem*

- in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije.* Ljubljana: Studentska organizacija Univerze, 1994.
- Vilfan, Sergij, *Pravna zgodovina Slovencev : od naselitve do zloma stare Jugoslavije.* Ljubljana: Slovenska matica, 1996 (ponatis 1. izd. iz leta 1961).
- Vodopivec, Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države : slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja.* Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Vodušek-Starič, Jera, »*Dosje*« *Mačkovšek.* Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1994.
- Zajc, Marko, *Kje se slovensko neha in hrvaško začne : slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja.* Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Zwitter, Fran, *O slovenskem narodnem vprašanju.* Ljubljana: Slovenska matica, 1990.

Razprave

- Cvirn, Janez, »Želimo biti enakopravni in enakovredni državljani«. Gregorčičev predlog jezikovnega zakona za zaščito nacionalnih manjšin iz leta 1899. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 49, 2009, št. 1, str. 61–79.
- Ferenc, Tone, Oblikovanje slovenske (federalne) države 1941-1944. *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994).* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 213–223.
- Ferenc, Tone, Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasedanju AVNOJ. *Zgodovinski časopis*, 44, 1990, št. 1, str. 91–110.
- Gabrič, Aleš, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju = The national question in Yugoslavia in the immediate postwar period. *Jugoslavija v hladni vojni : Zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.-9. maja 2000 = Yugoslavia in the cold war : the collection of papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War, Ljubljana, 8-9 May 2000.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Toronto: University = Ljubljana: Institute for Contemporary History; Toronto: University, 2004, str. 403–424, 425–448.
- Godeša, Bojan, Možnosti za Zedinjeno Slovenijo med drugo svetovno vojno : med pričakovanji in stvarnostjo. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 2006, št. 1, str. 309–328.
- Granda, Stane, Iz kulturnega v politični narod. *Od sanj do resničnosti : razvoj slovenske državnosti.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001, str. 69–93.
- Kristan, Ivan, Ustavnopravni značaj kočevskega zbora, črnomaljskega zbora in federalne države Slovenije v njunem času. *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994).* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 251–260.
- Melik, Vasilij, Slovenski državnopravni programi 1848-1918. *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994).* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 67–72.
- Perovšek, Jurij, Slovenci in jugoslovanska skupnost 1918-1941. *Zgodovinski časopis*, 59, 2005, št. 3/4, str. 447–460.
- Perovšek, Jurij, Stiplovšek, Miroslav, Volja po slovenski državnosti v letih 1918-1941. *Od sanj do resničnosti : razvoj slovenske državnosti.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001, str. 95–119.
- Perovšek, Jurij, Slovenci in država SHS leta 1918. *Zgodovinski časopis*, 53, 1999, št. 1, str. 71–79.
- Perovšek, Jurij, Slovenci in Jugoslavija v letih 1918-1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 69 (34), 1998, št. 1, str. 55–74.
- Perovšek, Jurij, Vprašanje slovenskega parlamenta leta 1918. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 35, 1995, št. 1/2, str. 25–33.

- Perovšek, Jurij, Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovanske krize. *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 121–134.
- Perovšek, Jurij, Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci v novembru leta 1918. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 28, 1988, št. 1/2, str. 41–61.
- Perovšek, Jurij, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 25, 1985, št. 1/2, str. 49–75.
- Prunk, Janko, Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanje zanj v Kraljevini Jugoslaviji. *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 134–142.
- Prunk, Janko, Slovenska država - ideja in stvarnost. *Zgodovina v šoli*, 1, 1992, št. 1, str. 4–11.
- Prunk, Janko, Slovenci in suverenost. *Borec*, 40, 1988, št. 11, str. 1003–1015.
- Prunk, Janko, Slovensko-hrvaški odnosi 1914–1918 in jugoslovansko zedinjenje. *Zgodovinski časopis*, 33, 1979, št. 4, str. 583–597.
- Rahten, Andrej, Korošec in hrvaška politika. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 77 (42), 2006, št. 2/3, str. 54–65.
- Rahten, Andrej, Slovenska politika v avstrijskem državnem zboru 1870–1918. *Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo - ICK, 2005, str. 113–184.
- Rahten, Andrej, Trialistični koncepti velikoavstrijskih krogov in slovensko vprašanje. *Slovinci v Evropi : (o nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo)*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002, str. 43–54.
- Rahten, Andrej, Trialistične zamisli slovenskih in hrvaških politikov v letih pred prvo svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 39, 1999, št. 2, str. 65–74.
- Repe, Božo, Slovenija od medvojne federalne enote preko poveljne jugoslovanske republike do samostojne države. *Od sanj do resničnosti : razvoj slovenske državnosti*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001, str. 121–207.
- Repe, Božo, Slovenci in federacija v času od Titove smrti do plebiscita o neodvisnosti Slovenije. *Mikužev zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999, str. 229–248.
- Repe, Božo, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let. *Borec*, 1992, str. 286–289.
- Repe, Božo, Program ZKJ in nacionalno vprašanje v šestdesetih letih in v začetku sedemdesetih let. *Borec*, 40, 1988, št. 10, str. 955–964.
- Ribičič, Ciril, Republika Slovenija v ustavih jugoslovanske federacije. *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 355–360.
- Rozman, Franc, Odnos Jugoslovanske socialnodemokratske stranke do nacionalnega vprašanja. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 22, 1982, 1-2, str. 5–17.
- Stiplovšek, Miroslav, Prizadevanja ljubljanske in mariborske oblastne skupščine ter banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje slovenskega parlamentarizma v prvi Jugoslaviji. *Zgodovinski časopis*, 62, 2008, št. 1/2, str. 151–176.
- Stiplovšek, Miroslav, Višek avtonomističnih prizadevanj banskega sveta Dravske banovine leta 1940 z zahtevo za ustanovitev Banovine Slovenije po hrvaškem zgledu. *Med srednjo Evropo in Sredozemljem : Vojetov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 539–552.

- Stiplovšek, Miroslav, Anton Korošec in prizadevanja Slovenske ljudske stranke za uredničenje narodne avtonomije. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 77 (42), 2006, št. 2/3, str. 122–137.
- Stiplovšek, Miroslav, Prelomnica v avtonomističnih prizadevanjih Banskega sveta Dravske banovine sredi tridesetih let. *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 355–370.
- Stiplovšek, Miroslav, Samoupravne pristojnosti ljubljanske in mariborske oblastne skupščine (1927-1929) ter posvetovalne funkcije banskega sveta Dravske banovine (1930-1941). *Arhivi*, 25, 2002, št. 1, str. 145–155.
- Stiplovšek, Miroslav. Prizadevanja za uveljavitev slovenskega avtonomizma od Vidovdanske ustave do leta 1941. *Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino; Skopje: Institut za nacionalna istorija, 1999, str. 29–48.
- Stiplovšek, Miroslav, Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1929-1941. *Arhivi*, 19, 1996, št. 1/2, str. 39–51.
- Stiplovšek, Miroslav, Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1918-1929. *Arhivi*, 18, 1995, št. 1/2, str. 18–29.
- Stiplovšek, Miroslav, Avtonomistična prizadevanja v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti (1927-1928) in banskem svetu Dravske banovine (1931-1941). *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 185–195.
- Stiplovšek, Miroslav, Prizadevanja za avtonomijo Slovenije od ustanovitve jugoslovanske države do kraljeve diktature (1918-1929). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 65 (30), 1994, št. 1, str. 77–95.
- Vodopivec, Peter, Država, dežele in Slovenci v obdobju absolutizma. *Od sanj do resničnosti : razvoj slovenske državnosti*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001, str. 49–66.
- Žagar, Mitja, Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije iz leta 1974 in osamosvajanje republike Slovenije. *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 367–378.

**DEMOKRACIJA IN DRŽAVA V SLOVENIJI
V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA**

**OD „NEHISTORICKÉHO“ K ŠTÁTOTVORNÉMU NÁRODU
KOMPARÁCIA VÝVOJA NÁRODNÉHO HNUTIA SLOVINCŮV A SLOVÁKOV V
ROKOCH 1780 – 1920¹**

Slovenské a slovinské národnoemancipačné hnutie vykazuje od počiatkov formovania moderných národov na konci 18. storočia viacero pozoruhodne podobných momentov. Veď už len endonymum, t. j. pomenovanie vlastného jazyka, je identické, čo pri malej odlišnosti ich pomenovania v iných jazykoch dodnes spôsobuje ich občasnú zámenu. U oboch národov, v logike chápania národa v čase formovania moderných národov, chýbajú vlastné štátoprávne tradície, čo ich posúvalo na vedľajšiu koľaj, medzi tzv. nehistorické národy.² Absencia argumentácie historickým právom, na ktorom stavali svoju politiku napríklad Česi či Chorváti, im zabráňovala využívať tento jeden z najvýraznejších nástrojov vtedajšej politiky nerovnoprávných národov habsburskej monarchie. Prezentovanie Veľkej Moravy (Slováci, 9. storočie) a Karantánie (Slovinci, 7. – 8. storočie) ako vlastného národného štátu bolo súčasníkom príliš vzdialené. Politickí predstavitelia oboch formujúcich sa národov preto postupne presunuli svoju argumentáciu v prospech prirodzeného etnického princípu. Táto argumentácia však mala na pôde monarchie len veľmi malú pozitívnu odozvu. Odmietali ju nielen Nemci a Maďari ako dominujúce národy monarchie, ale nesúhlasili s ňou aj politickí predstavitelia väčšiny nerovnoprávných národov, ktorí dávali prednosť presadzovaniu historického práva. Niet sa tomu ani čo diviť, keďže takmer na každom území, ktoré príslušný národ považoval za svoje územie, žili kompaktné aj iné etniká. U väčšiny politických predstaviteľov prevažoval teda národný egoizmus – všimanie si ubližovania zo strany druhých a prižmúrenie oka, ak išlo o seba.

Obom národným hnutiam – slovenskému i slovinskému – chýbalo v procese modernizácie výraznejšie zastúpenie vyšších sociálnych vrstiev. Jadro národa tvorili roľníci a národné pasívne vrstvy. Národné uvedomelú vrstvu Slovincov tvorilo prevažne nižšie duchovenstvo a malomestské vrstvy, kým bohatšie vrstvy sa hlásili prevažne k Nemcom a Talianom. Pri počiatkoch formovania slovenského národného hnutia nachádzame relatívne vysoké percento šľachty. Približne 20 – 25 % literárne a umelecky činných obrodencov bolo šľachtického pôvodu, pričom ich podiel postupne klesal. Zo šľachty prevažovala drobná šľachta – zemianstvo s nízkym ekonomickým potenciálom.³

V 1. polovici 19. storočia žilo na území habsburskej monarchie približne 1,1 milióna Slovincov. Hoci väčšina Slovincov obývala územie monarchie, netvorila však jeden územno-správny celok. Z tohto dôvodu prevládalo u Slovincov na prelome 18. a 19. storočia regionálne povedomie. Väčšinu obyvateľstva tvorili Slovinci v Kraňsku a Gorici, v menšine, ale na kompaktnom území susediacom so zvyšným etnikom, žili v južnom Štajersku a Korutánsku. Menšinu tvorili aj v severnej časti Istrie, Terste a severovýchode

* Ph.D. University of Comenius, Philosophical Faculty, Gondova 2, 814 99 Bratislava, kacirek@phil.uniba.sk

1 Štúdia vznikla v rámci projektu APVV SK-SI 0030-10 History and Memory. Slovakia and Slovenia in the Central European Processes of Integration and Disintegration.

2 Komparácii národného vývoja Slovincov a Slovákov a ich vzájomným vzťahom sa podrobne venoval KREGAR, Tone: Med Tatrami in Triglavom. Primerjave narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848 – 1938. Celje : Zgodovinsko društvo Celje 2007.

3 HUČKO, Ján: Sociálne zloženie a pôvod slovenskej obrodenskej inteligencie. Bratislava : Veda 1974.

Benátska. Časť Slovincov obývala aj juhovýchodnú časť Uhorska, Slovincami nazývanú Prekmurje. Zovretie Slovincov medzi Nemcami a Talianmi viedlo ich predstaviteľov počas celého 19. a na začiatku 20. storočia k relatívne silnému záujmu o spoluprácu s inými Slovanmi, najmä južnými.

Slováci obývali severnú hornatú časť Uhorska, zjednodušene vymedzenú Karpatským oblúkom a Dunajom, pričom v nižinatých oblastiach sa miešali s maďarským etnikom. V roku 1857 žilo na území dnešného Slovenska asi 2,4 mil. obyvateľov, z toho asi 1,5 mil. Slovákov (v celom Uhorsku cca 1,62 mil.).⁴ Slovensko-maďarská etnická hranica sa v podstate ustálila na začiatku 18. storočia, keď Slováci kolonizovali nielen územia Dolnej zeme, predtým okupované Osmanskou ríšou (napríklad súčasnú srbskú Vojvodinu), ale aj nižšie položené rovinaté územia na dnešnom slovenskom území. Dolnozemska komunita, aj keď územne odčlenená od zvyšku etnika, veľmi výrazne napomáhala rozvoju národného hnutia. Napríklad Viliam Pauliny-Tóth, najaktívnejší slovenský poslanec v rokoch 1869 – 1872, bol zvolený za poslanca práve vďaka podpore dolnozemskej Slovákov v zmiešanom slovensko-srbskom prostredí. O 36 rokov neskôr tu zvolili za poslanca aj Milana Hodžu. Emancipačné trendy však nezasiahli hneď celé slovenské etnické územie, mimo národného hnutia sa spočiatku nachádzala severovýchodná časť, kde žilo zmiešané slovenské a rusínske obyvateľstvo hlásiace sa ku grécko-katolíckemu vierovyznaniu. Táto oblasť sa začala národne prebúdzat' až na začiatku 20. storočia pod vplyvom komunity, ktorá sa vrátila z USA (tzv. Amerikáni).

Zo štátoprávneho pohľadu bolo zložitejšie postavenie slovinského obyvateľstva, ktoré sídlilo vo viacerých regiónoch s vlastnou štátnou správou a snemom. Aj keď kompetencie týchto regiónov sa postupne, hlavne za vlády Márie Terézie a Jozefa II., okliešťovali v prospech centrálnej viedenskej vlády, predseda tvorili prekážku pri jednotnej koordinácii kultúrneho a politického pôsobenia slovinskej inteligencie. Naproti tomu Slováci, žijúci v jednotlivých územných celkoch – stoliciach či župách – boli súčasťou jedného územno-správneho regiónu – Uhorska. Každá stolica vysielala svojich poslancov do centrálneho uhorského snemu, ktorý volil aj palatína – zástupcu panovníka. Ním bol zvyčajne príslušník domácej vyššej šľachty (aj keď v rokoch 1796 – 1847 bol palatínom arciknieža Jozef, mladší syn Leopolda II.). Aj takýmito mechanizmami sa posilňovala uhorská identita obyvateľov v rámci monarchie. U slovensky hovoriacich obyvateľov sa tak formovalo viacero identít, vyplývajúcich aj z ich stavovského, sociálneho či náboženského pôvodu. Vytvorila sa teda identita regionálna, uhorsko-štátna, etnická (hlavne od 17. storočia v širšom slovanskom a užšom slovenskom povedomí) a štátno-dynastická. Až do obdobia formovania moderných národov nebolo jazykové a etnické povedomie prekážkou príslušnosti k niektorému z privilegovaných stavov. Akceptovanie *natio hungarica* znamenalo, zjednodušene, stotožnenie sa s uhorskou ústavou a vernosť svätoštefanskej korune. Domáci jazyk bol latentne prítomný vo vedomí obyvateľstva a bežne sa používal aj vo verejnej správe, školstve či cirkevnom živote. Zmeny postupne priniesli až prvé zákony na podporu maďarského jazyka (1790, 1792), ktoré postupne prerástli do systematického zavádzania maďarčiny do všetkých sfér.

U Slovákov i Slovincov chýbala tiež historická tradícia národného centra, akým bola pre Čechov Praha, Chorvátov Záhreb či pre Maďarov súmestie Budín a Pešť. Hoci tieto mestá mali na začiatku formovania moderných národov nemeckú väčšinu, zo strany predstaviteľov národného hnutia bolo ich výnimočné postavenie nespochybniteľné. Na slovenskom a slovinskom teritóriu tak pôsobilo viacero centier s potenciálom strhnúť na seba dominantné postavenie. V rámci slovinského hnutia boli výraznými centrami Graz, Klagenfurt (Celovec), Ľubl'ana, Terst i Viedeň. Regionálnymi národnými centrami Slová-

4 MANNOVÁ, Elena (Ed.): Krátke dejiny Slovenska. Bratislava : AEP 2003, s. 209-210.

kov boli Bratislava, Trnava, Liptovský Sv. Mikuláš či Budín a Pešť. Centrom národného života Slovákov sa od 60. rokov 19. storočia stal provinčný Turčiansky. Sv. Martin, ktorý mal v tom období dvetisíc a v roku 1910 vyše štyritisíc obyvateľov. Pôsobenie národne aktívnych osobností v týchto centrách na jednej strane prispievalo k rozvoju národného povedomia v regióne, zároveň však trieštilo sily málopočetnej inteligencie.

Zásadným rozdielom medzi oboma etnikami bola tradícia používania vlastného národného knižného/spisovného jazyka. Slovinci už od počiatku formovania moderného slovinského národa mohli stavať na tradícii vlastného knižného jazyka. Ten sa síce na konci 18. storočia nepoužíval a nahradzovala ho latinčina, nemčina, prípadne taliančina, pre rozvíjajúce sa národné hnutie bol výraznou vzpruhou. Katekizem a Abecedarij P. Trubara, preklad Biblie J. Dalmatina a gramatika A. Bohoriča (tzv. bohorčica) sa opäť dostávali do širšieho povedomia slovinsky hovoriaceho obyvateľstva. Prvej generácii slovinských obrodencov (napr. M. Pohlin, A. T. Linhart) sa podarilo opätovne oživiť zabudnutý výraz „Slovinci“ (Slovenci) na označenie všetkého slovinsky hovoriaceho obyvateľstva. Veľkú zásluhu na preniknutí výrazu „Slovinci“ namiesto dovtedy prevládajúceho výrazu „Windichen“ u väčšinovej nemeckej spoločnosti má jazykovedec J. Kopitar, autor nemecky písanej gramatiky Slovincov.

Pre počiatky formovania slovinského hnutia má mimoriadny význam vznik Ilýrskych provincií (1809 – 1813). Hoci primárne vznikli ako mocenský faktor Napoleonovho prebudovania Európy, podporou používania domácich jazykov výrazne prispeli k rozvoju národného povedomia jej obyvateľov. A rovnako významný je aj ďalší faktor: presadzovanie francúzskeho zákona Code civil, vďaka ktorému dochádzalo k mentálnemu posunu vnímania riadenia štátu. Namiesto dominantného postavenia šľachty a cirkvi sa do popredia dostávala občianska zložka, štátny aparát podporoval rovnosť obyvateľstva, zakladanie efektívnej štátnej správy, rozvoj priemyslu a podnikania a budovanie štátnej infraštruktúry. Aj keď je existencia Ilýrskych provincií z pohľadu ich časového trvania epizodická, v obyvateľstve zasiala semienko, ktorého úrodu zbierali ďalšie generácie.

Slovenské národné hnutie sa v počiatkoch formovania národov výrazne líšilo od slovinského. V slovenskom hnutí zohrávala výraznú úlohu konfesijná príslušnosť (katolíci a evanjelici). Nebola to ani samotná otázka viery, ale rozdielne jazykové a historické povedomie oboch konfesií. Evanjelici síce mali až do roku 1781 problémy s obhájením svojej občianskej existencie, ich cirkevná príslušnosť im umožňovala uplatniť sa ako etnicky definovaná skupina.⁵ Zdôrazňuje sa tiež, že konfesijná rozdielnosť vplývala aj na rozdielnu mentalitu predstaviteľov národného hnutia: dominujúci katolícky prúd uprednostňoval hierarchiu a tradíciu, kým evanjelický demokratizáciu.⁶ S postupujúcimi desaťročiami je badateľný trend prekonávania konfesionalizmu. Kým na konci 18. storočia majú prvé národné spolky viditeľný konfesijný nádych (Slovenské učené tovarišstvo, Trnava, 1792; Societa slavica, Banská Bystrica 1785), od 20. rokov už vznikajú nadkonfesijné slovenské spolky (Slovenský čitateľský spolok, Pešť 1826; Spolok milovníkov reči a literatúry slovenskej, Pešť, 1834).

V období reformácie prijala slovenská evanjelická inteligencia za cirkevný jazyk biblickú češtinu (Kralická Biblia zo 16. storočia) – tzv. bibličinu. V neskoršom období sa tento jazyk postupne slovakizoval a zápas medzi prívržencami jej slovakizovania a zástancami používania pôvodného jazyka vyvolával občasné napätia. Používaním češtiny si evanjelickí Slováci upevňovali väzby na české prostredie, jazykovú príbuznosť s češtinou, čo neskôr a v iných politických podmienkach prerástlo do konštruktú o jednotnom česko-slovenskom kmeni (národe).

5 Tamže, s. 199.

6 Tamže, s. 218.

Aj slovenskí katolíci používali domáci jazyk. Jeho kultivovaná podoba sa utvárala na západnom Slovensku, kde od roku 1635 pôsobila v Trnave univerzita. Tu sa utvorila tzv. kultúrna západoslovenčina – katolíckymi vzdelancami označovaná ako „uhorská slovenčina“ či len „slovenčina“. Slovenskí katolíci preto už na konci 18. storočia vnímali slovenčinu a Slovákov ako svojbytný jazyk a národ. Výsledkom toho snaženia bola kodifikácia ich spisovného jazyka Antonom Bernolákom v roku 1787 (tzv. bernolákovčina). Hľadanie podoby spisovného jazyka Slovákov však neuralgicky pôsobilo na rozvoj národného hnutia a spomaľovalo národný rozmach.

Ešte aj v 1. polovici 20. storočia sa s menšou či väčšou intenzitou objavovala otázka: Sú Slováci samostatným národom s vlastným spisovným jazykom, či súčasť česko-slovenského národa? Kollárova idea slovanskej vzájomnosti, vďaka ktorej sa u stredo-európskych a balkánskych Slovanov začal zvyšovať záujem o rozmach všeslovanskej spolupráce pod kuratelou Ruska, vyvolala záujem aj medzi slovenskou a slovinskou inteligenciou.⁷ Slovenčine ani slovinčine však nepriznávala atribúty spisovného jazyka. Jeho snaha o vytvorenie spoločného česko-slovenského jazyka aj prijímaním slovenských výrazov však narazila na nepochopenie z českej strany. Čeština prechádzala v tomto období výraznou modernizáciou. Aj keď sa idea Kollárovej slovanskej vzájomnosti mala uskutočňovať najmä v rovine kultúrnej, predstavitelia maďarského reformného hnutia ju vnímali ako politický koncept – panslavizmus, ktorý by mohol ohrozovať integritu Uhorska.

S podobnými tendenciami sa stretávali aj Slovinci. Aj keď mali záujem na rozvoji vzťahov s ostatnými južnoslovanskými národmi, myšlienka ilyrizmu, politického zjednotenia južných Slovanov s ilyrským (v podstate chorvátskym) jazykom,⁸ ktorá sa šírila predovšetkým v 30. a 40. rokoch, ich neoslovila a vydali sa cestou formovania nezávislého slovinského národa. Z ilyrizmu prevzali Slovinci len reformu pravopisu Ljudevita Gaja – tzv. gajicu. Najvýznamnejší prívrženec ilyrizmu slovinského pôvodu Stanko Vraz pri zdôvodnení svojho názoru argumentoval podobne ako J. Kollár, keď podporoval česko-slovenské spojenie: slabosť vlastného národného hnutia. Iný smer presadzoval liberálne orientovaný básnik France Prešeren, ktorý ako jedinú správnu cestu videl kultivovanie slovinského jazyka, aby sa Slovinci aj v umeleckej forme vyrovnali ostatným vyspelým národom. Oficiálnu slovinskú politiku predstavovalo konzervatívne a katolícky orientované krídlo okolo Janeza Bleiweisa, vydavateľa prvých slovinských novín Kmetijske in rokodelske novice (1843).⁹

V slovenskom prostredí prevzala dynamiku rozvoja národného hnutia skupina mladých študentov na evanjelickej škole v Bratislave. Ako prví z evanjelickej inteligencie dospeli k rozhodnutiu formovania Slovákov ako samostatný národ, ktorého základom bude vlastný spisovný jazyk. Prijatie stredoslovenčiny malo v ich ponímaní aj širší, celoslovanský rozmer: v tomto období pretrvávala medzi slovenskými národovcami predstava, že práve územie pod Tatrami, obývané Slováckmi, bolo pravlast'ou Slovanov, odkiaľ sa rozšírili do ostatných častí Európy. Nový spisovný jazyk Slovákov teda časť národovcov vnímala aj ako akési obnovenie pôvodného jazyka Slovanov. Prijatie nového celonárodného spisovného jazyka v roku 1843 bolo výrazným impulzom pre rozvoj národného hnutia.

Roky 1844 – 1847 patria k dovtedy najproduktívnejšiemu obdobiu: vychádza almanach Nitra – prvá tlač v novom spisovnom jazyku (1844), je založený kultúrny spolok

7 Podrobnejšie napríklad ROZMAN, Andrej: Ján Kollár a Slovinci. In: *Philologica* LIII. Zborník FiF UK. Bratislava : Univerzita Komenského 2001, s. 43-53.

8 Podrobnejšie pozri aj BEDNÁROVÁ, Marcela: Slovanský mýtus v reflexii chorvátskeho ilyrizmu. In: *Slovanský prehľad*, 94, 2008, č. 4, s. 523-537.

9 Podrobnejšie MELIK, Vasilij. Der Blick der Slovenen in die Welt 1843 – 1848. In: MORITSCH, Andreas (Ed.): *Der Prager Slavenkongress 1848*. Wien-Köln-Weimar : 2000, s.123-126.

Tatrín (1844), prvé politické periodikum Slovenské národné noviny (1845), vedecký časopis Slovenské pohľady (1846) a tesne pred revolúciou sa zdá, že prijatie nového spisovného jazyka získa podporu u väčšiny relevantných slovenských reprezentantov národného hnutia oboch konfesií (schválenie nového spisovného jazyka aj zástupcami mladej katolíckej inteligencie na 4. schôdzi Tatrína v r. 1847). A na jeseň 1847 už majú Slováci zastúpenie na pôde uhorského snemu, kde môžu legálne vyslovovať svoje politické požiadavky (zvolenie Ľudovíta Štúra ako poslanca za mesto Zvolen). Lenže otázka, ktorý z dovtedy používaných knižných jazykov (biblická čeština, slovakizovaná čeština, bernolákovčina či štúrovská slovenčina) sa napokon stane spoločným spisovným jazykom, traumatizovala slovenskú spoločnosť aj naďalej. Táto otázka sa s väčšou či menšou intenzitou objavovala v určitých krízových obdobiach (napríklad akademicky aj v polovici 70. rokov 19. storočia) a pre niekoho možno paradoxne opäť nadobudla na dôležitosť v medzivojnovom období, keď ústava ČSR hovorí o československom národe a československom jazyku v dvoch spisovných variantoch – českom a slovenskom.

Vypuknutie revolúcie v habsburskej monarchii prispelo k predloženiu prvých národnopolitických programov oboch národov. Národné požiadavky Slovákov i Slovincov reagovali na politické aktivity dominantných národov – snahy Nemcov o vytvorenie jednotného Nemecka v hraniciach Svätej ríše rímskej národa nemeckého, ktorého súčasťou mali byť aj územia obývané Poliakmi, Čechmi i Slovincami. Slovenské národné hnutie zasa muselo reagovať na úsilie maďarskej politickej reprezentácie, ktorá po vymenovaní uhorskej vlády v apríli 1848, a potom najmä po detronizácii Habsburgovcov, získala aj legálny politický priestor, na postupnú premenu Uhorska na maďarský národný štát.

Slováci i Slovinci využili prvú reálnu možnosť, ako aktívnym vystupovaním prispieť k realizácii vlastných predstáv o ďalšom postavení svojho národa v rámci monarchie. Verejne vyhlásili svoje národné požiadavky, ktorých súčasťou bolo aj územné vymedzenie svojho etnického územia ako územno-správnej jednotky v rámci habsburskej monarchie. Slovinci vyslovili svoje požiadavky v politickom programe „Zedinjena Slovenija“, Slováci zasa v „Žiadostiach slovenského národa“. Zo slovinských predstaviteľov ako prvý zareagoval na revolučnú situáciu už 17. marca 1848 Matija Majar Ziljski s požiadavkou slobody a používania slovinčiny v školách a úradoch. V podobnom duchu vystúpili aj viedenski Slovinci v petícii z 29. marca. Slovinské požiadavky sformuloval do politického programu M. Majar Ziljski v programe Kaj Slovenci terjamo, kde okrem iného zdôraznil: „Slovinská národnosť rovná sa slovinský jazyk.“¹⁰ Na podporu slovinských požiadaviek začali vznikať od apríla 1848 politické kluby s názvom Slovenija (Viedeň, Graz) či Slovinský spolok (Lubl'ana). Politický program označovaný ako Zjednotené Slovinsko (Zedinjena Slovenija) sa stal hlavným pilierom slovinskej politiky. Tento program, podobne ako slovenský u Maďarov, narazil na odpor Nemcov. Jedným z hlavných neuralgických bodov medzi Nemcami a Slovincami bola otázka Terstu, ktorý Nemci vnímali chápali ako ich jediný južný prístav a nemienili sa ho vzdať.¹¹ Slovinci sa svoj politický program snažili presadiť formou petičnej akcie, do ktorej sa zapojilo vyše 11 tisíc Slovincov, zaslanej poslancom snemu. Kým Slovinci považovali za svojich najprirodzenejších politických partnerov Chorvátov žijúcich prevažne v uhorskej časti monarchie, Slováci dávali pred Čechmi takisto prednosť Chorvátom, s ktorými koordinovali prípravu vojenských operácií.

Aj keď z nemeckej strany bola výrazná snaha o brzdenie požiadaviek Nemcov v rakúskej časti ríše, priaznivejšie pomery umožnili zvolenie viacerých slovinských kandidátov za poslancov snemu a spolupodieľanie sa na príprave nových zákonov. Napríklad už

10 HLADKÝ, Ladislav: Slovinci a habsburská monarchie. In: Slovanské historické studie 30. Praha, Brno : Historický ústav AV ČR 2005, s. 116.

11 Tamže, s. 119-120.

v tomto období sa začala pripravovať mapa slovinského etnického územia, ktorá napokon vyšla až v roku 1853. Slovinci tak získali aj vizuálnu predstavu, ktoré územia pokladajú za „svoje“.¹² Kartografickú mapu v podobnom duchu pripravovali Slováci vydať až v 60. rokoch, keď Matica slovenská poverila jej vypracovaním D. Štúra. Tento projekt sa však nikdy nerealizoval a ak nerátame memorandá slovenských dôverníkov, tak podobné mapy Slovenska začali vznikať až počas prvej svetovej vojny.

Slovinci presadzovali svoje národné požiadavky legálnou cestou: prostredníctvom politickej tlače a parlamentu. Slovinská tlač bola v čase revolúcie oveľa početnejšia a odzrkadľovala reálne názory slovinského hnutia. Naproti tomu legálna slovenská publicistika, ktorá mohla osloviť slovenskú verejnosť, neexistovala. Slovenské národné noviny, prvé a jediné slovenské politické noviny, zanikli ešte v júni 1848. Pre Slovákov bola zahataná aj legislatívna cesta: na rozdiel od Slovincov nezvolili ani jedného predstaviteľa národného hnutia za poslanca uhorského snemu. Chýbali tiež politické spolky, kde by Slováci legálne diskutovali o politických riešeniach, keďže spolkový zákon neexistoval. Odpoveďou uhorskej vlády na oficiálne požiadavky Nemaďarov bolo zatýkanie a represia, preto museli voliť aj iné, radikálnejšie metódy.

Obe národné požiadavky vychádzali z prirodzeného práva a etnického federalizmu. Zo štátoprávneho hľadiska bol radikálnejší slovinský program, ktorý ignoroval historické právo a požadoval spojenie území obývaných Slovincami do jedného kráľovstva s vlastným snemom. Inak ako transformáciou historických regiónov sa však slovinský program nedal naplniť. V tomto ohľade mali Slováci jednoduchšiu pozíciu. Slovenský program sa v tomto období usiloval syntetizovať historické a prirodzené právo a žiadal pre Slovákov autonómne postavenie s vlastným snemom. Slovenské požiadavky okrem požiadavky na národnú rovnoprávnosť v Uhorsku, celoštátneho a národných snemov a školy všetkých stupňov – na rozdiel od slovincov – obsahovali aj požiadavku demokratizácie sociálnych pomerov: úplné zrušenie poddanstva, zavedenie všeobecného volebného práva pre mužov, slobodu tlače a zhromažďovania. Kým uhorská vláda vystúpila voči slovenskému národnému hnutiu veľmi rázne a na jeho najvýznamnejších reprezentantov J.M. Hurbana, L. Štúra a M. M. Hodžu vydala zatykač, rakúska vláda predstaviteľov Slovincov „len“ sledovala.¹³

Aktuálne otázky súvisiace s postavením Slovanov v habsburskej monarchii sa rozhodli riešiť ich predstavitelia na Slovanskom zjazde zvolanom do Prahy. Napokon prijali ideu austroslavizmu, premenu habsburskej monarchie na zväzok národných štátov na čele s dynastiou Habsburgovcov. Tento štát mal chrániť tu žijúcich Slovanov pred rozmáhajúcimi sa zjednocovacími snahami Nemcov, ale na druhej strane ich aj vymedzovať voči Rusku. Slováci však v tomto období ešte odmietli spoločnú česko-slovenskú koncepciu a verili v možnosť dohody s Maďarmi.¹⁴

V období revolúcie 1848/49 sa výraznejšie začali ukazovať rozdiely v legislatívnej oblasti medzi západnou a východnou časťou monarchie. Pre obe národné hnutia bolo zásadnou otázkou riešenie poddanstva, keďže väčšina slovenského a slovinského obyvateľstva patrila k roľníctvu. Uhorský snem zasadajúci v Bratislave prijal už 18. marca tzv. marcové zákony, 11. apríla potvrdené panovníkom, medzi nimi i zákon o zrušení

¹² Tamže, s. 119.

¹³ ŠKVARNA, Dušan: Slovinské a slovenské politické aktivity počas revolúcie 1848 – 1849. In: *Philologica LIII*. Zborník FiF UK. Bratislava : Univerzita Komenského 2001, s. 10.

¹⁴ Podrobnejšie ŠKVARNA, Dušan: Die Slovaken und der Prager Slavenkongress. In: MORITSCH, c. d., s. 71-80; KODAJOVÁ, Daniela: Der Prager Slavenkongress in der slovakischen Historiographie. In: Tamže, s. 81-92; CVIRN, Janez: Die Slovenen und der prager Slavenkongress. In: Tamže, s. 127-136; KODAJOVÁ, Daniela: Slováci na slovanských zjazdoch – sny, realita a sklamanie slovanského rojčenia (1848, 1867, 1908, 1910). In: ŠVORC, P. – HARBUĽOVÁ, E.: *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918*. Prešov – Bratislava – Wien : 1999, s. 87-96.

poddanstva. Ten sa však vzťahoval na poddaných, ktorých pôda bola zapísaná v tzv. tezeziánskych urbároch, čo nebolo ani 50 % poddaných. Práve na území Slovenska žila väčšina poddaných, ktorí obhospodarovali kopaničiarsku pôdu a na nich sa teda zrušenie poddanstva nevzťahovalo. Zákon o zrušení poddanstva, ktorý prijal ríšsky snem, podpísal panovník 7. septembra. Poddaní získali možnosť vykúpiť sa z poddanstva za tretinovú náhradu a na začiatku 50. rokov sa proces vyvázovania z poddanstva úspešne realizoval. Záujmy roľníkov sa zrušením poddanstva naplnili a nemali záujem na pokračovaní revolúcie. Slovenská politika práve poukazovaním na nedôsledné zrušenie poddanstva v spojení s národnými požiadavkami získavala masovejšiu podporu.

Po septembri 1848, kedy bolo v Uhorsku vyhlásené stanné právo a boli zrušené kompetencie uhorských inštitúcií, sa začalo opäť vážnejšie diskutovať o prebudovaní celej monarchie, vrátane Uhorska. Východisko sa videlo vo federalizácii monarchie. Kým časť politikov navrhovala tzv. historický federalizmus, druhá skupina, vrátane Slovincov a Slovákov, požadovala etnický federalizmus. Zo slovinskej strany sa táto požiadavka v časopise Slovenija už 15. septembra 1848. Slovinskí predstavitelia počas revolúcie rešpektovali ústavné formy presadzovania svojich požiadaviek, najmä aktívnou činnosťou svojich poslancov vo Viedni či Kroměříži.

Naproti tomu sa slovenská politika radikalizovala. Vo Viedni vznikla 16. septembra 1848 Slovenská národná rada ako politický reprezentant národného hnutia a začala pripravovať ozbrojené povstanie na slovenskom etnickom území. Svoju činnosť koordinovala s chorvátskou politikou vedenou bánom J. Jelačićom. Aj keď povstanie zasiahlo len pomerne malý región a nakoniec skončilo neúspechom, má pre národné hnutie mimoriadny význam. Položili sa ním základy slovenskej verejnej správy, Slováci ním dokázali, že sú ochotní bojovať za svoje národné požiadavky aj so zbraňou v ruke.

Po potlačení septembrového povstania urobila slovenská politika významný obrat: kým predtým hľadala možnosti naplnenia národných požiadaviek v rámci Uhorska, tak potom prešla na pozície austroslavizmu. Požadovala vytvorenie slovenskej korunnej krajiny ako jednej z provincií federalizovaného Rakúska. Národné požiadavky Slovincov a Slovákov sa opäť začali takmer zhodovať a obsahovali naplnenie prirodzeného práva národa na vlastnú územnosprávnu jednotku pri likvidácii historických útvarov. Maximálnym národným programom Slovákov počas revolúcie bola požiadavka na vytvorenie Slovenského veľkokniežatstva. Obsahoval ho pôvodný text tzv. marcového prosbopisu (zostavený ešte pred vydaním oktrojovanej ústavy), ktorý odovzdala slovenská delegácia panovníkovi 20. marca 1849.

Od konca roka 1848 sa Slovinci i Slováci stali objektom vysokej politiky. Viedenská vláda sa prvýkrát začala vážne zaoberať myšlienkou o vyčlenení ich národných území. Pri viedenskej vláde pôsobili tzv. vládni dôverníci, za Slovákov jedným z nich bol aj Ján Kollár, ktorí pripravovali memorandá na riešenie slovenskej otázky. Slováci rokovali aj so slovanskými poslancami na ríšskom sneme v Kroměříži a ich požiadavky tlmočil vládne okrem dvoch českých poslancov aj Slovinec Anton Černe.¹⁵

Deklarovanie viedenskej vlády, že bude rešpektovať národné práva jednotlivých národov monarchie, vohňalo politické reprezentácie nepriviligovaných národov do náručia Viedne. V rámci organizovanej cisárskej armády, ktorá potláčala maďarskú revolúciu, vznikali slovenské zbory a na obsadenom slovenskom území sa formovala štátna správa, rešpektujúca jazykové práva Slovákov.

Aj keď vyhlásenie oktrojovanej ústavy z marca 1849 vyvolalo u slovanských politikov sklamanie, slovenskí politici, na rozdiel od slovinských, sa rozhodli napriek nevýhodnej východiskovej pozícii konať. Kým Slovinci len uverejňovali deklaratívne články

15 ŠKVARNA, Dušan: Slovinské a slovenské politické aktivity počas revolúcie 1848 – 1849, c. d., s. 12.

o možnostiach spojenia Slovincov do jednotnej korunnej krajiny, Slováci na jeseň 1849 (polovica septembra – polovica októbra) zorganizovali masové petičné hnutie. Zástupcovia jednotlivých regiónov odovzdávali panovníkom a členom vlády petície za vytvorenie slovenskej korunnej krajiny. Túto aktivitu zachytil aj slovinský časopis *Slovenija*, ktorá smutne konštatovala, že za národné záujmy Slovincov sa nemá kto postaviť.¹⁶ Slováci boli v tomto čase jediní, ktorých zástupcovia predstupovali pred najvyššie politické miesta. Aj keď národné požiadavky Slovákov napokon neboli prijaté a z Uhorska bola vyčlenená len Vojvodina, národné požiadavky rezonovali v rámci habsburskej monarchie ako nikdy predtým.

Ako zdôraznil V. Melik i D. Škvarna, obe národné hnutia obsahovali v tomto období veľa zhôd a podobností. Počas revolúcie 1848/49 Slovinci i Slováci prvýkrát na oficiálnej úrovni formulovali požiadavku na vyčlenenie vlastného teritória: maximalistický program predstavuje vytvorenie Slovinského kráľovstva a Slovenského veľkokniežatstva ako samostatných územno-správnych jednotiek v rámci federalizovanej habsburskej monarchie. Slabosť národných hnutí však nedovolila presadiť tento politický zámer bez súhlasu viedenskej vlády. Viedenská vláda o týchto možnostiach síce uvažovala, ale len v prípade, ak by nebola možnosť na iné, pre Viedeň priaznivejšie riešenie. Porážka maďarskej revolúcie pri Világoši (13. 8. 1849) otvorila možnosť opätovného návratu k absolutizmu, čo cisársky dvor napokon využil. Slováci, na rozdiel od Slovincov, si založili svoj národno-politický orgán a za svoje národné požiadavky bojovali tiež so zbraňou v ruke. Tradície slovenského dobrovoľníckeho vojska, ako aj národných martýrov revolúcie, sa stali trvalou súčasťou ideológie (ale takisto napätí s maďarskou stranou) národného hnutia do rozpadu monarchie. Pre Slovákov sa stalo trvalou hodnotou prijatie vlastných národných – dnes štátnych symbolov Slovenskej republiky: zástavy a znaku.¹⁷ Pôvodnú červeno-bielu zástavu, podľa vzoru Čechov a Poliakov, nahradila bielo-modro-červená zástava ako slovanská trikolóra, prevzatá z ruskej zástavy. Táto zmena prebehla počas leta 1848, keď predstavitelia národného hnutia rokovali so zástupcami Chorvátov a Srbov o koordinácii bojových aktivít. Túto trikolóru prijali za svoju aj Slovinci (vrátane rovnakého zoradenia farieb; Chorváti ich majú zoradené v poradí zhora nadol: červená-biela-modrá a Srbi červená-modrá-biela). Polovicu štátneho znaku Uhorska prijali Slováci za svoj národný znak. Dvojkriž na trojvrší, predtým vnímaný ako územný symbol Horného Uhorska, t. j. územia obývaného prevažne Slováckmi, sa tak pretransformoval na národný symbol Slovákov. Upravila sa len farebnosť pôvodného zeleného trojvršia na modré, aby korešpondovalo s farbami zástavy. Hoci sa nepodarilo vyčleniť slovenské územie ako územno-správnu jednotku, nastúpený neoabsolutizmus predsa len aspoň z dlhodobého hľadiska priniesol zlepšenie národného postavenia Slovákov, a to vďaka zmierneniu maďarizácie. Podpora hospodárskej modernizácie ríše a slobodné zakladanie živností umožnili sociálnu modernizáciu slovenskej i slovinskej spoločnosti.

Aj keď obdobie neoabsolutizmu znamenalo utlmenie liberalizmu v monarchii a návrat konzervatívnych kruhov, postavenie národného hnutia Slovincov v porovnaní so situáciou pred revolúcie neznamenal taký útlm ako u Slovákov. Dominantným slovinským periodikom sa opäť stali Bleiweisove *Novice* a výrazné pozície získal biskup Anton Martin Slomšek, ktorý preniesol sídlo lavantinského biskupstva do Mariboru, ktoré sa od 60. rokov stávalo ďalším významným národným centrom Slovincov. Významným počínom bolo tiež založenie cirkevného Spolku sv. Mohora (sv. Hermagora Aquilejského – Mohorjeva družba) v roku 1851, zameraného na vydávanie kníh.

¹⁶ Tamže, s. 12.

¹⁷ Podrobnejšie: ŠKVARNA, Dušan: Začiatky moderných slovenských symbolov. K vytváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia. Banská Bystrica : FHV UMB 2004, s. 89-95.

Národný život Slovákov sa v porovnaní so 40. rokmi nachádzal v úpadku. Zanikli politické noviny Slovenské národné noviny i celonárodný spolok Tatrín, zložitá bola aj otázka celonárodného spisovného jazyka. Na zásah Jána Kollára sa úradným a vyučovacím jazykom na slovenskom etnickom území stala tzv. „staroslovenčina“ – nepatrne slovakizovaná čeština. Upravená štúrovská slovenčina (tzv. hodžovsko-hattalovská reforma zo začiatku 50. rokov, kedy bol do slovenčiny opäť vložený ypsilon) sa definitívne stala celonárodným spisovným jazykom až v 60. rokoch, keď ju za svoj úradný jazyk prijala Matica slovenská.

Politické uvoľnenie na začiatku 60. rokov 19. storočia po vydaní Októbrového diplomu a Februárového patentu, čiže v poradí už tretej oktrojovanej rakúskej ústavy, prispelo k obnoveniu národných aktivít predstaviteľov jednotlivých národných hnutí habsburskej monarchie. Znova sa otvorila otázka, ako sa bude riešiť vnútorné usporiadanie krajiny: či zostane centralizovaná, alebo sa bude federalizovať. A ak federalizovať, či v rámci jednotlivých historických regiónov, alebo podľa národného kľúča. Centralizovanú monarchiu odmietli, ak nerátame rakúskych Nemcov, politické reprezentácie všetkých národov monarchie. Maďarská politická reprezentácia ostro vystupovala aj proti federalizácii jednotlivých historických regiónov, keďže Uhorsko by sa ocitlo na jednej úrovni s ostatnými krajinami monarchie, čo bolo pre maďarskú politickú reprezentáciu neprijateľné. Po obnovení činnosti uhorského snemu prijala väčšina uhorských poslancov text politického dokumentu (tzv. adresa) zaslaného panovníkovi, kde žiadali korunováciu panovníka za uhorského kráľa, územnú a politickú celistvosť krajiny a prinavrátenie platnosti uhorských zákonov z roku 1848. Panovník s textom adresy nesúhlasil a koncom augusta 1861 rozpustil snem. Toto tzv. obdobie provizória, ktoré trvalo do roku 1865, kedy opäť začal zasadať uhorský snem, patrí k najúspešnejším obdobiam slovenskej politiky.

Po roku 1860 sa u Slovincov i Slovákov opäť oživuje požiadavka vyčlenenia, respektíve vymedzenia národného územia. Predstavitelia oboch národných hnutí sa tieto požiadavky usilovali presadiť legálnou cestou. V rokoch 1860 – 1867 sa slovinské národné hnutie oproti slovenskému rozvíja o čosi pomalšie, ale kontinuálne sa postupne rozvíja a narastá aj po roku 1867.¹⁸ Národnou bázou formovania slovinskej politiky sa od začiatku 60. rokov stávali ľudové čítárne. Najstaršia vznikla v januári 1861 v Terste a do roku 1867 sa ich počet zvýšil na 57. Mali mimoriadny význam pre šírenie národného povedomia medzi slovinským obyvateľstvom.¹⁹ Čítárne, resp. čitateľské spolky vznikali tiež na slovenskom etnickom území, nemali však politický charakter.

Rozdielne politické podmienky znamenali aj rôzne politické cesty presadzovania národných programov. Slovinci získali vo voľbách v roku 1861 viacero poslaneckých mandátov na regionálnej i štátnej úrovni (traja sa stali poslancami viedenského snemu – ríšskej rady). Mohli tak, hoci v minimálnej miere, ovplyvňovať poslaneckú činnosť, oficiálne rokovať so štátnou legislatívou či nadväzovať kontakty a uzatvárať dohody s poslancami iných národov.²⁰ To im mohli Slováci len závidieť, keďže rovnako ako v roku 1848 nezískal žiaden z kandidátov v júnových voľbách poslanecký mandát do uhorského snemu a ich záujmy hájil Rusín Adolf Dobriansky. Pôdou slovenskej politiky sa tak stávajú domáce súkromné schôdzky, politické noviny a verejné vystúpenia – kým to vládna moc nezakázala.

Hlavným politickým podujatím Slovákov v tomto období je „celonárodné“ zhromaž-

18 FILIPKO, Vladimír: Slovinské a slovenské národnopolitické snahy na začiatku 60-tych rokov 19. storočia. In: *Philologica LIII. Zborník FiF UK. Bratislava : Univerzita Komenského 2001, s. 16-17.*

19 HLADKÝ, Ladislav: c. d., s. 121.

20 Podrobnejšie CVIRN, Janez: *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848 – 1918). Ljubljana : Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani 2006.*

denie 6. a 7. júna 1861 bolo v Turčianskom Sv. Martine za účasti približne 2 000 účastníkov a prijatie Memoranda národa slovenského.²¹ Podobne ako Žiadosti vychádzalo z požiadavky prirodzeného práva národov na národnú rovnoprávnosť. Niektoré body, ako sociálne požiadavky, tu však chýbajú. Najvýznamnejším bodom Memoranda bola požiadavka autonómie slovenského etnického územia v rámci Uhorska – tzv. Okolia (v návrhu „Dištrikt“). Jeho definitívny variant – tzv. Viedenské memorandum, predložené panovníkovi v decembri 1861, obsahovalo prepracovaný národno-politický program na báze širokej politickej, hospodárskej a kultúrnej autonómie, vrátane kompetencií jednotlivých zastupiteľských orgánov na čele s národným snemom. Takto koncipované Okolie by stálo na úrovni korunných krajín Predlitavska. Vzťah k jednému z najvýznamnejších bodov memoranda – Okolia napokon vyústil medzi slovenskou politickou elitou k utvoreniu dvoch politických prúdov: Starej školy (prevažne bývalí štúrovci, podporujúci spoluprácu s viedenským dvorom) a Novej školy (navrhovali kooperáciu Slovákov s maďarskou politickou reprezentáciou).

V slovinskom národnom hnutí sa v 60. rokoch sformovali dva politické prúdy: konzervatívny katolícky a liberálny. Predstavitelia Slovincov začínajú rok 1861 s petičnou akciou za slovinské ľudové školstvo a úradovanie v slovinskom jazyku. Najvýznamnejšou požiadavkou je však program „Zjednoteného Slovinska“ prijatý počas revolúcie. Keďže možnosť premeny habsburskej monarchie na federalizovaný štát podľa národnostného a nie historickoprávneho kľúča bola neprierodná, alternatívou bol tzv. Mariuborský program z 25. 9. 1865. Bol pokusom o obnovenie tzv. Vnútrošného Rakúska tvoreného Kraňskom, Štajerskom, Korutánskom a Prímorskom, kde by síce netvorili Slovinci absolútnu väčšinu, ale väčšina Slovincov by bola jeho súčasťou. Napokon sa stal len epizódou, keďže ho odmietla skupina liberálov a nakoniec sa väčšina vrátila k programu Zjednoteného Slovinska.²²

K základným požiadavkám oboch národných hnutí patrilo používanie národného jazyka v školstve a úradoch.²³ V slovinskom hnutí je výrazne viditeľná rozdielna stratégia predstaviteľov národného hnutia v jednotlivých historických regiónoch, ktorá vyplývala z jeho početnosti v danom regióne. Dominantné postavenie si Slovinci postupne vybudovali v Kraňsku, kde tvorili väčšinu obyvateľstva. V iných regiónoch, osobitne v Korutánsku, získavali Slovinci pozície v prospech národného hnutia len veľmi ťažko.

Základom slovenskej politiky v rokoch 1861 – 1867 bolo využívať vzájomné rozpory medzi predstaviteľmi maďarskej politickej reprezentácie a cisárskou politikou. Slovinci sa mali stať akýmsi jazýčkom na váhach a získavať pozície z jednej i druhej strany. Realita však bola taká, že ani pre Viedeň ani pre Pešť neboli Slovinci natoľko silným politickým faktorom, aby sa reálne snažili získať si ich podporu v neprospech svojho oponenta. Napriek tomu patrí toto obdobie k najúspešnejším: vzniká Matica slovenská (1863) – prvý, úradne schválený slovenský spolok, ku ktorej postupne pribúdajú tri slovenské patronátne gymnáziá (1862 Revúca, 1867 T. Sv. Martin, 1869 Kláštor pod Znievom), kde sa vyučovalo po slovensky. Na gymnáziu v Revúcej bolo dokonca možné maturovať v slovenčine. Krátko po rakúsko-uhorskom vyrovnaní k nim pribúdajú Živena, spolok slovenských zien (1869) a v roku 1869 sa tiež konečne podarilo dosiahnuť povolenie na založenie národno-cirkevného Spolku sv. Vojtecha (1870), pričom snahy o jeho založenie siahajú ešte do začiatku 50. rokov. Ďalším významným krokom bolo vymenovanie J. Francisciho za liptovského župana (1864 – 1865). To však nebol začiatok dobýjania

21 Bližšie HOLLÝ, Karol: Memorandum národa slovenského ako historiografický prameň. In: *Studia Academica Slovaca* 40. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 101-114.

22 HLADKÝ, Ladislav: c. d., s. 122-123.

23 Podrobnejšie FILIPKO, Vladimír: c. d., s. 17-18.

politických pozícií, ale maximálny, neskôr už nedosiahnuteľný vrchol. Vznikom Matice slovenskej a Matice slovinskej (Slovenska Matica, 1864) sa konštituuju aj oficiálne slovensko-slovinské kontakty.²⁴

Prehratá vojna Rakúska s Pruskom z roku 1866 úplne zmenila politickú situáciu. Znamenala odstúpenie územia Benátska v prospech zjednocujúceho sa Talianska, čo sa citelne dotklo Slovincov, žijúcich západne od rieky Soča. Výsledkom snáh dostať sa z krízy bolo prijatie rakúsko-uhorského vyrovnania, ktoré sa stalo základným zákonom riešenia až do jej zániku. Obe časti štátu – Predlitavsko a Zalitavsko (Uhorsko) sa okrem presne vymedzených spoločných častí riadili vlastnými zákonmi a nariadeniami. Poslanci ríšskej rady už 21. decembra 1867 prijali novú ústavu, ktorá prinášala súbor základných občianskych práv, zaručovala rovnosť obyvateľov pred zákonom, náboženskú slobodu i právo na ochranu a pestovanie vlastnej národnosti a jazyka. To bol oproti Uhorsku výrazný rozdiel: uhorský snem nikdy neprijal ústavu, tá vyplývala z nariadení jednotlivých zákonov. Základom uhorskej ústavnosti sa stali zákony prijaté v roku 1848, ak neboli v rozpore so znením zákona o vyrovnaní. V Uhorsku na rozdiel od Predlitavska takisto nebol prijatý spolkový zákon, potvrdenie či nepotvrdenie spolku bolo v kompetencii a na ľubovôli príslušného ministerstva.

Rozdelenie monarchie na dve časti prinieslo vytvorenie vnútornej politickej hranice, čo negatívne ovplyvnilo koordináciu politickej činnosti Slovanov monarchie. Bola to strata hlavne pre Slovincov, keďže chorvátska politika (okrem Dalmácie) už priamo nezasahovala do predlitavskej politiky. Ako zdôraznil F. Levstik, vedúca osobnosť slovinských liberálov, slovinská politika mala byť aj naďalej viazaná na politickú spoluprácu s južnými Slovanmi. Pre česko-slovenskú politickú spoluprácu to bola zatiaľ otázka budúcnosti, keďže reálna česko-slovenská politická spolupráca dovtedy ešte nejestvovala. Česká politika, orientovaná na vlastné historické právo a zrovnoprávenie svojho postavenia v rámci ríše, neprejavovala výraznejší záujem o politickú spoluprácu so Slovákmi. Mierny zlom nastal po zlyhaní českého vyrovnania v roku 1871, neprekračoval však kultúrnu rovinu. Zmena nastáva až koncom storočia, keď sa v Prahe pod ideovým vplyvom T. G. Masaryka utvára zo slovenských študentov okolo spolku Detvan hlasistické hnutie (nazvané podľa časopisu Hlas; 1898 – 1904).

Prijatie rakúsko-uhorského vyrovnania v roku 1867 znamenalo hlavne pre slovenskú politiku výrazný zlom. Jej politický priestor sa zúžil na Uhorsko. Obdobie dualizmu znamená pre Slovákov ťažké obdobie, kedy boli vystavení mimoriadnemu asimilačnému tlaku a zo strany vlády sa popierala ich existencia ako národa. Na národný život Slovákov negatívne vplývala snaha predstaviteľov maďarskej politickej reprezentácie o premenu Uhorska na maďarský národný štát, pomadžarčovanie šľachty a odliv inteligencie slovenského pôvodu do radov Maďarov. Prijatie národnostného zákona z decembra 1868 tieto tendencie jasne naznačilo. Hoci zákon priznal Nemaďarom štatút národnosti a individuálne práva v oblasti školstva a kultúry, tieto paragrafy sa v praxi nedodržiavali. Tu je zásadný rozdiel so situáciou v Predlitavsku, kde aspoň formálne platila národná rovnoprávnosť zakotvená v ústave. O slabosti postavenia slovenskej politiky aj na nižšej úrovni štátnej správy svedčí skutočnosť, že sa na slovenskom etnickom území nepodarilo presadiť v jednotlivých župách používanie slovenčiny v úradnom styku, aj keď to zákon pripúšťal, ak to odsúhlasilo župné zastupiteľstvo. Postupne tiež klesal počet škôl, kde sa vyučovalo slovensky v elementárnom školstve, čím sa likvidovala potenciálna slovenská inteligencia.

V období dualizmu sa Uhorsko výrazne modernizovalo. Napriek postupujúcej moder-

24 Podrobnejšie KAČÍREK, Ľuboš: Utváranie slovensko-slovinských vzťahov v druhej polovici 19. storočia. In: Slavica Slovaca, 39, 2004, č. 1, s. 45-57.

nizácii Uhorska a systematickej podpore uhorských vlád na rozvoj priemyslu, Uhorsko zastávalo aj naďalej prevažne poľnohospodárskou krajinou (v 70. rokoch pracovalo v poľnohospodárstve 80 % obyvateľstva a v r. 1910 62 %). Na začiatku 20. storočia pracovalo v priemysle len 18 % v priemysle.²⁵ Pozitívnym momentom tiež bolo ukončenie vyvážovania obyvateľstva z poddanstva v 90. rokoch 19. storočia.

Časť slovenskej elity považovala vyhlásenie vyrovnania za vhodný moment na sformovanie slovenskej politickej strany, ktorá by spolupracovala s vládou za získavanie pozícií v štátnej správe a rozvoj slovenského školstva. Pokus predstaviteľov Novej školy o získanie slovensky hovoriacej šľachty pre národné hnutie stroskotal. Podobne zlyhal aj pokus V. Paulinyho-Tótha o získanie židovského obyvateľstva na slovenskom etnickom území. Emancipačné úsilie uhorských židov po roku 1868, ktorí sa postupne včleňovali do väčšinovej spoločnosti a podporovali uhorskú vládu, vyvolávalo vlnu antisemitizmu a nové etnicko-kresťanské definovanie národa.

Likvidácia slovenských patronátnych gymnázií a Matice slovenskej na prelome rokov 1874/1875 znamenala zánik Novej školy. Jedinou reprezentantkou slovenskej politiky sa až do konca 19. storočia stala Stará škola – v roku 1871 premenovaná na Slovenskú národnú stranu. Jej centrom sa stal provinčný Turčiansky Sv. Martin a základom jej politiky, postavenej na pozíciách konzervativizmu a rusofilstva, bola nedôvera vo vlastné sily a očakávanie pomoci zvonka. Nemohúcnosť slovenského národného hnutia sa preukázala aj vo voľbách do uhorského snemu. Od roku 1875 trvalo štvrtstoročie, kým bol do uhorského snemu zvolený poslanec, ktorý sa verejne hlásil k národnému hnutiu. Strana vyhlásila volebnú pasivitu, čo však kritizovali viacerí predstavitelia ostatných národných hnutí. V 20-ročí 1875 – 1895 dosahuje slovenská politika len veľmi skromné výsledky: obnovenie vydávania vedeckého časopisu Slovenské pohľady (1881), založenie národného finančného ústavu Tatra banky (1886) a národného Domu (1890) v T. Sv. Martine. Motivačný náboj na povznesenie národného ducha Slovákov mali každoročné augustové slávnosti, pripravované Živenou.²⁶ Výrazným impulzom pre rozvoj slovenskej národnej vedy bolo začatie činnosti Muzeálnej slovenskej spoločnosti (1895), nadväzujúcej na činnosť zrušenej Matice slovenskej.

Slovinská politika sa po vyrovnaní začala výraznejšie orientovať na českú politiku. Podľa jej vzoru začali aj Slovinci zvolávať národné zhromaždenia – tábory. V rokoch 1868 – 1871 sa uskutočnilo 18 zhromaždení za účasti až do 35 000 osôb. Ich hlavným cieľom bolo zjednotenie Slovincov do jednej korunnej krajiny, zavedenie slovinčiny do škôl a úradov a založenie univerzity v Ľubl'ane.²⁷ Na organizovaní táborov sa podieľali oba prúdy slovinskej politiky – liberálny i konzervatívny. Aj keď sa ani program táborov nenaplnil, podarilo sa stmeliť všetky sociálne vrstvy slovinskej spoločnosti. Aktivity Slovincov zaujali aj Slovákov a s obdivom opisovali prejavy národného ruchu, ktoré boli vo výraznom protiklade so situáciou v slovenskom hnutí.²⁸

Na začiatku 70. rokov však dovtedajšiu jednotu medzi konzervatívnymi staroslovincami a liberálnymi mladoslovincami vystriedal ostrý ideový boj, vyplývajúci z rozdielnych predstáv o metódach ďalších politických postupov. Napokon sa politický spor podarilo urovnať a nastoliť aspoň formálnu zhodu, orientovanú na upevňovanie národných pozícií hlavne v Kraňsku. Slovinská politika na rozdiel od slovenskej teda neustále, aj keď po drobných krôčikoch, posilňovala. Prejavila sa hlavne počas vlády Eduarda Taafeho: Slo-

25 MANNOVÁ, Elena: c. d., s. 208.

26 KODAJOVÁ, Daniela: Národné oslavy – manifestácia slovacity. In: *Studia Academica Slovaca* 40. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 165-180.

27 HLADKÝ, Ladislav: c. d., s. 123-124.

28 J. Ď.: Slovinci a my. In: *Pešťbudínske vedomosti*, 8, 7. 8. 1868, č. 63, s. 1.

vinci dobyli ľubľanskú radnicu, kde sa stala slovinčina úradným jazykom, slovinčina sa stáva vyučovacím jazykom na gymnáziách. Vzostup bol viditeľný aj v hospodárskej oblasti. Slovinci sa však neuzatvárali len do seba: politickú spoluprácu medzi Slovincami, Chorvátmi a Srbmi z habsburskej monarchie, aj keď v hmlistej podobe, prijali slovinskí zástupcovia na ľubľanskej schôdzke 1. – 3. 12. 1870.

Nástup 90. rokov predstavuje nový medzník v politike oboch národných hnutí. V roku 1890 padá v Uhorsku 15-ročná (tzv. „večná“) vláda premiéra K. Tiszu, definitívne sa presadzuje priemyselná revolúcia, prekonáva sa agrárna kríza a završuje sa likvidácia zvyškov poddanstva. V Predlitavsku zasa v roku 1893 končí 14-ročná vláda E. Taafeho. Je to obdobie častých striedaní vlád v oboch častiach monarchie, vzrastá vnútorná destabilizácia ríše spôsobená vzrastom nezhôd medzi uhorskou a predlitavskou vládou. Emancipujú sa roľníctvo a proletariát, ktorí sa čoraz ostrejšie začali hlásiť o účasť na politickej moci. Hlavnou politickou témou sa stávala otázka schválenia všeobecného volebného práva (pre mužov). V Predlitavsku sa ho podarilo schváliť na prelome rokov 1905/1906, v Uhorsku zostal len na úrovni verejného príslubu.

V rámci uhorskej politiky sa po uzavretí maďarsko-chorvátskeho vyrovnania (1868) mohla slovenská politika orientovať na Srbov, Rumunov a Rusínov. Táto spolupráca vrcholí v roku 1895 Národnostným kongresom v Budapešti a vytvorením poslaneckého klubu národnostných poslancov v tzv. Snemovej národnostnej strane (od r. 1905), ktorý koordinoval ich politickú činnosť. Národnostný kongres predstavil Európe v predvečer konania milénárnych osláv – pripomenutia si tisícého výročia príchodu Maďarov do Karpatskej kotliny (1896) iné – národnostne pestré Uhorsko.

Nové trendy priniesli aj zmeny v politických stratégiách jednotlivých hnutí. Na začiatku 90. rokov sa definitívne formujú dve slovinské politické strany: Katolícka národná strana (1892, od r. 1905 Slovinská ľudová strana) a liberálna Národná pokroková strana (1894). Významným ideológom katolíckej strany bol neskorší biskup na Krku Anton Mahnič. Strana sa v prvom rade usilovala o získanie roľníctva, ktoré na konci 19. storočia výrazne zasiahla agrárna kríza, čo mnohí riešili vyst'ahovalectvom. Vychádzajúc z encykliky pápeža Rerum novarum sa snažila aj o návrat slovinského robotníctva do lona cirkvi. V prospech zlepšenia postavenia obyvateľstva sa mimoriadne angažoval Janez Evangelist Krek, ktorý sa na prelome storočí zameriaval na zakladanie záložní o svojpomocných spolkov. Vďaka týmto sociálne orientovaným aktivitám sa Katolícka národná strana stala hlavnou politickou silou.²⁹

Slovinskí liberáli síce naďalej podporovali program Zjednoteného Slovinska a slovenskú vzájomnosť, mali však pomerne úzku sociálnu bázu (mešťanstvo, inteligencia), odmietali však napríklad požiadavku všeobecného volebného práva. Politicky veľa stratili, keď sa v roku 1896 kvôli porážke klerikálov spojili v Kraňsku s nemeckými veľkostatkármi.³⁰ V roku 1896 doplnila slovinskú politickú scénu Juhoslovanská sociálno-demokratická strana (JSDS), odnož rakúskej sociálnej demokracie. Nezískala však výraznejší politický vplyv.

Hoci Slováci rezignovali na vysokú politiku a vyhlásili politickú pasivitu, kultúrna emancipácia Slovákov aj naďalej pokračovala. Situácia sa začala meniť až v 90. rokoch v súvislosti s nástupom novej generácie. Tá už bola ovplyvnená novými modernizačnými trendmi či politickou aktivizáciou katolíckej cirkvi orientujúcej sa na roľníctvo. Bola nezat'ažená likvidáciou inštitúcií, do ktorých vložili množstvo aktivity a financií ich rodičia. K ďalšiemu rozmachu národného hnutia tiež prispievali kontakty so slovenskou komunitou v USA a návrat reemigrantov, ktorí šírili medzi slovenským obyvateľstvom

²⁹ HLADKÝ, Ladislav: c. d., s. 128.

³⁰ Tamže, s. 128.

informácie o demokratickom živote v USA, predplácali si slovenskú tlač, čím prispievali k rozvoju národného hnutia. V roku 1914 žilo v USA približne pol milióna Slovákov, t. j. asi jedna pätina slovenského etnika. Približne 60 % vysťahovalcov pochádzalo zo severovýchodného a východného Slovenska. Mnohí z nich sa, paradoxne, práve v USA, v priaznivom demokratickom ovzduší, národne prebudili a po ich návrate sa zapájali do národného hnutia.

Pre slovenskú i slovinskú politiku bola veľkým impulzom politická činnosť T. G. Masaryka. Masaryk považoval slovenskú otázku za prirodzenú súčasť českej politiky, keďže sám mal slovenské korene. Medzi slovenskou mládežou študujúcou v Prahe rozvíjal myšlienky česko-slovenskej spolupráce a dôrazom na „drobnú prácu“ medzi ľuďmi si získaval čoraz širšiu obľubu. Táto kooperácia postupe prerastala do politickej spolupráce, keď sa od roku 1907 konali v kúpeľoch Luhačovice letné stretnutia slovenskej a českej inteligencie.

Myšlienky T. G. Masaryka rovnako našli odozvu medzi slovinským hnutím. Patrili k nim predovšetkým Slovinci, ktorí študovali v Prahe. Sú označovaní ako tzv. slovinskí realisti či masarykovci. Po vstupe do politiky sa angažovali v rámci JSDS.³¹ Masarykovým učením sa inšpirovali aj slovinskí národní radikáli. Kým slovinskí realisti zdôrazňovali z Masarykovho učenia jeho mravnú a sociálnu zložku, národní radikáli zasa národný akcent. Národní radikáli sa združovali okolo časopisu Omladina a podarilo sa im osloviť predovšetkým slovinskú stredoškolskú a vysokoškolskú mládež. Národní radikáli kladli dôraz na juhoslovanskú spoluprácu, do značnej miery ovplyvnenej tzv. novoilýrskym hnutím, ktoré v slovinskom prostredí širil najmä Fran Ilešič, profesor na záhrebskej univerzite.

K „rozhybaniu“ slovenskej politiky prispel v roku 1894 vznik Katolíckej ľudovej strany v Uhorsku. Strana sa konštituovala pod vplyvom pápežskej encykliky Rerum novarum a jej cieľom bolo revidovať tzv. cirkevnopolicke zákony prijaté uhorským snemom, ktoré oslabovali postavenie cirkvi, najmä katolíckej, v Uhorsku. Strana mala zázemie prevažne na Hornom Uhorsku, kde využívala silné katolícke cítenie miestneho obyvateľstva. Tolerantnejším prístupom k národnostnej otázke si získavala aj národné cítiace slovenské obyvateľstvo. V jej rámci sa angažoval aj drobný katolícky klérus a spolupracovala s ňou aj mladá nastupujúca generácia hlasistov. Kým v parlamentných voľbách v roku 1896 vystupujú niektorí slovenskí národovci ako jej kandidáti, od roku 1901 obnovuje svoju volebnú činnosť aj SNS a zúčastňuje sa na voľbách do uhorského snemu.

Na začiatku 20. storočia sa postupne dotvárajú slovenské politické prúdy: v roku 1905 v Bratislave vzniká samostatná Slovenská sociálno-demokratická strana (preds. E. Lehocký; po roku samostatnosti opäť pôsobí s istou autonómiou v rámci uhorskej sociálnej demokracie) a Slovenská ľudová strana (SĽS, preds. A. Hlinka; pokus 1905, definitívne 1913). Hlasisti, predstavitelia mladej liberálne orientovanej generácie, formálne pôsobili v rámci SNS, nesúhlasili však s jej konzervatívnou a rusofilsky zameranou politikou, preto spočiatku výraznejšie spolupracovali s ľudovým prúdom. Výraznejší zlom v slovenskej politike nastal na prelome 1. a 2. desaťročia 20. storočia, keď sa SĽS začala formovať ako strana slovenských katolíkov a SNS ako strana slovenských evanjelikov. Toto členenie sa neskôr prenieslo aj do prvej ČSR.

Pre slovenskú politiku je zlomovou udalosťou 27. október 1907 – tzv. Černovská tragédia, keď počas vysviacky kostola v Černovej, časti mesta Ružomberok, zastreli žandári 15 ľudí. Prostredníctvom moravských katolíkov sa o udalosti dozvedela česká

31 Bližšie GANTAR-GODINA, Irena: T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem (1895 – 1914). Ljubljana : Slovenska matica 1987; HLADKÝ, Ladislav: Slovanští realisté (masarykovci) na začátku 20. století. In: Slovanský přehled, 77, 1991, č. 1, s. 31-42.

spoločnosť a vďaka českým politikom informovali o tejto udalosti európsku verejnosť mnohé rešpektované osobnosti európskej humanistickej orientovanej obce: nórsky spisovateľ B. Björnson, škótsky publicista R. W. Seton-Watson, švajčiarsky spisovateľ W. Ritter či francúzski slavisti. Obyvateľstvo USA oboznámila o uhorskej národnostnej politike silná slovenská komunita.

Vzrastajúca česko-slovenská spolupráca má svojho pendanta v rozmáhajúcej sa slovinsko-chorvátskej spolupráci. Od konca 19. storočia sa na rozdiel od predchádzajúceho obdobia stávajú práve slovinskí klerikáli propagátormi politickej spolupráce s Chorvátmi. Podnetom bolo odmietnutie Badeniho jazykových nariadení (1897) zo strany nemeckých kresťanských socialistov, keď si uvedomili, že nie je možná ich ďalšia spolupráca v národnostnej otázke. Spolupráca s Chorvátmi sa verejne vyslovila na zjazde chorvátskej Strany práva v októbri 1898. Tieto úvahy sa neskôr transformovali do možnej trialistickej prestavby monarchie.³² Spolupráca Slovincov s ostatnými južnými Slovanmi však občas dostávala vážne trhliny. Jednou z nich bola napríklad politika Treštica-Pavičiča, ktorý navrhoval, aby sa v ťažení proti Viedni spojili Chorváti a Srbi s Talianmi, a to aj za cenu územných požiadaviek v oblasti Prímoria – čo sa priam existenčne dotýkalo práve slovinských záujmov.³³ Terst, aj keď nikdy nebol mestom so slovinskou väčšinou, považovali Slovinci za slovinské mesto.³⁴ V roku 1910 v ňom žilo vyše 60 tisíc Slovincov, takže bol mestom s najväčším počtom Slovincov.³⁵

Nový impulz v prospech trialistickej prestavby monarchie priniesla anexia Bosny a Hercegoviny Rakúsko-Uhorskom v roku 1908. Krátko po anexii Bosny a Hercegoviny vystúpil na pôde snemu I. Šušteršič a žiadal vytvoriť „tretie samostatné teleso, ktoré by sa skladalo z juhoslovanských území Rakúska a Uhorska“.³⁶ Táto koncepcia trializmu rezonovala u predstaviteľov nielen južných Slovanov až do rozpadu monarchie.³⁷ Jalové reči o premene monarchie na trialistický štát viedli napokon radikálne orientovanú slovinskú mládež k sformovaniu hnutia tzv. preporodcov združených okolo časopisu Preporod (Obrodienie), kde sa už otvorene objavuje aj myšlienka získania národnej slobody rozbitím habsburskej monarchie. Inšpirovali sa podobnými skupinami, ktoré sa objavovali aj v Bosne a Hercegovine či Chorvátsku a boli presvedčenými podporovateľmi juhoslovanskej jednoty. Ich vplyv v rámci slovinskej politiky však bol len veľmi malý.³⁸ Za relatívne originálny a nezávislý názor na riešenie národnostnej otázky tesne pred vypuknutím vojny je považovaná prednáška spisovateľa Ivana Cankara Slovinci in Jugoslovani, ktorú predniesol v apríli 1913 v Ľubljaně na pôde spolku Vzájomnosť. Upozornil v nej, že nie je možné mechanické spojenie týchto území pod hegemoniou jedného, preto sa nemôže uskutočniť inak, len ako spojenie rovnocenných národov.³⁹

Vypuknutie prvej svetovej vojny otvorilo ďalšie diskusie o riešení postavenia národov monarchie. Aj keď po atentáte na následníka trónu a vyhlásení vojny vystupovali predstavitelia jednotlivých národov lojálne voči monarchii, zo strany viedenskej vlády sa

32 HLADKÝ, Ladislav: Slovinci a habsburská monarchie, c. d., s. 129-130.

33 Tamže, s. 133-134.

34 O postavení Terstu v rámci monarchie a jeho multietnickom charaktere pozri KLABJAN, Borut: Českoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetove vojne. Koper : Univerza na Primorskem 2007.

35 HLADKÝ, Ladislav: Slovinci a habsburská monarchie, c. d., s. 134.

36 Citované z HLADKÝ, Ladislav: Slovinci a habsburská monarchie, c. d., s. 135.

37 Podrobnejšie o názoroch slovinských a slovinských predstaviteľov na okupáciu Bosny a Hercegoviny pozri ČUČEK, Filip: Odnos slovenskega in slovaškega časopisja do Avstro-Ogrske okupacije Bosne in Hercegovine. In: Philologica LIII. Zborník FiF UK. Bratislava : Univerzita Komenského 2001, s. 23-30.

38 HLADKÝ, Ladislav: Slovinci a habsburská monarchie, c. d., s. 140.

39 Tamže, s. 141.

nevyhli perzekúciám. V Predlitavsku bola rozpustená ríšska rada, Slovinci boli vnímaní ako nespoľahliví. Vedenie SNS hneď na začiatku vojny vyhlásilo politickú pasivitu, aby sa vyhli perzekúcii či nátlaku uhorskej vlády na vyhlásenie lojality k Uhorsku. Keďže trvanie vojny sa postupne predlžovalo, začali sa utvárať rozdielne koncepcie a kalkulácie o možnom zlepšení národného postavenia oboch národov po vojne. Či monarchia vojnu vyhrá, alebo prehrá bolo zatiaľ nejasné. Najdôležitejšie bolo byť pripravený na každú eventualitu a mať svoje železko v ohni.

Ak sa pozrieme na možnosti Slovincov získať maximálny rozsah územia obývaného vlastným etnikom, bola situácia Slovincov v prípade víťazstva Dohody vo vojne o poznateľne nevýhodnejšia ako u Slovákov. Poliaci, ktorých politická reprezentácia podporovala víťazstvo Dohody, počas vojny nevyslovili požiadavky na časti slovenského etnického územia. Ako sa však po vojne ukázalo, neznamenalo to, že tu nemali svoje záujmy. Známe bolo len napätie medzi českou a poľskou politickou reprezentáciou o určenie hranice v Sliezske, čo malo hlbšie historické korene. Po pristúpení Talianska k dohodovým štátom v máji 1915 sa výrazne skomplikovala situácia Slovincov a Chorvátom. Mimoriadne zložitá bola práve pre Slovincov, keďže ich záujmy nenašli zo strany dohodových veľmocí potrebné pochopenie.

Situáciu tiež prehĺbilo následné otvorenie sočského frontu, kam predlitavská vláda vysielala prevažne slovinských vojakov. Slovinci si uvedomovali, že po prípadnom odstúpení slovinského etnického územia v prospech Talianska by im hrozil ešte väčší národnostný útlak ako v Rakúsko-Uhorsku. Optimizmus neprinášali ani aktivity Nemcov v roku 1916 o pevnejšie pripútanie Rakúska k Nemecku, kedy sa vojna navonok zdánlivo vyvíjala priaznivejšie pre ústredné mocnosti. Preto je pochopiteľné, že ako najvýhodnejšia sa videla spolupráca s Chorvátmi.

Potenciálne víťazstvo ústredných mocností vyvolávalo u slovenských politikov len obavu. Znamenalo by upevnenie dovtedajšieho politického režimu, takže by nemohli počítať s ústretovosťou vlády voči slovenským požiadavkám. Zmenu dovtedajšieho postavenia tak ponúkalo len víťazstvo Dohody. Na začiatku vojny ani v prípade víťazstva Dohody nikto vážne neuvažoval nad zánikom monarchie, len s jej transformáciou, vrátane možných územných strát.⁴⁰ Slovenskí politici okolo SNS videli možnosť národného oslobodenia od Ruska. Táto možnosť sa ukazovala na začiatku vojny veľmi reálna, keď sa na prelome rokov 1914/1915 podarila ruskej armáde protiofenzíva na haličskom fronte a ruská armáda prenikla na časť severovýchodného Slovenska. Optimizmus však bol predčasný. Vypuknutie revolúcie v Rusku znamenalo koniec nádejam v oslobodenie zo strany Ruska a ako najperspektívnejšia sa ukázala spolupráca s Čechmi. Formovala sa dvoma prúdmi: spoluprácou domácich národovcov a prostredníctvom zahraničného odboja reprezentovaného Československou národnou radou v Paríži (ČSNR).⁴¹

Nástup nového cisára Karola I. v roku 1916 znamenal v Predlitavsku uvoľnenie politickej situácie a na jar 1917 obnovenie činnosti ríšskej rady. V rámci česko-slovenských dejín sa zdôrazňuje historické vystúpenie českých poslancov na pôde ríšskej rady

40 Bližšie KODAJOVÁ, Daniela: Projekty spoločného slovanského štátu – vízia integrácie či dezintegrácie stredoeurópskeho priestoru? In: In SLÁDEK, Kamil – ŠKVARNA, Dušan: *Hľadanie novej podoby strednej Európy. (Fenomén integrácie a dezintegrácie od osvietenstva po 1. svetovú vojnu)*. Bratislava : 2005, s. 79-88;

HOLEC, Roman: K problémom stredoeurópskej hospodárskej integrácie (1834 – 1918). In: tamže, s. 54-65; PANČUR, Andrej: Die gemeinsame mitteleuropäische Wirtschaftsraum un die Slowenen. (Spoločný stredoeurópsky hospodársky priestor a Slovinci). In: Tamže, s. 66-78.

41 MANNOVÁ, Elena: Zmeny vo vedomí slovenskej spoločnosti za prvej svetovej vojny. In: PODRIMAVSKÝ, M. – KOVÁČ, D.: *Slovensko na začiatku 20. storočia. (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby)*. Bratislava : 1999, s. 353-363.

v máji 1917, kedy česká politika prekročila prah českého historického práva a do svojich požiadaviek zahrmla požiadavku spojenia českých krajín a Slovenska do autonómneho útvaru v rámci federalizovanej monarchie. V širšom kontexte, pri pohľade činnosti južných Slovanov, sa toto vystúpenie vidí v trochu širšom svetle. Južnoslovanskí poslanci v Rakúsko-Uhorska založili na pôde ríšskej rady Južnoslovanský klub pod predsedníctvom A. Korošca a pripravovali vyhlásenie, v ktorom žiadali spojenie Južnoslovanov do jedného územného celku, čo odporovalo dualistickému rozdeleniu monarchie. Preto žiadali aj Čechov, aby sa vyjadrili v podobnom duchu.⁴² Svoje požiadavky preložili Česi i Južnoslovania 30. mája 1917. Ich požiadavky uspokojovali národné predstavy týchto slovanských národov v tomto období, odmietla ich však politická reprezentácia Predlitavska a Uhorska, ako aj vojenské kruhy a všetky nemecké strany. Deklarácia nezískala podporu ani u všetkých politických prúdov Chorvátov. Iný scenár pripravovali zástupcovia Srbska a Južnoslovanského výboru, ktorí v lete 1917 na ostrove Korfu (tzv. Korfská deklarácia) uvažovali nad možnosťou vytvorenia nezávislého južnoslovanského štátu aj so Srbskom. V dokumente sa píše o „povojnovom zjednotení trojmenného srbsko-chorvátsko-slovinského (južnoslovanského) národa v spoločnom štáte na čele so srbskou dynastiou Karadževićovcov“.

V roku 1918 už nadobudli udalosti pod vplyvom vojenských úspechov Dohody rýchly spád. Na Trojkráľovú deklaráciu českých poslancov reagoval v novinách Slovenec predseda Slovinskej ľudovej strany A. Korošec. V článku Maximum in minimum z 10. januára 1918 zdôraznil, že Slovinci nežiadajú len minimalistický program zjednotenia Južnoslovanov v rámci monarchie, ale sa snažia o sformulovanie reálneho maximálneho programu. Národné požiadavky Slovincov vrcholili v zime a na jar 1918 petičným hnutím.⁴³ V auguste 1918 Slovinci založili v Lubľane Národnú radu ako reprezentatívny politický orgán pod predsedníctvom A. Korošca, ktorá sa mala stať súčasťou pripravovanej Národnej rady Slovincov, Chorvátov a Srbov. Symbolický rozchod Slovincov s monarchiou vyjadril A. Korošec na audiencii u panovníka 11. októbra 1918 známou odpoveďou na cisárovo ponuky: „Výsosť, je príliš neskoro.“

Paradoxne, Slováci, ktorých politické postavenie v rámci Uhorska zaostávalo nad pozíciou Slovincov v Predlitavsku, vyťažili po vojne maximum. Tu však musíme priznať, že nie vlastnými schopnosťami, ale záujmami jeho dominantnejšieho politického partnera – Čechov. Tí mali záujem o pripojenie slovenského územia k obnovenému českému štátu a medzi prioritami bolo aj dosiahnutie novej hranice na rieke Dunaj. Vďaka Dunaju sa vnútrozemské Československo napojilo na významnú riečnu sieť európskych štátov, ktorá ich spájala s morom.⁴⁴ Strategickým mestom na Dunaji bola Bratislava, vtedajší Prešporok, najväčšie mesto na zatiaľ virtuálnom Slovensku a jeho neskoršie hlavné mesto. Mesto ležalo na styku troch etník: Nemcov, Maďarov a Slovákov. Všetky tri etniká mali v meste výrazné zastúpenie, dominantné postavenie však patrilo nemecky hovoriacemu obyvateľstvu. Hranice Slovenska „od Tatier k Dunaju“, prekračujúce nielen na Žitnom ostrove etnickú hranicu, sa počas existencie prvej ČSR zafixovali vo vedomí Slovákov ako nespochybniteľný slovenský etnický priestor.

Slováci mali šťastie, že v tomto zlomovom čase stál na čele československého za-

42 HLADKÝ, Ladislav: Slovinci a habsburská monarchie, c. d., s. 146.

43 CVIRN, Janez – GAŠPARIČ, Jure: Der „unvermeidbare“ Zerfall der Donaumonarchie – der slowenische Stadtpunkt (Otázka nevyhnutnosti rozpadu Rakúsko-Uhorska zo slovinského pohľadu. In: SLÁDEK, Kamil, ŠKVARNA, Dušan, c. d., s. 134-142.

44 Dnešné južné hranice Slovenska s Maďarskom kodifikovala Trianonská mierová zmluva zo 4. 6. 1920. Podrobnejšie o formovaní slovenských hraníc HRONSKÝ, Marián: Boj o Slovensko a Trianon. Bratislava: Národné literárne centrum 1998.

hraničného odboja T. G. Masaryk, osobnosť minimálne európskeho formátu, ktorý s pomocou svojich spolupracovníkov vedel presvedčiť predstaviteľov dohodových štátov o podpore vízie ČSNR. Kým dominantná česká politika presadzovaním vlastných politických záujmov v zornom uhle vyčlenenia Slovákov z Uhorska a vymedzenia ich územia Slovákom maximálne pomáhala, Slovinci takéto šťastie nemali. Pre dominantnú srbskú politiku boli Slovinci a ich záujmy príliš vzdialení a parciálni a rozhodne mohli urobiť viac. Pre Slovákov bolo požehnaním, že československá delegácia počas mierových rokovaní nepripustila na slovenskom etnickom území plebiscit, ktorý vehementne požadovala maďarská delegácia. Delegácia Kráľovstva SHS mohla rozhodne dôslednejšie presadzovať slovinské záujmy voči Rakúsku a dožadovať sa dosiahnutia etnickej hranice v Korutánsku. Slovinci sa museli spoľahnúť hlavne na vlastné sily, akým bol napríklad major R. Maister, ktorý obsadil Maribor a okolie a vyhlásil ho za juhoslovenské územie. Ak porovnáme súčasné územie Slovinska a Slovenska s ich požiadavkami z 19. storočia, vidíme, že Slováci dosiahli maximálne hranice. Slovinské územie je menšie ako požadované územie.

Taliansko bolo pre Juhoslovanov tvrdý oriešok. O zložitosti postavenia južných Slovanov svedčí aj skutočnosť, že Štát SHS, vyhlásený v Záhrebe 29. októbra 1918 Národnou radou Slovincov, Chorvátov a Srbov, neuznali predstavitelia dohodových veľmocí. Plebiscit v Rakúsku v októbri 1920 a Rapallská mierová dohoda medzi Kráľovstvom SHS a Talianskom z novembra 1920 ukončili formovanie slovinských hraníc po prvej svetovej vojne. Ani jedna z nich však nenaplnila slovinské nároky. Slabou náplastou bolo získanie Prekmurja podpísaním mierovej zmluvy s Maďarskom v roku 1919. Pozitívom je, že po 1. svetovej vojne získava Slovinsko svoje presne vytýčené hranice, aj keď predstavy o území Slovinska sa nenaplnili. Aj keď sa po prvej svetovej vojne väčšina Slovincov dočkala politickej samostatnosti, viac ako štvrtina etnika žilo mimo juhoslovenského štátu. Slovinci, podobne ako Slováci, po skončení prvej svetovej vojny nezaložili samostatný štát, ale boli súčasťou viacnárrodného štátu, v ktorom však dominantný národ nemal záujem podporiť federalistické usporiadanie. Pre Slovákov znamenalo vyčlenenie sa z Uhorska významný krok v ich ďalšom vývoji. Demokratické ovzdušie štátu, aj keď počas celého obdobia poznačené česko-slovenským napätím, znamenalo jeho dovedy nedosiahnuteľný kultúrny rozmach. Vybudovanie slovenského školstva až po univerzitné vzdelávanie, založenie ústredných kultúrnych inštitúcií pozitívne vplývalo na doformovanie sociálnej štruktúry slovenského národa.

Rezumé

ĽUBOŠ KAČÍREK

Od „nehistorického“ k štátotvornému národu

Komparácia vývoja národného hnutia Slovincov a Slovákov v rokoch 1780 – 1920

Koncom 18. storočia, na začiatku formovania moderných národov, sa národné postavenie Slovákov a Slovincov nachádzalo v podobnej pozícii. Chýbala im tradícia vlastného historického práva. Predstavitelia oboch národov riešili v prvej polovici 19. storočia dilemu, či sú samostatný národ, alebo súčasť väčšieho národného celku (čechoslovakizmu, ilyrizmus). Slovinci na rozdiel od Slovákov mohli stavať na tradícii vlastného knižného/spisovného jazyka. Slováci otázku vlastného spisovného jazyka vyriešili až v 60. rokoch 19. storočia. Počas revolúcie 1848/49 predstavili elity oboch národov národnopolitické programy, v ktorých žiadali na základe etnického princípu zjednotenie území, ktoré obývali, do jedného územného celku. Kým Slovinci presadzovali svoje národné

požiadavky legálnou, ústavnou cestou, Slováci pripravovali ozbrojené vystúpenie proti uhorskej vláde. Výsledky revolúcie však nenaplnili národné očakávania, zlepšilo sa sociálne postavenie obyvateľstva a aspoň formálne garantovanie národnej rovnoprávnosti. Obnovenie ústavných pomerov v roku 1861 prispelo k oživeniu národných aktivít. Slováci predložili svoje národné požiadavky v roku 1861, slovinské politické aktivity vrcholila po rakúsko-uhorskom vyrovnaní. Do vyrovnania v roku 1867 zaznamenáva slovenské národné hnutie rozmach, potom začína jeho regres, ktorý vrcholí v rokoch 1874/75 zatvorením slovenských gymnázií a Maticy slovenskej. U slovinského hnutia nastáva po vyrovnaní postupný viditeľný vzostup. V 90. rokoch nastupuje do národných hnutí nová generácia a prejavujú sa sociálne a ekonomické zmeny. Pre rozmach národného hnutia Slovincov malo pozitívny vplyv prijatie všeobecného volebného práva pre mužov (1906/07), v Uhorsku nikdy nebolo prijaté. Vypuknutie prvej svetovej vojny využili predstavitelia oboch národov na hľadanie východiska zo svojho národného postavenia. Riešenie našli mimo rámca Rakúsko-Uhorska v spojení s iným(i) slovanským(i) národom(mi): Slováci v Československu a Slovinci v Kráľovstve Srbov, Chorvátov a Slovincov (od r. 1929 Juhoslávie). Osobitným problémom bolo vyčlenenie hraníc oboch národov. Slováci získali voči Maďarsku maximálnu etnickú hranicu, slovinsko-rakúska a slovinsko-talianska nezodpovedala reálnej etnickej hranici a nenapĺňala slovinské predstavy o ich etnickom území.

Literatúra:

- Bednárová, Marcela, Slovanský mýtus v reflexii chorvátskeho ilyrizmu. *Slovanský prehľad* 94, 2008, č. 4, s. 523–537.
- Cvirm, Janez, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848 – 1918)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani 2006.
- Cvirm, Janez, Gašparič, Jure, Der „unvermeidbare“ Zerfall der Donaumonarchie – der slowenische Stadtpunkt (Otázka nevyhnutnosti rozpadu Rakúsko-Uhorska zo slovinského pohľadu. Sládek, Kamil, Škvarna, Dušan, *Hľadanie novej podoby strednej Európy. (Fenomén integrácie a dezintegrácie od osvietenstva po 1. svetovú vojnu)*. Bratislava: 2005, s. 134–142.
- Cvirm, Janez, Die Slovenen und der prager Slavenkongress. Moritsch, Andreas (ed.), *Der Prager Slavenkongress 1848*. Wien-Koln-Weimar: 2000, s. 127–136.
- Čuček, Filip, Odnos slovenskega in slovaškega časopisja do Avstro-Ogrske okupacije Bosne in Hercegovine. *Philologica LIII. Zbornik FiF UK*. Bratislava: Univerzita Komenského 2001, s. 23–30.
- Filipko, Vladimír, Slovinské a slovenské národnopolitické snahy na začiatku 60-tych rokov 19. storočia. *Philologica LIII. Zbornik FiF UK*. Bratislava: Univerzita Komenského 2001, s. 15–21.
- Gantar-Godina, Irena, *T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem (1895 – 1914)*. Ljubljana: Slovenska matica 1987.
- Hladký, Ladislav, Slovinci a habsburská monarchie. *Slovanské historické studie* 30. Praha, Brno: Historický ústav AV ČR 2005, s. 111–163.
- Hladký, Ladislav, Slovanští realisté (masarykovci) na začátku 20. století. *Slovanský prehľad* 77, 1991, č. 1, s. 31–42.
- Holec, Roman, K problémom stredoeurópskej hospodárskej integrácie (1834 – 1918). Sládek, Kamil, Škvarna, Dušan, *Hľadanie novej podoby strednej Európy. (Fenomén integrácie a dezintegrácie od osvietenstva po 1. svetovú vojnu)*. Bratislava: 2005, s. 54–65.

- Hollý, Karol, Memorandum národa slovenského ako historiografický prameň. *Studia Academica Slovaca* 40. Bratislava: Univerzita Komenského 2011, s. 101–114.
- Hronský, Marián, *Boj o Slovensko a Trianon*. Bratislava: Národné literárne centrum 1998.
- Hučko, Ján, *Sociálne zloženie a pôvod slovenskej obrodenskej inteligencie*. Bratislava: Veda 1974.
- Kačírsek, Luboš, Utváranie slovensko-slovinských vzťahov v druhej polovici 19. storočia. *Slavica Slovaca* 39, 2004, č. 1, s. 45–57.
- Klabjan, Borut, *Češkoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetove vojne*. Koper: Univerza na Primorskem 2007.
- Kodajová, Daniela, Národné oslavy – manifestácia slovacity. *Studia Academica Slovaca* 40. Bratislava: Univerzita Komenského 2011, s. 165–180.
- Kodajová, Daniela, Projekty spoločného slovanského štátu – vízia integrácie či dezintegrácie stredoeurópskeho priestoru? Sládek, Kamil, Škvarna, Dušan, *Hľadanie novej podoby strednej Európy. (Fenomén integrácie a dezintegrácie od osvietenstva po 1. svetovú vojnu)*. Bratislava: 2005, s. 79–88.
- Kodajová, Daniela, Der Prager Slavenkongress in der slovakischen Historiographie. Moritsch, Andreas (ed.), *Der Prager Slavenkongress 1848*. Wien, Köln, Weimar: 2000, s. 81–92.
- Kodajová, Daniela, Slováci na slovanských zjazdoch – sny, realita a sklamanie slovanského rojčenia (1848, 1867, 1908, 1910). Švorc, P., Hsrbuľová, L., *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918*. Prešov, Bratislava, Wien: 1999, s. 87–96.
- Kregar, Tone, *Med Tatrami in Triglavom. Primerjave narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848 – 1938*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje 2007.
- Mannová, Elena (ed.), *Krátké dejiny Slovenska*. Bratislava: AEP 2003.
- Mannová, Elena, Zmeny vo vedomí slovenskej spoločnosti za prvej svetovej vojny. Podrimavský, M., Kováč, D., *Slovensko na začiatku 20. storočia. (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby)*. Bratislava: 1999, s. 353–363.
- Melik, Vasilij, Der Blick der Slovenen in die Welt 1843 – 1848. Moritsch, Andreas (ed.), *Der Prager Slavenkongress 1848*. Wien, Köln, Weimar: 2000, s. 123–126.
- Panču, Andrej, Die gemeinsame mitteleuropäische Wirtschaftsraum un die Slowenen. (Spoločný stredoeurópsky hospodársky priestor a Slovinci). Sládek, Kamil, Škvarna, Dušan, *Hľadanie novej podoby strednej Európy. (Fenomén integrácie a dezintegrácie od osvietenstva po 1. svetovú vojnu)*. Bratislava: 2005, s. 66–78.
- Rozman, Andrej, Ján Kollár a Slovinci. *Philologica LIII. Zborník FiF UK*. Bratislava: Univerzita Komenského 2001, s. 43–53.
- Škvarna, Dušan, *Začiatky moderných slovenských symbolov. K vytváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica: FHV UMB 2004.
- Škvarna, Dušan, Slovinské a slovenské politické aktivity počas revolúcie 1848 – 1849. *Philologica LIII. Zborník FiF UK*. Bratislava: Univerzita Komenského 2001, s. 9–14.
- Škvarna, Dušan, Die Slovaken und der Prager Slavenkongress. Moritsch, Andreas (ed.), *Der Prager Slavenkongress 1848*. Wien, Köln, Weimar: 2000, s. 71–80.
- Vodopivec, Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan 2006.

DRŽAVA IN DEMOKRACIJA V POGLEDIH SLOVENSKE POLITIKE V KRALJEVINI SRBOV, HRVATOV IN SLOVENCEV/JUGOSLAVIJI (1918–1941)**

V slovenski politiki dvajsetih let je na programski ravni prevladoval demokratični koncept parlamentarne in socialne države, ki naj uresničuje vse temeljne človekove in državljanske pravice ter svoboščine. V tridesetih letih se je uveljavila misel o korporativni državi in t. i. disciplinirani demokraciji, ki sta jo podpirali tako katoliška kot liberalna politika. Kontinuiteto z demokratično mislijo dvajsetih let je vzdrževalo Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje, oblikovano zunaj obeh vodilnih političnih taborov. V realnem življenju je bila demokracija ujetnica politike in ideologije, dojemali pa so jo predvsem kot sredstvo oblasti določene družbene skupine.

Ključne besede: država, demokracija, parlamentarizem, človekove pravice in svoboščine

I.

Vprašanje politične, pravne, socialnogospodarske in filozofskobivanjske vsebine države in demokracije je bilo v slovenski politični misli in praksi poudarjeno prisotno v dinamičnem in skozi vrsto razvojnih stopenj zgoščenem razvoju prve jugoslovanske skupnosti. Na to so poleg notranjih razmer v novonastali Kraljevini SHS/Jugoslaviji vplivali tudi zunanjepolitični dejavniki, saj so bogato razpravo o državi in demokraciji, ki je zaznamovala prvo polovico 20. stoletja, dodatno spodbudili tudi totalitarni in avtoritarni sistemi moderne,¹ med katerimi sta po svojih protidemokratičnih vodilih fašizem in nacizem sprožila drugi svetovni spopad.

Slovenska politika je s celovito obravnavo vprašanja države in demokracije, ki je opredelila njen programski značaj v prvi jugoslovanski skupnosti, začela še pred razpadom Habsburške monarhije. To so storili v liberalnem taboru, ko so ob ustanovitvi enotne vse-slovenske liberalne stranke, Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), konec junija 1918, oblikovali nov slovenski liberalni program, s katerim je JDS vstopila v jugoslovansko državo. Liberalci so se v njem zavzeli za načelo suverenosti ljudstva, kulturno, pravno, politično in socialno enakopravnost ter enakoveljavnost vseh državljanov in državljanek, vključno z žensko volilno pravico, institut ljudskega plebiscita, odpravo smrtnih kazni, versko svobodo in enakopravnost, ter neodvisnost cerkvenih organizacij v odnosu do države ob opozorilu, da nasprotujejo vsakemu zlorabljanju vere v politične namene. Kot temelj državne organizacije so poudarili avtonomno občino, sicer pa so zagovarjali demokratično in enostavno javno upravo, brezplačno državno šolstvo, brezplačno državno zdravstvo za

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, jurij.perovsek@inz.si

** Članek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Programme No. P6-0281 *Conceptually-Political and Cultural Pluralism and Monism in 20th Century Slovenia*).

1 Prim. tudi Zver, *Demokracija*, str. 14.

siromašne in državno skrb za matere malih otrok. Na gospodarskem področju naj bi država skrbela za delovanje velikih obratov, ki bi prešli v njeno last, drugih posegov v zasebno lastnino pa naj ne bi bilo. Skladno z liberalnim unitarističnim nacionalnim programom je JDS zagovarjala še načelo jugoslovanske nacionalno homogene države, v vprašanju oblike vladavine pa se je novembra 1918 postavila na monarhistično stran.²

Novembra 1918 so v tedaj obstoječi Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS) na svoje poglede v vprašanju države in demokracije opozorili tudi v katoliškem in marksističnem taboru. Oboji so zahtevali splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico za moške in ženske, svobodo govora, tiska, združevanja in zborovanja, poddržavljenje podjetij splošnega pomena ter splošno in enotno delavsko zavarovanje. Katoliški krščansko socialni program je ob tem še zahteval odpravo smrtne kazni, izenačitev ženskih in moških plač ter državno skrb za nosečnice in matere malih otrok, socialistični pa enakopravnost slovenščine s srbsčino oziroma hrvaščino in enakopravnost ter svobodo vseh ver. Sprva so v obeh taborih podpirali republikansko državo, konec novembra pa je v pripravah na jugoslovansko združitev katoliška Vseslovenska ljudska stranka (VLS) svoje prvotno republikansko in federativno stališče opustila. Marksisti oziroma Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS) je vztrajala pri republikanski usmeritvi, v vprašanju državne ureditve pa je vseskozi odklanjala federalizem.³

Poglede, ki so jih v vprašanju države in demokracije poudarili pred jugoslovansko državno združitvijo, 1. decembra 1918, so v slovenski politiki z veliko intenzivnostjo razširili in poglobili v naslednjem desetletju. To je bil čas, ko je prišlo do pravega izbruha strankarskega življenja na Slovenskem, v katerem se je pokazal izrazit slovenski politični temperament. Brez pridržkov lahko rečemo, da s prvim jugoslovanskim desetletjem po idejni ustvarjalnosti, programsko politični kvaliteti in silovitosti težko primerjamo celo obdobje po obnovitvi večstrankarskega življenja v Sloveniji leta 1990 oziroma razvoj po njem. Slovenski politični subjekti so svoje idejne, politične, kulturne in socialnogospodarske nazore v času od nastanka Kraljevine SHS do uvedbe kraljeve diktature leta 1929 predstavili ob številnih priložnostih. Najbolj izrazito v svojih temeljnih programskih dokumentih, v času zasedanja Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS v letih 1920–1921, in pred skupščinskimi volitvami, ki so bile v tem obdobju razpisane štirikrat.

Slovenska politika dvajsetih let je vprašanju države, njene organizacije in delovanja namenila vsestransko pozornost. Večji, a politično ne odločujoč del političnih subjektov, ki je prihajal iz marksističnega tabora in skupine političnih strank ter združenj, oblikovanih zunaj tradicionalnih političnih taborov, je zagovarjal republiko oziroma suverenost ljudstva. To so bili slovenski socialisti (od leta 1921 združeni v Socialistično stranko Jugoslavije), slovenski del Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), legalni politični stranki prek katerih so komunisti delovali v letih 1923–1924 – Socialistična stranka delovnega ljudstva (SSDL) in slovenski del Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (NDSJ) –, Zemljoradniška stranka za Slovenijo (ZSS), Slovenska zemljoradniška stranka (SZS), Slovenska republikanska stranka (SRS), Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev (SRSKD), Zveza slovenskega kmečkega ljudstva (ZSKL), Slovenska kmetska stranka (SKS) in Narodna ljudska stranka (NLS).⁴ Najmočnejši slovenski politični stranki, Slovenska ljudska stranka (SLS), v katero se je leta 1920 preimenovala VLS, in JDS (od leta 1919 del vsedržavne JDS, leta 1924 preimenovala v Samostojno demokratsko

2 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 23–26, 28; isti, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 81–82, 86, 92–94.

3 Prav tam, str. 65, 66, 68, 94, 96; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 86, 89, 94–98.

4 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 97, 107, 113, 117, 127, 133, 141, 150, 151, 163, 167, 171, 179; *Viri za zgodovino KSS*, str. 191, 195, 197, 203, 206, 207; Grdina, *Kratka zgodovina SZS in SRS*, str. 85, 86.

stranko, SDS), pa sta zagovarjali oziroma nista problematizirali obstoječe monarhistične oblike vladavine.⁵ Enako so ravnale tudi novoustanovljene liberalne stranke – Samostojna kmetijska stranka (SaKS), Narodno socialistična stranka (NSS) in Narodno napredna stranka (NNS) –, bojna in teroristična organizacija JDS/SDS Orjuna, ter slovenski del vsedržavne Narodno radikalne stranke (NRS).⁶

Z izjemo slovenskih socialistov, SLS, NSS, ZSS in NLS so se slovenski politični dejavniki enako razdelili tudi v vprašanju državne ureditve. Republikansko usmerjene stranke in politične organizacije so zagovarjale federalizem, monarhistične pa državni centralizem.⁷ Med omenjenimi izjemami so socialisti, ZSS in NLS podpirali centralistično državo, SLS in v prvi polovici dvajsetih let NSS pa avtonomistično-federalistično urejeno jugoslovansko skupnost.⁸ Le-to je od leta 1923 zagovarjala tudi sprva centralistično usmerjena KPJ, leta 1926 pa se je med njene zagovornike vključila tudi obnovljena JSDS, ki jo je vodil Zvonimir Bernot.⁹ S centralističnimi oziroma federalističnimi stališči so bili usklajeni tudi pogledi na vprašanje nacionalnega značaja Kraljevine SHS. Slovenska centralistična politika je zagovarjala načelo jugoslovanskega nacionalnega integralizma, po katerem naj bi bili Slovenci, Hrvati in Srbi le »plemena« namišljenega enotnega jugoslovanskega naroda, avtonomistična pa je poudarjala obstoj slovenske narodne individualnosti in zahtevala narodno samoodločbo ter revizijo Vidovdanske ustave, ki je leta 1921 uzakonila jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem.¹⁰

Svoja stališča o vprašanju oblike vladavine, državne ureditve in nacionalnega značaja Kraljevine SHS je slovenska politika izrazila v številnih poudarkih. Slovensko monarhistično stališče je najbolje razkrivala misel, ki jo je izrekel tržaški liberalni politik, dr. Otokar Rybář. Ko so na seji osrednjega odbora Narodnega Vijeća SHS v Zagrebu, 23. in 24. novembra 1918, razpravljali o združitvi Države SHS in Kraljevine Srbije, je dejal: »Moramo biti za monarhijo, ker smo nezreli za republiko.«¹¹ Republikanski pogled je bil seveda drugačen in je izražal zaupanje v zgodovinsko družbeno in politično moč slovenskega ljudstva. »Izhajamo s stališča, da je narod izvir in nosilec vse politične moči, to je suveren: zato smo za republikansko državno obliko« je v svoj temeljni nauk zapisala SRSKD.¹² Slišal pa se je tudi slikovit zagovor republike: »Tudi če pride sam sv. Peter z neba, pooblaščen od gospoda Boga, in bi hotel biti Kralj in Car v naši državi, bi bili proti temu«, je v razpravi v ustavnem odboru Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS zagotovil socialist Etbin Kristan.¹³

5 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 128; isti, *Programi političnih strank*, str. 29, 46, 78; isti, *Oblikovanje načrtov o samoodločbi*, str. 17.

6 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 176, 178, 181; isti, *Programi političnih strank*, str. 54, 137.

7 Perovšek, *Oblikovanje načrtov o samoodločbi*, str. 20–26; isti, *Prepeluh in SRSKD*, str. 194–198; isti, *Slovenski avtonomizem socialistične smeri*, str. 174–175; isti, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 128, 130–146, 183–197, 222–230, 239–276; isti, *Programi političnih strank*, str. 49, 53–54, 128–131, 138, 158, 165; Grdina, *Kratka zgodovina SZS in SRS*, str. 84–86, 88.

8 Perovšek, *Nacionalnopolitični koncepti unitarističnih sil*, str. 70–71, 80–81; isti, *Oblikovanje načrtov o samoodločbi*, str. 8–20; isti, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 122–123, 207–214; isti, *Programi političnih strank*, str. 141–142, 77–80.

9 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 132–133.

10 O medsebojni povezanosti avtonomistično-federalističnega državnopravnega programa in stališča o obstoju posebne slovenske narodne individualnosti v slovenski politiki dvajsetih let glej Perovšek, *Slovenci in Jugoslavija 1918–1941*, str. 60, 63–67. O ustavni uzakonitvi jugoslovanskega narodnega integralizma in državnega centralizma glej isti, *Unitaristični značaj vidovdanske ustave*, str. 17–26.

11 *Građa o stvaranju jugoslovenske države, II*, str. 641.

12 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 163.

13 *SB UO US K SHS, I*, 11. seja, 15. 2. 1921, str. 143.

Enako nasprotujoča stališča je slovenska politika oblikovala tudi v vprašanju oblike državne ureditve. Centralistični názor je že leta 1919 v pogovoru s Slovenskim narodom predstavil eden od vodilnih slovenskih liberalnih politikov in tedanji minister za konstituantno ter izenačenje zakonov, dr. Albert Kramer. Zagovarjal je trdno državno organizacijo, to je »eno državo z enim vladarjem, eno vlado in eno zakonodajo, brez dual- tri- al- in drugih -izmov«. ¹⁴ Nasprotno pa je vodilna slovenska avtonomistično-federalistična sila, Slovenska ljudska stranka, izražala večinsko slovensko narodnopolitično stališče v zahtevi po oblikovanju upravno enotne avtonomne Slovenije z lastnim parlamentom in vlado. ¹⁵ S tem bi bili zagotovljeni politična, gospodarska, socialna, kulturna in narodna samostojnost slovenskega ljudstva in pravica Slovencev, da v lastnih stvareh na lastnih tleh gospodarijo sami. ¹⁶ Na centralistični strani so tako zahtevo posmehljivo razumeli kot težnjo po vzpostavitvi slovenske liliputske republike z ozemljem od Ljutomera do Kranjske gore (Prekmurje naj bi si vzeli Hrvati), njen edino možni konec pa naj bi bila katastrofa slovenskega naroda. ¹⁷

Slovenska politika se je izrazito razhajala tudi v vprašanju naroda. Slovensko narodno stališče je najbolje izrazila Narodno socialistična stranka, ki je zelo določno poudarila obstoj slovenske narodne individualnosti oziroma narodno posebnost slovenske »pokrajine«. Ta je po njenem spoznanju izhajala »prvič iz posebnosti etnične psihe ljudstva, ki je na njej prebivalo, drugič pa iz duševnosti oblikujočih učinkov slovenskega jezika in kulturnih zakladov, ki so se bili v njem nakopičili. Ta dva činitelja sta ustvarila izvesno individualnost, ki jo ravno imenujemo slovensko in ki je vtemeljila zaznamovanje ljudstva, ki jo je začelo nositi z imenom slovenskega naroda.« Zato za NSS slovenstvo ni bila »kaka teorija, še manj politični program, ampak (...) enostavno ugotovitev danes obstoječih sil naše notranjosti, našega jezika in naše kulturne preteklosti«. ¹⁸ Take poglede je pobijal integralistični program, ki ga je vodilni liberalni politik dvajsetih let, dr. Gregor Žerjav, pojasnil takole: »Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo, na danih uspehih našega kulturnega in gospodarskega dela graditi naprej v smeri čim večje združitve, udejstvovati organizatorne slovenske sposobnosti v vseh delih naroda, da zrastemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.« ¹⁹

V vprašanju delovanja državnega organizma pa si je bila slovenska politika dokaj enotna. V vseh političnih taborih so – sicer iz različnih idejnih izhodišč – poudarjali potrebo po njegovi demokratični in moderni socialni, upravni in politični vsebini; ²⁰ svoje poglede na delovanje države je imela le Orjuna, ki jo razumela kot orodje za nepopustljivo udejanjenje jugoslovanskega narodno integralističnega rasnega poslanstva. ²¹ Sicer pa je slovenska politika največji pomen pripisovala vzpostavitvi socialne države. Le-ta naj bi zagotovila rešitev socialnega vprašanja in s tem socialno pravičnost, utemeljeno v zakonski ureditvi minimalne mezde, zakonskemu varstvu pravic delavcev in nameščen- cev, osemurnem delavniku, prepovedi dela otrok in nočnega dela za ženske, popolnem splošnem bolniškem, nezgodnem, invalidskem in starostnem zavarovanju, zavarovanju v primeru nezaposlenosti in smrti, brezplačnem zdravstvu za vse državljane in brezplačnem

¹⁴ SN, 21. 2. 1919.

¹⁵ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 82–83.

¹⁶ *Sodite po delih!*, str. 1–2, 3, 27.

¹⁷ *Jutro*, 31. 3. 1923; SN, 17. 3. 1923.

¹⁸ *Jugoslavija*, 29. 11. 1921.

¹⁹ *Jutro*, 5. 2. 1924.

²⁰ Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 29, 35–36, 46, 55, 71, 97, 107, 140, 143, 150, 151, 164, 165, 169, 171, 180.

²¹ Prav tam, str. 49, 50.

državnem šolstvu. Take zahteve so postavili v vseh političnih taborih. V liberalnem jih je poudarjala NSS, medtem ko sta njegov meščanski in kmečki del sledila misli, naj bi v imenu socialne pravičnosti razvijali čut solidarnosti med razredi oziroma glavno skrb namenili vprašanju gospodarskega in socialnega položaja kmečkega stanu. Od drugih strank so se v svojih socialnogospodarskih pogledih posebej na položaj kmeta osredotočile tudi SZS, SKS in NLS.²² V zvezi z njegovim položajem so v vseh političnih taborih poudarili še zahtevo po agrarni reformi. Z njo naj bi nacionalizirali veleposestniško zemljo, velike gozdove in – z izjemo pri SLS – tudi cerkveno veleposest. Nacionalizirano zemljo in gozd naj bi razdelili med kmete z malo zemlje.²³

V slovenski politiki je prevladovala tudi misel, naj država izvede socializacijo (podružbljenje) velikih energetskih podjetij in drugih kapitalističnih podjetij ter bank. Zagovarjali so jo v vseh treh tradicionalnih političnih taborih (v liberalnem po letu 1919 NSS) in v SKS. Pri tem sta NSS in SLS posebej poudarili pravico delavcev po solastništvu in soupravljanju socializiranih gospodarskih enot.²⁴ Iz skupine političnih strank ter združenj, oblikovanih zunaj tradicionalnih političnih taborov, pa je NRS posebej opozorila še na potrebo po državnem nadzoru celotne industrijske proizvodnje in udeležbi delavca pri rezultatih njegovega dela. SRSKD in SKS sta opozorili tudi na potrebo po državnem nadzoru denarnih zavodov, zlasti bank.²⁵ Obe stranki ter SZS in SRS so se zavzele za združeno oziroma samoupravno državo. SRSKD in SKS sta zagovarjali samoupravno organiziranje ljudstva, ki bo v okviru občin in okrožij reševalo socialnogospodarska, kulturna, zdravstvena in socialno-skrbstvena vprašanja svojega razvoja, SZS in SRS pa sta se zavzemali za proporcionalno zastopanost vseh stanov v »gospodarskih parlamentih«, ki bi odločali o uresničevanju njihovih in skupnih interesov.²⁶ V slovenski politiki so se zavzeli tudi za spremembo družbenega reda. Kot nekapitalistično družbeno in politično skupnost so poudarili socialistično državo,²⁷ za njeno uresničitev pa so se nameravali prizadevati različno. NSS in socialisti na evolutiven način, tako da se ne bi »kršil demokratski princip večine« ter v zavesti, da »se iz današnje ureditve ne more preskočiti v tako družbo, kot si jo zamišljamo«,²⁸ komunisti pa »po drugi poti: s socialno revolucijo«.²⁹

Slovenska politika je opozorila še na en vidik na silo oprtega oblikovanja družbenih razmer v državi. Skoraj vse politične stranke so namreč zahtevale bodisi skrčenje vojske, njeno preoblikovanje v demokratičnem smislu in odpravo militarizma,³⁰ bodisi njeno ukinitvev in uvedbo ljudske obrambe (milice).³¹ Za široko družbeno in politično uveljavitev oboroženih sil so se zavzeli le liberalci, povezani v JDS/SDS, in Orjuna.³² Nekatere stranke vprašanja oboroženih sil niso obravnavale (NNS, NRS).³³

22 Prav tam, str. 30, 35, 58, 71, 72, 94, 95, 100, 107, 108, 127, 133–155, 118, 140, 144, 150, 151, 165, 172, 180; isti, »V zaželjeni deželi«, str. 193.

23 Slovenska novejša zgodovina, I, str. 319.

24 Perovšek, Programi političnih strank, str. 33, 34, 72, 99, 114, 126, 170.

25 Prav tam, str. 148, 164, 171.

26 Prav tam, str. 150, 151, 163, 165, 171, 172.

27 Prav tam, str. 33, 99, 106, 111, 112–113, 124, 133.

28 Prav tam, str. 33; SB US K SHS, I, 14. redni sestanek, 14. 4. 1921, str. 16 (razprava Etbina Kristana).

29 SB US K SHS, I, 27. r. s., 10. 5. 1921, str. 16 (razprava Vladislava Fabjančiča).

30 Perovšek, Programi političnih strank, str. 31, 35, 84, 101, 113, 143–144, 150, 151, 173, 181; SB US K SHS, II, 53. r. s., 16. 6. 1921, str. 2–3 (razprava Ivana Deržiča), prav tam, str. 8–9 (razprava Jakoba Kušarja).

31 Perovšek, Programi političnih strank, str. 99, 118, 127, 166; SB US K SHS, I, 34. r. s., 20. 5. 1921, str. 40 (razprava Milana Koruna); SB US K SHS, II, 51. r. s., 14. 6. 1921, str. 23–25 (razprava Josipa Kopača), prav tam, 52. r. s., 15. 6. 1921, str. 6–7 (razprava Ivana Mermolje), prav tam, 53. r. s., 16. 6. 1921, str. 4 (razprava Ivana Deržiča).

32 Perovšek, Pogledi liberalne politike na oborožene sile, str. 44–45, 52–53. Glej tudi str. 49.

33 Perovšek, Programi političnih strank, str. 52–58, 137–140.

V kolikor se je večina strank po eni strani zavzemala predvsem za omejitve družbene vloge vojske, pa je bilo po drugi strani opazno, da jih precej ni pristajalo na kakršnokoli povezanost Cerkve z njo. Za ločitev Cerkve in/od države in s tem nadvlado druge nad prvo, so bile, razen NNS in Orjune, ki tega vprašanja nista obravnavali, vse liberalne in marksistične stranke.³⁴ Med strankami, oblikovanimi zunaj tradicionalnih političnih taborov, je omenjeno ločitev podprla tudi SRSKD, medtem ko se NRS, ZSS, SZS, SRS in NLS o njej niso opredelile.³⁵ V nasprotju z njimi pa je najmočnejša slovenska politična stranka, SLS, obravnavala razmerje med Cerkvijo in državo. Predmet njene obravnave je bilo vprašanje suverenosti cerkvene organizacije nasproti državi. Poslanci SLS v Ustavodajni skupščini so poudarjali, da gre v tem primeru za razmerje med dvema popolnima subjektoma, to je subjektoma, ki imata vsak svoj lastni in samostojni namen, in tudi vsa sredstva za doseg tega namena. Vsak od njiju je na svojem področju suveren in drugega ne more omejevati v urejevanju njegovih notranjih zadev. Bistvena je neodvisnost enega od drugega, zato temeljna oblika razmerja med njima ne more biti subordinacija, temveč kooperacija. Pri tem ima (katoliška) Cerkev to prednost, da je le ena, držav je pa več.³⁶ SLS je na podlagi stališča o neodvisni suverenosti Cerkve nasproti državi zahtevala, da mora biti katoliški cerkveni organizaciji pridržana vzgoja katoliških otrok, zagovarjala pa je tudi pravico do ustanavljanja privatnih šol. Nasprotovala je še ustavno uzakonjenemu »kanceljarparagrafu«,³⁷ določbi, po kateri verski predstavniki svoje duhovne oblasti pri bogoslužju niso smeli uporabljati v strankarske namene.³⁸ Predstavniki SLS v Ustavodajni skupščini so sprejetju kanceljarparagrafa močno, a neuspešno nasprotovali, medtem ko sta ga na liberalni strani podprli JDS in SaKS, na marksistični pa socialisti. Iz liberalnega tabora mu je nasprotovala NSS, komunistov pa to vprašanje ni zanimalo.³⁹ Sicer pa je glede odnosa SLS do vprašanja ločitve Cerkve in/od države zgovoren poudarek, ki ga je v ustavni razpravi izrekel njen poslanec dr. Josip Hohnjec: »Je velika zmeta modernega liberalizma, da more država biti brez religije, ateistična.«⁴⁰ Povsem tako v Kraljevini SHS/Jugoslaviji ni bilo, saj je po besedilu Vidovdanske ustave (in kasnejše Oktroirane ustave) med priznanimi veroizpovedmi in državo obstajala določena povezava.⁴¹

Tako kot so v slovenski politiki iz različnih idejnih izhodišč v veliki meri zagovarjali enake ali podobne poglede v vprašanju delovanja države, so se enako ravnali tudi v opredelitvah o temeljnih vprašanjih demokracije ter človekovih in državljanskih pravic ter svoboščin. Parlamentarno demokracijo, splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico za moške in ženske, enakost vseh državljanov pred zakonom, osebno svobodo, svobodo zasebnega bivanja, gibanja, prepričanja in vere, društveno, zborovalno, peticijsko in izobraževalno svobodo, svobodo tiska, pisemsko tajnost, svobodo znanosti in umetnosti, versko in narodno enakopravnost ter odpravo smrtnih kazni so z različnimi odstopanji zahtevali v vseh političnih taborih.⁴² Posebne zahteve pa so postavile liberalne JDS, SKS

34 Prav tam, str. 49–58, 97, 100, 101, 108, 113, 117; *SB US K SHS, IV*, 44. s., 4. 4. 1921, str. 31 (razprava Gregorja Žerjava), prav tam, 45. s., 5. 4. 1921, str. 35–36 (razprava Bogumila Vošnjaka).

35 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 137–140, 144, 150–152, 165, 169–174, 179–180.

36 *SB US K SHS, I*, 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 8 (razprava Josipa Hohnjeca); *SB US K SHS, II*, 38. r. s., 25. 5. 1921, str. 23 (razprava Josipa Klekla).

37 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 85; *SB US K SHS, I*, 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 8–9 (razprava Josipa Hohnjeca).

38 *UL DVS*, 27. 7. 1921. Kanceljarparagraf je vsebovala tudi kasnejša Oktroirana ustava iz leta 1931 (*SL KBU DB*, 10. 9. 1931).

39 Perovšek, *Slovenska politika in uvedba kanceljarparagrafa*, str. 105–117.

40 *SB US K SHS, I*, 28. r. s., 11. in 12. 5. 1921, str. 14.

41 *UL DVS*, 27. 7. 1921; *SL KBU DB*, 10. 9. 1931.

42 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 30, 34–35, 45, 46, 52, 57, 94, 100, 101, 106–107, 113, 117, 127,

in NNS, poleg njih pa še Šušteršičeva NLS, ki so ob spoštovanju vere kot naravnega dejavnika človekovega življenja, poudarile, da se ne sme izkoriščati v politične namene.⁴³ SLS, JSDS, KPJ, SRSKD in SKS so kot posebno obliko uresničevanja suverenosti ljudstva in demokracije zagovarjale še institut referendum, ⁴⁴ ob zagotovitvi pisemske tajnosti pa se je katoliška politika v Ustavodajni skupščini uspešno zavzela tudi za tajnost telefonskih pogovorov in telegramov.⁴⁵ Poseben odnos do parlamentarizma pa so oblikovali komunisti in Prepeluh-Lončarjevi avtonomisti, ki so predstavljali programsko jedro SRSKD in SKS. Komunisti so bili do končne osvojitve oblasti pripravljene izkoriščati politične pravice v meščanski državi in so tudi po izločitvi iz političnega sistema Kraljevine SHS v letih 1920–1921 v programskih dokumentih svojih legalnih političnih organizacij kot sredstvo političnega delovanja še vedno razglašali sodelovanje v parlamentarnem življenju.⁴⁶ Dejansko pa so bili načelni nasprotniki parlamentarizma. Zagovarjali so program radikalnih družbenih sprememb, utemeljenih na monopolu delavskega razreda, to je diktaturi proletariata oziroma politično oblastnem monizmu v nepluralnem, totalitarnem sistemu, kar je že v osnovi izključevalo parlamentarizem.⁴⁷ Programski usmerjevalci SRSKD in SKS pa so menili, da je parlamentarizem že preživel, saj vsebuje, »kakor se je razvil po načelih liberalizma – veliko korupcijo in laž«. Državljeni naj se zato samoupravno organizirajo in na ta način rešujejo temeljna vprašanja svojega družbenega razvoja, o političnih vprašanjih pa naj odloči ljudski plebiscit.⁴⁸ Obstajale so tudi stranke, ki temeljnemu vprašanju demokracije niso namenile pozornosti. Taki sta bili NRS in SRS, medtem ko je Orjuna celo poudarjala, da je za uveljavitev svojih političnih ciljev pripravljena uporabiti nasilje.⁴⁹ Tako je v resnici tudi ravnala.⁵⁰ Zato je »ne moremo vključiti v t. i. demokratični horizont«. ⁵¹ Zaradi fundamentalističnega razumevanja socializma podobno velja tudi za komuniste.⁵²

133, 142, 143, 150, 163–164, 170, 172, 179, 180; *SB UO US, II*, 17. s., 23. 2. 1921, str. 59 (razprava Bogumila Vošnjaka), prav tam, 19. s., 25. 2. 1921, str. 106 (razprava Antona Sušnika), prav tam, 25. s., 4. 3. 1921, str. 169–170 (razprava Antona Sušnika); *SB US K SHS, I*, 27. r. s., 10. 5. 1921, str. 16 (razprava Vladislava Fabjančiča), prav tam, 28. r. s., 11. in 12. 5. 1921, str. 12 (razprava Josipa Hohnjeca), prav tam, 34. r. s., 20. 5. 1921, str. 7–9 (razprava Andreja Gosarja); *SB US K SHS, II*, 38. r. s., 25. 5. 1921, str. 18 (razprava Josipa Gostinčarja), prav tam, 50. r. s., 13. 6. 1921, str. 9–10 (razprava Josipa Hohnjeca) Perovšek, *Oblikovanje načrtov o samoodločbi*, str. 10–20. – Na tem mestu lahko opozorimo, da so bile temeljne človekove in državljanske pravice ter svoboščine skoraj v enakem obsegu, kot so ga zahtevali v slovenski politiki, vključene v besedilo vladnega predloga ustave, vsebovala pa jih je tudi kasnejša Vidovdanska ustava (*UL DVS*, 27. 7. 1921). Ker pa je vladni ustavni predlog (tako kot nato tudi Vidovdanska ustava), omenjene pravice in svoboščine omejeval z zakonsko predvidenimi izjemami, je poslanec NSS v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS, Anton Brandner, duhovito pripomnil: »Ako mi tako omejujemo svobodo, kakor smo videli, morajo v inostranstvu imeti vtis, da je v Jugoslaviji vse polno hajdukov.« (*SB US K SHS, I*, 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 18.) Temeljne človekove in državljanske pravice ter svoboščine je z ustavno predvidenimi zakonskimi izjemami omejila tudi Oktrojirana ustava (*SL KBU DB*, 10. 9. 1931).

- 43 Perovšek, *Slovenska politika in uvedba kancelarografa*, str. 108–110; isti, *Programi političnih strank*, str. 57, 179.
- 44 *SB UO US, II*, 25. s., 4. 3. 1921, str. 170 (razprava Antona Sušnika); Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 113, 127, 163, 171.
- 45 *SB UO US, II*, 19. s., 25. 2. 1921, str. 105–106 (razprava Antona Sušnika); *UL DVS*, 27. 7. 1921.
- 46 Deželak-Barič, *Demokracija v marksistični percepciji*, str. 150; Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 125.
- 47 Deželak-Barič, *Demokracija v marksistični percepciji*, str. 144, 150, 151.
- 48 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 159, 167, 163, 169, 172.
- 49 Prav tam, str. 137–140, 151–152; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 257.
- 50 O tem glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 257; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 274–276, 283.
- 51 Zver, *Demokracija*, str. 11.
- 52 O tem glej Deželak-Barič, *Demokracija v marksistični percepciji*, str. 150, 151; Zver, *Demokracija*, str. 11.

V svojih pogledih na temeljna vprašanja demokracije sta s svojim odnosom do politične enakopravnosti žensk izstopali liberalni JDS in SaKS. Obe sta oporekali ženski volilni pravici (JDS po letu 1919).⁵³ Njuno stališče v tem vprašanju je lepo razkrival zanj značilni poudarek: »Povsod prevladuje mnenje, da še nismo zreli za žensko volilno pravico, ki se ne uvaja niti pri tako kulturnih narodih, ki so stoletja pred nami, kakor n. pr. pri Francozih in Angležih.«⁵⁴ Liberalni tabor je nato kot celota ponovno podprl žensko volilno pravico šele konec leta 1939.⁵⁵ Povsem nasprotno poglede pa so v primerjavi z JDS in SaKS podali zagovorniki ženske volilne pravice. Poslanec SLS v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS, Anton Sušnik, je opozarjal, da so ženske glede umskega in telesnega dela enakovredne moškim, zlasti pa je potrebno, da »v današnji socialni dobi« ženska na podlagi svoje volilne pravice »vnese (...) v politično življenje svoj poseben pogled.«⁵⁶

Gornje opozorilo je lepo ponazarjalo širino demokratične misli, ki je v prvem jugoslovanskem desetletju prevladovala na Slovenskem. Slovenska demokratična misel dvajsetih let je temeljila v treh glavnih virih: v krščansko socialni zasnovi demokracije, povezani s krščanskim etosom in civilnodružbenim, zlasti socialnim življenjem, pri čemer je bila močno navzoča ideja samouprave; v Prepeluh-Lončarjevem pojmovanju demokracije kot avtonomije posameznikov, slojev in naroda; in v modernem socialističnem (socialnodemokratskem) razumevanju demokracije. Politično odločujoči del liberalnega tabora (JDS/SDS) pa jo je razumel na protekcionistični način, to je skozi svarila pred tiranijo večine in hegemonijo katoliške opcije. Bolj kot enakost je zagovarjal politično in gospodarsko svobodo, za temelj skupnosti pa postavljaj državljana in visoko državljansko kulturo, katere zahteva naj bi bila opuščanje posebnih etničnih, verskih, razredno-ideoloških in kulturnih stališč.⁵⁷ Za komunistični pogled na demokracijo pa je bilo odločujoče le razredno merilo. Skupna točka glavnih nosilcev tedanjega slovenskega demokratičnega programa, ki ga lahko vzporejamo s sočasnimi evropskimi modernimi in demokratičnimi političnimi nazori, je bila prepoznavno oblikovana narodna volja, da se Slovenci uveljavijo kot suveren in drugim enakopraven narod v moderni in demokratično utemeljeni jugoslovanski federativni državi.⁵⁸

II.

Po uvedbi kraljeve diktature, 6. januarja 1929, se je razprava o državi in demokraciji v slovenski politiki bistveno zožila. Kralj Aleksander I. Karađorđević je ukinil ustavo, razpustil Narodno skupščino in razpustil ter prepovedal vse politične stranke. Njegov poseg na Slovenskem ni naletel na politični odpor, le komunisti so se nanj odzvali s pozivom na oboroženo vstajo, ki pa je ostal na ravni revolucionarne retorike.⁵⁹ Z razglasitvijo Oktroi-rane ustave septembra 1931, oblikovanjem režimskega Narodnega predstavništva (Narodne skupščine in Senata) Kraljevine Jugoslavije, ter režimske vsedržavne Jugoslovanske radikalne kmetijske demokracije (JRKD, od leta 1933 Jugoslovanska nacionalna stranka, JNS) v letih 1931–1932, se je izražanje politične volje (ob javnih volitvah) začelo vračati v družbeni prostor. Vendar je bilo do leta 1935 zamejeno na en strankarski subjekt, JRKD/

53 JDS je za ženske še marca 1919 zagovarjala splošno, enako in neposredno volilno pravico. – Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 29.

54 *KL*, 1. 7. 1920. – Podrobneje glej o pogledih liberalnega tabora na žensko volilno pravico v času med svetovnim vojnama v Perovšek, *Liberalci, demokracija in volilni sistem*, str. 119–136.

55 *Jutro*, 10. 12. 1939.

56 *SB UO US K SHS*, II, 25. s., 4. 3. 1921, 169–170.

57 *Zver, Demokracija*, str. 235–237.

58 *Slovenska novejša zgodovina*, I, str. 319, 320.

59 Deželak-Barič, *Vprašanja sobivanja v misli in praksi marksistov*, str. 143.

JNS (vanjo je bil vključen slovenski liberalni tabor), ki je bila nosilka tedanjega političnega monizma, po oblikovanju vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) v istem letu pa na dva. Tedaj je prišlo tudi do zamenjave politične oblasti, saj je bil za drugo polovico tridesetih let značilen oblastni monopol JRZ, v katero je bila vključena nekdanja SLS. Posebno obliko legalnega političnega delovanja so predstavljala še politična gibanja, zbrana ob posameznih časopisih.⁶⁰

V tridesetih letih se pogledi na obliko vladavine, državnopravno ureditev in nacionalni značaj jugoslovanske države niso spremenili. JRKD/JNS je podpirala monarhijo ter državni in narodni unitarizem.⁶¹ Monarhizem je podpiral tudi slovenski del JRZ, ki pa je – skladno z znanimi Ljubljanskimi punktacijami nekdanje SLS iz konca leta 1932 – ob unitarističnemu narodnodržavnemu programu vsedržavne JRZ⁶² sledil predhodnim narodnoavtonomističnim prizadevanjem slovenske katoliške politike.⁶³ Enaka stališča so zagovarjala tudi gibanja, oblikovana v okviru liberalnega in katoliškega tabora.⁶⁴ O teh vprašanih so se opredelile tudi posamezne narodnodemokratske skupine in gibanja, ki so se razvila zunaj njunih okvirov (najbolj množični sta bili Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje), ki so predvsem poudarjala narodnofederativni program.⁶⁵ Le-tega so ob hkratni izvedbi socialne revolucije zagovarjali tudi komunisti, medtem ko so socialisti v okviru svojega političnega programa ostali na unitarističnem stališču.⁶⁶

Do drugačnih pogledov pa je v tridesetih letih prišlo v vprašanju delovanja in značaja državnega organizma in demokracije. Oba slovenska dela vsedržavnih jugoslovanskih strank sta sicer spominjala na temeljna načela demokracije,⁶⁷ a sta jih razumela skozi novega duha časa, ki je v različnih državah uveljavljal misel o korporacijskem sistemu države in »novem človeku«, ki bo sposoben sodelovati pri graditvi »novega« reda, to je novega načina socialnopolitičnega, kulturnega in gospodarskega življenja.⁶⁸ V tej zvezi so v liberalnem političnem taboru poudarjali t. i. »socialno solidarnost«, potrebo intervencije države proti kapitalističnemu načelu, s ciljem zaščititi socialne interese večine.⁶⁹ Hkrati so se v okviru t. i. »nacionalnega solidarizma« zavzemali za disciplinirano ali nadzorovano demokracijo, ki bo zmožna rešiti socialno-gospodarske in kulturne probleme v interesu celote. Taki pogledi so pokazali, da se je slovenski liberalizem v tridesetih letih v svoji družbeno politični misli od načela svobodnega liberalnega gospodarstva in liberalno demokratske države preusmeril k t. i. gospodarstvu po načrtu, stanovsko-korporativnemu sistemu in po državi omejene demokracije.⁷⁰ K temeljnim načelom demokracije in evropskega liberalnega parlamentarizma se je vrnil neposredno pred drugo svetovno vojno. Njegovo takratno vodilo je bilo pozitivno in konstruktivno tekmovanje in merjenje političnih sil, ki naj, opirajoč se na politično voljo moških in žensk, demokratično odločajo o vprašanih bodočega razvoja jugoslovanske skupnosti.⁷¹

60 O političnih gibanjih v tridesetih letih glej podrobneje Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 422–437, 526–539; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 334–339, 348–349, 351–355, 363–369, 375–384.

61 *Jutro*, 18. 12. 1931, 21. 7. 1933.

62 *Slovenec*, 20. 8. 1935.

63 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 169, 172–179.

64 Prav tam, str. 167, 172.

65 Podrobneje o tem glej prav tam, str. 171, 172; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 269–295; Perovšek, *Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi*, str. 47–52.

66 Perovšek, *Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje*, str. 5–66; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 346.

67 *Jutro*, 21. 7. 1933; *Slovenec*, 20. 8. 1935.

68 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. XVI, XVII in 234.

69 Prav tam, str. 244.

70 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 194–196.

71 Perovšek, *Liberalci, demokracija in volilni sistem*, str. 133–134.

Koncept stanovsko korporativne države in avtoritarne demokracije so na podlagi okrožnice *Quadragesimo anno* Pija XI. (1931) najbolj poudarjeno zagovarjali v katoliškem delu slovenske politike. »Ako se danes iz kaosa liberalno kapitalističnega gospodarstva kažejo obrisi novega gospodarskega reda na osnovi družabnih stanov, ne pomenja to drugega kakor povratek k resnični svobodi in odklon od lažne svobode, ki je vodila v samodrštvo. V resnici tudi gospodarstvo sili k ‚redu v svobodi‘, ko svoboda poedinca ne bo več neomejena, ampak ji bodo postavljene pravične meje v stanovski družbi«, je bistvo stanovsko korporativne družbenogospodarske ureditve utemeljeval Slovenec.⁷² Pri tem bo država uravnavala uporabo zasebne lastnine, usklajenost med stanovi pa bodo zagotovila medsebojna posvetovanja stanovskih zastopstev.⁷³ Tako bodo ustvarjene družbene razmere, ko bo red pomenil resnično svobodo.⁷⁴

Vprašanje demokracije je v tedanjem »času nestrpnih« terjalo tudi opredelitev v odnosu do tedanjih totalitarističnih ideologij in državopolitičnih praks. Katoliška in liberalna politika sta zavrnili tako komunizem, kot – kljub določenim simpatijam – fašizem in nacizem.⁷⁵ V odklanjanju fašizma in nacizma sta delili splošno slovensko protifašistično usmeritev, saj so bila na Slovenskem fašistično oziroma nacistično usmerjena le posamezna manjša politična gibanja.⁷⁶ Druga gibanja, ki so bila glavni nosilec slovenskega akcijsko vidnega protifašističnega razpoloženja, pa so le-tega povezovala z izdelano demokratsko mislijo. Izstopala sta Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje, v katerih so se združevali in razhajali precej različni politični subjekti. Njihove konkretne oblike povezovanja in neposredni politični cilji so se deloma spreminjali oziroma so bili konkretni poudarki različno postavljeni. Iz njihovih programov in političnih akcij pa je vseeno mogoče potegniti nekatere konstante.⁷⁷

Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje, ki sta se medsebojno prepletali, sta v drugi polovici tridesetih let prek različnih socialnopolitičnih in idejnih subjektov predstavljali posebno koalicijsko obliko sodelovanja med komunisti, socialisti, krščanskimi socialisti, kmečkimi gibanji, delom Sokolov in narodnodemokratskimi meščanskimi skupinami. Njihovo osnovno načelo je bilo spoštovanje legalnosti (v ljudskofrontnih povezavah deklarativno tudi pri komunistih), torej prizadevanje za politiko reform v okviru parlamentarnega sistema in kapitalističnega gospodarskega reda ter utrditev in stabilizacijo parlamentarne demokracije. Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje sta zahtevali klasične državljanske pravice in svoboščine, politično in gospodarsko demokracijo za vse državljane, duhovno svobodo in svobodo verskega prepričanja, svobodne in tajne volitve, čim večje narodno soglasje v gospodarskih, socialnih in političnih vprašanjih, socialno pravično urejeno državo, ki naj zagotovi družbeno svobodo delovnega ljudstva, boj proti fašizmu in korporativni ter vsakršni avtoritarini državi, in enakopraven federativni položaj Slovenije v jugoslovanski skupnosti. Bili sta okvir, v katerem se je – ob političnem primatu JRKD/JNS in JRZ v tridesetih letih – izoblikovala idejne in politične izključnosti osvobodena slovenska demokratska misel, ki je pomenila

72 *Slovenec*, 11. 4. 1937.

73 *Slovenec*, 12. 6. 1931, 29. 5. 1931.

74 *Slovenec*, 11. 4. 1937. – O tem glej tudi Pelikan, *Vizije »družbene prenove«*, str. 58–66; Vidovič-Miklavčič, *Idejnopolitični značaj SLS*, str. 50; Perovšek, "V zaželjeni deželi", str. 211–212; Pleterski, *»Totalitarni duh«*, str. 88.

75 Perovšek, "V zaželjeni deželi", str. 184–186, 191–193, 196–200, 204–207. Glede zavračanja komunizma s strani SLS glej tudi Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, str. 283; Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 249; ista, *Idejnopolitični značaj SLS*, str. 46; Vodopivec, *Moč in nemoč ljudske fronte*, str. 37; Pleterski, *»Totalitarni duh«*, str. 84.

76 Zver, *Demokracija*, str. 11–12; Perovšek, Stiplovšek, *Politična stranka*, str. 85.

77 Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 272.

zgodovinsko zanikanje prenapetih političnih stališč, to je ujetosti bodisi v konfesionalni ekstremizmu, bodisi v totalitaristični nacionalnodržavni ali v radikalni družbenorevolucionarni program.⁷⁸

Seveda je treba na koncu odgovoriti tudi na vprašanje, v koliko in kako so bili nazori o državi in demokraciji, ki so jih na Slovenskem oblikovali v času Kraljevine SHS/Jugoslavije, uresničeni v tedanjem narodnopolitičnem življenju. Odgovor nanj pove naslednje: monarhija je obstala, slovenski avtonomistično-federativni cilj v državnopravnem pogledu ni bil dosežen,⁷⁹ široko pa sta se uveljavili podpora večnacionalnemu značaju jugoslovanske skupnosti in volja po ohranitvi ter uveljavitvi slovenske narodne individualnosti. Sámó demokratično držó in ravnanje pa je izredno oteževala prevladujoča nepripravljenost slovenskih političnih subjektov na idejno, politično, kulturno in socialno sobivanje.⁸⁰ »V nazorsko diferenciranem svetu, ki priznava legitimnost sleherne iskrene vesti, pa se morajo ljudje vsaj kot občani in državljani zadovoljiti s soglasjem v temeljnih tezah, ki so v skupnem življenju neobhodno potrebne. Obseg teh skupnih spoznanj in norm je nujno različen. Če takega dogovora ni, nastopijo strahote duhovne državljanske vojne, ki poznajo samo radikalne parole in se zadovoljujejo samo z uničenjem nasprotnika.«⁸¹ Tako je v realnem družbenem in političnem življenju tudi bilo. Prvi dejavnik slovenske »duhovne državljanske vojne« je bil katoliško-liberalni spor, ki je, podkrepjen s katoliško-liberalnim (avtonomistično-centralističnim) razhajanjem v temeljnih vprašanih nacionalne politike, tudi v jugoslovanski dobi dominiral v slovenski politiki. Drugi dejavnik je bil protidemokratični odklon k avtoritarnim političnim rešitvam, ki so utemeljevale manihejsko sliko sveta – levo in desno –, in se je na Slovenskem izrazila v dveh ideologijah: komunistični in tisti, ki ima izvor v političnem katolicizmu.⁸² Tretji dejavnik pa je bilo dejstvo, da se demokratični premislek idejnih, socialnogospodarskih in političnih vprašanj ni slišal oziroma mu niso hoteli prisluhniti. To je dobro pokazala politična osamljenost krščanskosocialistično in demokratično usmerjenega dr. Andreja Gosarja in narodnodemokratično ter socialnonapredno opredeljenega dr. Dragotina Lončarja. Demokracija kot civilizacijska vrednota je bila – tako kot že velikokrat pred tem in tudi potem –, kljub domišljenim pogledom, ki so živeli skozi ves čas prve jugoslovanske države, ujetnica politike in ideologije. Ali kot je dobro poudaril Milan Zver: ideja demokracije se je, enako kot drugi politični koncepti in vrednote, v času med svetovnima vojnama »znašla v primežu raznih ekskluzivističnih ideologij, ki so zaznamovale prejšnje stoletje. S tem so tudi demokracijo spremenili in ideološki koncept: z njo so kritizirali obstoječi gospodarski, socialni, kulturni in politični položaj, z njo so nakazovali vizijo zelene ureditve,

78 Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, str. 5–6, 47–248, 284; Prunk, *Pot krščanskih socialistov v OF*, str. 129–204; isti, *Demokracija in krščanski socialisti*, str. 204–209; *Zbornik ob štiridesetletnici KPS*, str. 276–277; Perovšek, *Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi*, str. 47–54; isti, *Oris življenja in dela Josipa Rusa*, str. 8–13; *Slovenska novejša zgodovina*, 1, str. 371–373. Glej tudi Vodopivec, *Moč in nemoč ljudske fronte*, str. 37–40; Vidovič-Miklavčič, *Idejnopolitični značaj SLS*, str. 46, 48.

79 O delni uresnitvi slovenskih avtonomističnih prizadevanj oziroma »tihí« slovenski avtonomiji, ki jo je v drugi polovici dvajsetih in drugi polovici tridesetih let vzpostavila SLS, glej Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 123–302, 338–339; isti, *Banski svet 1930–1935*, str. 261–316.

80 Prim. Gašparič, *Iskrena ali pragmatična demokracija?*, str. 85–91; isti, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 181–210, 125–136, 269, 271–273, 275–276; Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 126, 141, 331, 338; isti, *Banski svet 1930–1935*, str. 269–274, 317–318; Vidovič-Miklavčič, *Idejnopolitični značaj SLS*, str. 45, 56; Pleterski, »Totalitarni duh«, str. 96, 97; Perovšek, *Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi*, str. 113–124; Dolenc, *Kulturni boj*, str. 198–211; Deželak-Barič, *Vprašanja sobivanja v misli in praksi marksistov*, str. 136, 143, 146–148; Vodopivec, *Moč in nemoč ljudske fronte*, str. 39, 40.

81 Tominšek-Perovšek, *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo*, str. 176.

82 Vodopivec, *Trideseta leta*, str. 14, 16; Pleterski, *Utemeljitev*, str. 7, 8.

nemalokrat so jo dojemali kot sredstvo oblasti določene družbene skupine. Povzdignili so jo v integralni model celotne družbene ureditve.«⁸³

Navedeni poudarek lahko v sklepu ponazorimo še z besedami pričevalca tedanjega časa, ki bolj ali manj veljajo tudi slovenske razmere. Zapisal jih je dr. Vladimir Ravnihar, eden maloštevilnih slovenskih politikov, ki so v svoje spomine zajeli obdobje prve jugoslovanske države. Pripravil jih je med drugo svetovno vojno, ko jugoslovanske države ni bilo več, in je v povsem drugem zgodovinskem položaju ocenil jugoslovanski in slovenski razvoj v letih 1918–1941 ter dogajanje v njem. Njegov premislek razumevanja in izkušnje države ter demokracije v Kraljevini SHS/Jugoslaviji je izhajal iz dejstva, da so si Slovenci, Hrvati in Srbi z njenim nastankom ustvarili nov državni okvir, »kolike vrednosti pa bo umetnina v tem okviru, je bilo odvisno od umetnika. In umetnik« – mi bomo dejali politika – »na žalost ni bil izmed najboljših.« Zaradi težnje po popolnem zlitju je v vseh predelih zunaj nekdanje Kraljevine Srbije odmeval klic po čim širši avtonomiji, Srbijanci (Srbi iz nekdanje kraljevine) pa so se še bolj zaprli vase in skrbno čuvali svoje posestno stanje: centralno upravo, diplomacijo in vojsko. »Kar nič ni podvomiti, da je obstajala tendenca hegemonije.« Z njo sta bili povezana še okoreli birokratizem in greh, ki ga je Srbija podedovala iz časov turškega gospostva – korupcija. »In korupcija je zelo nevarna in zelo nalezljiva bolezen ...«⁸⁴

»Navzklic vsem nevšečnostim, navzklic vsem oviram, ki smo jih prav iznajdljivo sami polagali na svojo življenjsko pot,« nadaljuje Ravnihar, pa smo »polagoma sicer pa vendarle napredovali.« Drugače pa je bilo z demokracijo. »Koliko se je ta način grešilo. Kaj vse jim je bil ta pojem. Do kosti so ga kompromitirali. Velika laž je bila, češ da je vladalo ljudstvo po svojem preudarku, po svojem razumu, po svoji svobodni volji. Vladala je stranka, ki je ali vsilila svojo voljo ljudstvu, ali pa je laskala njegovim neobrzdanim instinktom, da ga je priklenila na sebe. (...) Le tako je bilo mogoče, da je zavladal vselej z ogromno večino sedaj ta, sedaj oni režim, pa čeprav sta si bila po svojih političnih načelih diametralno nasprotna.« In tisti, ki je imel »na svoji strani še mogočni vladni aparat, mu je bila zmaga sigurna. (...) In to naj bi bila svobodna ljudska volja, ustrezna treznemu, premišljenemu preudarku, politični zavesti ljudstva. Daleč smo bili od tega, daleč od – demokracije. Absolutizem stranke – previlnejše absolutizem strankinega avtokrata. Tako je izgledala pri nas demokracija. Lucus a non lucendo (gozd je temen in ne daje svetlobe – op. J. P.). In še toliko po nemarnem so rabili ta pojem, da so celo kaki stranki navzdeli ime: demokratska stranka. O nobenih volitvah v javne zastope pri nas ne moremo trditi, da so bile zares svobodne v demokratskem smislu.«⁸⁵

Iz gornjih besed lahko ugotovimo, da se izkušnja države in razumevanja demokracije v času Kraljevine SHS/Jugoslavije ni ugodno iztekla. Kako so Slovenci živeli naslednje, je pokazal nadaljnji zgodovinski razvoj, njegovo vrednostno vsebino pa lahko občutimo tudi danes.

83 Zver, *Demokracija*, str. 235. – O uporabljanju pojma demokracije kot sredstva za prodor strankarskih političnih interesov v slovenski politiki med svetovnima vojnama glej tudi Ratej, *Koroščevo razumevanje demokracije*, str. 166.

84 Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 279, 280.

85 Prav tam, str. 281, 286.

Povzetek**JURIJ PEROVŠEK****Država in demokracija v pogledih slovenske politike v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji (1918–1941)**

Slovenska politika dvajsetih let je vprašanju države, njene organizacije in delovanja namenila vsestransko pozornost. Večji, a politično ne odločujoč del političnih subjektov, ki je prihajal iz marksističnega tabora in skupine političnih strank ter združenj, oblikovanih zunaj tradicionalnih političnih taborov, je zagovarjal republiko oziroma suverenost ljudstva. Najmočnejši slovenski politični stranki, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS) in liberalna Jugoslovanska demokratska stranka (JDS, od 1924 Samostojna demokratska stranka, SDS), pa sta zagovarjali oziroma nista problematizirali obstoječe monarhistične oblike vladavine.

Slovenski politični dejavniki so se z nekaterimi izjemami enako razdelili tudi v vprašanju državne ureditve. Republikansko usmerjene stranke in politične organizacije so zagovarjale federalizem, monarhistične pa državni centralizem. Med izjemami so izstopali socialisti, ki so podpirali centralistično državo, in SLS, ki je zagovarjala avtonomistično-federalistično urejeno jugoslovansko skupnost. S centralističnimi oziroma federalističnimi stališči so bili usklajeni tudi pogledi na vprašanje nacionalnega značaja Kraljevine SHS. Slovenska centralistična politika je zagovarjala načelo jugoslovanskega nacionalnega integralizma po katerem naj bi bili Slovenci, Hrvati in Srbi le »plemena« namišljenega enotnega jugoslovanskega naroda, avtonomistična pa je poudarjala obstoj slovenske narodne individualnosti in zahtevala narodno samoodločbo ter revizijo Vidovdanske ustave, ki je leta 1921 uzakonila jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem. Glavna predstavnica centralističnega in narodnounitarističnega programa je bila JDS/SDS, avtonomistično-federativnega pa SLS, ki je med slovenskim ljudstvom uživala tudi največjo podporo.

V vprašanju delovanja državnega organizma si je bila slovenska politika dokaj enotna. V vseh političnih taborih so – sicer iz različnih idejnih izhodišč – poudarjali potrebo po njegovi demokratični in moderni socialni, upravni in politični vsebini. Slovenska politika je največji pomen pripisovala vzpostavitvi socialne države. Le-ta naj bi zagotovila rešitev socialnega vprašanja in s tem socialno pravičnost, utemeljeno v zakonski ureditvi minimalne mezde, zakonskemu varstvu pravic delavcev in nameščencev, osemurnem delavniku, prepovedi dela otrok in nočnega dela za ženske, popolnem splošnem bolniškem, nezgodnem, invalidskem in starostnem zavarovanju, zavarovanju v primeru nezaposlenosti in smrti, brezplačnem zdravstvu za vse državljane in brezplačnem državnem šolstvu. Take zahteve so postavili v vseh političnih taborih. Prevladovala je tudi misel, naj država izvede socializacijo (podružbljenje) velikih energetskih podjetij in drugih kapitalističnih podjetij ter bank.

Tako kot so v slovenski politiki iz različnih idejnih izhodišč v veliki meri zagovarjali enake ali podobne poglede v vprašanju delovanja države, so se enako ravnali tudi v opredelitvah o temeljih vprašanih demokracije ter človekovih in državljskih pravic ter svobod. Parlamentarno demokracijo, splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico za moške in ženske, enakost vseh državljanov pred zakonom, osebno svobodo, svobodo zasebnega bivanja, gibanja, prepričanja in vere, društveno, zborovalno, peticijsko in izobraževalno svobodo, svobodo tiska, pisemsko tajnost, svobodo znanosti in umetnosti, versko in narodno enakopravnost ter odpravo smrtne kazni so z različnimi odstopanji zahtevali v vseh političnih taborih.

V prvem jugoslovanskem desetletju so na Slovenskem oblikovali široko demokra-

tično misel. Skupna točka glavnih nosilcev tedanjega slovenskega demokratičnega programa, ki ga lahko vzporejamo s sočasnimi evropskimi modernimi in demokratičnimi političnimi nazori, je bila prepoznavno oblikovana narodna volja, da se Slovenci uveljavijo kot suveren in drugim enakopraven narod v moderni in demokratično utemeljeni jugoslovanski federativni državi.

V tridesetih letih se pogledi na obliko vladavine, državnopravno ureditev in nacionalni značaj jugoslovanske države niso spremenili. Vsedržavna Jugoslovanska radikalna kmečka demokracija (JRKD, od leta 1933 Jugoslovanska nacionalna stranka, JNS), v katero so bili vključeni liberalci, je podpirala monarhijo ter državni in narodni unitarizem. Monarhizem je podpiral tudi slovenski del vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), ki pa je ob unitarističnemu narodnodržavnemu programu vsedržavne JRZ sledila svojim predhodnim narodnoavtonomističnim prizadevanjem. O teh vprašanjih so se opredelile tudi posamezne narodnodemokratične skupine in gibanja, ki so se razvila zunaj okvirov katoliškega in liberalnega tabora (najbolj množični sta bili Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje), ki so predvsem poudarjala narodnofederativni program.

Do drugačnih pogledov pa je v tridesetih letih prišlo v vprašanju delovanja in značaja državnega organizma in demokracije. JRZ in JRKD/JNS sta se izrekli za koncept korporativne države in t. i. disciplinirane demokracije, Kmečko-delavsko in ljudskofrontno gibanje pa sta vzdrževali kontinuiteto slovenske demokratične misli dvajsetih let.

Odgovor na vprašanje, v koliko in kako so bili nazori o državi in demokraciji, ki so jih na Slovenskem oblikovali v času Kraljevine SHS/Jugoslavije, uresničeni v tedanjem narodnopolitičnem življenju, pove naslednje: monarhija je obstala, slovenski avtonomističnofederativni cilj v državnoopravnem pogledu ni bil dosežen, široko pa sta se uveljavili podpora večnacionalnemu značaju jugoslovanske skupnosti in volja po ohranitvi ter uveljavitvi slovenske narodne individualnosti. Sámó demokratično držo in ravnanje pa je izredno oteževala prevladujoča nepripravljenost slovenskih političnih subjektov na idejno, politično, kulturno in socialno sobivanje. Demokracija kot civilizacijska vrednota je bila – tako kot že velikokrat pred tem in tudi potem –, kljub domišljenim pogledom, ki so živeli skozi ves čas prve jugoslovanske države, ujetnica politike in ideologije. Z njo so kritizirali obstoječi gospodarski, socialni, kulturni in politični položaj, z njo so nakazovali vizijo zelene ureditve, nemalokrat so jo dojemali kot sredstvo oblasti določene družbene skupine.

Seznam virov in literature

Objavljeni viri

- Grada o stvaranju jugoslovanske države (1. I. – 28. XII. 1918), tom II.* Beograd: Institut društvenih nauka, 1964.
- Perovšek, Jurij: *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.
- Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*. Ljubljana, 1931.
- Stenografske beleške ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I.* Beograd: [s. n.], [s. a.].
- Stenografske beleške ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II.* Zagreb: [s. n.], 1921.
- Stenografske beleške ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, IV.* Beograd: [s. n.], 1921.
- Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I.* Beograd: [s. n.], 1921.

- Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II.* Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.
- Uradni list Deželne vlade za Slovenijo.* Ljubljana, 1921.
- Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
- Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS : razprave in dokumenti.* Ljubljana: Komunist, 1977.

Časopisni viri

- Jugoslavija.* Ljubljana, 1921.
- Jutro.* Ljubljana, 1923, 1924, 1931, 1933, 1939.
- Kmetijski list.* Ljubljana, 1920.
- Slovenec.* Ljubljana, 1931, 1935, 1937.
- Slovenski narod.* Ljubljana, 1919, 1923.

Brošure

- Sodite po delih!: vsem, ki so dobre volje!: kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost.* Ljubljana: samozaložba, 1923.

Monografije

- Dolenc, Ervin, *Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Gašparič, Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935.* Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Mikuž, Metod, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Nedog, Alenka, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji: od leta 1935 do 1941.* Ljubljana: Borec, 1978.
- Perovšek, Jurij, *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929.* Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij, *»V zaželjeni deželi«: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Prunk, Janko, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.
- Prunk, Janko, *Slovenski narodni vzpon: narodna politika 1768–1992.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993.
- Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja republike Slovenije 1848–1992, (Prva knjiga).* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino-Mladinska knjiga, 2005.
- Stiplovšek, Miroslav, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.

- Tominšek-Perovšek, Mateja, *Frančišek Lampe, zmerno, z ljubeznijo: portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2007.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Zver, Milan, *Demokracija v klasični slovenski politični misli*. Ljubljana: Orbis, 2002.

Memoarska literatura

- Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997.

Razprave

- Deželak-Barič, Vida, Demokracija v slovenski marksistični percepciji 1918–1921. = Democracy in the Slovenian Marxist Perception 1918–1921. *Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*. = *Ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009, str. 143–158.
- Deželak-Barič, Vida, Vprašanja idejnega, političnega, socialnega, narodnega in kulturnega sobivanja v misli in praksi slovenskih marksistov od konca 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 51, 2011, št. 1, str. 127–150.
- Gašparič, Jure, Iskrena ali pragmatična demokracija?: Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 51, 2011, št. 1, str. 77–92.
- Grdina, Igor, Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in slovenske republikanske stranke Antona Novačana. *Zgodovinski časopis*, let. 43, 1989, št. 1, str. 77–95.
- Pelikan, Egon, Vizije »družbene preнове« v katoliškem taboru v tridesetih letih v Sloveniji. *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*. Ljubljana: Slovenska matica, 1997, str. 58–68.
- Perovšek, Jurij, Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev. *Nova revija*, let. 8, 1989, št. 81–82, str. 194–198.
- Perovšek, Jurij, Liberalci, demokracija in volilni sistem 1918–1941. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana: SAZU, 2007, str. 119–136.
- Perovšek, Jurij, Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi v času med svetovnima vojnama. *Glasnik Slovenske matice*, let. 18, 1994, št. 1–2, str. 42–54.
- Perovšek, Jurij, Nacionalnopolitični koncepti slovenskih unitarističnih sil leta 1923. *Zgodovinski časopis*, let. 45, 1991, št. 1, str. 65–83.
- Perovšek, Jurij, Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 – april 1923). *Zgodovinski časopis*, let. 38, 1984, št. 1–2, str. 5–27.
- Perovšek, Jurij, Oris življenja in dela Josipa Rusa. Rus, Josip, *Pričevanja in spomini: o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*. Ljubljana: Borec, 1989, str. 5–24.
- Perovšek, Jurij, Pogledi slovenske liberalne politike na oborožene sile Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, let. 79 (44), 2008, št. 3–4, str. 42–66.

- Perovšek, Jurij, Stiplovšek, Miroslav, Politična stranka: od 1918 do 1945. *Enciklopedija Slovenije*, 9. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995, str. 83–85.
- Perovšek, Jurij, Slovenci in Jugoslavija v letih 1918–1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, let. 69 (34), 1998, št. 1, str. 55–74.
- Perovšek, Jurij, Slovenska politika in uvedba kancelarparagrafa v prvi jugoslovanski državi = Slovenian politics and introduction of the pulpit paragraf in the first state of Yugoslavia. *Jugoslavija v času : devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države = Ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009, str. 105–118.
- Perovšek, Jurij, Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje v tridesetih letih. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 50, 2010, št. 2, str. 5–66.
- Perovšek, Jurij, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 33, 1993, št. 1–2, str. 17–26.
- Perovšek, Jurij, Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 51, 2011, št. 1, str. 93–126.
- Pleterski, Janko, »Totalitarni duh« na Slovenskem tudi v katoliškem taboru. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 75–100.
- Pleterski, Janko, Utemeljitev posveta. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 7–8.
- Prunk, Janko, Demokracija in slovenski krščanski socialisti. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 203–210.
- Ratej, Mateja: Koroščevo razumevanje demokracije v času njegove (1928) in Stojadinovićeve vlade (1935–1938). *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 137–169.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 41, 2001, št. 2, str. 43–57.
- Vodopivec, Peter, Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 41, 2001, št. 2, str. 31–42.
- Vodopivec, Peter, Trideseta leta. *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*. Ljubljana: Slovenska matica, 1997, str. 7–17.

CERKEV IN POLITIČNI KATOLICIZEM NA SLOVENSLEM IN NARODNO VPRAŠANJE

V prispevku avtor obravnava odnos Cerkve in političnega katolicizma na Slovenskem do nacionalnega vprašanja v posameznih ključnih zgodovinskih obdobjih oziroma prelomnicah. V prispevku ugotavlja, da je bila pot do slovenske nacije na relaciji ljudstvo-narod-nacija zaznamovana z ideološko delitvijo, ki je bila imanentna že zgodnjemu razvoju nacionalne ideje na Slovenskem. Skozi to optiko avtor spremlja idejni, ideološki in politični spopad za »monopol« nad idejo naroda od konca devetnajstega stoletja do konca dvajsetega stoletja iz zornega kota slovenskega političnega katolicizma in Cerkve.

Ključne besede: narod, nacija, Cerkev, politični katolicizem, monopol

Narodno vprašanje kot politično vprašanje

V prispevku predstavljam odnos Katoliške cerkve in političnega katolicizma do nacionalne ideje na Slovenskem v posameznih ključnih zgodovinskih obdobjih oziroma prelomnicah. Narodna ideja kot družbeno emancipacijska ideja postaja proti koncu 19. stoletja na Slovenskem vse radikalneje predmet »spopada za nacionalni monopol« (kakor se je temu ob koncu 19. stoletja reklo) med dvema, tedaj oblikujočima se političnima taboroma.

Lahko rečemo, da se je nacionalna ideja, ki se je v Srednji Evropi obračala iz družbeno-emancipacijske v iredentistično in imperialistično obliko, na Slovenskem obračala navznoter, v spopad za vpliv oziroma monopol nad narodnim gibanjem v smislu integralistične politike katoliškega gibanja. Šlo je za idejni spopad za vodilno vlogo v novem družbenem procesu, ki se je oblikoval med slovensko govorečim ljudstvom in je od etnične pripadnosti, ki je temeljila na skupnosti, ki so jo povezovali slovenski dialekti, vodil k oblikovanju ideje o slovenskem narodu.

Že Peter Berger in Thomas Luckmann pravita, da je Cerkev kot vodilna duhovna sila, ki je imela monopol nad tradicijo, s potencialnimi konkurenčnimi družbenimi gibanji obračunavala tako, da jih je vključevala v tradicijo ali jih likvidirala.¹ To vključevanje v tradicijo pa ob koncu 19. stoletja sovpada s pojavom političnega katolicizma, ki je bil v polju Cerkve odraz modernizacijskih procesov v vseh njihovih družbenih dimenzijah, med katere je spadal tudi nov pojav – »narodnost«.

V prispevku prikazujem, kako so ideologi političnega katolicizma na Slovenskem vključevali nov družbeni pojav v katoliško tradicijo. V nadaljevanju kratko povzemam odnos Cerkve in političnega katolicizma do nacionalnega vprašanja vse do prehoda slovenskega naroda v nacijo oziroma do popolne državne samostojnosti Republike Slovenije.

Analiz nastanka in razvoja nacionalne ideje v Evropi je sorazmerno veliko, saj je

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovinske študije, Garibaldijska 1, 6000 Koper, egon.pelikan@zrs.upr.si

1 Tako Berger, Luckmann, *Družbena konstrukcija realnosti*, str. 113.

bil fenomen »narod« v zadnjih tridesetih letih predmet sistematičnih analiz in uporabe inovativnih metodoloških raziskovalnih pristopov sociologov in zgodovinarjev. V tem času je izšla dolga vrsta razprav o genezi moderne nacionalne ideje, uporabljeni so bili številni analitični pristopi, teorije o genezi evropskih narodov ter periodizacije, od Miroszlava Hrocha, Erica Hobsbawma, Anthonyja D. Smitha, Ernesta Gellnerja, Anthonyja Giddensa ter številnih drugih avtorjev.² Tudi raziskovanje nastajanja nacionalne ideje, nacionalne identitete in nacionalnih programov na Slovenskem je v zadnjem času bilo predmet raziskav slovenskih³ in nekaterih tujih avtorjev.⁴

Pojav nacionalne ideje, ki je svojo prvo konkretno politično artikulacijo na Slovenskem dobila šele leta 1848 s t. i. »Programom Zedinjene Slovenije«, uvršča Slovence med tiste narode, ki bi jih skupaj s Smithom ali Armstrongom lahko prištevali med narode, ki so se na evropski politični sceni pojavili kot zamudniki, a so hitro uporabili mobilizacijske obrazce, po katerih so iz slovenskega jezikovnega in etničnega prostora učinkovito razvili politično ideologijo, ki je združevala etnično poreklo z željo ljudske udeležnosti v politiki.

Posebnost nastanka slovenske nacionalne ideologije je v vlogi njenih nosilcev, ki so bili po pravilu duhovniki (sicer precej različnih idejnih usmeritev), literati in državni uradniki, ker drugih slovensko govorečih elit na Slovenskem kot enem najbolj zaostalih predelov Habsburške monarhije ni bilo (podoben proces oblikovanja nacionalnih elit, nosilk nacionalne ideologije, lahko spremljamo npr. na Slovaškem).⁵

Pri oblikovanju slovenske nacionalne ideje imamo opraviti s političnim receptom, ki je pri politični organizaciji narodnega gibanja prevzemal in vključeval različne elemente: od Čehov je prevzemal organizacijo prvih nacionalnih zborovanj (»taborov«), bralnih društev (»čitalnic«) ali organizacijskih metod čeških telovadnih društev, kot zgled pa so služila tudi nemška pevka, lovska, planinska in podobna društva, vse do vrste zgledov na Poljskem in drugod v Srednji Evropi.⁶

Ti elementi so služili za politično mobilizacijo nacionalne ideologije ter uveljavljanje strategij za prevzemanje oblasti, ki je vodila v vse hitrejšo nadomeščanje starih elit z novimi (nemških in italijanskih s slovenskimi), pri čemer je novo nastajajoča nacionalna elita kazala izjemen smisel za posnemanje, kombinacijo, inovacijo itd.

Z nacionalno ideologijo je sorazmerno z demokratizacijo razmer v Avstriji slovenski nacionalni tabor vse hitreje prevzemal politično oblast na Slovenskem etničnem prostoru, najprej na Kranjskem.

Katoliška strategija v odnosu do nacionalnega vprašanja ob koncu 19. stoletja

V soočenju z novim pojavom sta Cerkev in politični katolicizem na Slovenskem kmalu ugotovila, da je zanju edina mogoča samo prva od dveh možnosti – to je vključitev v tradicijo. Poskus se je več kot posrečil, ko se je v avstrijskem delu habsburške monarhije zgodila modernizacija volilnega sistema in je bila mreža cerkvene organizacije na Slovenskem uporabljena za politično mobilizacijo. Prav tako je bila katoliška organizacijska mreža uporabljena za organizacijo zadružništva, ki je kmeta v zgodnji liberalistični aku-

2 Glej o tem pregled literature v Smith, *Nacionalizem*, str. 181–203.

3 Od slovenskih avtorjev velja omeniti Petra Vodopivca (*Od Pohlinove slovnice*), Janeza Cvirna (*Trdnjavski trikotnik*), Staneta Grando (*Prva odločitev Slovencev*), Igorja Grdino (*Slovenci med tradicijo*) in Jasno Fischer (ur.) (*Slovenska novejša zgodovina*).

4 V širšem srednjeevropskem ter balkanskem prostoru npr. Sundhaussen, *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor* in Hösler, *Von Krain zu Slowenien*.

5 Prim. Mannova, *Slovaška zgodovina*.

6 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 125.

mulaciji kapitala vzela vsaj deloma v zaščito. S temi pojavi se je pokazala možnost doseči še veliko več od prevlade v narodnem gibanju – zdaj je šlo za monopolizacijo nacionalne paradigme.

Na Slovenskem je za Cerkev v zvezi z nacionalnim vprašanjem prelomni trenutek napočil konec 19. stoletja, ko je bila znotraj še skupnega (liberalnega in klerikalnega) idejnopolitičnega okvira dosežena tista točka, ko sta Cerkev in duhovščina nad nacionalnim gibanjem izgubljala nadzor. Pri ogorčenju ideologov političnega katolicizma zaradi hitrega uveljavljanja družbenega fenomena »narod« mimo izključnega vpliva »svečeni-kov« je šlo za temeljne procese v evropski družbi, ki so bili posledica modernizacijskih procesov v njej in so rezultirali v hitrem izgubljanju monopolne vloge Cerkve v družbi.

Anton Mahnič je bil vodilni ideolog slovenskega političnega katolicizma na prelomu stoletja in je odločilno definiral ideološko platformo katoliškega političnega gibanja na Slovenskem. Po zgledu avstrijskih krščanskih socialcev je gibanje doživljalo hiter družbeni in politični razvoj. Ob opazovanju izgubljanja vodilne vloge duhovščine v nacionalnem gibanju je še leta 1889 razmišljal:

»Največja nevarnost čistosti in odločnosti katoliškega izpovedanja proti dandanes od pretiravanja narodnostne ideje.«⁷ »Liberalci so pa premeteni, znajo si usvajati narodnostni monopol, in to jim zagotavlja hegemonijo v društvenem življenju.«⁸

Leta 1892 je bil v Ljubljani organiziran prvi slovenski katoliški shod, ki je izoblikoval katoliški politični program prav na Mahničevih ideoloških smernicah. Liberalno-katoliške sloge na Kranjskem je bilo za vedno konec.

Razmerje Cerkve in duhovščine do pojava t. i. »narodnostnega vprašanja« je bilo pogojeno s splošnimi vzroki za nastanek političnega katolicizma v Evropi, tj. z odnosom Cerkve do razmer, ki so nastajale, kot rečeno, z modernizacijo družbe, z dogajanjem, ki je seglo od razsvetljenstva in francoske revolucije, razvoja nacionalne ideje vse do npr. združitve Italije itn.⁹

Vse te pojave, ki so bili posledica modernizacije, vključno z nacionalnim vprašanjem, je papež Pij IX. obsodil že v *Syllabusu* leta 1864.¹⁰ Anton Mahnič se je v odnosu do nacionalne ideje nanj (sicer skoraj pol stoletja pozneje) sprva izrecno skliceval, a je strategijo soočanja z novim družbenim pojavom hitro prilagodil razmeram na Slovenskem, in sicer skozi tri ključne pristope.

Zavračanje (prva strategija)

Prvo Mahničovo soočanje z nacionalnim vprašanjem je temeljilo na domnevi, da nov družbeni pojav (»narodnost«) predstavlja zgolj »še eno od modernizacijskih novosti, ki jih prinaša nov čas«. Po mnenju vodilnih ideologov slovenskega političnega katolicizma naj bi bil zgolj posledica napačnega razvoja evropske družbe od »francoske revolucije« dalje. Zato je bila prva strategija do obravnavanja t. i. »nacionalnega vprašanja (Luka Jeran, Anton Mahnič itd.) usmerjena zgolj v »preseganje« nacionalnega partikularizma s »katoliškim univerzalizmom«. To naj bi dosegali s politično mobilizacijo na lokalni ravni ter prek formiranja katoliškega centra v monarhiji, ki naj bi bil protiutež nacionalnim partikularističnim gibanjem. V skladu z omenjeno strategijo je Anton Mahnič v svoji prvi razpravi o nacionalnem vprašanju leta 1888 (v osrednji katoliški reviji Rimski katolik) »narod« definiral na jezikovni ravni:

⁷ Mahnič, *Katoliški liberalizem*, str. 386.

⁸ Mahnič, *Slovenska društva*, str. 567–568.

⁹ Engel-Janosi, *Liberaler Katholizismus*, str. 33–51.

¹⁰ Benz, *Die Stellung des Modernismus*, str. 85–108.

»Ako je pa to res, tedaj ni tudi pojem narod sam na sebi nič, marveč izgovore narod si bom vedno predstavil poedince, kateri govore en in isti jezik. [...] Nič več! Kar je več, bi jaz pripisal nekeje duševni bolezni, za katero žalibog boleha naš vek. Ta bolezen je oni panteistični idealizem, ki se je pri nemškem Hegel-u razvil do vrhunca.«¹¹

S tako definicijo je bil postopek preprost – samo »govor« (tj. jezik) si tedaj seveda ni mogel prilaščati posebnega družbenega pomena:

»Denimo, da bi res prišlo do osodepolne alternative: Slovenci, ali odrecite se narodnosti ali veri: aut – aut; [...] je vendar boljše v nebesih govoriti kitajsko, nego v peklju slovensko!«¹²

Položaj pa je očitno postajal vse bolj zapleten na politični ravni in kmalu se je bilo treba odločiti, ali še naprej zgolj radikalno zavračati t. i. »pretiravanje narodnostne ideje«, kar pa je vodilo politični katolicizem in njegove ideologe (v tem vprašanju) na rob družbenega dogajanja, ali pa poskusiti v tem vprašanju prevzeti vodilno vlogo liberalcem – najprej s konsistentno idejno oziroma ideološko argumentacijo.

Vključevanje (druga strategija)

Ker se je prva strategija kmalu izkazala za nezadostno, je nastala druga, diametralno nasprotna prvi, ki je že upoštevala naraščajočo mobilizacijsko moč »nacionalnega vprašanja«.

V drugi definiciji leta 1892 (torej le štiri leta pozneje) je Mahnič narodu »dodal« še dve komponenti (»vezi«, kot pravi), ki naj bi bili »po novem« bistveni za razumevanje pojma »narod«:

»So pa posebno tri vezi, katere sklepajo posameznike istega naroda: skupnost rodu ali izhajanje od enega debla, iz katerega izvajajo svoje telesno življenje, **genij ali poseben način, po katerem se javlja njih duševno življenje**, pa isti jezik (poudaril E. P.), s katerim izražajo duševno življenje.«¹³

To podlago pa naj bi narodu po novem lahko dajala samo katoliška vera, kar pomeni, da je »narodnost« vgrajena v platonistično ideološko shemo Cerkev – država – ljudstvo – narod. Ideološki preobrat je popoln, saj Mahnič zdaj, v čisto herderjanski maniri, prav jeziku pripisuje vlogo sredstva, »s katerim narodi izražajo svoje notranje duševno življenje.«¹⁴

Vera je še vedno nad narodnostjo, a hkrati z njo tako tesno spojena, da ni druge izbire kot podrediti narodnost veri, kar bi (metaforično povedano) v praksi pomenilo podrediti nacionalno gibanje duhovščini. Tisti Slovenec, ki mu je bil še pred nekaj leti »jezik pač le govor«, naj bi zdaj, če odpade od katoliške vere, odpadel tudi od »skupne duševne podlage« in s tem tudi od naroda.

Izključevanje (tretja strategija)

Po volilni reformi v avstrijskem delu monarhije leta 1907 ter političnem triumfu političnega katolicizma je slednji prvič dobil priložnost, da ideološke postavke izvede v politični praksi. Ideološka strategija iz časa preloma stoletja je zdaj vodila v ekskluzivistično politično prakso.

Katoliška večina v deželnem zboru je sistematično zavračala financiranje »liberalnih

11 Mahnič, *Pamet in sv. Pismo*, str. 60.

12 Mahnič, *Slovstvo: Gorazd*, str. 318.

13 Mahnič, *Narodnost?*, str. 28.

14 Prav tam.

podjetij«, kot so imenovali večino narodnih slovenskih kulturnih ustanov v prestolnici. Enako se je godilo slovenskim učiteljem.¹⁵ Stradanje kranjskega učiteljstva, propad deželnega gledališča, slovenske filharmonije itd. s strani katoliške večine na Kranjskem – vse to je zelo jasno kazalo, »čigavo je sedaj ljudstvo oziroma narod« in kdo si je sedaj, če uporabim besede Antona Mahniča, »uspešno usvojil narodnostni monopol...«. Mahničev teoretični ekskluzivizem je dobil konkretno politično podlago in je njegov »aut – aut« postavil na zelo realna tla: »Naš narod je skoz in skoz katoliški, in le tisto razumništvo mu služi, ki je katoliško. Liberalizem v katoliškem narodu nima pravice do obstoja...«¹⁶

Politični monopol – volilna zmaga na Kranjskem leta 1908

Demokratizacija političnega življenja je v vsej Habsburški monarhiji pripeljala v njenih bolj zaostalih predelih do krepitve konservativnih idejnopolitičnih taborov. Na Slovenskem je bila podlaga oblikovanju široke volilne baze katoliške stranke, sestavljene pretežno iz kmečke populacije. Tak razvoj je bil tedaj značilen za mnoge provincialne, agrarne predele v Evropi, kjer so v obdobju zgodnje akumulacije kapitala katoliške stranke s konkretnimi socialnimi programi vzele kmeta v zaščito.¹⁷

V zadnjem desetletju pred razpadom monarhije je politični katolicizem s svojo učinkovito politično, gospodarsko in prosvetno organizacijo vse bolj obvladoval slovensko družbo.¹⁸ V tem času (prva leta po uvedbi splošne volilne pravice, po uspešni Krekovi gospodarski in socialni akciji) se je kritično stališče ideologov političnega katolicizma do nacionalnega vprašanja kakor npr. tudi do parlamentarne demokracije seveda že precej spremenilo. Ekskluzivistično ideološko paradigmo, ki jo je razvil Anton Mahnič, je prevzel njegov naslednik Aleš Ušeničnik, ki je na prelomu stoletja kot vodilni ideolog slovenskega političnega katolicizma nasledil Antona Mahniča. V skladu z opisano metodo je tudi Ušeničnik, dvajset let za Mahničem, leta 1912 razmišljal:

»Krščanska vera n. pr., ki jo imamo Slovenci, je katoliška, torej je za vse narode, vendar je kot tisočletna kulturna dediščina z vsem našim mišljenjem in življenjem tako tesno spojena, da nam je Slovenec – brezverec docela tuj, in mu v ničemer ne moremo prav zaupati.«¹⁹

Vedno je znotraj ideološkega sistema političnega katolicizma nacionalna ideja predstavljala element, ki ga je bilo treba postaviti, vgraditi na povsem jasno ideološko mesto ter umestiti v vrednostno lestvico vrednot. V tem smislu je bil potem lahko v službi političnega katolicizma. Zato ideologu kot je bil Aleš Ušeničnik narodnosti ni bilo tako težko »žrtvovati«, ko je leta 1912 odgovarjal na provokacije Mihajla Rostoharja. Ta je v reviji *Napredna misel* trdil, da (neo)ilirizem za Slovence ne pomeni »nič drugega kakor narodni samomor« in Ušeničnika speljal do popolnega razkritja njegovih ideoloških kontur:

»Če torej Slovenci in Hrvatje še niso en narod, zakaj ne bi mogli postati en narod? [...] Izmed kulturnih dobrin bi morali žrtvovati Slovenci pač le jezik, pa »individualnost« (navednice avtorja). Narodna individualnost pa je le tedaj nekaj pomembnega, ako je narod sam zase dosti močan, da se lahko kulturno vsestransko razvija. A tak naš narod ni; mi sami nimamo nobene bodočnosti; govoriti npr. o slovenskem znanstvu, je res fantom.«²⁰

Paradoks je v tem, da je to zapisal človek, ki je (npr.) postavil temelje slovenski filo-

¹⁵ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 208.

¹⁶ Mahnič, *Visoka pesem ljubezni*, str. 423.

¹⁷ Conway, *Catholic politics in Europe*, str. 38.

¹⁸ Gl. Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*; Pleterski, dr. *Ivan Šušteršič 1863-1935*.

¹⁹ Ušeničnik, *Naši boji*, str. 4.

²⁰ Ušeničnik, *Vera in narodnost*, str. 379–380.

zofski in sociološki terminologiji, človek, ki je v slovenščini napisal in objavil več kot večina njegovih idejnih in političnih nasprotnikov – notranja logika ideološke paradigme je bila neizprosna, nekaj pa gotovo – nekonzistentnosti Ušeničniku ne moremo očitati. V tej smeri je znal iti »do konca« in vprašanje vere ali narodnosti še zaostрил do vprašanja, kaj v primeru izbire:

»...a denimo, da bi bil konflikt resničen (med vero in narodnostjo, op. E. P.). Seveda bi moral tedaj prevladati verski interes kot najvišji interes nad narodnim... [...]. Postulat pameti je, da žrtvuje narod, če treba žrtve, nižji interes višjemu!«²¹

To so bila izhodišča za konflikt, ki je čez slabih trideset let iz abstraktnih ideoloških razpravljanj postal družbena resničnost, ko je dejansko šlo je za vprašanje zamenjave vodilnih družbenih vlog, za popolno spremembo vloge Cerkve v politiki in družbi, za situacijo torej, ki so se je ideologi slovenskega političnega katolicizma najbolj bali vse od prvih modernizacijskih sprememb v družbi, ki so sploh vodile v nastanek slovenskega političnega katolicizma. Ne pa še leta 1918.

Leto 1918

Politični katolicizem je leta 1918 spet vodil slovensko politiko na zgodovinski prelomnici. Tokrat sta bila v ospredju nacionalnega vprašanja politika Janez Evangelist Krek in po njegovi smrti Anton Korošec, ki sta vodila vključevanje slovenskega naroda v novo nastalo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Daleč za politiko so z ideološkimi utemeljitvami lovili ravnotežje ideologi slovenskega političnega katolicizma in cerkvena hierarhija, ki sta komaj sledili spremenjenim ideološkim premisam. Aleš Ušeničnik je še »zadnji hip« poskušal uskladiti neuskladljivo – princip, po katerem je oblast »od Boga« in tistega, po katerem izvira »od ljudstva« – in hkrati še ostati legitimist:

»Kaj pa Wilsonova teorija in teorija ruske revolucije o samoodločbi?

Ta teorija je lahko, teorija ruske revolucije je celo najbrže teorija francoske revolucije, to je, teorija Rousseaua, kakor jo je razvil v delu »Contrat social«. Teorija Rousseaua je pa ateistična. [...] Vir vsega prava mu je ljudska volja. Ljudstvo je absolutno suvereno. Tudi je ljudska suverenost neoddatna. [...] Uporabljene na narode, kot ljudske enote, da ta teorija, teorijo o absolutni samoodločbi narodov v skrajnjem zmislu. Samoodločbe, tako umevane, krščanska filozofija kajpada ne more sprejeti.«²²

Pa zgolj zavračanje v teh prelomnih časih seveda ni zadoščalo:

»Mogoče je torej, da si Wilson samoodločbo narodov tako misli: [...] Vsak narod naj se sam popolnoma svobodno odloči, kako si hoče urediti svoje razmere, ali v zvezi z drugimi ali sam brez njih v svoji državi. [...] Ako si Wilson samoodločbo tako misli, tedaj ta samoodločba še ni nujno samoposebi pravica. Wilson bi rad z apelom na vladarje in države prav to rad dosegel, da bi se taka pravica ustvarila, to je, da bi države in vladarji v interesu miru in splošne blaginje vsem svojim narodom to pravico dali in priznali.«²³

Tako bi po Ušeničniku postala pravica do samoodločbe pravica »od zgoraj« – kot poprej »vladarji po milosti ožji« zdaj »pravica do samoodločbe po milosti božji«:

»Če Wilsonovo misel tako umemo, tedaj ni da bi morala potekati iz kake prevratne teorije. Kakor so dali vladarji konstitucijo, tako bi lahko dali v najvišjem interesu miru in blaginje tako pravico samoodločbe.«²⁴

21 Prav tam.

22 Ušeničnik, *Razprava o samoodločbi*, str. 182.

23 Prav tam, str. 183.

24 Prav tam, str. 184.

Značilna je nazadnje, v smislu reka »konec dober vse dobro«, izjava ljubljanskega škofa Antona Bonaventura Jegliča v prevratnih dneh 5. novembra 1918:

»Kako sem Bogu hvaležen za vplanske korake! Ko bi bil ostal pri Šušteršiču ne bi smel na ulico, tudi noben duhovnik ne! – Sedaj pa smemo, vsi ljudje so nam prijazni, mlado in staro, obe stranki.«²⁵

Na politični ravni si je v novi državi slovenski politični katolicizem na Slovenskem kmalu zagotovil absolutno oblast. Na notranjepolitični sceni s tem, da je postal glasnik boja za slovensko narodno avtonomijo, na vsedržavni pa s pomočjo beograjski hegemonistični politiki Srbske radikalne stranke in dvora pri »obkoljevanju Hrvatov«. V zameno je dobil neformalno politično avtonomijo v slovenskem delu Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Pravilno je dr. Kulovec že aprila 1920 na zborovanju zaupnikov SLS ugotavljal, da ima stranka samo še dva politična nasprotnika, socialne demokrate in v zadnjem času še komuniste. Pri tem je za edinega resnega nasprotnika štel komunistično stranko in napovedal boj v prihodnosti, ki bo boj med krščanskim socializmom in komunizmom. Na istem zborovanju je dr. Korošec dodal znani komentar tudi o položaju liberalcev. O »mrtvih naj bi govorili samo dobro«, saj se ne bodo nikoli več dvignili.²⁶ In imel je prav.

Trojna delitev v katoliškem taboru v tridesetih letih

Evropska polarizacija na levo in desno je bila v Evropi v tridesetih letih vse ostrejša, v državah brez sredinskih, demokratičnih strank pa še dodatno zaostrena, kar je veljalo tudi za položaj na Slovenskem, kjer ni bilo niti pravih liberalcev niti močnih socialnih demokratov in ne nazadnje je bil tudi delež meščanstva sorazmerno majhen.

V zaostrenih gospodarskih in družbenih razmerah se je hitro širila ideologija marksizma, ki je vse bolj predstavljal ideološko alternativo tudi v katoliškem taboru oziroma povzročil njegovo shizmo ter razkranje notranje ideološke monolitnosti.²⁷ V bistvu je šlo za delitev (razpadanje) monolitnega idejnega bloka političnega katolicizma na tri idejne in politične skupine oziroma tri ideološke bloke, za razhajanje, ki je bilo v tistem času značilno za mnoge druge evropske države: na katoliško desnico, ki se je v idejnih usmeritvah približevala fašistični negaciji evropske demokratične tradicije. Od začetka tridesetih let se je usmerjala v radikalen antisocializem, antiliberalizem in antikomunizem in se konec tridesetih let postavila v povsem avtoritarno in protidemokratično stališče. V katoliškem taboru na Slovenskem je v tridesetih letih prevladala (npr. Ciril Žebot, Ivan Ahčin, Ernest Tomec, Lambert Ehrlich in drugi). Drugi blok je bila katoliška levica, ki se je v tridesetih letih idejno ravno tako radikalizirala in prešla povsem na stališča krščanskega socializma (npr. Franc Šmon, Edvard Kocbek, Angelik Tominec in drugi). Vse bolj se je približevala idejnemu premisu marksizma. Leta 1932 se je od stranke slovenskega političnega katolicizma (SLS) odcepilo delavsko krilo in se usmerilo v radikalen krščanski socializem ter zavestno zavrnilo napatke okrožnice *Quadragesimo anno* (sindikata krščanskih socialistov Jugoslovanska strokovna zveza je zajemal približno 1/3 slovenskega delavstva). Tretji blok so predstavljali demokrati, tj. »idejnopolitična sredina« (npr. Andrej Gosar, Engelbert Besednjak, Jakob Šolar, Fran Saleški Finžgar, Izidor Cankar idr.), ki je je bilo v tridesetih letih vse manj, saj je pomanjkanje demokratične tradicije pospeševalo idejno približevanje marksizmu na eni in avtoritarizmu oziroma fašizmu na drugi strani. »Ka-

25 Jeglič, *Dnevnik*, zapis 5. novembra 1918. Več o omenjenih dilemah glej v Pleterski, *Prva odločitev Slovencev*, str. 71.

26 Glej Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 161.

27 O tem Juhant, *Filozofske vsebine*, str. 131.

toliška sredina« je tako številčno kakor po vplivu hitro kopnela in značilno je, da so jo napadali pravzaprav vsi: katoliška desnica zaradi tega, ker »sredina« ni pristajala na vračanje parlamentarizma in avtoritarne družbene koncepte, krščanski socialisti pa zato, ker »sredina« ni pristajala na marksistične ekonomske družbene koncepcije in je vztrajno poudarjala npr. pomen družbene vloge privatne lastnine in parlamentarne demokracije. Pri vsem tem pa ne smemo pozabiti, da je bil za katoliško desnico obračun s sredino zgolj »kolateralna škoda«; glavni cilj je bil nevtralizirati krščanske socialiste.²⁸

Desnica se je (tudi zaradi vseevropskega razvoja) odzivala vse bolj radikalno, pri tem pa se je vrh slovenskega političnega katolicizma zanašal na moč ogromnega strankinega aparata, tiska, kapitala in Katoliške cerkve.

V odločilnem času tik pred drugo svetovno vojno je umanjkal tudi najbolj sposoben politik v katoliškem taboru, dr. Anton Korošec, ki je glede slovenskega nacionalnega vprašanja tik pred začetkom druge svetovne vojne še vedno menil, da je »najslabša Jugoslavija za Slovence najboljša rešitev. Izbire nimamo.«²⁹

V kontekstu ideoloških vsebin pa je bilo narodno vprašanje kakor tudi vprašanje demokracije in suverenosti ljudstva s strani katoliške desnice še vedno opredeljeno z univezralistično integralistično razlago zgodovine. O tem pričajo npr. stališča najbolj radikalnega krila katoliške desnice v časopisu Katoliške akcije Straža v viharju, kjer se relacije do posameznih političnih sistemov ali družbene ureditve vzpostavlja izključno na podlagi ideoloških premis političnega katolicizma. Tako je (v zaenkrat namišljeni dilemi) jeseni leta 1938 izzvenel uvodnik Straže v viharju:

»Če hočemo dognati, kakšno bi bilo zadržanje Cerkve, če bi morala izbirati med komunizmom in fašizmom, moramo pošteno reči, da bi izbrala drugega kot manjše zlo.«³⁰

Vprašanje (npr.) narodnosti je bilo v takem primeru sekundarno, njeno mesto v svetovnem nazoru posameznika pa povsem drugotnega pomena:

»Dve osnovni vrednoti sta, ki ju danes najrajši prevračajo. To sta vera in narodnost. Obe sta temeljno življenski, obe na zelo visoki stopnji v lestvici vrednot. Toda čim višja je vrednota, tem bolj jo veže bogohotni red, ki eno vrednoto podreja drugi, vse pa usmerja v cilj, ki je največji med vrednotami. Vrednota vere je nad vrednoto naroda; to je resnica, ki nam jo razodeva že naravna pamet.«³¹

Retrogradna ideologizacija nacionalnega vprašanja 1941–1945

Kot smo videli, se je na pojav nove družbene identitete politični katolicizem odzval z monopolizacijo slednje in bil pri tem – vsaj do leta 1941 – tudi uspešen.

Prej obravnavana strategija idejnopolitične akcije na relaciji politični katolicizem – narodnostno vprašanje je postala spet aktualna v tridesetih letih – takrat pa so si »narodnostni monopol« (povedano z retrogradno Mahničovo dikcijo) »usvajali komunisti«.

Ideološko-ekskluzivistično povezovanje nacionalnega vprašanja z interesi političnega katolicizma in Cerkve je (strategija, ki jo je uporabljal že Anton Mahnič) v letih 1941–1945 vodilo idejni, politični in nazadnje vojaški spopad z novo ideologijo. Končal se je s katastrofo političnega katolicizma – idejno, politično in nazadnje vojaško.

V članku z zgovornim naslovom *Ob odločilni uri* je Janez Janžekovič tik pred okupacijo Slovenije leta 1941 preroško izostril dilemo, ki je kmalu postala realnost:³²

²⁸ Prim. Gosar, *Glas vpijočega v puščavi*, str. 85–133.

²⁹ O tem Godeša, Dolenc, *Izgubljeni spomini*, str. 36.

³⁰ Cerkev in sedanji čas, *Straža v viharju*, 24. november 1938.

³¹ Vera in narodnost. *Mi mladi borci*, str. 37.

³² Janžekovič, *Ob odločilni uri*, str. 1.

»Morda nas vprašuje, kaj bi storili mi Slovenci, če bi nas zgodovina postavila pred sledečo izbiro: Ali ostanete v državi, kjer boste ohranili svojo narodno svobodo, pa izgubili vero, ali pa pridete pod tujo oblast, kjer boste mogli ostati katoličani, pa boste izgubili svojo narodnost?

Za ta primer pa damo na jasno vprašanje jasen krščanski odgovor: Mi katoliški Slovenci bi ostali v narodni državi in pretrpeli v njej, če bi bilo treba, mučeništvo za svojo vero. Vse drugo je strahopetno, neznačajsko in zato nekrščansko.«³³

Razmišljanje Janeza Janžekoviča o razmerju med vero in narodnostjo se mu je zdelo (kot pravi sam) nesmiselno, toda zakaj je potem čutil dolžnost, da ga zapiše in objavi tik pred začetkom vojne (in tik pred katastrofo slovenskega političnega katolicizma) in to še pod pomenljivim naslovom Ob očitilni uri? Da se mu vprašanje »zdi nesmiselno«, je bila seveda zgolj Janžekovičeva retorična figura, očitno je slutil, da vprašanje lahko postane usodno. Gotovo je tudi dobro vedel, komu so bile besede namenjene, in ne nazadnje je bil žal preroški.

Kmalu za tem se je namreč zgodilo, da je bil »usvojen narodnostni monopol« v zelo usodni zadevi – v narodnoosvobodilnem boju. Takrat pa je šlo za pretnjo uničenja celotnega naroda in tedaj je bila po poznani integralistični logiki retrogradno sprožena že več kot pol stoletja stara idejna paradigma. V tej luči je treba razumeti npr. značilno epizodo, ki jo v Londonskem dnevniku opisuje Izidor Cankar – o svojem srečanju z dr. Ivanom Ahčinom v Rimu avgusta 1944 je zapisal:

»Ko sem rekel Ahčinu: 'Postavimo vse na špico! Vi greste rajši v hitlerjevsko Nemčijo, kot v partizansko Jugoslavijo?' ni zanimal, ampak pritrjujoč molčal...«³⁴

Ali kot je – že v očitnem pričakovanju poraza – 6. oktobra 1944 v govoru ob pogrebu padlih v bližini Kranja govoril pater Fortunat Zorman:

»Boljše je, da ves slovenski narod junaško umrje, kakor pa, da živi v komunistični hudobiji...«³⁵

Primorska duhovščina je izpolnila Janžekovičevo napoved in pričakovanja – z razmislekom, ki ga je formuliral primorski duhovnik Anton Požar: »Komunizem bo minil, narod pa bo ostal«. In pred zavezniško razmejitevno komisijo je v veliki večini podpisala peticijo za priključitev Primorske h komunistični Jugoslaviji, kjer je marsikaterega duhovnika dejansko čakala še izpolnitev drugega dela Janžekovičeve preroške napovedi – tistega o mučeništvu.³⁶

Aleš Ušeničnik, tedanji vodilni ideolog slovenskega političnega katolicizma, je v Slovincu objavljajl članke proti komunizmu, nazadnje pa jih leta 1943 izdal v knjižici pod naslovom Komunizem – njegov pravi obraz, kjer je med drugim zapisal:

»Predvsem krščanski narodi se mu morajo upreti, ker je komunizem zaklet sovražnik krščanstva, in še posebej katoličani, ker sovraži komunizem najbolj katoliško Cerkev. Ti morajo voditi zoper komunizem boj, ki v njem gre za življenje ali smrt. A kakšen naj bo ta boj? Kjer komunisti s fizično silo napadajo ter rušijo in ubijajo, je jasno, da sme biti ta boj tudi boj s fizično silo. [...] Zato tudi našemu narodu ne sme nihče zameriti, če je začel zbirati borce-križarje.«³⁷

33 Prav tam, str. 7, 8.

34 Godeša, Dolenc, *Izgubljeni spomini*, str. 17.

35 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 147.

36 Pravzaprav gre za dve spomenici, ki ju je slovenska primorska duhovščina naslovila na zavezniško razmejitevno komisijo. Primorska duhovščina je v večini (tj. najmanj 200 duhovnikov, ki so se na obe spomenici zavezniški razmejitevni komisiji tudi podpisali) podprla celo priključitev k državi s komunistično ureditvijo (!) in to kljub precej jasni zavesti o odnosu novega režima do duhovščine in Katoliške cerkve. Več o tem Troha, *Komu Trst*, str. 154.

37 Grieser-Pečar, *Odnos Ušeničnika do komunizma*, str. 188.

To je pomenilo poziv k spopadu z OF, k državljanski vojni torej in ne nazadnje tudi k spopadu s krščanskimi socialisti ter z vsemi katoličani v OF, ki so predstavljali ogromno večino v njej.

V opisanem kontekstu lahko razumemo tudi vprašanje F. M. Dolinarja na simpoziju Slovenske matice pred dvajsetimi leti:

»Kje so vzroki za pozunanjenost in okostenelost slovenskega katolicizma, ki je bil sposoben na zunaj veličastnih manifestacij, kot sta bila npr. evharistični kongres in kongres Kristusa Kralja v Ljubljani, ki je kljub drugačni, Cerkvi sovražno naravnani državni oblasti pred drugo svetovno vojno ves čas poudarjal svojo absolutno premoč na vseh področjih javnega, kulturnega in političnega življenja na Slovenskem, v usodnih trenutkih narodove zgodovine pa se ni znašel in se je pustil tako klavmo izigrati?«³⁸

Po letu 1945

Poraz tako definiranega spopada za »nacionalni monopol« je bil leta 1945 popoln, saj je politični katolicizem izginil iz slovenskega političnega življenja za skoraj pol stoletja. Njegovo politično in idejno vlogo je prevzela totalitarna ideologija in politični sistem, ki je v desetletju po prvi vojni skušal biti veren posnetek družbene realnosti v Sovjetski zvezi. V petdesetih letih so se sicer že pričele spremembe, ki so vodile v posebno obliko jugoslovanskega socializma. Od treh stebrov političnega katolicizma – cerkvene hierarhije, ideologov in politikov, je na Slovenskem ostala le Cerkev, ki pa je v času po drugi svetovni vojni ohranila moralni vpliv in imela precejšnjo podporo prebivalstva.

Vloga Cerkev in političnega katolicizma ob osamosvojitvi Republike Slovenije

Ponovno pomembno aktivno politično vlogo pri nastajanju slovenske nacije sta Cerkev in politični katolicizem imela spet šele ob osamosvojitvi Republike Slovenije. Ob osamosvojitvenem dogajanju v Sloveniji leta 1991 lahko ločimo tri dejavnike oziroma vloge: vlogo Vatikana, Katoliške cerkve v Sloveniji in politični katolicizem na Slovenskem in v Evropi.

Najprej je tu vloga Vatikana. Sprva Vatikan ob jugoslovanski politični krizi ni nastopal izrazito pro-separatistično. Zelo previdno sta se vatikanska diplomacija in papež Janez Pavel II. izogibala jasnih izjav in se nagibala k besedilom, ki so izražala željo po preureditvi Jugoslavije, pozive k miru itd. Lahko rečemo, da se je Vatikan v tem času gibal v okviru želja in idej Evropske unije o ohranitvi Jugoslavije, pozivov k miru, pogajanjem itd.

Drugo obdobje političnega angažiranja Vatikana predstavlja čas po začetku spopadov v Sloveniji in na Hrvaškem, ko je Vatikan »nevtralen« usmeritev opustil in se obrnil v aktivno delovanje za priznanje samostojnosti republik Slovenije in Hrvaške.

V tem kontekstu je že prišlo do sinergije med aktivnostmi Vatikana, Cerkev na Slovenskem in povezav slovenskega političnega katolicizma (slovenskih krščanskih demokratov pod vodstvom Lojzeta Peterleta) s sorodnimi strankami v Evropi (predvsem Nemčiji in Avstriji), kar je bilo ob siceršnji osamitvi slovenske zunanje politike zelo pomembno, saj je Republiki Sloveniji in Slovencem dajalo podobo postkomunističnega naroda, ki se zdaj »vrača v Evropo«. Temu obdobju je sledilo tudi priznanje samostojnosti in suverenosti Republike Slovenije.

Seveda je Cerkev v razpadu Jugoslavije in osamosvojitvi Slovenije lahko prepoznala priložnost za rešitev nekaterih lastnih problemov in uveljavitev lastnih interesov, saj bi

³⁸ Dolinar, *Praktično duhovno oblikovanje slovenskega katoličana 1890–1941*, str. 165.

se v enem zamahu znebila tako komunistične ureditve v Sloveniji (idejne nosilce osamosvojitvenih prizadevanj vsaj izvorno ne moremo iskati med pripadniki komunistične partije) kakor tudi Jugoslavije kot države s pravoslavno večino. Na drugi strani je Vatikan seveda skoraj zagotovo lahko računal na krizo v ekumenskem dialogu s pravoslavno cerkvijo.

Delovanje Katoliške cerkve v Sloveniji se v luči presoje družbenega konteksta slovenske osamosvojitve pokaže kot zelo pomembno. V tem smislu bi ravnanje Cerkve na Slovenskem lahko poimenovali kar »strategija«. Nastope v tisku, izjave škofovske konference, izjave komisije Pravičnost in mir (pri Škofovski konferenci) in delovanje slovenskih katoličanov leta 1990 nasploh (seveda v kontekstu, ki nas zanima) bi namreč lahko strnili v nekaj točk:

- sprava (kot element preprečevanja idejnopolitične delitve v občutljivem času osamosvajanja);
- opogumljanje katoliških Slovencev za osamosvojitve (v obliki različnih pozivov katoličanom, predvsem s poudarjanjem pravice do samoodločbe narodov);
- plebiscit (aktivni pozivi na pozitivno glasovanje ob plebiscitu);
- mednarodne zveze in akcije (akcije slovenskih cerkvenih dostojanstvenikov in slovenskih krščanskih demokratov);
- izjave in pozivi Konference Pravičnost in mir;
- pozivi Slovenske škofovske konference;
- vloga nadškofa Alojzija Šuštarja z osebnimi stiki in zvezami.

Vloga Cerkve v času slovenskih osamosvojitvenih naporov ne glede na njene morebitne stranske račune tako Cerkve kakor tedaj na novo oblikovanega slovenskega političnega katolicizma ne more biti sporna.

Istočasno so se kazala vsa pričakovanja zvezi z osamosvojitvijo, ki so aktualna tudi še danes – cerkveno premoženje, vprašanja interpretacije dogodkov med drugo svetovno vojno, vprašanje statusa Cerkve v najširšem smislu, vprašanje verouka v šoli, verskih medijev, financiranja itd. Očitno je Cerkev rešitev teh vprašanj pričakovala v okviru obnove moči slovenskega političnega katolicizma po osamosvojitvi in vzpostavitvi nove slovenske vlade s krščanskim demokratom na čelu.

Sklep

Po osamosvojitvi in politični potrditvi nacionalne suverenosti v samostojni državi se nacionalno vprašanje na Slovenskem spet intenzivneje podreja politično-ideološkemu sporom iz obdobja rojstva nacionalne ideje, opirajoč se na tradicijo konflikta med komunizmom in političnim katolicizmom. Seveda se danes to dogaja v imenu retrogradnih ideoloških delitev brez realnih družbenih osnov. Danes komunizma v Evropi namreč ne zagovarja nihče več in za seboj je pustil, kot je nekoč zapisal François Furet, samo skeance in premagance. Dokaz, da progresizem in vera v izboljšanje človeške družbe lahko pripeljeta v katastrofo družbe, je hkrati eden od najbolj tragičnih rezultatov družbenega dogajanja v dvajsetem stoletju, potem ko so vanj »vdrle množice« in za njimi velike totalitarne in avtoritarne ideologije.

Vendar je danes komunizem družbeno prisoten na prav poseben način – kot lastna antiteza, kot posebna ideologija, ki zdaj konstruira antikomunizem, ki služi kot objekt za politično afirmacijo in operacionalizacijo političnih gibanj v mnogih državah vzhodne Evrope (najpogosteje kar s strani bivših komunistov ali tesnih sopotnikov totalitarnih režimov). Povedano z besedami Adama Michnika:

»Ves potencial nestrpnosti, napadalnosti in avtoritarnih nagnjenj, značilen za komunizem, se prerojeva v drugem jeziku, v drugačnem obredju in pod drugačnimi zastavami.

Mislím, da íma prav francoski filozof Andre Glucksmann, ki trdi, da so danes polemike z marksizmom ali komunizmom ubijanje konja, ki je že zdavnaj crknil.«³⁹

Gotovo je bil antikomunizem logiĉen v ĉasu vzpostavljanja demokracije v Vzhodni Evropi in v Sloveniji. Današnja antikomunistiĉna stališĉa pa vzbujajo občutek, da gre zgolj za cenen naĉin »vzpostavljanja druŹbene vloge« in za posebno obliko »negativne socializacije«:

»Antikomunizem je lahko strup, prav tako kot antifašizem. Oba sta zrasla iz razumljivih strahov, hitro pa se lahko poloŹaj sprevrŹe v nenehno iskanje razrednega ali narodnega sovraŹnika, kot se glasi nam dobro znana doktrina o vse ostrejšem boju proti skupnemu sovraŹniku. In konĉno se bojím, da nam vsem grozi iskanje grešnega kozla. Nekdo mora plaĉati za vsa tista poniŹanja in trpljenje, pa tudi za naše lastne grehe, slabosti in strahove. Z iskanjem grešnega kozla laŹje utišamo lastno vest.«⁴⁰

Na drugi strani tudi ideologija politiĉnega katolicizma danes nima konsistentne podobe. Politiĉni katolicizem se na Slovenskem ni ponovno uveljavil, saj niti stranke ni veĉ v slovenskem parlamentu, ostala pa je ideološka delitev. Ostal je nekakšen »mit katoliške desnice« in »komunistiĉne levíce«, ki dopolnjuje zmedo v oznakah in usmeritvah slovenskega politiĉnega prostora.

Spopadu torej, ki je koreninil v izvorni delitvi, ki je spremljala rojstvo nacionalne ideologije na Slovenskem, še vedno ni videti konca, ĉetudi gre za spopad dveh ideoloških mrtvecev. Prisoten je v nekakšni tragiĉni postmoderni varianti, saj vzpostavlja delitve v slovenski politiki, druŹbi, v kulturi in s tem prepreĉuje oziroma ovira ukvarjanje slovenske druŹbe z realnimi politiĉnimi, gospodarskimi in drugimi druŹbenimi vprašanji ter povsem zamegljuje definiranje in politiĉno pozicioniranje t. i. »levíce« in »desnice« v slovenskem politiĉnem Źivljenju.⁴¹

Dejstvo je, da sta dve ideologiji, ki sta obvladovali slovenski politiĉni prostor veĉ kot sto let, na prvo mesto postavljali ideološko pravovernost, »skladnost z doktrino in nauki« in z njimi vedno znova usklajevali realna druŹbena vprašanja in probleme na podroĉju ekonomije, kulture, znanosti ... V ideologizaciji politiĉnega Źivljenja so bili naši predniki tako uspešni, da se zdi, kot bi se ideološkega diskurza Slovenci ne mogli in ne znali znebiti.

Vsaka ideologizirana razprava je namreĉ obratno sorazmerno učinkovita in vsebinska, kolikor je ideologizirana, kar Źal velja tudi za slovenski pogovor o preteklosti in še bolj o prihodnosti – danes dvajset let po ustanovitvi slovenske druŹave.

Povzetek

EGOŃ PELIKAN

CERKEV IN POLITIČNI KATOLICIZEM NA SLOVENSĀEM IN NARODNO VPRAŠANJE

V prispevku avtor obravnava odnos Cerkve in politiĉnega katolicizma na Slovenskem do nacionalnega vprašanja v posameznih kljuĉnih zgodovinskih obdobjih oziroma prelomnicah. V prispevku ugotavlja, da je bila pot do slovenske nacije na relaciji ljudstvo – narod - nacija zaznamovana z ideološko delitvijo, ki je bila imanentna že zgodnjemu razvoju nacionalne ideje na Slovenskem. Skozi to optiko avtor spremlja idejni, ideološki in politiĉni spopad za »monopol« nad idejo naroda od konca devetnajstega

39 Michnik, *Skušnjavec našega ĉasa*, str. 252.

40 Prav tam, str. 260.

41 Glej o tem Pelikan, *Historical Novel*.

stoletja do konca dvajsetega stoletja iz zornega kota slovenskega političnega katolicizma in Cerkve.

Narodna ideja kot širše družbeno emancipacijska ideja proti koncu 19. stoletja na Slovenskem vse radikalneje postaja predmet omenjenega »spopada za nacionalni monopol« (kakor se je temu ob koncu 19. stoletja reklo) med dvema, tedaj oblikujočima se političnima taboroma.

Avtor spremlja posamezne vsebinske oziroma časovne prelomnice kot so bile, nastajanje ideologije slovenskega političnega katolicizma ter vlogo ideologov (Antona Mahniča) pri tem, prvi katoliški shod leta 1892, vlogo Janeza Evangelista Kreka pred prvo svetovno vojno ter Antona Korošca v prelomnem letu 1918, položaj med posameznimi strujami znotraj političnega katolicizma v dvajsetih letih, ko se kot nov idejni in politični nasprotnik pojavlja socializem oziroma komunizem, ideološke delitve znotraj političnega katolicizma v tridesetih letih ter katastrofo političnega katolicizma v času druge svetovne vojne. Nazadnje se avtor posveti vlogi Cerkve in političnega katolicizma leta 1991 ob osamosvajanju Republike Slovenije.

Viri in literatura

Objavljeni viri

Jeglič, Anton-Bonaventura, *Dnevnik*.

Granda Stane, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*. Ljubljana: Nova Revija, 1999.

Časopisni viri

Cerkev in sedanjí čas. *Stráža v viharju*, št. 9, let. 5, 24. november 1938.

Janžekovič, Janez, Ob odločilni uri. *Čas*, Ljubljana, Leonova družba, št. 1, 1941, str. 1–9.

Mahnič, Anton, Katoliški liberalizem. *Rimski katolik*, Leonova družba, zv. 4, let. 2, 1889, str. 380–392.

Mahnič, Anton, Narodnost?. *Rimski katolik*, Hilarijska tiskarna, Gorica, let. 4, leto 1892, str. 24–32.

Mahnič, Anton, Pamet in sv. Pismo o narodnosti. *Rimski katolik*, zv. 1, let. 1, 1888/89, str. 56–61.

Mahnič, Anton, Slovenska društva, kakeršna so: Čitavnice. *Rimski katolik*, zv. 6, let. 1, 1888/89, str. 567–572.

Mahnič, Anton, Slovstvo: Gorazd. *Rimski katolik*, zv. 3, let. 1, 1888/89, str. 317–327.

Mahnič, Anton, Visoka pesem ljubezni in edinosti brez Boga. *Rimski katolik*, 1894, str. 409–424.

Ušeničnik, Aleš, Naši boji in krščansko načelo. *Čas*, leto 1912, Leonova družba, Ljubljana, letnik št. 6, str. 1–8.

Ušeničnik, Aleš, Razprava o samoodločbi narodov. *Čas*, let. 12, 1918, str. 173–193.

Ušeničnik, Aleš, Vera in narodnost. *Čas*, let. 6, 1912, str. 378–380.

Vera in narodnost. *Mi mladi borci*, št. 10, let. 2, 1937, str. 37.

Monografije

Berger, Peter L., Luckmann, Thomas, *Družbena konstrukcija realnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988.

Conway, Martin, *Catholic politics in Europe: 1918–1945*. London, New York: Routledge, 1997.

- Cvirn, Janz, *Trdnjavski trikotnik*. Maribor: Založba obzorja, 1997.
- Erjavec, Fran, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.
- Fischer, Jasna (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja republike Slovenije 1848-1992*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino-Mladinska knjiga, 2005.
- Godeša, Bojan, Dolenc, Ervin, *Izgubljeni spomini na Antona Korošca: iz zapuščine Ivana Ahčina*. Ljubljana: Nova Revija, 1999.
- Gosar, Andrej, Glas vpijočega v puščavi. *Revija 2000*, št. 37/38/39, 1987, str. 85–133.
- Grdina, Igor, *Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1869–1918*. Ljubljana: Studentska založba, 2003.
- Hösler, Joachim, *Von Krain zu Slowenien »(Začetki procesa narodne diferenciacije na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem od razsvetljenstva do marčne revolucije (1768–1848)«*. München: Oldenbourg Verlag, 2006.
- Mannova, Elena, *Slovaška zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Mikuž, Metod, *Slovenci v stari Jugoslaviji*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1965.
- Michnik, Adam, *Skušnjavec našega časa*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1997.
- Pirjevec, Jože, *Jugoslavija*. Koper: Založba Lipa, 1995.
- Pleterski, Janko, *dr. Ivan Šušteršič 1863–1935*. Ljubljana: ZRS SAZU, 1998.
- Pleterski, Janko, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Smith, Anthony D., *Nacionalizem (teorija, ideologija, zgodovina)*. Ljubljana: Knjižna zbirka KRT, 2005.
- Sundhaussen, Holm, *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor*. Berlin: Harrassowitz Verlag Wiesbaden, 1994.
- Troha, Nevenka, *Komu Trst*. Ljubljana: Založba Modrijan, 1999.
- Vodopivec, Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Založba Modrijan, 2006.

Razprave

- Benz, Ernst, Die Stellung des Modernismus zur päpstlichen Autorität. Weinzierl, Erika, *Die Päpstliche Autorität im katholischen Selbstverständnis des 19. und 20. Jahrhunderts*. Salzburg, München: Pustet Verlag, 1970, str. 85–108.
- Dolinar, France M., Praktično duhovno oblikovanje slovenskega katoličana 1890–1941. *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*. Ljubljana: Slovenska matica, 1993.
- Engel-Janosi, Friedrich, Liberaler Katholizismus und päpstliche Autorität bis zum Syllabus. Weinzierl, Erika, *Die päpstliche Autorität im katholischen Selbstverständnis des 19. und 20. Jahrhunderts*. Salzburg, München: Pustet Verlag, 1970.
- Grieser-Pečar, Tamara, Odnos Ušeničnika do komunizma in komunistične revolucije. Ogrin, M., Juhant, J. (ur.), *Aleš Ušeničnik: Čas in ideje, 1868–1952*. Ljubljana: Mohorjeva družba, 2004.
- Juhant, Janez, Filozofske vsebine in njihov idejni vpliv. *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*. Ljubljana: Slovenska matica, 1993.
- Pelikan, Egon, Historical Novel between National Identity, Ideologies and “Historical Genres”. Troha, Gašper, Matajč, Vanesa, Pompe, Gregor, *History and its Literary Genres*. Cambridge: Cambridge Scholars Press, 2008, str. 51–62.

SLOVENCİ NA VOLIŠČU

Prebivalci današnje Slovenije se z volitvami kot možnostjo vstopa v neposredno politično odločanje srečajo že pred stoletjem in pol. Volilni sistem je do uvedbe splošne moške volilne pravice, na prelomu iz 19. v 20. stoletje, v praksi uveljavljal ohranjanje sistema, kjer glasovi posameznih volivcev niso bili enakovredni. Ženske lahko neovirano volijo šele od leta 1945. Volitve v osnovi pomenijo tudi možnost izbiranja. Ta element je bil po letu 1945 opuščen, saj so bile volitve pravzaprav potrjevanje že izbranih kandidatov ali enega kandidata. Po skoraj polstoletnem premoru so volivci v Sloveniji ponovno resnično volili, tj. izbirali med več možnostmi, šele na večstrankarskih volitvah aprila 1990.

Ključne besede: volitve, volilna pravica, volilni sistemi, Avstro-Ogrska, Slovenija

Volitve naj bi bile orodje posameznika, ki z njim lahko sooblikuje okolje, v katerem živi. To okolje je lahko ožji prostor, kjer posameznik živi in volitve sooblikujejo lokalno (samo)upravo. Na najvišjem nivoju so volitve v državno zastopstvo, ki smo ga poznali pod imenom državni zbor in skupščina. V stoletju in pol parlamentarnih volitev lahko ločimo štiri daljša obdobja. Obdobja imajo svoje značilnosti, ki jih ločijo drug od drugega. Po časovnem zaporedju bi obdobja lahko poimenovali avstrijsko, starojugoslovansko, novojugoslovansko in poosamosvojitveno. Med staro- in novojugoslovansko obdobje bi lahko vrinili še volilne izkušnje med drugo svetovno vojno, ki pa so bile izvedene v posebnih okoliščinah.

Razmišljanje o volitvah pomeni imeti v mislih več različnih elementov. Same volitve, tj. oddajanje glasu na volišču, so le eden od elementov volitev, a ta ima v očeh volivca največji pomen, saj s tem izkorišča svojo volilno pravico. Poleg glasovanja je pomembno vsaj še oblikovanje volilnih enot, število poslanskih mest, način oblikovanja kandidatne liste, način razdeljevanja mandatov.

Splošnost in enakost volilne pravice je bila v posameznih obdobjih različna. Vzpostavljanje splošnosti in enakosti je na slovenskem ozemlju potekala postopoma. Splošnost volilne pravice pomeni, da ima to pravico vsak posameznik. Z uvedbo predstavniškega sistema so v Avstriji in nato v Avstro-Ogrski uvedli volilno pravico, ki je bila omejena. Temelj je bilo plačevanje davka. To je pomenilo, da imajo volilno pravico vsi davčni zavezanci, tj. fizične in pravne osebe. V tem smislu so tudi ženske imele volilno pravico. To je sicer res, a vendar niso imele glasovalne pravice. Njihov glas je moral oddati ženin mož, oz. skrbnik ali pooblaščenec. Davčna meja je bila v različnih deželah različna. Splošno moško volilno pravico so uvedli z ustanovitvijo splošne kurije leta 1896, enajst let kasneje pa so bile kurije ukinjene in volilna pravica je postala splošna za vse polnoletne moške. Ob uvedbi splošne kurije l. 1896 z moško volilno pravico je ta zajela okoli 20% prebivalcev. Določeno omejevanje splošne moške volilne pravice je bila zahteva po šestmesečnem bivanju v občini.¹ Volilne pravice niso imeli tudi aktivni vojaki in častni-

* dr., docent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

¹ Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 138.

ki.² Podobno je bilo tudi kasneje v kraljevi Jugoslaviji. Volilna pravica je bila za različna časovna obdobja odvzeta obsojencem, osebam v konkurzu in osebam, vzdrževanim iz javnih sredstev.³ Omenim naj še ideje o volilni dolžnosti, ki so se v Avstriji pojavljale ob prelomu iz 19. v 20. stoletje. Volilna reforma leta 1907 je zapisala, da lahko dežele za državnozbornske ali deželnozbornske volitve uvedejo obvezno glasovanje. Kot piše Melik, so v Trstu obvezno udeležbo uzakonili za občinske volitve, na Kranjskem pa leta 1910 za deželnozbornske in državnozbornske.⁴ Volilna dolžnost pripelje na volišče volivce, ki bi sicer abstinirali iz različnih razlogov (razočaranje nad politiko, protest proti določeni stranki, politiku). Ti volivci so se na voliščih obnašali zelo različno, od podpore opoziciji do oddajanja neveljavnih glasov.

Splošnost volilne pravice je tudi v kraljevi Jugoslaviji ostala nedosežena. Volilni zakoni iz let 1920, 1922, 1931 in 1933 so ohranili omejevanje volilne pravice po spolu, saj so imeli volilno pravico le polnoletni moški, tj. starejši od 21 let. Omejitve so bile tudi za aktivne časnike in vojake na služenju vojaškega roka, kaznovane osebe in osebe pod konkurzom.⁵ Vidovdanska ustava je sicer pustila obete, da bi ženske lahko dobile volilno pravico, saj je 70. člen zapisal, da bo o tej pravici odločil zakon. Med slovenskimi strankami se je za žensko volilno pravico zavzemala SLS. Josip Hohnjec je v Začasnem narodnem predstavništvu zahteval žensko volilno pravico, ker je to pravica, in ne ker bi to kdo zahteval. Posamezne stranke so namreč opozarjale, da ženske ne zahtevajo te pravice in zakaj jo potem dati.⁶ SKS je načelno podpirala volilno pravico, vendar je menila, da dodelitev te pravice ženskam ne sme biti povezana z različnimi izsiljevanji. Med drugim so v Kmetijskem listu zapisali: »Vemo dobro, da uvajajo klerikalci sedaj žensko volilno pravico samo zato, ker upajo s pomočjo agitacije in izpovednice ženske pridobiti zase in ker mislijo, da bodo žene spravile na njihovo stran tudi tiste može, ki niso za klerikalce.«⁷ Liberalci so menili, da bi to vprašanje lahko reševali kasneje.

Splošnost volilne pravice je oviralo tudi določilo o pogojih vpisa v volilni imenik. Leta 1920 je bila tu postavljena meja 6 mesecev stalnega bivanja v občini.⁸ Ta omejitev je bila leta 1922 vključena v Zakon o volilnih imenikih.⁹ Po obnovitvi parlamentarizma leta 1931 je bila ohranjena enaka časovna omejitev, a dve leti kasneje podaljšana na leto dni.¹⁰ Iz tega določila so bili izvzeti uradniki, ki so se tudi lahko selili, vendar jim to ni odvzelo volilne pravice, kot se je to dogajalo delavcem. Ves čas stare Jugoslavije je veljalo, da volilne pravice nimajo obsojeni na hude zaporne kazni in obsojeni na izgubo državljanških časti. Leta 1920 so v volilnem zakonu povzeli prakse omejevanja različno za nekdanje dežele AO in različno za nekdanji samostojni Srbijo in Črno goro. Za volivce iz Srbije in Črne gore je veljalo, da so izgubili volilno pravico, če so sodelovali v volilnih zlorabah. Leta 1922 je to določilo umaknjeno, a se je leta 1931 vrnilo v zakon. Če je z uvedbo splošne kurije pred prvo svetovno vojno delež volilnih upravičencev dosegel ok. 20% prebivalcev, lahko za konec obdobja stare Jugoslavije ugotovimo, da je bil ta delež sedaj skoraj 27%. Leta 1938 je bilo namreč v Dravski banovini 320.361 volilnih upravičencev,

2 Prav tam, str. 140

3 Prav tam, str. 140.

4 Prav tam, str. 155.

5 Členi 9, 10 in 11 glej *Volilni red*, str. 25 – 28. Popravki zakona iz leta 1922 so slogovno popravili zapis o omejitvah za vojake, a ga vsebinsko pustili enakega. Poenostavil se je zapis o omejitvah za zapornike in osebe pod skrbništvom. *Volilni red*, Priloga 1922, str. 4.

6 *Slovenec*, 19. 6. 1920.

7 *Kmetijski list*, 1. 7. 1920.

8 *Volilni red*, člen 70.

9 *Zakon o volilnih imenikih 1922*, člen 1.

10 *Zakon o volilnih imenikih 1931*, člen 1; *Zakon o izpremembi zakona o volilnih imenikih 1934*, člen 1.

po ocenah statističnega urada pa 1.198.000 prebivalcev.¹¹ Povečanje deleža volilnih upravičencev znotraj moške populacije je pripisati doslednejšemu vodenju volilnih imenikov in nekaj tudi staranju prebivalstva.

Splošna volilna pravica v obdobju od 1945 do 1990 je načelno pomenila splošno volilno pravico za vse polnoletne državljane. Meja polnoletnosti se je znižala na 18 let. To je pomenilo povečanje volilnega telesa. Slednje se je še bolj povečalo tudi zaradi uvedbe volilne pravice tudi za ženske. Hkrati pa je bila ta splošnost razširjena oz. omejevana. Na prvih povojnih parlamentarnih volitvah niso imele volilne pravice naslednje skupine prebivalcev: vsi ministri v vladah od 6. januarja 1929 do 5. februarja 1939, razen če so se izkazali v boju proti okupatorju, vsi pripadniki vojaških formacij okupatorja in njegovih pomagačev, ki so se borili proti jugoslovanski armadi in zavezniškim armadam, pripadniki Kulturbunda in fašističnih organizacij in njihovi družinski člani, razen če dokažejo boj proti okupatorju, aktivni člani in funkcionarji kvizlinških organizacij in institucij, politični in policijski uradniki v okupatorskih oz. kvizlinških službah, osebe, ki so kakorkoli podpirale sovražnika, osebe obsojene na izgubo političnih in državljskih pravic in osebe pod skrbništvom.¹² A na drugi strani so imeli volilno pravico tudi aktivni udeleženci NOB, četudi še niso postali polnoletni. Pogosti so bili primeri zlorabe volilnega imenika, ko posameznikov niso hoteli vpisati v imenik.

Slovenka voli (plakat iz leta 1945, iz zbirke NUK)

¹¹ *Statistični godišnjak*, str. 111.

¹² Šteiner, *Zakonska podlaga za volitve*, str. 87.

Splošnost volitev je bila od leta 1953 razširjena tudi zaradi uvajanja parlamentarnih zborov, kjer so imeli volilno pravico zaposleni v določeni gospodarski dejavnosti. Tu je bilo merilo pridobitve volilne pravice zaposlenost in ne polnoletnost. Na drugi strani pa je bila na nek način splošnost omejena s tem, ko so na splošnih volitvah volili le še v enega od parlamentarnih zborov. Na zveznem nivoju so bile splošne volitve le v zvezni zbor, kamor so volivci izvolili del poslancev. V zbor proizvajalcev se je volilo po pripadnosti gospodarski dejavnosti. Tudi v republiki je bil na splošnih in neposrednih volitvah izvoljen le republiški zbor. Zbor proizvajalcev je bil tudi tu voljen po pripadnosti gospodarski dejavnosti.

Tudi spremembe ustave leta 1963 in amandmaji konec šestdesetih let so ohranili neposredne in splošne volitve v delu parlamentarnih zborov tako na zvezni kot na republiški stopnji. S sprejemom ustave leta 1974 je bil uveden delegatski sistem, kjer so volivci izvolili predstavnike krajevnih in delovnih skupnosti v zборе občinskih skupščin. Od tu naprej so skupščine izbirale svoje predstavnike v širše skupnosti. Splošnost volilne pravice je ostala v obliki kot je bila že pred tem. Povsem drugače pa je bilo z neposrednostjo volitev. Neposrednost je bila le še na najnižji stopnji.

Spremembe slovenske ustave leta 1989 so omogočile ponovno uvajanje klasičnega parlamentarnega sistema. Do dokončne opustitve socialističnih oblik skupščin je prišlo po sprejemu ustave leta 1991. Prve volitve v Državni zbor so bile leta 1992. V enodomni Državni zbor se voli na temelju splošne volilne pravice, ki jo imajo vsi polnoletni državljani tj. starejši od 18. let.¹³

Enakost volilne pravice pomeni, da so si glasovi volivcev enakovredni, tj. da glas vseh volivcev šteje enako. Vzroka za neenakost glasov sta predvsem v razdeljevanju volivcev v skupine in ustvarjanje oz. preurejanje volilnih enot. V Avstro-Ogrski so bili volivci razdeljeni v kurije. Razdelitev v kurije je pomenila ločitev volivcev na skupine glede na stan. Ker pa je bilo merilo za volilno pravico davek, bi lahko nekdo volil v več kurijah. Praviloma je lahko volil le v najvišji kuriji. Ko je leta 1896 uvedena splošna kurija, je bilo pričakovati, da bodo v njej sami tisti, ki nimajo volilne pravice v eni od starih kurij. A z izjemo Štajerske je bilo tako, da je imel v splošni kuriji za deželni zbor volilno pravico vsak, ne glede na to, da jo je imel že v neki drugi kuriji.¹⁴

Volilni zakon je leta 1920 Kraljevino SHS razdelil na različno velika volilna okrožja. Teh je bilo v celi državi 56.¹⁵ Različno velika okrožja so volila različno število poslancev. Kljub zakonsko določenemu razmerju med številom prebivalcev in enim mandatom je bil glas volivca v različno velikih enotah različno vreden, ker so mandate razdeljevali v vsakem okrožju posebej.

Enakost na prvih volitvah po drugi svetovni vojni je bila morda rahlo omejena zaradi uvedbe posebne skrinjice brez liste, ki pa se pri razdeljevanju mandatov ni upoštevala (nekaj več o tem pri razdelku o volilnih sistemih). Kasneje je bila enakost glasov kljub različnim vrstam zborov, kamor se je volilo na osnovi stanu, bolj ali manj zagotovljena, saj je bila velikost zborov povezana s številom zaposlenih v posameznih dejavnostih. Tudi v danes veljavni ureditvi je dosežena visoka stopnja enakosti glasu, kolikor jo pač lahko zagotovi razdelitev države na več volilnih enot.

Tajnost volitev je danes samoumevna. V začetkih predstavnškega sistema so bile volitve javne. V seznam glasovalcev se je k imenu volivca vpisalo, za koga je glasoval.¹⁶

¹³ *Ustava RS*, člen 43, str. 23.

¹⁴ Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 139–140.

¹⁵ *Volilni red*, člen 4 in 5. Glej tudi Balkovec, *Parlamentarne volitve v Jugoslaviji*, poglavje Volilni zakoni v prvi jugoslovanski državi, str. 12–59.

¹⁶ Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 169.

Leta 1873 je bilo za veleposestniško in mestno kurijo uvedeno »pismeno in tajno glasovanje z glasovnicami«. ¹⁷ Za kmečko kurijo so ohranili način, kakršen je bil v veljavi za deželnozborske volitve. Za naše dežele je to pomenilo ohranitev javnih volitev. Tudi po uvedbi splošne kurije in tajnosti volitev leta 1896 je to veljalo le za volitve poslancev. Volilne može so v splošni in kmečki kuriji še vedno volili javno. ¹⁸ Kot piše Vasilij Melik so po reformah pred prvo vojno pri nas bile državnozborske in deželnozborske volitve tajne. Volivec je na dom dobil volilno legitimacijo in glasovnico. Glasovnice so bile (razen na Goriškem, kjer niso izdajali uradnih glasovnic) prazne, razen napisane glasovnica in uradnega pečata. Volivec je izpolnjeno glasovnico oddal na volišču. To je seveda omogočalo hude pritiske na volivce, tako s strani strank, kot tudi s strani oseb, od katerih so bili volivci ekonomsko odvisni. ¹⁹ Večino avstrijske dobe so bile volitve ob določeni uri in zbrani volivci so oddali svoj glas.

Volilni zakon, ki so ga sprejeli za volitve v Ustavodajno skupščino leta 1920, je predvideval tajno glasovanje. Vendar se je način izvedbe razlikoval od prejšnje avstroogrške prakse. »Največja novost za naše volilce bo glasovanje s kroglicami« ²⁰, je leta 1920 zapisal Štefan Sagadin. Temelj za izbiro glasovanja s kroglicami je bila visoka stopnja nepismenosti prebivalstva. Tajnost naj bi bilo »sredstvo zaščite gospodarsko slabejših slojev volilcev proti gospodarsko močnejšim, sredstvo s katerim se odvisnim omogočuje, da volijo svobodno po svojem prepričanju.« ²¹ Sagadin zaključuje, da je prevladala ideja o tajnosti volitev in prednost je zagotovo na strani kroglic pred glasovnicami iz avstroogrškega obdobja, »ker ne bo več tistega ostudnega agitiranja s popisovanjem glasovnic, ampak bo volilcu v glasovalni sobi do zadnjega trenutka prosto, da glasuje kakor sam hoče.« ²² Slobodan Jovanović je v svoji analizi ustavnega prava zapisal, da je tajnost ne samo pravica, pač pa tudi dolžnost volivca. Tajnost glasovanja pomeni, da volivec odda glas pod pogoji, ko ni mogoče vedeti, komu je oddal glas. Dolžnost tajnega glasovanja je po njegovem v tem, da volivec mora glasovati na način, kot je to predpisano. Ni pa tajnost glasovanja v tem, da ne bi smel volivec govoriti, za koga je volil. ²³ A hkrati nobena oblast ne more od volivca zahtevati, da pove, za koga je glasoval. ²⁴ Javno glasovanje je bilo zakonsko prepovedano in kaznivo. ²⁵

Volilni zakon, ki je veljal v tridesetih letih, je uvedel javno glasovanja. ²⁶ Jutro je o nujnost i javnega glasovanja teden dni pred volitvami zapisalo: »Ravno zato, ker je usoda države v sedanjem trenutku tako tesno navezana na obstoječi režim, in pa, ker ta režim ni predstavnik nobene stranke, tudi ne skupine strank, temveč predstavnik narodove in državne skupnosti je tudi dolžnost vsega naroda, da ga pri volitvah podpre. Zato pa, ker ima vlada tako ogromno odgovornost za bodoči razvoj države, je tudi v redu in prav, da ve, kdo jo hoče v njenem delu podpirati in na koga sme računati, na koga ne. Javno glasovanje iz vseh teh razlogov ni samo upravičeno, marveč je tudi koristno in potrebno.« ²⁷

Javno glasovanje je velik pritisk za volivca, kar je omenil tudi Sagadin. Ne smemo pozabiti na možnost tako rekoč institucionaliziranega pritiska na javne uslužbence. Kako

¹⁷ Prav tam, str. 169.

¹⁸ Prav tam, str. 170.

¹⁹ Prav tam, str. 170–172. Melik navaja nekaj primerov pritiskov na volivce.

²⁰ *Volilni red*, str. 17.

²¹ Prav tam, str. 18.

²² Prav tam, str. 19.

²³ Prav tam, člen 100.

²⁴ Jovanović, *Ustavno pravo*, str. 123.

²⁵ *Volilni red*, člen 100.

²⁶ *Zakon o volitvah narodnih poslancev 1931*, člen 47.

²⁷ *Jutro*, 1. 11. 1931, str. 2.

naj bo brez skrbi nek javni uslužbenec, ki bi glasoval proti vladni listi, saj bi se mu zlahka zgodila izguba službe ali pa vsaj premestitev v Blatni dol?

Avgusta 1945 je 3. zasedanje AVNOJ-a, kasneje preimenovano v začasno skupščino, sprejelo temeljne zakone o volitvah. Zakon naj bi zagotovil tudi tajnost volitev. Za te volitve so uporabili glasovanje z gumijastimi kroglicami. Ker so glasovali o kandidatih za dva zboru ustavodajne skupščine, je volivec dobil dve kroglici. Tako kot že v dvajsetih letih so tudi zdaj zahtevali, da volivec s kroglico v roki pristopi k skrinjicam in roko potisne v vsako in nato pokaže prazno dlan. Določilo o tajnosti, ki naj bi zagotovila nezmožnost ugotavljanja oz. vedenja, kako je volivec glasoval, se je izkazala za vprašljivo po tem, ko je opozicija sklenila, da se volitev ne bo udeležila. Zato je Začasna ljudska skupščina 26. oktobra 1945 dopolnila volilni zakon. Za zagotovitev tajnosti so določili, da se za vsemi volilnimi skrinjicami doda še skrinjica brez liste. Ta bi zagotavljala, da bi volivec, ki ne bi želel glasovati za nobeno listo, lahko oddal kroglico. Edvard Kardelj je to skrinjico utemeljeval z dolžnostjo demokratičnega volilnega zakona, da zagotovi tajnost glasovanja. Dodal je seveda tudi, da se na ta način štiti državljane pred protidemokratskimi poskusi oviranja uporabe demokratičnih pravic.²⁸ Šteiner je pravilno zapisal, da je smisel volitev izbiranje, a tega ne bi bilo, če ne bi bilo skrinjice brez liste. Kot pravi je bil varnostni element, ki je zagotavljal pravilen rezultat v tem, da glasovi oddani v omenjeno skrinjico niso bili upoštevani. S tem je bilo po Šteinerju zagotovljeno ne le da bodo zmagali kandidati Ljudske fronte, pač pa, da ne morejo izgubiti.²⁹

V kasnejših obdobjih je bila tajnost volitev zagotovljena z glasovanjem z natisnjenimi glasovnicami.

Volilni sistemi, ki so bili uporabljani na Slovenskem, so se v stoletju in pol spremenjali. V ožjem smislu pomeni volilni sistem način razdeljevanja poslanskih mandatov. Najprej je potrebno povedati, da poznamo dva temeljna volilna sistema, večinskega in sorazmernega. V primeru večinskega sistema se v volilni enoti izvoli enega poslanca. Na takšen način se izvoli poslanca kot predstavnik lokalnih interesov. V sodobnem času je prevladalo razumevanje, da je poslanec predstavnik nacionalnih interesov in v tej povezavi je bil prevzet sorazmerni sistem, kjer se rezultati ugotavljajo na nacionalni ravni oz. v velikih volilnih enotah, kjer izvolijo več kot enega poslanca. Večinski sistem je lahko enokrožen, kjer je za izvolitev potrebna relativna večina (zmaga tisti, ki ima največ glasov) ali dvokrožen, kjer zmaga kandidat z nadpolovično večino glasov. Prednost večinskega sistema pred sorazmernim je v tem, da so mandati razdeljeni takoj in v celoti. Slabost večinskega sistema pa je, da imamo lahko po seštevku glasov na državnem nivoju zmagovito stranko, ki pa ni dobila večine mandatov. Nesorazmerje med deležem glasov in deležem mandatov je lahko zelo veliko. Na drugi strani pa sorazmerni sistem razdeli mandate zelo podobno deležu glasov. Glasovi majhnih strank se najpogosteje izgubijo zaradi volilnega praga za vstop v parlament.

V avstrijski dobi je moral kandidat dobiti absolutno večino glasov, da je bil izvoljen. Pogosto to ni bilo doseženo in sledilo je drugo glasovanje. Če še takrat ni bilo zmagovalca, so sledile ožje volitve, kjer sta se pomerila najuspešnejša kandidata.³⁰ Število poslancev iz posamezne dežele v državnem zboru na Dunaju je določal zapleten sistem upoštevavanja različnih dejavnikov od števila prebivalcev, razdelitve na okrožja in deleža plačanega davka. V praksi je bila razdelitev števila poslancev takšna, da so bile nemške

²⁸ Šteiner, *Zakonska podlaga za volitve*, str. 90. Glej tudi Repe, *Sistem ljudske demokracije*.

²⁹ Prav tam, str. 90.

³⁰ Melik, *Nekdanji volilni sistemi*, str. 122.

dežele nesorazmerno bolje zastopane v državnem zboru.³¹ Tako v avstrijski dobi ni bil dosežen nivo sorazmernega zastopanja, ko se določa število poslancev na osnovi razmerja med enim poslanskim mestom in številom prebivalcev. Omenjeno razmerje je bil glede zastopanja v državnem zboru različno v posameznih obdobjih, povezano s spremembami volilne zakonodaje, ves čas pa različno za posamezne dežele.³²

Starojugoslovanski volilni sistem je bil sorazmeren. Leta 1920 so za volitve v ustavodajno skupščino določili razmerje 30.000 prebivalcev na enega poslanca, od leta 1922 je bilo razmerje 40.000 : 1. Kandidatne liste so leta 1920 sestavljali kandidati z navadnimi in posebnimi pogoji (končana fakulteta ali sorodna šola). Zakon je predpisal, da mora biti med kandidati »vsaj en tak kandidat, ki ima poleg drugih pogojev ta posebni pogoj, da je dovršil fakulteto doma ali v inozemstvu ali višjo strokovno šolo, ki je istovrstna s fakulteto. Volilna okrožja, ki volijo več nego štiri poslance s splošnimi pogoji, morajo imeti na kandidatnih listah toliko kandidatov s temi posebnimi pogoji, kolikorkrat je število štiri v številu poslancev s splošnimi pogoji, ki jih volijo ta okrožja. Vsak kandidat s posebnimi pogoji mora imeti tudi svojega kvalificiranega namestnika.«³³ Državni odbor, ki je določil število poslancev za posamezna volilna okrožja, je napačno bral zakon, res pa je, da je formulacija tudi nerodno zapisana. Skupno število poslancev v okrožju bi morali deliti v razmerju 4:1 in tako določiti število navadnih in kvalificiranih poslancev. Napačno je bilo izračunano tudi razmerje v največjem okrožju v državi, tj. v mariborsko-celjskem. Namesto 17 navadnih in 4 posebnih mandatov je bilo 16 navadnih in pet posebnih. Mandate so razdeljevali za vsako skupino mandatov posebej po Harejevem sistemu. Napačen izračun deleža navadnih in kvalificiranih mandatov je šel na roke najmočnejšim strankam, ki bi ob ugodnem številu glasov lahko brez težav dobile »podarjeni« posebni mandat. Po izračunu števila mandatov za posamezno listo so poslanski mandat dobili kandidati, ki so bili na listi zapisani na najvišjih mestih.³⁴

Po spremembi zakona leta 1922 so spremenili način sestavljanja kandidatne liste in način razdeljevanja mandatov. Kandidatno listo je sedaj sestavljal nosilec in sreski kandidati. Mandate so razdeljevali po d'Hondtovem sistemu ob upoštevanju eliminacijskega količnika, ki so ga izračunali tako, da so število oddanih glasov v okrožju delili s številom mandatov, povečanim za ena. Mandat je najprej dobil nosilec liste, nato pa kandidati, ki so v skupni seštevek glasov liste prinesli največ glasov.³⁵

V tridesetih letih je zakon zahteval postavitev kandidatne liste v vsej državi. Ohranili so d'Hondtov sistem razdeljevanja mandatov, vendar so že v prvi fazi razdeljevanja mandatov zmagovalni listi dodelili večino mandatov (po zakonu iz l. 1931 2/3, od leta 1933 pa 3/5). Ta način razdeljevanja je v nekem smislu ohranil sorazmerno zastopanje, a je bilo protežiranje zmagovalne liste več kot očitno. Na seji narodne skupščine je poslanec Mita Dimitrijevič zakon primerjal s fašistično zakonodajo v Italiji in podobnimi rešitvami v Romuniji.³⁶

Volitve v dva doma ustavotvorne skupščine novembra 1945 so potekale po večinskem in po sorazmernem sistemu. Po večinskem sistemu so razdeljevali mandate za poslance Zvezne skupščine. Poslance za Skupščino narodov so določili s pomočjo d'Hondtovega sistema.³⁷ Spremembe leta 1953 so prinesle novo strukturo zvezne skupščine. V zvezni

³¹ Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 21–39.

³² Prav tam, str. 21–39. Glej tabele med omenjenimi stranmi.

³³ *Volilni red*, člen 14.

³⁴ *Volilni red*, člen 80. Glej tudi Balkovec, *Parlamentarne volitve v Jugoslaviji*, poglavje Volilni zakoni v prvi jugoslovanski državi, str. 12–59.

³⁵ *Volilni red*, Priloga, str. 8, člen 80.

³⁶ Glej govor Mite Dimitrijeviča v Narodni skupščini: *Stenografske beleške*.

³⁷ *Posebna priloga*, str. 276 ss.

Plakat iz leta 1945 (iz zbirke NUK)

Plakat za volitve v slovensko ustavodajno skupščino leta 1946 (iz zbirke NUK)

Volilna kroglica iz leta 1945
(iz zbirke avtorja)

zbor in zbor proizvajalcev so volili volivci neposredno, medtem ko so v zbor narodov, ki ni bil več samostojen zbor, volile skupščine republik in pokrajin. Skupna ugotovitev sprememb volilnih pravil od petdesetih let dalje je bilo zmanjševanje neposrednosti volitev. To se je zaključilo v ustavi iz leta 1974, ki je uveljavila delegatski sistem. Še najbližje volitvam v smislu izbiranja med več kandidati smo bili v obdobju po uvedbi ustavnih amandmajev 1967. Za vsa razpisana mesta sta bila vsaj po dva kandidata in kandidate so lahko predlagali tudi zbori volivcev. Kot je zapisal Božo Repe o svobodi teh volitev gre za »verjetno največjo v vsem povojnem obdobju do prvih večstrankarskih volitev leta 1990«. ³⁸ Vrhunec teh liberalnejših volilnih postopkov je bila akcija 25 poslancev. Po letu

38 Repe, *Volitve po novem*. Primerjaj tudi Repe, *Pravne, politične podlage*, str. 49.

1974 so bili kandidati s skrbno nadzorovanim in zapletenim sistemom izvoljeni skoraj s 100% podporo.

Sprejetje amandmajev k slovenski ustavi jeseni 1989 je omogočilo izvedbo tajnih in neposrednih volitve kandidatov različnih strank. Aprila 1990 so bili v družbenopolitični zbor izvoljeni poslanci po proporcionalnem sistemu, v zbor občin in zbor združenega dela pa po večinskem sistemu.

Nova ustava, sprejeta leta 1991, je kot zakonodajni organ oblikovala državni zbor. Vanj se neposredno izvoli 90 poslancev na kandidatnih listah strank. Volivci volijo v 8 volilnih enotah. Mandate se razdeljuje po proporcionalnem sistemu.

Povzetek

BOJAN BALKOVEC
SLOVENCİ NA VOLIŠČU

Slovenski volivci odhajajo na volišča že več kot stoletje in pol. V tem obdobju so bili načini volitev in volilna pravila zelo različni. Pri spremembah volilnih pravil in volilnih sistemov ne gre za nek premočrten razvoj od slabših, zapletenih, nepreglednih, omejevalnih proti preglednejšim, naprednejšim, bolj demokratičnim neomejevalnim pravilom. Razvoj volilnih pravil in volilnih sistemov je bil tesno povezan s siceršnjim političnim sistemom. V avstroogrskem sistemu prepoznamo značilnosti predmeščanske stanovske družbe. Avstroogrski sistem je skoraj do konca vztrajal pri neenakopravnosti državljanov pri političnem odločanju. Neenakopravnost je bila utemeljena na razlikah v premoženju, ki mu je bila dodana še nacionalna komponenta prevladovanja nemškega elementa.

Medvojna Jugoslavija je v prvem desetletju volilni sistem zastavila sodobneje in primerljivo z večino evropskih meščanskih demokracij. Izjema je bila le omejitev volilne pravice samo na moške polnoletne državljane. Drugo desetletje prve Jugoslavije je bil korak nazaj. Ohranjen je bil sicer proporcionalni volilni sistem, a je bilo razdeljevanje mandatov močno v korist zmagovalne liste. Velik korak nazaj je bila tudi uvedba javnega glasovanja.

Za celotno obdobje od konca druge svetovne vojne do leta 1990 lahko rečemo, da so bile volitve invalidne. Lahko trdimo, da je edini pozitivni premik razširitev volilne pravice tudi na ženske, kar je pomenilo, da imajo volilno pravico vsi polnoletni državljani. Invalidnost volitev v povojni Jugoslaviji/Sloveniji je v nespoštovanju temeljnega smisla volitev, tj. izbiranja. Na prvih volitvah so volivci sicer lahko izbirali med podporo listi Ljudske fronte in nasprotovanju tej listi z glasovanjem za skrinjico brez liste, a to je bila le izbira med za in proti in ne izbira za eno od ponujenih možnosti. Kasneje je razen manjše odjuge na prelomu med šestdesetimi in sedemdesetimi leti bilo le še slabše, saj so volivci dobili na volitvah le možnost potrjevanja že izbranih in preverjenih kandidatov. Volivci so na glasovanju le potrdili izbiro kandidata, ki je bil ponujen na glasovalnem listu, saj nasprotnika ni imel. Omenjena odjuga so bile npr. volitve leta 1967, ko je bil omogočen vpliv volivcev na postavljanje kandidatur in ko se je zgodilo, da je bilo dejansko kandidatov več, kot je bilo mest, za katera so kandidirali.

Z obnovitvijo večstrankarske parlamentarne demokracije leta 1990 oz. po spremembi ustave leta 1991 so se za podporo glasov zopet začele potegovati stranke. O njihovem uspehu na volitvah odločajo volivci na temelju splošne in enake volilne pravice na tajnih in neposrednih volitvah.

Viri in literatura

Objavljeni viri

- Posebna priloga k Őtev. 34. »Uradnega lista Slovenskega narodno osvobodilnega sveta in narodne vlade Slovenijo« z dne 12. septembra 1945.* Ponatis iz osrednjega »Uradnega lista Demokratične federativne Jugoslavije« Őtevilka 62 in 63. Zakon o volitvi narodnih poslancev za Ustavotvorno skupŐino (Zvezno skupŐino in SkupŐino narodov), str. 276 ss. (<http://www.sistory.si/modules.php?name=Publikacije&op=pregled&id=657>).
- SluŐbeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine, Zakon o volilnih imenikih, 12. september 1931.*
- SluŐbeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine, Zakon o izpremambi zakona o volilnih imenikih, 28. julij 1934.*
- Statistiĳki godiŐnjak 1938-1938, knjiga 9.*
- Stenografske beleŐke Narodne skupŐtine, 23. seja, 9. februar 1933.*
- Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, Zakon o volilnih imenikih, 24. junij 1922.*
- Ustava republike Slovenije.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Volilni red za Ustavotvorno skupŐino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev,* (priredil dr. Őtefan Ságadin). Ljubljana: ZaloŐila Tiskovna zadruga v Ljubljani, 1920.
- Zakon o izpremembah zakona po katerem so se izvrŐile volitve dne 28. novembra 1920, Priloga h knjiŐici »Volilni red za Ustavotvorno skupŐino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev«.* Ljubljana, 1922.
- Zakon o volilnih imenikih – Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupŐino. Zakoni in uredbe, zv. 12.* Ljubljana: ZaloŐila in natisnila tiskarna Merkur, 1931.

Ĉasopisni viri

Jutro
Kmetijski list
Slovenec

Monografije

- Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma, Zbirka Zbiralnik 8.* Ljubljana: InŐtitut za civilizacijo in kulturo, 2005.
- Balkovec, Bojan, *Parlamentarne volitve v Jugoslaviji v letih 1920-1938, s posebnim poudarkom na Sloveniji,* Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1997.
- Jovanoviĳ, Slobodan, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.* Beograd: Izdavaĳka knjiŐara Gece Kona, 1924.
- Melik, Vasilij, *Volitve na Slovenskem.* Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Strobl, Majda, Kristan Ivan, Ribiĳiĳ Cyril, *Ustavno pravo SFR Jugoslavije.* Ljubljana: Univerzum, 1978.

Razprave

- Balkovec, Bojan, Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev v Narodno skupŐino leta 1920 in 1923. *Zgodovinski Ĉasopis*, let. 42, 1988, Őt. 3, str. 433–447.
- Melik, Vasilij, Nekdanji volilni sistemi na Slovenskem. *Ĉasopis za zgodovino in narodopisje*, let. 70=35, 1999, Őt. 1–2, str. 121–126.

- Repe, Božo, Pravne, politične podlage, okoliščine in pomen prvih demokratičnih volitev. *Razvoj slovenskega parlamentarizma*. Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 2000, str. 26–69.
- Repe, Božo, Sistem ljudske demokracije v Sloveniji in Jugoslaviji. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, let. 69=34, 1998, št. 2, str. 303–315.
- Repe, Božo, Volitve po novem. *Slovenska kronika XX. stoletja, 1991–1995*. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 299.
- Šteiner, Martin, Zakonska podlaga za volitve v ustavodajno skupščino 11. novembra 1945. *Kronika*, let. 44, 1996, št. 2–3, str. 87.

FAŠIZEM IN SLOVENSKE IZKUŠNJE

Pričujoče besedilo na kratko predstavlja in analizira nekatera politična gibanja, ki so na slovenskem etničnem ozemlju delovala od začetka 20. let prejšnjega stoletja pa vse do 2. svetovne vojne in so v tedanjih razmerah izstopala po svoji ideologiji in tudi politični taktiki, ki jih je vsaj po nekaterih elementih približevala italijanskemu fašizmu. Za gibanja v predvojni Jugoslaviji je bilo značilno zavzemanje za integralno jugoslovanstvo in tudi uporaba nasilnih metod do političnih nasprotnikov. Ta gibanja kot tudi t.i. Slovenska vladna stranka na Primorskem se med Slovenci niso uveljavila.

Ključne besede: fašizem, Orjuna, Zbor, Primorska, okupacija

Slovenci so v prvi polovici 20. stoletja imeli mnogotere izkušnje s fašizmom. Predvsem so bili objekt njegovega nasilja, njegovih raznarodovalnih in uničevalnih načrtov ter tudi konkretnih tragičnih postopkov. O tem, kaj vse so primorski Slovenci v času med obema vojnama doživeli s strani italijanskega fašizma in čemu so bili podvrženi tudi ostali Slovenci v času okupacije in 2. svetovne vojne, govorijo že mnoge domače in tudi tuje študije in monografije, zato v tem besedilu tega ne bomo ponavljali oziroma povzemali. Osredotočili se bomo le na predstavitev tistih političnih pojavov in gibanj v omenjenem obdobju, ki so kazali vsaj določene značilnosti fašizma, ali z drugimi besedami, kdaj in v kakšnih oblikah so bili Slovenci, ko govorimo o fašizmu, tudi subjekt. Zadevno vprašanje bi se torej lahko tudi glasilo: ali in v koliko je obstajal tudi slovenski fašizem?

Uvodoma naj v tej zvezi zgolj kot zanimivost omenimo slovensko Narodno socialistično stranko, ki se je leta 1919 razvila iz liberalnega sindikalnega gibanja ter iz disidentov liberalne in socialdemokratske stranke. V programskem smislu je zastopala oblikovanje »samoniklega jugoslovanskega socialističnega družbenega reda, v katerem naj postane bogastvo last teh, ki ga ustvarjajo«. ¹ Stranka se je sicer kasneje vrnila v objem liberalnega tabora, a v danem trenutku je bilo intrigantno predvsem njeno ime, resnici na ljubo manj za sodobnike kot za kasnejše zgodovinarje, ime, ki je neposredno spominjalo na Hitlerjevo Nacionalsocialistično delavsko stranko v Nemčiji. ² To pa je tudi skoraj vse, kar bi lahko fašističnega našli pri njej, toda takšno razumevanje je po svoje otežila zanimiva epizoda iz leta 1921, ko se je eden od voditeljev stranke Branimir Kozinc v Münchnu slučajno srečal s Hitlerjem, po enem izmed njegovih fanatičnih govorov v mestni pivnici. Bodoči nemški firer mu je celo ponudil sodelovanje, a je Kozinc to odklonil, češ da Hitlerjeva stranka sploh ni socialistična, saj sprejema denar od kapitalistov, celo od židovskih, proti katerim govori. Hitler je odvrnil, da je to sicer res, a da v politiki ne more biti morale, s čimer pa se Slovenec ni strinjal. Po običajnih frazah in medsebojnih željah po uspešnosti njunih strank sta se razšla. ³ No, slovenska nacionalsocialistična stranka je kmalu zatem prenehala obstajati, medtem ko je Hitlerjeva dosegla neslutene »uspehe«.

* dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Boris.Mlakar@inz.si

1 Perovšek, *Slovenski avtonomizem*, str. 166.

2 Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, str. 194; Zečevič, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 108–112.

3 Perovšek, *Srečanje Hitler-Kozinc*, str. 270.

Omenjeno srečanje pa je ostalo zabeleženo kot eno redkih, če ne že edino osebno srečanje kakega Slovenca s Hitlerjem.

Nekako v istem času pa se je pojavilo gibanje, ki je sodobnikom vzbujalo prav resne asociacije z italijanskim fašizmom, in sicer ne toliko zaradi svojega programa, temveč vsled svojega načina nastopanja. To je bila Organizacija jugoslovanskih nacionalistov, Orjuna, ki je bila ustanovljena marca 1921 v Splitu, sicer najprej pod drugim imenom. To, da je bila ustanovljena v Dalmaciji in da se je nato najbolj razširila v Sloveniji, ni bilo slučajno, saj so velik del njenega članstva v začetku predstavljali emigranti z zasedenega italijanskega ozemlja. Gotovo je v subjektivni zavesti njenih ustanoviteljev in pripadnikov njena prva naloga bil prav boj proti italijanski zasedbi oziroma osvoboditev Primorske in Istre. To so izvajali s propagando in predvsem s sabotažami oziroma oboroženimi akcijami na italijanskem ozemlju, zaradi takih in drugačnih nasilnih dejanj pa se jih je mnogo znašlo tudi pred sodišči tostran in onstran meje.⁴ Ob koncu 20. let je Orjuna sicer izgubila vodilno vlogo v oboroženem protifašističnem boju, predvsem zaradi spremenjenega odnosa jugoslovanskih oblasti do njenega delovanja v Jugoslaviji in posledično zaradi njene splošne oslabitve. Je pa zanimivo, da je v letu 1924 v Trstu nastal prav v organizaciji orjunašev t.i. prvi Tiger. Ker se je le-ta vse bolj osamosvajal od Orjune, je na pritisk iz Ljubljane nastala začasna združena organizacija pod imenom Orjunavit, toda zaradi nesmotrnega nasilja Orjune ter zaradi denarnih malverzacij njenih članov je prišlo spet do spora, pri čemer se je Orjuna kmalu tako rekoč umaknila s Primorske, kjer je vodstvo protifašističnih akcij prevzel novi Tigr. So pa fašistične oblasti v Italiji ter njihove diplomatske službe v Jugoslaviji o Orjuni skrbno zbirale informacije še globoko v 30. leta.⁵

Glede na zgoraj navedeno bi lahko sklepali, da Orjuna le ni mogla imeti zveze s fašizmom, saj se je vendar prav ona bojevala proti (italijanskemu) fašizmu. Toda pregled njenega programa in predvsem načina delovanja v sami Sloveniji in drugod po Jugoslaviji daje malce drugačen vtis. Poveden je bil že pogled na njen statut, katerega 2. člen namreč predvideva, da bo organizacija svoj program uresničevala ne samo s pomočjo vseh moralnih in intelektualnih moči, temveč »po potrebi tudi fizičnih moči svojih članov«.⁶ Nadalje ji je program narekoval, da bo energično nastopala proti vsakemu delovanju, ki bi moglo ogroziti edinstvo naroda in države ter da se bo bojevala proti vsem pojavom, ki izražajo stremljenje za separatizmom, plemenskim ali verskim in končno, da bo pomagala »pri zgraditvi edinstvenega rasno-nacionalnega jugoslovanskega tipa in izrazite jugoslovanske nacije«. Prav programska določba o uporabi nasilja je ob registraciji pri oblasteh vzbujala pomisleke. Drugod je bil njen statut sicer kmalu potrjen, le Ivan Hribar se je kot pokrajinski namestnik za Slovenijo upiral in je v organizaciji že tedaj videl podobnosti z Mussolinijevim gibanjem, a je moral vsled pritiskov od zgoraj in menda celo zaradi fizičnih groženj orjunašev tudi on popustiti.⁷

Sedež Orjune je bil v Splitu, vodil pa jo je Centralni odbor, znotraj njega pa še ožji Direktorij na čelu z Ljubom Leontičem. Po posameznih območjih so Orjuno predstavljali pokrajinski (oblastni) odbori, v mestih s številčnejšim članstvom mestni odbori, ob tem da so se sestajale tudi občasne pokrajinske skupščine. Iz Dalmacije se je organizacija širila drugam po Jugoslaviji, pri čemer je videti, da se je najbolj zakoreninila prav v Sloveniji. Tu je začelo izhajati tudi njeno istoimensko glasilo, pri čemer je gibanje kmalu imelo svoje odbore v kakšnih 20 slovenskih krajih, tako da se je konec marca 1923 lahko

4 Melik, *Orjunaši na sodišču*, str. 247–253.

5 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 49–61; ACS, PS, AGR, G 1, b. 245.

6 *Statut in program*, str. 3; Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 49–51. Avtor najnovejše analize ideologije Orjune je Stevo Đurašković.

7 Hribar, *Moji spomini*, str. 510–513.

vršila že pokrajinska skupščina vseh slovenskih Orjun.⁸ Predsednik slovenske orjunske organizacije je postal inž. Marko Kranjc, ki je bil vsekakor zanimiva osebnost. Na tirolski fronti je med vojno prebegnil na italijansko stran in se v vrstah jugoslovanskih prostovoljcev bojeval proti Avstriji. Toda po italijanski zasedbi Primorske je Kranjcu, ki je bil doma z Bistriškega, postala glavni sovražnik država Italija. Emigriral je v Jugoslavijo in tam je bila ena izmed njegovih prvih potez ob zavzemanju za integralno jugoslovanstvo prestop iz katoliške vere v pravoslavlje, ime pa je iz Ferdo spremenil v Marko, z očitno aluzijo na srbskega srednjeveškega junaka. Zaradi svoje orjunaške dejavnosti je izkusil tudi zapore in bil ob zatonu Orjune kot inženir kemije premeščen, nekateri pravijo, da izgnan, v Skopje.

Železna disciplina in kompaktnost v organizaciji, to je bila orjunaška deviza. Že na prvem kongresu v Splitu je bilo sklenjeno, da se morajo tega držati oziroma izvesti do »skrajnih meja«. Članstvo je bilo tako vzgajano v borbenem duhu, ki je mejil na fanatizem, pri čemer naj bi pripadniki bili pripravljene za svoje ideje tudi umirati, kar je predpostavljalo tudi bojevanje s fizičnimi sredstvi. Da bi lahko svoje akcije čim bolj uspešno oziroma učinkovito izvajala, je Orjuna pod vodstvom četniškega vojvode Ilija Trifunovič-Birčanina ustanovila svoje akcijske čete.⁹ Na tem mestu ga je nasledil slovenski »veliki čelnik«, že omenjeni Kranjc. Svojevrsten vitalizem in moško nastopaštvo, to sta bili značilnosti pojavljanja orjunaških akcijskih čet. Med odmevne akcije v tem smislu spada tudi »osvojitve« vrha Triglava avgusta 1923, ki naj bi pred italijanskimi apetiti zagotovila simbol slovenstva Jugoslaviji.¹⁰ Ob tem je Orjuna ves čas uživala podporo centralistično usmerjene Samostojne demokratske stranke oziroma njenega voditelja Svetozarja Pribičevića, za katerega se je več ali manj upravičeno domnevalo, da je ustanovitelj Orjune pravzaprav on sam.¹¹ Tudi Orjuna po drugi strani ni skrivala simpatij za to stranko in jo je podpirala ob volitvah. V tem smislu Orjuna pač ni bila povsem samostojen politični dejavnik, čeprav je imela takšne ambicije; to je že bil eden od kriterijev, ki jo je ločil od drugih »pravih« fašističnih gibanj po Evropi. Toda eden od konstitutivnih elementov fašizma je brez dvoma bil skrajni nacionalizem. V tem smislu je treba pri Orjuni poudariti njeno fanatično zastopanje koncepta jugoslovanskega integralnega nacionalizma, torej ideje o obstoju enega in enotnega jugoslovanskega naroda. To je nadgrajevala še z revolucionarno frazeologijo, saj naj bi v državi uvedli nacionalno revolucijo in zatem diktaturo nacionalistov.

Orjunaši so se med seboj nazivali kot bratje in ne morda kot tovariši, kar je bilo sicer običajno med fašisti. Večino njenih članov so tvorili pripadniki sokolskih in telovadnih društev, v socialnem oziru pa drobni obrtniki, nižji uslužbenci in tudi marginalni del delavstva. Toda k organizaciji je pristopilo tudi nekaj vidnih imen iz slovenskega kulturnega življenja, med katerimi je bil slej ko prej najpomembnejši pisatelj Vladimir Levstik, z Orjuno pa je simpatiziral tudi pesnik Alojz Gradnik.¹² Določene simpatije zanjo, a predvsem za italijanski fašizem, je kazal še stari politik Fran Šuklje. Ob tem so nekateri s fašizmom vsaj v posrednem smislu povezovali tudi pisatelja Vladimirja Bartola, ki je v znamenitem Alamutu predstavil orientalsko varianto totalitarne družbe in to v zagonetnem, v obsodilnem in hkrati morda tudi afirmativnem sporočilu.¹³ Ni bilo mogoče spregledati tudi razmeroma velikega števila simpatizerjev Orjune med študenti ljubljanske univerze, ki so

8 Bartulović, *Od Revolucionarne Omladine*, str. 80–126.

9 Gligorijević, *Profašistička organizacija »Orjuna«*, str. 123–143.

10 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 50; Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, fotografija za str. 304.

11 Matkotič, *Svetozar Pribičević*, str. 127–135.

12 Vidmar, *Moj obraz*, str. 130.

13 Šuklje, *Sodobniki mali in veliki*, str. 259–261; Legiša, *Odgovor slovenskih pisateljev*, str. 244.

v začetku 1924 ustanovili Akademski klub Orjuna. Večje podpore pa njegovi člani med kolegi niso dosegli, predvsem zaradi nasilnega odnosa do drugih študentskih skupin.¹⁴ Drugače so obstajali celo poskusi ustanovitve delavske Orjune, pač z željo, da bi med delavstvom omejili vpliv socialistov in komunistov. Finančno podporo je Orjuna dobivala od liberalno usmerjenih manjših podjetnikov, včasih pa jo je tudi izsilila. Poskusila pa je doseči finančno oziroma gospodarsko samostojnost in to v obliki t.i. Ekonomske Orjune, ki naj bi bila nekakšna kreditna, trgovska in industrijska zadruga hkrati. Poskus je doživel neuspeh.¹⁵

Poleg že omenjenih italijanskih fašistov in domačih komunistov je Orjuna za svoje sovražnike razglasila še klerikalce, narodne manjšine in tudi Jude. T.i. klerikalci so bili zaradi svojega pripisanega jim separatizma na udaru seveda predvsem v Sloveniji. Antisemitizem je bil v njeni propagandi vsekakor zaznaven, vendar orjunaši Judov niso fizično napadali. Drugače je bilo z drugimi omenjenimi nasprotniki, tako da je kmalu slovensko večinsko javno mnenje Orjuno začela dojemati kot teroristično organizacijo. Argumentov za to je bilo kar nekaj. V štajerskih mestih z močno nemško manjšino so orjunaši napadali njene kulturne ustanove in prireditve.¹⁶ Prirejali so različne manifestacije, recimo tedaj zelo popularna razvitja praporov ob uporabi izzivalnih parol in psovanju na račun objektov vsakokratnega pritiska. V Mariboru so uničili katoliško tiskarno, v Ljubljani pa poskušali razbiti zborovanje Antona Korošca.¹⁷ Kasneje je v Ljubljani prišlo še do oboroženega spopada med orjunaši in policijo, ker slednja ni dovolila njihovega sprevoda skozi središče mesta.

V tem okviru je najbolj odmeval spopad orjunašev z delavci v Trbovljah 1. junija 1924. Orjuna je tudi tu hotela demonstrativno razviti svoj prapor, a tamkajšnji močni komunisti so že imeli svoje oborožene Proletarske akcijske čete in so orjunaše ob vhodu v mesto napadli, pri čemer je na obeh straneh padlo več žrtev. Orjuna je nato svojim padlim v Ljubljani priredila veličasten pogreb, na katerem je imel svoj slavilni govor tudi že omenjeni Levstik. Govor je začel z značilnim stavkom, ki ga velja navesti: «Junaki! Tiho in ponosno ležite pred nami kot prvi iz vrst slovenskih Orjun, ki ste sprejeli zakrament viteške smrti v obrambi naših praporov, za slavo in čast nacije, za zmago naše neumrljive ideje» ter zatem dodal, da »Vaša kri, o bratje, vpije do neba!«¹⁸ Kar zadeva trboveljske dogodke je sicer sledil sodni proces, vendar je bilo pomembnejše to, da je od tedaj vpliv Orjune začel upadati, zaradi takih in podobnih incidentov pa jo je v Sloveniji oblast čez dve leti razpustila, drugod po Jugoslaviji pa razorožila.¹⁹ Leta 1929, z nastopom Aleksandrove diktature, je bila poleg političnih strank prepovedana tudi Orjuna. Kasneje je po letu 1931 prišlo do poskusov, da se Orjuna oživi, vendar pravih uspehov pri tem Kranjc, ki si je za to posebej prizadeval, ni dosegel. Od tedaj naprej so sicer politični prostor, ki ga je v 20. letih pokrivala Orjuna, zasedala že druga bolj ali manj podobna združenja²⁰.

Na Primorskem, kakor so v slovenski javnosti kmalu začeli poimenovati celotno slovensko etnično ozemlje, ki je po prvi vojni pripadlo Italiji, so se tamkajšnji Slovenci seveda morali soočiti s pravim fašizmom, ki je iz začetnega gibanja oktobra 1922 prerasel v državni sistem oziroma režim in ki je že čez nekaj let dobil precej totalitarne poteze.

14 Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje*, str. 98.

15 Šuštar, *Ekonomska Orjuna*, str. 144–146.

16 Šuštar, *Organizacija jugoslovanskih nacionalistov*, str. 240–249.

17 Friš, *Aktivnosti mestnega odbora*, str. 507–527.

18 Grdina, *Vladimir Levstik*, str. 280–281.

19 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 255–258; Klopčič, *Kritično o slovenskem zgodovinopisju*, str. 409–418; Marinko, *Moji spomini*, str. 44–52.

20 Gligorijević, *Organizacija jugoslovanskih nacionalista*, str. 389–391; <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Cop-Robert.PDF> (23.11.2006).

Primorski Slovenci so bili v tem novem okolju vse bolj objekt preganjanja in zatiranja, saj je t.i. obmejni fašizem kot naslednik skrajnega italijanskega nacionalizma načrtoval izenačitev državnih meja z etničnimi, torej italijanizacijo Slovencev.²¹ V začetku so sicer fašistične oblasti uporabljale tudi manj nasilne in bolj prefinjene oblike pridobivanja t.i. tujerodnega prebivalstva. Med taka sredstva je spadalo tudi ustanavljanje fašijev, torej krajevnih fašističnih organizacij, na slovenskem podeželju, s ciljem da vanje vstopajo tudi domačini. S tem bi javno pokazali lojalnost italijanski državi in režimu ter se po mnenju oblasti psihološko približali večinskemu prebivalstvu in kulturi.²² Na nekaterih območjih, posebej v krajih v sosedstvu italijanskih mest, se je množilo tudi slovensko članstvo teh fašijev, predvsem iz vrst posameznih županov, uradnikov, obrtnikov in trgovcev, ki so pač iz oportunističnih razlogov hoteli tudi na ta način zavarovati svoje položaje. Le izjemoma so v stranko vstopali tudi delavci, še posebej Slovenci, vendar je v tem času zabeležen vstop skupine slovenskih delavcev v cementarni Anhovo.²³ Formalno so vstopi Slovencev v fašistično stranko tedaj še prostovoljnega značaja. Stranka je vsaj do leta 1929 sprejemale nove člane selektivno, kasneje pa je postala množična, tudi zato, ker je za marsikoga, ki je hotel opravljati svoj poklic ali dobiti kolikor toliko pomembno službo, bilo članstvo v partiji nujno oziroma obvezno.²⁴ Seveda pa je vprašanje, koliko so se tudi osebno identificirali s programom stranke, posebej kar zadeva odnos do Slovencev. Podobno vprašanje se postavlja tudi ob ne tako redkem vstopanju slovenskih mladeničev v fašistično milico.

Vsekakor pa je bilo nekaj iskrenih fašistov v t.i. Slovenski vladni stranki, ki so jo oblasti ustanovile novembra 1922, in sicer na pobudo dvanajsterice slovenskih zastopnikov, ki so se pred tem v tem smislu ponudili prefektu v Trstu. Stranka je bila sicer ustanovljena v Gorici za goriško pokrajino, a je imela težnjo po razširitvi tudi v druge pokrajine, na kar je kazalo tudi ime začetnega glasila *Glas Julijske Benečije*. Sicer pa je bil glavni strankin časopis *Nova doba*, kasneje še z italijanskim pridatkom *Era nuova*. Stranka je zastopala politiko stapljanja slovenskega in italijanskega prebivalstva, pri čemer pa bi Slovenci še ohranili svoj jezik. Kakega uspeha med njimi ni dosegla, posebej je bil viden neuspeh na volitvah leta 1924, ob tem da je v bistvu služila namenom režima z razbijanjem predvolilnih shodov slovenske narodne in komunistične stranke. Poleg tega sta bili znotraj nje dve struji, zmerna je hotela asimilacijo Slovencev doseči postopoma in nenasilno, radikalna struja pa s terorističnimi, torej s pravimi fašističnimi metodami.²⁵ Še pred tem se je slovenska fašistična delegacija predstavila tudi Mussoliniju v Rimu. Kakšnega vidnega rezultata od tega pač ni bilo, saj je v Novi dobi s tem v zvezi pisalo samo to, da so »Slovenci globoko hvaležni fašistični vladi za boljše varovanje in podporo.«²⁶ Kljub temu je režim, ne glede na politično usmerjenost, puščal vse manj manevrskega prostora za izražanje slovenske identitete, kar je med drugim leta 1925 privedlo tudi do razpusta Slovenske vladne stranke, njeni najbolj zagreti člani pa so postali sestavni del italijanske fašistične stranke.

Medtem je tudi v jugoslovanski državi vse bolj pereče postajalo nerešeno nacionalno vprašanje, čeprav seveda na drugačen način. V tem okviru so izstopali spori med srbskimi in hrvaškimi elitami, da ne govorimo o drugih razlikah med narodi in pokrajinami države.

21 O italijanski fašistični politiki do primorskih Slovencev glej poleg del Lava Čermelja in Milice Kacin-Wohinz še novejšo besedilo Gorazda Bajca *Zločini fašističnega režima na Slovenskem*.

22 Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje*, str. 258–259.

23 Patat, *Il Duce ha sempre ragione*, str. 27.

24 Dolenc, *Med kulturo in politiko*, str. 215–219; Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 92–94.

25 Sedmak, *Ustanovitev slovenske vladne stranke*, str. 115–135; Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 92–93.

26 Sedmak, *Goriška med vojnama*, str. 218–219.

Po znanem streljanju v parlamentu je kralj Aleksander izvedel državni udar, razpustil parlament in državo preimenoval v Kraljevino Jugoslavijo, v kateri naj bi od tedaj naprej živel le še en, jugoslovanski narod. Rekli bi, da je s tem orjunaški ideal postal resničnost, a kot se je izkazalo, je bil to utopični cilj. Razpuščene oziroma prepovedane so bile tudi vse politične stranke, čez dve leti, po oktroirani ustavi, pa so bile dovoljene le še vsedržavne, ne pa narodnostne oziroma plemenske stranke, kot se je temu tedaj reklo. Toda ustaši so leta 1934 nanj izvedli uspešen atentat in vse se je začelo nekako znova. Leta 1935 in 1938 so bile izvedene volitve, ki pa so bile javne in njihovi rezultati niso mogli razrešiti nobene temeljne dileme v državi.

Aleksandrov prvi minister general Petar Živković kot tudi kasnejši premier Milan Stojadinović sta vladala z menjavami populizma in trde roke. Tako se je tudi v glavnem toku jugoslovanskega političnega življenja pričela kazati tedaj mod(er)na avtoritarnost ob hkratnem povzdigovanju pomena množic, kar je privedlo do svojevrstne estetizacije javnega političnega nastopanja. Z zavestnim ali pa tudi nezavednim prevzemanjem vzorcev iz že fašističnih okolij so npr. politična zborovanja postajala vse bolj ideološko vznesena in ikonografsko bogata, tudi z militarističnimi obeležji. Pod slavnostnimi tribunami s politiki so bile razvrščene ravne in strumne vrste uniformiranih strankarskih milic, na Stojadinovičevih zborovanjih pa se je slišalo celo vzklike »Vodja, Vodja!« Taka slika oziroma paramilitaristične formacije v podobi bodisi zelenih ali plavih srajc, vaške zaščite, mestne straže ali slovenskih fantov so se pojavljale v vseh nacionalnih okoljih, tudi v Sloveniji.²⁷ Politični nasprotniki ob tem seveda niso izpustili priložnosti, da tega ne bi označevali kot fašizem. Posebej zlahka so take označbe meščanskim politikom dajali tedanji in tudi povojni marksistični avtorji. Aleksandrova diktatura je bila zanje monarhofašistična diktatura, režim generala Živkovića naj bi vladal v duhu jugofašizma, prevlada katoliške Slovenske ljudske stranke pod vodstvom Antona Korošca v Sloveniji pa naj bi pomenila klerofašizem. Šlo je seveda za pretiravanja, ki so se sklicevala na posamezne značilnosti strank, gibanj ali osebnosti. Kar zadeva diktaturo kralja Aleksandra je Branko Petranović upravičeno poudaril, da se pri njem ne more govoriti o fašizmu kot sistemu vladavine, predvsem pa da sploh ni bilo nobene politične osnove, na kateri bi lahko slonel tak režim. Le-ta ni imel zaslombe niti med najštevilčnejšim kmetstvom niti med srednjimi sloji, Jugoslovanska nacionalna stranka ni bila fašistična stranka, ni bilo partijske vojske, niti ni prišlo do t.i. sporazuma med delom in kapitalom itd. Tudi slovenski raziskovalec Jure Gašparič ob obravnavi diktature ni opazil kakšnih fašističnih značilnosti.²⁸

V času diktature je bilo značilno tudi nastajanje manjših političnih skupin, in sicer običajno okrog določenih tiskanih glasil, ki so sčasoma prerasla v neke vrste politična gibanja s povečini ekstremnimi političnimi nazori, ti pa so spet v določenem segmentu spominjali na fašistične. Je pa bilo tudi zanje značilno predvsem podpiranje diktature in zavzemanje za idejo o integralni jugoslovanski narod. V Sloveniji se je iz nekaterih predhodnih združenj leta 1934 oblikovalo Združenje borcev Jugoslavije – Boj, katerega glasilo je bil *Prelom*. Njegova značilnost je bilo fanatično zastopanje svojih idej ter prirerjanje množičnih zborovanj, ki so jih varovali vojaško formirani rediteljski odredi. Nasprotniki so ga seveda označili za fašističnega, česar se del njegovega vodstva niti ni branil. Gibanje je doseglo razmeroma veliko popularnost, a je pod vplivom večinske, tudi levičarske politike že leta 1935 razpadlo na dva dela, pri čemer je večji del pod vodstvom Avgusta Kusterja prešel k novemu gibanju Zbor.²⁹ Podobno, a manj odmevno je bilo gibanje okrog

27 Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 533.

28 Petranović, *Istoriografske kontroverze*, str. 72–76; Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 53–72.

29 Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, str. 428; Gligoričević, *Politički pokreti*, str. 59–61.

lista Borba, ki je sicer delovalo v okviru vsejugoslovanske Jugoslovanske akcije. Ob tem se je spet aktiviral neutrudni Marko Kranjc.³⁰ Se manj pomembno je bilo gibanje oziroma glasilo Pohod, spet v okviru vsejugoslovanske Narodne odbrane, a obe združenji je oblast razpustila leta 1937.

Poleg omenjenih gibanj pa je nekaj značilnih fašističnih potez kazalo predvsem še Jugoslovansko ljudsko gibanje Zbor, ki se je precej zasidrilo tudi v slovenskem prostoru. Njegova ideologija in tudi nadaljnje delovanje sta bila tesno povezana z njegovim ustanoviteljem Dimitrijem Ljotičem, srbskim pravnikom, ki se je v Franciji navzel idej Charlesa Maurrasa, ki je med drugim zavračal dosežke francoske revolucije, demokracijo in individualizem.³¹ Že takoj, ko se je začel uveljavljati v srbskem političnem življenju, je postal znan po širjenju izrazito konservativnih idej. Naslanjal se je na religijo, poudarjal pomen zadrug in domnevno pravega slovanskega načina proizvodnje ter kazal vse večji odpor do parlamentarne demokracije oziroma do demokracije sploh. Gibanje Zbor je nastalo v začetku leta 1935, ko je prišlo do združitve več manjših združenj, med katerimi je bila tudi Jugoslovanska akcija in del slovenskega gibanja Boj. Tudi Ljotić se ni izognil napadom na židovstvo, za katerega je ugotavljal, da so v njegovi službi razni protinarodni sistemi kot so kapitalizem, demokracija, individualizem in ateizem. Sam je priznal, da je med njegovo ideologijo in fašizmom precej podobnosti, a je izpostavil tudi razlike, med drugim dejstvo, da Zbor na oltar ni postavljaval države ali rase. V okviru jugoslovanske države, ki ji ni nasprotoval, se je zavzemal za načrtno gospodarstvo, predvsem za graditev stanovske zadrugne države.

V vodstvo Zbora so prišli tudi Slovenci, ki so poskrbeli, da se je vpliv in članstvo gibanja širilo tudi v Dravski banovini. V najožjem vodstvu je bil Fran Kandare, še bolj znan med zborišči pa je bil Danilo Gregorič, ki pa se je v Beogradu že povsem vživel v srbsko okolje. Tam je postal vodja zboriške mladine, šef odseka za propagando, svoj trenutek slave pa je doživel med vojno, ko je objavil knjigo »Samomor Jugoslavijec«, ki je bila ponatisnjena tudi v Nemčiji.³² V sami Sloveniji je bil ustanovljen banovinski odbor Zbora, na čelu z Arturjem Šturmom. Od leta 1936 je imelo gibanje tudi svoje istoimensko slovensko glasilo, osrednje v Beogradu pa se je imenovalo Otadžbina. Širjenje idej Zbora se je začelo s številnimi predavanji pristašev, med katerimi je bilo kar nekaj izobražencev, a večino članstva so tvorili delavci, kmetje in uradniki. Občasno je v Slovenijo prišel tudi Ljotić, njegovi tukajšnji govori so bili prežeti s protikomunizmom in protiliberalizmom, k čemur je ponavadi dodajal še malo misticizma. Tipično je bilo npr. njegovo retorično vprašanje: »Glejte tovariši, zakaj smo proti liberalni demokraciji in parlamentarizmu? Kratko in malo zato, ker je v njima klika nereda in neodgovornosti.«³³ T.i. Omladina Zbora je izdajala svoje knjižice, kot je bilo tedaj v navadi pri skoraj vseh političnih opcijah. Zbor je doživel nekaj podpore tudi med akademsko mladino, ustanovljen je bil Akademski pododbor, študentski pristaši pa so se zbirali v okviru kluba Edinstvo. Zaradi svoje glasnosti so zborišči na univerzi dajali vtis, da imajo nesorazmerno velik vpliv.³⁴ Toda njihov vpliv se je širil celo na srednje šole, med katerimi gre omeniti predvsem gimnazijo v Celju. Tam je bil sicer prvo ime Izidor Cergol, ki je leta 1939 obnovil izdajanje lista Zbor, vendar je bil tudi ta kmalu prepovedan. Cergol je vreden omembe tudi zato, ker je v zadnjem letu 2. svetovne vojne med nemško okupacijo in kot šef propagande v pokrajinski upravi Leona Rupnika spet imel priložnost širiti ljotičevsko ideologijo. Tudi tedaj

³⁰ Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, str. 426–427.

³¹ Cohen, *Serbia's Secret War*, str. 13–15.

³² Gregorič, *So endete Jugoslawien*; Grdina, *Danilo Gregorič*, str. 85.

³³ Ljotić, *Socialno politične osnove*, str. 30.

³⁴ Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom*, str. 234–242.

pa je našel podporo le med maloštevilnimi mladimi izobraženci, ki pa so zaradi podpore Rupnika in v ozračju ostrega protikomunističnega boja izvajali silovito propagando tudi proti parlamentarni demokraciji in za mesto Slovencev v t.i. novi Evropi pod nemškim vodstvom.³⁵

Čeprav je bil Ljotić v bistvu del srbske politične elite, pa je zapadal v ostre spore z drugimi politiki in zato nikdar ni dosegel, da bi se Zbor lahko preobrazil v normalno politično stranko. Kljub temu je na volitvah s svojo listo lahko sodeloval na parlamentarnih volitvah, pri čemer vidnega uspeha ni dosegel, v Dravski banovini je npr. leta 1935 dobil 2503 glasove, leta 1938 pa le še 1132 glasov, kar je bilo seveda daleč premalo za dosego poslanskega mandata.³⁶ Tudi drugače je vodja Zbora v jugoslovanskem okolju postal vse bolj kontroverzna osebnost, saj je odkrito pokazal svoje simpatije za nacistično Nemčijo, še bolj pa potem, ko se je s t.i. afero s Tehnično unijo pokazalo, da je s strani nacistov tudi financiran.³⁷ Poleg tega so njegovi pristaši v prav fašistični maniri uporabljali tudi nasilje. Ko so zborišči oktobra 1940 fizično napadli študente tehnične in tudi drugih fakultet v Beogradu, je vlada, ki se je že nekaj časa ukvarjala z idejo, da bi gibanje prepovedala, to sedaj tudi storila.³⁸ Zbor naj bi v zadnjem obdobju svojega življenja prav zaradi njegovega delovanja proti komunizmu podpiral tudi Anton Korošec, ki je tudi sicer v zunanji kot tudi notranji politiki vse bolj pogosto vlekel poteze v smeri približevanja državam osi.³⁹ Toda dejavnosti članov in pristašev Zbora s tem ni bilo konec; delovali so še naprej v ilegali, med drugim tudi v okviru organizacije Beli orli. Po okupaciji Srbije je Ljotić spet dobil svojo priložnost, to pot kot nemški kolaboracionist. Ustanovil je protikomunistično formacijo Srbski prostovoljski korpus, v čigar vrstah je bilo tudi nekaj slovenskih ljotičevcev. Del le-teh se je leta 1944 pod vodstvom že omenjenega Cergola umaknil v Ljubljano.

Ko govorimo o fašizmu oziroma nacizmu na Slovenskem je treba vsaj omeniti nemško manjšino, predvsem tisto v štajerskih mestih in na Kočevskem, ki se je v 30. letih, posebej pa po priključitvi Avstrije vse bolj nacificirala. To je povzročalo napetosti s slovenskim prebivalstvom, ki se je upravičeno čutilo ogroženo. To se je z okupacijo aprila 1941 izkazalo za povsem upravičen strah, pri čemer je tedaj veliko pripadnikov omenjene manjšine delovalo kot peta kolona, med samo okupacijo pa so jo vključili v nacistični okupacijski aparat in je pomagala oblastem pri raznarodovanju Slovencev. Je pa res, da se je tudi manjši del Slovencev pod vtisom zmagovite nemške sile v začetku priključil nacistični strani.

V Ljubljanski pokrajini je italijanska fašistična okupacijska oblast že od vsega začetka imela v načrtu fašizacijo celotnega družbenega življenja, v perspektivi pa tudi italijanizacijo, kar naj bi novo priključeno pokrajino v vseh pogledih izenačilo z ostalo državo. Ustanovljena je bila fašistična stranka, katere člani pa so lahko postali le italijanski državljani, kar pa Slovenci še niso bili. Sestavljali sta ju bojni fašij in ženski fašij, t.i. centri pomoči pa so bili namenjeni splošnemu uveljavljanju fašističnih ustanov med Slovenci. Za slovensko prebivalstvo so bile namenjene predvsem pomožne fašistične organizacije. V okviru ženskega fašija sta to bili organizacija kmečkih gospodinj ter organizacija delavk in hišnih pomočnic. Veliko truda so oblasti vložile v prodor med mladino, kjer so tudi s pomočjo raznih pomoči in tečajev dosegle nekaj vpisa v t.i. Italijansko liktorsko mladino Ljubljane. Na še večje težave so naleteli pri vzpostavljanju fašistične univerzite-

35 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 398–414.

36 Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića*, str. 41–47.

37 Mlakar, *Elemente des Faschismus*, str. 157.

38 Gligoričević, *Napad ljotičevaca*, str. 52–80.

39 Godeša, *Čas odločitev*, str. 78.

ne mladine, kjer so si pomagale z grožnjami z zaprtjem univerze. Strokovna, stanovska in interesna združenja pa so bila organizirana v skladu s fašistično korporativno ureditvijo v posamezne pokrajinske zveze, ki jih je na vrhu združeval pokrajinski korporacijski svet. Članstvo v omenjenih zvezah je bilo seveda obvezno.⁴⁰

Kot posledica prve svetovne vojne, naknadno pa še ekonomske krize, se je liberalna demokracija med obema vojnoma očitno znašla v hudi krizi. Eden od odgovorov na to so predstavljala razna ekstremna gibanja, pretežno desne proveniencie, od katerih so številna nosila očitna fašistična obeležja. To je, kot smo videli, veljalo tudi za Jugoslavijo oziroma Slovenijo, toda hkrati je tudi jasno, da tu ni šlo za »polnokrvna« fašistična gibanja. S tem v zvezi je zato treba omeniti vprašanje t.i. generičnega fašizma, kjer gre za razrešitev dileme, ali namreč obstaja zgolj en model »vzorčnega« fašizma ali pa gre za več nacionalnih vrst fašizmov, ki pa kljub svojim posebnostim zaslužijo to oznako. Zagovorniki koncepta o generičnem fašizmu kot merilo tako postavljajo nekaj temeljnih značilnih elementov in s tem posledično izpostavljajo kot fašizem predvsem kompleks italijanskega in nemškega fašizma/nacizma, medtem ko drugi v fašizem brez predsodkov uvrščajo pojave, ki segajo od Action française pa do avstrijskega Jörga Haiderja. Po Rogerju Griffinu kot najbolj uveljavljenem zagovorniku teorije o generičnem fašizmu (drugi je Wolfgang Schieder) je možno fašizem definirati na nekaj skupnih potezah in ideoloških načelih, ki so tako značilni za vse tipe fašizma. Toda, in to je najšibkejša točka njegove hipoteze, v ta obvezni nabor značilnosti ne uvršča antisemitizma. Ve se zakaj, namreč zaradi italijanskega fašizma, za katerega protijudovstvo vsaj v prvem obdobju ni bilo značilno.⁴¹ In če k temu dodamo še diskusijo, ali je fašizem sploh totalitarni sistem, kjer namreč spet postane vprašljiv italijanski fašizem, je jasno, da gre za večni krog znanstvenih diskusij, ki pa so za naš kratki pregled preveč dalekosežne.

Vprašanje je torej, kako naj z opisanega vidika označimo tistih nekaj političnih pojavov na Slovenskem, ki smo jih predstavili oziroma kako naj jih poimenujemo. Glede na dejstvo, da nekateri avtorji celo pri hrvaškem ustaštvu postavljajo pod vprašaj njegov fašistični značaj ali pa v tej zvezi govorijo o t.i. predfašizmu ali polfašizmu, je jasno, da je naša zadrega velika. Zadevni Oxfordov priročnik si pri tem n.pr. pomaga z definicijo o nezrelih fašizmih (abortive fascisms).⁴² Še bolj zanimivo je stališče italijanskega urednika zbornika o vzhodnoevropskih fašizmih, ki je postavil definicijo o lažnih, nepravilnih fašizmih.⁴³ Kakorkoli že, nujno se zdi vsaj v grobih obrisih preveriti, kateri ideološki in praktično-politični elementi vežejo gibanja, ki smo jih predstavili, na fašizem. Dejansko so bila vsa do neke mere usmerjena protikapitalistično in predvsem protikomunistično in nekatera, kot Orjuna, tudi protiklerikalno. Toda hkrati Orjuna ni bila proti parlamentarni demokraciji. Pri vseh je prisoten antisemitizem, toda pri vseh razen pri Zboru je bila to le neka načelna in splošna poza. Kar se tiče uporabe nasilja, sta bila zadevno načelno stališče in tudi praksa prisotna pri Orjuni in delno pri Zboru. Toda vse to je bilo nedozorelo, neizrazito in predvsem nikoli ni doseglo dimenzij, ko bi lahko resno ogrožalo obstoječi družbeni sistem in etablirane politične stranke. Führer princip je bil prisoten pri Ljotiću, a to je njemu v političnem boju bolj škodovalo kot koristilo.

Toda dva elementa, radikalni nacionalizem in korporativizem, sta bila značilna za vsa omenjena gibanja. Pri prvem je šlo predvsem za jugoslovanski integralni nacionalizem, kar je vsekakor zanimivo, vendar se s tem zmanjšuje nujnost, da ta gibanja sploh ozna-

40 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 58–74.

41 http://archivistorico.corriere.it/2003/marzo/10/Non_solo_nero_bruno_tutti_co_0_030310075.shtml (18.10.2011); <http://www.recensionidistoria.net/Schieder.pdf> (18.10.2011).

42 *Oxford Readers: Fascism*, str. 169–241; *Fascism: a Reader's Guide*, str. 229–253.

43 Ambri, *I falsi fascismi*.

čimo za slovenska, kljub slovenskemu članstvu. To je bil gotovo tudi razlog, da so ostajala na robu tedanjega slovenskega političnega življenja. To je dobro vnovčevala SLS, ki se je sicer s taktičnimi odmikanji le zavzemala za doseg slovenske avtonomije znotraj jugoslovanske države. Je pa res, da je znotraj katoliškega tabora prav v 30. letih začela delovati ekstremna politična skupina Stražarjev, ki je na podlagi papeških enciklik zagovarjala poleg katoliškega integralizma tudi slovenski nacionalizem. A tudi njen doseg je ostal omejen le na del študentske populacije.⁴⁴ Tudi ta skupina se je seveda zavzemala za stanovsko ureditev družbe oziroma za korporativizem, kar naj bi jo približevalo fašizmu. Toda koncept korporativizma je bil v 30. letih v iskanju nečesa novega na Slovenskem in tudi drugod skoraj splošno sprejeta ideja in tudi zato ne more biti odločilni kriterij pri razvrščanju političnih skupin med fašistične. Za neke vrste korporativizem so se namreč zavzemali celo slovenski liberalci. Proti stanovski ureditvi pa so bili seveda komunisti, ki so to idejo s pridom uporabljali, ko so večinske nasprotnike na Slovenskem označevali za klerofašiste. Edvard Kardelj je npr. za klerofašista razglasil celo krščansko-socialnega sociologa Andreja Gosarja, ki se je zavzemal za neke vrste harmonijo med delom in kapitalom.⁴⁵ Ironija zgodovine pri tem je, da je po mnenju nekaterih analitikov prav Kardelj po drugi svetovni vojni prek t.i. socialističnega samoupravljanja tudi sam uveljavljal nov tip korporativizma.⁴⁶ Z omembo slednjega pojava pa smo seveda že tudi končali iskanje sledi fašizma na Slovenskem.

Povzetek

BORIS MLAKAR

Fašizem in slovenske izkušnje

Slovenski narod je v prvi polovici 20. stoletja s fašizmom imel mnogo negativnih, celo usodnih izkušenj. Najprej je treba omeniti dvajsetletno raznarodovalno nasilje italijanskega fašizma nad primorskimi Slovenci, kot drugo pa okupacijo in zatem še hujše nasilje italijanskega fašizma in nemškega nacizma med 2. svetovno vojno. O omenjenih izkušnjah so bile izvedene že številne raziskave in objavljene tehtne študije, zato se v pričujočem besedilu omejujemo samo na prikaz tistih gibanj in političnih pojavov med samimi Slovenci, ki so imeli vsaj nekatere značilnosti fašizma, ali z drugimi besedami, skušamo odgovoriti na vprašanje, ali in v koliko je obstajal tudi slovenski fašizem.

Uvodoma je samo kot zanimivost treba omeniti pojav slovenske Narodne socialistične stranke, ki delovala v začetku 20. let, a jo je na nemško nacistično stranko vezala zgolj podobnost imena. Je pa v tem okviru bilo zanimivo srečanje enega izmed voditeljev stranke Branimirja Kozinca s Hitlerjem v Münchnu leta 1921, ki pa ni pustilo pri slovenski stranki nobenih posledic. Povsem drugačnega značaja pa je bilo gibanje, ki se je v približno istem času pojavilo pod imenom Organizacija jugoslovanskih nacionalistov oziroma Orjuna. Na podlagi tradicije mladinskih nacionalističnih društev in predvsem s ciljem bojevati se proti italijanski zasedbi Primorske so sprva večino članstva predstavljali primorski emigranti. Orjuna se je zato najbolj razširila v Dalmaciji in Sloveniji, kasneje tudi drugod po Jugoslaviji. Nekaj let je bila na čelu protiitalijanske kampanje na Primorskem, sredi 20. let pa jo je v tem pogledu postopoma nadomestil Tigr. Drugače je Orjuna zastopala stališče o enotnem jugoslovanskem narodu, pri čemer se je s svojimi

⁴⁴ Vidovič-Miklavčič, *Kratek oris korporativizma*, str. 22–23; Žebot, *Korporativno narodno gospodarstvo*.

⁴⁵ Kardelj, *Zbrana dela*, str. 276; Krašovec, *Stanovska država*.

⁴⁶ Lukšič, *Preoblečeni korporativizem*, str. 47–55.

nasprotniki, to so bili predvsem komunisti, klerikalci, nemška manjšina in separatisti, bojevala tudi z nasilnimi sredstvi ob uporabi značilne revolucionarne frazeologije. Prisoten je bil tudi antisemitizem. Voditelj slovenske Orjune je bil inž. Marko Kranjc. Po spopadu z delavci v Trbovljah leta 1924 je oblast dejavnost Orjune začela omejevati ter jo dokončno prepovedala leta 1929.

Na Primorskem je italijanska fašistična oblast skušala leta 1922 slovenske prebivalce pritegniti tudi z ustanovitvijo Slovenske vladne stranke, ki je v skladu z željami režima zastopala politiko stapljanja slovenskega in italijanskega prebivalstva, pri čemer bi Slovenci ohranili svoj jezik. Ker je zatem režim prešel na politiko popolne italijanizacije, takšno stališče ni imelo več nobenega smisla in je stranka bila kmalu razpuščena, medtem ko so v italijansko fašistično stranko odslej Slovenci stopali kot posamezniki, a ne toliko iz prepričanja, temveč iz potrebe oziroma nujnosti po ekonomskem preživetju. Medtem je v sami Jugoslaviji leta 1929 kralj Aleksander uvedel osebno diktaturo, ki pa kljub avtoritarnemu značaju ni imela fašističnih obeležij, po nekaj letih pa je spet prišlo do uvedbe sicer omejenega parlamentarnega sistema. Je pa kasneje pod vladno Milana Stojadinovića prišlo do t.i. pomasovljenja in tudi militarizacije javnih političnih zborovanj, kar je v določeni meri spominjalo na fašistično estetiko. V tem času se je pojavilo nekaj manjših in zanimivih političnih gibanj, ki so imela nekatere značilnosti, ki so sodobnike spominjale na italijanski fašizem. Med njimi gre omeniti Združenje borcev Boj ter gibanji okrog listov Borba in Pohod. Zastopala so idejo o enotnem jugoslovanskem narodu, nekatera pa so spominjala na fašizem predvsem po svojih javnih militariziranih nastopih. V okviru katoliškega tabora velja vsaj omeniti ekstremistično društvo Straža, ki se je zavzemalo za korporativno ureditev države in družbe.

Pomembnejše je bilo Jugoslovansko ljudsko gibanje Zbor, ki ga je v Srbiji ustanovil Dimitrije Ljotić, a se je razširilo tudi v Slovenijo, kjer je imelo svoje podpornike tudi med izobraženci, akademiki in celo dijaki. Zanj je bilo značilno zavračanje parlamentarne demokracije, nasprotovanje židovstvu in komunizmu ter poudarjanje pomena religije in t.i. slovanskega načina proizvodnje oziroma zadrug. Zbor je sodeloval tudi na obeh volitvah leta 1935 in 1938, a brez omembe vrednega uspeha. Med Slovenci je treba omeniti Izidorja Cergola, ki je kasneje med 2. svetovno vojno najprej bival v Srbiji kot član tedaj že kolaboracionistične Ljotičeve organizacije. Leta 1944 je prišel v Ljubljano, kjer je v okviru pokrajinske uprave Leona Rupnika vodil agresivno protikomunistično kampanjo, ki je imela določene nacistične in skrajno nacionalistične značilnosti. Že pred tem je italijanska okupacijska oblast v Ljubljanski pokrajini uvajala fašistični sistem, pri čemer so bile za Slovence dostopne le pomožne fašistične organizacije. Javno in gospodarsko življenje je bilo organizirano v skladu s fašistično korporativno oziroma sindikalno ureditvijo.

Iz omenjenega kratkega pregleda vsekakor izhaja, da med Slovenci pravega avtohtonega fašističnega gibanja ni bilo, pač pa je bilo kar nekaj obrobnih političnih skupin, ki so imele posamezne značilnosti generičnega fašizma. Med te spadajo protidemokratska usmerjenost, skrajni nacionalizem, protikomunizem, antisemitizem, avtoritarnost, kult voditelja, zavzemanje za stanovsko državo ipd. Vse to je bilo prisotno tudi v slovenskem političnem prostoru, a je bilo daleč od zadevnih razsežnosti in intenzivnosti v Italiji ali Nemčiji.

Viri in literatura

Arhivski viri

Archivio Centrale dello Stato (ACS), Roma, Ministero dell' interno, Direzione Pubblica sicurezza, Divisione Affari generali e riservati, G 1, Associazioni, b. 245.

Objavljeni viri

Ferenc, Tone, *Fašisti brez krinke: Dokumenti 1941-1942*. Maribor: Založba Obzorja, 1987.

Perovšek, Jurij, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929), Viri 13*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.

Elektronski viri

<http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Cop-Robert.PDF> (23.11.2006).

http://archiviostorico.corriere.it/2003/marzo/10/Non_solo_nero_bruno_tutti_co_0_030310075.shtml (18.10.2011).

<http://www.recensionidistoria.net/Schieder.pdf> (18.10.2011).

Monografije

Ambri, Mariano (ur.), *Ifalsi fascismi: Ungheria, Jugoslavia, Romania 1919-1945*. Roma: Jouvence, 1980.

Bartulović, Niko, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune: Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*. Split: Direktorium Orjune, 1925.

Cohen, Philip, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*. Texas: A&M University Press, 1996.

Dolenc, Ervin, *Med kulturo in politiko*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.

Fascism: a Reader's Guide. Aldershot, 1976, str. 229–253.

Gašparič, Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo*. Ljubljana: Modrijan založba, 2007.

Godeša, Bojan, *Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

Gregorič, Danilo, *So endete Jugoslawien*. Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag, 1943.

Hribar, Ivan, *Moji spomini: II. del: Osvobojevalna doba*. Ljubljana: Tiskarna Merkur, 1928.

Kacin Wohinz, Milica, Verginella, Marta, *Primorski upor fašizmu 1920-1941*. Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008.

Kacin-Wohinz, Milica, *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935*. Koper: Založba Lipa, 1990.

Kacin-Wohinz, Milica, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928, I. knjiga*. Koper: Založba Lipa, 1977.

Kardelj, Edvard, *Zbrana dela, Prva knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.

Klopčič, France, *Kritično o slovenskem zgodovinopisju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1977.

Krašovec, Stane, *Stanovska država brez maske: Vladimir Kostanjevec*. Ljubljana: Tominc Tone, 1934.

Kremenšek, Slavko, *Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1972.

- Ljotić, Dimitrije, *Socialno politične osnove sodobne Jugoslavije*. Maribor: O. Z., 1938.
- Marinko, Miha, *Moji spomini*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971.
- Matković, Hrvoje, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb: Liber, 1972.
- Mikuž, Metod, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Mlakar, Boris, *Slovensko domobranstvo 1943-1945: Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Oxford Readers: Fascism*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1995.
- Patat, Luciano, *Il Duce ha sempre ragione: Il fascismo in provincia di Gorizia e nella Bassa Friulana*. Gradisca d'Isonzo: Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale »Leopoldo Gasparini«, 2009.
- Perovšek, Jurij, *Liberalizem in vprašanje slovenstva: Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Petranović, Branko, *Istoriografske kontroverze*. Beograd: Službeni list SRJ, 1998.
- Sedmak, Drago, *Goriška med vojnama: Slovenci in fašizem na Goriškem 1920-1926 (Slovenska vladna /fašistična/ stranka)*. Gorica: Društvo RAT-SLOGA, 2009.
- Statut in program organizacije jugoslovenskih nacionalista*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1923.
- Stefanović, Mladen, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945*. Beograd: Narodna knjiga, 1984.
- Stojadinović, Milan, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: Otokar Kerševani, 1970.
- Šuklje, Fran, *Sodobniki mali in veliki*. Ljubljana: Založba Satura, 1933.
- Vidmar, Josip, *Moj obraz*. Ljubljana: Modrijan, 2011.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Zečević, Momčilo, *Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929*. Maribor: Založba Obzorja, 1986.
- Žebot, Ciril, *Korporativno narodno gospodarstvo*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1939.

Razprave

- Bajc, Gorazd, Zločini fašističnega režima na Slovenskem. *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010, str. 127–138.
- Dolenc, Ervin, Italijanski fašizem, Slovenci, slovenski fašizem. *Zgodovina v šoli*, let. 10, 2001, št. 1, str. 18–26.
- Đurašković, Stevo, Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). *Časopis za suvremenu povijest*, let. 43, 2011, št. 1, str. 225–246.
- Friš, Darko, Aktivnosti mestnega odbora Orjune v Mariboru v prvem letu delovanja. *Studia Historica Slovenica*, let. 4, 2004, št. 2–3, str. 507–527.
- Gligorijević, Branislav, Profašistička organizacija »Orjuna« i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije. *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1975, str. 123–134.
- Gligorijević, Branislav, Politički pokreti i grupe sa nacionalsocijalističkom ideologijom i njihova fuzija u Ljotićevom Zboru. *Istorijski glasnik*, let. 17, 1965, št. 4, str. 35–83.
- Gligorijević, Branislav, Napad Ljotićevaca na studente Tehničkog fakulteta u Beogradu u oktobru 1940 i rasturanje Ljotićevog »Zbora«. *Istorijski glasnik*, let. 15, 1963, št. 2, str. 52–80.
- Gligorijević, Branislav, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). *Istorija XX. Veka, Zbornik radova V.*, 1963, str. 315–393.

- Grdina, Igor, Vladimir Levstik v času in prostoru. *Hilarij Pernat, Vladimir Levstik*. Maribor: Obzorja, str. 207–318.
- Grdina, Igor, Danilo Gregorič. *Nova slovenska biografija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009, str. 77–86.
- Legiša, Lino, Odgovor slovenskih pisateljev na fašistično zatiranje. *Pazinski memorijal* 9. Pazin: [s.n.], 1976, str. 241–244.
- Lukšič, Igor, Preoblečeni korporativizem na Slovenskem. *Časopis za kritiko znanosti*, let. 20, 1992, št. 148-149, str. 47–55.
- Melik, Jelka, Orjunaši na sodišču. *Kronika*, let. 37, 1989, št. 3, str. 247–253.
- Mlakar, Boris, Elemente des Faschismus in einigen politischen Bewegungen in Slowenien 1918-1945. *Jahrbuch für Zeitgeschichte*, 1980/1981, str. 151–162.
- Perovšek, Jurij, Srečanje Hitler – Kozinc. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 270.
- Perovšek, Jurij, Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 34, 1994, št. 2, str. 163–176.
- Sedmak, Drago, Ustanovitev slovenske vladne stranke na Goriškem 1922. *Goriški letnik*, št. 6, 1979, str. 115–136.
- Šuštar, Branko, Ekonomska Orjuna: poskus gospodarske organizacije jugoslovanskih nacionalistov v 20-ih letih tega stoletja. *Kronika*, let. 38, 1990, št. 3, str. 144–146.
- Šuštar, Branko, Organizacija jugoslovanskih nacionalistov in izgredi v Slovenski Bistrici aprila 1923. *Zbornik občine Slovenska Bistrica*, zv. 2. Slovenska Bistrica: Skupščina občine, 1990, str. 240–249.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, Kratak oris korporativizma na Slovenskem 1929-1941. *Zgodovina v šoli*, let. 10, 2001, št. 2, str. 22–23.

DRUGA SVETOVNA VOJNA – PRELOMNICA V SLOVENSKI NARODNI IN DRŽAVOTVORNI EMANCIPACIJI

Večkrat se je pokazalo, da so možnosti korenitejših sprememb meja in državnih okvirov izvedljive le ob večjih mednarodnih prelomnicah, kot jo je predstavljala II. svetovna vojna. V obeh sovražnih taborih na Slovenskem sprejetje jugoslovanskega državnega okvira ni bilo povsem samoumevno, vendar je spričo znanega medvojnega razpleta uresničitev nacionalnih ciljev pripadla OF. Na podlagi pravice do samoodločbe sprejeti avnojski odloki o federalni ureditvi jugoslovanske države, kjer so Slovenci pridobili nekatere pomembne attribute državnosti, so pomenili pomemben prelom s Karadorđevićevo predvojno Jugoslavijo.

Ključne besede: Slovenija, Jugoslavija, nacionalno vprašanje, nacionalno-politični programi, druga svetovna vojna

I.

Po Ericu Hobsbawmu imenovano kratko dvajseto stoletje je bilo po političnih, ideoloških in geostrateških spremembah izjemno razgibano. Zaznamovale sta ga dve svetovni vojni in pa konec hladne vojne, ki je z padcem berlinskega zidu pripeljal do novih tektonskih sprememb v mednarodnih odnosih. Večkrat se je pokazalo, da so možnosti korenitejših sprememb meja in državnih okvirov izvedljive le ob večjih mednarodnih prelomnicah. V tem kontekstu so bili prebivalci Slovenije v prejšnjem stoletju postavljeni pred izbiro, kako se opredeliti kar trikrat, in sicer ob koncu prve svetovne vojne leta 1918, v času druge svetovne vojne med letoma 1941 in 1945 ter po padcu berlinskega zidu v letih 1989/1991. Ob mnogih skupnih značilnostih, pa je bil razvoj ob vsaki od naštetih prelomnic seveda specifičen. Druga svetovna vojna je bila totalna vojna, ki je imela dotlej neslutene razsežnosti tako po geografski globalni razširjenosti kot tudi po uporabi najsodobnejših tehnoloških sredstev, pa tudi po nasilju in številu smrtnih žrtev, zlasti med civilnim prebivalstvom.

Po kratki aprilski vojni, ko je bila Kraljevina Jugoslavija napadena s strani sil osi, je 17. aprila 1941 jugoslovanska kraljeva vojska podpisala kapitulacijo. Posledica aprilske katastrofe je bila zasedba in razkosanje njenega ozemlja. Večino ozemlja so si prilastile sosednje države napadalke (Nemčija, Italija, Madžarska in Bolgarija), v osrednjem delu je nastala t. i. Neodvisna država Hrvatska (NDH), Srbija v mejah izpred 1912, povečana za Banat in Kosovsko Mitrovico, pa je bila pod neposredno nemško vojaško upravo ter je imela pod Milanom Ačimovićem in Milanom Nedićem omejeno avtonomijo.

Z aprilsko vojno je posebno težak postal položaj slovenskega naroda, ki ni bil le okupiran, temveč tudi razkosan. Nemški okupator je zasedel Štajersko in Gorenjsko, Italijani so na ozemlju Dolenjske in Notranjske ustanovili Ljubljansko pokrajino, Prekmurje so zasedli Madžari, najmanjši del (pet vasi v okolici Bregane) pa je po razmejitvi med nacistično Nemčijo in Neodvisno državo Hrvaško pripadel slednji. Če upoštevamo že

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, bojan.godesa@inz.si

predvojni položaj Slovencev, ki so živeli v štirih državah (poleg matične Jugoslavije, še v Italiji, v Nemčiji (Avstriji) in na Madžarskem), je bilo po okupaciji slovensko narodnostno ozemlje razdeljeno na 11 upravnih enot, od katerih je imela le Ljubljanska pokrajina središče na ozemlju današnje Republike Slovenije. Kakšna prihodnost je bila namenjena slovenskemu narodu v načrtih osnih sil, je bilo razvidno ne le iz raznarodovalnih ukrepov okupatorjev, temveč tudi npr. iz pogodbe o nasledstvu, kjer Slovenija oziroma Slovenci za razliko od Hrvaške in Srbije sploh niso bili omenjeni, kar je še dodatno potrjevalo mnenje, da za Slovence kot etnično enoto ni prostora v »novem« evropskem redu.

Kljub temu, da sta tuja zasedba in razkosanje postavila slovensko prebivalstvo pred verjetno najtežjo preizkušnjo, saj je bila njihova usoda v primeru zmage sil osi skrajno negotova, pa so jo po drugi strani mnogi dojeli tudi kot priložnost za uveljavitev nacionalno emancipatoričnih teženj. V takem težavnemu položaju je okupacija predstavljala za Slovence povsem nov položaj, ki dolgoročno ni imel samo slabih posledic. Vsi so se namreč zavedali, da je s kraljevsko Jugoslavijo, ki se je zrušila, konec tudi predvojnega političnega in nasploh vrednostnega sistema, kar pa seveda še ni samodejno in pri vseh pomenilo tudi želje po spremembi predvojnega razmerja političnih moči. Z ustanovitvijo NDH so bili prekinjeni tudi fizični stiki z drugimi jugoslovanskimi narodi in Slovenci so ostali sami in prepuščeni samim sebi. Po drugi strani se je tako odpirala tudi možnost za nov razmislek o prihodnjem narodovem življenju in nenazadnje tudi o bodočem državnem okviru. Nakazovala se je (vsaj teoretično) možnost, da iz vidika naših nacionalnih interesov odločamo o odnosu do bodočih morebitnih povezav. Hkrati pa so tedanje razmere dovoljevale, da pridejo na dan tudi morebitni do tedaj iz različnih razlogov skriti in prikrivani načrti o bodoči usodi slovenskega naroda, ki bi odprli nove perspektive njegovemu nadaljnjemu razvoju.

Jugoslovanska država dejansko (de facto) tako ni več obstajala, saj je bila za osne sile in za zagovornike »novega reda« le versajska tvorba, tako da so npr. ob razdelitvi njenega državnega premoženja govorili le še o »bivšem jugoslovanskem prostoru«. Zanje je njen vojaški poraz hkrati pomenil tudi debelacijo Jugoslavije.¹ Takega stanja (to je okupacije in razkosanja) pa niso sprejele zavezniške sile (sprva le zahodne, saj je Sovjetska zveza zaradi pakta z nacistično Nemčijo maja 1941 izgnala jugoslovanskega veleposlanika in šele septembra 1941 obnovila stike, takrat že z begunsko kraljevo vlado) in so podobno kot tudi druge vlade v begunstvu (npr. poljska, češkoslovaška itd.) tudi jugoslovansko kraljevo v Londonu še naprej priznavale kot legitimnega in legalnega jugoslovanskega zastopnika, tako da je v mednarodnem zavezniškem svetu formalno-pravno (de iure) vseskozi obstajala kontinuiteta jugoslovanske države. Zato dejansko, kljub nekaterim drugačnim medvojnimi razlagam, vprašanje jugoslovanskega državnega okvira z mednarodnopravnega vidika niti ni bilo vprašljivo, bolj je bilo odprta dilema, kdo lahko predstavlja, po vsem tem kar se je med vojno dogajalo na tleh Jugoslavije, tisto notranjo kohezivno silo, ki bi bila sploh sposobna obnoviti državo. Za zahodno razmišljanje, torej za pogled tistih, ki so ključno vplivali na razvoj dogodkov v Jugoslaviji o tej dilemi, je značilna razlaga Churchillovega sina Randolpha papežu Piju XII. poleti 1944, da »je Tito edino žarišče, ki bi lahko povežalo vse te nesložne elemente.«²

Medvojno dogajanje na Slovenskem lahko označimo kot prepletanje marsikdaj protislovnih procesov, zajetih v pojmi okupacija, kolaboracija, osvobodilni boj, revolucija in državljanska vojna, ki sicer še danes nimajo enoznačne in dokončne ocene. V teh kompleksnih razmerah sta se izoblikovala dva, med seboj sovražna tabora, na eni strani osvobodilno gibanje pod vodstvom slovenskih komunistov in na drugi strani protirevolucionarni

1 Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, str. 73–90.

2 Pleterski, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, str. 338.

tabor. Kljub medsebojni sovražnosti se je v obeh taborih izoblikoval narodnopolitičen cilj, ki se je zavzemal za Zedinjeno Slovenijo v federativno oblikovani, obnovljeni in razširjeni jugoslovanski državi. Samoumevno je, da je tak program predvideval zmago protifašistične koalicije. Kljub tej navidezni podobnosti pa so med njim obstajale tudi pomembne razlike. Tako se je osvobodilno gibanje zavzemalo za republikansko ureditev, medtem ko je protirevolucija zaradi legalističnega principa precej časa vztrajala na monarhistični ureditvi. Legalizem je protirevoluciji ustrezal pretežni del vojne, a so se mu v zaključnem obdobju zaradi sporazuma med voditeljem osvobodilnega gibanja Josipom Brozom Titom in predsednikom kraljeve begunske vlade Ivanom Šubašičem dejansko odrekli. Sicer pa osvobodilno gibanje vprašanja monarhije zaradi mednarodno političnih razlogov med vojno taktično ni posebej izpostavljalo. Osvobodilnemu gibanju je uspelo na specifičen način legitimirati svoj položaj pred zavezniki v protihitlerjevski koaliciji. S stališča mednarodne zavezniške skupnosti prevzem oblasti zaradi sporazumov med Titom in Šubašičem ni bil izpeljan na revolucionaren način (na mesto predsednika začasne vlade je Tita marca 1945 imenovalo kraljevo namestništvo), to pa seveda ni pomenilo, da nova oblast na notranjepolitičnem področju ni začela uvajati sprememb, ki so pretrgale kontinuiteto s predvojno družbeno ureditvijo. Po drugi strani tudi drži, da so bili dosledno privrženi monarhiji predvsem slovenski liberalci, medtem ko bi se bili v katoliškem taboru v končni konsekvenci pripravljeni prilagoditi tudi republikanski ureditvi. Poleg tega je Osvobodilna fronta bistveno bolj poudarjala pravico do samoodločbe in atribute državnosti, ki naj bi jih Slovenija pridobila kot federativna enota v novi jugoslovanski skupnosti, kot pa nasprotna stran, ki je na avtonomni položaj Slovenije gledala z izrazito pragmatičnega vidika, brez večjih ambicij na državnopravnem področju. Tu so bile vsebinske razlike največje. Hkrati velja omeniti, da je trialistična inačica notranje federativne državne ureditve monarhije (srbska dinastija Karadjordjevičev), ki jo je zagovarjala protirevolucionarna stran, že v izhodišču v veliko večji meri predstavljala nevarnost pred prevlado tudi v novi državi, kot pa je to veljalo za federalistični koncept (pet ali šest federalnih enot) osvobodilnega gibanja. Močno se je razlikoval tudi vpliv, ki so ga imeli Slovenci pri oblikovanju novih notranjih razmerij v Jugoslaviji. V osvobodilnem gibanju je Edvard Kardelj, ki je imel zelo pomembno vlogo v KPJ, odločilno oblikoval nacionalno politiko na jugoslovanski ravni in je bil teoretični utemeljitelj avnojskih odlokov, medtem ko na protirevolucionarni strani po Koroščevi smrti med slovenskimi politiki ni bilo osebe, ki bi lahko krojila jugoslovansko politiko.

Poleg javno deklariranega narodnopolitičnega programa, skupnega vsem ključnim političnim dejavnikom, se je med vojno pojavilo kar nekaj pomembnih in zanimivih izjem pa tudi geneza nastanka programa in v nekaterih pogledih tudi njegovo razumevanje (zlasti glede stopnje federativnosti) je bilo pri obeh taborih nekoliko različno. Predvsem pa se je pojavljala cela vrsta dilem in vprašanj, povezanih z narodnopolitičnimi cilji skozi celotno dobo okupacije.

II.

Konec aprila 1941 ustanovljeno Osvobodilno fronto slovenskega naroda so sestavljale temeljne skupine (KPS, katoliška skupina, slovensko usmerjen del Sokola in kulturni delavci) in plenumske skupine, ki jih je bilo okoli 10. V izvršnem odboru Osvobodilne fronte so imeli zastopnike le predstavniki temeljnih skupin, kar kaže, da so te imele pomembnejšo vlogo kot plenumske skupine in so predstavljale jedro organizacije. Do dolomitske izjave je imela Osvobodilna fronta nekaj koalicijskih značilnosti, ni pa nikoli bila koalicija enakovrednih partnerjev. KPS je imela dejansko vodilno vlogo od samega začetka organiziranja odpora in si je zagotovila monopolni položaj v partizanski vojski, propagandi in varnostnoobveščevalni službi. Iz tega sledi, da je bilo tudi glede sloven-

skega nacionalnega vprašanja v Osvobodilni fronti odločilno stališče KPS. Slovenski komunisti so vseskozi vztrajali na načelni pravici do samoodločbe narodov in na programu Zedinjene Slovenije.³ To je bilo njihovo temeljno izhodišče.

Najbolj natančno je zajeto stališče slovenskih komunistov do nacionalnega vprašanja v tem prvem obdobju okupacije v »Geslih našega osvobodilnega boja«, kjer je izpostavljena pravica do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve ter osvoboditev in združitve razkosanega slovenskega naroda, všteti koroške in primorske Slovence.⁴

V temeljnih točkah Osvobodilne fronte, ki veljajo za njen program, je odnos do jugoslovanske države nekoliko dvoumen. Ko so bile na četrtem zasedanju vrhovnega plenuma OF 1. novembra 1941 sprejete temeljne točke, ki veljajo za program Osvobodilne fronte, so na zahtevo Nagodetove skupine Stara pravda vključili tudi stališče, da Osvobodilna fronta ne priznava razkosanja Jugoslavije. Toda taka definicija je bila v delnem nasprotju s točko, ki je bila naknadno dodana 21. decembra 1941 in je izrecno poudarjala, da bo po narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Zedinjene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil narod sam.⁵ Tako je ostajalo vprašanje državnega okvira v bistvu odprto. Slovenski komunisti so zagovarjali stališče, da mora slovenski narod na temelju pravice do samoodločbe najprej doseči suverenost, šele na teh osnovah pa bodo razpravljali o njegovih morebitnih povezavah.

Za jugoslovanski državni okvir se je KPS dokončno odločila po bihaškem zasedanju Avnoja konec leta 1942. To spremembo je Kardelj v pismu J. B. Titu sredi decembra 1942 komentiral, »da je sedaj že očitno, da se lahko bomo mednarodno najlažje utrdili prav čez Jugoslavijo«, na kar je prvi opozoril že sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja Janko Pleterski.⁶ To sicer ni pomenilo, da so komunisti jugoslovanski državni okvir dotlej vseskozi odklanjali, temveč le, da se glede tega vprašanja še niso dokončno izjasnili. Pleterski je v že omenjeni razpravi zapisal, da »je razmerje KPJ do Jugoslavije bilo razmerje revolucije do državnega okvira, ki daje najboljše možnosti«.⁷

Z dokončno odločitvijo komunistov za jugoslovanski državni okvir je bilo takoj jasno, da bo nova država zgrajena na drugačnih temeljih od predvojne kraljevine. Ostajalo pa je odprto vprašanje formalno-pravne rešitve jugoslovanskega nacionalnega vprašanja, s katero bi jasno podčrtali razliko od predvojne države. Na bihaškem zasedanju Avnoja, kjer ni bilo slovenskih in makedonskih predstavnikov, tem vprašanjem niso posvetili večje pozornosti. Nasprotno pa se je Kardelj, ki je bil v času bihaškega zasedanja Avnoja v Sloveniji, zavedal izjemnega pomena teh vprašanj ter je posebej poudarjal, da je potrebno vstop jugoslovanskih narodov v novo državno skupnost izpeljati po načelu samoodločbe narodov. Na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu je bil na podlagi pravice do samoodločbe narodov sprejet odlok o federativni ureditvi nove države, kar je pomenilo uveljavitev Kardeljevega koncepta. Tako lahko štejemo Kardelja za idejno-teoretičnega utemeljitelja druge Jugoslavije. V tem kontekstu je imel tudi kočevski zbor odposlancev slovenskega naroda na začetku oktobra 1943 predvsem manifestativno vlogo, potrdil je slovensko odločitev za življenje v skupni jugoslovanski državi. Ni pa bilo na kočevskem zboru Slovincem danih nobenih vnaprejšnjih zagotovil o njihovem položaju v novi državni skupnosti, tudi to je bilo prepuščeno bodočemu razvoju dogodkov.⁸

3 Slovenska novejša zgodovina, str. 610.

4 DLRS, I/10.

5 DLRS, I/112.

6 Pleterski, *Temelji jugoslovanske federacije*, str. 44.

7 Prav tam.

8 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 132.

III.

Slovenska protirevolucija je skupna oznaka za vse tiste politične skupine, ki jih je družilo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte in partizanstva. Sicer pa je kazala pisano podobo tako po raznolikosti skupin kot tudi po mnogoplastni dejavnosti. Najpomembnejše so bile predvojne tradicionalne stranke, zlasti katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS) in pa skupine, ki so tvorile liberalni blok. Za nasprotnike partizanstva je bila značilna organizacijska kot tudi geografska neenotnost, saj je enega od dejavnikov predstavljala tudi politična emigracija v Veliki Britaniji in Ameriki, ki je odšla iz domovine ob okupaciji. Pomemben dodatni vidik neenotnosti in razpršenosti protirevolucionarnega tabora je bil ta, da je del zaradi nasprotovanja komunistični revoluciji javno kolaboriral z okupatorji, kar je seveda pogojevalo razlike v javnem opredeljevanju do narodnopolitičnih ciljev. V drugačnem položaju je bil ilegalni del protirevolucije in tisti v tujini, ki pri oblikovanju narodnopolitičnih ciljev nista imela tovrstnih težav razen seveda, da jih je moral prvi objavljati tajno.

V SLS so 30. marca 1941 sicer med drugim sklenili, da njeno vodstvo in njeni organi ne bodo sodelovali z oblastmi sovražnih držav,⁹ vendar sta v nasprotju s to odločitvijo voditelja SLS Fran Kulovec in Miha Krek skušala 5. aprila 1941, torej dan pred napadom na Jugoslavijo, preko slovaškega posredništva v Beogradu pri nemških oblasteh v Berlinu doseči, da bi bila ustanovljena skupna slovensko-hrvaška država ali pa samostojna slovenska država pod nemško zaščito.¹⁰ Razlog za tako korenito spremembo stališča je bilo razkritje nemških načrtov v zvezi z Jugoslavijo, ki so predvidevali ustanovitev hrvaške države. Pri Kulovcu pa je bil prisoten tudi močan dvom, da bo Jugoslavijo še kdaj mogoče obnoviti. V novih razmerah se je najboljši položaj obetal Hrvatom (predvidena ustanovitev samostojne države), zato se je celotno pobuda usmerila k podobni rešitvi tudi za Slovence, tako da je za tedanji vrh katoliške politike hrvaški primer predstavljal vzor. V skladu s to usmeritvijo je skušal v Ljubljani ban Dravske banovine Marko Natlačen prodreti z idejo samostojne slovenske države pod nemško zaščito, a je bil v svojih poskusih neuspešen, ker na nemški strani ni bilo nikakršnega posluha za to pobudo. Kasnejše Natlačeno delovanje (naslonitev na Italijane in poskus združitve slovenskega ozemlja pod Italijo, ustanovitev konzultativne komisije in njen obisk v Rimu pri papežu in Mussoliniju, ponoven poskus navezave stikov s Hitlerjem) je pomenilo nadaljevanje s strani Kulovca in Kreka začete pobude, ki je izvirala iz prepričanja o dolgotrajnosti prevlade sil osi ter prepričanja, da v takih razmerah obnovitev Jugoslavije ni verjetna. S poskusi pridobiti si podporo na osni strani je Natlačen prenehal šele po obisku v Rimu junija 1941 in še to ne zato, ker bi menil, da je ta politika zgrešena, temveč, ker na drugi strani ni bilo nobenega pozitivnega odgovora. Usoda Slovenije je bila zapečatenata že pred napadom na Jugoslavijo, ko je Hitler v pripravah na njeno okupacijo posebej poudaril, da Slovenci (in Srbi) nikoli niso bili nemški prijatelji, tako da je bilo Kulovčevo in Natlačeno delovanje že vnaprej obsojeno na neuspeh. Problematično delovanje SLS, ki je bilo tudi v nasprotju s tedanjo usmeritvijo jugoslovanske vlade in njene pokroviteljice Velike Britanije zato odpira celo vrsto (moralno-etičnih, formalno-pravnih, političnih itd.) vprašanj, ki jih lahko strnemo v ugotovitev, da je šlo za politično usmeritev, ki je bila v nasprotju z dolgoročnimi slovenskimi interesi in jo je kot tako ocenila večina političnih dejavnikov. Glavno breme zgrešene politične usmeritve Slovenske ljudske stranke v kritičnih aprilskih dneh, katere pobudnik je bil Kulovec, je tako po spletu okoliščin padlo na Natlačena, kateremu je sicer uspelo v domačih razmerah zadržati vodilni položaj v stranki, a je bil v očeh Britancev moralno-politično diskreditiran.

⁹ Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 237.

¹⁰ ADAP, str. 383 in *Slovenski zbornik 2007*, str. 348–349.

Po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo je postalo prepričanje v zmago zaveznških sil vsesplošno. Kljub temu zaupanje v obnovo Jugoslavije v katoliškem taboru tudi zaradi obstoja NDH in obračunavanja ustaškega režima s Srbi še vedno ni prevladalo. Tedanja vodilna osebnost katoliškega tabora v domovini Natlačen se je tako sprva celo bolj nagibal k samostojni slovenski državi, a se ni povsem jasno opredelil do septembra 1941, ko se je odločil za Jugoslavijo, katere federalni del naj bo Zedinjena Slovenija. Takrat je prišlo do pogovorov in do oblikovanja narodnopolitičnega programa v dogovoru med Natlačenom, vodjem SLS v domovini, in Kramarjem, voditeljem slovenskih liberalcev, ki je predvideval: »1) Obnovljeno in razširjeno Kraljevino Jugoslavijo 2) Samostojen in ravnopraven sestavni del Jugoslavije bodi svobodna Slovenija z vsem njej na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarskim in prometno zaokroženim ozemljem 3) Notranja ureditev obnovljene Jugoslavije se mora izvršiti v soglasju vseh njenih sestavnih delov na podlagi enakosti pravic in dolžnosti na federativni podlagi.«¹¹ Pri Natlačenu je šlo glede poudarjanja federativnega načela bolj ali manj za nadaljevanje predvojne usmeritve, čeprav je Kramerju popustil v toliko, da je bila na prvem mestu omenjena Jugoslavija, medtem ko je sprejetje federativnega načela za liberalce predstavljalo veliko prelomnico, posebej če se ozremo na njihova predvojna stališča glede nacionalnega vprašanja in notranje državne ureditve (unitarizem in centralizem). Sicer pa je postal narodnopolitični program slovenske protirevolucije odslej stalnica in ga zasledimo v vseh nadaljnjih političnih izjavah. Tako je ta program 23. novembra 1941 na londonskem radiu (od tu poimenovanje »londonske točke«) predstavil Alojzij Kuhar. Enako stališče je razvidno spomladi 1942 v programu Slovenske zaveze in nato v narodni izjavi iz jeseni 1944, ki jo je izdal Narodni odbor za Slovenijo. Končno pa se pojavlja še v zadnjem domačem ilegalnem dejanju slovenske protirevolucije, to je na »zgodovinski seji prvega slovenskega parlamenta« na Taboru 3. maja 1945.¹²

IV.

Uresničitev nacionalnih ciljev je spričo na znani medvojni razplet pripadla slovenske-mu osvobodilnemu gibanju. Tako so na podlagi pravice narodov do samoodločbe sprejeti avnojski odloki o federalni ureditvi nove jugoslovanske države pomenili pomemben odmik od Karadjordjevičeve predvojne Jugoslavije in korak k formalno pravni vzpostavitvi slovenske državnosti. V državnopravnem pogledu so Slovenci v novi jugoslovanski skupnosti pridobili nekatere pomembne attribute državnosti, pa tudi pomen in vpliv Slovenije in Slovencev je bil novi državi večji kot pa v predvojni monarhiji. Kljub temu, da novejše raziskave izpod peresa Jurija Perovška, Ervina Dolenca, Jureta Gašpariča, Žarka Lazarevića, Mirka Stiplovška, Andreja Rahtena in ostalih prepričljivo kažejo, da položaj slovenskega prebivalstva v Jugoslaviji med obema vojnoma niti ni bilo tako slab oz. celo da je le-to doživelo znaten razvoj v vseh pogledih, pa ostaja dejstvo, da si po aprilski katastrofi leta 1941 prav nihče s strani slovenskih političnih subjektov ni želel preproste obnovitve predvojnih razmer. Pred vojno je sicer uspelo SLS pod Koroščevim vodstvom z njegovo oportunistično politiko, kot se je načelnik katoliške stranke sam izrazil, v drugi polovici tridesetih let izposlovati določene ugodnosti. Te so izviralne iz specifičnih razmerij v jugoslovanski državi, kjer je imela SLS položaj jezička na tehtnici, toda po sporazumu med Cvetkovićem in Mačkom je ta vloga ugasnila in v Sloveniji naj bi se po besedah Natlačna počutili kot peto kolo. Tudi prizadevanja za ustanovitev banovine Slovenije so bila, kljub javnem zavzemanju zanj, v tedanjih okoliščinah skrajno vprašljiva, česar se je bolj ali

¹¹ Vodušek-Starič, *Dosje »Mačkovšek«*, str. 140.

¹² Godeša, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, str. 71–83.

manj zavedalo tudi vodstvo SLS, tako je ostal pred vojno temeljni cilj o formalno-pravni avtonomiji neuresničen.

Lahko rečemo, da so z drugo svetovno vojno Slovenci postali v nacionalnem pogledu bolj zreli in to obdobje predstavlja pomembno prelomnico v nacionalnem pogledu predvsem z vzpostavitvijo lastne državnosti, sicer v okviru federativno urejene jugoslovanske države. Z opredelitvijo slovenskih liberalcev (in tudi socialistov) za federativno ureditev jeseni 1941 na slovenskem političnem prizorišču pa tudi ni bilo več politične skupine, ki bi zagovarjala unitarizem in centralizem.

Razčlemba v naslovu zastavljene tematike kaže, da je bilo med političnimi dejavniki sicer odprtih več različnih opcij glede rešitve slovenskega državnopravnega okvira, med katerimi ni bila izključena niti misel na slovensko državo. Pri tem je potrebno dodati, da je šlo le izjemoma za zamisli, ki so bile *conditio sine qua non* njihovega trenutnega političnega delovanja, prevladovalo je namreč razmišljanje o samostojni slovenski državi kot zasilni možnosti rešitve slovenskega vprašanja, če Jugoslavije ne bi bilo mogoče obnoviti. Poudariti je potrebno, da je ne le mednarodnopolitični okvir med in po drugi svetovni vojni, ki ni bil naklonjen pobudam kot je ustanovitev samostojne slovenske države, temveč tudi zelo skromno zaupanje v zmožnost obstoja in preživetja samostojne slovenske države pri večini odločujočih slovenskih političnih dejavnikov vplivala na to, da samostojna slovenska država po drugi svetovni vojni ni mogla biti uresničena.

Okupacija je v očeh mnogih Slovencev sicer odprla možnosti za nov razmislek, toda dejansko je bilo državni okvir kljub začasni okupaciji v očeh držav protihitlerjevske koalicije dokaj trdno podan, zato pa se je odprlo možnosti uresničitve Zedinjene Slovenije, torej vprašanje meja. Pa tudi tu so bili mnogi preveč optimistični glede lahkote, s katero naj bi se to vprašanje rešilo, ker so premalo upoštevali širši mednarodni kontekst. Dejansko gledano je bilo najbolj odprto zgolj vprašanje notranje ureditve jugoslovanske države, zato lahko rečemo, da je bilo sprejetje federativne ureditve z nekateri atributi državnosti v bistvu največ, kar se je dalo doseči na formalno-pravni ravni v danem okviru mednarodnih in domačih okoliščin.

Povzetek

BOJAN GODEŠA

**DRUGA SVETOVNA VOJNA – PRELOMNICA V SLOVENSKI NARODNI
IN DRŽAVOTVORNI EMANCIPACIJI**

Večkrat se je pokazalo, da so možnosti korenitejših sprememb meja in državnih okvirov izvedljive le ob večjih mednarodnih prelomnicah. V tem kontekstu so bili prebivalci Slovenije v prejšnjem stoletju postavljeni pred izbiro, kako se opredeliti kar trikrat, in sicer ob koncu prve svetovne vojne leta 1918, v času druge svetovne vojne med letoma 1941 in 1945 ter po padcu berlinskega zidu v letih 1989/1991. Ob mnogih skupnih značilnostih pa je bil razvoj ob vsaki od naštetih prelomnic seveda specifičen. Druga svetovna vojna je bila totalna vojna, ki je imela dotlej neslutene razsežnosti tako po geografski globalni razširjenosti kot tudi po uporabi najsodobnejših tehnoloških sredstev, pa tudi po nasilju in številu smrtnih žrtev, zlasti med civilnim prebivalstvom.

V obeh sovražnih taborih na Slovenskem so se pojavljale najrazličnejše dileme, povezane z vprašanjem bodočega državnopravnega položaja Slovenije in sprejetje jugoslovanskega državnega okvira zaradi različnih vzrokov ni bilo povsem samoumevno. Pot do odločitve za jugoslovanski državni okvir je bila v obeh taborih samosvoja. Spričo znane ga medvojnega razpleta je uresničitev nacionalnih ciljev pripadla slovenskemu osvobo-

dilnem gibanju pod vodstvom KPS. Tako so na podlagi pravice do samoodločbe sprejeti avnojski odloki o federalni ureditvi jugoslovanske države, kjer so Slovenci pridobili nekatere pomembne attribute državnosti, pomenili pomemben prelom s Karađorđevićevo predvojno Jugoslavijo. Ob priključitvi Primorske k matici se je tudi pomen in vloga Slovenije v novi državni skupnosti v primerjavi s položajem v predvojni monarhiji povečala, tako da so s spremembami med drugo svetovno vojno Slovenci postali v nacionalnem in državotvornem pogledu bolj emancipirani.

Viri in literatura

Objavljeni viri

Akten zur deutschen auswärtigen politik 1918-1945. Die Kriegsjahre (ADAP), Tom (prvi poltom februar-april 1941). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1969.

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (DLRS), zv. 1–7. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962–1989.

Vodušek-Starič, Jera, »*Dosje*« *Mačkovšek*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1994.

Monografije

Čulinović, Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.

Godeša, Bojan, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Pleterski, Janko, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1986.

Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja republike Slovenije 1848-1992, (Prva knjiga). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino-Mladinska knjiga, 2005.

Slovenski zbornik 2007. Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu. Ljubljana: 2007.

Vodopivec, Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

Razprave

Godeša, Bojan, Slovenci in jugoslovanska skupnost v letih 1941 do 1945. *Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Skopje: Institut za nacionalna istorija, 1999.

Pleterski, Janko, Temelji jugoslovanske federacije. *Osvoboditev Slovenije 1945*. Ljubljana: Založba Borec, 1977.

DEMOKRACIJA IN DRŽAVA V DRUGI JUGOSLAVIJI

OSVOBODILNA FRONTA V SOOČENJU Z VPRAŠANJI DEMOKRACIJE IN NARODNE EMANCIPACIJE

Prispevek obravnava vprašanje zmožnosti oziroma nezmožnosti udejanjanja demokratizma in emancipacijskih procesov v okviru, kakor ga je v času druge svetovne vojne in neposredno po njej določala Osvobodilna fronta slovenskega naroda s Komunistično partijo Slovenije na čelu. Slovenci so se odločili za aktivno vlogo pri dogajanjih, ko je šlo za usodo slovenskega naroda in izpričali zaupanje v lastne sile. Toda pričakovanja, da bodo v novih razmerah sami na demokratični podlagi odločali o svoji usodi, po zaključku vojne niso bila izpolnjena, saj ni bilo mogoče širše uveljaviti niti demokratičnih principov niti emancipacijskih teženj Slovencev.

Ključne besede: Osvobodilna fronta slovenskega naroda, Komunistična partija Slovenije, druga svetovna vojna, odpor, revolucija

I.

Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF) je bila od njene ustanovitve dalje do današnjih dni predmet zelo različnih in tudi povsem nasprotujočih ocen. Vzrok med drugim temelji v različnih odgovorih na vprašanje, kako se odzvati na okupacijo ter v idejnopolitični strukturiranosti OF s prevladujočo oziroma monopolno vlogo komunistične partije v njej, ki se je po končani vojni iztekla v vzpostavitev komunističnega sistema v okviru jugoslovanske državne skupnosti. Tako se srečujemo z ocenami v razponu od tega, kako je bila OF s svojim programom in akcijo edino pravi odgovor na okupacijo in cilje okupatorja, pa do tega, da je da je bila OF le kulisa Komunistične partije Slovenije (KPS), ki je neodgovorno izkoristila hudo stisko naroda za lasten vzpon na oblast. Vse te ocene so v marsičem odraz razdeljenosti slovenskega naroda, ki ga je povzročila druga svetovna na Slovenskem.

Zato je za presojo naslovnega vprašanja zelo pomembna razčlemba idejnopolitične zasnove oziroma značaja Osvobodilne fronte slovenskega naroda in odnosov, ki so se v njej uveljavili. OF je delovala v razmerah svetovnega protifašističnega boja, ko se je slovenski narod, razdeljen med tri okupatorje, znašel v izjemni stiski. Njen temeljni cilj, kakor je bil opredeljen v programu, je bil doseči osvoboditev in združitev slovenskega naroda; temu cilju so bile zavezane vse skupine v OF, zato je OF mogoče opredeliti kot organizacijo narodnega odpora. Če bi usmeritev OF ostala v naznačenem okviru, bi to bil povsem zadosten odgovor na razmere, v kakršne je Slovence pahnila okupacija. Ker pa je bila OF po svojih subjektih, ki so jo sestavljali, v veliki meri organizacija leve idejnopolitične usmeritve, je njen program vseboval tudi zahtevo po družbenih spremembah, kjer je bila najbolj radikalen nosilec teh zahtev – ne pa edini – Komunistična partija Slovenije. V OF sta se tako prepletala narodnoosvobodilni in revolucijski značaj, tj. odpor okupatorju in odpor družbenim razmeram predvojne Jugoslavije, kar je hkrati širilo in ožilo bazo odporniške organizacije. Med Slovenci, ki so sicer okupacijo v ogromni večini odklanjali,

* dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, vida.dezelak-baric@inz.si

in ki so se zaradi vojne nedvomno znašli v veliki stiski, so se namreč oblikovala povsem različna stališča glede vprašanja, kako se soočiti z usodo naroda in kakšno usodo mu zagotoviti.

Ugotoviti moremo, da je OF s svojo zgodnjo odločitvijo o radikalnem nastopu proti okupatorju poleti 1941 postavila meščanski idejnopolitični tabor pred izvršeno dejstvo; temu bi bilo mogoče adekvatno odgovoriti samo s takojšnjim sprejemom enake odločitve, za kar pa se meščanski tabor ni odločil. Že naslednje leto, ko je tudi sam poskusil z organizacijo dejavnega odpora okupatorju, je bilo prepozno, saj je partizanska prednost postala neulovljiva. Poslej je razvoj, ki ga je usodno zaznamovalo tudi medsebojno izključevanje, šel samo še v smeri poglobljanja razdvojenosti v narodu proti državljanškemu spopadu, česar kljub posameznim poskusom medsebojne pomiritve ni bilo mogoče več zaustaviti.¹

Kar zadeva razmerja znotraj OF, tj. položaja posameznih skupin in odnosov med njimi in iz tega izhajajočega vprašanja uveljavljanja in upoštevanja demokratičnih principov, je treba razločevati dve temeljni obdobji, med katerima predstavlja zarez sprejetje Dolomitske izjave marca 1943.

V prvem obdobju je imela OF nekaj značilnosti koalicijske povezave skupin, vendar pa tudi v tem obdobju OF ni bila nikoli resnična koalicija, tj. koalicija enakovrednih in enakopravnih skupin. Že od začetka organiziranja odpora in v vseh nadaljnjih fazah je partija imela dejansko vodilno vlogo. Če je na samem začetku vodilna vloga vsaj delno izhajala iz njene pobudniške vloge (med drugim je tudi do ustanovitve OF prišlo na pobudo komunistov) in izkušenj, ki si jih je pridobila v dvajsetletnem ilegalnem delovanju in v okviru tega ustvarjene logistike, pa je mogoče že na začetku zaznati tudi metode delovanja in odločitve, s katerimi je imela namen izrecno zavarovati to pobudniško vlogo in si ustvariti primat v odporniški organizaciji in s tem vzvode zavarovanja njenih revolucionarnih ciljev. Da ne bi kdo ogrozil njenega prvenstva, se je KPS zavarovala že na samem začetku s tem, da je odločujoča področja odporniške dejavnosti, iz katerih je izhajala tudi odločujoča politična moč, bolj ali manj pridržala sebi. Tu je šlo za zavestno in načrtno krepitev pozicij komunistične partije in eliminacije ostalih skupin iz centra odločanja pri ključnih vprašanjih, torej za delovanje mimo odkritega dogovarjanja, sporazumevanja in transparentnega delovanja, torej brez upoštevanja temeljnih demokratičnih principov, kar je izhajalo iz partijskega avantgardizma kot enega temeljnih boljševiških postulatov.

Takšen je bil slučaj s t. i. tehniko (tiskarne in razmnoževalnice tiska, kurirske zveze itd.), ki si jo je partija ustvarila že pred vojno, po okupaciji jo je, kakor se je reklo, dala na voljo odporniški organizaciji. V resnici pa je s tem imela možnost nadzirati tisk, odrediti kaj se bo tiskalo in usmerjati agitacijo in propagando. Ostale skupine niso imele lastnega tozadavnega aparata in so postale odvisne od partije.

Potem je šlo za vojsko, kjer je imela partija odločujočo vlogo pri njenem vzpostavljanju; sama je izvedla organizacijske predpriprave in prve partizanske enote v poletju 1941 ustanavljajo pretežno iz lastnih kadrov. Tudi kasneje, ko so s porastom številčnosti partizanskih enot nekomunisti predstavljali večino borcev, je večina komandnih položajev pripadla komunistom.

Odločujočo vlogo so si komunisti zagotovili tudi v varnostno obveščevalnem sektorju z ustanovitvijo Varnostno obveščevalne službe (VOS), ki jo je centralni komite KPS ustanovil avgusta 1941 mimo vednosti izvršnega odbora OF. Ne glede na to, da se je organizacija uradno imenovala VOS OF, je bila po večinski pripadnosti njenih članov in pravici upravljanja z njo v partijski domeni.²

¹ Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 21–35.

² Deželak-Barič, *Komunistična partija Slovenije*, str. 70–75.

Osvobodilna fronta je nastala na podlagi prostovoljnega združenja različnih skupin, zato lahko rečemo, da je na začetku vladalo medsebojno zaupanje, vendar so se kmalu pojavili primeri medsebojnih napetosti, ki morda na začetku niso izkazovali prave razsežnosti, temveč so to razsežnost dobili postopoma. Tako je Kardelj 22. junija 1941 kar mimo vodstva OF imenoval glavno poveljstvo slovenske partizanske vojske in tako izpričal značilno komunistično pobudništvo in odločanje mimo ostalih skupin. Ob tem pa je bila partizanska vojska opredeljena kot oborožena sila OF! Vendar so bili komunisti in ostale skupine v OF odvisni drug od drugega. V tem času so komunisti celo zagotavljali lojalnost drugim skupinam,³ iz česar je mogoče sklepati, da so zaveznike v OF potrebovali ali pa so s takšno izjavo morda hoteli preglasiti prve razpoke v OF. Toda ne dolgo za tem so takšno izjavo terjali komunisti od drugih skupin.⁴

Do zaostritve v medskupinskih odnosih je prišlo spomladi 1942. To je bil čas prehajanja v t. i. drugo fazo revolucije in odkritega vnašanja revolucionarnih prvin v odporniško gibanje. Ta zasuk se je mdr. odražal v podcenjujočem odnosu komunistov do nekomunističnih aktivistov OF, omalovaževanju vere, ustanavljanju proletarskih enot, kar so predvsem krščanski socialisti doživljali kot ustanavljanje komunistične vojske itd.⁵

Kardelj je takrat v poročilu Josipu Brozu Titu odnose v OF takole orisal: »Ugled Partije je tu ogromen in njena vodilna vloga popolna. Zanimivo je, da so se glavni zavezniki (kršč. in sok.) odrekli ustvarjanju svoje stranke, ker priznavajo vodilno vlogo KP, sami pa imajo le »skupine«. Seveda so tudi pri njih drugačne tendence, toda sodelovanje je v glavnem, zelo tesno in iskreno. Mislim, da so to ljudje, ki bodo v glavnem postali naši. Kar se pa tiče množic, je značilno to, da prihajajo množice s svojim pristopom v OF dejansko h KP. Značilno je, da n. pr. zavezniki nimajo množic, še celo kršč. soc. ne. Pričakovali smo, da bodo včerajšnje klerikalne množice šle k njim, dejansko pa ni niti govora o tem. Klerikalni kmetje so pri nas odločno za KP. Tako je OF dejansko likvidirala vse buržoazne stranke v Sloveniji.«⁶ Kardelj tu ni mislil samo na soglasje teh skupin s političnim in socialnim programom partije, ampak na vstopanje pripadnikov teh dveh skupin v KPS, torej na partijsko prevzemanje sokolskega in krščansko socialističnega članstva. Ker so se krščanski socialisti mnogo težje odločali za ta korak kakor sokoli, so s tem pri partiji vzbujali nezaupanje.⁷ KPS si je prizadevala čim bolj omejiti oziroma »likvidirati« krščansko socialistično skupino oziroma pridobiti njene člane za KPS. Kocbek pravi, da so s tem v zvezi komunisti povzročali kristjanom v OF polno težav in povsem neposredno jim je bilo celo rečeno: »Dokler niste v partiji, ste nujno zoper njo, pa četudi ste v OF, kajti kdor se ustavi na pol poti, je nujno za vlogo Kerenskega, pa naj se subjektivno še tako odreka takšni vlogi.«⁸

Partijsko sektaštvo in prehajanje v drugo fazo revolucije na partizanskem ozemlju Ljubljanske pokrajine pa je ogrozilo položaj odporniške organizacije, kar je prisililo partijsko vodstvo na politično preusmeritev. Kardelj je junija 1942 iz Ljubljane sporočal na partizansko ozemlje zahtevo, da se na tem ozemlju »čim prej likvidirajo vsa ultra-leva nagibanja in da se celotno gibanje vzdrži na nacionalno osvobodilni platformi«, da je nujno obvarovati širino OF in s tem pridobiti oziroma zadržati srednjega kmeta in tiste sloje, ki bi lahko postali »sestaven del meščanskega tabora«.⁹

3 Dokumenti ljudske revolucije, 1, dok. 23.

4 Dokumenti ljudske revolucije, 1, dok. 112.

5 Čepič, *Nekaj stopinj revolucije*, str. 95–103.

6 Dokumenti ljudske revolucije, 1, dok. 151.

7 Škerl, *Osvobodilna fronta*, str. 23.

8 Kocbek, *Listina*, str. 312–313.

9 Godeša, *OF v prvi polovici leta 1942*, str. 637.

Partijsko sektaštvo je nevarno poseglo v odnose med skupinami. Kakšno razsežnost se imeli ti pojavi je med drugim razvidno iz Kardeljevega poročila Ivu Ribarju avgusta 1942, ko pravi, da so t. i. vojvode iz vrst komandnega in politkomisarskega kadra aretirali in streljali aktiviste iz vrst krščanskih socialistov, in je partijsko vodstvo moralo celo zagroziti z ostrimi ukrepi, namreč s streljanjem vsakogar, ki bi streljal na lastno pest.¹⁰ Nevarnim razsežnostim sektaštva je bila namenjena julijska številka partijskega glasila *Delo*. V njem je Boris Kidrič v članku »Položaj osvobodilne borbe in naloga partije« ocenil, da so komunisti začeli z razredno diferenciacijo prezgodaj ter da sodi predčasno zaostrovanje razrednih nasprotij »med najneugodnejše pogoje za dosledno osvobodilno borbo«. Naročal je, kako morajo biti komunisti »vsestranski: po eni strani se moramo boriti za kar največjo širino OF, z vso silo moramo udariti po sektaštvu – kot poglavitni nevarnosti in z vso iskrenostjo in lojalnostjo pomagati poštenim sodelavcem, da premagujejo tradicionalne reakcionarne usedline in pojave zaostajanja – po drugi strani pa neomahljivo vztrajati na vseh bistveno načelnih pozicijah sodobne razvojne stopnje v osvobodilni borbi. Naš pogled mora biti hkrati uprt v širino in perspektivo. /.../ Le s takim združevanjem širine in perspektive, ter z istočasno borbo proti sektaštvu kot glavni nevarnosti bomo moglo združiti kar najširšo množično zasidranost osvobodilnega gibanja z njegovo revolucionarno demokratično vsebino /... /«.¹¹

Tudi Kardelj je v članku »Odločen boj sektaštvu!« zahteval od slehernega komunistu da širi, vzdržuje in utrjuje enotnost OF in ne »prehiteva«, saj da je sektaštvo dobilo takšne razsežnosti, »da postavlja v nevarnost vse uspehe naše partije v zadnjih letih«. Izrecno je poudaril, da sektaštvo ne škoduje samo partiji, »ampak v prvi vrsti interesom celotne osvobodilne borbe slovenskega naroda, v kateri je naša partija prevzela odgovornost vodilne avantgarde.« Dodal je še, da Osvobodilna fronta »ni koalicija strank, temveč vseljudsko gibanje, sestavljeno iz cele vrste gibanj v demokratičnih ljudskih množicah, gibanj, ki nosijo na sebi različne pečate preteklosti, različne idejne poglede, različno formo, ki se razlikujejo po stopnji razvoja, po dozorelosti, po borbenosti in revolucionarni prekaljenosti, toda po vsebini enotno izražajo celoten proces osvobajanja najširših ljudskih množic slovenskega naroda od protiljudske reakcije in imperialističnega zatiranja. Povsem prirodno je zato, da niso vse ljudske množice enako sposobne razumeti in sprejeti pravilno politično linijo naše partije in vodstva OF. Nekatere zaostajajo bolj, druge manj, medtem ko je proletariat kot najnaprednejši razred tudi v tem pogledu pokazuje največjo dozorelost. Naloga komunistov v takem položaju je, odkrivati vzroke zaostalosti posameznih delov ljudskih množic in jim z vsem svojim delom pomagati pri obvladovanju vse zaostalosti. Naši komunisti pa velikokrat delajo narobe: ne vidijo globoke revolucionarne vsebine, ampak samo zunanje izraze zaostalosti. Z vodo vred izlivajo iz kopeli tudi otroka.«¹²

Sektaštvo komunistov, zlasti do krščanskih socialistov, je v veliki meri izhajalo iz bojazni, da bi le-ti ustanovili lastno stranko, ki bi postala tekmeček komunistom za pridobivanje pristašev OF. Kidrič je junija 1942 Fajfarja in Kocbeka opozoril, kako krščansko socialistični aktivisti na terenu domnevno delajo predvsem za korist svoje skupine, zbirajo »klerikalne ljudi«, ki se izogibajo komunistov in s tem ogrožajo enotnost OF.¹³ Tudi na partijski konferenci julija 1942 na Cinku je Kidrič ponovno govoril o tendenci krščanskih socialistov, da ustanovijo lastno stranko, čeprav so se temu že odpovedali. Ob tem pa je poudaril, da jih bodo komunisti skušali odvrniti od te namere, nikakor pa jim tega ne na-

¹⁰ *Dokumenti organov*, dok. 8.

¹¹ *Dokumenti Ljudske revolucije*, 2, dok. 152.

¹² *Dokumenti Ljudske revolucije*, 2, dok. 153.

¹³ Fajfar, *Odločitev*, str. 189, 190.

meravajo prepovedati glede na stopnjo razvoja v Evropi, saj bi konflikt s krščanskimi socialisti pomenil »pritti v socialistično revolucijo in preskočiti celo etapo«. Odnosi s sokoli so bili manj problematični, čeprav je pri sokolih bilo zaznati težnjo po izenačenju partije z OF, tj. likvidaciji avantgardne vloge partije, kar je bilo seveda za partijo nesprejemljivo, vendar tendenca po njihovi oceni naj ne bi bila posebej nevarna.¹⁴

Partijska ekskluzivnost je bila dejansko prisotna že od samega začetka, ko KPS npr. ni povabila v OF organizacije TIGR, čeprav se je po drugi strani trudila, da bi za OF pridobila čim več skupin. TIGR bi namreč z dolgoletno protifašistično dejavnostjo ogrozil partijski primat.¹⁵ Moteče oziroma nesprejemljive so bile skupine, ki niso pristajale na partijski ekskluzivizem v vodenju odpora, ki so imele drugačen odnos do Mihailovića in s tem do vprašanja legitimnosti kraljeve oblasti. Tako sta postala prve žrtve komunističnega poenotenja OF predstavnica Jugoslovanske ženske veze Angela Vode (ta se je oddaljila od OF, dela med ženskami pa se je polastila partija) in skupina Črtomirja Nagodeta Stara pravda, ki je bila izključena iz OF.¹⁶

Proces poenotenja OF in formalnega priznanja vodilne partijske vloge je bil zaključen s sprejetjem Dolomitske izjave, s katero sta se v imenu »enotnosti in učinkovitosti« OF krščanskosocialistična in sokolska skupina odrekli samostojni organizaciji aktivistov in njihovi vzgoji. To pravico je ohranila le komunistična partija, vsi ostali aktivisti so bili poslej samo aktivisti OF.¹⁷ Dokončno ukinitve pluralnosti OF v organizacijskem pogledu je partiji po končani vojni omogočilo uvedbo enopartijskega sistema. Partija je začela graditi svojo izključno oblast in po besedah Kocbeka je začel delovati »tih teror«. ¹⁸ Med nekomunističnimi člani OF sta se širila nelagodje in nezadovoljstvo, saj so neposredno občutili odrinjenost ali pa partijsko nezaupanje do njih. Dr. Makso Šnuderl navaja, da je takoj po prihodu na partizansko ozemlje jeseni 1943 opazil nezaupljiv odnos posameznih komunistov do njega, povsem očitno je bilo postavljanje partijskih kadrov na važnejša mesta in vsiljevanje partijskih stališč. Tudi Franc Svetek mu je takrat zaupal očitek komunistom, da hočejo iz »osvobodilnega boja oni iziti kot edina politična sila«. ¹⁹ Toda v OF so vztrajali zaradi boja proti okupatorju, ki ga je OF vodila, saj tozadevno niso imeli druge izbire.

Zaradi zunanjepolitičnih in notranjepolitičnih ozirov ter direktiv iz Moskve je KPS partijski radikalizem umirjala in sprejela koncept zadrževanja odkritega prehoda k revoluciji in njenega odlašanja na povojni čas, v času vojne pa vztrajala na t. i. narodnoosvobodilnih pozicijah, v okviru katerih pa je uveljavljala dejansko vodilno vlogo v odporiškem gibanju in si s tem ustvarila trdno izhodišče za dokončno izvedbo revolucije po končani vojni.²⁰ To pa je pomenilo instrumentalizirati osvobodilni boj v revolucionarne namene.

II.

Odločitev tradicionalnih meščanskih strank, da z uporomo okupatorju počakajo na ugodnejši trenutek, je ustvarila ugodne okoliščine za širitev OF, ki je sprejela odločitev takojšnjega odpora, komunistom pa odprla pot od povsem marginalne politične skupine

¹⁴ *Dokumenti ljudske revolucije*, 2, dok 98.

¹⁵ Deželak-Barič, *TIGR*, 182–195.

¹⁶ Godeša, *Angela Vode*, str. 71; Sirc, *Med Hitlerjem in Stalinom*, str. 61–65.

¹⁷ *Dokumenti ljudske revolucije*, 6, dok. 3.

¹⁸ Kocbek, *Pogovor s Pahorjem*, str. 300.

¹⁹ Šnuderl, *Dnevnik*, str. 62, 63.

²⁰ Pleterski, *Problemi součinkovanja*, str. 229, 230.

pred vojno k vse bolj pomembnemu in odločujočemu političnemu dejavniku. Skladno s programom OF o t. i. socialni osvoboditvi in prevzemu oblasti po končani vojni je OF poleg politične razvijala tudi oblastno funkcijo. Tako se je Vrhovni plenum OF septembra 1941 konstituiral v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) in s svojim nastopom skušal izpodbijati legitimnost predvojnimi oblastno političnim elitam, saj naj bi le on predstavljal resnične slovenske interese, vsako organiziranje zunaj pa proglasil kot škodljivo boju za narodno svobodo. Tozadevno je bil sprejet odlok o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitve, ki je določal tudi smrtni kazni za narodno izdajo, denuncianstvo in aktivno podporo okupatorju.²¹ Začelo se je obračunavanje z dejanskimi in tudi domnevnimi nasprotniki OF, vzpostavila se je oborožena protirevolucija, dogodki pa so nato kulminirali po kapitulaciji Italije z uničenjem vaših straž in četnikov, s čimer je državljanska vojna dobila le še nov zagon.²²

V letu 1944 je KPS kot sestavni del enotne, monolitne in centralizirane KPJ obvladovala celotno partizansko gibanje in se načrtno pripravljala na revolucionarni prevzem oblasti po končani vojni. Iz taktičnih razlogov o revoluciji javno ni govorila in je revolucionarno vsebino svoje politične usmeritve prekrivala z izrazi ljudska demokracija, pristna ljudska demokracija, nova demokracija, pridobitve narodnoosvobodilnega boja itd. Drugače je bilo v internem partijskem krogu, kjer se je o revoluciji govorilo odkrito. Marca 1945 so npr. v slovenskem partijskem vodstvu ugotavljali, da se revolucija v Jugoslavija odvija z vso silo, da proces revolucije zahteva zmago, da je Sovjetska zveza edini prijatelj in zaščitnik, vendar je potrebno voditi pravilno politiko tudi do zahodnih zaveznikov.²³

Z zavarovanjem pozicij si je KPS zagotovila popoln monopol na političnem področju, ki ji je v nadaljnjem razvoju omogočal učinkovito in neovirano poseganje v proces snovanja nove, t. i. ljudske oblasti in države. Kot dotlej je KPS tudi v zaključnem obdobju okupacije delovala izrazito dvosmerno. Na zunaj je vztrajala na narodnoosvobodilnih pozicijah in skladno s tem krepila odpornišvo v njegovi vojaški in politični komponenti. Koncept zadrževanja odkritega prehoda k revoluciji je ohranjal enotnost in moč odpornišva, obrestoval pa se je tudi na mednarodnem področju v zvezi mednarodnim uveljavljanjem jugoslovanskega odpornišva kot celote. Hkrati je KPS načrtno krepila lastne vrste v organizacijskem in ideološkem pogledu, torej delovala izrazito v lastno korist, in se tudi s te strani pripravljala na prevzem oblasti.

V primerjavi s predvojnimi stanjem, ki ga je označevala kar dvajsetletna izključenost komunistov iz javnega življenja oziroma potisnjenost v ilegalo, je KPS v času druge svetovne vojne postala relativno številčna organizacija. Zlasti se je okrepila v letih 1943 in 1944 in je pred koncem vojne na terenu ter v partizanski vojski razpolagala z okoli 12.000 člani, s čimer je glede na stanje ob začetku okupacije svoje članstvo kljub velikim izgubam zaradi zgodnjega odpora in vztrajanja pri neprekinjenem odporu desetkratno okrepila.²⁴ Z načrtnim razporejanjem svojih članov je KPS že pred koncem vojne bolj ali manj sistematično vzpostavila mrežo svojih organizacij na celotnem etničnem ozemlju, tudi med Slovenci, ki so po prvi svetovni vojni ostali v Avstriji in Italiji, da bi z vzpodbujanjem odpora tudi na teh območjih uresničila eno izmed temeljnih točk programa OF, tj. združitve vseh Slovencev, pri čemer je bil opazen tudi interes jugoslovanskih komunistov za širitev revolucije proti zahodu. Čeprav že precej množična, pa je KPS ostajala med vojno in tudi neposredno po njej še vedno izrazito kadrovska partija.

21 *Dokumenti ljudske revolucije*, 1, dok. 41.

22 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 80.

23 Zapisnik seje politbiroja CK KPS 29. 3. 1945. *ARS*, AS 1487.

24 Deželak-Barič, *Organizacijsko vprašanje KPS*, str. 453.

V letu 1944 je že bila vzpostavljena učinkovito delujoča in hierarhično urejena partijska organizacija, ki je ob izbranih metodah delovanja partiji zagotavljala realen vpliv v odporniškem gibanju v vseh njegovih organizacijah in ustanovah. Na primer: odbore OF, zlasti na višjih ravneh, so tedaj že sestavljali pretežno komunisti - uveljavljali se je celo princip personalne unije, ko so bili sekretarji partijskih komitejev hkrati sekretarji adekvatnih odborov OF. V partizanski vojski je bila partijska organizacija sploh edina organizirano delujoča politična organizacija. V vojaških enotah je bilo leta 1944 v KPS zajeto približno četrtno moštva, če pa upoštevamo še komunistično mladino, je bilo v komunistično organizacijo zajeto tudi do polovice moštva; komandne položaje pa so od ustanovitve partizanske vojske leta 1941 tako in tako zasedali komunisti, ki so prek institucije političnih komisarjev hkrati izvajali celotno politično vzgojo v vojski.²⁵

Monopolni položaj je komunistom omogočil uveljavljati revolucionarno usmeritev v značaju oblasti, kakršna se je udejanjala v okviru OF po prvem zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) kot vrhovnem predstavniškem in zakonodajnem organu osvobodilnega gibanja februarja 1944, ko je pospešeno stekel proces izgradnje ljudske oblasti. Le-ta je bil usmerjen v daljšo perspektivo, s ciljem zavarovanja pozicij partizanskega gibanja in prevzema oblasti ob koncu vojne pod komunističnim vodstvom.²⁶ V tem okviru so bili pomembni še zlasti priprava upravnega aparata in načrtov za sprejem konkretnih ukrepov ob prevzemu oblasti, uvajanje novega revolucionarnega pravnega reda in sodne veje oblasti ter ustanovitev politične policije Ozne. Osnovna dejavnost je bila poleg zaščite gibanja usmerjena proti nasprotnikom partizanskega gibanja in v pripravo povojnega aparata državne varnosti z nalogo utrjevanja nove povojne oblasti in zaščite revolucije; bila je v izključni domeni partije in izvzeta iz sistema civilne oblasti. Reševanje vprašanj na omenjenih področjih je potekalo v okviru smernic komunistične partije. Sodna oblast, ki je zavrnila sodno prakso in zakonodajo Kraljevine Jugoslavije, je legitimnost utemeljevala na volji ljudstva in njegove množične podpore osvobodilnemu gibanju ter se zgledovala pri zakonodaji Sovjetske zveze. Pomembna naloga sodnega sistema je bila preprečiti in kaznovati dejanja nasprotnikov gibanja in kolaborantov, kar je še dodatno pospešilo diferenciacijo med Slovenci, ki so takrat živeli v skrajno zaostrenih medsebojnih nasprotjih oziroma državljanski vojni.²⁷

Nasploh se je mnogo govorilo o demokraciji (s pridevniki ali brez) in o pridobitvah osvobodilnega gibanja, kamor se je prištevalo demokratično in federativno ureditev nove Jugoslavije, enakopravnost jugoslovanskih narodov in ljudsko demokracijo. Med pomembne pridobitve se je prištevalo tudi vojsko v smislu jamstva delovnemu ljudstvu, tj. delavcem, kmetom in t. i. pošteni inteligenci, da mu bo nacionalna osvoboditev prinesla tudi demokratične in socialne pridobitve.²⁸ S poudarjanjem t. i. ljudsko-demokratičnosti OF je le-ta tudi javno postala revolucionarna organizacija.

Zlasti od jeseni 1944 dalje je imel centralni komite KPS, ki je med vojno deloval v sestavi politbiroja, vrsto sej, na katerih je obravnaval in določal naloge glede na bližajoči konec vojne, pa tudi glede na trenutne aktualne razmere. Sprejete usmeritve širšega pomena oziroma značaja so nato člani centralnega komiteja odnosno politbiroja uveljavljali v predsedstvu SNOS in izvršnem odboru OF, kar je bila značilna praksa v načinu sprejemanja odločitev.

²⁵ Dokumenti centralnih organa, 17, dok. 76, str. 280–282; Deželak, *Organizacijsko vprašanje KPS*, str. 422–443.

²⁶ Ferenc, *Ljudska oblast*, 3, str. 8–32.

²⁷ Vodušek-Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*, str. 11–26, 28–38; Dornik-Šubelj, *OZNA*, str. 47–56, 219–221.

²⁸ Kidrič, *Zbrano delo*, 2, str. 111–115, 227.

Poleg množičnosti se je poudarjala enotnost OF, kar se je takrat utemeljevalo s potrebo enotnega vodenja odpora, čeprav je dejansko šlo za partijsko obvladovanje le-tega, nadaljnji pomen OF pa je bil določen marca 1945, ko je bil v vodstvu partije sprejet sklep, da v Sloveniji po vojni razen OF ne bo nobenih političnih strank.²⁹ Tudi o sindikatih je bilo sklenjeno, da morajo predstavljati enotnost delavskega razreda pod vodstvom partije in da glede tega vprašanja ni »nobenega kompromisa in popuščanja«.³⁰

Prebivalstvo Slovenije je konec vojne pričakalo z olajšanjem, glede na delitve, ki jih je skrajno poglobil vojni čas, pa tudi z negotovostjo in strahom. Zmago partizanske vojske je spremljal umik številnih vojakov protipartizanskih oziroma protikomunističnih enot in civilistov skupaj z umikajočo nemško vojsko. Voditelji zmagoslavne strani, ki je sicer uživala množično podporo, so ponovno napovedali, kakor že tolikokrat med vojno, oster obračun z okupatorskimi sodelavci in nasprotniki partizanstva. Ko je Kidrič sprejel funkcijo predsednika prve povojne slovenske vlade, je tozadevno pojasnjeval, »da organizatorji in voditelji zločinov ne zaslužijo milosti« in da bo vlada storila vse, da v celoti podpre organe, ki so zadolženi za brezkompromisen boj proti »petokoloncem in izdajalcem«. Po drugi strani pa vlada ne bo izvajala maščevanja nad zapeljanimi množicami; njim bo dala možnost, da po končani vojni popravijo svoje medvojno zadržanje s prizadevnim delom za obnovo med vojno razdejane domovine.³¹ Šlo je za nasilni epilog vojne oziroma za obračun z medvojnimi kolaboracionističnimi enotami, a tudi za obračun s potencialnimi nasprotniki novih oblasti. Domobranske enote so se sicer skupaj z nemškimi silami v prvih dneh maja 1945 umaknile na avstrijsko Koroško in se predale britanskim enotam, a so jih te izročile jugoslovanskim oblastem, ki so večino in skoraj vse brez sodnega postopka po že uradnem koncu vojne konec maja in junija pobile.³²

Osvobodilni fronti kot edini politični organizaciji je partija sprva pripisovala veliko vlogo, saj se je zavedala pomena množične razširjenosti odborov OF, ki so ji omogočali izvajanje političnega dela na terenu. Zato je politbiro pohitel s sklicem prvega kongresa OF, ki je potekal sredi julija 1945. Sicer pa je OF politično delovala povsem enotno, med njene naloge pa je sodil tudi boj proti političnim nasprotnikom, s čimer je partija dobila široko politično podporo pri onemogočanju opozicije in izločanju vseh tistih, ki so nasprotovali novi oblasti. Vloga OF pa se je zmanjšala po novembrskih volitvah, ko se je začela krepiti politična vloga sindikatov.³³ Rezultate novembrskih volitev v Jugoslaviji in zmago Ljudske fronte oziroma OF v Sloveniji, s čimer se je zaključila pomembna faza v utrjevanju partijske oblasti in izgrajevanja partijske države, je partija ocenila za »potrditev naše borbe, naše zmage, plod revolucionarne demokracije«, tj. obsodbo prejšnjega sistema, čeprav z volilnimi izidi v Sloveniji ni bila povsem zadovoljna.³⁴ Skratka, partija naj bi ponovno dobila pravi revolucionarni značaj in s tem odstranila oportunističnost, nevarnost lastne razvodenitve oziroma utapljanja v OF ter vpliv t. i. malomeščanščine.³⁵

III.

Pravičen in obenem učinkovit odpor okupatorju nedvomno predstavlja določeno emancipacijsko silnico v narodu, saj je odpor izhajal iz temeljne civilizacijske norme o

29 Zapisnik seje politbiroja CK KPS 29. 3. 1945. *ARS*, AS 1487.

30 Zapisnik seje politbiroja CK KPS 24. 10. 1944. *ARS*, AS 1487.

31 Kidrič, *Zbrano delo*, 2, str. 299.

32 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 484–526; Vodušek, *Prevzem oblasti*, str. 225–250.

33 *Zapisniki CK KPS* 2. 6. 1945, str. 28 in 21. 6. 1945, str. 30, 31; Kidrič, *Zbrano delo*, 2, str. 353–360; Vodušek-Starič, *Prevzem oblasti*, str. 400, 401.

34 Zapisnik partijske konference 24. 11. 1945. *ZAL*, LJU 684.

35 *Politbiro CK KPJ*, dok. 11.

pravici do odpora nasilju, ki ga je okupacija nedvomno predstavljala. Hkrati odpor potrjuje narodovo voljo po obrambi osnovnega dostojanstva in obrambe lastnega življenja. Pri tem je treba poudariti, da je to voljo slovenski narod v različnih oblikah predhodno že večkrat izpričal, le da je v razmerah druge svetovne vojne ta volja bila toliko bolj eruptivna zaradi skrajno zaostrenega položaja, v kakršnem se je narod znašel. Nagla širitev organizacij OF (v začetnem obdobju predvsem v Ljubljanski pokrajini, medtem ko se je drugje soočala s hudo okupatorjevo represijo) je nedvomno odražala široko protiokupatorsko razpoloženje Slovencev. OF je predstavljala posebnost v jugoslovanskem odporu, saj je izhajala iz posebnih slovenskih razmer in zaradi nje je razvoj slovenskega odpora predvsem v začetnih obdobjih potekal razmeroma samostojno. Že z imenom je poudarjala svoj domoljubni značaj in drugačnost od odporništvu v drugih delih Jugoslavije. Poleg upora proti okupatorju je močno poudarjala zahtevo po suverenosti slovenskega naroda ter njegovi pravici do samoodločbe. Zato je v jugoslovanskem politično-vojaškem vodstvu kot slovenska posebnost naletela različne odzive, od odobravanja do nezaupanja. Tam se je komunistična partija namreč uveljavljala kot izrazita nosilka vstaje in se udeleževala kot jedro odporniškega gibanja. Medtem pa je v Sloveniji, čeprav pod nespornim vodstvom komunistov, prav Osvobodilni fronti uspelo na osnovi množičnega protiokupatorskega razpoloženja, prizadetosti in ranjenega nacionalnega ponosa Slovencev ustvariti organizacijsko razpredeno mrežo organizacij v obliki odborov Osvobodilne fronte kot političnih jeder širšega gibanja njenih privržencev.

Konec leta 1942 je pričel v OF posegati postopen proces jugoslovanske centralizacije in unifikacije. Posledica zahtev po uskladitvi politične usmeritve slovenskih komunistov z jugoslovanskimi je bilo poenotenje odporniškega gibanja na vseh področjih. Avtonomne rešitve, ki so izhajale iz posebnih danosti na posameznih območjih, so začele izginjati, pripisovali so se jim celo separatistični in nacionalistični vzgibi. Nezaupanje je izviralo iz bojazni, da bo z OF slovensko odporniško gibanje izgubilo revolucionarno usmeritev oziroma da slovenski komunisti z OF, ki je bila zasnovana na koalicijskih in pluralnih prvinah tako na organizacijskem kot na programskem področju, ne bodo zmogli slediti in zavarovati revolucionarnih perspektiv. S sprejetjem Dolomitske izjave je OF izgubila elemente koalicijskega značaja in se je izenačila s strukturo osvobodilnega gibanja na jugu. Vzporedno s tem je potekal proces zmanjševanja slovenske suverenosti. Kljub temu je slovenskemu partijskemu vodstvu treba priznati, da je vztrajalo pri formalnem in simbolnem vzdrževanju slovenske samostojnosti in individualnosti, pri čemer so imeli vsaj posredno zaslugo nekomunistični člani vodstva OF. Vztrajanje na konceptu Združene Slovenije in federalističnem načelu je imelo po vojni politične in ustavno-pravne posledice in je bilo pomembno za nadaljnji razvoj in uveljavljanje slovenske suverenosti.³⁶

Ne glede na vodilno vlogo komunistov v OF od ustanovitve te odporniške organizacije dalje in sčasoma njihove monopolne vloge ter instrumentaliziranja te organizacije za revolucionarne cilje Osvobodilne fronte ni mogoče izenačevati s komunizmom. V njenem okrilju je poleg revolucije potekalo tudi osvobodilno gibanje s svojimi plemenitimi cilji.

Ob tem je treba še posebej poudariti vzpostavitev močne oborožene sile. Tudi oboroženi odpor je od svojega nastopa poleti 1941 postopoma zajel celotno slovensko narodno ozemlje ne glede na predvojne državne meje in meje, ki jih vzpostavil okupator. Ta odpor, v času katerega so Slovenci vzpostavili močne oborožene sile, je trajal neprekinjeno vse do konca vojne, ko je bil okupator primoran zapustiti slovensko ozemlje. Protiokupatorski odpor je sprostil velike energije Slovencev in izbojeval opazne dosežke na vojaškem in drugih področjih, kar je upoštevala tudi protifašistična koalicija.³⁷ Dalje je šlo je tudi za

³⁶ Godeša, *OF med posebnostjo*, 320–326.

³⁷ *Ključne značilnosti*, str. 78.

emancipacijo v smislu modernizacijskih procesov, kamor je mogoče uvrstiti odnos do t. i. ženskega vprašanja, to je pogled OF na položaj in vlogo ženske v družbi. Druga svetovna vojna je bistveno posegla v tradicionalne spolne vloge na Slovenskem. Pod vplivom dramatičnih razmer, ki jih je ustvarila okupacija, ter delovanja ideoloških mehanizmov, so ženske tedaj dejansko z velikim korakom stopile v javni prostor, ki ga je do tedaj skoraj izključno upravljala moška polovica družbe. Emancipacijski procesi so v Sloveniji potekali predvsem v okviru vzpodbud in usmeritev partizanskega, tj. odporniškega in revolucionarnega tabora. Glede na končni razplet vojne in z njim povezanim prevzemom oblasti po odporniško-revolucionarnih političnih silah pa so tozadevni procesi iz časa vojne v marsičem določili položaj ženske tudi v povojnem obdobju ter vplivali na modernizacijo dotedanje patriarhalne družbe. Nasprotno pa je OF skušala zajeti v odpor moškega in ženske. Pri pridobivanju žensk je sicer izhajala iz temeljnih odporniških programskih usmeritev, tj. boja za osvoboditev in združitve Slovencev, čemur naj bi po koncu vojne sledila tudi uveljavitev pravičnejše družbene ureditve od tiste v predvojni Jugoslaviji. Vendar so bile te programske usmeritve, kadar se je OF izrecno obračala na ženske, pogosto posredovane z značilnim istočasnim opozarjanjem na neenakopravnost in izkoriščanje žensk v predvojni družbi ter apeliranjem, da se ženske tudi zaradi dotedanje neenakopravnosti ter podrejenosti pridružijo odporu in s tem zagotovijo sebi in svojim otrokom varnejšo, pravičnejšo in prijaznejšo prihodnost. Spremenjen položaj je mdr. prišel do izraza v aktivni udeležbi žensk v oboroženem odporu v okviru partizanskih enot in v volilni pravici žensk, ki so jo le-te dobile in tudi uveljavljale že v času vojne.³⁸

Razpeloženje, samozavest in tudi ponos Slovencev nad doseženim morda najbolj karakteristično opisuje Milovan Đilas kot zunanji opazovalec ob priliki kočevskega zbora. Takole opisuje navdušenje v dvorani s Cankarjevim napisom Narod si bo sodbo pisal sam: »V nobeni jugoslovanski deželi, pri nobenem jugoslovanskem narodu ni bilo tolikšne samozavesti, tolikšnega navdušenja nad ustvarjanjem svoje lastne države. Tega sem se zavedal šele med zasedanjem slovenskih odposlancev, ki se je začelo v Kočevju 1. oktobra 1943. Tako priprave kot sam zbor so naredile na nas dosti večji vtis katerokoli prejšnje srečanje. /.../ Samo število udeležencev zbora – 562 iz vseh delov Slovenije – je dajalo zasedanju posebno zgodovinsko noto. Glavno vlogo pri tem sta igrala Kardelj in Kidrič. Oba sta dosegla svoj položaj zaradi zagnanosti v korist naše stvari in zaradi politične nadarjenosti: zaradi tega pa ju nihče ni koval v zvezde – za kult osebnosti tu ni bilo prostora. Navdušenje je veljalo Sloveniji – vladalo je enoglasno navdušenje zaradi njene državne samostojnosti, ki so jo občutili kot zaključek narodnih in začetek socialnih dosežkov. Ko je Kardelj v svojem referatu omenil, da so imeli tuji gospodarji Slovence za »narod hlapcev«, je dvorana otrpnila od jeze, zato pa je naravnost eksplodirala v navdušenju, ko je govornik hvalil partizane in vzhičeno omenil svobodno Slovenijo.«³⁹

Toda to je bila ena poslednjih priložnosti za takšno navdušenje in samozavest. Pred sklicem kočevskega zbora odposlancev slovenskega naroda je namreč že nekaj časa potekal tudi proces, ki je bistveno krnil slovensko suverenost. Tako lahko pozimi na prelomu leta 1942 in 1943 opazamo neposredno vmešavanje s strani predstavnikov osrednjega jugoslovanskega vodstva osvobodilnega gibanja v delovanje slovenske partizanske vojske in OF. Rezultat teh posegov je bil podpis Dolomitske izjave in z njo povezana uskladitev linije OF z linijo KPJ ter nato v maju 1943 formalno zelo pomemben ukrep, in sicer predlog za prenos pravice imenovanja slovenskega glavnega poveljstva z izvršnega odbora OF na Vrhovni štab jugoslovanske vojske.⁴⁰

38 Deželak, *Vloga žensk*, str. 26–40.

39 Đilas, *Revolucionarni rat*, str. 341; Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 126, 127.

40 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 80–94.

Dilemo oziroma razpotja takratnega časa je pronicljivo izrazil Kocbek prav v času priprav na sklicanje zbora odposlancev v Kočevju, ko je predlagal, da bi iz dokumentov izpustili vse, kar zadeva odnose do nastajajočega jugoslovanskega državnega sistema in to izrazili v samostojni izjavi, v kateri bi »slovesno razglasili svojo voljo po sožitju z drugimi južnimi Slovani ter pri tem poudarili vse suverene pravice, ki smo jih doslej izbojevali. Opozarjal sem jih na prehitro in pretesno formuliranje nove jugoslovanske skupnosti. To se mi je zdelo potrebno povedati iz narodnovzgojnega in narodnopravnega razloga.« Njegov predlog v IOOF ni bil sprejet.⁴¹ Kasneje je obžaloval, da se ni na zboru oglasil s prispevkom, ki bi »spoštljivo izrazil omenjene opuščene misli, kajti z njimi bi dopolnil vsoto osvobodilnih resnic. Nazadnje pa sem pogrešal še pravilno slovensko opredelitev za novo Jugoslavijo.« Navaja, da so Slovenci po ponovni vključitvi v jugoslovansko državno skupnost smo izrazili decembra 1942 v zvezi s prvim zasedanjem AVNOJ. »Vendar smo to jugoslovansko smer izražali doslej nekam mimogrede in propagandno, stvarno se je jugoslovanska povezanost izrazila le med komunističnimi strankami jugoslovanskih narodov. Tudi nekomunisti smo začeli spoznavati razloge za jugoslovansko sožitje, vendar jih doslej še nikoli nismo do kraja analizirali in spremenili v načelo. Zdaj pa se to vprašanje odpira že po svoji praktični plati. Ko se je ustvarilo vojaško sodelovanje v jugoslovanskem okviru in se je pokazalo, da se hočejo tudi posamezna osvobodilna gibanja združiti v zvezo osvobodilnih gibanj Jugoslavije, je postalo nujno, da proces preorientacije iz samoslovenstva v zopetno jugoslovanstvo pospremimo z jasno in javno izjavo, z manifestativno opredelitvijo, ki bi razglasila načela novega jugoslovanskega sožitja in enkrat za vselej vzpostavila gospodarska in politična poročstva zoper kakršno koli izrabo. Če tega ne bomo storili, bomo kljub poudarjanju notranje federacije zapluli v nevarno smer centralistične restavracije. Zato čutim, da je treba idejo novega sožitja južnih Slovanov, ki jih je mogoče združiti le v zelo široki federaciji, približati Slovincem prav prepričljivo in previdno, to se pravi z rezervami, ki smo jih dolžni sebi in svojim zgodovinskimi izkušnjam. Ljudje so tako razočarani nad politično povezanostjo z Balkanom, da hočejo stvarnega poročstva, predvsem pa stvarne predstave o tem, kakšna naj bo nova Slovenija v novi Jugoslaviji.«⁴²

Kocbekovo opozarjanje na premalo jasno določen položaj Slovenije v novi jugoslovanski skupnosti se je kmalu potrdilo kot umestno. Že leta 1944 so se začeli pojavljati očitki (npr. v članku Borisa Kidriča Več jugoslovanstva, objavljenem julija 1944 v Slovenskem poročevalcu) o slovenski ozkosti, provincialni omejenosti in »samoslovenstvu«.⁴³ Ne glede na deklarativni značaj kočevskega zbora pa je le ta imel glede rešitve nacionalnega vprašanja in notranje državne ureditve vendar pomen, saj je pomenil prevlado koncepta, ki je bil dokončno potrjen na drugem zasedanju AVNOJ-a v Jajcu novembra 1943, saj je bil s tem vsaj na formalni ravni zagotovljena pravica do samoodločbe narodov in federalni ureditvi države.⁴⁴

Oživiljanje Jugoslavije prek Avnoja ni moglo uspeti. Nova Jugoslavija je bila v narodnostnem pogledu nadaljevalec predvojne, le da se je spremenil skupni imenovalec poenotenja. Mesto enega jugoslovanskega naroda je prevzel idiom enotnega jugoslovanskega delavskega razreda. To je bil poraz slovenske volje za samostojnost in neodvisnost. Totalitarnost in antidemokratskost povojne ureditve se je povsem prilagodila takemu konceptu poenotenja in seveda nujno pripeljala do notranjega razsula.

⁴¹ Kocbek, *Listina*, str. 391.

⁴² Kocbek, *Listina*, str. 409, 410.

⁴³ Kidrič, *Zbrano delo*, 2, str. 104–107.

⁴⁴ Godeša, *Izza kočevskega zbora*, str. 248.

Povzetek**VIDA DEŽELAK BARIČ****Osvobodilna fronta v soočenju z vprašanji demokracije in narodne emancipacije**

Prispevek obravnava (ne)zmožnost udejanjanja emancipacijskih procesov in demokratizma v okviru, kakor ga je v času druge svetovne vojne in neposredno po njej določala Osvobodilna fronta slovenskega naroda z vodilno vlogo Komunistične partije v njej. Slovenci so se množično odločili za aktivno vlogo pri dogajanjih, ko je šlo za usodo slovenskega naroda in zavrnili vlogo objekta, ki ga upravljajo drugi ter sprejeli splošno civilizacijsko normo pravice do odpora. Vzdržali so tudi najhujše preizkušnje in se (tudi s ponosom) postavili ob bok zmagovitim narodom, kar je sicer komunistična partija spretno propagandistično izrabljala tako v času vojne kakor po njej.

V prvem obdobju je imela OF nekaj značilnosti koalicijske povezave skupin, vendar pa tudi v tem obdobju OF ni bila nikoli resnična koalicija, tj. koalicija enakovrednih in enakopravnih skupin. Že od začetka organiziranja odpora in v vseh nadaljnjih fazah je partija imela dejansko vodilno vlogo. Če je na samem začetku vodilna vloga vsaj delno izhajala iz njene pobudniške vloge (med drugim je tudi do ustanovitve OF prišlo na pobudo komunistov) in izkušenj, ki si jih je pridobila v dvajsetletnem ilegalnem delovanju in v okviru tega ustvarjene logistike, pa je mogoče že na začetku zaznati tudi metode delovanja in odločitve, s katerimi je KPS imela namen izrecno zavarovati to pobudniško vlogo in si ustvariti primat v odporniški organizaciji in s tem vzvode zavarovanja njenih revolucionarnih ciljev. Da ne bi kdo ogrozil njenega prvenstva, se je KPS zavarovala že na samem začetku s tem, da je odločujoča področja odporniške dejavnosti, iz katerih je izhajala tudi odločujoča politična moč, bolj ali manj pridržala sebi. Tu je šlo za zavestno in načrtno krepitev pozicij komunistične partije in eliminacije ostalih skupin iz centra odločanja pri ključnih vprašanjih, torej za delovanje mimo odkritega dogovarjanja, sporazumevanja in transparentnega delovanja, torej brez upoštevanja temeljnih demokratičnih principov, kar je pač izhajalo iz partijskega avantgardizma kot enega temeljnih boljševiskih postulatov.

Osvobodilna fronta je nastala na podlagi prostovoljnega združenja različnih skupin, ki so v glavnem tudi ostale v organizaciji, ob tem pa je bila prisotna tudi partijska izključevalnost (v OF niso povabili organizacije TIGR, izključena je bila Nagodetova skupina itd.). Do zaostritve medsebojnih odnosov je opazno prišlo spomladi 1942, v času komunističnega prehajanja v t. i. drugo fazo revolucije. Sektaštvo komunistov, še zlasti do krščanskih socialistov, je v veliki meri izhajalo iz bojazni, da bi krščanski socialisti ustanovili lastno stranko, odnosi pa so bili tako zaostreni, da je prišlo celo do primerov likvidacij nekaterih krščanskih socialistov.

S sprejetjem Dolomitske izjave je OF izgubila elemente koalicijskega značaja in se je izenačila s strukturo jugoslovanskega odporniškega gibanja. Poslej je imela le KPS pravico do vzgoje lastnega kadra in organizacijske izgradnje in je tako delovala izrecno v lastno korist, medtem ko so aktivisti ostalih skupin lahko delovali le kot aktivisti enotne OF. Z zavarovanjem pozicij si je KPS zagotovila popoln monopol na političnem področju, ki ji je v nadaljnjem razvoju omogočal učinkovito in neovirano poseganje v proces snovanja nove, t. i. ljudske oblasti in države. Kot dotlej je KPS tudi v zaključnem obdobju okupacije delovala izrazito dvosmerno. Na zunaj je vztrajala na narodnoosvobodilnih pozicijah in skladno s tem krepila odporništvu v njegovi vojaški in politični komponenti. Koncept zadrževanja odkritega prehoda k revoluciji je ohranjal enotnost in moč odporništvu, obrestoval pa se je tudi na mednarodnem področju v zvezi mednarodnim uveljavljanjem jugoslovanskega odporništvu kot celote.

Pravičen in obenem učinkovit odpor okupatorju nedvomno predstavlja določeno emancipacijsko silnico v narodu, saj je odpor izhajal iz temeljne civilizacijske norme o pravici do odpora nasilju, ki ga je okupacija nedvomno predstavljala. Hkrati odpor potrjuje narodovo voljo po obrambi osnovnega dostojanstva in obrambe lastnega življenja. Pri tem je treba poudariti, da je to voljo slovenski narod v različnih oblikah predhodno že večkrat izpričal, le da je v razmerah druge svetovne vojne ta volja bila toliko bolj eruptivna zaradi skrajno zaostrenega položaja, v kakršnem se je narod znašel. Rezultat takšne volje je bila vrnitev Primorske k matični domovini.

Obenem je potekal proces zmanjševanja slovenske suverenosti, vendar je treba ugotoviti, da je partijsko vodstvo vztrajalo pri formalnem in simbolnem vzdrževanju slovenske samostojnosti in individualnosti, pri čemer so imeli vsaj posredno zaslugo nekomunistični člani vodstva OF, ki so večkrat odigrali vlogo nekakšnega korektiva pri ravnanju partije. Vztrajanje na konceptu Združene Slovenije in federalističnem načelu je imelo po vojni določene politične in ustavno-pravne posledice in je bilo pomembno za nadaljnji razvoj in uveljavljanje slovenske suverenosti. Vendar oživljanje Jugoslavije prek Avnoja ni moglo uspeti. Nova Jugoslavija je bila v narodnostnem pogledu nadaljevalec predvojnega, le da se je spremenil skupni imenovalac poenotenja. Na mesto enega jugoslovanskega naroda je sedaj stopil enoten jugoslovanski delavski razred, sistem pa je bil utemeljen na totalitarni in nedemokratski ureditvi. Takšen izid bi lahko označili za poraz slovenske volje po samostojnosti in neodvisnosti.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, AS 1487 Centralni komite KPS, t.e. 1.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU 684.

Objavljeni viri

- Dokumenti centralnih organa KPJ : NOR i revolucija*, knjiga 17. Beograd: Komunist, 1986.
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, 1. knjiga. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962.
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, 2. knjiga. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1964.
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, 6. knjiga. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1981.
- Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji*, 10. knjiga. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Fajfar, Tone, *Odločitev : spomini in partizanski dnevnik*. Ljubljana: Borec, 1981.
- Kidrič, Boris, *Zbrano delo : članki in razprave 1933–1943*, 1. knjiga. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1978.
- Kidrič, Boris, *Zbrano delo : govori, članki in razprave 1944–1946*, 2. knjiga. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1978.
- Kocbek, Edvard, *Zbrano delo : Listina : prve objave*, 7. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2000.
- Politbiro centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1945–1948*. Beograd: Arhiv Jugoslavije : Službeni list SRJ, 1995.
- Šnuderl, Makso, *Dnevnik*, II, V partizanih. Maribor: Obzorja, 1994.

Zapisniki politbiroja CK KPS/CK ZKS 1945–1954. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2000.

Monografije

- Deželak-Barič, Vida, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Deželak-Barič, Vida, *Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941–1945,* Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 1999.
- Đilas, Milovan, *Revolucionarni rat.* Beograd: Književne novine, 1990.
- Dornik-Šubelj, Ljuba, *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.
- Ferenc, Tone, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945,* 3. knjiga. Ljubljana: Mladika, 1991.
- Godeša, Bojan, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955,* Znanstveno poročilo. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1995.
- Mlakar, Boris, *Slovensko domobranstvo 1943–1945.* Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Vodušek-Starič, Jera, *Prevzem oblasti : 1944–1946,* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Sirc, Ljubo, *Med Hitlerjem in Stalinom.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

Razprave

- Čepič, Zdenko, Nekaj stopinj revolucije v pluralni dobi Osvobodilne fronte. *Prispevki za novejšo zgodovino,* 38, št. 1-2, str. 89–110.
- Deželak-Barič, Vida, Vloga in značaj Osvobodilne fronte slovenskega naroda. *Prispevki za novejšo zgodovino.* 2001, št. 2, str. 159–168.
- Deželak-Barič, Vida, Odnos Komunistične partije Slovenije do narodnorevolucionarne organizacije TIGR med drugo svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino,* 2000, št. 2, str. 181–195.
- Deželak-Barič, Vida, Vloga in položaj žensk na Slovenskem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941–1945. *Naše žene volijo!* Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999, str. 22–40.
- Godeša, Bojan, Izza kočevskega zbora. *Slovinci in država,* Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana, 1995, str. 243–249.
- Godeša, Bojan, Osvobodilna fronta v prvi polovici leta 1942. *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, 2005, str. 635–638.
- Godeša, Bojan, Angela Vode in medvojne dileme. *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev.* Ljubljana: Slovenska matica, 2001, str. 61–74.
- Pleterski, Janko, Problemi součinkovanja narodne in socialne revolucije v nastopu Osvobodilne fronte in pojav antikomunizma. *Slovenski upor : slovenski upor pred pol stoletja,* Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. 1991. Ljubljana, 1991, str. 215–238.
- Škerl, France, Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda (1941–1943). *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja,* 1971–1972, št. 1–2, str. 7–27.

REVOLUCIJA IN DRŽAVA

Razprava obravnava glavne ideološke opredelitve glede države in značilnosti države kot so jo ustanovili komunisti v SZ po revoluciji in jih primerja s tistimi, ki jim je sledila in jih uresničila jugoslovanska komunistična partija med revolucijo in ves čas trajanja svoje oblasti v Jugoslaviji.

Ključne besede: Revolucija, socializem, KPJ, KPS, VKP/b.

Vprašanje, ki bi moralo po svoji vsebini najbolj zadevati nastajanje samostojne demokratične države v Sloveniji leta 1990-1991, je bilo vprašanje pogleda na razmerja do slovenske revolucije in države, ki jo je ta ustvarila in ki je zaobjela večji del slovenske zgodovine v 20. stoletju. Nekoliko nenavadno je bilo, da je to vprašanje pri nas izgledalo skorajda drugotnega pomena v času in okoliščinah, ko je padel berlinski zid. Vendar to postane bolj razumljivo, če upoštevamo, da je bilo takrat v ospredju vprašanje slovenskega osamosvajanja, njegov pomen za slovenski narod in druge okoliščine v Sloveniji. Zato pa bi si ob obletnici veljalo priklicati v spomin značilnosti (slovenske) revolucionarne države in premisliti odnos do tega vprašanja v zadnjih letih. Bistvene značilnosti revolucije v Jugoslaviji se vrtijo, kot jih je že nekoč razvrstil Milovan Djilas, okoli treh temeljnih vprašanj: vprašanja oblasti, družbenega reda in nacionalnega vprašanja.¹ Leninovo paradigma o državi in revoluciji smo obrnili, ker je revolucija vzela državo za implementacijo svojih političnih ciljev; namesto da bi ta izumrla, jo je spremenila v orodje demokratičnega centralizma z obsežnim dvojnimi (partijskim in državnim) ali trojnimi (partijskim, državnim in samoupravnim) birokratskim aparatom.

Terminologijo revolucije in teoretična izhodišča za njen pogled na državo je postavil že Lenin leta 1917 med zadnjimi pripravami na oktobrsko revolucijo v Rusiji. Spopadel se je z vprašanjem, kakšno državo si zamišlja 'avantgarda proletariata'² za svoje 'delovne množice' po prihajajoči 'mednarodni proletarski revoluciji, ki sedaj dozoreva'.³ Lenin je sedaj dokazoval, da večina marksistov napačno bere Marxa in Engelsa in bo sam razložil Marxovo učenje o državi. Po njegovem je Marxova temeljna podmena bila, da je država organ razredne vladavine, ona ustvarja ureditev, ki krepi zatiranje in blaži spopad med razredi. Zato je državo nemogoče pomiriti z njenim antipodom, izkoriščanim razredom. Svoje ideje je Lenin spretno utemeljeval z Marxom in Engelsom ter jih pripisoval njima. Glavne med njimi so bile, da mora proletariatska revolucija uničiti državo in da bo 'diktatura proletariata' uničila buržoazijo in si prisvojila sredstva za proizvodnjo; ko država

* dr., red. prof., Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, jerca.v@siol.net

¹ Djilas, *Članki 1941-1946*, str. 202.

² Termin avantgarda proletariata je bil v rabi že od Leninovega *Kaj storiti?* iz marca 1902, ko se je odkrito zavzel za centralizirano in disciplinirano partijo profesionalnih revolucionarjev, ki bo vodila vse ostale in za enotno doktrino.

³ Lenin, *Država i revolucija*, str. 5, 7. Lenin je v tem delu glavno ost napada usmeril proti socialistom, ker so v 1.sv.v. podprli lastne, nacionalne buržoazije ter gojili 'oportunistične predsodke o državi.' Po njegovem so marksisti te vrste 'izjalovili vsebino revolucionarnega nauka, dosegli, da je otopela njegova revolucionarna ostrina, in ga tako z vulgarizirali.' To je veljalo za socialiste tipa Kautsky, ki da je bivši marksist in sodobni oportunist in meni, da je mogoče preseči razkol med državo in proletariatom.

izgine, izgine tudi demokracija, pri čemer je nasilje ('nasilna revolucija') upravičeno in neizbežno. Politična vladavina proletariata je njegova diktatura, je izključna oblast, ki je proletariat ne deli z nikomer in ki se naslanja na oboroženo silo ljudskih množic. Podobni so zapisi, ki pravijo, da proletariat potrebuje državno oblast, centralizirano organizacijo sile in organizacijo nasilja, da zruši oblast zatiralcev in da vlada ogromni masi ljudi ter ureja gospodarstvo, potrebna je 'budnost in zaščita revolucije'.⁴ Torej, pravi Lenin, Marxa je razumel le tisti, ki meni, da je diktatura enega razreda neizogibna in potrebna tudi v celotnem zgodovinskem obdobju, ko se ločujeta kapitalizem in družba brez razredov, t.j. komunizem. V prehodnem obdobju do nastopa komunizma je država potrebna, njena oblika pa je diktatura proletariata kot v času pariške komune, ki je uničila 'državno mašinerijo in parlamentarizem – parazita-države'. Bernstein in Kautsky pa nimata prav, ko Proudhonov federalizem pripisujeta Marxu; federalizem je le malomeščanski pogled, pravilen je 'prostovoljni centralizem oziroma prostovoljno združevanje proletarskih komun'. Na podoben način je Lenin utemeljeval potrebo po imenu komunistična partija, po ukinjanju buržoaznega prava (v socializmu še ne popolnoma, odpade pa že privatna lastnina) in razlagal faze komunistične družbe (prva faza socializem, nato komunizem). Naloge iz leta 1917 so torej bile: 'ekspropriacija kapitalistov', vsi 'delavci, uslužbenci in državljani se bodo spremenili v delavce ene države, države sovjetov delavskih in vojnih deputatov, ki bo imela resnično demokracijo'; sovjeti predstavljajo najvišjo obliko demokracizma.⁵ Obstoje buržoazne države brez buržoazije in buržoaznega prava pa je začasno možen le v prvi fazi komunizma.

Toda Lenin je znan po tem, da je svoja stališča prilagajal trenutnim potrebam, prepričan, da so edino pravilna in da je bil že od začetka brez predsodkov pri doseganju svojih ciljev; znal je spreminjati mnenje, se izmikati, spletkariti ali sejati zmedo, si pomagati s hudičem samim, brez pomislekov; pomembni so bili cilji, ki jih je zasledoval.⁶ To se je izkazalo tudi po revoluciji. Revolucionarni prevrat so pod njegovim vodstvom uspešno opravili z okoli 200.000 člani Rdeče garde (po uradni partijski zgodovini iz leta 1959); po zaslugi Trockega je ta pridobil svojo 'legitimnost' na kongresu Sovjetov 25. oktobra 1917. Lenin je razglasil, da je nastopila diktatura proletariata, sovjeti so sedaj na oblasti in bodo odpravili jarem kapitalizma.⁷ Nova oblast je takoj označila svoje sovražnike ('kontrarevolucionarni saboterji') in ustanovila Čeko.

V naslednjih letih je razmerje med partijo in državo v Rusiji močno nihalo, saj mnoga razmerja niso bila jasna, kljub vsem razpravam pred revolucijo. V začetku se je tehtnica nagnila močno na eno stran in vso oblast je predstavljala mreža sovjetov in njihovih izvršnih komitejev. Kljub vsej doktrini o partiji kot avantgardi je bil status partije v državi nejasen. Vodilni partijci so takoj zasedli tudi do 93% mest v izvršnih komitejih sovjetov, na čelu z Leninom kot predsednikom Sveta ljudskih komisarjev, in tako vodili državo (politbiro je postal 'vodilno jedro sovjetov').

Posledica je bila, da je partija skoraj izgubila svojo vlogo in ni imela organizacijske strukture.⁸ Problem so zaznali na 7. kongresu Vseruske komunistične partije boljševikov (VKP/b), ko je partija dobila svoje ime. Začeli pa so ga reševati šele na 8. kongresu marca 1919, ko je Lenin opredelil organizacijsko strukturo partije (politbiro, organizacijski biro

4 Prav tam, str. 18–20, 33.

5 Prav tam, str. 49, 88.

6 Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, str. 25.

7 Lenin, Staljin, *O socialističkej državi i sovjetskoj demokraciji*, str. 11–15.

8 Mnogi komiteji so se popolnoma osamosvajali, delovali so samostojno in niso priznali centralne oblasti; vprašanje 'separatizma' je bilo v državi in pri partiji prisotno še leta 1919. Oboje je skupaj držal I. M. Sverdlov, ki pa je marca 1919 umrl.

in organe CK z administrativnim aparatom), določil hierarhična razmerja in predpisal poročanje navzgor. Vzpostavili so tudi sistem, po katerem so partijski komiteji vodili oziroma usmerjali državne organe, in tehtnica se je nato nagnila popolnoma na drugo stran. Komiteji so prevzeli še preveč nadzora nad državo, kar je doživelo kritiko na 11. kongresu VKP/b marca 1922. VKP/b je takrat že postala močno centralizirana organizacija, ki je imela dve hierarhični strukturi – strukturo partijskih sekretarjev in strukturo Centralne kontrolne komisije. Oboje je nadzoroval J. V. Stalin in na delu so bili ukrepi ('kršenje partijske discipline, zloraba položaja, ne-komunistično obnašanje'), ki so preprečevali samostojno delovanje ali nasprotovanje centralni oblasti in prepovedovali frakcije.⁹ Podobno organizacijo in delovanje je Lenin leta 1920 kot zavezujoče predpisal vsem članicam Kominterne, kamor se je priključila tudi KPJ.

Že v času sprejemanja prve ustave Vseruske socialistične sovjetske republike leta 1918, ki je razglasila federacijo, je postalo jasno, da je cilj centralizacija države. Lenin ni več govoril o odmiranju države in diktatura proletariata je postala diktatura avantgarde – partije. Ustava tudi ni izrecno govorila o možnosti odcepitve (izraz samoodločba so zapisali le za Armenijo), temveč je dovoljevala, da se o pristopu k federaciji odloči delavstvo (mislili so partija in ne vsi državljani). Za mednacionalne odnose je takrat skrbel ljudski komisar Stalin. Popolnoma drugače pa je govoril partijski program: federacija je ena od tranzicijskih oblik k popolni enotnosti države.¹⁰ Postopoma so z amandmaji k ustavi povečali pooblastila Svetu ljudskih komisarjev na račun Vseruskega centralnega izvršnega komiteja (zakonodajno telo, ki ga voli kongres sovjetov).¹¹

Ostala ključna področja državne oblasti, ki so tudi doživela svojo institucionalizacijo v okviru zgradbe države, so bila nacionalizacija industrije in zemlje in uvedba t. i. državnega kapitalizma, za kar je tudi že obstajala doktrina. Po njej bi morali takoj uvesti komunizem na vasi, a v resnici je nastopil kaos; kmetje so si prilaščali zemljo in njihove produkte so morali jemati s (pri)silo, zato so sledili upori kmetov. Za podržavljeno industrijo so postavili direktorate, na čelu z vrhovnim svetom za gospodarstvo. Lenin je ocenjeval, da se je z vojnim komunizmom državni kapitalizem učvrstil in da je bil narejen bistven korak k socializmu. Toda tu se ekstremno levičarstvo ni izkazalo in 10. kongres VKP/b je opustil to politiko in marca 1921 razglasil NEP; odtlej je Lenin govoril o zvezi delavcev in kmetov, delavci so imeli v rokah industrijo, kmetje pa zadrage; vse skupaj pa je upravljala zvezna planska komisija - Gosplan. Vendar vse to ni vplivalo na bistvena razmerja oblasti v državi in na disciplino, ki so jo še poostriili s čistko v partiji leta 1921 in dopolnitvijo organizacijske sheme v statutu VKP/b. Nasilje je Lenin razlagal že na prvem kongresu Kominterne; diktatura proletariata je nasilna zadušitev odpora 'eksploatorjev', saj 'proletarska revolucija ni mogoča brez nasilne rušitve buržoazne državne mašine.'¹² Sporadični revolucionarni teror je leta 1918 zamenjal organizirani državni teror. Najprej je Čeka že od pomladi 1918 začela v praksi izvajati usmrtitve brez obsodbe sodišč, nato pa je to početje utemeljila uredba o rdečem terorju iz novembra istega leta, ki je dajala Čeki široka pooblastila za pregon protirevolucionarjev (aretacije in zapiranje v delovna taborišča brez obsodbe).

Naslednja sovjetska ustava, ustava Zveze sovjetskih socialističnih republik ali SZ iz leta 1923, je uredila vsa ta ločena vprašanja. Ustavo je napisal politbiro; prej samostojne republike so se ponovno priključile zvezi preko svojih komunističnih partij (torej delavstva) oziroma njihovih predstavnikov, ki so dogovor o zvezi podpisali že pred dokonča-

⁹ Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, op. cit., str. 25.

¹⁰ V. I. Lenin, Report on the Party Programme, 19. 3. 1919. *Marxist Internet Archive*.

¹¹ *RSFSR Constitution 1918 and Amendments*. *Marxist Internet Archive*.

¹² Lenjin, Staljin, *O socialističnoj državi i sovjetskoj demokraciji*, str. 79.

njem ustave. Pravica odcepitve ni več veljala; zvezo je bilo potrebno krečiti. Republikam je ostalo v upravljanje kmetijstvo, notranje zadeve, pravosodje, izobraževanje in sociala, tudi ta področja pa je prav tako nadzorovala komunistična partija in tako zagotovila izvajanje direktiv iz centra v Moskvi. Razprava o večji samostojnosti republik je sicer bila, vendar so njene zagovornike preglasovali. Vloga partije v državi je bila določena z ustavo.

OGPU (državna politična uprava) ni bila več (vse do leta 1934) podrejena notranjemu ministrstvu oziroma komisariatu (NKVD), kot je to bila GPU, naslednica Čeke. Vloga OGPU je sedaj opredelila ustava; skrbela naj bi za notranjo varnost, kar je vključevalo nadzor nad državo, njeno armado (njene sekcije niso bile podrejene vojaškim ukazom). Podedovala je pravico aretirati, izgnati, preiskovati zadeve in prostore in predvsem izvajati posebne naloge za državne organe (za centralni in druge izvršne komiteje), katerim je bila formalno podrejena, v resnici pa je postala podružnica partije, ki je državo nadzorovala. Podedovala je tudi nenapisano pravico usmrtitve s streljanjem, čeprav tega niso nikjer zapisali. Sčasoma so se pooblastila OGPU širila na cenzuro nad tiskom, gledališčem, filmom ipd., na nadzor meje in še drugo. Pregon in aretacijo višjih partijskih funkcionarjev pa je lahko dovolil le politbiro. Od in sprejetja kazenskega zakonika leta 1922 so diskrecijsko pravico izvajati 'teror' razširila tudi v kazensko pravo in postopek. Lenin je sam formuliral ta dodaten člen za kazenski zakonik in dodal: »Sodišča ne smejo prepovedati terorja – obljubiti to bi bila prevara in samo-prevara – ampak morajo formulirati vzroke zanj, legalizirati ga morajo kot načelo, jasno, brez pretvez ali olupševanja. Formulirano mora biti v najširšem možnem smislu, ker le revolucionarno pravo in revolucionarna zavest lahko več ali manj določata okvir, v katerem se ga (teror - op. avtorja) izvaja.«¹³ Kazniva dejanja so bila sovražna propaganda, vohunstvo, financiranje ter sodelovanje v organizaciji, ki podpira mednarodno buržoazijo (pri nas »reakcijo«), s ciljem spodkopati komunistični sistem, ... se kaznuje s smrtjo ali z zaporom. Sodniki so imeli široko diskrecijsko pravico, da kaznujejo tudi (po analogiji) za dejanja, ki jih zakon ni opredelil. Leninov predlog je od takrat postal del kazenskega prava in ostal v zakonikih iz 1926. in 1958. leta. Osebnostne svobode zakonik ni zagotavljal, podelila jo je lahko le država, ki jo je lahko tudi odvzela (po načelu, da je interes države nad interesom posameznika). Kasneje so mu dodali še moralno krivdo ali napako.

Slovenski komunisti, ki so se imeli za stranko 'delavnega ljudstva mest in vasi' oziroma jugoslovanski komunisti, se podrobneje z državnimi vprašanji takrat niso ukvarjali. V volilnih proglaših za konstituantno jeseni leta 1920 so pozivali ljudstvo, naj vzame državno oblast v svoje roke in nasprotovali so vsem strankam, češ da so v službi buržoazije; zavzeli so se za proletarsko državo, 'sovjetsko republiko delavcev in kmetov', prerazdelitev zemlje veleposestnikov in cerkve, za združništvo (umaknili pa so kolektivizacijo), za ustanovitev 'sovjetov' ter podporo sovjetski ustavi.¹⁴ V Jugoslaviji so leta 1921 stranko komunistov prepovedali; njihova nasilna in druga dejanja so se vse bolj usmerila na razbijanje versajske Evrope, skladno s proglašom 4. kongresa Kominterne decembra 1922, kar je pomenilo tudi boj proti Jugoslaviji kot versajski tvorbi.¹⁵ To taktiko so nato v tridesetih letih zavestno opustili.

13 V. I. Lenin, Letter to D. I. Kursky, 17 May 1922. Lenin Internet Archive. *Marxists Internet Archive*.

14 Lepak komunistične stranke Jugoslavije za Slovenijo pred volitvami v konstituantno. *Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919-1921*, str. 192-197.

15 Degras, *Resolution of the Fourth Comintern Congress...* Resolucija je pozivala v boj proti francoskemu imperializmu (poziv je bil namenjen zlasti KP Poljske in Češkoslovaške in partijam drugih »vazalnih držav Francijek«), manj pa proti Nemčiji, s katero je SZ sklenila pogodbo v Rapalu aprila 1922.

Stalin je, kot je splošno znano, s petletkami, kolektivizacijo in represijo še bolj centraliziral državo in utrdil oblast sovjetske partije (tudi v Kominterni). NKVD je v tridesetih letih izvajal obsežno čistko pod pretvezo zarot proti državi, sabotaž, kulaštva ipd. Organizirano so kaznovali ali usmrtili celotne skupine ljudi, ki naj bi bili sovražniki države (menjševiki, kmetje, nacionalne skupine ipd.). Kvote v mestih in na vasi je določal politbiro partije, sezname je sestavljal NKVD, naloge za izvedbo pa je podpisoval tudi sam Stalin. Kot je znano, se je čistka razširila tudi na Kominterno in, med drugim, pospravila z okoli 1000 jugoslovanskimi komunisti. Stalinov koncept države je formalno izražala sovjetska ustava, ki pa je služila le v propagandne namene. Državna varnost je, kot je pisalo v ustavi, postala samostojen oddelek državne uprave, ločen od notranjih zadev.

Tačas so se, kot je znano, jugoslovanski komunisti ukvarjali predvsem z 'ozdravitvijo lastne partije', kot je temu rekel Ranković leta 1942¹⁶, nato pa so bili v 'fazi zbiranja revolucionarnih sil' v podporo SZ in proti 'imperialistični vojni', kot je dejal Kardelj na 5. konferenci KPJ leta 1940.¹⁷ Dejansko je partija vršila čistko v lastnih vrstah, se borila proti 'frakcijam' in za utrditev disciplinirane partijske organizacije. Hkrati je prišlo do spremembe v politiki partije v ključnih vprašanjih: v odnosu do Ljudske fronte in sodelovanju s socialdemokracijo in drugimi levičarji, v odnosu do nacionalnega vprašanja, in pa pri vprašanju organizacije. Kardelj je že na goričanski konferenci KPJ septembra 1934 v koncept proletarske revolucije dodal še rešitev nacionalnega vprašanja (združitev slovenskega naroda z revolucionarnim bojem), kar je sprožilo ustanavljanje nacionalnih partij v Sloveniji in na Hrvaškem. KPJ se je v duhu frontne politike odločila za nastop na volitvah in celo za povezovanje v skupno listo z Mačkovci leta 1935 in 1938, pa vendar s pripombo, da se volitev udeležuje le zaradi boja za gospodarske in politične pravice množic, in ne 'zaradi kakšnih iluzij v parlamentarizmu'.¹⁸ Iz teh in drugih dokumentov lahko razberemo, da je revolucija ('diktatura proletariata') bila strateški cilj, ostalo (nacionalno vprašanje, ljudska fronta, volitve ipd.) pa stvar taktike; Kardelj je posebej poudaril, da je partija zavzela stališče do nacionalnega vprašanja, da bi sovražniku vzela argument iz rok.¹⁹ Podobno kot takrat, ko sta se leta 1917 W. Wilson in Lenin kosala v tem, kdo bo zagotavljal samoodločbo narodov, se je sedaj slovenska partija borila z drugimi strankami z obljubo nacionalne emancipacije. V čebinskem proglasu so zapisali: »Bodočnost slovenskega naroda in njegov narodni obstoj pa bosta zagotovljena le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije 'v obliki zvezne države'.«, za kar je treba v Jugoslaviji sklicati konstituantno, pri čemer mora slovenski narod dobiti svoj lastni parlament.²⁰ Ko pa je poleti leta 1939 v Jugoslaviji stekel postopek federalizacije države s sporazumom Cvetković-Maček, sta se KPJ in Kominterni postavila proti, češ da so se srbski buržoaziji pri trpinčenju ljudstva le še pridružili hrvaška buržoazija in kulaki in da je HSS prevarala hrvaške kmete.²¹ Ko je bilo konec politike ljudske fronte zaradi sporazuma Ribbentrop-

¹⁶ Ranković, *Izabrani govori i članci*, str. 12.

¹⁷ *Peta zemaljska konferenca KPJ*, str. 204.

¹⁸ Cirkular PK Slovenije. Povzeto po: Filipič, *Partijska organizacija v Sloveniji*, str. 95.

¹⁹ Pismo Bevca, 3. 5. 1937 in Pismo IK KI, *Zbornik ob štiridesetletnici*, str. 271 in 279.

²⁰ Proglas ustanovnega kongresa KPS, *Zbornik ob 40-letnici*, str. 276. Tudi leta 1940 so v resoluciji 5. državne konference KPJ zapisali, da se dviga »borbeni val ugnetenih mas pod vodstvom delavskega razreda in v tesni zvezi s ZSSR v skupni boj za mir, za mir brez aneksij in kontribucij, za pravico vsakega naroda na samoodločbo do odcepitve in svobodno voljo glede združenja z drugimi narodi na načelu enakopravnosti«. (*Peta zemaljska konferenca KPJ*, str. 204, str. 224–225.) Slovenski komunisti so takrat govorili o SZ kot deželi socializma, pravičnosti in zaščitnici malih narodov ali po Titovi razlagi sovjetske okupacijo baltskih držav leta 1940, ko je SZ te države osvobodila kapitalističnega suženjstva in narodnega zatiranja. (Tito, *Zbrana dela*, knj. 5, str. 5.)

²¹ *Peta zemaljska konferenca KPJ*, str. 227.

Molotov leta 1939, se je partija odrekla tovrstnemu sodelovanju, češ da je tako ali tako bilo neuspešno, edini učinek je bil, da je partijo povežalo z množicami. V tem času pri KPJ že zasledimo uporabo terminov iz Leninovega besednega zaklada kot so sovražnik ljudstva, razredni sovražnik (ali sovražnik delavskega razreda), agenti razrednega sovražnika in reakcija, fašisti, trockisti, imperialistična vojna.²²

Peta konferenca KPJ leta 1940 je že definirala, kako si zamišlja enakopravnost narodov in manjšin z omembo vseh narodov (tudi Makedoncev in Arnautov ter madžarske, romunske in nemške manjšine) in rešitve vprašanja Bosne in Hercegovine. Napovedala je možnost revolucije, saj vemo, da je Kardelj izjavil, da bodo komunisti šli v obrambo domovine, če bo ta obramba 'napredna' in da se bodo borili proti buržoaziji, ki da obrambe ne izvaja dovolj dosledno; odločitev je bila odvisna od načelne presoje, ali je obramba v interesu revolucije in SZ.²³

Po okupaciji Jugoslavije je KPJ začela z organizacijo vojaško-revolucionarnih komitejev (aprila 1941) in glavnega štaba (konec junija 1941), na čelu z generalnim sekretarjem KPJ, s političnimi komisarji in z odbori delavske enotnosti (strniti delavstvo pod vodstvom partije); to je pomenilo, da je začela uresničevati svoje strateške politične cilje. Iz Moskve so tudi že začela prihajati prva opozorila Titu, naj v KPJ ne prehitujejo. Prav tako je prvi sporazum z eno od levih strank (Narodna seljačka stranka) junija 1941 o skupnem boju proti okupatorju govoril o skupnem boju za sovjetsko oblast in za zvezo s Sovjetsko zvezo, pod hegemonijo partije.²⁴ Komunisti so torej na prihajajoči boj gledali kot na revolucionarni prevrat, s katerim bodo prevzeli oblast. Po tem je Nemčija napadla SZ in ta je sklenila zavezništvo z Veliko Britanijo; zato sta Kominternina in SZ razglasili t.i. politiko dveh etap, kar je pomenilo, da za časa vojne ne bo družbenih sprememb, te se odložijo na povojni čas. KPJ se na to ni ozirala in je nadaljevala z ustanavljanjem nove vojaške in civilne oblasti in zanikanjem obstoječe; po Jugoslaviji so začetek tega predstavljali narodno-osvobodilni odbori, v Sloveniji pa odbori OF. Vodstva KP, vrhovni in glavni štabi pa so prevzeli funkcije, ki bi jih v regularnih razmerah opravljali višji organi države.²⁵

Komunisti v Sloveniji so v odborih OF videli svoje sovjete. KP Slovenije je dosegla, da je postala vodilna sila v OF, čeprav številčno to ni bila.²⁶ Tisti, ki ji te vloge niso hoteli priznati, so sčasoma postali izdajalci oziroma sovražniki ljudstva, postali so krivci za državljansko vojno in si pridobili podobno poimenovanje kot v ruski državljanski vojni – 'bela in plava garda'. Sledilo je tudi že velikokrat opisano obdobje nastopa t. i. 'druge faze revolucije' v Sloveniji in Jugoslaviji, ko so komunisti po zgledu oktobrske revolucije ocenili, da je napočil čas za revolucionarni preobrat in obračun z razrednimi sovražniki; govorili so o revolucionarno demokratični volji Slovencev, o novi revolucionarno-demokratični oblasti, o revoluciji v NOG, ki jo vodijo slovenske revolucionarne sile, o slovenskem proletariatu kot hegemonu slovenskega naroda in o KPS kot avantgardi; vsi pojmi so imeli isti pomen kot v Leninovih časih.²⁷

Tako definirano revolucijo bi morali, in tudi so, spremljati ustrezni organi revolucionarne nasilja (kot Čeka). V Sloveniji je to nastopilo zgodaj: avgusta 1941 so ustanovili

22 Tito, *Zbrana dela*, knj. 5, str. 3, 4.

23 *Peta zemaljska konferenca KPJ*, str. 204.

24 Tito, *Zbrana dela*, knj. 7, str. 41. Jovanović je kasneje zanikal, da bi pristal na oblikovanje sovjetov.

25 Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, knj. 1, str. 175, 218, 223. To je bil tudi smisel Atlantske listine, ki jo je SZ podpisala septembra 1941. Tu tudi prvič srečamo srbsko besedo narodni, ki bi v slovenščini pravilno pomenila ljudski.

26 O revolucionarnosti v politiki OF in razmerjih v OF glej razpravi Deželak-Barič, *Vloga in značaj Osvobodilne fronte in Čepič*, *Revolucijsko letu 1941*.

27 Proglas CK KPS za 1. maj 1942, *Dokumenti ljudske revolucije*, knj. 2, str. 40, 51–52.

Varnostnoobveščevalno službo in opredelili pojem 'ljudski sovražnik' in 'narodni izdajalec', partija pa je pozvala v 'neizprosni boj proti narodnim izdajalcem' in vsem, ki so se opredelili ali delovali drugače; torej niso šlo le za kolaborante, temveč tudi za vse ki so delovali zunaj OF. Aprila 1943 je še vrhovni štab ustanovil svojo Komisijo za zatiranje pete kolone in terorizma (podobno VOS).

Ti in vrsta drugih podobnih pojavov so sprožili kritiko iz Moskve in KPJ je morala, vsaj navzven, revidirati svojo politiko; spremenila jo je v taktiko revolucije 'od zgoraj' in sledila naprej svojim ciljem. Od jeseni leta 1942 in tekom leta 1943 je torej revolucionarno 'linijo' nadomestila z graditvijo države in z izrinjenjem oblasti Kraljevine Jugoslavije. Javno se o revoluciji ni več govorilo, temveč le o narodnoosvobodilni ali, po Stalinovo, o domovinski vojni.

Ob prevzemu države je KPJ izvedla tudi njeno postopno centralizacijo. Načela federativne ureditve so bila zelo široko zastavljena na drugem zasedanju AVNOJ-a v Jajcu leta 1943, vendar se je v letu 1944 država dejansko začela centralizirati, podobno kot pod Leninom po oktobrski revoluciji. Najprej so prišle na vrsto partija sama in ustanove represivnega aparata. Leta 1944 je KPJ uveljavila striktno spoštovanje partijske hierarhije in direktiv centra; disciplinirala je slovenski in hrvaški politbiro z grožnjo stroge kazni (konfinacija Kidriča in odstavev Hebranga ter drugih nosilcev samostojnega razvoja). Vse skupaj je spremljala še partijska čistka. Agitprop KPJ je ob koncu vojne poskrbel še za diskvalifikacijo in izločitev vseh političnih strank in posameznikov, ki so ogrožali monopol partije. Postopke nastajanja in značilnosti države po direktivah KPJ poznamo.²⁸ Način prevzema je zagotovil že vnaprejšnje formiranje državnih organov v izogib začetniškimi težavam, ki so jih imeli v Rusiji po revoluciji, in hitro uveljavljanje stroge discipline in nadzora partije. Pojmi narodni izdajalec in sovražnik ljudstva so v fazi graditve države prešli iz odlokov NO gibanja v državne predpise in v sodno prakso; spomladi 1944 najprej v predpise o vojaških sodiščih in nato v Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo, ki je nekoliko razširil opredelitev političnih kaznivih dejanj. Kazni zanje so bile izgon, zaplomba premoženja, smrtna kazen, prisilno delo, izguba državljanskih pravic ipd., po vzoru sovjetskega prava; omenjeni zakon je še uzakonil dolžnost ovajanja sovražnikov ljudstva.

Ena prvih centralno vodenih državnih ustanov je nastala spomladi 1944; to je bila Ozna, ki ji je pripadla vloga izvajanja revolucionarnega nasilja. Tito jo je ustanovil, da bi ščitila 'novo demokratično oblast oziroma pridobitve NOB in pridobitve revolucije', jo poslal v boj proti sovražniku in ji naložil opravljanje politične obveščevalne službe, največkrat nad lastnim, domačim prebivalstvom. Po zaključku prevzema oblasti z volitvami novembra 1945 so leta 1946 Ozno prenesli v civilni sektor pod ministrstvo za notranje zadeve z imenom UDV ali Udba. Obe organizaciji sta bili izvršni organ KPJ, ali kot je rekel Stalin ob 15. obletnici OGPU: »Dolgo naj živi OGPU, razgaljeni meč delavskega razreda!«.²⁹ Hierarhija ukazovanja v Ozni je tekla navzdol od Ozne za Jugoslavijo in Vrhovnega štaba, medtem ko je način izvedbe bil prepuščen Ozni posamezne republike. Del nastopa Ozne so bili tudi posebni zapori in taborišča (Pravilnik o ureditvi kazenskih taborišč v Sloveniji iz februarja 1945), šolanje «kadra» v SZ, opravljanje čistke po vojni, izdajanje karakteristik, 'vrbovke' ali 'verbovke' in politični nadzor nad ljudmi (poročanje o volitvah, članstvu v množičnih organizacijah, razmerah na terenu, politični drži oziroma 'zadržanju', ipd.). UDV za Slovenijo je že leta 1946 imela enega agenta na

²⁸ Prim. Vodušek-Starič, *Prevzem oblasti*.

²⁹ J. V. Stalin, *Pravda*, 20. 12. 1932, št. 350. *Marxists Internet Archive*; general Stevo (Ivan Krajačič) je za Ozno rekel, da je 'pomožni aparat partije' (*Partizanska i komunistička represija*, str. 236), Franc Šetinc pa za UDV leta 1980, da je 'odred revolucije'.

282 prebivalcev Slovenije, a to je bil šele začetek.³⁰ Ozna je od maja do julija 1945 (in še pozneje) izvajala 'rdeči teror' v Sloveniji; iz gradiva jasno izhaja, da je slovenska Ozna streljala zajete domobrance (in druge) brez podrobnejšega zaslišanja in brez obsodbe, da so bila poročila o tem interna in zaupna; obstajala je direktiva šefa Ozne za Jugoslavijo, ki je prepovedal, da se o tem govori zunaj organizacije. Z državnim terorjem leta 1945 in drugimi državnimi ukrepi se je država že premaknila iz prve v drugo fazo revolucije kot je razlagal Tito maja 1945.³¹ Nato je partija, v skladu z doktrino in kot je zapisala v svojem programu leta 1948, 'čvrsto držala oblast v svojih rokah' in poskrbela, da je razvila nov državni aparat, nov pravni red in demokratični sodni sistem, poskrbela za agrarno reformo, nacionalizacijo, razvoj zadružništva in zgradila močno ljudsko armado ter pričela z vsestransko kulturno preobrazbo države.³² S smrtnimi obsodbami in vzorčnimi sodnimi procesi (tudi še v sedemdesetih letih) je v naslednjih letih partija še naprej utrjevala svojo hegemonijo.

Podobno kot v SZ po revoluciji je KPJ v času prevzema poskrbela, da so komunisti, ki so vodili politične organizacije (partijske komiteje, ljudsko fronto) prevzeli tudi funkcije v vodstvih državnih organov; to so delali do konca socialistične države, kasneje se je imenovalo 'rotacija kadrov'. Vsi člani partije so bili dolžni ubogati partijska navodila oziroma izvajati partijsko 'linijo', skladno z napotki in z definicijo načela demokratičnega centralizma. Partija kot avantgarda je torej vodila državo in družbo. In prišlo je do podobnih težav kot pri sovjetski partiji po revoluciji – KPJ ni imela izpopolnjene lastne organizacije. Šele tekom leta 1945 se je posvetila temu in imenovala komisije pri politbirojih (kontrolna in revizijska komisija, Agitprop...), razdelila zadolžitve ter vzpostavila mrežo celic po terenu in v podjetjih in ustanovah. Poskrbela je tudi za (politično) enotne množične organizacije. Djilas, šef Agitpropa, je poleti 1945 javno oznanjal, da je partija določila program in statut ljudske fronte in da se bori za državo ljudskih odborov.³³

Komunisti so zaokrožili državno zgradbo s sprejetjem zvezne in republiških ustav, najprej ustave FLRJ leta 1946, kjer je že naziv kazal temeljni ustroj države. Napisana je bila po vzoru sovjetske ustave iz leta 1936, in je opredelila federacijo kot prostovoljno združenje suverenih republik ter je vsebovala načelo o pravici do odcepitve.³⁴ Določala je jurisdikcijo zveze (zunanje zadeve, obramba - vojska, zvezni plan in proračun, monetarni in kreditni sistem, meje med republikami, državljanstvo itn.). Republike (zveza v SZ) so imele avtonomne oblasti, imele so pravico do lastne ustave, vendar je morala biti skladna z zvezno in zvezni predpisi so veljali povsod. Podobno je veljalo za državljanstvo, vsak državljan republike je bil državljan zveze. Opredelila je državno in združno lastnino in dovoljevala omejen obseg privatne lastnine, ni pa (še) predvidela kolektivne lastnine v kmetijstvu. Ustava je določala organe oblasti (prezidij, skupščina oz. vrhovni sovjet, izvršna oblast), sodstva in tožilstva (z vrhovno nadzorno funkcijo) in njihove pristojnosti, brez omembe komunistične partije. Opredelila je pravice in dolžnosti državljanov, ki so obsegale klasične pravice, med njimi tudi svobodo govora, združevanja, svobodo vesti, ter volitve in volilni postopek; pri slednjem so v sovjetski ustavi imele pravico postavljanja kandidate tudi partijske organizacije. S tem je partija razglasila nacionalno vprašanje v Jugoslaviji za rešeno, ali kot je trdil Djilas, dejansko je bilo rešeno že leta 1943 s sklepi

³⁰ ARS. AS 1931, A-10-1. Za primerjavo: Gestapo je imel enega na 2000, Stasi enega na 166 oseb.

³¹ *Osnivački kongres KP Srbije*, str. 212.

³² *V. kongres KPJ*, str. 877–878.

³³ Djilas, *Članki 1941-1946*, str. 182.

³⁴ Constitution (Fundamental law) of the Union of Soviet Socialist Republics, 5. 12. 1936, *Marxists Internet Archive*.

Drugega zasedanja AVNOJ, ki govorijo o suverenosti vsakega od narodov, ki so se suvereno odločili za skupno državno skupnost z drugimi narodi Jugoslavije.³⁵

Enotnost oblasti se je v Jugoslaviji pojmovala podobno kot v SZ po revoluciji: nedeljiva oblast (sodna, izvršna, zakonodajna) je bilo osnovno načelo ljudske demokracije; KPJ vse do konca svoje oblasti leta 1990 tega ni opustila. Oblast po vojni je bila, kot so govorili, 'globoko ljudska in globoko demokratična'.³⁶ »Graditev socializma v Jugoslaviji je današnja etapa boja delavskega razreda in delovnih množic mesta in vasi, etapa boja na poti k končnemu cilju delavskega razreda in njegove avantgarde – k graditvi komunistične družbe ... na podlagi učenja marksizma-leninizma, ... in ne nazadnje na izkušnjah VKP/b in lastnih izkušnjah ...«³⁷ Ljudska oblast je bila prehod v socializem, ta pa je bil, skladno z učenjem marksizma, prva, nižja faza komunizma. Demokratičnost 'nove' oblasti naj bi se kasneje le še krepila s komunalnim in delegatskim sistemom v petdesetih oziroma sedemdesetih letih. 'Proces odmiranja države' je prišel v program KPJ leta 1958 kot naloga socialistične države. Naslednji korak k državi temu naj bi bili ustavni amandmaji sprejeti leta 1971; organi samoupravljanja naj bi se okrepili in država oslabil. Ali v tedanji dikciji, odprli naj bi novo dimenzijo koncepta diktature proletariata, pot k hegemoniji delavskega razreda.

Boj proti centralizmu, ki ga je partija uvedla po letu 1945, nikoli ni bil popolnoma končan in je naposled propadel v osemdesetih letih dvajsetega stoletja ter povzročil razpad Jugoslavije. O tem je bilo že veliko napisanega. Kljub temu pa nikoli ni bilo podrobno opredeljeno razmerje med decentralizacijo države in vseskozi veljavnim načelom demokratičnega centralizma. KPJ je na kongresu leta 1948 sebe definirala kot 'avantgarde najbolj naprednega razreda, delavskega razreda', ki vodi boj za graditev socializma v Jugoslaviji in vodi celokupen državni in družbeni razvoj v Jugoslaviji; partija je čvrsta enotna, disciplinirana organizacija, kar je nezdržljivo s partijsko nedisciplino ali sektaštvom; partija je organizirana na načelu demokratičnega centralizma.³⁸ To določilo je ostalo v vseh statutih KPJ (in KPS), leta 1958, pa leta 1974, ko so v statut ZKJ zapisali: »Demokratični centralizem je temeljno načelo notranjega življenja, organiziranja in delovanja ZKJ«. Z ustavama leta 1963 in leta 1974 pa je Zveza komunistov tudi uradno postala sestavni in vodilni del državne ureditve, njen program pa program vseh političnih organizacij in države. Za zaščito tega položaja partije so ves čas delovali tudi ustrezni organi, kot so bila Svet za varstvo ustavne ureditve RS, sodišča, tožilstva in drugi, medtem ko so za odkrivanje, za zbiranje podatkov o sovražni dejavnosti in za preprečevanje delovanja proti ureditvi, ki jo je določala ustava SFRJ, aktivno delovali 'varnostni organi kot sestavina samoupravljanja' oziroma SDV.³⁹

Jugoslovanska in slovenska partija sta torej uspešno prevzeli državo in jo vodili v skladu s temeljnimi postulati, ki jih je začela udejanjati ruska revolucija, vse do razpada Jugoslavije. Glavni elementi partijske oblasti so se ohranili vse do leta 1990: demokratični centralizem, izključna oblast avantgarde proletariata, uradna doktrina socializma, enotnost oblasti, sistem policijskega nadzora (UDV), nadzor nad gospodarstvom ipd.

³⁵ Djilas, *Članki 1941-1946*, str. 207.

³⁶ Prav tam, str. 257.

³⁷ *V. kongres KPJ*, str. 877-878.

³⁸ Prav tam, str. 893, 896.

³⁹ *Priročnik za delo milice*. SDV svojih »sredstev in metod« ni smela uporabljati proti članom CK ZKS in predsednikom najvišjih republiških teles.

Povzetek

JERCA VODUŠEK STARIČ REVOLUCIJA IN DRŽAVA

Razprava obravnava odnos ruskih in slovenskih/jugoslovanskih komunistov do prevzema in načina organizacije države ter glavne značilnosti hegemonije avantgarde proletariata, ki so se uresničevale v SZ po revoluciji leta 1918, v jugoslovanskem prostoru pa po začetku okupacije države leta 1941. Razprava kaže na podobnosti, predvsem na podobne elemente sistema, ki so ga vpeljali v obeh državah, na terminologijo, s katero so označevali svoje idejne zamisli; primerjava pokaže, da so jugoslovanski komunisti uresničili revolucijo, ki jo je takrat predpisovala Kominterneta (v Zgodovini VKP/b) in so ves čas obstoja države ohranjali te glavne značilnosti (demokratski centralizem, vodilna vloga avantgarde proletariata, politična in nacionalna enotnost sicer federativne države) ter jih uveljavljali in ščitili z revolucionarnim terorjem in represivnimi organi.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS, fond AS 1931.

Objavljeni viri

Dokumenti ljudske revolucije, knj. 2. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1964.

Osnivački kongres KP Srbije. Beograd: IIRP, 1972.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Slavonski Brod: Dokumenti, 2005.

Peta zemaljska konferencija KPJ, Izvori za istoriju SKJ. Beograd: ICK Komunist, 1980.

Priročnik za delo milice na področju varstva ustavne ureditve (Strogo zaupno, uradna tajnost). Ljubljana: RSNZ SRS, 1985.

Tito, Josip Broz, *Zbrana dela*. Ljubljana: ČZDO Komunist, 1978-1989.

Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919-1921. Ljubljana: IZDG-Partizanska knjiga, 1980.

Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS. Ljubljana: Komunist, 1977.

V. kongres KPJ, 21-28 jula 1948, stenografske beleške. Beograd: Kultura, 1949.

Elektronski viri

Degras, Jane, ur., Resolution of the Fourth Comintern Congress on the Versailles Peace Treaty, *Marxists Internet Archive* (2008). (www.Marxists.org)

Eight Congress of the R.C.P.(B.), *Marxists Internet Archive* (2008).

Marxist Internet Archive (2008), (www.Marxists.org) in v okviru tega *Lenin Internet Archive*.

Pravda, 20. 12. 1932, št. 350, *Marxists Internet Archive* (2008).

Monografije

- Djilas, Milovan, *Članki 1941-1946*. Ljubljana: CZ, 1948.
- Lenin, V. I., *Država i revolucija*, Učenje marksizma o državi i zadaće proletariata u revoluciji (prevod iz ruščine: Rodoljub Čolaković). Beograd: Kultura, 1947.
- Lenjin, Staljin, *O socijalističkoj državi i sovjetskoj demokraciji*. Zagreb: Kultura, 1946.
- Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija*, 1-2. Beograd: Rad, 1983.
- Ranković, Aleksandar, *Izabrani govori i članci*. Beograd: Kultura, 1951.
- Schapiro, Leonard, *The Communist Party of the Soviet Union*. Cambridge University Press, 1978.
- Slovenci in leto 1941. Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 16, št. 2, INZ, Ljubljana 2001.
- Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*. Ljubljana: Komunist, 1977.

Razprave

- Čepič, Zdenko, *Revolucijsko v letu 1941. Slovenci in leto 1941*, Prispevki za novejšo zgodovino, let. 16, št. 2, INZ, Ljubljana 2001, str. 169–191.
- Deželak-Barič, Vida, *Vloga in značaj Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Slovenci in leto 1941*, Prispevki za novejšo zgodovino, let. 16, št. 2, INZ, Ljubljana 2001, str. 159–169.
- Filipič, F., *Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS. Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*. Ljubljana: Komunist, 1977.

ZADNJI DEL POTI K SLOVENSKEMU NARODNEMU GOSPODARSTVU (1945-1991)

V času druge jugoslovanske države so bile možnosti za širše uveljavljanje slovenskih gospodarskih interesov še precej omejene, saj so zvezni predpisi, srednjeročni in enoletni družbeni plani zelo omejevali pristojnosti republiških teles tako pri upravljanju gospodarstva, kot pri načrtovanju in financiranju njegovega razvoja. Pa tudi vodilni slovenski politiki niso bili vselej pripravljene braniti nacionalnih koristi. Kljub temu pa je Slovenija do razpada države ekonomsko dozorela in izpolnila del pogojev za preoblikovanje svojega gospodarstva iz regionalnega v narodno. Ker je zvezna zakonodaja urejala vsa ključna gospodarska vprašanja, je bilo za uresničevanje ciljev povezanih z gospodarsko osamosvojitvijo in oblikovanjem narodnega gospodarstva treba najprej sprejeti lastno ustavnopravno podlago, nato pa izpeljati izločitveni proces. Ta se je v polni meri lahko začel šele spomladi 1990 po političnih spremembah in imenovanju Demosove vlade in je potem trajalo do konca leta 1991. Z narodnogospodarskega stališča je bil to najpomembnejši projekt, saj se je z njegovo uspešno izvedbo lahko zaključilo tudi zadnje obdobje v preoblikovanju slovenskega gospodarstva iz regionalnega v narodno gospodarstvo.

Ključne besede: narodno gospodarstvo, jugoslovansko gospodarstvo, slovensko gospodarstvo, gospodarska osamosvojitev Slovenije

Uvod

Pojem narodno gospodarstvo je neločljivo povezan s pojmom država. Predpostavlja velik in zaokrožen gospodarski sistem, ki ga sestavljajo vse pomembne proizvodne in uslužnostne dejavnosti na določenem nacionalnem ozemlju. Vse te dejavnosti so enotne in tako organsko povezane, da ne omogočajo le nemotenega poteka produkcijskega procesa in njegovega razvoja do najvišje tehnične ravni, temveč zagotavljajo tudi zadovoljevanje človeških in splošno družbenih potreb. Prednost nacionalnih gospodarstev, ki so v precejšnji meri protekcionistično naravnana, je tudi v tem, da lahko v polni meri rešijo socialno vprašanje.¹

V drugi jugoslovanski državi se je pojem narodno gospodarstvo »naselil v gospodarski in politični besednjak« na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta in ga ni zapustil vse do razpada države. Uveljavljati se je začel z opuščanjem državnega centralizma na zvezni ravni in s prenosom pristojnosti na republike in avtonomni pokrajini. Dejansko je označeval republiška in pokrajinska gospodarstva in zapletene odnose med dvema ravnama države. Polno domovinsko pravico mu je utrla ustava iz leta 1974, gospodarsko-politična praksa pa ga je preprosto enačila s pravico naroda, da razpolaga z rezultati svojega presežnega dela. Dejstvo, da jugoslovanske republike in pokrajini niso bile enonacional-

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, joze.princic@inz.si

¹ Vukičević, *Ekonomska politika Jugoslavije*, str. 3–4; Borak, Lazarevič, Prinčič, *Od kapitalizma do kapitalizma*, str. 81–95.

ne državne tvorbe, je dodalo novo razsežnost kontroverzemu razumevanju tega pojma.²

Slovenija je v letih 1945 do 1991 izpolnila pogoje za preoblikovanje svojega gospodarstva iz regionalnega v narodno gospodarstvo. Znotraj tega časovnega loka sta bili še posebej odločilni dve ločnici. Prvo predstavlja leto 1974, ko je z novo ustavo Jugoslavija postala gospodarska skupnost, Slovenija pa je dobila atribute države. To ji je omogočilo, da je v naslednjih letih pospešila in dokončala oblikovanje ustrezne gospodarske uprave, odprla prostor za uveljavitev mlajšega in poslovno uspešnejšega sloja direktorjev- menedžerjev ter večjih, proizvodno heterogenih in izvozno usmerjenih podjetij, ki so postali nosilci razvoja v posameznih panogah. Ustanovila je finančno močno razvojno banko, si z vrsto prepoznavnih izdelkov ustvarila dobro ime v tujem poslovnem svetu, razširila mrežo zunanjih predstavništev ter preko DS Alpe Jadran utrdila in institucionalizirala sodelovanje z regijami v sosednjih državah. Začrtala je ambiciozen dolgoročni razvojni program, izpopolnila izobraževalni sistem in mednarodne znanstvene povezave ter vzpostavila slovenskim razmeram in potrebam primerno obliko regionalnega razvoja. Na ekonomskem področju je torej Slovenija do konca osemdesetih let dozorela in se razvila do stopnje, ki jo je bilo mogoče doseči brez radikalnih političnih sprememb in posegov v jugoslovansko državno in ustavno pravno ureditev. Druga izpostavljena ločnica so bile politične spremembe spomladi leta 1990, ki so omogočile zadnji in najpomembnejši korak k slovenski gospodarski osamosvojitvi. Demosova vlada je na vzpostavljenih temeljih nadgradila proces gospodarskega osamosvajanja in ga pripeljala do stopnje, ki je v naslednjem letu omogočila izstop iz jugoslovanske gospodarske in državne skupnosti.

V letih 1945-1991 se je na obravnavanem ozemlju končal proces industrializacije. Slovenija je spremenila svojo gospodarsko sestavo, postala je izvozna in tudi imigrantska dežela, ki je pomagala blažiti težave brezposelnosti v drugih jugoslovanskih republikah.

Vloga slovenske politike pri krepitvi nacionalne gospodarske moči

V drugi polovici leta 1944 so se v okviru posameznih odsekov in ustanov predsedstva SNOS začele priprave na prevzem oblasti. Intenzivna in strokovno podkrepljena prizadevanja niso bila omejena le na sprejem najpotrebnejših ukrepov, temveč so zajela tudi vprašanja, povezana z bodočo organizacijo gospodarskega življenja v skupni jugoslovanski državi. Pri oblikovanju svojih elaboratov in v razpravah na Študijski komisiji predvojni gospodarstveniki in pravniki niso imeli večjih zadržkov. Njihove povezave s političnim vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja, ki je sprejemalo vse pomembne odločitve, so bile zelo omejene. Tudi do skupnega sestanka, na katerem naj bi izoblikovali stališča glede prihodnjega gospodarskega sistema, ni prišlo.³ Seznanjeni so bili le s partijsko strategijo »možnega prehoda iz stanja demokratične revolucije v socialistično na miren, postopen, reformističen način«⁴ ter s temeljnimi načeli federativnega odnosa med jugoslovanskimi narodi, ki jih je v svojih predavanjih in referatih predstavil Edvard Kardelj. V referatu na 1. zasedanju SNOS februarja 1944 je Edvard Kardelj poudaril, da so sklepi, ki jih je sprejel Avnoj, uzakonili federativen odnos med posameznimi narodi. Po njegovih besedah so ti sklepi zagotavljali, da bodo jugoslovanski narodi svojo svobodo in enakopravnost tudi obdržali in da bodo »oblike federativnega odnosa«, ne glede na spremembe, ki jih bo »pokazala bodočnost«, ostale v »vseh primerih plod svobodnega sporazuma med narodi«.⁵

2 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 70.

3 Čepič, *Obravnava ključnih vprašanj*, str. 126.

4 Deželak-Barič, *Osvobodilni boj*, str. 148.

5 Kardelj, *Pot nove Jugoslavije*, str. 52.

V predavanju na beograjskem radiu, ki ga je imel februarja 1945, je Edvard Kardelj federativni odnos že obravnaval kot vprašanje odnosa med centralnimi in federalnimi organi. Kot je poudaril, se je pri tem »treba zavedati, da se bodo kompetence spreminjale po potrebi, ki jo določa objektivno stanje. To pomeni, da bodo določeni sektorji danes centralizirani, jutri pa bodo prešli pod kompetenco federalnih enot. In obratno«. Zavzel se je za to, da se razmejitev med centralno in federalno oblastjo ureja s »polnim medsebojnim sporazumevanjem med obema«. Ob tem pa napovedal, da bo treba »strogo centralizirati razpolaganje z izvori in njihovo porazdelitvijo in tudi razpolaganje s tekočo proizvodnjo« ter zagotoviti »maksimalno iniciativo federalnih organov oblasti »pri obnovitvenih delih in izvajanju neposredne delovne kontrole.⁶

V razpravah o bodoči gospodarski problematiki, ki jih je organizirala Študijska komisija, je izstopal dr. Vlado Vavpotič. Na diskusijskem sestanku 15. decembra 1944 je opozoril, da uveljavitev načela federativnosti na gospodarskem področju predpostavlja, da bodo (jugoslovanski) narodi morali del svoje suverenosti odstopiti skupni državi in sicer »toliko in tisto, kar je zaradi skupnega življenja v skupni državi potrebno«. Pri tem je izpostavil, da bi bilo treba pri zaščiti slovenskih interesov in skupnih državnih interesov upoštevati »izključno samo stvarne, objektivne vidike«. ⁷ V študiji O smotrnem gospodarstvu pri nas, ki jo je končal spomladi leta 1945, se je zavzel za čim večjo gospodarsko osamosvojitve Slovenije, za kar je imela slednja potrebne naravne in druge pogoje. Predlagal je, da bi se v okviru nacionalnega gospodarstva osredotočili na razvoj panog, za katere lahko v polni meri zagotovijo surovine, energijo in delovno silo. Razvoju drugih panog, za katere so imele druge republike boljše pogoje, pa naj bi se odpovedali. Takšno razvojno načelo bi moralo veljati tudi za druge republike. Pri obravnavi državnega gospodarskega sektorja se je zavzel za enotno centralizirano upravo, bodisi v okviru republiške ali zvene komisije za upravo narodne imovine. ⁸

Med posameznimi gospodarskimi področji so na sejah Študijske komisije namenili veliko pozornosti najbolj problematičnemu, to je finančnemu. Precejšen del razpravljavcev je zastopal »separatistično stališče«, se pravi, da so zagovarjali decentralizirani davčni in še posebej bančni sistem. V razpravi, ki je potekala 13. in 14. decembra, je prevladovalo mnenje, da bi morale federalne enote same pobirati davke in dobiti večje pristojnosti pri uravnavanju svojega gospodarskega življenja. Temu so posamezniki dodali, da bi morale gospodarsko uspešnejše republike pomagati gospodarsko manj razvitim tako, da bi se »del njihovega prispevka v državni proračun namenil za pokrivanje primanjkljaja revnejših republik«. ⁹

Med tistimi, ki so se najbolj zavzemali za bančno ureditev, v kateri bi imele vidno vlogo samostojne federalne oziroma pokrajinske banke, je šel najdlje Vinko Vrhunc. Po njegovem bi si morala Slovenija prizadevati za popolno finančno samostojnost in doseči, da bi bila že »z ustavo preprečena taka finančna ekspanzija nekih državnih centralnih privilegiranih denarnih zavodov, kot jo je uvajala pred vojno pri nas beograjska čaršija«. ¹⁰

Od konca druge svetovne vojne zvezni organi niso skrivali prizadevanj, da hočejo čim prej centralizirati in poenotiti gospodarsko življenje v državi. Gospodarska ministrstva slovenske vlade, del upraviteljev državnih podjetij in tudi posamezne partijske organizacije pa so tem prizadevanjem oporekali in nasprotovali, saj niso bila združljiva s pričakovanji, da pripada slovenskemu gospodarstvu ugodnejši položaj kot ostalim,

⁶ Prav tam, str. 98, 99, 103, 104.

⁷ Prav tam, str. 141.

⁸ Prav tam, 142, 145, 147.

⁹ Prav tam, 136.

¹⁰ Lazarevič, Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 187–188.

manj razvitim gospodarstvom v državi. Nezaupanje in odpor proti vsemu, kar je prišlo iz Beograda, se je okrepilo sredi leta 1946, ko je zvezna vlada začela uvajati centralistični planski sistem in je upravo nad največjimi in najpomembnejšimi slovenskimi podjetji prenesla na zvezna ministrstva. Do viška negodovanja je prišlo jeseni, ko se je morala republiška vlada odreči hitrejšemu razvoju znatnega dela slovenske industrije in pristati na to, da se bo Slovenija v naslednjih petih letih odrekla dela akumulacije in bo precejšen del ustvarjenega dohodka odvajala v zvezni proračun.¹¹ Slovenski partijski funkcionarji, ki so zasedali najvišja mesta v zvezni upravi, so ostro obsodili vsako nestrinjanje in nezadovoljstvo s politiko zvezne oblasti ter odločno in brezkompromisno branili stališče, da je treba vsa gospodarska vprašanja reševati »strogo centralno« in usklajeno z Beogradom. Najostrejši kritik slovenskega »separatizma« je bil Boris Kidrič, ki je slovenskemu političnemu vodstvu že decembra 1945 povedal, da si moramo Slovenci »enkrat za vselej izbiti iz glave misel, da skupna država ogroža sestavne dele« in da je »razcvet federalne enote mogoč le na podlagi splošne moči države in njene ekonomske moči«. ¹² Republiška vlada je disciplinirano sledila ukazom iz Beograda. Njen predsednik Miha Marinko je septembra 1946 na seji glavnega odbora OF poudaril, da je »sveta dolžnost Slovenije«, da »časti jugoslovansko skupnost kot svetinjo« in da prispeva »svoje vsakdanje gospodarske napore za dvig našega skupnega blagostanja«. ¹³

Na zasedanju zvezne skupščine marca 1947, na katerem so obravnavali in sprejeli zakon o petletnem gospodarskem načrtu, pa je Miha Marinko zagotovil, da slovenska politika podpira in sprejema razvojno pot, kot jo je določil zvezni načrt, ter se ogradil od vseh »pomislekov« iz svoje republike, češ da naj bi ta razvojna pot pomenila »demontriranja oziroma kočenje razvoja slovenske industrije«. ¹⁴

Do sredine petdesetih let je slovensko partijsko vodstvo zvesto sledilo zvezni politiki. Vse napade na zvezno državo je zavračalo in obsojalo, čeprav je bilo tudi samo deležno pritiskov iz zveznega izvršnega sveta in posameznih republiških vodstev. Sledenja so Sloveniji očitala, da »ima dovolj sredstev, da je privilegirana in protežirana od tega in onega«, in se javno spraševala, kdaj bo »prišel čas, da se v tem pogledu napravi red«. ¹⁵ Ob vzpostavljanju nove gospodarske politike sredi petdesetih let, ki ji v Sloveniji niso nasprotovali, so v izvršnem komiteju pričakovali, da bo sprememba gospodarske politike prinesla tudi večjo samostojnost republik v gospodarskih zadevah. Navdušenje pa se je moralo kmalu umakniti zahtevi iz Beograda, da je »na Sloveniji velika odgovornost, zato mora vleči gospodarstvo naprej«. ¹⁶

Na domače kritike zaradi krepitev centralizma je partijsko vodstvo odgovarjalo, da ni pogojev za uveljavljanje nacionalnih interesov in da bi jim taka prizadevanja v prihodnosti samo politično škodovala. Rajši se je oklepalo pragmatičnih in stvarnejših izhodišč, po katerih se je bilo treba »boriti za to, da imamo jasne perspektive v jugoslovanskem merilu in da v okviru predpisov naša podjetja ekonomsko uspevajo«. ¹⁷

Ob sprejemanju družbenega plana FLRJ za leto 1958 se je pokazalo, da imajo republiška partijska vodstva različne poglede na bodoči gospodarski razvoj. Leta 1959 se je medrepubliško nasprotovanje iz partijskih in vladnih kabinetov razširilo na okraje in podjetja in počasi prodiralo v vse pore gospodarskega življenja. Slovenski partijski vrh je

¹¹ Prinčič, *Iz gospodarske obnove*, str. 63.

¹² Prav tam, str. 64.

¹³ Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 49.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prinčič, *V začaranem krogu*, str. 29.

¹⁶ Prav tam, str. 30.

¹⁷ Prav tam, str. 56.

doma odločno zastopal stališče, da mora Slovenija podpirati razvoj manj razvitih republik in z njimi dobro sodelovati, da si ohrani njihove trge in s tem prednosti pri trgovanju. V odnosih do zvezne ekonomske politike in do drugih republiških gospodarstev pa je bilo njegovo vodilo, da se mora Slovenija zavzemati za tako pot, po kateri bo tri četrtine ustvarjenih sredstev ostalo doma.¹⁸

Konec petdesetih let je vodilne položaje v republici prevzela mlajša generacija politikov. Tako kot hrvaški, so tudi slovenski politiki menili, da je ekonomska ureditev Jugoslavije preživela in da je prišel čas, ko je treba najti sožitje med socializmom in trgov ter decentralizacijo odločanja in se odpovedati avtarkični gospodarski politiki. Na začetku šestdesetih let republike niso več prikrivale nasprotovanj. Prepiri in medsebojna obtoževanja, ki so se začela znotraj najvišjih partijskih teles, so se nadaljevala v zvezni skupščini, sestankih množičnih organizacij. V tem času je vsaka republika še imela bolj ali manj svojo predstavo o bodočem gospodarskem razvoju, v kateri je bilo malo prostora in pripravljenosti za upoštevanje drugih potreb in želja, temveč so v ospredje postavile svoje zahteve in pereče probleme. Nato pa sta se oblikovala dva tabora, ki sta zagovarjala povsem nasprotni razvojni usmeritvi. Drugi tabor, katerega članica je bila poleg Hrvaške tudi Slovenija, se je zavedal nujnosti korenitih reform. Prizadeval si je za decentralizacijo in posodobitev gospodarskega življenja, za večjo vlogo republike pri odločanju in usmerjanju gospodarskega življenja ne samo znotraj republiških in državnih meja, temveč tudi pri sklepanju odnosov s tujimi gospodarskimi partnerji. Zahteval je sprostitev tržnih zakonitosti in opustitev toge avtarkične miselnosti.¹⁹

Na začetku šestdesetih let je imela Slovenija veliko vlogo pri snovanju tretjega petletnega načrta in izvedbi t.i. male reforme, ki je bila uvod v spreminjanje, cenovnih, dohodkovnih in zunanje trgovinskih odnosov. Tudi prekinitev razprav o sedemletnem družbenem planu leta 1964 in začetek gospodarske reforme poleti 1965 sta bili v veliki meri plod prizadevanj slovenske politike. Pri uresničevanju gospodarske reforme, ki naj bi gospodarstvu vrnila red, zagotovila bolj smotrno porabo in stabilnejše pogoje gospodarjenja ter ga enakopravno vključila v svetovno trgovino, je izstopala slovenska vlada, ki jo je vodil Stane Kavčič. V času njegovega petletnega mandata je Slovenija odločneje kot v preteklosti postavila zahtevo za preobrazbo federacije, odpravo centralizirane gospodarske ureditve, sprostitev tržnega mehanizma pa tudi prilagoditev sistema podpiranja razvoja manj razvitih republik novim zahtevam in razmeram. Stane Kavčič je svoje stališče do decentralizacije gospodarskega življenja in preureditve gospodarskih odnosov z republikami zgradil na podmeni, da je sicer treba Jugoslavijo sprejeti kot slovenski življenjski prostor, federacijo pa kot subjekt, ki ji kroji usodo. Da pa Slovenija za poln razvoj svojega gospodarstva potrebuje več ekonomske svobode in stabilnejšo gospodarsko ureditev, zato mora biti njen skrajni cilj zmanjšati pristojnosti zvezne države in jih prenesti na republike. Prizadevanja Kavčičeve vlade so bila osredotočena, poleg ukinitve in razdelitve t.i. državnega kapitala med republike, na spremembo financiranja potreb federacije, prepustitev republikam nadzor nad denarno emisijo, zmanjšanje pristojnosti federacije na področju zunanje trgovine in deviznega sistema.

S politiko čistih računov je Kavčičeva vlada veliko pripomogla k oblikovanju pojma nacionalno (republiško) gospodarstvo in priznavanje legalnosti boja republik za njihove interese. V času njegovega mandata je Slovenija sprejela dolgoročno razvojno strategijo.²⁰

Ustava SFRJ iz leta 1974 ni zagotovila tako iskanega ravnovesja med centralizacijo in decentralizacijo, niti ni okrepila povezovalnih dejavnikov v državi. Po letu 1974 so se

¹⁸ Prav tam, str. 96–99.

¹⁹ Prav tam, str. 123, 151.

²⁰ Repe, Prinčič, *Pred časom*, str. 126–131.

konflikti med federalnimi enotami dokončno preselili na gospodarsko področje in postali sestavni del partijske in državne politike. Jugoslovansko gospodarstvo je postopoma razpadlo na osem narodnih gospodarstev in trgov. V prvi polovici sedemdesetih letih slovenska politika ni ugovarjala generalni zasnovi zvezne gospodarske politike. To se je zgodilo pri sprejemanju zveznega plana za leta 1976-1980. V naslednjih letih se je prepričala, da je ta politika slaba, saj so se gospodarske razmere nezadržno slabšale. Skušala je ustaviti negativne trende in preusmeriti gospodarske tokove v stabilizacijske vode, kar pa v Beogradu in drugih republikah ni naletelo na posluš in razumevanje.

V prvi polovici osemdesetih let je slovenska politika bolj odločno stopila v bran svojih gospodarskih interesov. Njeni predstavniki v zveznih organih so se zapletli v žolčne razprave pri sprejemanju srednjeročnega družbenega plana SFRJ za leta 1981 do 1985 ter začeli vse bolj uveljavljati pravico veta k sistemskim rešitvam, ki niso bile izpeljane iz ustavnih načel in dogovorov. Vsa ta prizadevanja pa niso bila uspešna. V razmerah ko so bili ukrepi zvezne vlade prilagojeni potrebam in zahtevam Srbije in njenih zaveznic, slovenski pogledi pa vse manj razumljeni in vse bolj osamljeni, se je Slovenija čutila prizadeto in odrinjeno. Njeno zaupanje v organe federacije, da bodo našli izhod iz splošne krize, je bilo vse manjše.²¹

Sredi osemdesetih let je slovensko politično vodstvo ugotovilo, da v državi ni več »klime« za izboljšanje gospodarskih razmer v državi, zato je sklenilo, da bo začelo prevzemati vzvode gospodarskega življenja v svoje roke. Leta 1987 je v Sloveniji prevladalo spoznanje, da ni več mogoče podpirati ukrepov zveznih teles, saj bi to pomenilo propad domačega gospodarstva. Kot so ugotovili na posvetovanju v Kranju, sta bili v Jugoslaviji v pat položaju dve temeljni strategiji: strategija državno posredovalne socialne ekonomije in strategija inovacijske družbe. Prva je nedvoumno vodila v propad, druga pa poudarjala nujnost razvoja podjetništva in njegove miselnosti.²² V naslednjem letu je republiška vlada začela pospešeno sprejemati ukrepe, ki so širili gospodarsko suverenost Slovenije. Odločilni dogodki, ki so Slovenijo potisnili na pot gospodarskega osamosvajanja so se začeli septembra 1989, ko je slovenska skupščina sprejela dopolnila k slovenski ustavi, med katerimi je bila tudi ekonomska samostojnost. Srbska gospodarska vojna proti Sloveniji je ta proces samo še pospešila. Z imenovanjem Demosove vlade maja 1990 se je začel proces dejanskega trganja slovenskega gospodarstva od jugoslovanskega, ki je trajal do decembra 1991.

Ovmejene ustavno pravne, sistemske in razvojne možnosti

V času druge jugoslovanske države zasnova gospodarske ureditve in usmerjanja gospodarskih tokov nista bili v prid slovenskim potrebam, zahtevam in pričakovanjem. To je še zlasti veljalo za obdobje do leta 1974, ko so zvezni predpisi, srednjeročni in enoletni družbeni plani zelo omejevali pristojnosti republiških teles pri upravljanju, načrtovanju in financiranju gospodarskega razvoja.

V času centralno planske ureditve, ki je trajala do začetka petdesetih let, slovenska vlada ni imela nobenega vpliva na gospodarskem področju. Po zvezni ustavi je republiška vlada »skrbela« le za pripravo in uresničevanje obcedravnega gospodarskega načrta in proračuna, »vodila« kreditni in denarni sistem. Za posamezna področja je lahko izdajala zakone, ki pa so bili veljavni le, če so se skladali z zveznimi.²³ Ustava LRS ji je dajala le pristojnosti pri upravljanju republiškega in lokalnega gospodarstva. Glede podjetij in

²¹ Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 515–518.

²² »Razlaščene« podjetniške naloge. *Gospodarski vestnik*, 20.3.1987, str. 6–7.

²³ Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije. *Uradni list FLRJ*, št. 10/54, 1. 2. 1946.

ustanov občedržavnega pomena na ozemlju LRS je imela vlada le pravico »nadzorstva nad njihovim stanjem«. ²⁴ V tem času skrajnega poenotenja in osredotočenja gospodarske dejavnosti so vse plane in pravila gospodarjenja določali v Beogradu. Zvezni organi so s pomočjo represivnega aparata do podrobnosti obvladovali gospodarske tokove. Po zasedanju zvezne skupščine je imel na začetku maja 1947 partijski aktiv CK ZKS konferenco. Na njej je Miha Marinko že v uvodnih besedah opozoril, da širše razprave okoli republiškega petletnega gospodarskega načrta ne bodo niti zaželeni niti potrebne, saj bo vsaka panoga in podjetje »dobilo svojo nalogo od vrha naznačeno. O tem (pa), kar je z vrha naznačeno, tako rekoč ne more biti diskusije«. ²⁵

Spremembe v gospodarski ureditvi na začetku petdesetih let niso bistveno zmanjšale odločilne vloge zvezne države in zveznega družbenega plana pri usmerjanju gospodarskega življenja. Z določanjem temeljnih proporcij produkcije in razdeljevanja sta odredila in še naprej zagotavljala generalno smer razvoja, razdelitev akumulacije ter obvladovale zakon vrednosti oziroma odnose na tržišču. Z drugim petletnim gospodarskim načrtom, ki je bil sprejet leta 1957, so se znova povečale pristojnosti zvezne vlade pri urejanju in usmerjanju gospodarskih gibanj v državi. Republiški plani so postali »instrument« zveznega plana, republiške vlade pa drugorazredne administrativne izpostave Zveznega izvršnega sveta in njegovega odbora za gospodarstvo. Bile so močno omejene pri uresničevanju svojih zamisli in pri razpolaganju z ustvarjeno akumulacijo. ²⁶

Do leta 1963 je bilo težišče gospodarske ureditve v federaciji. Ustava SFRJ iz tega leta je ohranila hierarhičen odnos med tremi ravnimi države. Velikih pristojnosti federacije ni omejila, ²⁷ zato je slednja še naprej skrbela za zagotavljanje enotnosti gospodarske ureditve in sistema delitve družbenega proizvoda. Nova zvezna ustava ni izpolnila pričakovanj slovenske politike, saj se njena suverenost na gospodarskem področju ni povečala, temveč je imela še naprej omejene možnosti razpolaganja z obstoječimi materialnimi sredstvi in odločanja o uporabi ustvarjenega dohodka. V Ustavi SRS iz tega leta je bila sicer socialistična republika opredeljena kot suverena državna in družbena skupnost, izvršni svet pa kot najbolj »odgovoren dejavnik gospodarskega razvoja v nacionalnih mejah«. V praktičnem življenju pa oboje ni moglo zaživet, saj za to ni bilo stvarnih pogojev. ²⁸

Ustava iz leta 1963 ni izpolnila tudi pričakovanj drugih republik, zato so se kmalu po njenem sprejemu okrepile njihove zahteve po decentralizaciji gospodarskega življenja v državi. V tem času je dokončno prevladalo prepričanje, da je reševanje nacionalnega vprašanja tesno povezano z republiško/pokrajinsko državnostjo, ki mora vsebovati tudi možnost odločanja o vprašanjih, ki so bila v pristojnosti federacije. S tem se je do konca razvila kontradiktornost med razumevanjem nacionalne enakopravnosti med narodi in razumevanjem uresničitve te enakopravnosti izključno v federalnih enotah. ²⁹ Proces preoblikovanja dotodanje centralizirane in administrativne družbene ureditve v decentralizirano samoupravno ureditev je bil tesno povezan z leta 1965 začeto gospodarsko reformo,

²⁴ Ustava Ljudske republike Slovenije. *Uradni list LRS*, št. 4/A/20, 24. 1. 1947.

²⁵ Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 49.

²⁶ Prinčič, *V začaranem krogu*, str. 55.

²⁷ Kot so določali členi od 117 do 122 so federacija oziroma zvezni organi določali smer gospodarskega razvoja države in temeljna razmerja v delitvi družbenega proizvoda, usklajevali gospodarski razvoj in odnose med panogami in področji, določali smer in pogoje za blagovno menjavo s tujino, izenačevali splošne pogoje za delo in pridobivanje dohodka, zagotavljali enotnost denarnega in kreditnega sistema, določali politiko emisije denarja in nadzorovali denarni obtok. Bili so pristojni za določanje virov in višine sredstev, ki so jih zvena telesa potrebovala za opravljanje neštetihih funkcij in še za financiranje razvoja nerazvitihi republik.

²⁸ Prinčič, *V začaranem krogu*, str. 193.

²⁹ Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 71.

ki je združevala težnjo po odpravi centralizirane gospodarske ureditve s težnjo po sprostitvi tržnega mehanizma. Neuspela gospodarska reforma in nakopičena nasprotja med republikami, ki so bila na ekonomskem področju povezana s preveliko vlogo federacije pri razporejanju denarja za investicije,³⁰ so pripeljali do dokončnega priznanja »legalnosti boja republik in pokrajin za njihove vsakodnevne in dolgoročne interese«.³¹

Ustava SFRJ iz leta 1974 je pomenila pomemben mejnik v procesu decentralizacije jugoslovanske države. Postavila je temelje konfederativnega ustroja in okrepila državnost republik. Z njo je Jugoslavija na gospodarskem področju postala gospodarska skupnost z enotnim pravnim in gospodarskim prostorom. Ekonomska vsebina federacije je temeljila na enakopravnosti narodov v federaciji pri odločanju o skupnih interesih, ki vsebujejo tudi skupen gospodarski in družbeni razvoj na načelih dogovarjanja, solidarnosti in vzajemnosti, z enakopravnim sodelovanjem federalnih enot v organih federacije in z neposrednim medsebojnim sodelovanjem in dogovarjanjem federalnih enot. S tem naj bi bila zagotovljena nacionalna in socialna enakopravnost narodov ter odpravljena dominacija centralne države ali nekega naroda. Federaciji je bila naložena skrb za temelje enotnega jugoslovanskega trga in oblikovanje družbenega plana Jugoslavije prek dogovorov federalnih enot o gospodarski politiki skupnega pomena. Ustavna reforma ji je odvzela vsa investicijska pooblastila ter pristojnosti pri določanju sistema, virov in davkov. Za financiranje same federacije je ustava predvidela izvorne vire ter prispevke republik in pokrajin v obliki kotizacije.³² Za urejanje odnosov v federaciji je ustava pomembno nalogo namenila zveznemu družbenemu planu, ki je določal skupno ekonomsko politiko. Temeljil je na družbenem dogovarjanju in samoupravnem sporazumevanju, veljavnost pa je bila pogojena z medrepubliškim konsenzom. Z obravnavano zvezno ustavo so federalne enote postale odgovorne za lasten socialni in ekonomski razvoj ter soodgovorne za razvoj Jugoslavije kot celote. Ustava SRS iz leta 1974 je našela 30 nalog in pristojnosti (pravilic in dolžnosti) na področju nacionalnega družbenega in gospodarskega razvoja. Kot glavne ekonomske sestavine slovenske suverenosti je označila družbeni plan, proračun in financiranje potreb federacije. Ustava SFRJ je (skupaj z Zakonom o združenem delu) predstavljala temeljni sistemski okvir za delovanje jugoslovanskega in slovenskega gospodarstva do konca osemdesetih let. Potem pa so Srbija, Hrvaška in Slovenija sprejele dopolnila k republiškim ustavam, ki so zajemala vsa področja, ki so bila pomembna za gospodarski sistem, finančno poslovanje, davčni sistem in ekonomske odnose s tujino. S tem dejanjem je Jugoslavija v gospodarskem smislu prenehala obstajati.

Druga oteževalna okoliščina, ki je od začetka druge Jugoslavije omejevala hitrejšo napredovanje slovenskega gospodarstva, so bili različni in nasprotujoči si razvojni interesi in pogledi. Zaradi različnega zgodovinskega razvoja je bila gospodarska sestava jugoslovanskih republik zelo heterogena. Medtem ko je v Sloveniji in Hrvaški proces industrializacije dosegel že visoko stopnjo, se je v drugih republikah šele dobro začel. Do konca prve petletke so gospodarski načrtovalci v posameznih republikah disciplinirano sledili enotni in vsedržavni razvojni politiki. V drugi polovici petdesetih let pa so se njihovi pogledi začeli ločevati, saj so srbski ekonomisti oblikovali Donavski, hrvaški pa Jadranski razvojni koncept. Do leta 1963 so se nasprotja med jugoslovanskimi gospodarskimi načrtovalci že tako poglobila, da so svoje zamisli javno soočili. Med odmevnejšimi je bilo posvetovanje jugoslovanskih ekonomistov v Sarajevu, ki je pokazalo, da se v drža-

30 V letih 1952 do 1965 je federacija razporejala kar dve tretjini vsega denarja za investicije, zbranega v osrednjih državnih skladih. Poleg tega je še predpisala način uporabe investicijskih sredstev, ki so ostala na voljo podjetjem, republikam in občinam.

31 Prinčič, Borak: *Iz reforme*, str. 71.

32 Prav tam, str. 70-73.

vi odvija spopad med zagovorniki hitrejšega razvoja surovinske in energetske industrije ter kmetijstva. Na njem so srbski ekonomisti Sloveniji in Hrvaški očitali, da vsiljujeta drugim republikam razvojno usmeritev, ki ustreza državam z razvitim gospodarstvom, in opozarjali, da bi nadaljnje favoriziranje predelovalne industrije postavilo večji del jugoslovanskega gospodarstva v podrejen položaj. Slovenski ekonomisti pa so jim odgovarjali, da bi bilo ekonomsko nesprejemljivo, če bi morala imeti Slovenija z okoli 30% kmečkega prebivalstva enako razvojno usmeritev, kot jo je vsiljevala Srbija, v kateri je od kmetijstva živelo še enkrat toliko prebivalstva.³³ Srbija in manj razviti del države je bil pri uveljavljanju svojega koncepta v prednosti, saj so imeli veliko podporo v starejši generaciji partijskih funkcionarjev, ki je ostala trdno na oblasti vse do Titove smrti. Slednji je nepopustljivo zagovarjal usmeritev, ki je temeljila na pospešenem razvoju surovinskih, energetskih in kmetijskih panog ter dajal prednost avtarkični gospodarski politiki.

V prvih desetih letih po drugi svetovni vojni je bila razvojna politika v državi osredotočena na razvijanje vodilnih industrijskih panog, to je surovinske, bazične industrije, strojogradnje, energetike. Slovenija je morala leta 1949 pristati na ustavitev vseh republiških razvojnih načrtov, ki so bili vezani na posodobitev predelovalne in izvozno usmerjene industrije. Drugi vsedržavni petletni gospodarski plan (1957-1961) ni ustrezal razvojnim potrebam in zahtevam slovenskega gospodarstva, saj je dajal prednost kmetijstvu, prometu in predelavi industrijskih surovin, izrabi naravnih bogastev in dvigu življenjske ravni. Tretji petletni plan (1961-1965) je bil bolj pisan na kožo slovenskega gospodarstva. Med pomembnejšimi cilji so bili izboljšanje organiziranosti, tehnološka prenova, kakovostne spremembe v gospodarski strukturi. Takšna usmeritev je omogočila, da je tudi Resolucija o programu perspektivnega razvoja LRS v letih 1961 do 1965 izpostavila nujnost kakovostnih sprememb v gospodarski strukturi; modernizacijo industrije in druge proizvodnje, izboljšanje pogojev za razvoj terciarnih dejavnosti in obrti, vpeljavo serijske proizvodnje in večjo avtomatizacijo.

Tudi plan gospodarskega razvoja SFRJ za leta 1966-1970 je bil po meri Slovenije. V ospredje je postavil modernizacijo in rekonstrukcijo ter večjo uporabo sodobnih tehničnih dosežkov.³⁴

Politični obračun z nosilci reformnih prizadevanj na začetku sedemdesetih let je pomenil prelomnico v procesu modernizacije jugoslovanskega gospodarstva. Slednja je takrat izgubila vlogo globalnega dejavnika, ki bo gospodarstvo notranje krepilo ter povečevalo njegovo izvozno uspešnost. Z zveznim družbenim planom 1971 do 1975 se je v Jugoslaviji začela in potem še vse do sredine osemdesetih let nadaljevala avtarkična gospodarska politika, ki si je še posebno prizadevala odpraviti neskladnost med energetsko-surovinskim in predelovalnim sektorjem. Taka razvojna politika je na eni strani predpostavljala hitrejši razvoj domačih virov energetske oskrbe, večjo proizvodnjo deficitarnih surovin in glavnih produkcijskih materialov, povečanje proizvodnje hrane in hitrejši razvoj prometa, na drugi strani pa omejitev »predimenzioniranega« razvoja predelovalnih panog. Razvojni dokument z naslovom Temelj skupne politike dolgoročnega razvoja SFRJ do leta 1985, ki ga je Zvezni izvršni svet sprejel leta 1974, je v ospredje postavil prioritete, ki so tvorile ogrodje naslednjih družbenih planov. Na prvem mestu je bila industrializacija, znotraj te pa hitrejši razvoj proizvodnje energije, surovin in živil. V ta krog je uvrstil še transportne dejavnosti, selekcionirano strojno industrijo, proizvodnjo trajnih potrošnih dobrin in turizem.³⁵

³³ Prav tam, str. 123–124.

³⁴ Prinčič, *Temeljne dileme*, str. 70.

³⁵ Borak, *Ekonomski vidik*, str. 51–52.

Dolgoročni plan gospodarskega razvoja SR Slovenije v letih 1986 do 2000 je bil eden od rezultatov dejavnjšega odnosa slovenske politike do graditve svoje poti družbenega in gospodarskega razvoja.³⁶ Bil je izraz njenega soglasja k ugotovitvi, da pri gospodarstvu ne gre za krizo v običajnem smislu, temveč za »posledice zadrževanja neustrezne zasnove gospodarskega razvoja in modela organizacije procesa proizvodnje in menjave«, ki nista več »odgovarjala zahtevi po prehodu v kvalitetnejšo in zahtevnejšo raven razvoja, ki jo diktirajo dinamični procesi svetovne tehnološke revolucije«. ³⁷ Kot tak je med prednostne naloge na gospodarskem področju postavil prestrukturiranje gospodarske sestave, učinkovito prilagajanje spremenjenim zunanjim okoliščinam, zmanjšanje sodelovanja slovenskega gospodarstva z gospodarstvi drugih republik ter njegovo tesnejšo povezanost z razvitim zahodnim svetom. Družbeni plan SRS za leta 1986 do 1990 je k naštetim ciljem dodal še napredek v kakovosti gospodarjenja, rast družbene produktivnosti dela, omejevanje porabe in zmernejšo gospodarsko rast.

Utrjevanje in povezovanje narodno gospodarskih dejavnosti do spomladi 1991

V letih 1945 do 1990 je Slovenija znala izrabiti in tudi unovčiti prednosti, ki jih je kot najrazvitejša republika imela v enotnem jugoslovanskem gospodarskem prostoru. V tem času je posodobila svojo gospodarsko sestavo, utrdila in organsko povezala proizvodne in neproizvodne dejavnosti v zaokrožen gospodarski sistem, ki je omogočal normalno delovanje procesa družbene reprodukcije ter zagotavljal zadovoljevanje človeških in splošno družbenih potreb. Za gospodarsko upravo in za direktorsko menedžerski sloj so bila to nujno potrebna leta usposabljanja in privajanja za samostojno urejanje posameznih gospodarskih področij oziroma enot. Za znanstveno raziskovalno in izobraževalno sfero pa čas tesnejšega povezovanja z neposredno proizvodnjo. Slovenija je brez dvoma dobro izkoristila »učno obdobje« in je do konca osemdesetih let na ekonomskem področju dozorela. Težke posledice poglobljajoče gospodarske krize in razpadanje države pa so oslabile zmogljivosti slovenskega gospodarstva in zaostriale pogoje za njegovo preživetje.

Od konca druge svetovne vojne pa do začetka osemdesetih let je Slovenija zelo spremenila svojo gospodarsko sestavo. Iz dežele z okoli 50% kmečkega prebivalstva in z okoli 16% zaposlenim deležem prebivalstva je dosegla polno zaposlenost, kar jo je uvrščalo med srednje razvite države. Povprečna letna stopnja rasti družbenega proizvoda za obdobje 1953 do 1981 je znašala 6,9%, povprečna stopnja rasti družbenega proizvoda na prebivalca pa okoli 6%, kar je bila visoka rast tudi v svetovnem merilu.³⁸ Postala je industrijska dežela, v kateri sta do konca tega desetletja industrija in rudarstvo prispevala 48% vsega družbenega proizvoda. Zelo so se povečali tudi deleži storitvenih dejavnosti, ki jih industrija potrebuje za svoje nemoteno poslovanje: trgovine na 15%, gradbeništva in prometa na 8,5%. Kmetijstvo je prispevalo le še 8% vsega družbenega proizvoda, gozdarstvo pa 1%. Dinamika rasti družbenega proizvoda je bila najhitrejša v prometu, trgovini in gradbeništvu.³⁹ Družbeni proizvod na prebivalca je leta 1987 znašal 5970 dolarjev. Poleg industrializacije je potekala tudi urbanizacija, ki pa je intenzivno potekala na manjšem delu ozemlja in naraščala počasneje kot industrializacija.

36 AS, fond Vlade Republike Slovenije (signatura: 223), šk. 4772, Zapisnik 55. seje Izvršnega sveta skupščine SR Slovenije, 5. 3. 1985, Dolgoročni plan razvoja SRS za leta 1986-2000.

37 AS, 223, šk. 4776, Zapisnik 68. seje Izvršnega sveta skupščine SR Slovenije, 30. 5. 1985, Ekspozice k osnutku Dolgoročnega plana SRS in Dolgoročnega plana SFRJ za obdobje 1986-2000.

38 AS, 223, šk. 4772, Zapisnik 55. seje Izvršnega sveta skupščine SRS, 5. 3. 1985, Dolgoročni plan razvoja SRS za obdobje 1986-2000.

39 Lazarevič, *Od regionalnega*, str. 282-283.

Do konca obravnavanega obdobja slovensko gospodarstvo ni le spremenilo svoje sestave, temveč je izpolnilo še vrsto drugih pogojev in pridobilo značilnosti, ki so lastne narodnemu gospodarstvu. Med najpomembnejšimi so bili zagotovo ustanovitev velikih izvozno usmerjenih podjetij in finančno močne razvojne banke ter utrditev zunanjih povezav.

Ob koncu druge jugoslovanske države je v slovenskem prostoru delovala vrsta večjih in poslovno uspešnih industrijskih koncernov, ki so bili nosilci razvoja v posameznih panogah. Po ustvarjenem dohodku, povprečnem številu zaposlenih in izvoznih rezultatih so spadala med večja in pomembnejša združena podjetja v državi. Med njimi je izstopala kranjska Iskra. Sredi osemdesetih let preteklega stoletja je imela 34.000 zaposlenih, ki so ustvarjali eno četrtno vrednosti proizvodnje jugoslovanske elektroindustrije. V državnem merilu je bila v izvozu na tretjem mestu. Poleg Iskre so bili v letih 1978 do 1988 na seznamu najpomembnejših podjetij še ŽTP Ljubljana, Železarna Jesenice, Železarna Ravne, TAM, UKC Ljubljana in Gorenje.⁴⁰ Slednje je leta 1988 zadržalo večjo proizvodnjo, produktivnost in prodajo. Naslednje leto pa je s pomočjo danske svetovalne organizacije Lisberg GJ Management začelo snovati razvojno strategijo za naslednje desetletje.⁴¹

Tabela 1: Največja podjetja v SR Sloveniji leta 1988⁴²

Mesto	Ime	Prihodek v 1000 din	Dohodek v 1000 din	Povprečno število zaposlenih
1.	Gorenje GA Velenje	365.044.479	167.851.170	6.093
2.	ŽG ŽTOL	367.299.418	164.667.097	6.661
3.	REK Rudnik Lignita Velenje	297.924.573	159.718.717	5.567
4.	SOZD SŽ Železarna Jesenice	837.118.438	154.256.197	6.326
5.	SGP Slovenija ceste Tehnika obnova	580.666.794	148.887.763	6.720
6.	Slovenija les DO Trgovina Ljubljana	928.383.103	143.366.586	2.765
7.	Lesnina Ljubljana	1019.738.311	146.682.250	3.264
8.	SOZD SŽ Železarna Ravne	1019.738.311	139.171.514	6.505
9.	Interevropa Koper	914.761.226	138.320.119	2.715
10.	Sava Kranj	804.068.863	136.092.615	4.673
11.	IMV Novo mesto	979.247.673	295.286.689	5.769
12.	Kompas Jugoslavija Ljubljana	688.295.044	129.329.743	4.008
13.	TAM Maribor	296.851.258	124.579.046	7.694
14.	Tovarna celuloze in papirja Krško	458.793.342	122.486.925	2.468
15.	Cinkarna Celje	505.225.915	122.064.687	2.376

40 Fikfak, Prinčič, *Biti direktor*, str. 205–206.

41 Prav tam, str. 233.

42 Prav tam, str. 209.

Tabela 2: Največja slovenska izvozna podjetja leta 1985 – konvertibilni trg (str. 210) v 1000 din, tečaj ameriškega dolarja 185,70 din

Mesto	Ime	Priliv	Odliv	Saldo
1.	SOZD Iskra DO Elektrokovinska industrija Ljubljana	16.036.954	16.207.494	170.540
2.	SOZD Uniles Ljubljana	12.736.477	4.797.534	7.938.943
3.	SOZD Slovenija papir Ljubljana	10.741.384	7.177.483	3.563.901
4.	SOZD Slovenijales Ljubljana	10.697.119	3.851.134	6.845.984
5.	SOZD SŽ Ljubljana	8.853.427	8.531.781	321.646
6.	SOZD Gorenje Velenje	6.643.029	3.149.969	3.493.060
7.	IUV Vrhnika	336.802	3.944.796	2.392.006
8.	SIZD Kema Maribor	6.248.208	7.247.888	1.099.679
9.	SOZD Kemija Ljubljana	5.794.516	8.029.167	2.234.651
10.	SOZD Merkator KIT Ljubljana	5.787.884	2.451.376	3.336.508
11.	SOZD Emona Ljubljana	5.636.653	3.757.323	1.879.239
12.	Krka Novo mesto	4.826.844	5.688.522	861.678
13.	Lek Ljubljana	4.798.131	5.280.085	481.954
14.	SOZD Združeni proizvajalci strojne opreme Ljubljana	4.613.244	4.212.382	400.861
15.	SOZD HP Združeno podjetje živilske industrije Ljubljana	4.339.381	4.978.564	639.183

Podjetja, ki so leta 1988 imela slabo strukturo sredstev in bila podkapitalizirana, lahko razdelimo v dve skupini. V prvi skupini so bila tista, ki so imela dobre programe, so pa bila podkapitalizirana in zato niso mogla ohranjati tekoče proizvodnje. Druga skupina podjetij je bila podkapitalizirana, hkrati pa tudi brez programov in brez ustrezne strukture.

Slovenija je imela razvejan in učinkovit bančni sistem. Poleg Narodne banke Slovenije (NBS) in Ljubljanske banke je konec osemdesetih let v Sloveniji delovalo še 16 drugih bank. NBS je nadzorovala denarni promet pa tudi dajala kredite poslovnim bankam. Poleg Centra za avtomatsko obdelavo podatkov in Analitsko raziskovalnega centra je imela še vse druge oddelke, ki jih mora imeti osrednja državna bančna ustanova. Ljubljanska banka je združevala 90% skupne bančne aktive v Sloveniji, zato je bila glavni financer gospodarskega razvoja. Doma je ustanavljala bančne konzorcije za finansiranje razvoja največjih združenih podjetij, v drugih republikah in v tujini pa podružnice in predstavništva. Med slednjimi so bila pomembna tista v razvitih državah, saj so zagotavljala garancije za dolgoročno bančna ali blagovna posojila, ki so jih domača izvozno naravnana podjetja potrebovala za uvoz opreme. Dajala pa so tudi jamstva za posojila, ki so jih tuje banke odobrile jugoslovanskim mešanim ali lastnim podjetjem v tujini. Svoj vrhunec je Ljubljanska banka dosegla sredi osemdesetih let, ko je bila z bilančno vsoto 5707 milijonov dolarjev med 500 največjimi bankami na svetu uvrščena na 287. mesto. Z ustanovitvijo banke v New Yorku je postala prva socialistična in jugoslovanska banka, ki se je vrnila na mednarodni trg kapitala. Konec leta 1990 je banka razpolagala s približno 300 milijoni dolarjev na svojih računih, poleg tega pa je lahko računala še na okoli 300 milijonov dolarjev terjatev izvoznikov do tujine.

Na gospodarskem področju so slovenska prizadevanja za okrepitev zunanjih povezav najbolj prišla do izraza na področju trgovinske menjave in na področju regionalnega sodelovanja v alpsko-jadranskem prostoru. Slovensko gospodarstvo je v menjavi s tujino dosegalo manj kot eno tretjino celotnega slovenskega družbenega proizvoda. V mednarodnih gospodarskih odnosih je zavzemala Evropa prvo mesto. Leta 1989 je od skupne

vrednosti izvoza plasirala na trg Evropske skupnosti in EFTA že 63%, uvozila pa skoraj 70%.⁴³ Slovensko gospodarstvo je bilo z gospodarstvom Evropske skupnosti že močno povezano tudi na področju višjih oblik gospodarskega sodelovanja, saj je ustvarjen promet po sklenjenih pogodbah predstavljal 10,4% celotnega slovenskega zunanje trgovinskega prometa. Veliko vlogo pri krepitvi gospodarskih vezi s posameznimi državami so, poleg že omenjenih predstavništev Ljubljanske banke, odigrala še predstavništva Intertreda, Iskra Commerca in še drugih trgovsko izvozno-uvoznih družb, ki so zastopala interese slovenskih podjetij v tujini.

Poleg bilateralnih stikov s sosednjimi državami se je Slovenija vključila v številne oblike regionalnega multilateralnega sodelovanja. Te so bile ne samo izredno koristno dopolnilo bilateralnih regionalnih gospodarskih (in še drugih) stikov z raznimi evropskimi regijami, temveč so pomenile tudi njeno uveljavitev v intenzivnih tokovih evropskega regionalnega sodelovanja, ki je postal pomembne dejavnik v celotnem procesu evropskega združevanja.⁴⁴ Do osemdesetih let se je vključila v naslednje oblike regionalnega multilateralnega sodelovanja v alpskem prostoru: Delovna skupnost Alpe Jadran, Tristransko sodelovanje AD Furlanije Julijske krajine, Avstrijske dežele Koroške in SR Slovenije, Quadrigon in CIPRA. Sodelovanje je potekalo na številnih področjih, kot je bilo varstvo okolja, urejanje prostora, prometne povezave, gospodarstvo, kmetijstvo in gozdarstvo. Za Slovenijo je bilo med vsemi naštetimi oblikami multilateralnega regionalnega sodelovanja najplodnejše in najbolj razvito sodelovanje v okviru Delovne skupnosti Alpe-Jadran. To sodelovanje ji je utrla pot v zahodnoevropski prostor in omogočilo njenim ustanovam, organizacijam in podjetjem vzpostavitev neposrednih povezav in poslovnih odnosov. Prav zahvaljujoč članstvu v tej organizaciji je slovenska oblast lahko prve samostojne korake v zunanji politiki napravila že pred letom 1990. Ta organizacija ji je omogočila, da je vzpostavila mrežo mednarodnih prijateljskih stikov, ki so se v trenutku proglastitve njene neodvisnosti pokazali za temeljne. Julija 1991 so predstavniki obravnavane delovne skupnosti na izrednem zasedanju v Celovcu sprejeli resolucijo, ki je vse države pozvala, »da priznajo pravico do samoodločbe, neodvisnost in suverenost republik Slovenije in Hrvaške«. Ustanovitev samostojne slovenske države so pozdravile vse njene članice.

Leta 1989 je bilo Slovenija še posebej dejavna pri vključevanju v nove oblike regionalnega sodelovanja v evropskem prostoru, kot enega najpomembnejših mostov za njeno vključevanje v evropske integracijske procese. Poleg dolgoletnega uspešnega sodelovanja je navezala odnose še z novih organizacijami, kot so bile ARE, AGEG, CLRAE, EALD, CITRAME in Konferenca sredozemskih regij. Hkrati si je naša republika prizadevala razširiti oblike regionalnega sodelovanja v okviru Sveta Evrope. Multilateralno regionalno sodelovanje je uspešno izrabila za poglobitev bilateralnih stikov s posameznimi regijami v Španiji in Švici.

Do razpada jugoslovanske države je slovenska skupščina sprejela tudi politično stališče do procesa evropskih integracijskih procesov, ki naj bi se zaključil leta 1992. V tem dokumentu je kot dolgoročni cilj postavila polnopravno članstvo Jugoslavije v Evropski skupnosti, se zavzela za takojšen podpis sporazuma o coni svobodne trgovine z EFTA in za polnopravno članstvo v OECD in Svetu Evrope.⁴⁵

Med dosežke, ki so do razpada Jugoslavije obogatili slovensko gospodarsko življenje in ga napravili bolj primerljivega z najrazvitejšimi državami, je treba uvrstiti tudi oblikovanje direktorsko menedžerskega sloja in odpiranje poti za tesnejše povezovanje

43 AS, 223, š.k. 4863, Zapisnik 226. seje Izvršnega sveta Skupščine RS, 5.4.1990, Usmeritve IS RS pri prilaganju evropskim integracijskim tokovom, 23. 3. 1990.

44 Prav tam, Poročilo o regionalnem sodelovanju SR Slovenije v evropskem prostoru v letu 1989.

45 Prav tam.

znanstveno raziskovalne sfere z neposredno proizvodnjo. V Sloveniji so od konca šestdesetih let začeli načrtno izobraževati vodilni, to je poslovodni kader v podjetjih. Skrb za stalno in organizirano izobraževanje je prevzela Gospodarska zbornica SR Slovenije (GZS), ki je v Brdu pri Kranju ustanovila šolo za poslovodne kadre, v Radencih šolo za usposabljanje na področju zunanje trgovinskih odnosov in poslovanja. Najuspešnejša podjetja, med katerimi sta izstopali Krka in Mura, pa so sama skrbela za izbor in načrtno usposabljanje kandidatov za direktorsko in druga vodilna mesta. Seveda so imela pri tem potrebno podporo političnega botra. V Sloveniji se je tako kljub politični čistki na začetku sedemdesetih let izoblikovala vrsta uspešnih direktorjev, ki so imeli za to vse pogoje. Poleg že omenjene politične zaslombe, so imeli ustrezno visoko izobrazbo, razvojno vizijo in krog sposobnih sodelavcev, obvladali so tuje jezike, bili uglajeni sogovorniki, uspešni kombinatorci in manipulatorji.⁴⁶ Do sredine osemdesetih let so bile možnosti direktorjev za samostojnejše odločanje precej omejene. Z letom 1984 pa moralnopolitična primerčnost ni bila več prvi razpisni pogoj, postavitve sposobnih kadrov na direktorska mesta je zopet postala ena od prioritet vladajoče politike. Poslovodni delavci so postajali direktorji v pravem pomenu besede, organizacije združenega dela pa so dobivale podobo nekdanjih podjetij.⁴⁷ Marca 1987 je CK ZKS ugotovil, da uspešno poslovanje zahteva »reafirmacijo in ustrežnejšo opredelitev funkcije vodenja«.⁴⁸ Naslednje leto se je CK ZKS zavzel za kadrovske prenovi, ki naj bi na vodilna mesta v gospodarstvu pripeljala sposobne mlajše kadre. Proces normativnega preoblikovanja poslovodnih organov in podjetij se je začel leta 1989. Avgusta leta 1990 je skupščina SFRJ sprejela več predpisov, s katerimi je pravica do upravljanja v podjetjih izvirala iz lastninske pravice.⁴⁹

Spoznanje, da je gospodarski razvoj vse bolj odvisen od razvoja domače tehnologije in od rezultatov domače znanosti, je prevladalo že v šestdesetih letih. Bolj so ga začeli uresničevati šele v osemdesetih letih, ko je postalo tudi družbeno vzdušje bolj naklonjeno hitrejšemu razvoju znanstveno raziskovalnega dela in ko je bilo sprejetih več praktičnih ukrepov za izboljšanje njegovega materialnega položaja. Inovacijska iskanja so bila usmerjena v tri smeri: v zamenjavo potrebne opreme ali reprodukcijskega materiala, nadomeščanje tujega tehnološkega znanja z domačim in v iskanje izvirmih rešitev. Takrat so na pobudo GZS po japonskem vzoru začeli ustanavljati krožke za izboljšanje proizvodnje. Strokovno pospeševalno delo pa je prevzel Zavod SRS za produktivnost dela. V okoli 200 razvitejših podjetjih je dobilo inovacijsko delo pomembnejše mesto v razvojnih dokumentih. Ta prizadevanja so bila ovrednotena s pomembnim deležem dohodka od inovacij (Sava, TAM, Železarna Štore). Kljub nespornim premikom pa se do konca desetletja stanje na tem področju ni bistveno popravilo. Kot je ugotovilo predsedstvo SRS junija 1989, je Slovenija razpolagala s pomembnimi raziskovalnimi zmogljivostmi, to je s specializiranimi inštituti, raziskovalci v velikih sistemih, strokovnjaki v upravi, GZS, v Raziskovalni skupnosti Slovenije in še druge. Kljub temu pa proučevanje razvojnih možnosti in gospodarskega sistema še ni bilo dovolj načrtno in kontinuirano in vpeto v družbene cilje. Problem financiranja domačega znanstveno raziskovalnega dela za gospodarstvo še vedno ni bil zadovoljivo rešen.

Gospodarska infrastruktura, ki so jo sestavljali energetika, promet in PTT, je spadala med šibkejšje člene slovenskega narodnogospodarskega organizma. Sredi osemdesetih let je bila Slovenija deficitarna na vseh področjih energetike. Iz lastnih energetskega virov je pokrivala komaj 45% potreb po primarni energiji. V tem času so se problemi proizvodnje

⁴⁶ Fikfak, Prinčič, *Biti direktor*, str. 103–135.

⁴⁷ Prav tam, str. 93.

⁴⁸ Prav tam, str. 94.

⁴⁹ Prav tam, str. 97.

in porabe energije, s katerimi se je naša republika soočila v sedemdesetih letih, še zaostri-li. Med najbolj perečimi so bili onesnaženost, nerazčiščeni pravno-politični problemi, po-manjkanje kontinuitete pri graditvi energetskih objektov, premalo varčevanja⁵⁰ in vedno manjša akumulativna sposobnost gospodarstva. Leta 1985 so na posvetovanju o graditvi hidroelektrarn na Savi in Muri ugotovili, da lahko Slovenija sama izvede gradbena dela in zagotovi potrebno opremo. Leta 1986 izdelani osnutek energetske bilance SRS do leta 2000 je predvidel, da bo elektrogospodarstvo podvojilo svoje zmogljivosti in tako zmanjšalo energetske odvisnosti od tujine. S priključitvijo na alžirski plin naj bi se delež zemeljskega plina v strukturi porabe primarne energije od 12% povečal na 14%.

V Sloveniji se je gradnja sodobnih avtocestnih povezav začela na začetku sedemde-setih let, ko so odprli 32 km sodobne avtoceste Vrhnika-Postojna. Potem pa so aktivnosti na tem področju za več kot deset let zastale. Januarja 1986 je začel SCT na jugoslovanski strani z vrtanjem in gradnjo tunelske cevi za karavanški predor. Naslednje leto je Zvezni izvršni svet sprejel odloka o zagotovitvi namenskih sredstev v ceni naftnih derivatov za financiranje gradnje avtoceste Bratstva in enotnosti ter njegove obveznosti, da sprejme ustrezne ukrepe tudi za financiranje graditve cest po Osimskih sporazumih. Omenjena odloka sta pospešila aktivnost za gradnjo avtocest v Sloveniji. V pripravljanih študijah, ki so bile podlaga za razdelavo posameznih cestnih odsekov, se je slovenska vlada odlo-čila, da bo bencinski tolar temeljni domači vir za njihovo financiranje. Ugotovila je tudi, da bo Slovenija tudi v bodoče pri graditvi avtocestnega križa odvisna od tujih kreditov oz. kapitala. Do objave končnega poročila je vlada že zakonsko uredila financiranje gradnje objektov za potrebe zveznih organov na bodočem mejnem prehodu Karavanke. Začela je z aktivnostmi za reorganizacijo cestnega gospodarstva in za spremembo zakonske ure-ditve gospodarjenja s cestami. Pripravila je konkretne predloge za gradnjo posameznih avtocestnih odsekov v skupni dolžini 82 km novih cest. Januarja 1990 je začela pogajanja za najem posojila za izgradnjo odseka Osimskih cest z Evropsko investicijsko banko ter tudi neposredne priprave za gradnjo petih novih odsekov: Razdrto-Čebulovica, Raz-drto-Podnanos, Sela-Vrtojba, Šentilj-Pesnica, Višnja gora-Bič. Za nadaljevanje gradnje Phyrinske avtoceste ceste na odseku Šentilj-Maribor-Zagreb, pa Slovenija ni kazala po-trebnega zanimanja.

Posodabljanju železniškega omrežja ni bilo deležno tako velike pozornosti. Od sku-paj 1058 km železniških prog je bilo do osamosvojitve elektrificirano 491 km. Podoben odnos je imela vlada tudi do PTT področja, ki je še močno zaostajalo za razvitim svetom, zlasti na področju razvoja telekomunikacij, pri gostoti mreže in propustnosti telekomuni-kacijskega omrežja.

Med preostalimi gospodarskimi področji je vlada še največ pozornosti namenjala kmetijstvu. V času gospodarske krize in hudih pretresov je sprejela vrsto učinkovitih intervencijskih ukrepov, s katerimi ji je uspelo zadržati stalež živine in rahlo povečati ob-seg kmetijske pridelave. Na področju trgovine in turizma se Slovenija ni mogla pohvaliti z večjimi uspehi. Po koncu vojne je trgovina skoraj dvajset let igrala vlogo nadležnega distributerja. V šestdesetih letih se je modernizirala, povečala zmogljivosti, potem pa se je njeno napredovanje v sedemdesetih in osemdesetih letih znova zelo upočasnilo. Tudi zato, ker jo je sistem dogovornega gospodarstva prisilil na poslovno sodelovanje z indu-strijo. Tako leta 1990 trgovina ni bila sposobna ponuditi storitev, izbire in cen, kot so jih trgovine v sosednjih državah. Tehnološko in tehnično je zaostajala petnajst do dvajset let za trgovino razvitega sveta. Njena komercialna politika je bila premalo podprta z razi-skavami in marketinško usmerjenostjo. In kronično ji je primanjkovalo lastnih obratnih sredstev, brez katerih se ne da učinkovito trgovati.

50 *Arhiv predsednika Republike Slovenije*, Zapisnik seje predsedstva SR Slovenije, 11. 3. 1987.

Slovenski turizem je v obravnavanih letih kazal podobo dvojnosti. Posamezni turistični centri po svoji ponudbi niso prav nič ali zelo malo zaostajali za tujo turistično ponudbo. V drugih krajih pa turizem še shodil ni. Dolgoletni nepopustljivi ideološki odnos do hitrejšega razvoja drobnega gospodarstva in njegovega zasebnega dela je v drugi polovici osemdesetih let popustil. Kot so ugotovili na seji predsedstva SRS junija 1987 za njegov hitrejši razvoj ni bilo več niti ideoloških niti drugačnih ovir, saj naj bi bil prav hitrejši razvoj tega sektorja pogoj za hitrejši izhod iz krize.⁵¹

V pregled uspešnosti slovenskih prizadevanj pri razvoju posameznih narodno gospodarskih področij je treba vključiti tudi regionalni razvoj. Slovenija je po letu 1970 vzpostavila obliko policentričnega razvoja, ki je najbolj ustrezal njenim gospodarskim razmeram in razvojnim potrebam. Temeljila je na polni izrabi razpoložljivih razvojnih dejavnikov in možnosti posameznih okolij. Najpomembnejša načela policentrizma so zahtevala, da je treba ustvariti kar se da enake možnosti razvoja, zagotoviti skladnejši razvoj s poudarkom na področjih izobraževanja, gospodarske in socialne infrastrukture in tudi spodbuditi neposredne naložbe.⁵²

Ta sistem je do leta 1980 prinesel dobre rezultate. V naslednjih petih letih pa so precej zaostali za načrtovanimi cilji, zlasti na najpomembnejših področjih, to je pospeševanju gospodarske rasti in ravni investicij. V naslednjem in zadnjem srednjeročnem obdobju so manj razviti kraji v Sloveniji še počasneje ubirali korak za »glavnino«.

Kljub izpolnitvi splošnih razvojnih ciljev ter nedvoumnemu napredku, ki je bil napravljen v desetletjih po drugi svetovni vojni, pa slovensko gospodarstvo konec osemdesetih let še ni moglo tekmovati z razvitim svetom. Zaradi neizpoljenih modernizacijskih načrtov v letih 1966 do 1970 ter zapostavljanja posodabljanja gospodarstva po letu 1970 je po tehnološki plati zaostajalo za najsodobnejšimi trendi in bilo sposobno proizvajati le eno tretjino izdelkov, ki so ustrezali evropskim merilom. Delež zastarelih osnovnih sredstev in iztrošene opreme je bil zelo velik, saj je četrtnina slovenskih podjetij delala z opremo, ki je bila v povprečju 96% že odpisana. Zaradi premajhne akumulacije in nezadostnega obvladanja prostorskih in ekonomskih vidikov investiranja je naložbena dejavnost vse bolj zaostajala za potrebami. Podjetja so bila davčno precej bolj obremenjena kot v ostalem delu države, ker se je poraba republike napajala predvsem iz davkov, ki so neposredno pritiskali na gospodarstvo. Poleg tega pa so se največja podjetja oziroma proizvodni sistemi razvijali v zavetrju carinske in drugih zaščit, zato so imela malo možnosti, da preživijo v svetovni konkurenci.

Zadnji slovenski izvršni svet, ki ga je vodil Dušan Šinigoj, se je zavedal navedenih težav in problemov. Leta 1988 je podvojil napore, da bi slovenski gospodarski voz potegnili iz krize.

V ospredju njegovih prizadevanj sta bila proces prestrukturiranja, ki je vključeval zbiranje sredstev preko razvojnega dinarja in opredelitev izvoza kot razvojno kategorijo. Slednje ni več pomenilo povečevanje kakršnega koli izvoza ali izvoz za vsako ceno, temveč pospeševanje izvoza proizvodov v višjih in v visokih cenovnih razredih. Aktivnosti na področju prestrukturiranja je izvršni svet povezoval z aktivnostmi na področju zaposlovanja, varstva okolja in področja gospodarske infrastrukture. Veliko pozornost je namenil hitrejšemu razvoju drobnega gospodarstva, oblikovanju zadostnih blagovnih rezerv in povečevanju tujih vlaganj.⁵³

51 Prav tam, Zapisnik seje predsedstva SR Slovenije, 3. 6. 1987.

52 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 400–401.

53 AS, 223, šk. 4864, Zapisnik 230. seje Izvršnega sveta skupščine RS, 25. 4. 1990, Poročilo o glavnih smereh delovanja IS v mandatnem obdobju 1986–1990.

Uveljavitev ustavno pravne podlage in pridobitev dejavnosti suverene države v letih 1990 do 1991

Pojem narodnega gospodarstva je organsko povezan s pojmom države, s čimer se tudi loči od lokalnega oziroma regionalnega in mednarodnega ali svetovnega gospodarstva. V tem smislu pojem narodnega gospodarstva poleg tesno povezane celote proizvodnih in neproizvodnih dejavnosti na nacionalnem ozemlju zajema še pristojnosti ter gospodarske dejavnosti oziroma področja, ki spadajo v pojem suverena država. Poleg samostojnega urejanja vseh vprašanj, povezanih z gospodarskim sistemom in razvojno politiko, vključujejo še lasten denar in emisijsko banko, davčni, bančni in zavarovalni sistem, carine, standardizacijo, ureditev statistike in lastna gospodarska predstavništva. Od »dodatnih ustanov« pa še Zavod za plemenite kovine in Zavod za mere in uteži.

Slovenija je do konca osemdesetih let v ekonomskem smislu dozorela in svoje gospodarsko življenje uredila do stopnje, ki jo je lahko dosegla na podlagi jugoslovanske ureditve. Ker je zvezna zakonodaja urejala vsa ključna gospodarska vprašanja, je bilo za uresničevanje ciljev, povezanih z gospodarsko osamosvojitvijo in oblikovanjem narodnega gospodarstva, treba najprej sprejeti lastno ustavnopravno podlago, kot nujno potrebni ustavnopravni okvir za postopno prevzemanje oziroma izključevanje zakonodajnih in drugih rešitev na zvezni ravni v pravni sistem Republike Slovenije. Prvi korak v tej smeri je bil napravljen septembra 1989, ko je slovenska skupščina sprejela ustavna dopolnila, s katerimi si je vzela pravico »nulifikacije, ki je Sloveniji na stežaj odprla vrata k asimetričnemu in konfederalnemu položaju v Jugoslaviji«. ⁵⁴ Proces dejanskega izstopanja slovenskega gospodarstva iz jugoslovanskega in njegovo osamosvajanje pa se je lahko začelo šele spomladi 1990 po političnih spremembah in imenovanju Demosove vlade in je potem trajal do konca leta 1991. Z narodnogospodarskega stališča je bil to najpomembnejši projekt, saj se je z njegovo uspešno izvedbo lahko zaključilo tudi zadnje obdobje v preoblikovanju slovenskega gospodarstva iz regionalnega v narodno gospodarstvo. V primerjavi z njim so bili transformacija iz socialističnega v kapitalistično gospodarstvo, stabilizacija gospodarstva in oživitev gospodarske rasti manj pomembni.

Spomladi 1990 notranje okoliščine niso bile v prid osamosvojitvenim načrtom. Slovenija je bila gospodarsko izčrpana, BDP je še naprej padal in se približal ravni iz leta 1980. ⁵⁵ Slovensko gospodarstvo, ki je bilo preobremenjeno s fiskalnimi in parafiskalnimi dajatvami, kar je omogočalo socializacijo izgub in krepilo težnjo po širjenju državnega sektorja, se je po oceni dr. Aleksandra Bajta znašlo »dobesedno v agoniji«. Velik del podjetij je posloval z izgubami, nelikvidnost je »paralizirala« delovanje tudi tistih delov gospodarstva, ki so imeli pogoje za uspešen razvoj. ⁵⁶ Poleg gospodarskih težav med političnimi strankami, tudi znotraj Demosa, ni bilo enotnih pogledov na urejanje odnosov v Jugoslaviji. Zato se je Demosova vlada opredelila za postopno, dolgoročno osamosvajanje na gospodarskem področju in za previdnost pri trganju vezi slovenskega gospodarstva od Jugoslavije. Tako je šel proces gospodarskega osamosvajanja skozi tri obdobja. V prvem obdobju, ki je trajalo do decembra 1990, so nosilci ekonomske politike svojo energijo usmerili predvsem v iskanje rešitev in v sprejemanje ukrepov za gospodarsko preživetje. Šele proti koncu leta so prišli v ospredje ukrepi, ki so zmanjševali pristojnosti zvezne vlade in krepili ustavno podlago za samostojnejše udejanjanje tekoče ekonomske politike. Decembra 1990 je dozorela in bila tudi potrjena odločitev za gospodarsko osa-

⁵⁴ Prinčič. Borak, *Iz reforme*, str. 559.

⁵⁵ AS, 223. šk. 4867, Zapisnik 8. seje Izvršnega sveta skupščine RS, 26. 6. 1990, Programske usmeritve IS SRS, 25. 6. 1990.

⁵⁶ Bajt, *Iz heterodoksne stabilizacije v ultraortodoksno? Gospodarska gibanja*, maj 1990, str. 27.

mosvojitve. Po plebiscitu je vlada sporočila, da jo je postavila za svoj prvenstveni cilj. Tako se je decembra 1990 začelo drugo in najpomembnejše obdobje izstopanja slovenskega gospodarstva iz jugoslovanskega, ki je potem trajalo do junija 1991. Januarja 1991 se je Slovenija z uvedbo lastnega sistema neposrednih davkov in odklonitvijo plačila kotizacije zveznemu proračunu fiskalno izločila iz Jugoslavije in odstopila od sanacije bančnega sistema na zvezni ravni. Marca je uvedla fleksibilen tečaj dinarja, oblikovala začasen »kvazi devizni trg« z uvedbo t.i. evidenčnih deviznih pozicij (EDP) in z njihovim trgovanjem na ljubljanski borzi. Konec tega meseca je sprejela še proračun. Maja je vlada uvedla nadomestno obračunsko enoto SECU, da bi zmanjšala negativne učinke inflacije in olajšala uveljavitev lastne denarne enote. Do 25. junija 1991 je slovenska skupščina sprejela predpise, ki so na novo urejali bančno področje, kreditno poslovanje s tujino in carinsko službo, ter obvestila zvezno skupščino, da bo začela formalni postopek za razdružitve. Vlada je sprejela izhodišča za razmejitev obveznosti in pravic s federacijo ter sprejela programske teze za gospodarsko samostojnost Slovenije. Imela je pripravljen začasen denar, to je bone, ki jih je nameravala uvesti takoj po 26. juniju. Ker pa jih hrvaška vlada ni bila pripravljena priznati, se je odločila, da bo po 26. juniju obdržala dinarje in jih nato v naslednjih mesecih zamenjala za svoj denar. V zaključku tega drugega obdobja je slovenski parlament sprejel zakone, s katerimi so organi Republike Slovenije prevzeli pravice, ki so bile v pristojnosti SFRJ, in njeno premoženje. Za hranilne vloge in sredstva na tekočih računih občanov v bankah na slovenskem ozemlju pa je prevzela jamstvo Banka Slovenije.

Tretje in zadnje obdobje v procesu zaključnega osamosvajanja slovenskega gospodarstva se je začelo 26. junija 1991, ko so zvezni organi poleg vojske poslali na slovenske meje zvezno carinsko upravo in sprejeli sklep o izločitvi Slovenije iz jugoslovanskega monetarnega sistema. Zaradi teh in še nekaterih drugih dogodkov se je morala Slovenija za tri mesece odpovedati izvajanju Deklaracije o neodvisnosti in ostati v jugoslovanski gospodarski ureditvi. Zadnji dan moratorija, to je 7. oktobra 1991, je slovenska skupščina sprejela zakon o denarni enoti Republike Slovenije. Z uvedbo tolarjev in stotinov se ni končala le sedemdeset let stara navezanost Slovenije na Jugoslavijo, temveč so jugoslovanski trgi dokončno postali tuji trgi. S tem se je lahko spremenilo tudi razmerje med vlado in Banko Slovenije; slednja je postala državna banka, ki je odgovarjala le skupščini, njena glavna naloga pa je postala skrb za trdnost valute. Z monetarno spremembo so odpravili tudi EDP, osem slovenskih bank je poslej trgovalo le z devizami. Do uspešnega in relativno hitrega zaključka osamosvajanja slovenskega gospodarstva je bilo potrebno doseči le še mednarodno priznanje Slovenije. To je bil zelo pomemben korak, saj brez institucionalnega priznanja Slovenija ni mogla računati ne na tuj denar ne na večji izvoz. Do tega tako pričakovanega dogodka je prišlo konec decembra 1991 oziroma januarja 1992, ko je Slovenijo najprej priznala Nemčija, potem pa še Evropska skupnost. S tem dejanjem je slovensko gospodarstvo dokončno postalo narodno gospodarstvo.⁵⁷

V zaključnem obdobju gospodarskega osamosvajanja so potekale zelo živahne razprave o razvojnih težiščih slovenskega gospodarstva po uveljavitvi suverenosti in njegovem prilagajanju evropskim integracijskim procesom. Prevladujoče mnenje je bilo, da mora Slovenija kot majhna država z »nemško kulturo« in nekaterimi značilnostmi, ki so »kot nalašč za razvoj industrije«, postati industrijsko središče z visoko razvito tehnologijo, temelječo na kakovosti človeških virov in organizacijskih sistemih. Pri tem je bila glavna dilema ali opreti razvoj na velike industrijske »gigante« (pri čemer se je Slovenija že opekla) ali pa »lokomotivo razvoja razdeliti na množico manjših podjetij«.⁵⁸ Napovedi

⁵⁷ Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 611–612.

⁵⁸ Dvojna ekonomija za samostojno Slovenijo?. *Gospodarski vestnik*, 15. 11. 1990, str. 32.

vodilnih slovenskih ekonomistov, ki so si v tem obdobju dokončno prilastili prvenstvo pri napovedovanju bodočih gospodarskih tokov in povezav, pa niso bile tako optimistične. In čas bo pokazal, da so imeli prav. Kot je zapisal dr. Bogomir Kovač decembra 1990 lahko »slovenska nacionalna država z ekonomskega vidika ostane zgolj kulturni projekt, tak, kakršen je sedaj, nikakor pa ne more v spremenjeni post moderni Evropi ostati kot »suverena ekonomska entiteta (...). Naš trg je premajhen, da bi lahko brez tuje ekonomske pomoči in političnega servisiranja stopil na obetavno pot lastnega osamosvajanja. Čas čitalništva in nacionalnih evforij je minil. Pred nami je pragmatičen svet in njegova suhoparna ekonomska logika«. ⁵⁹ Dr. Velimir Bole je februarja 1991 v svojem strokovnem članku zapisal, da v primeru izrazitejšega političnega oddaljevanja Slovenije od Jugoslavije lahko »trdimo, da bi bila v takšnem primeru ekonomska politika postavljena pred dejstvo, da v miniaturnem gospodarstvu ni prostora za kakršnokoli (smiselno) ekonomsko politično diskrecijo. Gospodarstvo bi moralo biti čim bolj odprto, s sektorsko čim bolj enotno carinsko in davčno politiko, brez sektorskih intervencij in s čim manj lastne razvojne politike (...) Ekonomska politika prehoda bi morala biti specifizirana posebej za vnaprej določeno čim manjše časovno obdobje (...) Hevristično lahko pribijemo, da je miniaturno gospodarstvo lahko učinkovito, vendar potem ne more biti (ekonomsko politično) suvereno, oziroma z drugimi besedami, če je miniaturno gospodarstvo suvereno, potem prav gotovo ne more biti učinkovito«. ⁶⁰ Tudi najbolj izpostavljen slovenski ekonomist dr. Aleksander Bajt ni bil naklonjen bodočim slovenskim narodno gospodarskim »podvigom«. Po njegovem je bila Slovenija »premajhna, da bi si lahko privoščila opustitev posameznih panog«, zato si tudi »načelno ne smemo domišljati, da je sposobna za svoje gospodarstvo pogruntati najprimernejše panoge. To bo pokazal trg. Premajhni smo, da bi odločali o takih stvareh«. Zdelo se mu je »škoda razmišljati o razvojnih strategijah«, saj bodo »vse sami ugotovili v gospodarstvu in podjetjih«. ⁶¹

Povzetek

JOŽE PRINČIČ

ZADNJI DEL POTI K SLOVENSLEMU NARODNEMU GOSPODARSTVU (1945-1991)

Pojem narodno gospodarstvo, ki je neločljivo povezan s pojmom država, predpostavlja velik in zaokrožen gospodarski sistem, ki ga sestavljajo vse pomembne proizvodne in uslužnostne dejavnosti na določenem nacionalnem ozemlju. V drugi jugoslovanski državi se je pojem narodno gospodarstvo »naselil v gospodarski in politični besednjak« na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta, ko se je začel opuščati državni centralizem na zvezni ravni in prenašati njegove pristojnosti na republike. Slovenska politika se je v posameznih obdobjih bolj, v drugih pa manj odločno postavila v bran svojih gospodarskih interesov. Pri tem je imela omejene možnosti, saj so zvezni predpisi, srednjeročni in enoletni družbeni plani zelo omejevali pristojnosti republiških teles pri upravljanju, načrtovanju in financiranju gospodarskega razvoja. Kljub temu pa je Slovenija v času do razpada druge jugoslovanske države izpolnila del pogojev za preoblikovanje svojega gospodarstva iz regionalnega v narodno. pospešila in dokončala oblikovanje ustrezne gospodarske uprave, odprla prostor za uveljavitev mlajšega in poslovno uspešnejšega sloja direktorjev- menedžerjev ter večjih, proizvodno heterogenih in izvozno usmerje-

⁵⁹ Rešitev v odgovornosti. *Gospodarski vestnik*, 20. 12. 1990, str. 6-7.

⁶⁰ Ekonomski politični posegi v 1991 ali podajanje v neznanu. *Gospodarska gibanja*, februar 1991, str. 39.

⁶¹ Petnajst let do Evrope. *Gospodarski vestnik*, 21. 3. 1991, str. 16-17.

nih podjetij, ki so postali nosilci razvoja v posameznih panogah. Ustanovila je finančno močno razvojno banko, si z vrsto prepoznavnih izdelkov ustvarila dobro ime v tujem poslovnem svetu, razširila mrežo zunanjih predstavništev ter preko DS Alpe Jadran utrdila in institucionalizirala sodelovanje z regijami v sosednjimi državami. Začrtala je ambiciozen dolgoročni razvojni program, izpopolnila izobraževalni sistem in mednarodne znanstvene povezave ter vzpostavila slovenskim razmeram in potrebam primerno obliko regionalnega razvoja. Na ekonomskem področju je torej Slovenija do konca osemdesetih let dozorela in se razvila do stopnje, ki jo je bilo mogoče doseči brez radikalnih političnih sprememb in posegov v jugoslovansko državno in ustavno pravno ureditev.

Ker je zvezna zakonodaja urejala vsa ključna gospodarska vprašanja, je bilo za uresničevanje ciljev povezanih z gospodarsko osamosvojitvijo in oblikovanjem narodnega gospodarstva treba najprej sprejeti lastno ustavnopravno podlago, nato pa izpeljati izločitveni proces. Ta se je v polni meri lahko začel šele spomladi 1990 po političnih spremembah in imenovanju Demosove vlade in je potem trajalo do konca leta 1991. Z narodnogospodarskega stališča je bil to najpomembnejši projekt, saj se je z njegovo uspešno izvedbo lahko zaključilo tudi zadnje obdobje v preoblikovanju slovenskega gospodarstva iz regionalnega v narodno gospodarstvo. Leta 1991 je Slovenija najprej vzpostavila lasten davčni sistem in proračun. Spomladi je sprejela predpise, ki so na novo urejali bančno področje, kreditno poslovanje s tujino in carinsko službo. Ko je oktobra 1991 slovenska skupščina sprejela zakon o denarni enoti Republike Slovenije, se je končala le sedemdeset let stara navezanost Slovenije na Jugoslavijo, jugoslovanski trgi so dokončno postali tuji trgi. Do uspešnega in relativno hitrega zaključka osamosvajanja slovenskega gospodarstva je bilo potrebno doseči le še mednarodno priznanje Slovenije, brez katerega Slovenija ni mogla računati ne na tuj denar ne na večji izvoz. Do tega tako pričakovanega dogodka je prišlo konec decembra 1991 oziroma januarja 1992. S tem dejanjem je slovensko gospodarstvo dokončno postalo narodno gospodarstvo.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv republike Slovenije (AS), fond Vlade Republike Slovenije.
Arhiv predsednika Republike Slovenije

Objavljeni viri

Uradni list SFRJ
Uradni list SRS

Časopisni viri

Gospodarski vestnik
Gospodarska gibanja

Monografije

Borak, Neven, Prinčič, Jože, *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970-1991*. Ljubljana: FDV, 2006.
Borak, Neven, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002.

- Borak, Neven, Lazarevič, Žarko, Prinčič, Jože (ur.), *Od kapitalizma do kapitalizma: Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. Stoletju*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Fikfak, Jurij, Prinčič, Jože (ur.), *Biti direktor v času socializma: Med idejami in prakso*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Kardelj, Edvard, *Pot nove Jugoslavije: Članki in govori iz narodnoosvobodilne borbe 1941-1945*. Ljubljana: DZS, 1946.
- Lazarevič, Žarko, Prinčič, Jože, *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: ZBS, 2000.
- Prinčič, Jože, *V začaranem krogu: Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970*. Ljubljana: CZ, 1999.
- Prinčič, Jože, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (1945-1956)*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1992.
- Repe, Božo, Prinčič, Jože, *Pred časom: Portret Staneta Kavčiča*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Vukičević, Momčilo, *Ekonomska politika Jugoslavije (Posebni del)*. Beograd: Savremena administracija, 1981.

Razprave

- Čepič, Zdenko, Obravnava ključnih vprašanj povojnega gospodarskega razvoja v delu znanstveno-strokovnih ustanov predsedstva SNOS. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1986, št. 1-2, str. 113-150.
- Deželak-Barič, Vida, Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1995, št. 1-2, str. 137-162.
- Lazarevič, Žarko, Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu: preobrazba slovenske gospodarske strukture v drugi polovici 19. in v 20. stoletju. *Slovenija 1948-1998: iskanje lastne poti*. Maribor: Univerza v Mariboru in ZZDS, 1998, str. 271-291.
- Prinčič, Jože, Temeljne dileme in problemi modernizacije slovenskega gospodarstva. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2002, št. 2, str. 65-76.
- Prinčič, Jože, Iz gospodarske obnove v načrtno izgradnjo (1945-1946). *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1996, št. 1-2, str. 57-66.

SLOVENSKE MEJE V 20. STOLETJU PROBLEMATIKA NASTANKA DRŽAVNIH MEJ REPUBLIKE SLOVENIJE

Razprava obravnava meje, ki so v 20. stoletju omejevale s Slovenci poseljen prostor. Te so se pomembno spreminjale v času prelomnih dogajanj, kot je bila 1. svetovna vojna in mirovna pogajanja po njej, 2. svetovna vojna in mirovna pogajanja, razpad Jugoslavije in ustanovitev samostojne države. V skladu z določili mirovnih pogodb po 1. svetovni vojni je zunaj meja Jugoslavije živela tretjina Slovencev, in to v treh državah, ki so bile zasnovane kot enonacionalne, položaj pa so še poslabšali avtoritarni in totalitarni režimi. V skladu z določili mirovnih pogodb po 2. svetovni vojni je bila v slovensko korist pomembno spremenjena meja z Italijo, medtem ko so druge ostale nespremenjene. Ustanovitev Republike Slovenije pa je odprla vprašanje dotedanje notranje meje z Republiko Hrvaško, ki še do danes ni rešeno.

Ključne besede: meje, slovenski etnični prostor, mejno vprašanje

Slovenci smo vse »kratko« dvajseto stoletje živeli tudi v znamenju mejnega vprašanja. Ob začetku stoletja so skoraj vsi Slovenci živeli v okviru Avstro-Ogrske, velika večina v več deželah njene avstrijske polovice. To je bila država, v kateri je bil ob zagotovilu »ohranitve in gojitve« narodnosti pretok ljudi in idej neoviran. Edina izjema so bili Beneški Slovenci v dolinah rek Nadiža, Ter in Rezija, ki so bili priključeni Kraljevini Italiji po določilih Dunajske pogodbe z dne 12. oktobra 1866. Teh je bilo po popisu prebivalstva iz leta 1911 36.178.

Prva svetovna vojna in dogajanje takoj po njej so popolnoma spremenili geografsko podobo ozemlja, na katerem živimo Slovenci in ki ga razumemo kot slovensko etnično ozemlje.¹ Prvo dejanje je bila sklenitev tajnega Londonskega pakta,² na osnovi katerega je Italija 23. maja 1915 vstopila v vojno na strani antantnih sil. V aktu o premirju med Avstro-Ogrsko in Antanto, sprejetim 3. novembra 1918, so zmagovite države pooblastile Italijo, da zasede avstro-ogrsko ozemlje do črte, določene s tem sporazumom. Italijanska vojska je do srede novembra šla še dlje in zasedla tudi del logaškega okraja na Notranjskem.

Slovenski politiki so si med vojno prizadevali doseči samostojno južnoslovansko državo znotraj Avstro-Ogrske. To so zahtevali s t. i. majniško deklaracijo, ki so jo v dunajskem parlamentu 30. maja 1917 podali slovenski, hrvaški in srbski poslanci, združeni v Jugoslovanski odbor. Ko je bila zahteva zavrnjena, so začeli zbirati podpise in jih zbrali več kot 200.000. Drug pomemben akt je bila krfska deklaracija, ki so jo 20. julija 1917

* dr., znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, nevenka.troha@inz.si

- 1 Slovenska etnična meja v skladu s teorijo o pripadnosti mest zaledju teče po meji strmene naselitve slovenskega prebivalstva. Znotraj nje so tako tudi kraji, zlasti mesta, z večinsko drugorodnim prebivalstvom.
- 2 Londonski pakt je tajni sporazum med Italiji in antantnimi silami, ki so ga 26. 4. 1915 podpisali predstavniki Italije, Združenega kraljestva, Francije in Rusije. S sporazumom se je Italija zavezala, da bo napovedala vojno centralnim silam, v zameno pa bi v primeru zmage pridobila naslednja ozemlja: Trst, Trento, Gorico, Istro, dolino Soče, Dodekaneške otoke, Zadar, dele Dalmacije, protektorat nad Albanijo in del nemškega kolonialnega imperija. Rusi so sporazum objavili po novembru 1917.

ob politični podpori Velike Britanije in Francije podpisali predstavniki Jugoslovanskega odbora in Kraljevine Srbije in je postala temelj za nastanek nove države.

Meje po 1. svetovni vojni

Zaključno dejanje prve svetovne vojne je bila mirovna konferenca, ki se je po daljših pripravah začela 18. januarja 1919 v Parizu. Izhodišče za pogajanja naj bi sicer bilo 14 točk, ki jih je objavil predsednik ZDA Woodrow Wilson,³ vendar so na konferenci vse bolj prevladale zahteve zmagovalnih držav, da si zagotovijo tisto, kar so jim zagotavljali tajni sporazumi med vojno. O mejah na območjih, kjer živimo Slovenci, sta odločali mirovna pogodba z Avstrijo, podpisana 10. septembra 1919 v Saint Germainu, in z Madžarsko, podpisana 4. junija 1920 v Trianonu. Medtem ko je druga določala celotno mejo, je prva dajala izhodišča (koroški plebiscit) za določitev slovenske severne in severovzhodne meje.

a) Meja z Avstrijo

Medtem ko je koroški deželni odbor že 25. oktobra 1918 sprejel stališče, da je Koroška nedeljiva, sta tako osrednji Narodni svet v Ljubljani kot sredi septembra ustanovljen Narodni svet za Koroško zahtevala, da se v novo Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov vključi tisto območje Koroške, kjer je skozi stoletja prebivalo slovensko ljudstvo. Vojska Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je maja 1919 sicer zasedla sporni del ozemlja vključno s Celovcem, a je medtem mirovna konferenca že uveljavila določilo o plebiscitu. 21. junija 1919 je bil sprejet predlog, da se plebiscit izvede v Celovski kotlini, zato se je morala jugoslovanska vojska do 31. julija umakniti iz cone B glasovalnega ozemlja.

S Senžermensko mirovno pogodbo je Italija dobila južno Tirolsko, Kanalsko dolino in občino Bela peč, Kraljevina SHS južni del Štajerske, od Koroške pa Mežiško dolino in občino Jezersko. Za štajerski del meje, za katerega je avstrijska vlada tudi zahtevala plebiscit, je tako potrdila stanje na terenu in Kraljevini SHS je bilo priključeno ozemlje, ki so ga slovenske vojaške enote zasedle že ob koncu vojne in neposredno po njej. Takšen, za Slovence ugoden izid je bil tako predvsem zaslug Maistrove vojaške akcije.

Po izmenjavi ratifikacijskih listin petih antantnih držav, ki je bila 16. julija 1920, je začel teči trimesečni rok za izvedbo koroškega plebiscita. Plebiscitno območje je bilo razdeljeno na cono A (JV del Celovške kotline, 1768 km², po štetju 1910 73.488 prebivalcev, med njimi 69,18% s slovenskim občevalnim jezikom), v kateri so nameravali izpeljati glasovanje najprej, in cona B (Celovec z okolico, 352 km²), kjer naj bi bilo opravljeno glasovanje samo v primeru, če bi se večina v coni A izrekla za Kraljevino SHS. Odločala je navadna večina celote oddanih veljavnih glasov.

V coni A, kjer je bilo glasovanje 10. oktobra 1920, se je od 39.291 glasovalnih upravičencev (pravico do glasovanja so imeli moški in ženske, ki so bili 1. januarja 1919 stari najmanj 20 let in so imeli stalno bivališče na plebiscitnem območju ali pa so pred 1. januarjem 1912 imeli na Koroškem stalno bivališče oziroma domovinsko pravico) glasovanja udeležilo 95,79%; oddanih je bilo 37.304 (94,94%) veljavnih glasov, od tega za Republiko Avstrijo 22.025 (59,04%). Ker je bila večina veljavnih glasov za Avstrijo, glasovanja v coni B ni bilo.

3 Predsednik ZDA Woodrow Wilson je 8. 1. 1918 v kongresu predstavil mirovni načrt. Napisal je program štirinajstih točk, v katerih je med drugim navedel svobodno pomorsko plovo, omejevanje oboroževanja, priznanje narodnostnih teženj v vzhodni in srednji Evropi, osvoboditev narodov, ki živijo v turškem cesarstvu in ustanovitev splošnega združenja narodov.

Plebiscit je odločilo približno 10.000 slovenskih glasov za Avstrijo. Na njihovo odločitev sta vplivali vse večja germanizacija in zlasti avstrijska propaganda, ki je izpostavljala deželni patriotizem in prednost življenja v socialno urejeni demokratični republiki brez vojaške obveznosti za razliko od Kraljevine SHS. Avstrija se je s senžermensko pogodbo tudi zavezala, da bo slovenska manjšina vsestransko spoštovana in enakopravna (slovesno izjavo z zagotovili o spoštovanju manjšinskih pravic je 28. septembra 1920 sprejel tudi koroški deželni zbor). Na odločitev dela Slovencev je vplivala tudi navezanost na politične stranke, ki so jih volili že pred letom 1914 (na Koroškem ni bilo slovenske liberalne in socialdemokratske stranke). Mogoče je sklepati, da je bila med slovenskimi glasovi za Avstrijo večina socialdemokratskih. Avstrija je tako zasedla celotno plebiscitno območje.⁴

b) Meja z Madžarsko

Vprašanje slovensko/jugoslovansko-madžarske meje in s tem združitev Prekmurja z drugimi slovenskimi območji je bilo resneje postavljeno šele med 1. svetovno vojno. Mednarodno najpomembnejša dokumenta sta bila pariška Spomenica Zavezniškim vladam Jugoslovanskega odbora 6. maja 1915, ki je vključevala tudi Slovence v jugozahodnem delu Ogrske, in krfska deklaracija julija 1917. V okviru oktobra 1918 ustanovljenega Narodnega sveta za Štajersko je deloval poseben referat za Prekmurje. Obenem so tudi sami Prekmurci ustanavljali narodne svete in se množično udeležili slovesnosti v Ljutomeru ob razglasitvi nastanka Države SHS 3. novembra 1918. Na njej je predstavnik Prekmurcev prebral izjavo, da se želijo ogrski Slovenci združiti z brati onstran Mure v narodno državo.

Mirovna konferenca je dokončen sklep o poteku madžarske meje na območju, poseljenim s Slovenci, sprejela 1. avgusta 1919. Zaradi madžarske večine v Monoštru je območje, poseljeno s porabskimi Slovenci, pripadlo Madžarski. Trianonska mirovna pogodba z Madžarsko junija 1920 je pravno priznala jugoslovansko - madžarsko mejo. Njen 44. člen je vseboval določila o manjšinskem varstvu. Pogodba je določila tudi pristojnosti mednarodne razmejivitvene komisije, ki je nato označila mejo na terenu. Komisija je z delom začela avgusta 1921 v Prekmurju in po zapletih, ker je imela tudi pristojnosti za izvajanje manjših korektur meje, če so obstajale narodnostne, gospodarske ali druge težave, delo končala šele 8. julija 1924.⁵

c) Meja z Italijo

Pariška mirovna konferenca pa ni razrešila meje zahodne meje Kraljevine SHS, kjer sta ozemlje premagane Avstro-Ogrske zahtevali dve državi zmagovalki - Italija in Kraljevina SHS (Srbija). Meja je bila nato določena s posebnim sporazumom med kraljevinama Italijo in SHS v Rapallu 12. novembra 1920. Meja je potekala v glavnem po razvodju med Črnim in Jadranskim morjem, razen na postojnskem, kjer je segala čez prelaz do Planine in Rakeka in prečkala na vzhod tekočo reko Pivko. Poleg Goriško-Gradiščanske dežele, Trsta in Istre je torej pod Italijo prešel tudi širok pas Notranjske iz dežele Kranjske, vključno z mesti Idrija, Vipava, Senožeče, Postojna, Pivka in Ilirska Bistrica, na

⁴ Pleterski, *O prvinah in značaju plebiscitne odločitve*, str. 215–271; Pleterski, *K zgodovinskimi okoliščinam bojev in plebiscita na Koroškem v letih 1918–1920*, str. 825–848; Grafenauer, *Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919*, str. 295–378; Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, str. 70–121; *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*, str. 22–39.

⁵ Kyovsky, *Trianonska pogodba in slovensko-ogrška meja*, str. 236–259; Kokolj, *Prekmurje v prevratnih letih 1918–1919*, str. 71–79.

severu pa Kanalska dolina s Trbižem od dežele Koroške, ki jo je Italiji 10. novembra 1919 prisodila senžermenska mirovna pogodba.⁶ Meja tako ni tekla po črti Londonskega pakta, saj je od Dalmacije Italija dobila le Zadar, je pa črto prekoračila na slovenskem ozemlju.

Obdobje 1920-1941

Slovensko etnično ozemlje je bilo v skladu s sklepi mirovnih pogodb po koncu 1. svetovne vojne tako razdeljeno med štiri države. V Dravski banovini, ki je obsegala skoraj vse slovensko ozemlje v okviru jugoslovanske države, je leta 1931 živelo 1.100.000 Slovencev, zunaj jugoslovanskih meja pa več kot 400.000. Kraljevina Italija je z rapalsko pogodbo novembra 1920 priključila ne samo narodnostno mešana, ampak tudi povsem slovenska ozemlja, celo tista, ki so bila zunaj pojma Julijske krajine. Tam je na tretjini slovenskega etničnega ozemlja leta 1921 živelo med 324.000 in 361.000 Slovencev. Tajno štetje, ki so ga oblasti izvedle leta 1936 in ki ni zajelo Beneške Slovenije, jih še vedno našteje 252.919, štetje, ki so ga leta 1934 izvedli slovenski duhovniki, ki so delovali na območju Italije, pa 343.684. V Avstriji je sredi tridesetih let živelo približno 75.000 Slovencev, na Madžarskem pa med pet in sedem tisoč.⁷

Po razpadu Avstro-Ogrske so največjo spremembo doživeli Slovenci v Italiji, ki so v desetletjih pred prvo vojno doživljali kulturni, gospodarski in politični razcvet. Vojna jih je še posebej prizadela, saj je soška fronta potekala v veliki meri po njihovem ozemlju. Po njenem koncu pa so bili vključeni v zanje povsem tujo državo, ki je za razliko od dotedanje habsburške monarhije bila država, ki skoraj ni imela manjšinskega prebivalstva in je zrasla na ideji nacionalne enotnosti ter zato enačila državno in narodnostno pripadnost. Slovenci v Avstriji in na Madžarskem so sicer ostali znotraj spremenjenih meja pravnih naslednic monarhije, ki pa sta bili odtlej tudi zasnovani na načelu narodne enotnosti. Koroški in štajerski Slovenci so postali narodna manjšina v državi, ki je, tako kot tudi njeni naslednici - od leta 1934 avtoritarna stanovska država in od 1938 nacistična Nemčija - sebe razumela kot nemško nacionalno državo. Vse tri so skušale uveljaviti nacionalni princip, med seboj so se razlikovale le v načinu in predvidenem tempu »etničnega čiščenja«. Zaradi take zasnove države so bile v vseh državah, v katerih je živela slovenska manjšina, narodne manjšine moteč element, ki so ga poskušali čim prej asimilirati.

Liberalna Italija je v začetku dvajsetih let slovenski in hrvaški manjšini še dopuščala precej razgibano politično, gospodarsko in kulturno delovanje, tako da sta lahko obnovili delovanje velike večine svojih predvojnih ustanov in razvili močno narodnoobrambno gibanje. Hkrati pa je italijanska civilna uprava na takrat še zasedenem ozemlju izvajala nekatere raznarodovalne ukrepe in podpirala nastajajoče fašistično gibanje, zato se je njegovo nasilje nad pripadniki manjšine začelo še pred podpisom rapalske pogodbe novembra 1920, s katero je to ozemlje postalo del italijanske države. Prva fašistična akcija, ki je simbolizirala dotedanje in prihodnje odnose italijanskih oblasti do slovenske manjšine, je bila požig osrednjega sedeža slovenskih ustanov Narodnega doma v Trstu 13. julija 1920.⁸

Demokratsko oblast je leta 1922, torej devetnajst let pred napadom sil osi na Jugoslavijo, zamenjal avtoritarni fašistični režim. T. i. obmejni fašizem (*fascismo di confine*) naj

⁶ *Rapalski ugovor, 12. novembra 1920.*

⁷ Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 27, 28; Zwitter, *Koroško vprašanje*. Po uradnih madžarskih virih je leta 1920 v Železni županiji živelo 6087 prebivalcev z vendskim (slovenskim) materinim jezikom. Popis leta 1930 pa je v Železni županiji ugotovil 4732 prebivalcev s slovenskim jezikom, leta 1940 4455.

⁸ Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 29–32.

bi postavil temelje za italijanski prodor na jugovzhod. Po njegovem nastopu se je raznarodovanje primorskih Slovencev (in istrskih Hrvatov) stopnjevalo in preraslo v kulturni genocid, kot je fašistično politiko do t. i. allogenov (tujerodcev) poimenoval Elio Apih.⁹ Posledica raznarodovalnega pritiska je bila tudi emigracija Slovencev in Hrvatov. Po ocenah raziskovalcev se je med vojnama izselilo skoraj 20% slovenskega in hrvaškega prebivalstva, 70.000 ljudi v Jugoslavijo, 30.000 v Južno Ameriko in okrog 5.000 v evropske države. Po najnovejših raziskavah je bilo okrog 53.000 izseljencev slovenske narodnosti.

Po prepovedi delovanja strank in organizacij konec dvajsetih let se je politično življenje slovenske manjšine umaknilo v ilegalo. Krščanskim socialcem in narodno liberalnemu taboru se je v boju za ohranitev narodne identitete sredi tridesetih let priključila italijanska komunistična stranka in posebej njen slovenski del. Medtem ko so krščanski socialci nasprotovali radikalnemu iredentizmu, da bi obvarovali ljudi pred žrtvami, je iz narodno liberalne struje izšla organizacija TIGR (Trst-Istra-Gorica-Reka), ki jo je jeseni 1927 ustanovila radikalno usmerjena mladina. Organizacija je z demonstrativnimi terorističnimi akcijami opozarjala svetovno javnost na brezupen položaj slovenske manjšine v Italiji.¹⁰

V Avstriji je bila najpomembnejša ponemčevalna organizacija leta 1920 ustanovljena Koroška domovinska služba (Kärntner Heimatdienst), ki se je leta 1924 preimenovala v Koroško domovinsko zvezo (Kärntner Heimatbund). Preko svojih organizacij je ob soglasju oblasti nadzirala slovenske kulturne in gospodarske ustanove. Posebno vlogo je odigrala pri razlastitvi slovenske zemlje in njenem prehodu v »domovini zveste nemške roke«.

Zanikanje tudi slovenske podobe dežele je vrh doseglo s teorijo o Vindišarjih, namen katere je delitev koroških Slovencev na »Vindišarje« in »nacionalne Slovence«. Prvi naj bi bili posebna etnična skupina, ki je bila zvesta domovini in bi se v kratkem ponemčila, medtem ko naj bi bili t. i. narodni Slovenci sovražni nemštvu, politično nevarni in so s svojim obstojem ogrožali enotnost Koroške. Po Anšlusu je teorija postala nepotrebna, saj so nacisti izvajali nasilno raznarodovanje celotne narodne skupnosti, se je pa obnovila po koncu druge svetovne vojne.

Leta 1939 so nacistične oblasti izvedle štetje prebivalstva, na katerem so spraševali po materinem jeziku, pa tudi po narodni pripadnosti. 43.179 oseb je kot materinščino navedlo slovenščino ali vindiš, a le 7.715 med njimi jih je priznalo tudi pripadnost k slovenski narodnosti. Na Štajerskem je bilo takih 1.801, medtem ko so tam v vseh kategorijah (slovenski, vindiš, slovensko-nemški itd.) našli 4.291 oseb. Slovence so tako razdelili na voljne ponemčiti se, na zmožne ponemčiti se in narodne Slovence, za katere so načrtovali izselitev. Neposredna nevarnost izselitve je Slovincem grozila po oktobru 1939, ko je bil sklenjen nemško-italijanski sporazum o preselitvi in so na Koroškem nameravali naseliti prebivalce Kanalske doline.¹¹

2. svetovna vojna

Če razumemo Avstrijo po Anšlusu kot del Tretjega Rajha, so obenem prav tri države, v katerih je živela slovenska manjšina, aprila 1941 napadle Jugoslavijo in si med seboj razdelile jugoslovansko Slovenijo. Slovenskemu narodu je v skladu z okupatorjevimi načrti grozilo, da bo kot narod izginil. Obenem pa je prav napad na suvereno državo in s tem kršitev mednarodno dogovorjenih mej omogočil, da so zahteve po t. i. Zedinjeni Sloveniji in po katerem naj bi se vsi Slovenci združili v eni državi, postale realnejše.

⁹ Apih, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)*, str. 271, 275.

¹⁰ Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 66–75.

¹¹ Zorn, *Koroški Slovenci in ljudsko štetje dne 17. maja 1939*, str. 53–59.

Narodnopolitični program združitve Slovencev je bil povezan z vprašanjem slovenskih mej. Takšne načrte so pripravljali tudi v osvobodilnem gibanju nasprotni slovenski strani in to doma ter v tujini, kjer so slovenski politiki skupaj z jugoslovansko vlado načrtovali prve konkretne ukrepe glede vprašanja meja. To je vzbudilo reakcijo pri italijanskih protifašističnih krogih, ki so bili tudi gostje Velike Britanije in ZDA in med njimi ter slovenskimi politiki v emigraciji se je razvila polemika glede državne pripadnosti Julijske krajine. Slovenski minister v jugoslovanski vladi Franc Snoj je 23. oktobra 1941 pisal, da je London poln Italijanov, zato ni smel podpredsednik vlade Miha Krek po radiu nič reči proti Italijanom, Madžarom, niti proti Avstriji: »Glede nas in naših zahtev tudi anti-fašisti niso boljši od fašistov. Torej glede Italije bodo velike težave, posebno še, če bo ob primerni priliki šla v separaten mir, kar ni izključeno. Glede Koroške so težave v tem, da nimamo pravnega naslova, ker smo plebiscit, ki ga je vodil angleški delegat, izgubili.«¹² Jugoslovanska vlada je sicer na pritisk slovenskih politikov, predvsem Kreka, kljub temu na diplomatskem polju odpirala vprašanju revizije poveljnih meja jugoslovanske države, predvsem meja proti Italiji in Avstriji.

Uresničitev Zedinjene Slovenije je bila pomembna tudi za osvobodilno gibanje. Združitev geografsko razdeljenega naroda med več držav oziroma ustvaritev skupnega slovenskega ozemlja je bil poglobilni del programa osvobodilnega gibanja. Stališče o ozemeljskem združevanju Slovencev se v osvobodilnem gibanju večkrat izrazili že v letu 1941, npr. tudi v programu Osvobodilne fronte, Temeljnih točkah iz novembra 1941, kjer so zapisali, da pomeni oboroženi boj proti okupatorjem »izhodišče za osvoboditev in združitve vseh Slovencev«.¹³ Izvršni odbor OF je jeseni 1941 ustanovil komisijo za obravnavanje mejnih vprašanj, v katero je pritegnil vrsto strokovnjakov, da so pripravljali gradivo za rešitev mejnega vprašanja za mirovna pogajanja po vojni. Med njimi sta bila tudi zgodovinarja Fran Zwitter, ki se je ukvarjal predvsem z mejo z Italijo, in Bogo Grafenauer, ki je prevzel pripravo gradiva za mejo z Avstrijo.

Vodstvo slovenske komunistične partije je 1. maja 1942 prvič javno izrazilo načelno stališče, da »v osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen«.¹⁴ Konec leta 1942 je Edvard Kardelj v pismu Titu zapisal: »Vprašanje meja je za nas tako aktualno, kot verjetno niti za angleški imperij. Gre za popolnoma specifično slovensko občutljivost v tem pogledu, ki smo jo dolgo poizkušali obiti s splošnimi načelnimi izjavami, toda sedaj postaja to vse manj možno. Slovenci, ki so že 1000 let razcepljeni, namreč čutijo, da se sedaj odloča o tem, da končno stara parola o 'Združeni Sloveniji' postane resnica.«¹⁵ V začetku decembra 1942 pa je vodstvo Osvobodilne fronte podalo izjavo, s katero je bolj natančno določilo ozemlje, ki naj bi po njihovem mnenju sodilo v Zedinjeno Slovenijo.

Vprašanje Zedinjene Slovenije je bilo za slovensko osvobodilno gibanje s tem načelno rešeno. Je pa to pomenilo, da bo treba reševati mejno problematiko z Italijo in Avstrijo tudi dejansko. Pri tem se je položaj Italije, ki je bila sicer na Slovenskem okupator, z nje-no kapitulacijo spremenil, še zlasti pa potem, ko je postala »sobojevnica« zaveznikov. To dejstvo kot tudi sklep konference v Moskvi konec oktobra 1943, ko so Avstriji obljubili obstoj in ozemeljsko celovitost, kakršno je imela pred Anšlusom, sicer nista vplivali na načrtovanje slovenskega osvobodilnega gibanja glede meja, je pa oboje imelo vpliv na uresničevanje ozemeljskega programa Zedinjene Slovenije po koncu vojne.

12 ARS, AS 1660, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 6.

13 »Slovenski poročevalec«, 1. 1. 1942.

14 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, 2. knj., dok. 21, str. 57.

15 *Jesen 1942: korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*, dok. 207, str. 557.

Po hudih udarcih, ki jih je slovensko osvobodilno gibanje utrpelo v nemški ofenzivi septembra in oktobra 1943, je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja sprejelo stališče, da se vprašanje meja ne izpostavlja, ampak naj se na prvo mesto postavi boj proti nemškemu okupatorju. Konec novembra 1943 je na Primorsko prišel delegat Izvršilnega odbora OF Anton Vratuša, ki je imel nalogo, da se poveže s CLN AI in se dogovori za sodelovanje obeh osvobodilnih gibanj. V skladu s to politiko so bile tudi smernice slovenskega centralnega komiteja 26. decembra 1943 primorskemu partijskemu vodstvu, v katerih so poudarili, da se slovensko osvobodilno gibanje sicer ne namerava odredi slovenskim narodnim zahtevam, da pa bi bilo odpiranje vprašanja konkretne razmejitve v tistem času škodljivo. Zahtevali so tudi, naj slovenski primorski partizani nudijo vso podporo italijanskim.

V teh usmeritvah se že kaže politika t. i. slovensko-italijanskega bratstva, ki sta jo na Primorskem nato vodili OF in KPS. Z njo so hoteli okrepiti svoj vpliv tako med Slovenci, da ti ne bi prešli pod vpliv njenih nasprotnikov, ki so igrali na narodnostno karto tudi z nezmernimi in utopičnimi mejnimi zahtevami, in na drugi strani med čim širšimi sloji Italijanov. Zlasti tamkajšnje delavstvo naj bi zaradi vzpostavljanja ljudske oblasti (komunizma) pristalo na priključitev k Jugoslaviji. S politiko slovensko-italijanskega bratstva se je strinjal tudi Kardelj, ki je 5. februarja 1944 zahteval, da je treba pomagati KPI, da bo lahko ustanovila takšno vojsko, ki bo nato garancija za »pravilen demokratičen razvoj v Italiji«. ¹⁶ Tudi na seji centralnega komiteja 27. februarja 1944 je Kardelj izpostavil pomen obmejnih območij, v primeru če bo Italija ostala pod vplivom Velike Britanije in ZDA in bila tako stalna grožnja tudi za Jugoslavijo: »V tem pogledu nam bodo skušali škodovati tudi teritorialno, zato je silno važen Trst. Naš Trst = sovjetski Trst«. ¹⁷

Kljub temu, da se javno konkretne ozemeljske zahteve niso postavljale, se je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja na povojna pogajanja o mejnih vprašanih intenzivno pripravljalo. Najpomembnejšo vlogo je imel januarja 1944 ustanovljeni Znanstveni inštitut, ki je nadaljeval delo komisije za mejna vprašanja pri Izvršilnem odboru OF in ki ga je vodil Fran Zwitter.

Vprašanje mej je Znanstveni inštitut prvič širše obravnaval na sestanku 20. marca 1944 in to na osnovi več študij, zlasti študije Frana Zwittra Problem bodočih slovenskih meja. Avtor je v uvodnem delu poudaril, da ima slovenski narod tudi po zaslugi slovenskega osvobodilnega boja prvič možnost, da uresniči ideal združitve vseh Slovencev v lastno državno tvorbo, saj se je takratni položaj tako Italije kot Slovencev popolnoma razlikoval od položaja po prvi svetovni vojni. Pomembno je bilo, da so Slovenci na težka in usodna vprašanja mej pripravljani, saj bo »naša generacija za njegovo reševanje odgovarjala pred bodočnostjo, pred zgodovino«. ¹⁸ V splošnih načelih je poudaril jugoslovanski okvir in posebej izpostavil Trst, ki naj bi postal glavna sredozemska luka za nenemške podonavske države in celo za Sovjetsko zvezo, zato je bilo mogoče njegovo nacionalno vprašanje rešiti le z upoštevanjem njegovega ožjega in širšega zaledja.

Kot osnovo za razmejitev je vzel izhodišče, da »ne popustimo v ničemer, kar je naše, da pa se odrečemo vsemu, na kar nimamo pravice«, zato mora temeljiti na etnografskem kriteriju, ki je lahko korigiran le takrat, ko omogoči za prihodnost ustrezajoče meje. Glede meje z Italijo je Zwitter izhajal iz dejstva, da se je jezikovna meja za razliko od tiste z Nemci v preteklih stoletjih le malo spremenila in da se v glavnih potezah ujema z mejo med vzhodjem Julijskih Alp in Dinarskim sistemom na eni strani in Severno italijansko

¹⁶ ARS, AS 1487, Centralni komite Komunistične partije Slovenije, ae 3188. Pismo E. Kardelja Pokrajinskemu komiteju KPS, 5. 2. 1944.

¹⁷ ARS, AS 1487, ae 1. Zapis seje CK KPS, 27. 2. 1944.

¹⁸ ARS, AS 1643, Predsedstvo SNOS, fasc. 457/1. Fran Zwitter: Problem bodočih slovenskih meja.

nižino na drugi strani. Na Goriškem ni videl večjih problemov, saj je bila tam narodnostna meja z izjemo Gorice jasna. Glede Trsta pa je ugotavljal, da imajo Slovenci pravico zahtevati Trst zase, saj zaradi njega ne morejo žrtvovati sto tisoč rojakov na čisto slovenskem ozemlju, ki so mu potrebni kot zaledje. Ob tem je tržaškimi Italijanom treba zagotoviti avtonomijo. Ob Trstu se je postavljalo tudi vprašanje štirih pretežno italijanskih istrskih občin (Slovencev je bilo tam med 10 in 30 %) in ugotavljal: »Vsa ta obala do Dragonje sodi nujno k Sloveniji, a položaj italijanskega prebivalstva bi mogel biti isti kot v Trstu«. Drug problem je bilo severozahodno gravitacijsko območje Trsta, ki je segalo tudi izven slovenske etnične meje. Takšen je bil Tržič, ki je vezan na Trst in na svoje slovensko kraško zaledje. Tudi tam je treba italijanskemu prebivalstvu zagotoviti avtonomijo.¹⁹

Po podpisu sporazuma Tito - Šubašić junija 1944 in po srečanju Tita z Winstonom Churchillom avgusta istega leta se je mednarodni položaj jugoslovanskega osvobodilnega gibanja okreplil. Tudi v pričakovanju skorajšnjega konca vojne, ki je terjal hitro in učinkovito akcijo, so se javno opredelili za priključitev konkretnih ozemelj. Kot prvi je zunanji minister NKOJ Josip Smoljaka v članku O razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo poudaril, da je prvi pogoj za trajen mir, da se med obema državama potegne pravična meja, ki bo ustrezala naravnim in narodnostnim razmeram kot tudi gospodarskim koristim prebivalstva, in kar je važnejše, volji večine prebivalstva. Zanj je ta črta tekla od najsevernejše točke Jadranskega morja in je pomikajoč se dalje proti severu puščala Jugoslaviji dolino Soče, brez Furlanske nižine. Glede Trsta je poudaril, da si ga Jugoslavija »ne lasti v imenu narodnostnega prava, saj je pretežno italijanski značaj mesta nesporen. /.../ Vendar je Trst nesporno navezan na najožje sodelovanje z Jugoslavijo. /.../ Je naravni izhod na morje tudi za vse Podonavje«.²⁰

V svojem govoru na proslavi 1. dalmatinske brigade na Visu 12. septembra 1944 je Tito poudaril, da se bliža ura, »ko bomo morali govoriti o mejah naše dežele. /.../ Naši narodi se bore za svojo svobodo, za svojo neodvisnost, za boljšo in srečnejšo bodočnost. Toda prav tako se bore tudi za osvoboditev tistih naših bratov, ki so desetletja vzdihovali pod tujim jarmom. S tem bojem morajo biti osvobojeni naši bratje v Istri, Slovenskem Primorju in na Koroškem in živeli bodo svobodno s svojimi brati v novi domovini. To je želja vseh nas in to je tudi njihova želja. Tujega nočemo, a svojega ne damo«.²¹

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je nove usmeritve glede vprašanja mej sprejelo na seji CK KPS 10. julija 1944 in to na osnovi ocene, da bi lahko odlaganje dokončnih sklepov glede usode spornega območja na čas po vojni pomenilo tudi zahtevo za plebiscit, za katerega pa bi pogoje narekovali Anglo-Američani in bi bil za slovensko stran lahko neugoden. Za slovensko osvobodilno gibanje je bila plebiscitarna odločitev izvedena že med vojno z odločitvijo za upor. Za svoje zahteve zlasti glede Trsta naj bi podporo poiskali tudi med Italijani, zlasti med delavstvom, ki se je odločalo na osnovi razredne pripadnosti. Spremenili so tudi izhodišča za pogajanja s CLN AI, kjer naj ne bi več poudarjali preložitve mejnih vprašanj na povojni čas, ampak načelo samoodločbe, ki je izvedena v boju.

Načrt političnega in organizacijskega delovanja, ki je imel za cilj prevzem oblasti na Primorskem in tudi v Trstu, so nato izdelali na več sejah centralnega partijskega komiteja in Predsedstva SNOS konec avgusta in septembra 1944. Na seji Predsedstva SNOS so poleg postavitve narodnoosvobodilnih odborov, organiziranja organov javne varnosti in reda, predvsem Narodne zaščite, sklenili vzpostaviti vrhovne upravne organe za Pri-

¹⁹ Prav tam.

²⁰ ARS, AS 1643, fasc. 457/1.

²¹ ARS, AS 1643, fasc. 457/1. Naši bratje v Istri, Slovenskem Primorju in na Koroškem bodo osvobojeni in združeni v novi domovini.

morsko in organizirati civilno sodstvo. Izvolili naj bi najvišji oblastni organ v pokrajini, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje.

V okviru priprav na pogajanja sodi tudi razprava članov CK KPS, Avnoja in Znanstvenega inštituta o prihodnjih slovenskih mejah, ki je bila 9. septembra 1944. Na sestanku je Kardelj kot razmejitelj, od katere naj Slovenci ne bi odstopali, postavil »etnografsko mejo z vključitvijo ozemlja, potujčenega v imperialistični dobi, in z upoštevanjem manjših korektur zaradi nujnih prometnih in sploh gospodarskih ter strateških momentov«. V nadaljevanju je poudaril: »Če gremo preko tega, si nakopljemo sovraštvo sosedov in nastala bodo težka manjšinska vprašanja«. ²² Fran Zwitter je bil tak program pripravljen zagovarjati v spomenici, izdelavo katere je zahteval Kardelj, a ob tem opozoril, da ne more pa prevzeti odgovornosti pred zgodovino za primer, da bi taka politika odprtih kart glede slovenskih zahtev pri pogajanjih, kjer bi morali mi popuščati, privedla do tega, da niti tega ne bi dosegli. Spomenica je temeljila na že omenjeni Zwitterovi študiji Problem bodočih slovenskih meja iz marca 1944.

Zwitter je poleg spomenice izdelal tudi posebno študijo o manjšinskem vprašanju, ki ga je ocenil za vprašanje narodno-političnega značaja. Italijanska manjšina naj bi dobila ne le kulturno avtonomijo, ampak tudi sodelovanje v lokalni upravi in predstavnike v slovenskih centralnih zakonodajnih in izvršilnih organih. Imela naj bi torej popolno enakopravnost. Opozarjal pa je, da bo treba rešiti vprašanje velikega števila priseljencev iz notranjosti Italije, t. i. regnicolov.

Od začetka marca 1945 so bile priprave na osvoboditev še okrepljene in so potekale v skladu z usmeritvami, sprejetimi avgusta in septembra 1944. Vse delovanje je bilo usmerjeno na to, da se ob osvoboditvi zasede čim večji del ozemlja in da se na slovenskem etničnem ozemlju vzpostavijo organi ljudske oblasti, ki naj bi delovala ob osvoboditvi in možnem prihodu zahodnih zaveznikov. Italijanske enote, ki so delovale v okviru slovenske osvobodilne vojske, naj ne bi (in tudi dejansko niso) sodelovale pri zasedbi Trsta, ampak so jih umaknili v notranjost Slovenije, s čimer so poskušali zmanjšati italijanski delež pri osvoboditvi mesta. ²³

Boj za prevlado v Trstu in Julijski krajini je tako tudi med protifašisti, a zagovorniki priključitve k eni ali drugi državi, postajal vse bolj odkrit in neizpros. Tako sta bili v Trstu tik pred koncem vojne organizirani dve vstaji, prvo je organiziral tržaški italijanski Narodnoosvobodilni odbor za Julijsko krajino, drugo Komanda mesta Trst. Organizatorji prve vstaje so hkrati upali, da bodo Trst osvobodili in zasedli zahodni zavezniki, drugi pa so pričakovali slovenske partizane in Jugoslovansko armado. Čete slovenskega IX. korpusa in IV. armade so 1. maja 1945 vkorakale v središče mesta, isti dan so enote 31. divizije zavzele Tržič in Gorico ter prodrle v široki fronti na Sočo, kjer so enote Gradnikove brigade v Ronkah prišle v stik z enotami 2. novozelandske divizije. V zaključnih operacijah osvobajanja Koroške so ob slovenskih partizanih sodelovale tudi enote III. in IV. armade. Koroški odred je 8. maja, nekaj ur za enotami 5. korpusa 8. britanske armade, vkorakal v Celovec.

Povojna mejna pogajanja

Zmaga nad nemško vojsko na Primorskem in Koroškem je bila predvsem delo velikih jugoslovanskih in anglo-ameriških vojaških enot, pomemben delež pa so prispevali tudi slovenski partizani, ki so že pred aprilom 1945 osvobodili velik del območja. Za jugoslovanskimi enotami so na območje med Sočo in kasnejšo razmejitveno črto, tudi v

²² ARS, AS 1643, fasc. 457/1. Sumarični zapisnik, 9. 9. 1944.

²³ ARS, AS 1487, ae 1. Zapisi sej CK KPS, 7. 3. 1945. Ae 76. Depeša E. Kardelja CK KPS, 11. 3. 1945.

Trst, Gorico in Tržič (Monfalcone), že 2. maja prišle tudi enote 13. korpusa 8. britanske armade. Koroški odred pa je 8. maja, nekaj ur za enotami 5. korpusa 8. britanske armade, vkorakal v Celovec.

Če pogledamo vso Evropo, sta le Koroško in Primorsko zasedli dve zavezniški sili. Le tam sta se ob osvobojanju Evrope srečali armadi, od katerih je ena prišla tja za umikajočimi se nemškimi enotami in to območje ni bilo »njeno«, medtem ko je Jugoslovanska armada, skupaj s slovenskimi partizani, bila armada države, ki je te kraje zahtevala zase. Kot je 9. maja 1945 zapisal Tito, je te kraje osvobodila, »ker etnično pripadajo naši domovini«. ²⁴

Ker dogovora o jugoslovanski zasedbeni coni ni bilo, so zahodni zavezniki zahtevali, da se jugoslovanske sile iz Avstrije takoj umaknejo. Sovjetske zasedbene oblasti so 27. aprila 1945 na Dunaju postavile začasno vlado pod vodstvom Karla Rennerja, državnega kanclerja iz let 1919/20, kateremu je Stalin maja 1945 pisno zagotovil, da bo Avstrija ostala v mejah pred anšlusom. Glavnina jugoslovanskih enot se je tako do 21. maja umaknila za dotedanjo državno mejo. Ob tem so jugoslovanske oblasti poudarile, da se s tem Jugoslavija ne odreka ozemeljskim zahtevam do Avstrije.

Zahodni zavezniki so vse bolj pritiskali na Jugoslavijo, tudi z grožnjami o uporabi oborožene sile, naj se umakne tudi iz Trsta in dela Julijske krajine kakor tudi iz Beneške Slovenije in Kanalske doline, ki sta bili del Videmske pokrajine, te pa zahodni zavezniki niso priznavali kot sporno območje. Iz Beneške Slovenije in Kanalske doline se je Jugoslovanska armada umaknila že 16. maja 1945. Po napornih pogajanjih so v Beogradu 9. junija 1945 podpisali sporazum, v skladu s katerim so se jugoslovanske enote 12. junija 1945 umaknile iz zahodnega dela Julijske krajine na območje vzhodno od Morganove črte, ki je tekla od Debelega rtiča čez Kras, Vipavsko dolino, Banjško in Trnovsko planoto ter vzhodno od Kobarida in Bovca. Črta je dobila ime po generalu Williamu D. Morganu, štabnemu načelniku komandanta združenih zavezniških sil v Sredozemlju feldmaršala Harolda Alexandra, ki se je med svojo misijo v Beogradu od 8. maja 1945 večkrat sestal z maršalom Titom. Cona A je prišla pod anglo-ameriško Zavezniško vojaško upravo (ZVU), cona B pa pod Vojaško upravo Jugoslovanske armade (VUJA).

Nujnost, da se jugoslovanska zahodna meja spremeni v jugoslovansko korist, so že med vojno priznavale tudi zavezniške sile, kje in kako pa naj bi odločila mirovna pogajanja po njenem koncu. ²⁵ Drugačno pa je bilo vprašanje meje z Avstrijo. Do vprašanja avstrijske države po 2. svetovni vojni in njene obnovitve so se zavezniki opredelili v moskovski deklaraciji iz 1. novembra 1943, v kateri se prepletata dva vidika: njihovo prizadevanje za (morebitno) samostojnost avstrijske države in opozorilo, da se morajo Avstrijci aktivno vključiti v protinacistični odpor, če se hočejo odkupiti za krivdo zaradi sodelovanja na strani nacistične Nemčije. Tik pred jaltško konferenco februarja 1945 je britanski zunanji minister Anthony Eden predlagal, da bi avstrijsko ozemlje tri velike sile zasedle v okviru nekdanjih meja, ki naj bi do sklepov mirovne konference ostale nespremenjene. Predlog so nato predložili na konferenci na Jalti in skušali dobiti tudi sovjetski pristanek za britansko posredovanje, v kolikor bi jugoslovanska vojska prestopila Karavanke. O britanskih predlogih so se tri velike sile sklenile dogovoriti po diplomatski poti. ²⁶

²⁴ ARS, AS 1277, Osebna zbirka Edvarda Kardelja, šk. 35/16. Depeša J. Broza IV. armadi, 9. 5. 1945.

²⁵ O diplomatskem dogajanju okrog t. i. tržaškega vprašanja v: Jeri, *Tržaško vprašanje*; De Castro, *La questione di Trieste: l'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*; Duroselle, *Le conflit de Trieste: 1943-1954*; Novak, *Trieste*; Valdevit, *La questione di Trieste: politica internazionale e contesto locale*.

²⁶ Zorn, *Mednarodni vidiki koroškega vprašanja od druge svetovne vojne do avstrijske državne pogodbe*, str. 22, 23.

a) Meja z Italijo

Po konferenci 'velikih treh' v Potsdamu (17. julij – 2. avgust 1945) in ob vse bolj intenzivnem vključevanju Sovjetske zveze v vprašanja Julijske krajine, je t. i. tržaško vprašanje postalo eno ključnih svetovnih vprašanj. V skladu z delitvijo sveta na interesne sfere je bila nova politika zastavljena tako, da je imel vsakdo »proste roke« na svojem območju, torej tudi obe vojaški upravi v Julijski krajini. Morganova črta je postajala del železne zavese, ki je ločevala dva svetovna vojaška, politična in ideološka bloka.

Na konferenci v Potsdamu so ustanovili Svet zunanjih ministrov, v katerem so bili predstavniki Velike Britanije, ZDA, Francije, Sovjetske zveze in Kitajske, ki je imel nalogo pripraviti mirovno konferenco s poraženimi državami, med katere so kljub njenemu položaju sobojevnice šteli tudi Italijo. Vlada Demokratične federativne Jugoslavije je 15. septembra 1945 konferenci Sveta zunanjih ministrov v Londonu predložila memorandum glede Julijske krajine in Trsta z obširno zemljepisno, zgodovinsko, etnografsko in gospodarsko argumentacijo. Vodja delegacije Edvard Kardelj je nato v govoru 18. septembra zahteval nekdanjo avstroogrsko–italijansko mejo z nekaterimi popravki in za mesto Trst predlagal status ene od federalnih enot oz. kasnejših republik, njegovo pristanišče bi dobilo statut svobodnega pristanišča in olajšave v železniškem tranzitu. Jugoslavija je vzporedno s pogajanjem vodila široko propagandno akcijo, v katero so se vključili njeni državljani, zlasti pa primorski Slovenci in istrski Hrvati ter tudi tisti Italijani, ki so podpirali priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji. Tako so v Julijski krajini zbirali podpise za priključitev k Jugoslaviji, pripravili številne manifestacije in demonstracije, obenem pa so jugoslovanske oblasti v svoji zasedbeni coni onemogočale manifestacije tamkajšnjih Jugoslaviji nasprotnih Italijanov.

Italijanska vlada se je vse bolj zavedala, da bodo potrebne mejne koncesije. Sprva je še vztrajala na rapalski meji, ki jo je utemeljevala s 650.000 umrlimi Italijani na Soški fronti v I. svetovni vojni. A že na londonski konferenci je takratni predsednik italijanske vlade in vodja njene delegacije Alcide De Gasperi v govoru 18. septembra 1945 predlagal nekoliko spremenjeno Wilsonovo črto iz leta 1919.²⁷ Utemeljeval jo je kot etnično črto, čeprav je bila dejansko kompromis med etnično črto in zahtevami Italije v Londonskem paktu iz leta 1915. Obenem je tudi Italija v coni A organizirala manifestacije in demonstracije. Vrhunec so napetosti dosegle med obiskom komisije ekspertov štirih velikih sil, ZDA, Velike Britanije, Francije in Sovjetske zveze, ki so v skladu s sklepi londonskega zasedanja Sveta zunanjih ministrov marca in prve dni aprila 1946 na terenu preučevali narodnostna razmerja. Takrat je prišlo med zagovorniki priključitve k eni ali drugi državi do ostrih spopadov, v katere je tudi v podporo italijanski strani posegla zavezniška policija.²⁸

Komisija je obiskala vse območje, ki ga je zahtevala Jugoslavija, tudi nadiške, rezijiške in terske doline (Beneško Slovenijo) in Kanalsko dolino. Svetu zunanjih ministrov je nato predložila poročilo s štirimi različnimi mejnimi predlogi, med katerimi je bil Jugoslaviji najbolj naklonjen sovjetski, ki se je v glavnem ujemal z jugoslovanskim predlogom, najmanj pa predlog ZDA, ki je bil tako kot novi predlog Italije nekoliko spremenjena različica Wilsonove črte. Francoski predlog je bil kompromis, ki je temeljil na etničnem ravnotežju, ki so ga razumeli kot ravnotežje med Italijani in Jugoslovani in ne med tremi narodi, ki so se srečevali na tem območju, Italijani, Slovenci in Hrvati. Najtežje je bilo vprašanje državne pripadnosti Trsta. Svet je 2. julija 1946 sprejel nekoliko spremenjen predlog francoskega zunanjega ministra, ki je bil nato vključen tudi v mirovno pogodbo

²⁷ Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 31.

²⁸ Jeri, *Tržaško vprašanje*, str. 134–135. *AS 1277*, šk. 30. Osebni zapiski E. Kardelja na konferenci v Londonu 1945, Julijska krajina, meja.

z Italijo. Po njem je Jugoslavija dobila območje vzhodno od francoskega predloga mejne črte, območje zahodno od nje pa so razdelili na dva dela, ki ju je ločila črta vzdolž izliva Timava v morje. Severni del je ostal Italiji, iz južnega dela pa so ustanovili Svobodno tržaško ozemlje.

Razprava na plenarnem zasedanju mirovne konference v Parizu (19. julij - 15. oktober 1946) je potekala v zaostrenem ozračju, saj so se spori med Sovjetsko zvezo in zahodnimi silami vse bolj poglobljali. Kljub temu so po napornih usklajevanjih pripravili osnutek mirovne pogodbe za Italijo, pa tudi za Bolgarijo, Finsko, Madžarsko in Romunijo.

Med pogajanja sta Italija in Jugoslavija nekajkrat poskušali sami doseči kompromis o meji. Zadnji poskus je bil v začetku novembra 1946 sestanek med generalnim sekretarjem KPI Palmirom Togliattijem, takrat še članom italijanske vlade, in predsednikom jugoslovanske vlade Titom. Sestanek je bil pripravljen na osebno pobudo Togliattija in brez soglasja italijanske vlade. Togliattijev predlog, v katerem pa je ostajalo veliko vprašanj odprtih, je bil, da bi Italija dobila Trst, kateremu bi jamčila demokratični statut, Jugoslavija pa Gorico. Ta je po tedanjem predlogu sporazuma pripadla Italiji. Italijanska vlada je predlog takoj zavrnila.²⁹

Na tretji konferenci Sveta zunanjih ministrov decembra 1946 v New Yorku so uskladili še nekaj spornih vprašanj o reparacijah in Svobodnem tržaškem ozemlju. Predstavniki 21 držav so nato mirovno pogodbo z Italijo podpisali 10. februarja 1947 v Parizu, veljati pa je začela 15. septembra istega leta.

Mejna črta med Italijo in Jugoslavijo je bila pomembno spremenjena v jugoslovansko in s tem tudi v slovensko korist. Tako Jugoslavija kot Italija sta bili sicer izključeni iz neposrednih dogovorov o prihodnji meji in sta ostali vezani na aktivnost na mirovni konferenci, a je bil njun položaj na teh pogajanjih različen. Jugoslavija je na konferenci nastopila kot del zavezniške koalicije, v kateri je sicer že obstajala delitev na dva bloka, a medvojno dogajanje še ni bilo povsem pozabljeno. Italija, ki je imela sicer status sobojevnice, pa je bila zaradi svoje udeležbe v vojni premagana država. Mirovna pogodba je bila tako zadnje dejanje med zavezniki, med katerimi je bila tudi Jugoslavija, in Italijo kot fašistično državo in tako izven kasnejšega konteksta, v katerem je bila Italija država zahodnega in Jugoslavija država vzhodnega bloka. Osvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov je zaradi svojega prispevka k zmagi nad nacizmom in fašizmom, kljub prevladujočim komunističnim dejavnikom v njem, na konferenci tudi med zahodnimi zavezniki še imelo svojo težo in jugoslovanske zahteve niso bile povsem prezrte. Nove slovenske meje so tako poleg spoznanja zahodnih zaveznikov, zlasti Velike Britanije, o krivičnosti rapalskih meja in odnosov med velikimi silami, zlasti rezultat osvobodilnega boja slovenskega naroda.

S podpisom mirovne pogodbe med pridruženimi silami na eni strani in Italijo na drugi strani 10. februarja 1947,³⁰ njena določila so bila uveljavljena 15. septembra isto leto, je bila vzpostavljena nova zahodna jugoslovanska meja in meje nove države Svobodnega tržaškega ozemlja (STO). Z mirovno pogodbo je Ljudska republika Hrvaška (v okviru Federativne ljudske republike Jugoslavije) dobila velik del Istre, otoke, Zadar in Reko, Ljudska republika Slovenija pa dele Primorske in Notranjske. Prezidij ljudske skupščine FLRJ je 15. septembra 1947 izdal ukaz o razširjenju veljavnosti ustave, zakonov in drugih predpisov FLRJ na območju, ki je bilo priključeno FLRJ, prezidij ljudske skupščine LR Slovenije pa 18. septembra 1947 ukaz o razširjenju ustave in zakonov LRS na priključeno ozemlje Primorske. S tema aktoma je bilo Slovensko primorje vključeno v upravno ureditev FLRJ in LRS.

²⁹ Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 168–171.

³⁰ Besedilo mirovne pogodbe je na strani http://www.istrianet.org/istria/history/1800-present/ww2/1947_treaty_italy.htm (2. 11. 2011).

Za razliko od območja hrvaške Istre in otokov je bilo leta 1947 Sloveniji priključeno območje etnično homogeno; štetje prebivalstva leta 1910 je tam naštel le 222 Italijanov. Velika večina tistih, ki so s Slovenijo priključenega območja na osnovi 19. člena mirovne pogodbe optirali za Italijo (skupaj je bilo vloženih 22.359 opcij, priznanih pa 21.332),³¹ so bili Italijani, ki so se sem priselili v času italijanske oblasti kot državni uslužbenci, vojaki, predstavniki fašističnih struktur, nekaj je bilo tudi delavcev in kmetov, in so skoraj vsi odšli že pred koncem vojne. Znotraj slovenskih meja med letoma 1947 in 1954 ni bilo skoraj nobenega Italijana, medtem ko je pod suverenostjo Italije ostalo okrog 60.000 Slovencev,³² naseljenih v Kanalski dolini, nadiških, terskih in rezijskih dolinah (Beneška Slovenija) ter na Goriškem.

Mirovna pogodba je v 21. in 22. členu določila, da se za Trst z zaledjem ter za del Istre s Kopro in Bujami ustanovi samostojna državna enota Svobodno tržaško ozemlje. Njegov mednarodnopravni položaj, meje in notranjo ureditev sta določali prilogi Mirovne pogodbe z Italijo in sicer priloga VI, Stalni statut, in priloga VII, Inštrument za začasni režim. Vodil naj bi ga guverner, katerega naloga je bila konstituirati vlado in organizirati volitve v ustavodajno skupščino. Za vzpostavitev nove države je bilo torej ključno imenovanje guvernerja, ki je bilo v pristojnosti Varnostnega sveta OZN. Ker se prizadete strani niso mogle sporazumeti o njegovem imenovanju, je uprava ostajala v rokah dveh zaveznških vojaških uprav, razmejitev pa je tekla po dotedanji demarkacijski (Morganovi) črti na območju, ki je bilo del STO.

V ozračju hladne vojne je bila Italija razumljena kot «okop reakcije» in Jugoslavija kot «predstraža komunizma», ki naj bi grozil, da bo preko močne levice v Italiji prevzel oblast tudi onkraj železne zavese. Kot tako so Jugoslavijo videle tudi zahodne sile (ZDA, Velika Britanija in Francija), ki so pred parlamentarnimi volitvami v Italiji 20. marca 1948 sprejele tristransko izjavo o priključitvi celotnega STO Italiji.³³ Izjava je imela deklarativni značaj, poleg podpore italijanski politiki naj bi tudi ohranila britansko in ameriško vojaško navzočnost v Trstu kot enega od branikov zahodnega sveta pred sovjetsko grožnjo.

Razmerja so se hitro spremenila, potem ko je z objavo resolucije Informbiroja 28. junija 1948 spor med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo postal javen in je Jugoslavija postajala pomemben strateški partner Zahoda. ZDA in Velika Britanija sta rešitev tržaškega vprašanja, ki z izstopom Jugoslavije iz vzhodnega bloka ni bilo več eno od osrednjih kriznih žarišč v Evropi, odtlej videli v delitvi obeh con med zainteresirani državami.

Za delitev obeh con z nekaterimi mejnimi popravki se je vse bolj odločala tudi jugoslovanska politika. Zavedala se je, da potem ko so komunisti v coni A v veliki večini podprli Sovjetsko zvezo, tam nima več odločilnega vpliva in da bi na volitvah v STO zmagale proitalijanske stranke. Delitev STO je obenem zagotavljala Sloveniji izhod na morje in vsaj v coni B onemogočila vpliv kapitalističnega sveta. Jugoslovanska diplomacija je sicer večkrat predlagala zamenjavo Kopra in Izole, v nekaterih različicah tudi Pirana, za pretežno slovensko obalo med Kopro in Trstom, kar pa je italijanska diplomacija odklonila. Več predlogov je dala tudi italijanska stran, ki je v več variantah predlagala zamenjavo obmorskega pasu do Umaga s slovenskim zaledjem Trsta.³⁴

Razrešitev vprašanja je pospešila t. i. tržaška kriza, ki je izbruhnila poleti 1953. Vrhunec je dosegla po 8. oktobru 1953 z odločitvijo ZDA in Velike Britanije, da cono A predata v upravo Italiji, o tem pa nista obvestili Jugoslavije. Jugoslovanske oblasti so odločno rea-

31 ARS, AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve. Seznam opcij.

32 Izračun je približen, z upoštevanjem popisov leta 1910 in 1921 ter internega popisa PNOO iz let 1945/1946.

33 Povzetek besedila izjave v Novak, *Trieste 1941-1954*, str. 270–271.

34 Troha, *Predlogi Jugoslavije za rešitev tržaškega vprašanja*, str. 161–180.

girale, izvedle delno mobilizacijo in okrepile vojaške enote ob meji. V začetku novembra je prišlo do hudih incidentov v Trstu med mestno policijo in italijanskimi nacionalističnimi skupinami. Zahodne sile so zato pospešile reševanje vprašanja STO. Pogajanja, ki so potekala od februarja 1954, so se 5. oktobra isto leto zaključila s Spomenico o soglasju, ki je v bistvu potrjevala rešitev iz oktobra 1953. Bistvena razlika je bila v tem, da so ZDA, Velika Britanija in Francija zagotovile, da ne bodo podpirale nadaljnjih italijanskih ozemeljskih zahtev. Da bi se izognili spremembi mirovne pogodbe (in s tem pritegnitvi SZ), pa tudi zaradi notranjih razmer tako v Italiji kot v Jugoslaviji, kjer je bilo vprašanje STO močno spolitizirano, je spomenica na papirju ohranjala STO in »začasno« razmejitev.

Med pomembnejšimi določili Spomenice o soglasju so točka 7, ki določa, da se v dveh mesecih začno dogovori o reguliranju maloobmejnega prometa,³⁵ točka 8, ki določa pogoje o bivanju oziroma preselitvi v eno ali drugo državo, ter Posebni statut, ki določa zaščito slovenske oziroma italijanske manjšine, kar je prvi dokument te vrste v odnosih med Jugoslavijo in Italijo.

Po podpisu Spomenice o soglasju je v cono B STO 26. oktobra 1954 jugoslovansko vojaško upravo nadomestila civilna. Pod jugoslovansko upravo je prešel tudi del cone A,³⁶ ki je nato skupaj z okrajem Koper sodil v pristojnost LR Slovenije, medtem ko je okraj Buje prešel v pristojnost LR Hrvaške. Z zakonom, ki ga je zvezna skupščina sprejela 25. oktobra 1954, so tam z nekaterimi omejitvami uveljavili jugoslovansko zakonodajo.³⁷ V veljavo je stopil tudi Posebni statut. LRS je na koprskem območju svojo zakonodajo uveljavila z zakonom, sprejetim 30. oktobra 1954, na osnovi katerega so v veljavi ostali tudi vsi predpisi ljudskih odborov, ki niso bili v nasprotju z zvezno ali republiško zakonodajo.³⁸

Italijani, pa tudi nekateri Slovenci in Hrvati so se odseljevali vse od konca vojne, a zlasti zaradi pričakovanja, da bo STO zaživel, vse do tržaške krize oktobra 1953 ne tako množično kot tisti z območij, ki jih je septembra 1947 priključila Hrvaška. Med 5. oktobrom 1953 in letom 1958, ko so se prebivalci odseljevali po določbah Spomenice o soglasju, je iz Okraja Koper odšlo 16.062 oseb, v vsem povojnem obdobju pa 25.062 oseb. Koliko je bilo med njimi Slovencev, ni znano, saj je nacionalna pripadnost navedena le na vlogah po oktobru 1953. Podatki za Okraj Buje niso znani. V popisu, ki so ga izvedli 28. februarja 1957, je na območju (razširjenega) Koprskega okraja le še 3.311 oseb (3,26 % prebivalstva) navedlo italijansko narodnost.

Oktober 1954 pomeni prelomnico v odnosih med Italijo in Jugoslavijo, saj se je takrat dejansko, ne pa še pravno-formalno, zaključil dolgoletni mejni spor. To je omogočilo normalizacijo odnosov med Italijo in Jugoslavijo, ki sta imeli v drugi državi tudi svoje rojake. V skladu s 7. točko Spomenice je bil 20. avgusta 1955 podpisan Videmski sporazum o maloobmejnem prometu,³⁹ ki je popolnoma spremenil dotlej zaprto mejo. Nanašal

35 Rezultat tega določila je Sporazum med FLRJ in Republiko Italijo o ureditvi osebnega prometa, kakor tudi suhozemskega in pomorskega prevoza in prometa med tržaškim območjem in območji, ki mejijo nanj (t.i. videmski sporazum), podpisan 20. 8. 1955. V: *Dodatek Uradnega lista FLRJ*, 3/42, 1957.

36 Pas pri Miljah, skupaj 11,5 km² z okrog 3000 prebivalci, v veliki večini Slovenci. Ti so se zlasti zaradi gospodarske navezanosti na Trst skoraj v celoti (2.748 oseb) izselili v Italijo.

37 *UL FLRJ*, 10/5, 27. 10. 1954. Zakon o veljavi ustave, zakonov in drugih zveznih pravnih predpisov na ozemlju, na katero se je z mednarodnim sporazumom razširila civilna uprava FLRJ. ZIS je 29. 12. 1954 izdal odredbo o izvajanju zakonov in drugih pravnih predpisov FLRJ, med njimi tudi zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij, iz katerega pa je bila izvzeta nacionalizacija nepremičnin tujih državljanov. *UL SFRJ*, 45/1954, 30. 12. 1954.

38 *UL LRS*, 10/43, 4. 11. 1954.

39 Sporazum med FLRJ in Republiko Italijo o ureditvi osebnega prometa, kakor tudi suhozemskega in pomorskega prevoza in prometa med tržaškim območjem in območji, ki mejijo nanj. V: *Dodatek Uradnega lista FLRJ*, 3/42, 1957.

se je sicer samo na območje STO, a sta bili na dan podpisa izmenjani tudi pismi o soglasju obeh vlad, da se njegove določbe izvajajo v 10-kilometrskem pasu ob vsej jugoslovansko-italijanski meji.

Zvezni izvršni svet je 27. septembra 1972 izdal uredbo, s katero se je tudi na območju nekdanje cone B STO uveljavilo določilo čl. 7a Zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij, ki govori o nacionalizaciji nepremičnin tujih državljanov, kadar le-ti v njih ne stanujejo ali pa zemljišč sami ne obdelujejo.⁴⁰ Italija je sicer protestirala, a je obenem pospešila pogajanja, ki so se uspešno zaključila s sklenitvijo Osimskih sporazumov 10. novembra 1975. Jugoslovanska zvezna skupščina jih je ratificirala 1. marca 1977, italijanski parlament pa 14. marca isto leto. Že med pogajanja je pomembno vlogo odigral Vatikan s papežem Pavlom VI, ki je sporazumevanje podpiral in v tem okviru tudi sprejel odstop tržaško-koprškega škofa Antonia Santina, ki je še vedno simbolično združeval celotno ozemlje.

Sporazumi, ki so urejali vsa dotlej nerešena vprašanja med državama, vsebujejo tri temeljne dokumente, in sicer Pogodbo med SFRJ in Republiko Italijo (o meji in z njo povezanih vprašanjih), Sporazum o pospeševanju gospodarskega sodelovanja in Protokol o skupni prosti coni ter 16 prilog.⁴¹ Za njihovo uresničevanje so ustanovili dvanajst mešanih komisij. Sporazum o meji zajema vprašanja, povezana z državno mejo, mejno črto, državljanstvom, premoženjem, socialo, zdravstvom in manjšinami.

Eno od težje rešljivih vprašanj je bila meja na morju, saj bi meja v skladu z italijanskimi zahtevami ohromila koprsko pristanišče. Italijanska stran je zahteve utemeljevala z vprašanjem globine morja, saj bi sredinska črta onemogočila plovbo večjih ladij po italijanskem teritorialnem morju v tržaško pristanišče. Določena je bila morska meja do točke 5, kjer je bil stik z odprtim morjem.⁴² Italije je tako dobila okrog 62 % tržaškega zaliva. Kljub temu pa morajo ladje, težje od 150.000 ton, v tržaško pristanišče pluti slovenskem teritorialnem morju.⁴³ Poseben režim je bil vzpostavljen tudi s cesto Brda – Solkan in Ravne – Kambreško, ki tečeta po italijanskem ozemlju in sta zajeti v 1. in 5. odstavku 6. člena Sporazuma o pospeševanju gospodarskega sodelovanja med SFRJ in Republiko Italijo.⁴⁴

Drugo tako vprašanje je bilo vprašanje manjšinske zaščite. Sprejeta je bila notranjepolitična ustavna zaščita manjšine, ki je navedena v splošnih načelih v preambuli Pogodbe, kjer so se sklicevali na ustavo in notranje pravo, in v 8. členu, ki obvezuje italijansko in jugoslovansko vlado, da morajo ostati v veljavi notranji ukrepi, ki sta jih že sprejeli pri izvajanju Posebnega statuta (ki je prenehal veljati), in da bosta v okviru notranjega prava zagotovili pripadnikom manjšin enako raven varstva, kot jo je le-ta določal.

b) Meja z Avstrijo

Avstrijsko začasno vlado so potem, ko je bila 20. oktobra 1945 dopolnjena s predstavniki zveznih dežel iz okupacijskih con zahodnih velesil, priznali tudi zahodni zavezniki,

⁴⁰ *UL SFRJ*, 51/985, 30. 9. 1972; *UL FLRJ*, 98/46, 6. 12. 1946, Zakon o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij. Točka 7a je bila sprejeta leta 1948 – *UL FLRJ*, 35/48, 29. 4. 1948. Zakon o spremembah zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij. Uredba, sprejeta leta 1972, je ukinjala 6. t. 6. čl. Uredbe o izvajanju zakonov in drugih zveznih pravnih predpisov na ozemlju, na katerega se je razširila civilna uprava *FLRJ*, *UL FLRJ*, 56/54, 30. 12. 1954, v skladu s katero se določilo 7a člena zakona o nacionalizaciji, ki se nanaša na nacionalizacijo nepremičnin tujih državljanov, na tem območju ne uporablja.

⁴¹ Kolenc, *Osimski sporazumi*.

⁴² Osimska pogodba, priloga 3. Kolenc, *Osimski sporazumi*, str. 422, 423.

⁴³ Caffio, Fabio, *Glossario di dititto del mare*, 2. edizione. [Http://www.marina.difesa.it/documentazione/edittoria/marivista/Pagine/glossariodelmare.aspx](http://www.marina.difesa.it/documentazione/edittoria/marivista/Pagine/glossariodelmare.aspx) (2. 11. 2011).

⁴⁴ Kolenc, *Osimski sporazumi*, str. 479.

a s pogojem, da do konca leta izpelje svobodne volitve. S tem je bila tudi v upravno-formalnem smislu potrjena integriteta ozemlja prve avstrijske republike.⁴⁵ Svobodne volitve in zavezniško priznanje zvezne vlade so v začetku leta 1946 omogočili začetek pogajanj o Avstriji, s katero pa, ker med vojno ni obstajala, niso sklepali mirovne pogodbe, pač pa posebno pogodbo o njenem statusu. Avstrijska vlada, ki je izhajala iz integritete Avstrije pred anšlusom, si je prizadevala, da bi dosegla priznanje, da Avstrija ni napovedala vojne in jo vodila, in da ni bila premagana, temveč osvobodjena država, novoizvoljeni parlament pa je večkrat poudaril zahtevo po obnovitvi Avstrije v okviru dotedanjih mej.

Med pogajanjem, ki so se začela s konferenco v Londonu januarja in februarja 1947, do avgusta 1949 pa ji je sledila še vrsta konferenc in sestankov zunanjih ministrov in njihovih namestnikov, je bilo največ nesoglasja glede meje z Jugoslavijo in sovjetskih zahtev po nemški lastnini v Avstriji. Jugoslovanska vlada, ki je oporekala veljavnosti plebiscita iz leta 1920, je opozarjala na politiko germanizacije, ki je dosegla vrh med drugo svetovno vojno, in poudarjala prispevek Slovencev v Avstriji k zmagi nad nacizmom. V spomenici londonski konferenci januarja 1947 je zahtevala 2.470 km² veliko območje južne Koroške s 180.000 prebivalci (tudi Celovec) in 130 km² Štajerske. Od te so zahtevali občino Sobota, del Lučan v političnem okraju Lipnica ter radgonski trikotnik, kjer je bilo med 10.000 prebivalci 6.000 Slovencev. Ob etničnih argumentih je jugoslovanska diplomacija poudarjala geografsko in gospodarsko povezanost tega obmejnega prostora z Jugoslavijo. Če bi bile zahteve Jugoslavije sprejete, v Avstriji ne bi bilo več slovenske manjšine.

Konferenca zunanjih ministrov v Parizu je 20. junija 1949 sklenila, da se avstrijske meje ne bodo spremenile. To je bil čas, ko je bila Jugoslavija izpostavljena tako pritisku Sovjetske zveze kot tudi Zahoda, ki jo je še vedno razumel kot del sovjetskega bloka. Jugoslavija je 28. junija 1949 konferenci izročila spomenico, po kateri naj bi poseben člen pogodbe določal načela zaščite, v aneksu pa naj bi bila zapisana vsebina zakonov ustavnega značaja, ki bodo zagotavljali neposredno izpeljavo teh načel. O manjšinskem členu je konferenca nato razpravljala od 17. do 24. avgusta 1949 in izdelala sporazumen predlog za besedilo člena, namenjenega zaščiti Slovencev na Koroškem in Štajerskem in pa Hrvaatom na Gradiščanskem, ki je bil nato kot 7. člen vključen v 15. maja 1955 sprejeto Pogodbo o ustanovitvi neodvisne in demokratične Avstrije, za katero se je v javnosti uveljavil izraz Avstrijska državna pogodba. Člen 7 je tako eden od pogojev, pod katerimi je Avstrija dobila samostojnost in ohranila ozemeljsko celovitost. Sklenitev Avstrijske državne pogodbe je v času najhujših blokovskih nasprotij zaradi gospodarskih, prestižnih, pa tudi načelnih vprašanj, kot je vprašanje neizvedene denacifikacije v Avstriji, zavlačevala zlasti Sovjetska zveza. Šele postopna otoplitev odnosov med blokoma, ki je sledila Stalinovi smrti, in rešitev nekaterih drugih vprašanj, med njimi tudi tržaškega vprašanja oktobra 1954, je omogočila njen podpis. Jugoslavija je pogodbo ratificirala novembra 1955 in se s tem odpovedala ozemeljskim zahtevam, obenem pa si je pridobila legitimno pravico, da skrbi za dosledno spoštovanje in uresničevanje člena 7.⁴⁶

c) Meja z Madžarsko

Že tako težke gospodarske in socialne razmere ob koncu 2. svetovne vojne je še oteževalo dejstvo, da so morali v Porabju po maju 1945 vzdrževati tudi sovjetske čete. Slovenci v Porabju so željo po priključitvi k Sloveniji izrazili takoj po osvoboditvi Prekmurja na velikem zborovanju v Bogojini, ki je bilo 29. aprila 1945, in nato na zborovanju, ki so ga

⁴⁵ Zorn, *Mednarodni vidiki koroškega vprašanja*, str. 23.

⁴⁶ Pleterski, *Slovenci na avstrijskem Štajerskem*, str. 240–241; Nečak, *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945-1976)*, str. 75–77, 108.

3. junija 1945 sami priredili v Martinju. Zahtevali so tudi takojšno uvedbo slovenskih šol, slovenskega bogoslužja in svobodno širjenje slovenskega tiska. V resoluciji, sprejeti 22. julija 1945, so pristajali na razširjen program OF in zahtevali priključitev k DFJ ter umik madžarskih čet. Priključitev k Jugoslaviji so zahtevali tudi predstavniki t.i. demokratičnih Madžarov v Monoštru.⁴⁷ Mirovna pogodba med zavezniškimi silami in Madžarsko iz leta 1947 je prepovedovala vsako jezikovno in kulturno neenakopravnost manjšin.⁴⁸ To leto sta Jugoslavija in Madžarska navezali tudi diplomatske stike in podpisali meddržavno pogodbo.

Problematika meje s Hrvaško⁴⁹

Velik del meje med Slovenijo in Hrvaško je t. i. historična meja, ki je nastajala v obdobju od zgodnjega srednjega veka dalje. Velja upoštevati dejstvo, da nista bili Slovenija in Hrvaška oziroma slovenske dežele in hrvaške dežele do leta 1918 v istem državnem okviru. To velja tudi za čas Avstro-Ogrske monarhije, ko so bile slovenske dežele (tudi Dalmacija) v avstrijskem delu dualistično organizirane, hrvaške dežele pa v ogrskem. Meja med obema deloma je na ozemlju med »Slovenijo« in »Hrvaško« tekla po meji, ki je nastala skozi daljši čas in ima svoje korenine in razloge v razmejitvi med nemškimi cesarstvom in ogrskim kraljestvom. Ta meja, ki je bila politična in nato bolj upravna, je ostala bolj ali manj v veljavi tudi v času prve jugoslovanske države. Meje s »Hrvaško« so se v času prve Jugoslavije v skladu s spremembami upravne ureditve države sicer nekajkrat spremenile, a pri tem niso upoštevale narodne pripadnosti prebivalstva. Ne glede na to pa se je meja med Slovenijo in Hrvaško oblikovala v večjem delu po meji med deželama Kranjsko in Štajersko z bansko Hrvaško in Vojno krajino.

O slovensko-hrvaški meji v upravno-političnem smislu lahko govorimo šele od leta 1945 dalje, ko je prišlo tudi do konkretnih sporov (Štrigova, Razkrižje). Meja med Slovenijo in Hrvaško je bila po drugi svetovni vojni prvič postavljena v Istri. Ta je bila do mirovnega sporazuma z Italijo leta 1947 del Cone B Julijske krajine pod upravo Vojaške uprave jugoslovanske armade. Takrat je bila potegnjena razmejitev med slovenskim in hrvaškim delom Istre, ki je bila dejansko razmejitev upravnih enot, okrajev Koper in Hrpelje-Kozina na slovenski in okrajev Buje in Buzet na hrvaški strani. Osnova zanjo je bila narodnostna pripadnost večinskega prebivalstva.

Prva etnična razdelitev med Slovenci in Hrvati v Istri je bila izvedena v času druge svetovne vojne, ko sta februarja 1944 v vasi Maliji nad Lucijo pri Piranu sestala predstavnika slovenskega in hrvaškega osvobodilnega gibanja in se zaradi vojaško-operativnih razlogov dogovorila za organizacijsko teritorialno razmejitev. Sporazumela sta se, da bo meja tam, »kjer se konča ozemlje, ko govorijo ljudje izrazito slovensko«. Meja, ki sta jo na tej osnovi začrtala, je potekala od izliva Dragonje v morje, po njenem toku navzgor do pod vasi Topolovec, od te pa so bile vasi na vzhodu do nad Šterpeta pred Buzetom slovensko ozemlje, od tam pa je tekla mejna črta na sever proti pogorju Čičarije in na prelaz Mala vrata.⁵⁰ Takšna razmejitev je obveljala tudi v coni B Julijske krajine.

Po formiranju Svobodnega tržaškega ozemlja je bila Cona B razdeljena na dva okraja,

47 Slovensko Porabje. *ARS*, AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, šk. 1314. Poročilo o položaju in razmerah v Porabju, 1945. Udeležba porabskih Slovencev na raznih prireditvah v Jugoslaviji. Zakaj želimo Madžari v Porabju, da bi se Monošter in njegova okolica priključila k Jugoslaviji. Resolucija zastopnikov rabskih Slovencev na sestanku v Slovenski vesi, 22. 7. 1945.

48 *Mednarodne pogodbe FNRJ*, št. 6, 1947.

49 Problematiko meje s Hrvaško povzemam po: Čepič, *Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po drugi svetovni vojni*, str. 201–216.

50 Guček, *Počakaj do prihodnje pomladi*, str. 196–200.

slovenski okraj Koper in hrvaški okraj Buje, pri čemer sta bila politično vsak vezan na svojo nacionalno republiko. Ta razmejitvena črta med okrajema cone B STO je po podpisu Spomenice o soglasju oktobra 1954 postala meja med republikama jugoslovanske federacije.

Med Slovenijo in Hrvaško je bilo sporno območje na vzhodnem pobočju v notranjosti slovenskega dela Istre, s krajema Gradin in Pregara. Spor je bil rešen šele leta julija 1955, ko sta delegaciji izvršnih svetov Slovenije in Hrvaške sprejeli sklep, da se območje občine Gradin priključi k LR Sloveniji. Na tem sestanku pa so sprejeli še sklep o razmejitvi v dolnjem toku reke Dragonje po »faktičnem stanju, tj. od izliva reke Dragonje v morje, pa do mosta preko Dragonje, ki je pod vasjo Kaštel, ter dalje navzgor po sedanjem stanju.«⁵¹ To poročilo je odobril tudi Izvršni svet LR Slovenije.

Vprašanje razmejitve se je po vključitvi okrajev Koper in Buje k Sloveniji oziroma k Hrvaški pojavilo tudi na območju Dragonje, po toku katere je bilo Istrsko okrožje razdeljeno na ta dva okraja. Razmejitev pa je bila različno tolmačena. Hrvaška stran je želela mejo po toku reke, slovenska pa po meji katastrske občine, ki je segala na levi breg reke. O tej razmejitvi so razpravljali predstavniki izvršnih svetov Slovenije in Hrvaške julija 1955, vendar do rešitve niso prišli.

Območja ob meji med Slovenijo in Hrvaško, ki so bila »sporna« za eno ali drugo stran (danes državo), so bila dejansko rešena v prvem desetletju po koncu druge svetovne vojne. S političnimi dogovori, pri čemer je »glas ljudstva« imel določeno vlogo, so bila rešena posamezna mejna vprašanja, ki so nastala že v času prve Jugoslavije. Kot je bilo osnovno načelo oblikovanja jugoslovanske države na federativni osnovi na narodnostnem načelu, izhajajoč iz načela samoodločbe naroda (vključujoč pravico do odcepitve), je bilo tudi pri oblikovanju meje med federalnima enotama jugoslovanske države v prvi vrsti upoštevano nacionalno oziroma etnično načelo.

V Temeljni ustavni listini o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, ki jo je republiška skupščina sprejela 25. junija 1991, je med drugim navedeno: »Državne meje Republike Slovenije so mednarodno priznane državne meje dosedanje SFRJ z Republiko Avstrijo, z Republiko Italijo in Republiko Madžarsko v delu, v katerem te države mejijo na Republiko Slovenijo, ter meja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško v okviru dosedanje SFRJ.«⁵² Meja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško je 1. maja 2004 postala zunanja meja EU, 21. decembra 2007 pa je dobila status schengenske meje. Velika večina meje je določena, odprta pa ostajajo še vsa sporna vprašanja in zlasti določitev meje na morju, ki pred 25. junijem 1991 ni bila določena.

Sklep

Malo je območij v Evropi, ki so v 20. stoletju doživela tako različne državne ureditve, pa tudi takšne spremembe meje. Pri tem moramo upoštevati, da smo Slovenci kot majhen narod občutljivi že za majhne spremembe meje, kaj šele za takšne, ki jih je bilo 20. stoletje polno. Administrativne in politične meje so označevalci dejanske moči, ki jo država izvaja nad pripadajočimi družbami – tako navznoter (meje med upravnimi enotami), kot navzven (državne meje, lahko tudi meje večjih političnih enot). So izraz težnje moderne države, da bi na »svojem« ozemlju postala dominantna sila, ki disciplinira in podredi lokalizme, pa tudi različnosti, kot so narodne manjšine. Meje med državami so lahko tudi meje med različnimi družbenimi in pravnimi sistemi.

In če pogledamo Slovence. Prebivalec osrednje Slovenije je leta 1900 živel v av-

51 *Pokrajinski arhiv Koper*, OLO Koper, Zapisnik z dne 14. 7. 1955.

52 <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=19911&stevilka=4>.

strijski polovici Avstro-Ogrske, po letu 1918 v Kraljevini SHS, ki je leta 1929 postala Kraljevina Jugoslavija, v kateri je bila uvedena diktatura, aprila 1941 dočakal italijansko okupacijo in septembra 1943 nemško, od maja 1945 živel v Ljudski republiki Sloveniji v okviru FLRJ, nato med letoma 1963 in 1990 v Socialistični republiki Sloveniji v okviru SFRJ, nato v Republiki Sloveniji v okviru SFRJ in od junija 1991 v samostojni Republiki Sloveniji. Prebivalec slovenske Istre je leta 1900 tudi živel v avstrijski polovici monarhije, od leta 1918 (1920) v fašistični Kraljevini Italiji, septembra 1943 je dočakal nemško okupacijo, maja 1945 osvoboditev in jugoslovansko vojaško zasedbo ozemlja Cone B Julijske krajine, ki je bilo še vedno del Kraljevine in (po juniju 1946) Republike Italije, od septembra 1947 do oktobra 1954 na Svobodnem tržaškem ozemlju (cona B pod jugoslovansko /komunistično/ upravo), nato sicer v Ljudski in nato Socialistični republiki Sloveniji, katere »polnopravni« državljan pa je postal šele z Osimskimi sporazumi novembra 1975. In še bi lahko naštevali.

Povzetek

NEVENKA TROHA

SLOVENSKE MEJE V 20. STOLETJU : PROBLEMATIKA NASTANKA DRŽAVNIH MEJ REPUBLIKE SLOVENIJE

Slovenci smo vse »kratko« dvajseto stoletje živeli tudi v znamenju mejnega vprašanja. Ob začetku stoletja so skoraj vsi Slovenci živeli v okviru Avstro-Ogrske, velika večina v več deželah njene avstrijske polovice. To je bila država, v kateri je bil ob zagotovilu »ohranitve in gojitve« narodnosti pretok ljudi in idej neoviran. Edina izjema so bili Beneški Slovenci v dolinah rek Nadiža, Ter in Režija, ki so bili priključeni Kraljevini Italiji po določilih Dunajske pogodbe z dne 12. oktobra.

Prva svetovna vojna in dogajanje takoj po njej sta popolnoma spremenila geografsko podobo ozemlja, na katerem živimo Slovenci in ki ga razumemo kot slovensko etnično ozemlje. Izhodišče za mirovna pogajanja po njenem koncu naj bi sicer bilo 14 točk, ki jih je objavil predsednik ZDA Woodrow Wilson, vendar so na konferenci vse bolj prevladale zahteve zmagovalnih držav, da si zagotovijo tisto, kar so jim zagotavljali tajni sporazumi med vojno. O mejah na območjih, kjer živimo Slovenci, sta odločali mirovna pogodba z Avstrijo, podpisana 10. septembra 1919 v Saint Germainu, in z Madžarsko, podpisana 4. junija 1920 v Trianonu. Ta je Kraljevini SHS dodelila Prekmurje, medtem ko je ozemlje Porabskih Slovencev ostalo Madžarski. Medtem ko je druga določala celotno mejo, je prva dajala izhodišča (koroški plebiscit) za določitev slovenske severne in severovzhodne meje. Senžermenska mirovna pogodba je za štajerski del meje potrdila stanje na terenu, zato je bilo Kraljevini SHS priključeno ozemlje, ki so ga slovenske vojaške enote zasedle že ob koncu vojne in neposredno po njej. Za koroški del meje pa je bil določen plebiscit. 10. oktobra 1920 se je v coni A za Republiko Avstrijo izreklo 59,04% volilcev. Ker je bila večina veljavnih glasov za Avstrijo, glasovanja v coni B ni bilo.

Pariška mirovna konferenca pa ni razrešila meje zahodne meje Kraljevine SHS, kjer sta ozemlje premagane Avstro-Ogrske zahtevali dve državi zmagovalki - Italija in Kraljevina SHS (Srbija). Meja je bila nato določena s posebnim sporazumom med kraljevinama Italijo in SHS v Rapallu 12. novembra 1920. Meja je potekala v glavnem po razvodju med Črnim in Jadranskim morjem, razen na postojnskem, kjer je segala čez prelaz do Planine in Rakeka in prečkala na vzhod tekočo reko Pivko.

Slovensko etnično ozemlje je bilo v skladu s sklepi mirovnih pogodb po koncu I. svetovne vojne tako razdeljeno med štiri države. V Dravski banovini, ki je obsegala skoraj vse

slovensko ozemlje v okviru jugoslovanske države, je leta 1931 živelo 1.100.000 Slovencev, zunaj jugoslovanskih meja pa več kot 400.000, v Italiji med 324.000 in 361.000 Slovencev, Avstriji približno 75.000 Slovencev, na Madžarskem pa med pet in sedem tisoč.

Po razpadu Avstro-Ogrske so največjo spremembo doživeli Slovenci v Italiji, ki so bili vključeni v zanje povsem tujo državo, ki je zrasla na ideji nacionalne enotnosti. Slovenci v Avstriji in na Madžarskem so sicer ostali znotraj spremenjenih meja pravnih naslednic monarhije, ki pa sta bili odtlej tudi zasnovani na načelu narodne enotnosti. Zaradi take zasnove države so bile v vseh državah, v katerih je živela slovenska manjšina, narodne manjšine moteč element, ki so ga poskušali čim prej asimilirati.

Če razumemo Avstrijo po Anšlusu kot del Tretjega Rajha, so obenem prav tri države, v katerih je živela slovenska manjšina, aprila 1941 napadle Jugoslavijo in si med seboj razdelile jugoslovansko Slovenijo. Slovenskemu narodu je v skladu z okupatorjevimi načrti grozilo, da bo kot narod izginil. Obenem pa je prav napad na suvereno državo in s tem kršitev mednarodno dogovorjenih mej omogočil, da so zahteve po t. i. Zedinjeni Sloveniji in po katerem naj bi se vsi Slovenci združili v eni državi, postale realnejše.

Narodnopolitični program združitve Slovencev je bil povezan z vprašanjem slovenskih mej. Takšne načrte so pripravljali v osvobodilnem gibanju, pa tudi v njemu nasprotni strani in to doma ter v tujini. Stališče o ozemeljskem združevanju Slovencev je navedeno tudi v programu Osvobodilne fronte, Temeljnih točkah iz novembra 1941, kjer so zapisali, da pomeni oboroženi boj proti okupatorjem »izhodišče za osvoboditev in združitve vseh Slovencev«. Pri pripravah na mirovna pogajanja je najpomembnejšo vlogo imel januarja 1944 ustanovljeni Znanstveni inštitut. Vprašanje mej je Znanstveni inštitut prvič širše obravnaval 20. marca 1944 in to na osnovi več študij, zlasti študije Frana Zwitterja Problem bodočih slovenskih meja. Kot osnovo za razmejitve je vzel etnografski kriterij, ki je bil lahko korigiran le takrat, ko je omogočil za prihodnost ustrezajoče meje. V imenu vodstva jugoslovanskega osvobodilnega gibanja pa je Tito septembra 1944 poudaril: »S ten bojem morajo biti osvobojeni naši bratje v Istri, Slovenskem Primorju in na Koroškem in živeli bodo svobodno s svojimi brati v novi domovini. To je želja vseh nas in to je tudi njihova želja. Tujega nočemo, a svojega ne damo«.

Čete slovenskega IX. korpusa in IV. armade so 1. maja 1945 vkorakale v Trst, isti dan so enote 31. divizije zavzele Tržič in Gorico ter prodrle v široki fronti na Sočo, kjer so enote Gradnikove brigade v Ronkah prišle v stik z enotami 2. novozelandske divizije. V zaključnih operacijah osvobajanja Koroške so ob slovenskih partizanih sodelovale tudi enote III. in IV. armade. Koroški odred je 8. maja, nekaj ur za enotami 5. korpusa 8. britanske armade, vkorakal v Celovec. Ker dogovora o jugoslovanski zasedbeni coni ni bilo, so se jugoslovanske enote do 12. junija morale umakniti iz avstrijske Koroške, Beneške Slovenije in kasnejše cone A Julijske krajine (s Trstom in Gorico).

Nujnost, da se jugoslovanska zahodna meja spremeni v jugoslovansko korist, so že med vojno priznavale tudi zavezniške sile, kje in kako pa naj bi odločila mirovna pogajanja po njenem koncu. Drugačno pa je bilo vprašanje meje z Avstrijo. Do vprašanja avstrijske države po 2. svetovni vojni in njene obnovitve so se zavezniki opredelili že v moskovski deklaraciji iz 1. novembra 1943.

S podpisom mirovne pogodbe med pridruženimi silami na eni strani in Italijo na drugi strani 10. februarja 1947, njena določila so bila uveljavljena 15. septembra isto leto, je bila vzpostavljena nova zahodna jugoslovanska meja in meje nove države Svobodnega tržaškega ozemlja (STO). Z mirovno pogodbo je Ljudska republika Hrvaška (v okviru Federativne ljudske republike Jugoslavije) dobila velik del Istre, otoke, Zadar in Reko, Ljudska republika Slovenija pa dele Primorske in Notranjske. V 21. in 22. členu je tudi določila, da se za Trst z zaledjem ter za del Istre s Kopro in Bujami ustanovi samostojna državna enota Svobodno tržaško ozemlje. Za vzpostavitev nove države je bilo ključno

imenovanje guvernerja, ki je bilo v pristojnosti Varnostnega sveta OZN. Ker se prizadete strani niso mogle sporazumeti o njegovem imenovanju, je uprava ostajala v rokah dveh zavezniških vojaških uprav.

Po objavi resolucije Informbiroja junija 1948 je Jugoslavija postajala pomemben strateški partner Zahoda. ZDA in Velika Britanija sta rešitev tržaškega vprašanja, ki z izstopom Jugoslavije iz vzhodnega bloka ni bilo več eno od osrednjih kriznih žarišč v Evropi, odtlej videli v delitvi obeh con med zainteresirani državi. Pogajanja so se 5. oktobra 1954 zaključila s Spomenico o soglasju, s katero so se ZDA, Velika Britanija in Francija zavezale, da ne bodo podpirale nadaljnjih italijanskih ozemeljskih zahtev. Da bi se izognili spremembi mirovne pogodbe (in s tem pritegnitvi SZ), pa tudi zaradi notranjih razmer tako v Italiji kot v Jugoslaviji, kjer je bilo vprašanje STO močno spolitizirano, je spomenica na papirju ohranjala STO in »začasno« razmejitev. Ta »začasnost« je bila ukinjena s sklenitvijo Osimskih sporazumov 10. novembra 1975.

Kljub jugoslovanskim zahtevam pa ni prišlo do spremembe meje z Avstrijo, saj je konferenca zunanjih ministrov v Parizu 20. junija 1949 sklenila, da se avstrijske meje ne bodo spremenile. Pogajanja so se zaključila s 15. maja 1955 sprejeto Pogodbo o ustanovitvi neodvisne in demokratične Avstrije, za katero se je v javnosti uveljavil izraz Avstrijska državna pogodba. Nespremenjena je ostala tudi meja z Madžarsko.

O slovensko-hrvaški meji v upravno-političnem smislu lahko govorimo šele od leta 1945 dalje. Sedanjo slovensko-hrvaško mejo lahko po zgodovinskem razvoju delimo na: »staro« (to je večji odsek sedanje meje, ki je posledica stare meje med Kranjsko/Štajersko in Hrvaško) in »novo«, to je odsek sedanje meje, ki je nastal kot posledica uresničevanja nacionalnih projektov v 20. stoletju, to je meja v Istri, Prekmurju in Medžimurju, in ima največje število spornih točk.

V Temeljni ustavni listini o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, ki jo je republiška skupščina sprejela 25. junija 1991, je med drugim navedeno: »Državne meje Republike Slovenije so mednarodno priznane državne meje dosedanje SFRJ z Republiko Avstrijo, z Republiko Italijo in Republiko Madžarsko v delu, v katerem te države mejijo na Republiko Slovenijo, ter meja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško v okviru dosedanje SFRJ.« Meja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško je 1. maja 2004 postala zunanja meja EU, 21. decembra 2007 pa je dobila status schengenske meje. Velika večina meje je določena, odprta pa ostajajo še vsa sporna vprašanja in zlasti določitev meje na morju, ki pred 25. junijem 1991 ni bila določena.

Viri in literatura

Objavljeni viri

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Knj. 2. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1964.

Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1963.

Jovanović, V. M. (ur.), *Rapalski ugovor, 12. novembra 1920*, Zbirka dokumenata, Zagreb, 1950.

Kolenc, Črtomir (ur.), *Osimski sporazumi*. Koper: Lipa, 1977.

Monografije

Apih, Elio, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)*. Bari: Laterza, 1966.

- De Castro, Diego, *La questione di Trieste : l'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*. Trieste: Lindt, 1982.
- Duroselle, Jean Baptiste, *Le conflit de Trieste : 1943-1954*. Bruxelles, 1966.
- Guček, Milan, *Počakaj do prihodnje pomladi*. Koper: Lipa, 1959.
- Jeri, Janko, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni : tri faze diplomatskega boja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.
- Kacin-Wohinz, Milica, Pirjevec, Jože, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*. Ljubljana: Komunist, 1984.
- Mikuž, Metod, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Nečak, Dušan, *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945-1976) : osnutek za politično zgodovino*. Ljubljana: Borec, 1985.
- Novak, Bogdan, *Trieste 1941-1954 : the ethnic, political, and ideological struggle*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1970.
- Troha, Nevenka, *Politika slovensko-italijanskega bratstva : Slovansko-italijanska antifašistična unija v Coni A Julijske krajine*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Valdevit, Gianpaolo, *La questione di Trieste : politica internazionale e contesto locale*. Milano: Mursia, 1986.
- Zwitter, Fran, *Koroško vprašanje*. Ljubljana: Akademsko založba, 1937.

Razprave

- Čepič, Zdenko, Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po drugi svetovni vojni. *Mikužev zbornik*, Čepič, Zdenko, Nečak, Dušan, Stiplovšek, Miroslav (ur.). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1999, str. 201–216.
- Grafenauer, Bogo, Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919. *Koroški plebiscit*, Pleterski, Janko, Ude, Lojze, Zorn, Tone (ur.). Ljubljana: Slovenska matica, 1970, str. 295–378.
- Kokolj, Miroslav, Prekmurje v prevratnih letih 1918-1919. *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920*, Ljubljana: Jože Moškrič, 1981, str. 71–79.
- Kyovsky, Rudy, Trianonska pogodba in slovensko-ogrška meja. *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920*. Ljubljana: Jože Moškrič, 1981, str. 236–259.
- Pleterski, Janko, Slovenci na avstrijskem Štajerskem in člen 7 pogodbe o Avstriji. *Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski : zbornik referatov na znanstvenem srečanju v Mariboru, 25.-27. maja 1993*, Jesih, Boris (ur.). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1994, str. 235–242.
- Pleterski, Janko, K zgodovinskimi okoliščinam bojev in plebiscita na Koroškem v letih 1918-1920. *Sodobnost*, l. 38, 1990, št. 8-9, str. 825–848.
- Pleterski, Janko, O prvinah in značaju plebiscitne odločitve. *Koroški plebiscit*, Pleterski, Janko, Ude, Lojze, Zorn, Tone (ur.). Ljubljana: Slovenska matica, 1970, str. 215–271.
- Troha, Nevenka, Predlogi Jugoslavije za rešitev tržaškega vprašanja po objavi resolucije Informbiroja. *Jugoslavija v hladni vojni*, zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Fischer, Jasna (et al.). Ljubljana 2004, str. 161–180.
- Zorn, Tone, Mednarodni vidiki koroškega vprašanja od druge svetovne vojne do avstrijske državne pogodbe. *Vestnik Koroških partizanov*, l. 6, št. 1, str. 21–36.
- Zorn, Tone, Koroški Slovenci in ljudsko štetje dne 17. maja 1939. *Koroški koledar*, 1974, str. 53–59.

“NEODVISNA SLOVENIJA DO KONCA LETA 1964!” KRITIKA POLOŽAJA SLOVENIJE V JUGOSLAVIJI IN ZGODNJE IDEJE O SAMOSTOJNOSTI

Avtor v prispevku obravnava vznik zgodnjih idej o samostojnosti Republike Slovenije na začetku 60. let, ki so se istočasno, a ločeno pojavile v Sloveniji (mariborsko dijaško-šudentsko Slovensko osvobodilno gibanje) in zamejstvu (tržaški Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo). Povezuje jih s pojavom ekonomske in politične krize v Jugoslaviji, ki je v tem času prvič po drugi svetovni vojni (tudi javno) odprla nacionalno vprašanje in problem relacije federalizem-centralizem v jugoslovanskem ekonomskem sistemu. Ravno od tod so namreč izhajali argumenti pristašev slovenske samostojnosti, ki so videli bistvo problema v ekonomskem izkoriščanju Slovenije znotraj nerazvite Jugoslavije in edini učinkovit odgovor v osamosvojitvi.

Ključne besede: Jugoslavija, Slovenija, federalizem, Slovensko osvobodilno gibanje, Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo

Razvoj dogodkov v Jugoslaviji od sredine 50. let je bil za politično vodstvo s Titom na čelu, ki je bil v tem času prezaposlen z zunanjepolitičnim delovanjem, tuje opazovalce in tudi širše množice znak, da so napetosti in nasprotja, sicer tleče pod površjem ves povojni čas, počasi začele uhajati izpod pokrova oslabiljenega partijskega monolita. V jedru teh nasprotij sta bila predvsem dva medsebojno povezana elementa in sicer ekonomski in nacionalni položaj posameznih republik (narodov) v Jugoslaviji. Glede slednjega so partijski voditelji domnevali, da je dokončno rešeno in da so temelji »bratstva in enotnosti«, položeni v času NOB, ter delavska razredna zavest dovolj močni identifikacijski faktorji, ki jugoslovanske narode odvrtaajo od polarizacije, ki se je zgodila v času kraljevine. Poleg tega so se začele krepiti težnje po skupni jugoslovanski kulturi, »jugoslovanstvu«, kot (nad)nacionalni socialistični zavesti, ki sicer naj ne bi imela namena nadomeščati obstoječe nacionalne zavesti jugoslovanskih narodov oz. jih stapljati v enoten narod (s to idejo se je Tito sicer poigral v začetku 50. let), a je vseeno za ne-srbske narode imel priokus »srbizacije« in jih spomnil na poskus ustvarjanja »jugoslovanskega naroda« v času kralja Aleksandra.¹

Sočasno so se tudi med politično kasto začele kazati razpoke, ki so se v kasnejših letih razširile v globok razkol v samem političnem vrhu med centralisti in federalisti. Ko govorimo o relaciji med slovenskimi politikami in Titom, ki nas v tem okviru najbolj zanima, je vsekakor odločilnega pomena usmeritev Edvarda Kardelja. »Naravni Titov naslednik« se je ravno sredi 50. let izpostavil z zadržanim odnosom do ponovne navezave pretesnih odnosov s Sovjetsko zvezo, kar ga je celo pripeljalo do njegove skorajšnje politične likvidacije.² Še bolj odločilno in daljnosežnejše pa je bilo njegovo nasprotovanje etatičnim in unifikacijskim tendencam v Jugoslaviji, ki ga je razgrnil v uvodu v ponovno izdajo njegovega Razvoja slovenskega nacionalnega vprašanja leta 1957, ko je odločno zavrnil

* univ. dipl. zgod., mladi raziskovalec, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijska 1, 6000 Koper, jure.ramsak@zrs.upr.si

¹ Režek, *Razpoke v partijskem monolitu*, str. 987; Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, str. 135.

² Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 447.

hegemonizem in birokratski centralizem ter integralno jugoslovanstvo³ (zanj je ta pojem predstavljal le skupno jugoslovansko socialistično zavest, medtem ko je bila po njegovem Jugoslavija za Slovenijo »sprejemljiva le kot politični koncept«).⁴

Navedene Kardeljeve usmeritve in njegova zavzetost za nadaljevanje samoupravne preobrazbe gospodarstva in celotne družbe so že napovedale polarizacijo na dve struji, ki se je izkristalizirala ob prihajajočih političnih in gospodarskih pretresih. Prvi takšen se je zgodil že januarja 1958, ko je med trboveljskimi rudarji izbruhnila prva velika stavka po vojni. Razprava, ki je sledila sicer mimemu zaključku stavke, je pokazala na občutek zapostavljenosti Slovenije in na protijugoslovansko razpoloženje med ljudskimi množicami.⁵ Tito je kot rešitev na razširjeni seji izvršnega komiteja CK ZKJ 6. februarja 1958 predlagal poostreitev centralnega vodenja in kritiziral odpor republik do zveznih organov, čemur je pritegnila tudi večina ostalih navzočih. Na nasprotnem bregu pa je ostalo le slovensko republiško vodstvo in Edvard Kardelj, ki so branili liberalno politično linijo, izoblikovano na VI. kongresu ZKJ. Kljub temu pa je s programom ZKJ, sprejetim na VII. kongresu aprila 1958 v Ljubljani, Kardelj uspel kodificirati pomembne mednarodne in notranjepolitične premike, ki jih je dosegla Jugoslavija po sporu z informbirojem in mdr. uveljaviti določilo o priznanju individualnosti, enakopravnosti in pravice do samoodločbe jugoslovanskih narodov, katerih nacionalno vprašanje še »ni bilo preseženo«, kot je v razpravi priznal Boris Kraigher.⁶

Podtalne napetosti znotraj jugoslovanskega vrha pa so dokončno privedle do usodnega razkola med strujami ob pojavu ekonomske krize leta 1960 in poskusih njenega reševanja, ki so pokazali na problematičnost kompromisnega ekonomskega modela iz 50. let ter razkrili močan razkorak v ekonomskih interesih republik⁷ in jasno opozorili na ključen problem razlik v razvoju med relativno razvitim severom in nerazvitim jugom države.⁸ Nasprotja, osnovana na ekonomskih nesorazmerjih,⁹ značilna tudi za druge države skrupnosti s podobnimi razlikami v razvoju, so neizbežno dobivala tudi obeležja medetničnih napetosti. Najprej je bilo v središču polemik dilema razvoja bodisi že uveljavljenih industrijskih območij bodisi industrializacija agrarnih področij na jugu, kjer je (pričakovano) nižjo stopnjo učinkovitosti pogosto še zniževal močno prisoten element političnega vmešavanja. Slovensko politično vodstvo je ob pojavljajočih se nasprotovanjih domačega javnega mnenja financiranju ekonomsko manj razvitih območij predstavljalo tovrstno pomoč kot lastni interes, na medrepubliški ravni pa je zagovarjalo srednjo pot delitve

3 Ob tem vprašanju je nastala v letih 1961 in 1962 silovita polemika med srbskim pisateljem Dobrico Čosićem in slovenskim literarnim komparativistom Dušanom Pirjevčcem, ki jo je pozorno spremljala intelektualna in širša javnost, ki se je na ta način seznanila z globokimi razlikami v dojemanju narodov in posledično Jugoslavije kot celote. Javna polemika, ki jo je sprožilo Pirjevčevo zoperstavljanje Čosićeve tezi o odpravi nacionalizmov je bila zanimiva zaradi domnevne zakulisne podpore: na Čosićeve strani Jovan Veselinov, Aleksandar Ranković in nekaj časa celo Tito, na Pirjevčevi pa Boris Kraigher. Vključevala se je v širši okvir nesoglasij na kulturnem področju, denimo glede lastnega programa RTV Ljubljana, srbohrvaških podnapisih pri filmih, skupnih učbenikov, načina delitve sredstev za znanstveno in kulturno delo (Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 333–335, 345–351; Perović, *Kako su se izražavali*).

4 Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 450; Režek, *Razpoke v partijskem monolitu*, str. 988.

5 Prav tam, str. 989.

6 Režek, *Program ZKJ*, str. 990.

7 Sredi petdesetih let je bila proizvodnja na področju LR Slovenije kar štirikrat večja kot v najmanj razviti republiki (Makedoniji), 9-odstotna gospodarska rast pa je pripomogla k BDP na prebivalca v višini 1.000 dolarjev, kar je Slovenijo uvrščalo na raven takratnih razvitih držav. (Prinčič, *Dileme ekonomske politike*, str. 1016).

8 Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, str. 112, 118.

9 Lazarević, *Prepletanje gospodarstva in nacionalizma*.

investicijskih sredstev.¹⁰ Spričo vprašanja nadaljnega ekonomskega razvoja po krizi leta 1960, ki je presekala obdobje izjemno visoke rasti, sta se (večinoma) prekrivajoče z delitvijo na centraliste in federaliste izoblikovali tudi konservativna in liberalna ekonomska usmeritev. Slednja je namreč, kljub temu da je bila bolj pisana na kožo razvitejšim severnim republikam, povlekla za sabo zaradi nacionalnih razlogov sicer ekonomskemu centralizmu bolj naklonjene Albance in Makedonce, kar je srbskim konservativcem močno omajalo pozicijo predstavnikov nerazvitega predela države.¹¹ V tem ozračju so se pojavili prvi odkriti spori kot npr. vzdržanje oz. glasovanje proti sprejetju plana za leto 1962, polemika med Svetozarjem Vukmanovićem in Stanetom Kavčičem o odvisnosti produktivnosti in plač ali pa polemika ob sprejemanju Perspektivnega družbenega plana za obdobje od 1961 do 1965.¹²

Kljub temu, da je t.i. mala reforma, sprejeta na zahtevo Mednarodnega denarnega sklada v začetku leta 1961, ostala na pol poti do svojega cilja liberalizirati zunanjetrgovinsko in devizno politiko ter decentralizirati investicijske sklade,¹³ se je Tito kmalu ustrašil možnih dezintegracijskih učinkov reforme in je že sredi leta 1961 poudaril, da je potrebno za vsako ceno ohraniti enotnost jugoslovanskih narodov. Tako je tretji plenum CK ZKJ novembra 1961 sprejel sklep o ponovnem nadzoru nad investicijami, industrijskim načrtovanjem, plačami in trgovino ter hkrati zavrnil Kardeljeve predloge o krepitvi SZDL.

Najbolj odločno kritiko je struja, ki si je prizadevala za nadaljevanje decentralizacije, doživela na (tajni) razširjeni seji Izvršnega komiteja CK ZKJ (14.–16. marec 1962), ko je poleg ekonomske Tito naznanil tudi politično krizo. Ta je po njegovem koreninila v »nedisciplini in neenotnosti misli in akcije komunistov«, predvsem tistih na najvišjih položajih, kar je po njegovem vodilo v smer dezintegracije in resno ogrožalo obstoj jugoslovanske socialistične družbene skupnosti in njenega pomena, ki ga je dosegla znotraj svetovnega socializma. Čeprav slovensko vodstvo ni bilo neposredno imenovano, je bilo očitno, da so kritike vodilnih politikov o padanju pod vpliv nacionalističnih in šovinističnih krogov ter o preokupaciji z lokalnimi in zanemarjanju skupnih interesov bile namenjene predvsem njemu.¹⁴ Kardelj je moral spričo vseh teh očitkov in hkrati v skladu s svojo izjemno sposobnostjo političnega preživetja tudi sam pridati kritiko »republikanizma«, ki pa ga je videl v prvi vrsti kot posledico praktičizma in enostranskega gledanja zgolj z republiške perspektive.¹⁵

V skladu s krepitvijo načela demokratičnega centralizma naj bi tudi republiške seje izvršnih komitejev ZK izzvenele v (samo)kritiki nacionalističnih in »malomeščanskih« elementov v partijski politiki, vendar pa so člani slovenskega Izvršnega komiteja spričo bojazni pred izgubo svojega moralnega vpliva kot voditelji slovenskega narodnega gibanja le delno sledili pripravljenemu scenariju.¹⁶ Miha Marinko je uvodoma sicer ugotavljal, da »smo mi premalo aktivno nastopili proti raznim očitkom...«, češ da Slovenija samo daje, samo daje ter daje preveč«, a so razpravljalci v nadaljevanju (predvsem glede vprašanja ekonomske politike) zavrnili absolutno prevlado političnih direktiv v ekonomiji in priznali vlogo trga.¹⁷ Nepokorščina slovenskih komunistov ni ostala brez ostrih odzivov, ki so sledili že aprila 1962 na novi seji zveznega Izvršnega sveta, kjer se je Rankovičevim

¹⁰ Prinčič, *V začaranem krogu*, str. 98–99.

¹¹ Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, str. 130, 136.

¹² Repe, *Utrinki iz leta 1962 (1)*, str. 1500–1504.

¹³ Prinčič, *Mala reforma*.

¹⁴ Repe, *Utrinki iz leta 1962 (1)*, str. 1505.

¹⁵ Prav tam, str. 1507.

¹⁶ Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 456.

¹⁷ Repe, *Utrinki iz leta 1962 (1)*, str. 1508–1511.

in Titovim očitkom (celo o tendencah po odcepitvi, izvirajočih iz poročil Uprave državne varnosti) »moral« pridružiti tudi Kardelj, nenazadnje pa je moral kritiko sprejeti nase tudi slovenski Izvršni svet. Zavezati se je moral spoštovanju partijske discipline in zavzeti za pregon »malomeščanskega liberalizma«, nacionalizma, partikularizma, lokalizma in egoizma ter napovedati boj proti »frazarjenju posameznikov, ki govorijo, da je relativna razvitost Slovenije zgolj plod truda in naših nacionalnih sposobnosti, pri tem pa ne vidijo, da je tudi rezultat zgodovinskega razvoja ter podcenjujejo in napačno prikazujejo razvoj, ki ga doživljamo v socialistični skupnosti jugoslovanskih narodov.«¹⁸ Kljub vsemu pa je slovensko vodstvo (Miha Marinko, Ivan Maček, Boris Kraigher, Stane Kavčič) še nadalje kazalo odločnost, da se ne podredi popolnoma obnovljenim centralističnim težnjam in je avgusta 1962 zahtevalo revizijo vseh republiških obveznosti do federacije, hkrati pa odločno stopilo v podporo Kardelju, ko je postavilo enačaj med njegovimi in slovenskimi stališči.¹⁹

Čeprav je izgledalo, da bo konservativna struja, ki jo je posebej Aleksandar Ranković, izšla iz konflikta na začetku 60. let kot zmagovalna in si pridobila podporo Tita, je ta ostajal na nevtralni poziciji, ki je zagotavljala nekakšno krhko ravnotežje med centralisti in federalisti. Na to kaže tudi sprejemanje nove ustave v času najbolj kočljivih polemik in njena dokončna potrditev 7. aprila 1963. V svojem bistvu je pomenila kompromis med interesi obeh struj, čeprav so centralisti uspeli deloma uveljaviti koncept države kot zveze komun (na račun republik).²⁰ Kljub temu da je moral Kardelj kot njen glavni snovalec močno popustiti pri svojih predlogih, lahko ugotovimo, da z novo ustavo ni prišlo do povratka k povojnemu centralizmu in administrativnemu načinu vodenja, kot se je v času najbolj zaostrenih polemik že nakazovalo. Pravzaprav je že kaj kmalu prišlo do novih usmeritev na zvezni ravni (VIII. kongres ZKJ decembra 1964), ki so vodile v skladu s Kardeljevo formulo ekonomske samostojnosti narodov kot pravice do razpologanja (z večjim delom) sadov lastnega dela v povečevanje ekonomskega in političnega federalizma,²¹ čeprav je šele konec šestdesetih let ob t.i. cestni aferi prišlo do najbolj očitnih znakov nezadovoljstva z nacionalnim predznakom glede razporejanja investicijskih sredstev.

Čeprav bi ugotavljanje, v kolikšni meri so politični pretresi, povezani z ekonomskim in nacionalnim položajem Slovenije v Jugoslaviji konec 50. in v začetku 60. let prodrli tudi v javno mnenje zahtevalo posebno raziskavo širokega obsega, lahko na podlagi ohranjenih arhivskih virov Uprave državne varnosti in publicističnih virov iz emigracije ugotavljamo, da polemike tako o gospodarskem kot o siceršnjem narodnem položaju Slovenije znotraj Jugoslavije niso ostale brez odmevov v obliki posameznih kritik ali celo idej o osamosvojitvi.²²

18 Repe, *Utrinki iz leta 1962* (2), str. 225.

19 Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 460.

20 Repe, *Slovenija od medvojnne federalne enote*, str. 134.

21 Čepič, *Jugoslovanske reforme v šestdesetih*, str. 57.

22 Začetek konsistentne ideje o neodvisni slovenski državi lahko umestimo v katoliško »stražarsko« gibanje na Slovenskem v 30. leta 20. stoletja, ko je teolog dr. Lambert Ehrlich spričo šestojanuarske ustave in naraščajočih unitarističnih teženj v Kraljevini Jugoslaviji leta 1933 izpostavil pomen samostojne slovenske države, ki ga je dokončno opredelil po okupaciji v programu naslovljenem Slovenski problem (Godeša, *Ehrlich in zasnova*, str. 289–291). Independistična ideja je ponovno oživela po drugi svetovni vojni v emigraciji, ko je Ehrlichov pristaš Ciril Žebot skupaj s somišljeniki v Rimu 6. aprila 1946 ustanovil Akcijski odbor za zedinjeno in suvereno slovensko državo kot odgovor na neaktivnost Narodnega odbora za

Ideje o samostojni Sloveniji v povojnem obdobju niso bile prisotne zgolj med politično emigracijo, ampak so (neodvisno od »stražarskega« gibanja) našle svoje pristaše v ozkih krogih inteligence, predvsem med katoliškimi humanističnimi izobraženci na SAZU in na ljubljanski univerzi (Jakob Šolar, Vladimir Kukman, Vladimir Murko, Ivan Tomšič, Ivan Grafenauer, Emilijan Cevc, Franc Stele, Andrej Gosar), z njo pa so nekaj časa povezovali celo Edvarda Kocbeka.²³ Zamisli, ki so bile utemeljene predvsem na kulturnih in jezikovnih argumentih ter protikomunizmu, so po rešitvi tržaške krize, povezane z idejo nastanka podonavske federacije in po političnih sodnih procesih v 50. letih, v krogu katoliških izobražencev v večji meri zamrle.²⁴

Ponovnemu vzniku idej o samostojni Sloveniji, zopet v zelo omejenem obsegu, a v bolj organizirani obliki, lahko v Sloveniji in v zamejstvu v Italiji sledimo konec 50. let. Nasprotovanja centralizmu so bila v javnosti sicer prisotna praktično že od vojne dalje, vendar pa ideja o samostojni Sloveniji v tem času ni uživala širše podpore. Tokrat se je zamisel o samostojnosti Slovenije izoblikovala kot skrajni odgovor na prepričanje o ekonomski zapostavljenosti Slovenije znotraj Jugoslavije. »Ekonomski šovinizem«, kot so pojav poimenovali v uradnih političnih krogih, je koreninil v opisani splošni družbeni politični polemiki, ki je prvič v tolikšni meri prodrla tudi v javnost in še posebej v kritičnih, ki jih je bilo slišati iz gospodarskih krogov.²⁵

Najbolj intenzivno se je s kritično mislijo o ekonomskem položaju Slovenije v Jugoslaviji začel konec 50. let ukvarjati politični emigrant v Trstu Franc Jeza. V svoji knjižici *Nova tlaka slovenskega naroda – študija o gospodarskem položaju Slovencev v Jugoslaviji* je leta 1959 nanizal vrsto podatkov, ki jih je povzel iz časopisov in uradno objavljenih statistik, vendar jih je mestoma rokohtsko združil v udarne številke, na podlagi katerih je ugotavljal, da se Slovenija spopada z večjimi izdatki kot jih beležijo v katerikoli drugem mehanizmu notranje in meddržavne oblike pomoči. Ključni problem je videl v jugoslovanski uravnilovki in nestimulativni birokraciji, ki je po njegovem brez upoštevanja faktorja produktivnosti pobrala skoraj celoten slovenski izkupiček od nadpovprečne proizvodnje, ki je sicer po njegovih podatkih dosegala standarde zahodnoevropskih dr-

Slovenijo pod predsedstvom Mihe Kreka v zvezi s pripravami na mirovno konferenco o razmejitvi Jugoslavije z Italijo (Novak, *Geneza državne ideje*, str. 298). Zavezniški načrt Svobodnega tržaškega ozemlja so nameravali preoblikovati v širšo vmesno tvorbo antikomunističnega značaja med »italijanskim in Titovim imperializmom«, v katero bi bilo vključeno vse slovensko etnično ozemlje skupaj z mejnimi narodnostno mešanimi območji v Julijski Krajini in na Koroškem. Po Žebotovi selitvi v ZDA se je težišče independističnega gibanja (Štefan Falež, Dušan Humar, Ludvik Leskovar, Mirko Geratič, Slavko Novak) preselilo v severno Ameriko, kjer je v Clevelandu izšel časopis *Slovenska pravica* (1949) in za tem v Chicagu *Slovenska država* (1950, od leta 1954 dalje v Torontu) (Nared, *Slovenska povojna emigracija*, str. 148). Po sklenitvi londonskega memoranduma o soglasju in propadu ideje STO, se je Akcijski odbor preoblikoval v *Slovensko državno gibanje* (SDG) pod predsednikovanjem Mateja Roesmanna. Poleg severnoameriškega kroga aktivistov za samostojno slovensko državo, se je močno jedro SDG razvilo tudi v Argentini, kjer so leta 1965 začeli izdajati časopis *Smer* v slovensko državo, poleg tega pa tudi časopis *Sij slovenske svobode* (urednik Ruda Jurčec) (Novak, *Geneza državne ideje*, str. 302). Med slovenskimi emigranti v Evropi se je ideja o samostojni Sloveniji razširila na začetku 60. let, ko je začel v Münchnu delovati Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo, ki ga je SDG prepoznal kot svoje evropske predstavnike (Nared, *Slovenska povojna emigracija*, str. 151). Vzporedno z Münchenskim Odborom je začel svojo aktivnost razvijati Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo v Trstu (1961), katerega ključna oseba je bil Franc Jeza (1916, Hajdina pri Ptujju – 1984, Trst), medvojni udeleženec NOB in povojni politični emigrant v Trstu (AS, *Anonimke Akcijskega odbora*).

23 AS, *Gibanje za samostojno Slovenijo*.

24 AS, *Ideja o samostojni Sloveniji*.

25 Po burnih dogodkih v prvi polovici leta 1962 so analitiki na CK ZKS zabeležili kar 1093 »negativnih izpovedov« v teritorialnih organizacijah ZK in 1754 v gospodarstvu (Repe, *Utrinki iz leta 1962* (2), str. 226).

žav, medtem ko je življenjska raven ostajala le na tretjini zahodnoevropske.²⁶ V pričujoči publikaciji Jeza še ni jasno razvil zahteve po neodvisni Sloveniji, čemur se je začel posvečati v 60. letih in ostal preko številnih publicističnih zapisov zvest do svoje smrti leta 1984. Leta 1961 je skupaj s skupino svojih privržencev (France Mljač, Sergij Bandelj, Marjan [Marijan] Bajec [Bajc], Drago Štoka in Saša Martelanc) pričel z razpečevanjem letaka z naslovoma: »Poslanica slovenskemu narodu za novo leto 1962« in »Slovenskemu narodu« – najbolj razširjen način razširjanja je bilo zatikanje za brisalce avtomobilov z jugoslovanskimi (slovenskimi) registrskimi tablicami v Trstu – ter jih pošiljati v Slovenijo na naslove posameznih izobražencev.²⁷ Letaki so naslovnike pozivali, naj se na vseh frontah zavzamejo najprej za sprejetje člena o pravici do samoodločbe v novi ustavi, ki bi omogočil mirno osamosvojitve že do konca leta 1964.²⁸ Anonimna pisma s pozivi naj podprejo delo Akcijskega odbora in se kot komunisti po svojih močeh zavzamejo za pravice Slovenije v odnosu do Beograda, so poslali tudi republiškim funkcionarjem v LRS (predsednici ljudske skupščine Vidi Tomšič, predsedniku izvršnega sveta Viktorju Avblju, sekretarju za industrijo Silvu Hrastu in drugim).²⁹ K razpečevanju letaka z naslovom »Poslanica slovenskemu narodu za leto 1963«, ki je še bolj radikaliziral zahteve po samostojnosti – tudi z grožnjo z uporabo orožja – in letakov »Slovenci! – to ni res« je Jeza pritegnil tudi nekaj tržaških dijakov, ki so delili izvode po avtobusih, namenjenih v Slovenijo.³⁰ Akciji razdeljevanja letakov, ki naj bi jih skupno natisnili 5.000 izvodov,³¹ je sledilo razpečevanje in razpošiljanje časopisa Slovenska svoboda, ki je začel izhajati v Münchnu leta 1964, posameznikom, institucijam in uredništvom revij ter časopisov v Sloveniji.³² Tržaški Odbor je v tem letu pričel tudi z akcijo zbiranja prispevkov v Slovenski osvobodilni sklad, medtem ko je Jeza sam že pobiral prednaročila za svojo knjigo »Neodvisnost – edina demokratična alternativa«, vendar pa je kasneje ni uspel izdati.³³

Povsem ločeno se je leta 1960 v Mariboru oblikovala skupina dijakov mariborskih gimnazij, ki so iz začetnih zasebnih diskusij o nepravilnostih v gospodarstvu in neenakopravnosti jugoslovanskih republik (Slovenija kot najbolj izkoriščana) izoblikovali idejno usmeritev za doseganje večje stopnje avtonomije Slovenije v Jugoslaviji, v primeru nadaljnjega »izkoriščanja« pa tudi za odcepitev.³⁴ Po podatkih UDV so bili iniciatorji ilegalnega gibanja, ki so ga poimenovali Slovensko osvobodilno gibanje, Jurij Klančnik, Drago Rotar in Silvin Košak, ki so v času preiskave leta 1962 že bili na študiju v Ljubljani.³⁵ Informacije naj bi pridobivali iz tiska in od mariborskih gospodarskih krogov, čeprav naj bi z vzpostavitev lastne informativne mreže skušali zajeti in primerjati širši nabor podatkov (tudi o vzrokih stavke v Trbovljah) ter na takšen način ugotavljati sistemske vzroke nepravilnosti v ekonomskem sistemu.³⁶ Gibanje je ostalo številčno močno omejeno, saj je štel le 15 članov in nekaj simpatizerjev (zaslišali so sicer 22 domnevnih aktivnih sodelavcev), predvsem iz vrst mariborskih dijakov oz. kasnejših ljubljanskih študentov, kar kaže, da se mu ni uspelo razširiti na delavstvo in v druge kraje po Sloveniji, kot so

26 Jeza, *Nova tlaka*.

27 AS, Število pošiljk letakov; *Ideja o samostojni Sloveniji*.

28 AS, Slovenskemu narodu!

29 AS, Anonimke Akcijskega odbora.

30 AS, Vključevanje tržaške mladine.

31 AS, Propagandna dejavnost Jeze.

32 AS, Jeza Franc organizator glasila.

33 AS, Akcija Jeze Franca za ustanovitev sklada.

34 AS, Analiza delovanja skupine »Svobodna Slovenija«; Realizacija obdelave »Avtonomni«, str. 1.

35 AS, Analiza obdelav »Avtonomni I in II«, str. 3.

36 AS, Realizacija obdelave »Avtonomni«, str. 2.

načrtovali v svojem programu.³⁷ Poleg tega so kot eno izmed ključnih točk programa predvideli povezavo s Sovjetsko zvezo, na katero so se želeli obrniti po diplomatsko in v skrajnem primeru tudi vojaško pomoč.³⁸ Po osamosvojitvi Slovenije namreč ni bil cilj restavracija kapitalističnega sistema, ker je »propadanje kapitalizma neizbežno«, ampak bi se še naprej naslonili na Sovjetsko zvezo, čeprav so glede te politike obstajala notranja nesoglasja.³⁹

Druga skupina mariborskih dijakov, ki je svoje nezadovoljstvo s položajem Slovenije v Jugoslaviji izrazila še na bolj rudimentarni ravni, se je oblikovala med dijaki na II. gimnaziji v Mariboru. Iz zasebnega razgovora med člani kulturne skupine Rudijem Kostičem, Borutom Trekmanom, Vernerjem Ussarjem in še nekaterimi drugimi o položaju Slovenije v Jugoslaviji in možnostih njenega razvoja kot samostojne države (možnost razvoja industrije po švicarskem vzoru, zadostnost surovinske baze, izobražena delovna sila, možnost razvoja turizma).⁴⁰ Pozornost je zbujal široko zastavljen Kostičev načrt o sabotažnih akcijah in povezavah z emigracijo, za katerega pa je UDV že kmalu ugotovila, da je popolnoma neosnovan in ne pomeni nobene resne varnostne grožnje.⁴¹ Do stikov med obema skupinama mariborskih dijakov in kasnejših študentov, razen kontaktov med Trekmanom in Ussarjem, ni prišlo.

Delovanje pristašev samostojne Slovenije je tako ostalo večji del omejeno na manjše skupine v Trstu, Mariboru in Ljubljani. Poleg skupine študentov iz Maribora, lahko v ohranjenih dokumentih sledimo še nekaj pojavom kritik položaja Slovenije in Slovencev v Jugoslaviji, ki so, podobno kot opisane, izhajale iz občutka gospodarskega izkoriščanja, pa tudi nacionalnih predsodkov do študentov iz ostalih jugoslovanskih republik, ki so študirali v Ljubljani, in so jim očitali privilegiran status. Določene razprave v zvezi z »razpadanjem slovenske kulture« in potrebo po samostojnosti so se pojavile med profesorji (Gorazd Kušej) in študenti pravne fakultete, ki jih je UDV tudi spremljala preko dveh operativnih obdelav, v posameznih primerih pa tudi med študenti drugih fakultet.⁴²

Kljub temu, da Jezova pobuda ni vzbudila posebno pozitivnih odmevov v zamejstvu in v Sloveniji, je UDV namenila veliko pozornost njegovi »pasivizaciji«. Prvi korak k temu je bila njegova odpustitev z Radia Trst A, ko so sodelavci UDV »šli na intervencijo in kompromitacijo [...] preko vodstva RAI, ki se kažejo uspešne in je pričakovati, da se bo moral JEZA zaradi same materialne eksistence v najkrajšem času umakniti iz Trsta, pri tem pa realno računamo na pasivizacijo preostale skupine.«⁴³ Naslednji korak je bil storjen ob ugotovitvi povezave (oskrbovanje s propagandnim materialom) med Jezo in Organizacijo slovenskih protikomunistov iz Nemčije (diverzant Janez Toplišek), ki je nameraval vpasti v Slovenijo, vendar ga je UDV s pomočjo infiltracije zajela.⁴⁴ Leta 1963 je bila tako »izvršena akcija za ugrabitev vodje ‚Akcijskega odbora za neodvisno Slovenijo‘ v Trstu JEZA Franca. Sama akcija sicer ni uspela zaradi bolezenske preganjavnice JEZE Franca, ki se je zbal priti na določeno mesto, odkritih pa je bilo vrsto podatkov, ki osvetljujejo celotno dejavnost JEZE.«⁴⁵ Po končanju velike propagandne akcije z letaki, proti kateri so se v UDV zoperstavili predvsem z zaplembami, v ohranjenih dokumentih ne moremo slediti aktivnostim za »pasivizacijo« Jeze. Vsekakor pa je bil v okviru obdelave

37 AS, Analiza obdelav »Avtonomni I in II«, str. 4; Pregled članov in simpatizerjev.

38 AS, Program organizacije »Slobodna Slovenija«.

39 AS, Realizacija obdelave »Avtonomni«, str. 3–4.

40 AS, Priprave za »Samostojno Slovenijo«; Zapisnik o razgovoru z Ussar Vernerjem.

41 AS, Zapisnik o zaslišanju Marinc Davorina; Analiza obdelav »Avtonomni I in II«, str. 6–7.

42 AS, »Avtonomni« – ugotovitve; Problem »Svobodna Slovenija«; Komentarji o potrebi Slovenije.

43 AS, A-10-18.

44 AS, Nekatere nove ugotovitve.

45 AS, A-10-19.

»Separatist« objekt stalnega nadzora, o čemer priča podatek, da je bil leta 1964 »pokrit« kar s 13 sodelavci UDV.⁴⁶

Represivni ukrepi proti dijaško-študentskim skupinam so bili opazno milejši, celo v tolikšni meri, da so bili sami zaslišanci »frapirani zaradi prizanesljivega postopka«. Vodilni člani obeh skupin Klančnik, Rotar, Košak in Kostić so bili aretirani in pridržani za tri dni, nato pa izpuščeni in predani sodniku za prekrške, kjer so jo odnesli z opominom, medtem ko je Silvin Košak tudi izgubil štipendijo Kidričevega sklada.⁴⁷ Pravzaprav so varnostni organi svoj namen dosegli že z zaslišanji in opozorili staršem ter običajnimi »vrbovanji«, s čimer so preprečili vsakršno nadaljnjo aktivnost organizacij. UDV je celotno zadevo »razčiščevanja« predala političnim forumom in tako so stekle razprave na okrajnih komitejih ZK in SZDL v Mariboru, občinskih komitejih ZK, mladinske organizacije in osnovnih organizacijah ZK na gimnazijah,⁴⁸ kar je očitno zadostovalo za preprečitev oblikovanja podobnih skupin v naslednjih letih.

Pojavu organiziranih oblik zavzemanja za samostojno Slovenijo na področju Slovenije in zamejstva (ki pa je bilo izrazito propagandno usmerjen na slovenski prostor) za čas začetka 60. let, ko se je sočasno pojavil, vsekakor ne moremo pripisati množične podpore. Kljub temu, da ni prišlo do povezovanja med obravnavanim tržaškim Akcijskim odborom za neodvisno Slovenijo in Slovenskim osvobodilnim gibanjem ter morebitnimi drugimi podporniki, je bila v tem času močno vprašljiva tudi javna podpora radikalnim idejam o samostojni Sloveniji. Bolj kot to lahko vznik idej o samostojni Sloveniji obravnavamo kot izraz nezadovoljstva z naraščajočim centralizmom, za katerega je izgledalo, da se bo v Jugoslaviji spričo ekonomske in politične krize v začetku 60. let še poglobil. V tem času so polemike, ki so bile poprej ostale zaprte za ogradami najvišjih partijskih forumov, prodrle v javnost. Pri najbolj radikalnih privržencih ideje samostojne Slovenije se je tako vzbudilo prepričanje, da se celo že sami slovenski komunisti borijo za večjo stopnjo avtonomije in da lahko ob nadaljnjem razvoju dogodkov računajo na njihovo zaslombo. Velikega pomena za razvoj tez o samostojnosti je bila tudi polemika med Dobrico Čosićem in Dušanom Pirjencem, ki je imela velik odmev v javnosti in je v javni prostor vnesla razburjenje glede nevarnosti jugoslovanska kulturne unifikacije.

Navzočnost idej o samostojni Sloveniji smo v pričujočem prispevku obravnavali ločeno za slovenski prostor (in zamejstvo) od emigracije. Pomembno je izpostaviti, da se je ideja v tem okviru in obdobju razvila pri posameznikih, ki so bili nekdanji aktivisti OF (primer Franc Jeza, čeprav se je povezoval s »stražarsko« emigracijo) oz. pri študentih iz »pozitivnih« družin, torej drugače kot v krogu katoliških izobražencev po drugi svetovni vojni, ki so bili zaznamovani predvsem z antikomunizmom. Nasprotno se je v obravnavanem obdobju dijaško-študentsko gibanje zavzemalo za ohranitev komunizma tudi v okviru samostojne Slovenije, kar jih je ideološko ločevalo od Franca Jeze, ki pa vseeno protikomunizma ni postavljajal pred boj za neodvisnost in je računal tudi na zavezništvo s komunističnimi politiki. Izrazita skupna točka vseh independističnih prizadevanj je torej bil občutek ekonomske zapostavljenosti Slovenije, ki se mu je že pridružil tudi strah pred »jugoslovanstvom« oz. poskusi kulturne unifikacije.

Odziv oblasti oz. varnostnih organov je bil ustrezen teži varnostne grožnje, ki jo je po njihovem predstavljala pojavnost independističnih idej v posameznih krogih. Medtem ko

⁴⁶ AS, A-10-20.

⁴⁷ AS, Analiza obdelav »Avtonomni I in II«, str. 5, 9; Avtonomni I – poročilo o realizaciji.

⁴⁸ AS, Ukrepi političnih forumov.

je šlo pri Slovenskem osvobodilnem gibanju za amaterski poskus angažiranih dijakov in študentov, ki se je omejeval na zasebne debate, so pri ambiciozno zastavljeni propagandni dejavnosti Franca Jeze zaznali večjo možnost prodora idej o samostojni Sloveniji med širšo javnost. Kljub temu da ob začetku svoje aktivnosti ni vzpodbudil velikega zanimanja ali vsaj odziva pristašev, so se analitiki UDV zavedali, da bi lahko njegov angažma naletel na plodna tla ob morebitni ekonomski krizi večjih razsežnosti in razrastu nacionalističnih čustev. Kakšen učinek lahko doseže povezava med kulturnim in ekonomskim nacionalizmom pa smo v Jugoslaviji dejansko videli dobrih 20 let pozneje.⁴⁹

Povzetek

JURE RAMŠAK

„Neodvisna Slovenija do konca leta 1964!“ Kritika položaja Slovenije v Jugoslaviji in zgodnje ideje o samostojnosti

Deset let po sporu z informburojem so se v do tedaj vsaj navidezno enotnem jugoslovanskem političnem establishmentu začela izkazovati nesoglasja glede nadaljnjega notranjega in zunanjepolitičnega razvoja države. Delitev na reformiste in konservativce, ki se je izoblikovala v vrhu Zveze komunistov, se je pretežno prekrivala tudi z delitvijo na federalistično strujo z Edvardom Kardeljem na čelu in na centralistično strujo z Aleksandrom Rankovičem na čelu ter Titom kot vzdrževalcem krhkega ravnotežja. Ob ekonomski krizi leta 1960 in poskusih njenega reševanja se je ta delitev še bolj zaostrila, saj so bili tržno liberalnejši ukrepi bolj po meri razvitih severnih republik, kot pa Srbije in nerazvitih južnih republik. V tem kontekstu se je tudi Josip Broz Tito začel (začasno) bolj nagibati k centralistični struji in poslušal z obnavljanjem načela »demokratskega centralizma« ohraniti enotnost Zveze komunistov in države same.

Vzporedno z zaostritvijo v državnem vrhu se je zaostril tudi odnos med slovenskim republiškim vodstvom (Miha Marinko, Ivan Maček, Boris Kraigher, Stane Kavčič) in centralnimi organi, predvsem kar se tiče ekonomskih vprašanj. Odprto je namreč ostajalo vprašanje obsega in načina podpore nerazvitim območjem, razmerja republike do centralnega gospodarskega plana, razdelitev dobička iz naslova nadpovprečne produktivnosti idr. Ekonomski problematiki so se pridružili tudi spori glede različne koncepcije nacionalnih vprašanj, ki so se javno odražali v polemiki med Dušanom Pirjevcem in Dobrico Čosičem, za katero so v zakulisju na vsaki strani stali tudi politični krogi.

Razgreta polemika, ki se je prvič po vojni tako močno dotaknila tudi javnosti, je v Sloveniji vzpodbudila nasprotovanje centralizmu, ki se je v najbolj radikalni obliki manifestiral v ideji o samostojni državi. Čeprav zasnova independizma izhaja že iz obdobja med obema vojnama in se je nadaljevala v politični emigraciji po vojni, je ravno v začetku 60. let postala aktualna v določenih ožjih krogih v Sloveniji in med Slovenci v Italiji. V tem času lahko tako sledimo pojavu dveh skupin: Akcijskemu odboru za neodvisno Slovenijo v Trstu, ki je usmerilo svojo propagandno aktivnost na teritorij Slovenije in mariborskemu dijaško-študentskemu Slovenskemu osvobodilnemu gibanju. Obema skupinama je bilo skupno prepričanje o ekonomskem izkoriščanju Slovenije in potrebi po neodvisni državi, ki pa so jo slednji želeli obdržati v taboru socialističnih držav in so računali celo na pomoč Sovjetske zveze.

Kljub temu da v obravnavanem obdobju ideja o samostojni Sloveniji ni prodrla v širšo javnost in je Uprava državne varnosti uspela minimalizirati njen vpliv, je vsekakor

49 Cf. Roesler, *Nationalism and Economic Disparities*.

jasno nakazala na izziv, ki ga je predstavljal ekonomski nacionalizem, zlasti v času resne ekonomske krize, za obstoj skupne socialistične jugoslovanske države.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (SI AS 1931), t. e. 1176.
Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 1931, mikrofilmski žepki Službe državne varnosti.

Objavljeni viri

Jeza, Franc, *Nova tlaka slovenskega naroda: Študija o gospodarskem položaju Slovencev v Jugoslaviji*. Trst: samozaložba, 1959.

Monografije

Gabrič, Aleš, *Socialistična kulturna revolucija: Slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
Perović, Latinka, *Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Čosića i Dušana Pirjevca 1961/1962. godine*. [Http://www.cpi.hr/download/links/hr/7316.pdf](http://www.cpi.hr/download/links/hr/7316.pdf)
Prinčič, Jože, *V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1999.
Pirjevec, Jože, *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
Rusinow, Dennison, *The Yugoslav experiment 1948–1974*. London: C. Hurst & Company, 1977.

Razprave

Čepič, Zdenko, Jugoslovanske reforme v šestdesetih letih. *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana, 2010, str. 41–66.
Godeša, Bojan, Ehrlich in zasnova slovenske države. *Ehrlichov simpozij v Rimu*. Celje, 2002, str. 279–308.
Lazarević, Žarko, Prepletenost gospodarstva in nacionalizma v jugoslovanski državi. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 45, 2005, str. 31–42.
Nared, Janez, Slovenska poveljna politična emigracija in razvoj ideje o neodvisnosti Slovenije. *Dve domovini*, 13, 2001, str. 133–163.
Novak, Bogdan, Geneza slovenske državne ideje med emigracijo. *Slovenci in država, Zbornik z znanstvenega posveta na SAZU*. Ljubljana, 1995, str. 295–305.
Prinčič, Jože, Dileme ekonomske politike na začetku 60. let. *Slovenska novejša zgodovina II*. Ljubljana, 2005, str. 1015–1024.
Prinčič, Jože, Mala reforma in slovenska politika (1960–1961). *Prispevki za novejšo zgodovino* 38, 1998, str. 161–169.
Repe, Božo, Slovenija od medvojne federalne enote preko poveljne jugoslovanske republike do samostojne države. *Od sanj do resničnosti: Razvoj slovenske državnosti*. Ljubljana, 2001, str. 121–207.
Repe, Božo, Utrinki iz bližnjega leta 1962 (2). *Teorija in praksa* 27, 1990, str. 224–231.
Repe, Božo, Utrinki iz bližnjega leta 1962 (1). *Teorija in praksa* 26, 1989, str. 1498–1511.

- Režek, Mateja, Program ZKJ. *Slovenska novejša zgodovina II*. Ljubljana, 2005, str. 990–993.
- Režek, Mateja, Razpoke v partijskem monolitu. *Slovenska novejša zgodovina II*. Ljubljana, 2005, str. 986–990.
- Roesler, Jörg, Nationalism and Economic Disparities Lessons from the Dissolution of Yugoslavia and Czechoslovakia and the Secession of the Baltic States. *Debate: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 18, 2010, str. 341–354.

HRVATSKA I SLOVENIJA U SFRJ: SLIČNOSTI I RAZLIKE

Autor naglašava nekoliko sličnosti i razlika između položaja Hrvatske i Slovenije u SFRJ koje su utjecale na odnose tih republika sa saveznom tijelima, kao i na odnose s najvećom republikom Srbijom te Srbima, a koji su se često postavljali kao zaštitnici zajedničke države i jače uloge centralnih tijela. Prijedlozi kako riješiti temeljna pitanja uređenja Jugoslavije, napose odnos republika prema saveznom tijelima i uloge nacije, razlikovali su se često i u ovisnosti o nacionalnoj i republičkoj pripadnosti te dovodili do brojnih kriza u međusobnim odnosima. Hrvatska i Slovenija su činile blok razvijenih republika suprotstavljenih centralizmu i unitarizmu.

Ključne riječi: Jugoslavija, Hrvatska, Slovenija, Komunistička partija Jugoslavije

Hrvatska i Slovenija u Jugoslaviji

Jugoslavija je trebala zadovoljiti težnje za većom nacionalnom sigurnosti, gospodarskim napretkom i za kulturnom povezanosti nacija koje su se u tu državu ujedinile 1918. godine. U Hrvata su uskoro prevladavale ideje što samostalnije hrvatske autonomije u sklopu Jugoslavije ili, pak, neovisne hrvatske države. Posebnost Hrvatske u odnosu na Sloveniju proizlazila je iz činjenice da su granični dijelovi Hrvatske prema Bosni i Hercegovini i Srbiji bili znatnim dijelom naseljeni srpskim stanovništvom. Također je postojao pritisak unitarista prema posebnosti hrvatskog jezika. Jezično odvojeni od hrvatsko-srpskog prostora i nacionalno homogeni Slovenci nisu imali razlog za strah od teritorijalnih pretenzija od ostalih južnoslavenskih naroda, kao ni od gubitka posebnosti svoga jezika. Zapravo, temeljne razlike između Hrvatske i Slovenije leže u geografskom položaju, nacionalnoj strukturi stanovništva, jeziku, kulturi, povijesnom razvoju i gospodarskoj razvijenosti.

Drugi svjetski rat i njegove posljedice

Ustaše su iskoristili njemačka i talijanska imperijalistička osvajanja i proglasili Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), koji su mnogi Hrvati doživjeli kao državni okvir za rješenje nacionalnoga pitanja. Na temelju načela kolektivne krivice Srbi, koje su smatrali glavnim neprijateljem hrvatske države, Romi i Židovi bili su izloženi masovnim progonima i uništenju. Za razliku od Hrvata, koji su dobili svoju državu, Slovenija je razbijanjem Jugoslavije nestala s karata njenih osvajača, a Slovenci su se suočili s mogućnošću da nestanu kao narod.

U Hrvatskoj su represija prema manjinama, drastične mjere protiv nepoštivanja države, nacionalna ugroženost Hrvata na područjima pod talijanskom državom, kao i protivljenje Srba hrvatskoj državi i težnja za obnovom Jugoslavije, bili razlozi nezadovoljstva na temelju kojeg su komunisti okupljali stanovništvo u borbi za obnovu Jugoslavije kao federacije republika, za nacionalnu ravnopravnost i socijalnu pravdu, skrivajući revolucionarne namjere. Za razvoj partizanskog pokreta posebno je bitna nacionalna ugroženost.

* dr. sc., znanstveni savjetnik, Hrvatski institut za p

Opatička ulica 10, 10000 Zagreb, zdenko@radelic.com

Krajem 1941. Srbi su činili 85 % pripadnika partizanskog pokreta u Hrvatskoj, da bi na kraju rata Hrvata bilo 61 %, a Srba 28 %. Pri tome je važno naglasiti da su Srbi činili 14,5 % stanovništva 1948. Za razliku od Hrvatske, nacionalna struktura slovenskih partizana bila je gotovo monolitna. Dok je nacionalna ugroženost najvažniji motivacijski čimbenik za cijelu Sloveniju, u Hrvatskoj je imala jak mobilizacijski učinak najviše među Srbima, a među Hrvatima uglavnom na područjima koja su Talijani anektirali ili u dijelovima NDH koji su bili pod okupacijom talijanske vojske. Osim toga, za razliku od Hrvatske, u Sloveniji nije bilo mnogo protivnika obnove Jugoslavije, ali, istodobno, ni veliki broj onih koji su se borili za Kraljevinu Jugoslaviju, kao što je to bio slučaj među hrvatskim i bosansko-hercegovačkim Srbima. Po ne baš preciznim podacima 1945. godine NDH, dakle otprilike Hrvatska i Bosna i Hercegovina, imala je oko 170.000 vojnika, a Narodnooslobodilačka vojska (NOV) Hrvatske od 150.000 do 200.000. U Sloveniji je NOV na kraju rata imala oko 30.000 vojnika, dok je Slovensko domobranstvo, kao najjači izraz protupartizanskih snaga, imalo oko 11.000 vojnika.¹ Tim podacima trebalo bi dodati i one koji su bili mobilizirani ranije i još 1945. ostali u njemačkoj, talijanskoj i mađarskoj vojsci.

Što se tiče poslijeratnih smaknuća pripadnika protupartizanskih vojski, prema procjenama broj ubijenih na hrvatskoj proturevolucionarnoj strani bio je puno veći: Slovenaca je pobijeno oko 10.000, a Hrvata oko 50.000, iako taj broj uključuje i one iz Bosne i Hercegovine i muslimane. Jasno je da je veći broj stradalih poražene vojske na hrvatskoj strani pokazatelj ne samo revolucionarne odlučnosti KPJ, nego i njen odnos prema separatizmu.²

Gerilske i protudržavne djelatnosti u Hrvatskoj bile su nakon rata razgranatije nego u Sloveniji. U Hrvatskoj je bilo oko 200 skupina, a u Sloveniji 35. No, dok su slovenske antikomunističke križarske skupine razmišljale o obnovi Kraljevine Jugoslavije, hrvatskim protukomunističkim skupinama, uz rijetke iznimke, nijedna Jugoslavija nije padala na pamet.³

Komunističkoj partiji Jugoslavije (KPJ) je u osvajanju vlasti u Hrvatskoj, barem dugoročno, glavna prepreka bila Hrvatska seljačka stranka (HSS). Pristaše HSS su bili potencijal za omasovljenje partizana, ali i prepreka uspostavi diktature KPJ. Zbog toga je KPJ pokrenuo dvostruki proces: privlačenje haesesovaca u partizane, ali i istodobno razbijanje HSS-a. Dolomitska izjava u Sloveniji u proljeće 1943. i nametanje diktature KPJ u Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP) može se usporediti sa sudbinom Božidara Magovca i Augustina Košutića, predstavnika HSS-a. Magovac je nastojao, iako mimo želje vodstva stranke, izboriti se za ravnopravne odnose HSS-a i KPJ. Zato je smijenjen sa svih dužnosti u NOP-u i osuđen na zatvor. No, umjesto njega, njegovi su prokomunistički suradnici odigrali ulogu podređenog partnera, a zapravo seljačke sekcije KPJ. Ta nova Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), dijelom popunjena komunistima i pod njihovim vodstvom, trebala je biti zamjena za HSS i potvrda da postoji višestranačje. Međutim, HRSS nije zastupao posebne stranačke interese, a kamoli suprotstavljao se KPJ. Djelovao je unutar Narodne fronte (NF) i bio angažiran u izborima za jugoslavensku Skupštinu i za hrvatski Sabor. Od drugih utjecajnijih stranaka, Samostalna demokratska stranka, koja je većinom djelovala među hrvatskim Srbima, se rasula, a mnogi članovi, prema svemu sudeći, postali su članovi KPJ.

Slovenske građanske stranke koje su za razliku od komunista nastojale svojom pasiv-

1 *Enciklopedija Slovenije*, str. 324; Guštin, *Slovenska partizanska vojska*, str. 98; *Slovenska novejša zgodovina*, str. 837; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 34.

2 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 836–839; Žerjavič, *Opsesije i megalomanije*, str. 77.

3 Čoh, *Za svobodu, kralja in domovino*; Radelić, *Križari – gerila u Hrvatskoj*.

nošću pridonijeti smirivanju prilika i ne provocirati okupatora, nisu nakon 1945. obnovile svoje djelovanje. Uloga slovenskih kršćanskih socijalista i Sokola, koji su ostali do kraja uz KPJ, napose Edvarda Kocbeka, mogla bi se usporediti s Magovcem i HRSS. I Magovac i Kocbek bili su utjecajni partizani koji su proizašli iz građanskih stranaka, a koji nisu pristupili KPJ i koji nisu djelovali po njegovim direktivama. No, razlika je u tome da je Magovac, koji je nije htio da se HSS utopi u Narodnoj fronti pod vodstvom KPJ, osuđen na šest godina zatvora.

Za razliku od Hrvata, Slovenci nisu imali predstavnika u vladi Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) koji bi zauzimao visoku političku dužnost u predratnim vremenima, kao što je to bio slučaj sa Ivanom Šubašićem i Jurajem Šutejem, pripadnicima HSS-a koji su bili članovi vlade DFJ. Nakon ostavki i nakon što je KPJ na izborima 1945. potvrdila svoju vlast, od saveznika su se pretvorili u neprijatelje. Isto tako, u Sloveniji nije bilo opozicijskih novina poput Narodnog glasa. U Hrvatskoj su visoki dužnosnici HSS-a bili žrtve progona poput Augustina Košutića, potpredsjednika HSS-a, koji je bio u pritvoru od listopada 1944. do rujna 1946., Bariše Smoljana i Tome Jančikovića.

Još jedna razlika koja govori u prilog tezi da je u Sloveniji politički život neposredno nakon rata bio monolitniji od onoga u Hrvatskoj: Andrija Hebrang bio je najutjecajniji hrvatski komunist, a razišao se s Titom. Možda su uzrok Hebrangovog pada bili umjereniji politički stavovi i zalaganje za poštivanje posebnih hrvatskih prilika (tiskovna agencija, zamjena kune, radnički povjerenici, petogodišnji plan). Nakon što je povremeno naglašavao nužnost umjerenijeg puta i neke hrvatske posebnosti, na kraju je stradao zbog apsurdnih optužbi da je bio ustaški suradnik. U vodstvu slovenskih komunista nije bilo takvog slučaja.

Sporovi oko nacionalnog pitanja

Komunistička Jugoslavija je po Ustavu bila federacija, ali na početku je bila centralistička država. Pravo na samoopredjeljenje, uključujući pravo na odcjepljenje i suverenost, pretvorene su u fraze. Partijska načela demokratskog centralizma negirala su državna načela federalizma, a republike svedene na izvršne organe centralne vlasti, odnosno komunističkog vodstva.⁴

Pobjeda partizanskog pokreta 1945. ostvarena je prije svega na temelju rješavanja nacionalnog pitanja i federalističkih ideja, iako je federalizam, barem u početku, bio samo formalni okvir koji je trebao zadovoljiti težnje naroda koji su imali jaku nacionalnu samosvijest. Međutim, jugoslavenstvo, koje je usklađeno ne samo s općim internacionalnim idejama, nego i s ideologijom klasne solidarnosti, bilo je prihvatljivije usmjerenje od svakog nacionalnog ekskluzivizma. Štoviše, potiskivanje iskazivanja nacionalne pripadnosti bilo je učinkovitije nego u Kraljevini Jugoslaviji.⁵

Vlast je nastojala spriječiti svako jače isticanje nacionalnih posebnosti u nastojanju da se učvrsti zajednička država. Marginalizirala je ili progonila one koji su inzistirali na iskazivanju nacionalnih posebnosti, napose onih s tradicionalnim i vjerskim obilježjima. Zapravo se i u komunističkoj Jugoslaviji nastavio sraz između unitarističkih i nacionalno-federalističkih snaga, koje su se iskristalizirale kao dva radikalno suprotstavljena pola. Primjerice, politika jezičnog jedinstva obuhvatila je Crnogorce, Hrvate, Muslimane i Srbe, dok su Makedonci i Slovenci, narodi izvan hrvatsko-srpskog jezičnog kruga, ostali izvan tih pokušaja. Međutim, u jezičnoj politici logikom većine i zemljopisnog središta savezne administracije, nametao se srpski jezični standard kao kraljeznica zajedniš-

4 Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 226; Vodušek-Starič, *Prevzem oblasti 1944-1946*, str. 200.

5 Đilas, *Osporena zemlja*, str. 230, 236; Tuđman, *Usudbene povjestice*, str. 204.

tva naroda sličnih jezika. Takva su nastojanja mnogi Hrvati, koji su jezik držali bitnom odrednicom nacionalne individualnosti, doživljavali kao ugrožavanje svoga nacionalnog identiteta.⁶ Može se reći da je hrvatskosrpski ili srpskohrvatski jezik bio dogma jedinstva. Nepoželjno je bilo govoriti o posebnom hrvatskom ili srpskom jeziku. Međutim, i Slovenci su izražavali nezadovoljstvo zbog potpunog zanemarivanja slovenskog jezika u federalnim institucijama i masovnim medijima. Na saveznoj razini i u komunikaciji s ostalim republikama upotrebljavali su «kranjsku varijantu srbohrvaščine» što ih je stavljalo u neravnopravan položaj u međusobnoj komunikaciji. Poznat je brzozav iz 1946. s kojim je iz savezne vlade upućen slovenskoj vladi upozorenje da depeše ne šalje na slovenskom jeziku.⁷ Dakle, slovenski jezik je bio isključen iz upotrebe na saveznoj razini, ali nije bio ugrožen kao poseban jezik, kao što je to bio, prema ocjeni mnogih hrvatskih jezikoslovaca, hrvatski.

Prve javne kritike ideje o jugoslavenskoj naciji javile su se u Sloveniji početkom 1950-ih, u vrijeme kad su se na nov način obnovile stare ideje o jugoslavenskomu narodu, koje su se čak i Josipu Brozu Titu učinile kao dobro rješenje za budućnost Jugoslavije.⁸ Slovenci su najglasnije protestirali protiv tendencija unitarizacije, ali ne samo u pitanju kulture i jezika, nego i u gospodarstvu. Hrvatsko komunističko vodstvo u fazi gorljivog obračuna s «reakcijom», nije ni pomišljalo da bi otvorilo pitanje međunacionalnih odnosa, napose oko pitanje specifičnosti hrvatskog jezika, jer bi to, pretpostavljam, bilo osuđeno kao hrvatski nacionalizam i ustaštvo.

Kao što je već rečeno, povremene „izlete u jugoslavenstvo“ dopuštao si je i sam Tito. Tako je 1952. izjavio inozemnim novinarima da bi volio doživjeti dan kada će «naših pet naroda» postati jedna jugoslavenska nacija.⁹ Za sarajevsko Oslobođenje rekao je da se nada da će nacije nestati.¹⁰ Očito je u tom razdoblju vodstvo oko Tita računalo na dugi proces stapanja nacija. Međutim, Tito će nešto kasnije nedvosmisleno istupiti protiv stvaranja jugoslavenske nacije, unatoč tome što je 1953. uvedena odrednica «Jugoslaven neopredijeljen», a 1961. «Jugoslaven».

Javnu polemiku sličnu onoj između Drage Šege i Zorana Mišića 1956. te između Dušana Pirjevca i Dobrice Ćosića u časopisu Naša sodobnost 1961., između Hrvata i Srba, koji su se često postavljali kao zaštitnici Jugoslavije kao cjeline, o nacionalnom pitanju u to vrijeme nije moguće ni zamisliti.¹¹ Kao jednu od rijetkih reakcija od strane Hrvata zbog straha od ugrožavanja prava republika, može se spomenuti zastupnik Dušan Diminić koji je u prosincu 1952. u Saveznoj skupštini pitao Kardelja zašto se ukida samostalnost Vijeća naroda. Rijedak primjer nezadovoljstva s ulogom republika izrazio i zagrebački profesor Dan Đanković, koji je u raspravi o ustavnim promjenama 1955. ustvrdio da su republike nemoćne jer nemaju prava do «samoorganizacije».¹²

Referat Petra Stambolića na sjednici ideološke komisije Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) u svibnju 1956. dobro ilustrira razliku u odnosu prema nacionalnim pitanjima onih koji su pripadali hrvatsko-srpskom jezičnom prostoru i onih koji nisu. Naime, kritizirajući zatvaranje kulturnih radnika u nacionalne granice pokazao je razumijevanje za poseban položaj Slovenije i Makedonije. Zato je spomenuo tri jezična područja, a Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska i Srbija predstavljali su jedno

6 Bosna i Hercegovina, *Hrvatska enciklopedija*, str. 261.

7 Gabrič, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji*, str. 411.

8 Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 305.

9 Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 353.

10 Režek, *„Jugoslavenstvo“ i mednacionalni odnosi*, str. 135.

11 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 987.

12 Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 84.

jezično područje.¹³ Unifikacijskim težnjama stvaranja jedinstvene jugoslavenske kulture, koja, to treba reći, još uvijek nije negirala nacionalne posebnosti, u to vrijeme najjače su se odupirali Slovenci.¹⁴

Iako je otpor unitarizmu bio jak i u Hrvatskoj, 1950-ih nitko nije tako žestoko reagirao kao što je to učinio Kardelj s novim izdanjem Razvoja slovenskega narodnega vprašanja 1957. Za Kardelja nije bilo dileme: jedini temelj jugoslavenske zajednice može biti socijalizam, ali ne i jugoslavenska nacija.

Slovenci su unitaristička usmjerenja lakše odbacivali i s manjom opasnosti da budu osuđivani zbog provincijalizma, nacionalizma i šovinizma, kao što je to bio slučaj kod Hrvata koji su se, kao što će skora budućnost pokazati, bojali da će se utopiti jezičnom jedinstvu, a onda i u jugoslavenskoj naciji.

Dok me buduća istraživanja ne demantiraju, mogu tvrditi da se sve do Hrvatskog proljeća, tj. do 1960-ih, nacionalna tematika nije spominjala na sjednicama Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH). Dakako, ta se tvrdnja ne odnosi na osude slučajeva srpskog osvećivanja nad Hrvatima zbog politike NDH 1945., slučaja A. Hebranga 1948. i obračuna sa trojkom Rade Žigić, Duško Brkić i Stanko Opačić Čanica, koji su 1950., između ostalog, bili prozvani i zbog «srbovanja».

Na Sedmom kongresu SKJ-a u travnju 1958. u Ljubljani su došle do izražaja dvije tendencije. Predsjednik slovenske vlade Boris Kraigher je, kao prvi političar na tako visokom položaju, a u skladu s Kardeljevim tezama, nastupio protiv tendencija stvaranja jedinstvene jugoslavenske nacije.¹⁵ Vjerojatno je imao na umu reakcije slovenskih kulturnih radnika protiv prijedloga o organizacijskim oblicima kulturne politike pod vodstvom jugoslavenskih centralnih tijela na području izdavaštva, kazališta, filma, znanosti, školstva i amaterskih kulturnih društava, kao i protiv izjava Zorana Mišića, Oskara Daviča i Dobrice Ćosića, koje su dovodile u pitanje republičku autonomiju na polju kulture.¹⁶ Međutim, delegati iz Bosne i Hercegovine, predložili su, iako ne i jasno formulirali, ukidanje republika i stapanje nacija u Jugoslaviji kao zajednici komuna. Vjerojatno nije slučajno da su se tim prijedlozima suprotstavili samo slovenski i makedonski delegati.¹⁷ Na kraju je prihvaćen Program SKJ u kojemu je odbačena ideja o jugoslavenskoj naciji. Unitarizam je bio prokazan kao izraz birokratskog centralizma.

Na visokoj političkoj razini Izvršni komitet Centralnog komiteta Saveza komunista Slovenije (SKS) već je 1962. otvorio pitanja vezana za nacionalnu problematiku, a spomenuti su prigovori da se Slovenija gospodarski iskorištava, kao i podcjenjivanje slovenskoga partizanskog pokreta, malobrojnost Slovenaca u diplomaciji i zapostavljanju slovenskega jezika na saveznoj razini.¹⁸ Prema svemu sudeći u Hrvatskoj su se prve reakcije pojavile tek s ocjenama prošlosti, napose u polemikama o krivnji za slom Kraljevine Jugoslavije, logor u Jasenovcu i zbog podcjenjivanja nekih srbijanskih povjesničara doprinosa hrvatskih partizana. Jedna od manifestacija unitarizacije bilo je izdanje Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije 1963. u kojoj nije sudjelovao nitko iz Hrvatske, a tiskana je na svim jezicima, osim na hrvatskom. Kada je Franjo Tuđman, ravnatelj Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH) predložio da se tiska i na hrvatskom jeziku, neki članovi CK SKH rekli su mu da takav prijedlog ne bi bilo zgodno postavljati. Unatoč tome, pod vodstvom svog ravnatelja mnogi suradnici IHRPH-a kritizirali su Pre-

13 Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 318.

14 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 986–990.

15 Gabrič, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji*, str. 423; Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 326.

16 Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 318–328.

17 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 991.

18 *Isto*, str. 994.

gled. Ubrzo, i to 1967., Tuđman je zbog nacionalizma morao napustiti mjesto ravnatelja Instituta. Zanimljivo je da su Slovenci svoje izdanje Pregleda popravili, i to uz odobrenje beogradskog izdavača.¹⁹

No, što se tiče visokih političkih tijela, čini se da su tek na proširenoj sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ, u ožujku 1962., predstavnici Hrvatske i Slovenije, i to predsjednici vlada Jakov Blažević i Boris Kraigher nastupili sa jednakim tezama u obrani prava republika, preciznije u obrani decentralizacije koju su kritizirali uglavnom srpski političari. Međutim, CK SKJ je iste godine kritizirao CK SKS s tvrdnjom da su njegovi zaključci drugačiji od zaključaka CK SKJ.²⁰

U vezi jezične problematike treba istaknuti još neke razlike. Slovenski intelektualci su zbog tiskanja službenih dokumenata i prikazivanja filmova sa srpskim ili hrvatskim podnaslovima, napose s televizijskim informacijskim programom te nastupima slovenskih političara na srpskom jeziku u saveznim tijelima, protestirali u dnevnim novinama u veljači 1967.²¹ Podržao ih je i Kardelj. Slična hrvatska Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika iz iste 1967. godine, naišla je na potpuno drugačiji odaziv i potakla zaoštavanje hrvatsko-srpskih odnosa. Bila je suprotstavljena novosadskom dogovoru iz 1954. koji je od hrvatskih jezikoslovaca ocijenjen kao jedan od vidova unitarizacije.

Vjerojatno je smjena Aleksandra Rankovića 1966. izraz opredjeljenja J. Broza Tita za reformu. Među reformističkim snagama javljala se stara suprotnost kako riješiti nacionalne napetosti, poznata iz Kraljevine Jugoslavije. Kao da se povijest ponovila. Dok su u Hrvatskoj i Sloveniji naglašavali presudnu važnost nacionalnog pitanja i autonomiju, u Srbiji su rješenje vidjeli isključivo u demokratizaciji cijeloga jugoslavenskog društva. Inzistirali su na tome da treba demokratizirati cijelo društvo, pa će taj proces riješiti i gospodarska i nacionalna pitanja. No, Hrvati, koji su se oslobodili straha da će otvaranje nacionalnog pitanja rezultirati osudom za šovinizam, što je značilo za ustaštvo, i Slovenci rješenje su vidjeli prije svega u većoj autonomiji.²²

«Cestna afera» 1969. i akcija 25 zastupnika 1971. bile su izraz različitih gospodarskih interesa i demokratskih inicijativa, a iako su išle kroz tijela vlasti, odnosno skupštine, naišle su na osudu da je to napad na sustav i put u višestranačje.²³ Za razliku od toga, u Hrvatskoj su slični zahtjevi s radikalnijim nacionalnim pristupom, imali jak odaziv u brojnim časopisima i na masovnim zborovima te u organizacijama Matice hrvatske. Opet se pokazalo, da je odnos Hrvati – Srbi, Hrvatska – Srbija, Zagreb – Beograd bio nemjerljivo osjetljiviji, nego odnosi Slovenije prema Srbiji i centralnim vlastima.

Godine 1972. završilo se s krahom komunističkih liberala. Problem smjena nije u sadržaju reformi, koji je upravo vrh SKJ poticao, nego u tome što bi daljnjom reformom bio doveden u pitanje monopol Tita i SKJ, a na kraju i Jugoslavija, napose ako bi granice reforme nametale snage izvan SK. To je bio glavni razlog rušenja republičkih vodstava. Smjene u Hrvatskoj bile su najradikalnije, drugdje u Jugoslaviji, pa ni „ Sloveniji nema-ju policijske i sudske oblike. Međutim, Tito nastavlja s dosljednijom federalizacijom, ali sad isključivo u «svojoj režiji» i suradnji sa starim kadrovima, napose Edvardom Kardeljem i Vladimirom Bakarićem.

Decentralizacija države, veća uloga nacija i republika potvrđeni su ustavom iz 1974. Uvedeno je pravilo pariteta, konsenzusa i veta republičkih predstavnika te kolektivnog

19 Tuđman, *Usudbene povjestice*, str. 571.

20 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 1040.

21 Isto, str. 1053.

22 Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, str. 291.

23 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 1059, 1071.

vodstva i rotacije na svim razinama. S obzirom da je suverenitet republika bio jači od saveznog suvereniteta, Jugoslavija je postala država s konfederalnim elementima. Čvrste centralističke institucije bile su Jugoslavenska narodna armija (JNA) i Tito, koji je i dalje mogao pokretati ili zaustavljati sve važne promjene.

Oko reformi i daljnje liberalizacije te sukoba oko autonomije i centralizacije, oblikovale su se frakcije. U Srbiji je prevladavalo mišljenje da su ustavne promjene uzrok slabljenja Jugoslavije, dok su Hrvatska i Slovenija doživjeli Ustav kao pokušaj rješavanja teške krize. Sve više je nestajala podjela na komuniste i nekomuniste, a učvrstila se podjela na nacije. Strah od srpskih težnji jačao je domoljubne snage u Sloveniji i Hrvatskoj. Svrstavanje iza nacionalnih komunističkih partija, motivirano je sličnim razlozima kao i težnja za osnivanjem novih stranaka, a to je u Hrvatskoj i Sloveniji prije svega borba za što veće osamostaljenje, a u Srbiji za što veću centralizaciju ili, pak, za okupljanje Srba bez obzira na republičke i pokrajinske granice.

Sredinom 80-ih u javnosti su se počeli pojavljivati politički programi mimo SKJ, barem mimo njegovih formalnih tijela. Tako se u Srbiji 1986. pojavio Memorandum Srpske akademije nauke i umetnosti, a u Sloveniji je skupina oporbenjaka oko Nove revije objavila 1987. slovenski nacionalni program. Oba programa su se manje bavila komunizmom, a mnogo više Jugoslavijom. Osim teza o jugoslavenskoj ekonomiji i političkom sustavu, Memorandum sadrži ocjene o lošem položaju Srba u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Srpski intelektualci su korijen problema vidjeli u prvenstvu nacionalnog nad klasnim. Konstatirano je da je Srbija nakon rata trpjela gospodarsku i političku diskriminaciju. Optuživali su «antisrpsku koaliciju» predvođenu hrvatskim i slovenskim komunistima da su razbili srpsku naciju prema republičkim granicama. No, autori Memoranduma puno veći problem vidi u Hrvatskoj, nego u Sloveniji. Naime, uvjereni su da Srbi u Hrvatskoj nakon vremena NDH nikad nisu bili toliko ugroženi.²⁴

Srpski vrh je zahtijevao da se konfederalni elementi izbace iz ustava i da se autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodina vrate pod okrilje Srbije. Naišli su na otpor tzv. „ustavobranitelja“, koji su bili posebno jaki u Sloveniji i Hrvatskoj. Konfederalno uređenje, koje su predložile Hrvatska i Slovenija, Srbi su odbacili tvrdeći da je konfederacija ili nezavisnost republika moguća samo ako se promijene unutarnje granice jer Srbi ne žele živjeti izvan jugoslavenske ili srpske države.

Slovenski komunisti su dopustili široki javni prostor medijima, dok su hrvatski komunisti, došavši na položaje nakon obračuna s Hrvatskim proljećem, strahovali od posljedica javne rasprave o nacionalnim i republičkim odnosima. Uzroci razlika bili su isti kao u prošlom razdoblju jer je strah zbog hrvatsko – srpskog sukoba nadilazio sve što je bilo moguće zamisliti da se može desiti u sukobu Slovenije i saveznog centra te Srbije. Zato je Slovenija opet predvodila, ali ovaj put uz učešće javnosti, što je dovelo do otvorenog sukoba Slovenije i Srbije, kojoj je uz bok bila JNA. Slovenija je u hrvatskoj javnosti imala visoko potporu, a prvi puta u povijesti u Hrvatskoj je slovenski tisak imao vrlo veliki broj čitatelja, napose Mladina.

Odgovori na pitanje kako to da je jugoslavenski totalitarizam, podnošljiviji od drugih komunističkih sustava, doživio krvavi raspad, su vrlo različiti. Međutim, nedvojbeno je golema uloga tako očite činjenice kao što je nacionalna izmiješanost Hrvata i Srba na rubnim područjima Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Kratkotrajni slovenski rat za neovisnost, nije imao tako dramatične oblike kao u Hrvatskoj, a još manje kao u Bosni i Hercegovini, gdje su se sve tri nacije našle u sukobu, a slovenski brzi «bijeg s Balkana» dokazuje da je jugoslavenski problem bio najprije problem Hrvata i Srba. Sučelile su se dvije nacionalne ideologije koje su predvodile stranke koje su na vlast došle demokrat-

24 Brandt i drugi, *Izvori velikosrpske agresije*, str. 293.

skim putem i koje su izražavale volju većine u borbi za različite državne koncepcije, a u Hrvatskoj dijelom i za isti teritorij. Osamostaljenje Hrvatske i Slovenije započele su republičke komunističke stranke, jer su se postupno odrekle komunizma i jugoslavenstva, a dovršili su ih nacionalni pokreti uobličeni u brojnim strankama.

Sporovi oko gospodarskih pitanja

Može se reći da su Hrvatska i Slovenija već 1950-ih činile blok razvijenih republika. Zagovarale su veću decentralizaciju nasuprot nerazvijenim republikama i Srbiji, gdje je bilo puno zagovornika jače uloge centra. No, siromašnije republike su podupirale centralizam na gospodarskom području zbog potrebe za saveznom pomoći, ali su u otporu hegemonizmu često bile saveznice razvijenih republika.

Teza o gospodarskom iskorištavanju ili lošijem položaju bila je raširena u Sloveniji i Hrvatskoj. Među Hrvatima ju je najvjerojatnije prvi spomenuo 5. travnja 1945. Hebrang u raspravi na Predsjedništvu Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja (AVNOJ) o zamjeni okupacijskih novčanica. Na idućoj sjednici se povukao, iako je prihvaćen još nepovoljniji omjer zamjene za Hrvatsku.²⁵ U Sloveniji je o slovenskom gospodarskom nacionalizmu kritički progovorio Kardelj na plenumu CK SKS u srpnju 1953.²⁶

Nakon što četvoro slovenskih zastupnika u Saveznoj skupštini 1961. nisu podržali plan za 1962., pod obrazloženjem da ne uključuje reformske ideje, Ranković ih je označio kao šoviniste. Teško je zamisliti riječi nekog vodećeg hrvatskog komunista, kakve su bile Kardeljeve na plenumu CK SKS 20. julija 1953., a koje ne bi rezultirale velikim smjenama:

«(...) v Beogradu ne izide uredba, v Beogradu ni izrečena beseda, ni podvzet ukrep, ki ne bi v Sloveniji naletel na splošno i brezprincipijelno kritiko na nacionalistični osnovi».²⁷

Zanimljivo je da se nacionalno pitanje u javnosti kao predmet spora prvi put javilo početkom 1958. za vrijeme štrajka rudara u Trbovlju. Štrajk je dijelom potaknut i uvjerenjem da je Slovenija u neravnopravnom odnosu prema ostalim republikama.²⁸ Takve tvrdnje su se u Hrvatskoj, prema sadašnjim saznanjima, u javnosti pojavile tek 1960-ih.

Odgovor na pitanje koje su republike gospodarski iskorištavale one druge, tj. koje su barem djelomično živjele na račun drugih, nikada neće naći zadovoljavajući odgovor. Bakarić je to ovako formulirao 9. svibnja 1964:

«(...) Srbi, koji kažu Hrvatima i Slovencima: „Vi imate visoku akumulaciju jer jedete našu jeftinu hranu pa ste mogli više akumulirati, zbog čega smo mi oštećeni, i tu odštetu treba na neki način platiti većim udjelom u investicijama!“ – ili Hrvati i Slovenci, koji Srbima uzvraćaju: „Mi radimo, a rezultati našeg rada idu k vama u vidu investicija, koje vi neracionalno ulažete!“ (...) Istine ima i u jednom i u drugom. (...) kad bih išao na to tko je koga prevario, doista je to teško reći.»²⁹

Gledano prema republikama, na reformi 1960-ih najviše su inzistirale Hrvatska i Slovenija. Iako je reforma najviše pogodila nerazvijene republike, jer su ovisile o federaciji i njezinoj distributivnoj funkciji, one se nisu uvijek svrstavale uz Srbiju, gdje su zalaganja za centralizam bila najveća.³⁰ Inzistiranje na ekonomskim reformama u korist republika, neki u Srbiji doživljavali su kao izraz politike razbijanja Jugoslavije, a, otpor takvim prijedlozima, primjerice, u Hrvatskoj se doživljavao i kao velikosrpstvo.

²⁵ *Zakonodavni rad Predsedništva*, str. 106, 313; Maticka, *Zakonski propisi*, str. 128.

²⁶ *Slovenska novejša zgodovina*, str. 873.

²⁷ Isto, str. 991, 1039.

²⁸ *Od sanj do resničnosti*, str. 134.

²⁹ Hudelist, *Tuđman: biografija*, str. 341.

³⁰ Pešić, *Rat za nacionalne države*, str. 31, 32; Lydall, *Yugoslav Socialism*, str. 78.

Svaka od šest jugoslavenskih republika i dvije pokrajine povremeno je isticala da je iskorištavana, a najčešće su podjele na dva bloka: razvijene i nerazvijene. Različiti stavovi, očito, proizlaze iz primjene različitih metodologija. Međutim, pitanje iskorištavanja ili nejednakosti između republika jest važno, ali da nije bitno pitanje. Razlog kriza u Jugoslaviji i konačnog raspada bio je u želji za ostvarivanjem državnosti, a gospodarski razlozi su tek neki od elemenata koji su se koristili u polemikama.³¹

Neki brojčani pokazatelji

Pogledajmo nekoliko podataka koji mogu ilustrirati sličnosti i razlike između dva naroda i republike u cjelokupnom razdoblju SFRJ.

Nacionalni dohodak govori o razlikama između Hrvatske i Slovenije, ali i njihovom nadprosječnom položaju u Jugoslaviji. Prema nekim ekonomistima osobna potrošnja u Hrvatskoj i Sloveniji 1959. bila je manja od njihova nacionalnog dohotka, dakle više su proizvele nego što su trošile, a u drugim republikama bilo je obratno, više su potrošile, nego što su proizvele.³²

Tablica 1. Nacionalni dohodak i osobna potrošnja u Jugoslaviji 1959. (u %)³³

Republika	Nacionalni dohodak	Osobna potrošnja	Razlika
BiH	74,0	74,4	0,4
Crna Gora	53,7	78,1	21,4
Hrvatska	115,1	109,1	-6,0
Makedonija	61,6	78,1	16,5
Slovenija	177,0	145,0	-32,0
Srbija	96,9	102,2	5,3
Jugoslavija	100	100	0,0

Podaci o broju članova SK je izuzetno koristan za uvid u razlike i sličnosti između naroda i republika.

Tablica 2. Omjer udjela članstva SKJ i stanovništva 1971. i 1986. iskazano indeksno (Jugoslavija = 100)³⁴

SK republike i pokrajine	1971.	SK republike ili pokrajine	1986.
Crna Gora	169,8	Crna Gora	154,6
Uža Srbija	107,3	Vojvodina	114,2
Srbija	105,8	Bosna i Hercegovina	113,3
Vojvodina	103,5	Uža Srbija	108,6
Kosovo	101,8	Srbija	107,9
Hrvatska	97,3	Makedonija	98,3
Makedonija	95,5	Kosovo	94,4
Bosna i Hercegovina	92,6	Hrvatska	78,7
Slovenija	77,7	Slovenija	71,1

³¹ Antić, *Hrvatska politika*, str. 35.

³² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 446; Lydall, *Yugoslav Socialism*, str. 78.

³³ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 446.

³⁴ Bez SK u JNA i SK u tijelima Federacije! Vidi: Vušković, *Članstvo Saveza komunista Hrvatske*, str. 326.

218 ZDENKO RADELIĆ: HRVATSKA I SLOVENIJA U SFRJ: SLIČNOSTI I RAZLIKE

Pokazalo se da su dvije najrazvijenije zemlje Jugoslavije imale najnegativniji odnos prema SKJ, jedinom kreatoru politike i zastupniku svih vrijednosti sustava.

Tablica 3. Nacionalni i republički sastav članstva SKJ 1984.³⁵

Organizacijska jedinica SKJ	Broj Cr.	Postotak								
		Hr.	Ma.	Mu.	Sl.	Sr.	Ju.	Al.		
BiH	391.244	1,22	12,27	0,10	35,51	0,13	44,02	6,34	0,09	
Crna Gora	73.139	84,27	1,30	0,12	6,21	0,16	2,22	3,46	2,15	
Hrvatska	348.054	0,72	64,37	0,24	0,92	0,74	23,01	8,37	0,11	
Makedonija	149.620	0,54	0,20	84,60	0,53	0,05	3,27	0,36	7,78	
Slovenija	125.206	0,66	5,3	0,31	1,25	82,85	6,34	2,88	0,18	
Srbija	Srbija	907.672	3,94	1,68	0,69	1,31	0,18	73,25	7,24	7,02
	Uža SR	592.741	3,17	0,81	0,64	1,51	0,19	83,14	8,92	0,54
	Kosovo	91.381	5,85	0,20	0,18	2,17	0,03	23,29	0,20	65,97
	Voj.	223.550	5,21	4,60	1,04	0,20	0,24	67,43	5,67	0,12
JNA	106.987	6,10	13,68	6,05	6,47	3,20	52,83	8,04	1,87	
Tijela federacije	15.161	8,56	3,79	3,12	0,98	1,81	60,64	19,45	0,94	
Jugoslavija	2.117.083	5,39	14,65	6,68	7,94	5,31	47,11	6,51	3,78	

Gornja tablica pokazuje i odnos među republikama, ali nacijama u strukturi članstva SKJ. To je posebno važno za Hrvatsku, a manje za Sloveniju. Treba naglasiti da je 1981. u Hrvatskoj bilo 75,5% Hrvata i 11,5 % Srba. Međutim, za razliku od strukture SKH, u njegovim tijelima, poput općinskih komiteta, bila je nešto povoljnija nacionalna struktura. Dakle, u njima je postotak Hrvata bio bliži njihovom udjelu u stanovništvu.³⁶

Podaci pokazuju da su Srbi bili zastupljeni i u izvršnoj vlasti, napose u sigurnosnom sustavu i diplomaciji visoko iznad svog udjela u stanovništvu. Udio Hrvata i Slovenaca u saveznoj upravi bila je puno niža, nego što je bio udio tih naroda u strukturi stanovništva Jugoslavije.

Tablica 4. Dužnosnici u saveznom tijelima 1969.³⁷

Nacionalnost	Izborni dužnosnici	Dužnosnici uprave
Crnogorci	58	304
Hrvati	32	414
Makedonci	17	110
Slovenici	15	154
Srbi	492	3.043
Neopredijeljeni	31	179

Pokazatelji nacionalno - republičke pripadnosti časnika JNA otkrivaju razlike unutar pojedinih republika, napose među Hrvatima i Srbima iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Visok broj Srba na svim razinama, a, primjerice, nizak postotak generala Srbijanaca najviše govori o nacionalnoj i republičkoj strukturi partizana. Vidljiv je uravnotežen po-

³⁵ Pusić, *Budućnost je već počela*, str. 135.

³⁶ *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske*, str. 157, 196, 199, 200, 201, 322.

³⁷ *Ekonomska politika*, Beograd, 27. 1. 1969, prema: Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*, 92. Vidi i: *Slovenska novejša zgodovina*, str. 1041.

stotak časnika iz Hrvatske zbog udjela Srba, premali udio časnika iz Slovenije, kao i mali postotak Hrvata i Slovenaca.

Tablica 5. Republička i nacionalna pripadnost časnika JNA 1985. (u %)³⁸

Republika	Vojne osobe	Stanovništvo	Razlika	Nacija	Vojne osobe	Stanovništvo	Razlika	
BiH	17,75	18,38	-0,64	Mu.	3,65	8,92	-5,27	
Crna Gora	4,44	2,61	+1,83	Cg.	5,82	2,58	+3,24	
Hrvatska	19,71	20,52	-0,81	Hr.	12,51	19,74	-7,23	
Makedonija	7,69	8,53	-0,84	Ma.	6,74	5,98	+0,76	
Slovenija	2,55	8,43	-5,88	Sl.	2,64	7,82	-5,18	
Srbija	Srbija	47,60	41,53	+6,07	Sr.	57,17	36,30	+20,87
	Uža SR	34,77	25,39	+9,38	Ju.	8,22	5,44	+2,78
	Kos.	4,61	7,07	-2,46	Al.	1,09	7,72	-6,63
	Voj.	8,22	9,07	-0,85	Mad.	0,88	1,90	-1,02

Za Hrvatsku i Sloveniju su posebno zanimljivi podaci iz 1991. za Petu armijsku oblast koja je pokrivala obje republike. Nacionalna struktura časničkog kadra bila sljedeća: 57 % Srba, 12 % Hrvata, 6 % Slovenaca, 5 % Crnogoraca, 4 % Jugoslavena i 16 % pripadnika ostalih nacionalnosti.³⁹ Za Hrvatsku je posebno važna nacionalna struktura zaposlenih u tijelima unutarnjih poslova SRH gdje je 1984. udio Srba te godine bio 49,9 %.⁴⁰

Dobar uvid u stanje prihvaćenosti jugoslavenstva pružaju popisi stanovništva. U Hrvatskoj je bilo najviše Jugoslavena 1981. i to 8,2 %. Te godine je u Sloveniji bilo 1,4 % Jugoslavena. Sličnost jezika i izmiješanost u urbanim središtima brojne su Hrvate i Srbe naveli da se opredijele kao Jugoslaveni. Takve nacionalne kolebljivosti nije bilo među Slovencima, kao ni Makedonaca. Pretpostavljam da je razlog jezik koji se dovoljno razlikovao od hrvatskoga i srpskog jezika da je rijetko tko napustio nacionalno opredjeljenje svojih roditelja.

No, jedna od razlika povezane su sa Katoličkom crkvom. Njena marginalizacija u Hrvatskoj i Sloveniji postizala se progonima nad svećenicima, ali i nastojanjem podjele pomoću društava katoličkih svećenika. U Hrvatskoj je u Društvu katoličkih svećenika, kojeg je vrh Katoličke crkve odbacio, bilo manje od 10 % svećenika, dok je u Sloveniji 1952. u sličnom društvu bilo oko 50 % svih slovenskih svećenika.⁴¹

Broju onih koji su se suprotstavljali politici SKJ od velike je važnosti za razumijevanje odnosa u Jugoslaviji. Dostupni su podaci o krivičnim djelima protiv naroda i države po republikama.

Tablica 6. Krivična djela u Jugoslaviji u prvoj polovici 1972.⁴²

Republika	broj	%
Bosna i Hercegovina	828	22,9
Crna Gora	45	1,2
Hrvatska	2.289	63,2

³⁸ Nikolić, *Razvoj oružanih snaga*, str. 264.

³⁹ Marijan, *Jugoslavenska narodna armija*, str. 302.

⁴⁰ *Godišnji izvještaj RSUP-a*, prema: Štulhofer, *Testirajuće teorije etničkog sukoba*, str. 373.

⁴¹ Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 105.

⁴² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 656.

Makedonija		31	0,9
Slovenija		87	2,4
Srbija	Srbija ukupno	341	9,4
	Uža Srbija	163	4,9
	Kosovo	41	1,2
	Vojvodina	137	4,1

Hrvati su u svojim udjelom u tzv. političkom kriminalu bili uvijek visoko iznad udjela u strukturi stanovništva, a do 1981. bili su najbrojniji politički zatvorenici.⁴³ Dopuna navedenim podacima su i podaci o snazi političke emigracije.

Tablica 7. Glasila političke emigracije iz Jugoslavije 1978.⁴⁴

Emigracija	Glasila	
	Broj	%
Albanska	21	7,7
Hrvatska	140	51,6
Muslimanska	7	2,5
Makedonska	6	2,2
Slovenska	22	8,1
Srpska	75	27,6
Ukupno	271	100

Neposredno nakon rata 1948. udio Slovenaca u Sloveniji bio je oko 97 %, a udio Hrvata u Hrvatskoj oko 79 %.⁴⁵ Iako se broj useljenika iz ostalih dijelova Jugoslavije kasnije povećavao, prilikom raspada Jugoslavije 1990-ih nije bilo manjine čiji bi predstavnici zahtijevali podjelu Slovenije. S obzirom na zahtjeve srpske manjine, Hrvatska je bila u potpuno drugačijem položaju. Ako se može reći da postoje sličnosti u izlazu iz Jugoslavije, način tog izlaza pokazuje velike razlike.

Zaključak

Komunisti su imali dva pristupa u rješavanju nacionalnog pitanja: brinuli su se za nacionalnu ravnopravnost, ali, istodobno, potiskivali su mnoga obilježja nacije, koja su razdvajala narode. Napose to važi za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Dok su Slovenci unaprijeđivali neke nacionalne elemente, primjerice jezik, običaje, simbole i znanstvene te kulturne institucije s nacionalnom problematikom, Hrvati i Srbi su, kao presudna strana na vagi međunacionalne sloge, bili zarobljenici izmiješanog jezičnog i nacionalnog prostora i morali su potiskivati svoje specifičnosti. Zato su Slovenci nakon 1945. prije i jasnije formulirali svoje nacionalne zahtjeve, ali ne zbog veće ugroženosti Slovenaca u odnosu na Hrvate s obzirom na unitarizaciju i centralizaciju, nego upravo suprotno, zbog puno veće osjetljivosti nacionalnih odnosa između Hrvata i Srba o kojima je opstanak Jugoslavije najviše ovisio.

Vlast se suočila s nerješivim problemom: svako djelovanje na kulturnom i jezičnom približavanju, kao pouzdanim temeljima države, istodobno je poticao otpor protiv takve države. Tako se stvorio zatvoreni krug, pa su nastojanja da se što više ojača jedinstvo

43 Šentija, *Nad hrvatskom prošlošću*, str. 18.

44 Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem*, str. 313.

45 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 821.

državu istodobno vodila ka njezinu urušavanju. Načelno su se priznavale različitosti, ali su one u praksi često suzbijane, što je izazivalo otpore.⁴⁶ Istraživanje iz 1971. pokazalo je da je osjećaj zajedništva u Jugoslaviji bio poprilično slab. Odgovori ispitanika otkrili su stereotipe prema kojima su Hrvati sebe doživljavali kao prozapadne i kulturne miroljupce, a Srbe kao ekspanzioniste. Srbi su sebe vidjeli kao čuvare Jugoslavije, a Hrvate kao kukavice spremne na izdaju. Slovenci su najviše naglašavali svoju radišnost, ono što nisu vidjeli u ostalim nacijama. Ovakvi odgovori nisu nudili čvrstu podlogu za jugoslavensku državotvornost.⁴⁷

Osim nestanka diktature SKJ, naglo pogoršanje gospodarskog stanja i urušavanje svjetskoga komunističkog sustava na raspad Jugoslavije najviše su utjecali težnja Hrvatske i Slovenije za samostalnošću, temeljenim na ustavnim pravima, i prevlast velikosrpskih snaga u Srbiji i na područjima Hrvatske i Bosne i Hercegovine s brojnou srpskom manjinom. Ponovilo se već viđeno iz prošlosti: Hrvati i Slovenci su nastojali izboriti što veće autonomije svojih republika ili, pak, neovisne države, a Srbi su željeli državu s jakim centrom, u kojoj će biti srpski narod zajedno, a u maksimalnoj varijanti i ujedinjen u proširenoj Srbiji. Jugoslavija je razbijena voljom njezinih državljana u uvjetima više-stranačkoga parlamentarnog sustava.

Od samih početaka zajedničke države pokazale su se razlike u shvaćanju političke koncepcije jugoslavenstva. U Srbiji i među Srbima su bili jako utjecajni oni koji su bili za politički jedinstvenu državu s jakim centralnom vlašću. No, većinu u Hrvatskoj i Sloveniji zanimala je Jugoslavija uglavnom kao područje gdje će sačuvati dosegnute nacionalne slobode. Očito, 45 godina komunističke vladavine nije imalo većeg utjecaja na način rješavanja nacionalnog pitanja.

Povzetek

ZDENKO RADELIĆ

HRVATSKA I SLOVENIJA U SFRJ: SLIČNOSTI I RAZLIKE

Autor naglašava nekoliko sličnosti i razlika između položaja Hrvatske i Slovenije u SFR Jugoslaviji koje su utjecale na odnose tih republika sa saveznom tijelima, kao i na odnose s najvećom republikom Srbijom i Srbima, koji su se često postavljali kao zaštitnici zajedničke države i jače uloge centralnih tijela. Jedan od čimbenika koji su utjecali na slične reakcije gospodarski najrazvijenijih republika bila je i činjenica da je dio političkih predstavnika Srbije često imao potpuno različite poglede na opseg i ciljeve reformi od predstavnika Hrvatske i Slovenije. Iako je svim dužnosnicima KPJ/SKJ bio cilj da dugoročno stabiliziraju državu, prijedlozi kako riješiti temeljna pitanja uređenja Jugoslavije, napose odnos republika prema saveznom tijelima i uloge nacije, doveli su do brojnih kriza u međusobnim odnosima. Temeljni zaključak autora jest da su na različite prijedloge i pristupe bitnih političkih dužnosnika i njihove političko - ideoloških stavove u velikoj mjeri utjecali čimbenici poput geografskog položaja, dotadašnji povijesni razvoj, kulturno – gospodarske razlike između republika i nacija, a najviše nacionalna struktura republika. Hrvatska i Slovenija činile su blok razvijenih republika suprotstavljenih centralizmu i unitarizmu. Međutim, Slovenci su nakon 1945. uvijek prethodili u kritici stanja i u uobličavanju svojih nacionalnih i republičkih interesa. No, razlog tome nije u većoj ugroženosti Slovenaca u odnosu na Hrvate, s obzirom na tendencije unitarizacije

⁴⁶ Džaja, *Bosanska povijesna stvarnost*, str. 60.

⁴⁷ Ramet, *Nationalism and Federalism*, str. 22.

i centralizacije, nego upravo suprotno. Naime, zbog visoke osjetljivosti odnosa između Hrvata i Srba u Jugoslaviji, ali i u Hrvatskoj, o kojima je opstanak Jugoslavije najviše ovisio, ta su se pitanja izbjegavala javno rješavati, a kada su izbila u javnost rješenja su dobila radikalnije oblike.

Izvori i literatura

Objavljeni izvori

- Brandt, Miroslav i drugi, *Izvori velikosrpske agresije : Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, prir. Bože Cović. Zagreb: August Cesarec - Školska knjiga, 1991.
- Od sanj do resničnosti : Razvoj slovenske državnosti*: Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 2001.
- Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske*, Zagreb, 24.-26. travnja 1978., Stenografske bilješke, 1, Zagreb, CK SKH, 1978.
- Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ, 19 novembra 1944 godine – 27 oktobra 1945 godine*. Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, bez god. izdanja.

Časopisni izvori

- Antić, Ljubo, Hrvatska politika u 20. stoljeću. *Hrvatska revija*, 2001, 1., str. 20–36.

Monografije

- Bakarić, Vladimir, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*. Zagreb: Informator - Mladost, 1983.
- Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Čoh, Mateja, *Za svobodu, kralja in domovino“ : Ilegalne skupine v Sloveniji med letoma 1945 in 1952*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010.
- Bosna i Hercegovina, *Hrvatska enciklopedija, 2., Be-Da*, ur. Dalibor Brozović. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2000, str. 252-268.
- Đilas, Aleksa, *Osporena zemlja : Jugoslavenstvo i revolucija*. Beograd: Književne novine, 1990.
- Đodan, Šime, *Hrvatsko pitanje 1918.–1990*. Zagreb: Alfa, 1991.
- Gabrič, Aleš, *Socialistična kulturna revolucija : Slovenska kulturna politika 1953-1962*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1995.
- Hudelist, Darko, *Tuđman: biografija*. Zagreb: Profil, 2004.
- Jugoslavija u Hrvatskoj*, prir. Goran Babić. Beograd: Adeona, 2000.
- Klanjšček, Zdravko, Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije. *Enciklopedija Slovenije, 7, Marin-Nor.*, Voglar, Dušan (ur.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993.
- Lydall, Harold, *Yugoslav Socialism : Theory and Practice*. Oxford: Clarendon Press, 1984.
- Nikolić, Drago, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945. – 1985 : Kadrovi i kadrovska politika*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.
- Pirjevec, Jože, *Jugoslavija 1918-1992 : Nastanek, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.
- Pusić, Eugen, *Budućnost je već počela, ali prošlost još nije završila. Quo vadis, Jugoslavijo?*, prir. Marijan Korošić. Zagreb: Naprijed, 1989.

- Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji. Od zajedništva do razlaza, 1945.-1991*. Zagreb: Školska knjiga – Hrvatski institut za povijest, 2006.
- Radelić, Zdenko, *Križari – gerila u Hrvatskoj : 1945.-1950*, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Alfa, 2011.
- Ramet, Sabrina P., *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962-1991*. Indianapolis: Indiana University Press, 1992.
- Režek, Mateja, *Med resničnostjo in iluzijo : Slovenska i jugoslovska politika v desetletju po sporu z Informbirojem 1948–1958*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
- Slovenska novejša zgodovina : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992*, 1-2. Ljubljana: Mladinska založba – Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Šentija, Josip, *Nad hrvatskom prošlošću ni plakati ni klikatati. Prošlost je teško pitanje*, prir. Hrvoje Glavač, Zagreb, 2000.
- Tuđman, Franjo, *Usudbene povjestice*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1995.
- Vodušek-Starič, Jera, *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Globus, 1992.

Rasprave

- Džaja, Srećko M., *Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi. Historijski mitovi na Balkanu : Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2003, str. 39–66.
- Gabrič, Aleš, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju. Jugoslavija v hladni vojni*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, University of Toronto, 2004, str. 403–424.
- Guštin, Damjan, *Slovenska partizanska vojska v letu 1945. Naš koledar*, Zbornik. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1994, str. 97–102.
- Marijan, Davor, *Jugoslavenska narodna armija u agresiji na Republiku Hrvatsku 1990.–1992. godine. Časopis za suvremenu povijest*, 2001., 2., str. 289–321.
- Maticka, Marijan, *Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944-1948). Radovi*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1992, str. 123–148.
- Pešić, Vesna, *Rat za nacionalne države. Srpska strana rata : Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 1, prir. Nebojša Popov. Beograd: Samizdat B92, 2001.
- Režek, Mateja, *„Jugoslovanstvo“ in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji v pedesetih letih 20. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino*, 2005., 2., str. 133–145.
- Štulhofer, Aleksandar, *Testirajuće teorije etničkog sukoba: Occamova oštrica i početak rata u Hrvatskoj. Društvena istraživanja*, 1993., 4.–5., str. 365–382.
- Vušković, Boris, *Članstvo Saveza komunista Hrvatske u razdoblju 1981-1986. s posebnim osvrtom na gibanja ostalih republičkih i pokrajinskih organizacija SK. Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, Zbornik, 2. Zagreb: Komunist, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić“, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1988, str. 324–342.

VLOGA AKCIJE »SLOVENIJA, MOJA DEŽELA« PRI NACIONALNI HOMOGENIZACIJI OSEMDESETIH LET

Še preden so se na pisateljskih tribunah začele razprave o nacionalnem vprašanju (npr. tribuna Slovenski narod in slovenska kultura leta 1985) in so se začeli pisati novorevijaški prispevki za nacionalni program, je slovensko samozavest dvignila turistična akcija »Slovenija, moja dežela«, ki (sprva) ni imela nobene zveze s politiko. Akcija je bila sicer v posodobljeni obliki ob letošnjih obletnicah osamosvojitve ponovno oživiljena, a v zgodovinopisnih, še bolj pa v političnih interpretacijah osemdesetih let je v glavnem prezrta. V javnosti je omejena na nostalgичne internetne reminiscence, njene (prirejene) vizualne znake, zlasti lipov list, pa je mogoče še vedno pogosto videti na ponjavah tovmjakov. V resnici je sredi osemdesetih let povzročila prvo množično homogenizacijo Slovencev, brez katere se ne bi mogli uresničiti tudi nacionalni programi.

Ključne besede: turizem, Slovenija, osemdeseta leta, nacionalna emancipacija, nacionalizem

Zasnova akcije

Konec leta 1982 je Turistične zveze Slovenije Studiu marketing naročila izdelavo novega turističnega prospekta za leto 1983. Studio marketing je bil sicer kot prva moderna oglaševalska agencija v Jugoslaviji, primerljiva z zahodnimi agencijami, ustanovljen leta 1973 v okviru podjetja Delo. Med nekatere njegove zgodnejše akcije sodijo npr. »Rad imam mleko« ali reklama za zastavo 101 »Lepoti in popolnosti se ne morete upreti« ter še vrsta drugih.

Studio marketing se je tudi turističnega projekta lotil ambiciozno in je analiziral razmere v slovenskem in jugoslovanskem turizmu. Ugotovil je, da turisti Slovenije ne dojemajo kot enovitega in specifičnega turističnega izdelka znotraj Jugoslavije, mnogi pa je sploh ne poznajo, zato mora Slovenija svoje prednosti predstaviti sama, ob tem pa tudi dvigniti turistično zavest in odgovornost za okolje pri Slovencih. S svojimi ugotovitvami in predlogi je seznanil tudi Gospodarsko zbornico Slovenije (GZS), Republiški komite za turizem in nekatere druge dejavnike. Maja 1983 je Izvršni odbor Gospodarske zbornice Slovenije ustanovil Center za turistično in ekonomsko propagando, ki bil zadolžen, da s sredstvi, ki so jih s samoupravnim sporazumom zbrala različna združenja GZS, poskrbi za enovito turistično propagando Slovenije. Njegov direktor Leopold Perc je takoj angažiral Studio marketing za projekt »Slovenski turizem 1984«, ta pa je do konca leta 1983 izdelal osnovni projekt. To se je dogajalo v času, ko sta Ciril Zlobec in Janez Menart s kritiko t. i. skupnih programskih jeder nastopila proti poenotenju vzgoje in izobraževanja v državi, kritično raven pa so dvigovale razne civilnodružbene skupine in alternativna gibanja.

Studio marketing je izdelal celovit koncept turistične propagande, ki pa je močno presegel zgolj vprašanje turizma. Njegovi cilj je bil sicer Slovenijo ponuditi kot enovit turistični izdelek, povečati devizni priliv in doseči, da se čim več slovenskih izdelkov

* red. prof., Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, bozo.repe@guest.arnes.si

»izvozi« doma skozi turistično ponudbo. S tem namenom je bil izdelan izbor sloganov in njihova primerjava s tistimi, ki jih uporabljajo druge dežele. Med predlogi gesel se je kot antipod avstrijskemu (koroškemu) oglaševanju Avstrije kot alpske dežele izkristaliziral t.i. »pozicijski« slogan »Na sončni strani Alp«. Slovenci bi tako morali po domače medse sprejeti tuje turiste, ki naj bi aktivno uživali v neodkritih raznolikostih čiste in pristne slovenske dežele. Poudarek reklamiranja je bil na naravnih lepotah in prijaznosti ljudi, ker bilo to edino, kar je glede na tedanjo razvojno stopnjo turizma Slovenija gostom lahko ponudila. V kriznih razmerah in ob splošni apatiji ter sivini vsakdanjika so načrtovalci videli rešitev v tem, da se z načrtnim komuniciranjem prepriča domačo javnost v pozitiven odnos do turizma. To bi bilo po njihovem mnenju mogoče le z učinkovitimi propagandnimi prijemi, ki bi najprej zbudili pozornost, nato pa animirali in vzgajali ljudi.

Skupina, ki je delala na projektu (Zlatko Jančič, Zdravko Duša, Jaka Judnič, Jani Bavčer, Nino Kovačevič, Zdravko Papič, Miro Kline) je predlagala geslo »Slovenija, moja dežela«. Končni avtor gesla je bil Zdravko Duša, ampak tu je prisotno, tako kot v politiki, veliko zaslugarstva. Dušan Velkaverh je napisal danes kultno pesem »Moja dežela/to je njena lepota/moja dežela/mi smo njeni ljudje/lepota dežele je sloves njen/njeni ljudje/smo njeno ime/ ponosno ime.« Besedilo je uglasbil Jani Golob. Glavni avtor nato narejenega filma je bil Jani Bavčer, direktor fotografije Vilko Filač, režiser pa Jaka Judnič, ki je za snemanje izbral Logarsko dolino in se domislil kadrov kot so slovenska potica, barvanje čolna in druge, pa tudi črkoslikarja z lestvijo, ki je postal simbol celotnega sporočila. Poleg filma so posneli še okrog dvajset kratkih televizijskih spotov, ki so prikazovali posamezne poklice, kako pomagajo turistom (mehanika, šoferja avtobusa, carinika, miličnika, stevardeso, gostilničarja, prizor za pultom, branjevko, kuharja itd.)

»Po glavi so mi že nekaj časa rojile besede, ki naj bi sestavljale geslo, 'pozicijski slogan', kot smo takrat rekli v našem, marketinškem jeziku. Z njim naj bi prebivalcem Republike Slovenije opredelili Slovenijo tako, da bi dobila prepoznavno identiteto. Slovenija kot nekaj. Slovenija, ki naj bi v svojih prebivalcih prebudila občutek lastništva, pripadnosti, odgovornosti za prostor, v katerem živijo. Pisalo se je leto 1983. Podatki so kazali na veliko mero pesimizma in apatičnosti med prebivalci naše dežele. Posebej v odnosu do gospodarstva, ki je pričelo nazadovati, in še posebej v odnosu do turizma. Čigava pa je Slovenija? Jugoslovanska? Republiška? Od Zveze komunistov? Slovenija mora postati last njenih prebivalcev, sem razmišljal, le tako se bodo počutili odgovorni zanj, dobili bodo občutek, da morajo sami kaj ukreniti, narediti zanj. Vendar ne kar lastništvo nasploh, tako se bo občutek pripadnosti, vpletenosti spet utopil v amorfni množici. Slovenija mora biti last vsakega njenega prebivalca posebej. Mora biti moja, tvoja. Slovenija, moja ... moja kaj? Kot po navadi sem skozi tajničino sobo in nato po hodniku odšel do sobe, kjer sta ustvarjala tekstopisca Peter Bergant in Zdravko Duša. Razložil sem jima problem. Če naj bo Slovenija od vsakega posebej, da bo vsak posebej motiviran zanj, da bo kaj naredil zanj, kako naj temu rečemo? Slovenija, moja kaj? Modrovali smo. Slovenija, moja republika' zveni administrativno, birokratsko. 'Slovenija, moja država' verjetno težko rečemo. Ali je vsaka od jugoslovanskih republik država in je Jugoslavija v bistvu skupnost držav? Zapletli smo se v politiko. Tudi zvenelo bi preveč državniško, spet birokratsko. Moja regija. Moja pokrajina. Kako že rečejo doli na jugu, zavičaj? Moj rojstni kraj. Moja dežela, je rekel Zdravko Duša. Iluminacija, tako se strokovno reče zaključnemu delu kreativnega procesa. Bila je iluminacija: 'Slovenija, moja dežela'. To je to. V uho mi je prišla slovenska narodna: 'Kje je moj mili dom, kje je deželica, kje moja ljubica?' Tako je pri snovanju vsebine oglaševalskih aktivnosti za slovenski turizem nastalo oglaševalsko geslo, ki je dosti pred slovenskimi kulturniki in politiki prebudilo

slovensko prebivalstvo k zavedanju lastnega ozemlja, domovinske pripadnosti. Tega leta smo začeli postajati lastniki svoje države.«¹

Poleg slogana je Studio marketing analitično iskal tudi likovni simbol, ki bi simboliziral Slovenijo in bi bil povezan z naravo. Raziskava, ki sta jo marca 1984 opravila ter računalniško obdelala (kar je bila tedaj še redkost) Miro Kline in Klas Brenk, je pokazala, da je med izbranimi in predlaganimi simboli (nageljnom, klasom, sončnico in lipovim listom) kar 75% respondentov kot »edini povsem slovenski simbol« prepoznalo lipov list. Nagelj je bil v prvi vrsti prepoznan kot avstrijski in šele nato slovenski simbol, sončnica kot italijanski, klas pa kot madžarski.² Ilustracijo lista je nato izdelal Zdravko Papič. Studio marketing je tudi analiziral pomen in možne asociacije na besedo Slovenija v drugih jezikih. Ugotovil je, da »slovene« v angleščini pomeni umazanca, zanikmeža, hkrati pa tudi, da vsebuje besedo »love«, ki bi jo v strukturi napisa Slovenije kazalo izrabiti in pripraviti nekaj predlogov. Nad idejo so bili navdušeni zlasti izseljenci.³ To tedaj ni bilo uresničeno, se je pa pojavilo v turističnem geslu »I feel Slovenia, I feel love« skoraj četrto stoletja kasneje, nisem pa uspel ugotoviti ali je šlo za kopijo ideje ali pa zgolj naključno za podoben način razmišljanja.

Po sprejemu celostne podobe z logotipom in lipovim listom se je začela izdelava priponk, majic, dežnikov in drugih spominkov ter izdelava plakatov, prospektov in filmov. Zaradi pomanjkanja denarja je večina idejnih zasnov prišla v uporabo šele v drugi polovici leta 1985, najbolj odmevni del akcije: film »Slovenija, moja dežela« pa se je začel predvajati šele v letu 1986. Temu sta sledili še akciji »Turizem smo ljudje« in »Turizem nas bogati«.

Politični kontekst akcije

Za zbuditev pozornosti ob začetku akcije sta si Jernej Repovš in Zdravko Duša omislila razglas po vzoru medvojnih vojaških proglasov. Vzorec za proglas je bil vzet iz vojnih časov, šlo je za proglas, ki ga je izdal Izvršni odbor Osvobodilne fronte nekaj dni po kapitulaciji Italije in v katerem je objavil, da Osvobodilna fronta in partizanska vojska prevzemata oblast na osvobojenem slovenskem ozemlju in da se bliža čas popolne osvoboditve in združitve slovenskega naroda, za kar pa je treba zastaviti vse sile. »Z Zdravkom Dušo sva se peljala s Primorske, kjer sva bila na službeni poti, ko sem se nekje na pol poti spomnil na tako imenovane mobilizacijske razglase, s katerimi so v mnogih državah že dolgo, in ne da bi poznali teorijo vpletenosti, pritegovali širše javnosti k sodelovanju v določenih akcijah. Za take oglase je značilno, da se v vlogi naslovnega besedila znajde ciljna skupina, ki ji je razglas namenjen (mladinci, pionirji, Slovenci in Slovenke, vojaki in oficirji, delavci, kmetje itd.). Samo besedilo navadno po vzneseni opredelitvi problema v imperativu terja od naslovnikov določeno vedenje (tekmuje, da bomo obdelali vsa polja, preprečimo sklenitev pakta, izpolnimo navodila narodnoosvobodilne vojske itd.). V mobilizacijskem oglasu, ki ga je že naslednji dan z vso odličnostjo napisal Zdravko Duša, pozneje pa prav tako izvrstno oblikoval, tako kot tudi vsa komunikacijska sredstva v okviru opisanih oglasnih akcij za slovenski turizem, art direktor Jani Bavčer, smo zaporedje nagovora povzeli po proglasu, ki ga je izdal izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda 12. septembra 1943 in sta ga podpisala Josip Vidmar in Boris Kidrič. Iz prakse smo pričakovali, da bo posebno pozornost pritegnila velikost oglasa,

1 Repovš, *Tržno usmerjane poti turizma*, str. 139–147.

2 *Arhiv Studia marketing*. Kline, Brenk, Študija simboličnega pomena znakov.

3 *Pričevanje Jerneja Repovša*.

saj smo ga v osrednjem dnevniku Delo objavili čez celo stran.«⁴ »Forma je bila proglašena bila«, kot priča Zdravko Duša, »grozilna le na videz, v resnici seveda ni bila, treba je bilo le prepoznati pravo vsebino.«⁵

Proglas se je glasil:

Slovinci !

Turisti so na pragu naše dežele. Zasedli bodo naše ceste. Zasedli bodo naša mesta in vasi. V naše gore se bodo vzpenjali.

Poselili bodo našo obalo in uživali v našem morju.

Slovinci in Slovenke!

Ti turisti so naši gostje! Od nas ne bodo terjali ničesar, pričakovali pa veliko.

Poskrbimo le, da bodo radi prihajali k nam in da se bodo domače počutili. Poskrbimo, da se bodo še vračali, ker jim bo všeč dežela in njeni ljudje.

Tega smo zmožni!

Zmožni smo ohraniti deželo lepo. Zmožni smo odstraniti ek loške posledice starih grehov in preprečiti nove. Zmožni smo premagati miselnost, ki je uničila in še uničuje najlepše primerke naše tradicije. **Zmožni smo**, naposled, tudi v teh časih ohraniti dostojanstvo, ne da bi zapravili prijaznost, ki si jo vsakdo želi, kadar pride v tujo deželo.

V turizmu je naša prihodnost! Ohranimo in razvijajmo svojo deželo tako, da bodo tudi drugi prihajali k nam. Odprtost je pogoj za preživetje in razvoj malih narodov. **Bo-dimo odprti**, bodimo samozavestni, ohranjajmo tisto, kar je že stoletja temelj naše samobitnosti!

Slovenija. Moja dežela.⁶

Proglas je v resnici izzval pozornost, mnogo večjo in tudi drugačno, kot so snovalci pričakovali. Že takoj po objavi je prišlo do vala negativnih novinarskih komentarjev in pisem bralcev v različnih časopisih. Tako je Sandi Sitar je v komentarju v Dnevniku zapisal: »Da, sem za Slovenijo, v kateri bi bilo tako prijetno živeti, da bi jo radi obiskovali tudi ljudje od drugod. Za deželo, ki bi znala ohranjati naravne in kulturne vrednote, odpravljati škodo, storjeno na tem področju in s pametnim načrtovanjem razvoja preprečevati novo (ter celo pospeševati nastajanje novih vrednot). Za deželo, katere prebivalci bi se sicer zavedali njene majhnosti in zato svoje relativne maloštevilnosti, kljub temu pa bi znali biti odprti in samozavestni – torej prav nič mali – in bi prav na tem gradili svojo samobitnost. K vsemu temu nas (Slovence) v zadnjem času poziva uokvirjen časopisni oglas, podpisan z risbo lipovega cveta, pač simbolom slovenstva, ter z besedami Slovenija in Moja dežela. Ne vem sicer natančno, koga zajemajo ti podpisi, vprašujem pa se, kdo ima do njih pravico in do takšnega oglasa, naslovljenega najprej obema spoloma skupaj,

4 Repovš, *Tržno usmerjane poti turizma*, str. 139- 147.

5 *Intervju Zdravka Duše z Darjo Kerec in Božom Repetom.*

6 *Arhiv Studia marketing.*

nato pa še vsakemu posebej, in to v slogu; kot da naslovljencem bije plat zvona in jim sedaj prav ta razglas prinaša odrešilni obrazec. Ob vsem uvodnem pritjevanju moram drugi polovici tega teksta izreči tudi odločen ne. Ne, nikakor ne mislim, da bodo turisti zasedli naše ceste, mesta, vasi, gore in morsko obalo. Takšnega poskusa bi ne imenovali turizem in je nekajkrat v zgodovini že spodletel, nazadnje pred dobrimi štirimi desetletji. Da pa bodo prišli k nam ljudje od drugod kot gostje, to je druga stvar. In če bodo pokazali razumevanje in spoštovanje ne le za lepoto te dežele, marveč tudi za prizadevanje njenih prebivalcev ob reševanju odprtih problemov, naj le uživajo na obali ali kje drugje, čeprav jim bo moral k cenenosti tega užitka prispevati naš delovni človek, ki si s povprečnimi ali celo podpovprečnimi dohodki sam ne bo mogel privoščiti enakega užitka. A recimo da je selo prehodnega značaja. Ob vprašanju, koliko lahko gost od domačina terja in koliko od njega lahko pričakuje bi le pripomnil, da je odtonek v tem odnosu najbrž precej odvisen od večje ali manjše izenačenosti plačilnega sredstva enega in drugega, kajti praksa kaže, da je predvsem od te izenačenosti odvisna dobra volja na obeh straneh, v nasprotnem primeru pa nastopi na eni strani občutek premoči, na drugi pa je komercialni nasmešek le zaigran. Nimam pa rad, da me kdo verbalno poučuje, koliko in česa smo zmožni. O tem naj govorijo dejstva, ne besede, takšnele nagovarjanje pa smrdi po vnaprejšnjem izločevanju vseh, ki bi tega – iz takšnega ali drugačnega razloga – ne bili (ali ne bi hoteli biti **zmožni** (poudaril avtor). Ob koncu še drobno opozorilo na 'lepotno napako' (ki je seveda precej več kot le to!). V 'moji deželi' – Sloveniji, žive, kot je znano in statistično ugotovljeno, tudi še pripadniki drugih narodnosti; tako je že od nekdaj in upam, da bo ob dobrih odnosih tudi v prihodnje. Očitno posebej Slovincem in Slovenkam naslovljeni razglas njim ni namenjen, čemur se ob siceršnji 'turistični' vsebini tega teksta toliko bolj čudim, saj je prav v našem turizmu zaposlenih veliko neslovencev, marsikje celo prevladujejo. Brez njihovega sodelovanja in skupnega prizadevanja ne bo uspeha. Lepotna napaka je tudi imenovati gosta naše dežele tujec (pisanje je o ljudeh, ki prihajajo k nam kot v **tuj**o deželo). Tujstvo ima pri nas poseben, izrazito negativen prizvok, ki v takšni povezavi nikakor ni na mestu. Razglas z Lipovim listom me torej ne zadovoljuje, tele vrstice pa pišem v prepričanju, da v tem nisem osamljen, ker bi sicer moral priznati svoje tujstvo med domačimi ljudmi, tako pa računam na nekaj pritjevanja, ko predlagam oblikovanje primernejšega povabila vseh prebivalcev Slovenije ob sprejemanju in sožitju z gosti iz drugih dežel.«⁷

Med pismi bralcev je politično konotacijo akciji dala Bogdana Herman, ki v pozivu ni prepoznala mobilizacijskega proglaša IO OF iz leta 1943, pač pa kapitulantski poziv bana Natlačena in samooklicanega narodnega sveta za Slovenijo aprila 1941, tik pred prihodom okupatorjev v Ljubljano: »Moje pismo se nanaša na proglas neznanega podpisnika (če odštejem v drobnem okviru zapisano sm delo), ki govori o Slovincih, Slovenkah in turistih. To pismo je protest zoper ta proglas in ta protest utemeljujem z naslednjo razlago: Že prvo branje me je spomnilo na proglas, ki je med drugim izšel v Slovincu dne 12. aprila 1941, Proglas sta podpisala 'Ban in narodni svet za Slovenijo'. Začenja se takole: 'Slovinci! Ljubljanci! Ljubljana, prestolnica Slovenije bo v kratkem zasedena. Ohranimo pri tej priliki tisti red in mir, ki je pri nas tradicionalen! Bodimo v prisebnosti, zbranosti in disciplini verni potomci svojih prednikov! Na miren način pokažimo svoje dostojanstvo!' Proglas, ki ga te dni objavljata Delo in Dnevnik, je žaljiv za Slovence, za vse, ki delajo in živijo v SR Sloveniji, a niso Slovinci, ter za turiste. Neznani podpisnik prepričuje Slovence, česa vsega smo zmožni, in to počne tako, da nam kot malemu narodu ob prihodu turistov, ki bodo 'zasedli naše ceste, naša mesta in vasi', vliva samozavest. Turist je tako proglašen za okupacijsko vojsko. Toda v istem proglašu turist ni samo to, ampak je tudi svoje nasprotje:

7 Sitar, Nekemu razglasu ob rob. *Dnevnik*, 20. 7. 1985, str. 3.

je začasno prebivalstvo, glede katerega nam je 'tudi v teh časih ohraniti dostojanstvo', saj je nujno zlo, ki prinaša denar. Toda to nujno zlo je, kot pravi proglas, vendarle nenevarno in nezahtevno, saj turisti 'od nas ne bodo terjali ničesar, pričakovali pa veliko.' Ne bodo torej terjali od nas urejenih sanitarij, počivališč oh cestah, ustrezne postrežbe in poštenega vračanja drobiža. Glas o snažni Sloveniji in marljivih Slovencih je na daleč znan, zato vse to lahko že kar vnaprej pričakujejo. In še za nas spomni proglas, da je 'v turizmu naša prihodnost' in da je odprtost (turistom) 'pogoj za preživetje in razvoj malih narodov', kakršen je slovenski. V tem proglasu je naša majhnost, kot to že tolikokrat prej, spet zabetonirana v vrlinah naših davnih prednikov, kot so: gostoljubnost, odstranjevanje grehov, tradicija, dostojanstvo, prijaznost, odprtost, samozavest in samobitnost. Strah me je Slovenije kot dežele zmožnih Slovencev in Slovenk. Zato ta protest. Objavite ga, prosim.«⁸

Podobnih odzivov, kot sta citirana, je bilo polno časopisje, strnjeno pa jih je v enem od svojih prispevkov prikazal Nedeljski dnevnik.⁹

Takoj po prvih objavah proglasov je akcija »Slovenija, moja dežela«, dobila tudi jugoslovanske razsežnosti. Polemike so trajale od začetka julija 1985 tja do pozne jeseni. Dodatno so se razvnele potem, ko je v Idriji prišlo do fizičnih obračunavanj tamkaj živečimi mladimi delavci iz drugih republik in slovenskimi mladeniči.¹⁰ V pretepu so Slovenci nosili pripone z napisom »Slovenija, moja dežela«. Izraz »dežela« je po Jugoslaviji začel dobivati pejorativen pomen. V tistem času so se tudi sicer zaradi domnevnega separatizma začeli sistematični napadi srbskega in zveznega tiska na Slovenijo.¹¹ Prvo večjo polemiko je začel Krste Bjelić, odgovorni urednik zagrebške izdaje dnevnika *Borba* v času, ko je bila akcija »Slovenija, moja dežela« sicer že nekaj mesecev predmet političnih obravnav. V Nedeljskem dnevniku je konec novembra 1985 objavil prispevek z naslovom *Kaj muči (nekateri) Slovence?* Bjelić je nekaj izjav in dogodkov (npr. pogovor Bojana Štiha z Josipom Vidmarjem, vzklikanje nacionalističnih gesel na nogometni tekmi v Ljubljani, intervju tedanjega predsednika slovenske skupščine Vinka Hafnerja v Ninu, izjavo zgodovinarja Boga Grafenauerja, da je meja slovenske zavezanosti Jugoslaviji pogojena z uresničevanjem samostojnega nacionalnega življenja v njej) uporabil za splošen napad na Slovenijo. Poanta članka je bila, da je Slovenija egoistična, nevhvaležna za vse, kar ji je dala Jugoslavija, in se želi odcepiti, razlika v pogledih med uradno politiko in intelektualci pa naj bi bila samo v tem, kdaj naj bi se to zgodilo. Tovrstno novinarstvo je tedaj postalo standarden način pisanja o Sloveniji. Emotivnim prispevkom piscev, ki se jim je rušila idealizirana titovska Jugoslavija, kakršna že zdavnaj ni več obstajala, so se pridružili nacionalistični srbski pisci s točno določenimi cilji. V spremenjenem načinu, ki je od jugoslovanstva prešlo k medsebojnim nacionalnim obračunom, se je že prepoznalo sistematično spodbujanje protislovenskega razpoloženja, ki so ga že tedaj, še bolj pa v naslednjih letih, povzročili domnevno slovensko nerazumevanje kosovskega problema in podpiranje kosovskih Albancev ter slovenske zahteve po demokratizaciji sistema (ukinitev 133. člena o verbalnem deliktu) in vojske (civilno služenje vojaškega roka) ter odpravljanju preživelih simbolov (praznovanje dneva mladosti). Bjelić je nekaj mesecev za tem začel objavljati tudi v srbski reviji *Duga*. Dolgo serijo člankov je naslovil *Sindrom vzporednega toka*, smiselno pa je bila naravnana enako kot prispevek v *Borbi*, le da z drugimi primeri (civilno služenje vojaškega roka, odnos do JLA, mnenja »alpskih inte-

8 Herman, Turistični oglas za Slovenijo. *Delo (Sobotna priloga)*, 29. 6 1985, str. 29.

9 Lipov list kot metla. Vroči telefon. *Nedeljski dnevnik*, 30. 6., str. 3.

10 Pretepači kršili javni red in mir, *Delo*, 1. 10. 1985, str. 8.

11 Več o tem: Repe, *Jutri je nov dan*.

lektualcev« o nacionalni ogroženosti ipd.). Tedaj tudi slovenski tisk ni ostajal več dolžan. Medijska vojna, ki se je razvila, je bila žal uvod v pravo, ki je sledila nekaj let kasneje.

O turističnem proglasu, objavljenem v slovenskih časopisih, so prvi poročali Vjesnik, Večernje novice in Politika ekspres, preko Tanjuga, ki je članke povzema, pa se je vednost o akciji razširila na ves jugoslovanski prostor in izzvala še dodatne komentarje. Večernje novice so oglasu posvetile skoraj celo stran in za ilustracijo tudi objavile. Za osnovo članka so uporabile domače slovenske kritike in pod naslovom Od oglasa do proglaša v podnaslovu zapisale: »Oglas je v glavnem izzval negativne reakcije javnosti – Nečesa tako neumnega še nisem prebral v naših časopisih, piše v nekem pismu bralec 'Dela' – Avtorji oglasa trdijo, da ne gre za nacionalizem ali – kaj podobnega, marveč izključno za izboljšanje turistične propagande in storitev. Skupaj z letnimi so v Sloveniji rasle tudi 'emocionalne' temperature'. Krivec za to je bila objava turističnega oglasa oziroma proglaša v slovenskem tisku, ki poziva Slovence, naj tuje turiste sprejmejo kot je treba in pokažejo, da so gostoljuben narod. Na koncu sled napis Slovenija, moja dežela, okrašen s simbolom Slovencev – lipovim listom.«

V nadaljevanju časopis povzema nekatere reakcije v Sloveniji: da pismo spominja na proglas bana Natlačena in narodnega sveta iz aprila 1941, kritiko, da niso omenjeni Neslovenci in enega od komentarjev, da je oglas »osmrtnica slovenskemu turizmu«. Pisec nato nadaljuje z ugotovitvijo, da je proglas res nenavaden in predstavlja nekaj novega v nagovarjanju javnosti, vendar je nedvomno tudi to, da je treba spremeniti odnos do turizma, saj sicer ne bo mogoče sprejemati tujih gostov, ki nas ocenjujejo tudi skozi naše vsakdanje življenje in obnašanje tudi kar zadeva čistočo in gostoljubje. Sledi mnenje direktorja Centra za turistično in ekonomsko propagando pri GZS Leopolda Perca, ki je odločno zavrnil insinuuacije o nacionalizmu, razložil celotni koncept akcije (proglasu bodo sledili še plakati in drugo propagandno gradivo ter film, poslana bodo pisma turističnim delavcem in vsem, ki so v stiku s turisti). Perc je poudaril, da akcija koristi tudi celotnemu jugoslovanskemu turizmu, vendar je Slovenija specifični segment v jugoslovanskem turizmu in jo je zato treba jemati kot »turistično regijo«.

V prispevku je bil objavljen tudi faksimile »proglaša«. Pisec je akcijo sicer na koncu označil kot pozitivno, ker prava »turistična zavest« v Jugoslaviji še ni prevladala, »vsi pa vemo, da samo lepo morje in sončne plaže že davno niso dovolj za prijetno bivanje gostov. Morda so potrebne prav take poteze, da nas spomnijo, da je treba za večji dohodek in boljši danes in jutri narediti več.«¹²

Aleksandra Plavevska, srbska dopisnica iz Slovenije, ki se je v osemdesetih letih uveljavila kot najbolj protislovenska in senzacionalistična novinarka, je v Politiki ekspres 4. julija objavila članek pod naslovom »Nikjer ni Jugoslavije«. »Bralci slovenskih časopisov se ogorčeno sprašujejo ali je to poziv za vzpostavitev 'čiste Slovenije.'«

Plavevska je kritizirala oglaševanje Slovenije brez Jugoslavije (kar naj bi bilo v nasprotju s stališčem slovenskega izvršnega sveta), poudarila, da se je ta solistična akcija začela s plasiranjem lipovega lista kot simbola Slovenije, ki je uporabljan na vseh perspektivah Slovenije, čemur je bil dodan napis »Slovenija, moja dežela«. Potem je akcija udarno zašla v nesprejemljivo smer. Nedavno so bili objavljeni oglasi, celo v največjem možnem formatu z vsebino, ki je izzvala najrazličnejše reakcije, in z domoljubnim podpisom Slovenija.

V prvem okviru je nato objavljen prevod oglasa, v drugem okviru pod naslovom »V akcijo so šli zavestno«, navaja, da je Vir center za ekonomsko-turistično propagando pri GZS in da tam trdijo, da so želeli angažirati čim večji del javnosti, ker je odnos do turizma in turistov zelo slab, vlada ravnodušnost, pozablja se na osnovne stvari, avtohtono pre-

¹² Novak (Tanjug), Od oglasa do proglaša. *Večernje novice*, 4. 7. 1985, str. 6 (prevod B.R.).

bivalstvo pa je v prvi vrsti odgovorno za čistočo, urejenost in kulturne odnose. Oglas je uvod v širšo akcijo pred turistično sezono, za katero je združeno delo Slovenije izdvojilo 20 mio dinarjev, GZS pa 6 mio dinarjev.

V tretjem okviru, pod naslovom »Seje dvome«, časopis navaja daljšo izjavo generalnega direktorja Kompassa in podpredsednika Izvršnega komiteja splošnega združenja turističnega gospodarstva Jugoslavije Egon Konradija, ki se je opredelil proti proglasu. Konradi je izjavil, da je v očeh Kompassa, pa tudi vseh drugih turističnih agencij, Jugoslavija en in celovit operativni prostor, kar še posebej velja za tuje tržišče. Tu ni razlik – je le ena jugoslovanska obala, čas je tak, da je treba iskati tisto, kar nas v jugoslovanski skupnosti družijo, ne pa iti v parcialne akcije z nesprejemljivimi vsebinami. Kar zadeva proglas je Slovenija samo del jugoslovanskega prostora, ki se tudi imenuje Jugoslavija. Tega v oglasu ni. Zato taka akcija vodi samo v polemike in seje dvome, vse do nesimpatij. Konradi je predpostavljal, da je bil namen oglasa, da se intenzivira občutek odgovornosti za urejenost in lepoto, vendar je akcija šla po povsem drugi poti, ki vzbudila in je tudi po malem neokusna. Zato se Konradi pridružuje tistim, ki ostro zamerijo, ker se proglas nanaša samo na Slovence, ker so pozabljeni pripadniki drugih narodov in narodnosti, ki jih ni malo... zato se s proglasom v nobenem primeru ne more strinjati. Gledano širše, ali sestavljavci niso pomislili, da so poleg tistih, ki živijo v Sloveniji, za turistično akcijo enako odgovorni in voznik Niš–Ekspresa, ki z ljubljanske postaje vozi turiste po Jugoslaviji, pilot Jata – ki pristaja v Sloveniji ali sprevodnik beograjskega vlaka. Vsi ti se srečujejo s turisti in enako, če ne še bolj, vplivajo na dojetje naše gostoljubnosti in kulture.

Aleksandra Plavevska je prispevek končala z oceno, da so bili bralci slovenskih časopisov, ki so oglas objavili, zaprepadeni, vsaj sodeč po reakcijah v pismih in pozivih redakcijam. Mnogi poudarjajo, da česa takega v slovenskih časopisih še niso videli. So tudi taki, ki v tem vidijo težko politično napako. Za konec je deloma citirala, deloma pa povzela pismo Bogdane Herman in njen zaključek, da jo je strah Slovenije kot dežele svobodnih Slovencev in Slovenk.¹³

Vjesnik je 5. julija v prilogi Sedam dana (v rubriki Tedenski postskriptum) pod naslovom »Turistična okupacija« kritiziral predstavljanje celotne turistične akcije samo Slovcem kot edinemu »avtentičnemu prebivalstvu« države Slovenije, kot da drugih narodov in narodnosti med zaposlenimi v turizmu in gostinstvu te republike ni, ter povezovanje akcije s stoletno samobitnostjo Slovencev. V akciji je videl nekrolog slovenskemu turizmu in ironiziral vtis, da se je začela prava turistična okupacija, ki prebujajo ves narod. Spraševal se je, kaj bi bilo, če bi akcijo prenesli v druga okolja. »Nekateri 'mojstri' na Hrvaškem bi lahko v istem duhu naslovili proglas 'Sestram in bratom Hrvatom' z nacionalnim grbom na koncu oglasa. Amen.«¹⁴ Podoben komentar (istega avtorja) je bil objavljen tudi v Borbi¹⁵, v Svijetu, kjer je pisec zapisal, da v Sloveniji niso samo Slovenci in Slovenke, marveč ljudje, ki so tako med vojno kot danes znali pričakati gosta in okupatorja in da ti ljudje danes živijo in delajo kot delovni ljudje SR Slovenije, ne glede na pisce proglasov in oglasov ter njihove delitve. Kajti to, kar so napisali, niso pa podpisali, je direktna žalitev vseh, ki živijo in delajo v SR Sloveniji, kot tudi turistov, ki v Slovenijo prihajajo.¹⁶

Borba se je ponovno oglasila 8. julija in pod naslovom Turistično prikrievanje objavila še en prispevek, ki ga je napisal Rajko Vujatić. Avtor ugotavlja, da turistični proglas, ki

13 Plavevska, Negodovanje slovenačke javnosti. *Politika Ekspres*, 4. 7. 1985 (prevod B.R.).

14 *Republiški informativni bilten*, 12. 7. 1985.

15 Novak, Zakaj samo Slovenija. *Borba*, 5. 7. 1985, citirano po *Republiški informativni bilten*, 12. 7. 1985.

16 *Oglas. Svijet*, 5. 7. 1985. Povzeto po: *Republiški informativni bilten*, 12. 7. 1985.

se je pred nekaj dnevi pojavil v nekaterih slovenskih glasilih, ponuja nič več in nič manj kot ustanavljanje »čiste Slovenije« namesto privlačnosti modrega Jadrana in drugih turističnih atrakcij naše dežele. Do takega sklepa prihaja med drugim tudi zaradi obračanja proglasa na Slovenke in Slovence, naj si prizadevajo, da bo premagana »mentaliteta, ki je uničevala in še uničuje najlepše vzore naše tradicije. Kdo uničuje to lepo slovensko tradicijo? To, kot kaže, niso Slovenci in Slovenke, kajti njihova naloga je, da premagajo mentaliteto, ki je to storila in ki to še počenja. Očitno je, in to je tudi laiku jasno, da gre za prišleke, ki živijo na tem prostoru. Sporočilo iz proglasa, da so odprti pogoji za preživljanje in razvoj malih narodov, je po mnenju komentatorja precej prozorno in jasno in lahko prihaja samo iz orožarne tistih sil, ki se zavzemajo za etnično čisto Slovenijo. Dobro pa je znano, kdo so te sile in kakšni so njihovi končni cilji.«¹⁷

V Vjesniku je pod velikim naslovom »Eksplodizije jednog oglasa« in nadnaslovom »Turizem in nacionalizem« Nino Pavić najprej objavil prevod oglasa. V posebnem okviru je nato zapisal, da oglas ni razburil samo slovenske javnosti. Vzrokov za to je več. Avtorji so želeli »subtilno« turistično propagando, oblikovali pa so besedilo, ki prebujalo zelo neprijetne asociacije in zasluži resno analizo. Potem podrobno opisuje, kako je do proglasa prišlo, kakšen obseg ima turistična akcija in da je javno obračanje na prebivalstvo očitno zamišljeno kot šok-terapija, ki naj bi ozdravila ravnodušnost prebivalstva do turizma. S te plati akciji ni mogoče ničesar očitati, prav tako kot se je tudi mogoče strinjati, da je Slovenija specifična turistična regija. Moti in resnično zaskrbljuje pa, da je ta oglas (proglas) možno politično in ideološko brati tako, da vznemirja, žali, pa tudi izziva jezo. Pod mednaslovom »Kje so našli spodbudo?!« časopis vsebino oglasa nato kritizira podobno kot drugi članki in ugotavlja, da »ni dvoma, da je proglas napisan na temelju problematičnega nazora o ogroženosti in ogorčeni borbi malega naroda za preživetje.« Namen avtorjev je bil Slovence združiti okrog skupnega cilja. Združevanje pa je najbolj enostavno, če smo majhni in ogroženi, če nam izginja tradicija, če nam preti ekološka katastrofa, če se borimo, da ohranimo dostojanstvo in večstoletno samobitnost. Drugi, mnogo važnejši problem je, da strokovnjaki iz marketinškega oddelka Dela niso naredili napake. »Kakšni procesi, ki spodbujajo in podpirajo razpoloženje, ki so ga občutili propagandisti se dogajajo? Ali so to tiste manifetsacije nacionalizma, o katerih so navdahnjeno in temeljito pisali mnogi slovenski teoretiki. Ali so si avtorji proglasa vzeli pravico, ki si jo že dolgo lastijo drugi, to je pravico do slovenskega nacionalizma. Domnevno ta ni tako nevaren, ker gre za majhen narod, obrnjen k sebi, ne proti drugim. A tako je samo navidezno.« Tudi ta pisec je prispevek zaključil s citatom »Strah me je Slovenije kot dežele sposobnih Slovencev in Slovenk.«¹⁸

Devetega julija je o oglasu pisal tudi tednik Danas. Avtor, podpisan z L. J., ugotavlja, da je nenavaden poziv »Slovencem in Slovenkam, naj bodo gostoljubni do tujih turistov, izzval številna vprašanja in različne, v glavnem negativne komentarje.« Nekateri odmevi v Sloveniji in mnenje avtorjev proglasa tudi navaja. Na koncu pa komentira: »Res lahko verjamemo, da je sporni oglas nastal iz želje, da bi s pametnim pozivom okrepili čut odgovornosti za naš celoten vtis pred tujci, toda intonacija vsebine je taka, da v nekaterih delih lahko tudi vznemirja. Morda primer sam po sebi niti ne bi zaslužil večje pozornosti, če ne bi zelo dobro ilustriral, za kakšno vrsto občutljivosti danes pri nas vse gre in kako mora biti vsaka poteza premišljena, da ne bi bilo nanjo pripomb. Ne trdimo, da je pot v (turistični) pekel tlakovana s takimi dobrimi nameni, toda gotovo poti v turistični raj ne more utirati praksa, ki jo najbolj skrbi to, da kakšna prizadevanja ne bi zvenela preveč

17 Vujatović, Turistično prikrievanje. *Borba*, 8. 7. 1985. Povzeto po: *Republiški informativni bilten*, 12. 7. 1985.

18 Pavić, Eksplodizija jednog oglasa. *Vjesnik*, 7. 7. 1985, str. 4. (prevod B.R.).

'samosvoje', pri tem pa pozablja, da podobnega poziva za to, da bi ohranili in razvijali svojo deželo, kajti v turizmu je naša prihodnost, ni začel nihče drug.«¹⁹

Med jugoslovanskimi komentarji navedimo še Jožo Vlahovića v *Vjesniku* (Sedam dana), ki je že proti koncu kritičnega navala na oglas zapisal, da se dobre novice, kot kaže ne medrepubliških mejah plenijo ali vsaj carinijo, negativne pa gredo čez brez potnega lista, čeprav so se, resnici na ljubo, prve kritike pojavile v Sloveniji. Potem povzema nekaj najhujših kritik in dodaja, da celotna zgodba sicer zveni že malo komično in da se ni treba posebej vznemirjati. Ali bodo podobno nadaljevali tudi dečki iz drugih sredin. Lahko si je zamisliti, kako bi kakšni mojstri na Hrvaškem v istem duhu naslovili proglas sestram in bratom Hrvatom z nacionalnim grbom na koncu. Vseno pa se s takimi stvarmi ne bi smeli šaliti (nato navaja primer štirih mladoletnikov, ki so v Splitu povzročili nacionalistični izpad s psovkami, pesmimi in vzkliki, sodnik pa jih je oprostil – jim dodelil »amnezijo«).²⁰

V Delu so glavne članke iz jugoslovanskih časopisov povzemali, v zvezi z Vujatovićevim člankom v *Borbi* pa je prišlo tudi do prve politične reakcije, ki pa je krivdo »porazdelila« med ustvarjalce proglasa na eni strani in časopisne komentarje *Borbe* na drugi strani. Svet lista *Borba* za SR Slovenijo pri RK SZDL je v zvezi s člankom v *Borbi* ugotovil, »da takšni članki niso v skladu z uredniško koncepcijo lista. V razpravi je bilo rečeno, da turistični oglas, ki je bil v Sloveniji že prej deležen odločne graje in so ga Delo in drugi slovenski listi nehali objavljati že pred dvema tednoma, vsebuje prvine, ki so žaljive ne le za pripadnike drugih narodov in narodnosti v SR Sloveniji, temveč tudi za Slovence. Poudarili so, da je oglas kot odraz svojevrstnega primitivizma in provincializma vreden vsestranske obsodbe, kljub temu pa je nedopustno, da bi iz tega poslovno–propagandnega izgređa in spodrsnjaja sklepali, da so v Sloveniji strpni do nacionalističnega odnosa do pripadnikov drugih narodov in narodnosti in izolacije Slovenije ud drugih delov Jugoslavije in da to celo spodbujajo. Nedopustno je tudi, da so zadevo predstavili tako, kot da bi se za tem skrivali tudi odgovorni republiški organi, med njimi tudi organi RK SZDL, čeprav so prav ti prvi grajali nesprejemljivo vsebino omenjenega turističnega oglasa in se zavzeli za to, da bi ga nehali objavljati. V razpravi so ugotovili, da takšno pretiravanje in politizacija nestrokovno in nerodno sestavljenega oglasa ne prispevata k objektivnemu medsebojnemu obveščanju v Jugoslaviji, temveč narobe – k dezinformiranju jugoslovanske javnosti in h kaljenju medsebojnih odnosov, kar je docela v nasprotju s funkcijami in nalogami *Borbe*. Člani sveta so poleg tega očitali uredništvu *Borbe*, da je omogočilo objavo komentarja, ne da bi se bili posvetovali z urednikom republiške redakcije *Borbe* za SR Slovenijo. Poudarili so, da takšno ravnanje ni navzkrižno ne le z nalogami in odgovornostjo republiških redakcij pri urejanju lista, temveč tudi z običajno prakso medsebojnega obveščanja in posvetovanja z namenom, da bi kar najbolj objektivno predstavili različne dogodke in pojave v posameznih republikah in pokrajinah in drugih okoljih, iz katerih in o katerih poroča *Borba*. Svet je zahteval od glavnega in odgovornega urednika lista, naj v skladu s svojimi pravicami in odgovornostjo ustrezno ukrepa proti takšnemu pisanju in prepreči takšne in podobne odmike od uredniške politike lista.«²¹

Vendar se je polemično pisanje nadaljevalo, tudi v Sloveniji. Na jugoslovanske reakcije je reagiral satirični list *Pavliha*, ki je objavil »jugoslovansko« verzijo oglasa: »Jugoslavlani! Nemci so na pragu naše dežele. Zasedli bodo naše ceste. Zasedli bodo naša mesta in vasi. V naše gore se bodo vzpenjali. Poselili bodo našo obalo in uživali v našem morju. Jugoslavlani in Jugoslavlance! Ti Nemci so naši gostje! Od nas ne bodo terjali ničesar,

19 L., J., Sporni proglas. *Danas*, 9. 7. 1985, str. 21.

20 Vlahović. Tjedni Post scriptum. *Vjesnik*, 8. 7. 1985 (prevod B.R.).

21 J. P. (Jovan Pjević), Iz jugoslovanskega časopisja. *Delo*, 10.7. 1985, str. 2.

pričakovali pa veliko. Poskrbimo le, da bodo radi prihajali k nam in da se bodo domače počutili. Poskrbimo, da se bodo še vračali, ker jim bo všeč dežela in njeni ljudje. Tega smo zmožni. Jugoslavija. Njihova dežela.«²² K proglasu je Pavliha objavil tudi »nenacionalistično inačico« logotipa, v kateri so bili združeni lipov list, čebula in paprika.

Med pretežno negativnimi kritikami so nekateri bralci akcijo sicer že od začetka branili,²³ v bran akcije pa so stopili tudi nekateri komentatorji. Ko je akcija stekla celovito, s plakati, brošurami in nazadnje filmom, je sicer naletela na odobravanje tudi ponekod v jugoslovanskem prostoru. »V organizaciji društva novinarjev je na obisk v Slovenijo prišla tudi skupina novinarjev iz Beograda. Skupaj so šli na izlet oz. smučat na Roglo, tam in nato v Celju smo jih tudi seznanili z akcijo Slovenija, moja dežela in gostje iz Beograda so bili nad njo navdušeni«, priča Leopold Perc.²⁴ Perc je sicer že po prvih poletnih kritikah v obširnem članku pojasnil širši namen akcije.

Razvoj dogodkov po objavi oglasa je zaradi reakcij neizogibno že zdrsnil v politiko. Urednik Komunistična Slavko Gerič (pred tem izvršni sekretar CK ZKS za informiranje), ki je imel celovit pregled nad stališči političnih forumov, pa tudi pretanjen občutek za to, kam se obrača politični tok, je prvi nakazal nastajajoči obris stališč slovenskega političnega vrha: kritizirati oglas kot sicer neposrečen in politično nesprejemljiv del dobronamerne turistično-propagandne akcije (zato so ga časopisi tudi prenehali objavljati), a hkrati zavračati nacionalistične konotacije, ki mu jih pripisujejo drugod po Jugoslaviji, saj gre v takem pisanju za splošni napad na Slovenijo in njen domnevni iredentizem. V komentarju je zapisal, da o nacionalizmu pišejo občila po vseh republikah in pokrajinah, da pa žal večkrat bolj kritično o tistih drugod kot o svojih. In da je CK ZKS nedavno jasno razmejil nacionalistične težnje od tistega, kar izraža nacionalno identiteto, vrednote, ki konstituira slovenski narod v povezanosti z drugimi jugoslovanskimi narodi in narodnostmi. Ob takih opredelitvah je razglas »Slovenci in Slovenke« obrobjen, je pa res deloma ali v celoti nesprejemljiv. Avtorji trdijo, da sodi k celovito zasnovani turistični propagandni akciji in naj bi potemtakem bil po njihovem samo neposrečen. Za veliko večino Slovencev, kakor tudi pripadnikov drugih narodov in narodnosti, pa je seveda nesprejemljiv delček v mozaiku sicer pozitivnega in potrebnega agitiranja za turizem in krepitve zavesti o njegovem pomenu. »Glede tega je bilo nemalo izredno kritičnih pripomb na mnogih sestankih družbenopolitičnih organizacij na republiški ravni. Kot je znano, so množična občila oglas prenehala objavljati, nekateri pa so objavili kritične prispevke na njegov račun, npr. Dnevnik, Delo. Kritično so njem izrekli pred kratkim tudi sekretarji na posvetu občinskih komitejev ZKS. Vsekakor so opozorila v Sloveniji in nekaterih časnikih v drugih republikah in pokrajinah o nesprejemljivosti razglasa (njegov nacionalistični značaj, nenavadna podobnost s proglasom iz Slovenca 1941. dvomljiva sporočilna vrednost), in o možnosti, da bo spodbudil negativne asociacije, umestna. Mislimo pa, da je nedopustno, da ga predimenzioniramo in ga poskušamo umeščati tja, kamor sploh ne sodi. Ne more namreč služiti kot povod in malodane dokaz za pojav iredentizma, kot nekaj, kar pomeni splošni poziv na pogrom proti 'prihajajočim' (očitno misli na Neslovence, op. B. R.), za »etnično čisto Slovenijo«, kakor je to v Borbi (v komentarju z dne 8. julija) na drugi strani zapisal Rajko Vujatovič. Gotovo ima pravico kritizirati, opozarjati na njegov negativni predznak, vendar tega ni mogoče delati tako, da bralcu sugerira identifikacijo razglasa s Slovenijo, s Slovenci, s subjektivnimi silami, z ljudmi, ki živijo v SRS. To je nedopustno poenostavljanje na način senzacionalizma najslabše vrste, ki mu ne gre za boj proti naci-

22 Pavliha, 11. 7. 1985.

23 Glej npr. *Turistični oglas za Slovenijo*, Robert Mecilonšek, uredništvo Willkomenn, Ljubljana in Černič-Lagerwall, Radenci, *Delo (Sobotna priloga)*, 6. 7. 1985, str. 27.

24 *Intervju Darje Kerec z Leopoldom Percem*.

onalizmu niti ne za razvoj narodov, še manj pa za bratstvo in enotnost, temveč slej ko prej za kaj drugega – za ustvarjanje napetosti, nezaupanja med narodi in ljudmi.«²⁵

V slovenskem političnem vrhu, tedaj že zapletenem v konflikt z Jugoslavijo, je tako začelo prevladovati stališče, da je treba kljub »neposrečenemu« oglasu, ki so ga iz oglaševanja umaknili, celotno akcijo ohraniti in nadaljevati. Akcija je že od začetka imela podporo v Gospodarski zbornici Slovenije, ki jo je vodil Marko Bulc. Tudi v izvršnem svetu je prevladal zlasti ekonomski vidik. »Te akcije so bile tedaj kot pisane na kožo; to je bil čas, ko je primanjkovalo deviz, akcija pa je apelirala na utrjevanje domačega turizma!«²⁶ Zato je podporo akciji, kot priča Bogomila Mirtič, izkazoval tudi tedanji predsednik IS SRS Janez Zemljarič. »So pa bile zagate zaradi ZIS v Beogradu. Vendar ne zaradi separatizma oz. povezovanja besede 'dežela' s separatizmom. V ZIS so se predvsem spraševali in čudili, kaj to sploh je, ta 'dežela'«. ²⁷ Ne Perc ²⁸ in ne Bogomila Mirtič nista občutila političnega pritiska,

Bogomila Mirtič se spominja, da je sicer v zvezi z akcijo bilo nekaj dopisovanja med GZS in RK SZDL, v zvezi z akcijo pa so 11. novembra 1985 imeli tudi sestanek, na katerem so sodelovali predsednik RK SZDL in član P CK ZKS Franc Šetinc, glavni urednik Dela in član P CK ZKS, zadolžen za področje informiranja, Jak Koprivc, Franc Perc in Bogomila Mirtič.²⁹ Podporo so snovalci akcije na koncu dobili tudi v Mihi Ravniku, tedanjem sekretarju P CK ZKS in Francu Šetincu, tedanjem predsedniku RK SZDL. Povod je bila informacija, ki so jo dobili, da naj bi v Sloveniji izšel še en uničujoč članek. Zato je Jani Bavčer Repovšu predlagal, »da takoj z diaprojektorjem obiščeva Miha Ravnika, ki je bil takrat sekretar Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, in se rešiva, če se da. Miha Ravnik je bil tako kot Jani Bavčer Primorec, sam sem ga poznal še iz časa, ko je bil direktor novogoriške tovarne pohištva Meblo, s katero je naša agencija sodelovala.« Po predstavitvi strategije marketinških aktivnosti slovenskega turizma in vsebine oglaševalskih akcij je po Repovševem pričanju Miha Ravnik poklical Franca Šetince in mu rekel, naj pustijo Studio marketing pri miru, ker gre za strokovno stvar. Od tedaj so imeli v agenciji, kar zadeva 'Slovenijo, moje deželo, mir'.³⁰

Akcija je bila sicer omenjena še na seji CK ZKS, na kateri naj bi se opredelili do pojavov nacionalizma v Sloveniji. S sejo naj bi ublažili kritike na račun slovenskega separatizma v drugih delih Jugoslavije. Na seji je uvodno razpravo imel dr. Ciril Ribičič, pripravljeno pa je bilo tudi gradivo Aktualna idejnopolična vprašanja mednacionalnih odnosov in pojavov nacionalizma v Sloveniji. Po seji je bilo gradivo dopolnjeno z razpravami in poslano občinskim in medobčinskim komitejem, obširno pa so o njem poročali tudi mediji. Smiselno je bilo sporočilo seje, da so »mnogoteri...razlogi, zaradi katerih je vključenost slovenskega naroda v jugoslovansko federacijo na samoupravnih družbeno-ekonomskih temeljih edina prava in trajna opredelitev«. Vendar je po drugi strani bistvo ustavne zasnove jugoslovanske federacije prav v tem, da zagotavlja »ne le kulturno in politično, temveč tudi ekonomsko samostojnost slovenskega naroda«. ³¹ Če tedanja obširno samopravo in še vedno precej ezopsko retoriko sintetiziramo v glavne ugotovitve, je bil na seji in v gradivih kritiziran unitarizem, birokratski centralizem in pojavi nacionalizma v drugih republikah ter senzacionalistično poročanje medijev o tovrstnih pojavih v

25 Gerič, Ob razglasu »Slovenci in Slovenke«. *Komunist*, 12. 7. 1985.

26 *Intervju Darje Kerec z Bogomilo Mirtič*.

27 Prav tam.

28 *Intervju Darje Kerec z Leopoldom Percem*.

29 *AS*, Razprava Franca Šetince.

30 Repovš, *Tržna usmerjene poti turizma*. Glej tudi: Prepadnik, *Slovenija - moja dežela*, str. 55 (*Pričevanje Jerneja Repovša*). Podobno kot Repovš priča tudi Jani Bavčer (*Intervju Darje Kerec z Janijem Bavčerjem*).

31 *AS*, Magnetogram 102. seje; *AS*, Zapisnik 102. seje.

Sloveniji. V »samokritičnem« pa je bilo ugotovljeno, da pojavi nacionalizma naraščajo,³² zlasti na športnem področju (dva nacionalistična in huliganska izpada v Ljubljani, eden na hokejski in eden na košarkarski tekmi, pri čemer so bili razpravljavci pri košarkarskem različnega mnenja ali sploh gre za nacionalizem). Še posebej pa je bil izpostavljen fizični obračun v Idriji, kar pa da so politični organi na občinski in republiški ravni ostro obsodili. Šlo je za to, da je nekaj mladih Slovencev preteplo sovrstnike iz drugih republik, nosili pa so pripone z napisom »Slovenija, moja dežela«, kar je po interpretacijah raznih medijev turistično akcijo povežalo z nacionalizmom.

V podobnem tonu, kot je bilo gradivo, je bila zasnovana tudi uvodna beseda dr. Cirila Ribičiča. »Gotovo ni mogoče pristajati na to, da nekateri načrtno ustvarjajo atmosfero v Jugoslaviji, v kateri bi se morali slovenski politični in drugi javni delavci stalno otepati vnaprejšnjih dvomov o tem, kakšen je odnos slovenske politike in kulture do Jugoslavije ter očitkov o separatističnem partikularizmu. Kdor ustvarja takšne razmere, v katerih se vsako omenjanje slovenske samostojnosti, suverenosti slovenskega naroda in državnosti slovenske republike proglašča za koketiranje s separatizmom, pozablja na to, da je samostojnost slovenskega naroda pogoj in temelj, ne pa ovira za uspešno in enakopravno sodelovanje ter samoupravno integracijo v Jugoslaviji«, je dejal, sklicujoč se na Kardeljeve misli o slovenskem narodnem vprašanju. A je pred tem med »slabostmi« pri odnosu do nacionalizma v Sloveniji navedel tudi akcijo »Slovenija, moja dežela«: »Naj omenim samo nekatere slabosti v sicer ofenzivno in pogumno zamišljeni akciji turistično-propagandne akcije v Sloveniji. Nekajkratna javna reagiranja tudi najodgovornejših funkcionarjev zveze komunistov in socialistične zveze so se doslej premalo upoštevala. In če bi šlo tako tudi naprej, bo postopno lahko postala okrogla značka z napisom Slovenija, moja dežela iz turistično – propagandnega nacionalistični simbol in alternativa grbu SR Slovenije, lipov list pa alternativa Triglavu kot simbolu, ki ga je uporabljala že Osvobodilna fronta slovenskega naroda.«³³

Na seji sicer kakšne posebne razprave o akciji ni bilo. Šetinc je na njej poročal o že omenjenem sestanku z glavnimi zagovorniki akcije z Gospodarske zbornice in z Jakom Koprivcem (sestaneč je bil namreč isti dan pred sejo). Ugotavljal je, da so bile v zvezi z akcijo res narejene nekatere napake, »to pa ne bi smelo pomeniti, da bomo dovolili, da se razvrednoti ta akcija, ki je pomembna za Slovenijo. Slovenija sicer ne bi smela izločiti 10% ljudi, ki imajo radi Slovenijo, soustvarjajo dohodek, prispevajo v kulturno bogastvo Slovenije. Pri stavku, da bodo tujci okupirali našo deželo, so zlasti borci, pa tudi drugi, dobili asociacijo, da se misli na okupacijo dežele. To smo že javno kritizirali. Tudi ni sporno, da se reče, kako je v Sloveniji navzoč vpliv dunajske arhitekture ali da gre za vpliv srednjeevropske kulture. Sporno je to, da se nikjer ne omenja Jugoslavija, kot da je Jugoslavija zgolj obremenilna okoliščina Sloveniji. Danes smo bili soglasni v tem, da se Slovenija kot turistično deželo vzame na še bolj afirmativen način, če poveš, da je ta Slovenija v Jugoslaviji, v državi z bogato pestrostjo itd.. Vsak dober propagandist za turizem bo povedal, da prideš iz planin, iz zasneženih gora na toplo morje, vse tja do Albanije. Res pa je, so nam povedali v tem pogovoru tudi to, da so naši turistični delavci

32 Po analizi, ki jo je pripravila Služba državne varnosti so, verbalni delikti zrasli z 12 leta 1982 na 27 leta 1985, napisi z 38 na 81, simboli so se v vsem obdobju med obema letoma vrteli okrog 4, letaki in napisi so s 23 padli na 16, ostalih pojavov je bilo v letu 1985 okrog 10. Skupaj je število nacionalističnih izpadov naraslo s 84 v letu 1982 na 138 v letu 1985, v seštevku pa jih je bilo v tem obdobju 360. (*Pregled nacionalističnih izpadov v SR Sloveniji po letih*, priloga k gradivu). Naraslo je zlasti število slovenskih izpadov (z 38 na 108), čeprav so sicer naraščali tudi drugi. Največ je bilo napisov in verbalnih izpadov. Ertl sicer pojavov ni štel za zaskrbljujoče, označil jih je za »drobne«, so jim pa v poročanju o Sloveniji po drugih republikah dali velike dimenzije.

33 AS, Uvodna razprava Cirila Ribičiča.

že nekajkrat predlagali Turistični zvezi Jugoslavije, da se gre v enotno akcijo po vsej Jugoslaviji, kar pomeni, da ni res, da so šli naši v neko solo akcijo na škodo Jugoslavije, ampak so si najprej prizadevali, da se ustvari neka skupna propagandna akcija, skupna akcija s skupnim znakom, vendar to ni rodilo sadov.« V nadaljevanju je Šetinc povedal, da so tak predlog poslali že pred leti, sedaj pa ponovno in da si bo osebno prizadeval, da to pride na dnevni red Zvezne konference SZDL in da se pove, kje so vzroki, da ne pride do skupne jugoslovanske akcije, hkrati pa se napada posamezne akcije. Tudi drugi namreč predstavljajo svoje, predstavlja se npr. Istra, vendar ne na tak neposrečen način, brez omejnjanja Jugoslavije, »kar je seveda obsojanja vredno«. Tudi Dubrovnik in hrvaški turizem so na nekem posvetu, ki se ga je udeležil, predstavljali ločeno, kar tudi ni v redu, ni pa opravičilo za to, kar se dogaja v Sloveniji. »Hotel sem reči, da je treba s to propagando nadaljevati, kajti naš interes mora biti, da bo Slovenija bolj čista, bolj privlačna za tuje turiste, pri tem pa moramo paziti, da ne bomo delali take spodrsaljaje, kakršne smo delali do sedaj. Zato je bil sprejet sklep, da se gre v oblikovanje družbenega sosveta pri zbornici, ki bo s širših družbenih vidikov pomagal usmerjati propagando.«³⁴ Nekaj stavkov v tem kontekstu, a bolj na splošno, je na seji dodal še predsednik P CK ZKS Andrej Marinc, češ da bi bilo treba ilustracije, ki jih je dal Ribičič, uporabiti v družbeni praksi, ker s tem lahko pokažejo, da konkretno opozarjajo na pojave nacionalizma.

»Reakcije politike so bile raznolike«, pravi eden tedanjih glavnih oglaševalcev Jure Apih. »Dogmatiki so se iskreno zgražali, drugi so blago opominjali in umirjali, po tihem pa soglašali in podpirali. Podobno kot neugnanega fantiča, ki tašči na obisku nesramno pove resnico v obraz, starši seveda okarajo, po tihem pa hkrati pritrjujejo, zadovoljni da je zvedela, kar ji gre. Časi so bili kompleksni in zahtevni. Javna beseda je komunicirala po vsej Jugi in po vseh strukturah. Govori in nagovori so bili skrbno pretehtani in pogosto namenjeni povsem drugim avditorijem, kot pa očitno naslovljenim. Resnica je tudi, da so les enfants terrible delali vodilnim preglavice in probleme in da so bili včasih tudi zaradi tega v resnici jezni nanje. Če jih vprašate danes, je zanesljivo drugače.«³⁵

S sejo CK ZKS je bila politična razprava končana, umirile so se polemike in kritike po časopisih, akcija se je v Sloveniji nadaljevala in zlasti s filmom, ki so ga začeli predvajati naslednje leto, začela dobivati množično podporo. Ljudje so ob jugoslovanstvu, ki se je naglo topilo, geslo »Slovenija, moja dežela« vzeli kot izraz krepitve nacionalne identitete, lipov list pa kot simbol slovenstva. Zaradi te identifikacije se je lahko zgodilo množično gibanje leta 1988 in prav neverjetno je, kako zgrešeno je kasnejša Demosova politika (ali vsaj njen pomemben del) pred plebiscitom leta 1990 občutenje ljudi napačno ocenjevala ali podcenjevala in hotela priti do samostojnosti kar z nekakšnimi deklaracijami, navadno parlamentarno večino ali v najboljšem primeru z navadno večino na plebiscitu. Čeprav je – v nasprotju z lastnimi dvomi – za skupno propagandno geslo ob plebiscitu uporabila prav slogan iz akcije: »Moja dežela je naša država. Slovenija.«

Povzetek

BOŽO REPE

Vloga akcije »Slovenija, moja dežela« pri nacionalni homogenizaciji osemdesetih let

Še preden so se na pisateljskih tribunah začele razprave o nacionalnem vprašanju (npr. tribuna Slovenski narod in slovenska kultura leta 1985) in so se začeli pisati novorevija-

³⁴ AS, Razprava Franca Šetinca.

³⁵ Intervju Boža Repeta z Juretom Apihom.

ški prispevki za nacionalni program, je slovensko samozavest dvignila turistična akcija »Slovenija, moja dežela«, ki (sprva) ni imela nobene zveze s politiko. Akcija je postala najbolj znana po propagandno-turističnem filmu, ki je prikazoval lepote Slovenije in pripravljenost ljudi v različnih poklicih, da prijazno pričakajo tuje turiste. V Jugoslaviji je naletela na ostre reakcije, češ da izraža slovenski separatizem.

V Jugoslaviji so v njej videli izraz separatizma, v Sloveniji pa so ljudje ob jugoslovanstvu, ki se je naglo topilo, geslo »Slovenija, moja dežela« vzeli kot izraz krepitve nacionalne identitete, lipov list pa kot simbol slovenstva. Zaradi te identifikacije se je lahko zgodilo kasnejše množično gibanje. V zgodovinospisnih, še bolj pa v političnih interpretacijah osemdesetih let je njena vloga v glavnem prezrta. V javnosti je omejena na nostalgične internetne reminiscence, njene (prirejene) vizualne znake, zlasti lipov list, pa je mogoče še vedno pogosto videti na ponjavah tovarnjakov.

V resnici je »Slovenija, moja dežela« sredi osemdesetih let povzročila prvo množično homogenizacijo Slovencev, brez katere se ne bi mogli uresničiti tudi nacionalni programi. Zaradi te identifikacije se je lahko zgodilo množično gibanje leta 1988 in prav neverjetno je, kako zgrešeno je kasnejša Demosova politika (ali vsaj njen pomemben del) pred plebiscitom leta 1990 občutenje ljudi napačno ocenjevala ali podcenjevala in hotela priti do samostojnosti kar z nekakšnimi deklaracijami, navadno parlamentarno večino ali v najboljšem primeru z navadno večino na plebiscitu. Čeprav je – v nasprotju z lastnimi dvomi – za skupno propagandno geslo ob plebiscitu uporabila prav slogan iz akcije: »Moja dežela je naša država. Slovenija.«

Viri in literatura

Arhivski viri

- Aktualna idejnopolitična vprašanja mednacionalnih odnosov in pojavov nacionalizma v Sloveniji. Magnetogram 102. seje predsedstva CK ZK Slovenije, 11. 11. 1985 (neavtorizirano), str. 1 in 2. *ARS*, seje P CK ZKS, AS 1589/IV /648 (101.-104. seja 1985).
- Aktualna idejnopolitična vprašanja mednacionalnih odnosov in pojavov nacionalizma v Sloveniji. Zapisnik 102. seje Predsedstva CK ZK Slovenije, 11. 11. 1985, str. 1 in 2. *ARS*, seje P CK ZKS AS 1589/IV /648 (101.-104. seja 1985).
- Kline, Miro, Brenk, Klas, Študija simboličnega pomena znakov predlaganih za trženje turizma Slovenije. *Arhiv Studia marketing*, marec 1984.
- Razprava Franca Šetinca (ob obravnavi idejnopolitičnih vprašanj nacionalizma v Sloveniji). Magnetogram 102. seje predsedstva CK ZK Slovenije, 11. 11. 1985 (neavtorizirano). *ARS*, seje P CK ZKS, AS 1589/IV /648 (101.-104. seja 1985).
- Uvodna razprava Cirila Ribičiča na seji predsedstva CK ZKS (ob obravnavi idejnopolitičnih vprašanj nacionalizma v Sloveniji), 11. 11. 1985, str. 1 in 2, *ARS*, seje P CK ZKS, AS 1589/IV /648 (101.-104. seja 1985).

Časopisni viri

- Čemič-Lagerwall, Sonja, Radenci. *Delo (Sobotna priloga)*, 6. 7. 1985, str. 27.
- Gerič, Slavko, Ob razglasu »Slovenci in Slovenke«, *Glosa. Komunist*, št. 28, Ljubljana, 12. 7. 1985.
- Herman, Bogdana, Turistični oglas za Slovenijo. *Delo (Sobotna priloga)*, Poštni predal 29, 29. 6. 1985, str. 29.
- J., P. (Jovan Pjević), Iz jugoslovanskega časopisja : Turistično oblat. *Delo*, 10. 7. 1985, str. 2.

- Lipov list kot metla. *Nedeljski dnevnik*, Vroči telefon, Turk Juš (ur.), 30. 6. 1985, str. 3.
- L., J., Sporni proglas. *Danas*, 9. 7. 1985, str. 21.
- Novak, K., (Tanjug), Od oglasa do proglaša. *Večernje novosti*, 4. 7. 1985, str. 6 (prevod B.R.).
- Novak, K., Zakaj samo Slovenija. *Borba*, 5. 7. 1985. Republiški informativni bilten, leto XVI, št. 133. Ljubljana: Republiški komite za informiranje, 12. 7. 1985.
- Pavić, Nino, Eksplozija jednog oglasa : Zašto je jedan oglas-proglas uzbudio javnost. *Vjesnik*, 7. 7. 1985, str. 4 (prevod B.R.).
- Pavliha*, 11. 7. 1985.
- Plavevska, Aleksandra, Negodovanje slovenačke javnosti i zbog diskriminatornog turističkog proglaša : Nigde nema Jugoslavije. *Politika Ekspres*, 4. 7. 1985 (prevod B.R.).
- Pretepači kršili javni red in mir. *Delo*, 1. 10. 1985, str. 8.
- Republiški informativni bilten*, leto XVI, št. 133. Ljubljana: Republiški komite za informiranje, 12. 7. 1985.
- Sitar, Sandi, Nekemu razglasu ob rob. Lipov list. *Dnevnik*, 20. 6. 1985, str. 3.
- Vujatović, Rajko, Turistično prikriivanje. *Borba*, 8. 7. 1985. Republiški informativni bilten, leto XVI, št. 133. Ljubljana: Republiški komite za informiranje, 12. 7. 1985.
- Vlahović, Joža, Tjedni Post scriptum (27. VI- 4.VII). *Vjesnik*, 8. 7. 1985 (prevod B.R.).

Ustni viri

- Intervju Boža Repeta z Juretom Apihom*, 5. 7. 2011, hrani pisec.
- Intervju Darje Kerec z Leopoldom Percem*, 12. 9. 2010, hrani pisec.
- Intervju Darje Kerec z Bogomilo Mirtič*, 8. 9. 2010, hrani pisec.
- Intervju Darje Kerec z Janijem Bavčerjem*, 20. 8. 2010, hrani pisec.
- Intervju Zdravka Duše z Darjo Kerec in Božom Repetom*, 29. 7. 2011, hrani pisec.
- Pričevanje Jerneja Repovša*, 8. 2. 2011, hrani pisec.

Monografije

- Prepadnik, Petra, *Slovenija - moja dežela : Primer velike oglaševalske ideje*, diplomatska naloga. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 2008.
- Repe, Božo, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.

Razprave

- Repovš, Jernej, Tržno usmerjene poti turizma v moji deželi: *Turizem smo ljudje*, Zbornik ob 100 letnici Turistične zveze Slovenije, Ljubljana 2006, str. 139-147.

GLAVNE ZNAČAJKE HRVATSKE POLITIKE PREMA SLOVENIJI I SRBIJI TIJEKOM 1991. GODINE

Autor u glavnim crtama iznosi značajke hrvatske politike prema Sloveniji i Srbiji tijekom 1991. godine, u okolnostima raspada Jugoslavije. Načelno su Slovenija i Hrvatska imali puno poveznica u svojim težnjama da se izbore za samostalnost i odupru pritiscima srbijanske politike na čelu sa Slobodanom Miloševićem, odnosno Jugoslavenske narodne armije. S druge strane, zbog cijelog niza okolnosti, put Slovenije i Hrvatske prema samostalnosti bio je na svoj način poseban za svaku od tih republika. Zato su i hrvatsko i slovensko rukovodstvo, u težnji ostvarenja svoga konačnog cilja, vodili i samostalne pregovore s Beogradom, odnosno Miloševićem.

Ključne riječi: Hrvatska, Franjo Tuđman, Srbija, Slobodan Milošević, Slovenija

Slovenija i Hrvatska su nakon demokratskih izbora održanih 1990. predstavljali glavnu oporbu tadašnjoj politici Srbije na čelu sa Slobodanom Miloševićem. Te dvije republike u najvećoj su mjeri težile preustroju Jugoslavije u «konfederaciju», odnosno određeni labavi savez jugoslavenskih republika, iako je u konačnici cilj bio potpuno osamostaljenje.¹ Pri tome svakako treba istaknuti da su se krajem 1980-ih slovensko komunističko vodstvo i javnost puno odlučnije suprotstavili novoj srpskoj politici koju je predvodio Milošević, dok je hrvatsko komunističko vodstvo, zalažući se za očuvanje federalnog sustava naslijeđenog od Tita, pokazalo puno manje odlučnosti u suprotstavljanju Beogradu.²

Novo demokratski izabrane vlasti u Ljubljani i Zagrebu su tijekom druge polovice 1990. i prve polovice 1991. nastavili surađivati, a obje republike su 25. lipnja 1991. proglasile samostalnost. Nakon toga u Sloveniji dolazi do kraćeg rata između slovenskih obrambenih snaga i Jugoslavenske narodne armije (JNA), dok se u Hrvatskoj rat širi i traje do početka 1992. godine. U istom razdoblju Hrvatska i Slovenija dobivaju međunarodno priznanje, čime su ostvarile svoje ključni cilj.³

No, Hrvatskoj će trebati više godina da ostvari svoj teritorijalni integritet jer je na dijelovima njezina teritorija kojima su do kraja 1991. ovladali JNA i pobunjeni hrvatski Srbi proglašena Republika Srpska Krajina (RSK) s glavnim gradom Kninom.⁴

Iako su, kako sam naveo, postojale točke koje su povezivale političke ciljeve Ljubljane i Zagreba u suprotstavljanju Beogradu, istovremeno je hrvatsko vodstvo, odnosno predsjednik Tuđman, smatrao potrebnim uspostaviti i izravan dijalog sa srbijanskim predsjednikom Miloševićem. Tijekom 1991. važna su dva njihova sastanka koji su održani 25. ožujka u Karadorđevu i 15. travnja u Tikvešu kraj Osijeka. S ovime su povezani i sastanci skupina hrvatskih i srpskih stručnjaka koje su imenovali Milošević i Tuđman. Stručnjaci

* dr. sc., viši znanstveni suradnik, Hrvatski institut za povijest, Opatička ulica 10, 10 000 Zagreb, nbaric@isp.hr

1 Guštin, *Slovenija, saveznica Hrvatske*, str. 85–106.

2 Banac, *Protiv straha*, str. 250–251.

3 Guštin, *Slovenija, saveznica Hrvatske*, str. 85–106.

4 Opširnije o RSK vidjeti: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*; Žunec, *Goli život*, Svezak prvi, Svezak drugi.

su se sastali tri puta, 10. travnja u Tikvešu, 13. travnja u Beogradu i 20. travnja u Zagrebu. Danas se nerijetko može čuti da su sastanci Tuđmana i Miloševića dokaz da su oni kasnije vodili «dogovoreni rat». Nedostatak pouzdanih izvora s točnim sadržajem razgovora koji su vođeni tijekom spomenutih sastanaka Miloševića i Tuđmana, kao i na tri sastanka hrvatskih i srpskih stručnjaka, svakako otežava razumijevanje spomenutih događaja. Ipak bi se na temelju neizravnih podataka moglo zaključiti da je Tuđman inicirao spomenute pregovore, kako bi s Miloševićem ostvario hrvatsko-srpski sporazum, čime bi bio izbjegnuta rat u Hrvatskoj. Također se može zaključiti da se tada raspravljalo i o Bosni i Hercegovini, pri čemu je Tuđman predlagao da se ta republika preustroji u teritorijalno omeđenu zajednicu triju konstitutivnih naroda, kao i da dođe do njezine podjele između Hrvatske i Srbije, dok bi Muslimani dobili svoju državu na suženom dijelu bosansko-hercegovačkog teritorija. No, bilo je vidljivo da nikakav konačan dogovor i sporazum nije moguć jer je na sastancima hrvatskih i srpskih stručnjaka bilo očito da se srpska strana neće odreći teritorijalnih pretenzija prema Hrvatskoj, odnosno onih njezinih dijelova koje su smatrali «srpskim područjima». Konačno su hrvatski stručnjaci koji su sudjelovali u tim pregovorima javili Tuđmanu da je dogovor sa srpskom stranom nemoguć.⁵

Tako se može zaključiti da je Tuđman bio spreman za dogovor s Miloševićem ali ovaj u tom razdoblju uopće nije namjeravao dozvoliti da Hrvatska ostvari samostalnost u granicama koje je imala dok je bila dio jugoslavenske federacije. Zato bih zaključio da sastanka Tuđmana i Miloševića u Karađorevu i Tikvešu nije bio nikakav uvod u «dogovoreni rat» jer Tuđman svakako nije želio rat u Hrvatskoj, nego ga je, pregovarajući s Miloševićem, očito pokušavao izbjeći. No, može se reći da ti sastanci ukazuju na kasniju djelomičnu podudarnost interesa Hrvatske i Srbije u Bosni i Hercegovini. No, to će postati aktualno i imat će odraz na događaje na terenu tek nakon izbijanja rata u Bosni i Hercegovini tijekom 1992. godine.

Na isti način na koji je smatrao da je moguć dogovor s Miloševićem, Tuđman je istovremeno smatrao da se vodstvo JNA neće u potpunosti svrstati na srpsku stranu. Prema raspoloživim izvorima čini se da je to mišljenje imao čak i tijekom svibnja i lipnja 1991. godine, iako je do tada bilo dovoljno činjenica koje su pokazivale da Armija ima neprijateljsko stajalište prema Hrvatskoj i da pomaže pobunjene Srbe u Hrvatskoj. Štoviše Tuđman je čak držao mogućim da će JNA pomoći hrvatskim vlastima da uspostavi svoju vlast u dijelovima Hrvatske u kojima su pobunjeni hrvatski Srbi već proglasili svoje autonomne oblasti. Tako je neposredno prije nego je Hrvatska proglasila samostalnost Tuđman smatrao da se problem pobunjenih Srba u Hrvatskoj može riješiti političkim dogovorom, da se oko Bosne i Hercegovine može postići dogovor s Miloševićem kojeg će bosansko-hercegovački Muslimani morati prihvatiti. U slučaju da se sve to ostvari Tuđman je smatrao prihvatljivim da Hrvatska bude u sastavu novog labavog saveza samostalnih jugoslavenskih država.⁶

No, događaji će, kao što je poznato, krenuti potpuno drugim smjerom. Milošević će u savezu s JNA nametnuti Hrvatskoj otvoreni rat koji će se rasplamsati u ljeto 1991. i trajati do početka 1992. godine.

Kao što je poznato general Martin Špegelj, koji je tijekom 1991. jedno vrijeme obnašao dužnost hrvatskog ministra obrane i zapovjednika Zbora narodne garde, u svojim sjećanjima iz 2001. opširno je pisao o tome kako je tražio da se, nakon početka intervencije JNA u Sloveniji, Hrvatska uključi u rat i napadne Armiju, što Tuđman nije odobrio. I

5 Barić, *Bihačko-cazinska krajina*, str. 400–414.

6 Zapisnik sa 7. sjednice Vrhovnog državnog vijeća Republike Hrvatske, održane 8. lipnja 1991. godine. Prijepis dokumenta objavljen u: *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 9–74. Također vidjeti: Nobilo, *Hrvatski feniks*, str. 84.

inače se Špegelj zalagao za savez Hrvatske s drugim nesrpskim narodima usmjeren protiv Srbije, odnosno JNA.⁷

Neki povjesničari kritiziraju Špegelja, navodeći da on zanemaruje da su se početkom srpnja 1991. na istočnim granicama Hrvatske razmjestile snažne snage JNA. Tim i drugim jedinicama JNA Hrvatska se u tom trenutku, sa obrambenim snagama koje su joj tada stajale na raspolaganju, vrlo teško mogla suprotstaviti u slučaju općeg i otvorenog sukoba, a do njega bi došlo da je hrvatska strana tada izvršila opći napad na JNA i njezine vojarnje i objekte. Tako se može zaključiti da Špegelj s naknadnom pameću zaključuje kako je trebalo postupiti i, prema njegovom mišljenju, ostvariti brzu i odlučnu hrvatsku pobjedu. No, pri iznošenju takvog mišljenja on zanemaruje sve one činjenice koje govore da je takvo njegovo rješenje zapravo bilo teško provedivo i da ne bi dovelo do ishoda koji je, prema mišljenju Špegelja, bio posve u hrvatsku korist.⁸

Predsjednik Tuđman će o odluci da se Hrvatska ne miješa u sukob JNA sa Slovencima kasnije izjaviti:

«Prvo, znao sam da je to samo fiktivni rat, da Slovenci već imaju dozvolu da odu iz Jugoslavije i da se jugoslavenska armija uopće u cjelini nije angažirala protiv Slovenije. (...) U toj situaciji isto sam tako ocijenio: kada bismo sada stupili u rat, kad su Srbija i jugoslavenska armija već odlučile Sloveniju otpustiti, sve bi se snage obrušile na Hrvatsku i opet bi to iskoristile za obaranje demokratske vlasti u Hrvatskoj. Bitni međunarodni čimbenici, uključujući u Europi ne samo Francusku i Englesku, nego i Njemačku, do Amerike, Rusije, svi su bili za održanje Jugoslavije, a protiv samostalne Hrvatske. Bio bi to samoubojstveni čin. Zbog toga sam to odbacio. Bez obzira na to što je i u javnosti bilo dosta popularno razmišljanje - zašto mi, kad su Slovenci u ratu, to ne iskoristimo».⁹

Svakako je zanimljiva Tuđmanova primjedba da je i u hrvatskoj javnosti postojalo «dosta popularno razmišljanje» da bi Hrvatska trebala intervenirati u trenutku kada JNA napada Sloveniju. Mislim da to ukazuju da je hrvatska javnost tada bila u potpunosti na strani Slovenaca, što se i pokazalo kada je, nakon izbijanja rata u Sloveniji, došlo do više spontanih napada građana na JNA u Hrvatskoj. Također je u nekim slučajevima hrvatska strana na lokalnoj razini otežavala Armiji da njezine jedinice iz Hrvatske uđu i interveniraju u Sloveniji. No, ponavljam, to je bio iskaz raspoloženja tadašnje hrvatske javnosti, a ne planske politike hrvatskog vodstva.

Isto je tako jasno da Hrvatska, iako se nije uključila u rat u Sloveniji, ipak nije izbjegla agresiju JNA i Srbije u kojoj je do kraja 1991. pretrpjela znatne gubitke i izgubila nadzor nad znatnim dijelovima svoga teritorija. Tako će u rujnu te godine hrvatsko vodstvo ipak morati započeti s blokadom vojarni i objekata JNA u Hrvatskoj, što će Hrvatima omogućiti da se dokopaju znatnih količina naoružanja, što će olakšati obrambene napore. No, može se reći da je Tuđman u političkom smislu bio u pravu kada je tvrdio da sredinom 1991. nije postojala spremnost međunarodne zajednice da prizna Hrvatsku. To se do kraja iste godine promijenilo, nesumnjivo i zato jer je postalo očito na kakav način srpska strana i JNA vode rat u Hrvatskoj.

Iz dnevnčkih zapisa Borisava Jovića, srbijanskog člana Predsjedništva Jugoslavije i bliskog suradnika Slobodana Miloševića, vidljivo je da je vodstvo Srbije početkom 1990. odlučilo da neće prihvatiti preustroj Jugoslavije u konfederaciju, štoviše da neće ustrajavati na održanju cjelovite Jugoslavije, ali će težiti da «srpska područja» u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ostanu u zajedničkoj državi sa Srbijom. Ovo je ujedno značilo da Srbija neće ustrajavati na ostanku Slovenije u Jugoslaviji, uostalom niti na ostanku Hrvatske,

7 Špegelj, *Sjećanja vojnika*, str. 227–239.

8 Marijan, *Smrt oklopne brigade*, str. 216–218.

9 Tuđman, *Hrvatska riječ svijetu*, str. 317–318.

ali u hrvatskom slučaju ne u granicama koje je ona imala dok se nalazila u Jugoslaviji. Krajem studenog 1990. Jović je razgovarao s Janezom Drnovšekom, slovenskim članom jugoslavenskog Predsjedništva, koji mu je postavio pitanje kako će se srpska strana ponašati u slučaju osamostaljenja Slovenije. Jović mu je odgovorio da se Srbija tome neće protiviti.¹⁰

Milošević se 24. siječnja 1991. u Beogradu sastao sa slovenskim predsjednikom Milanom Kučanom. Bilo je to u razdoblju kada je postojala mogućnost da će JNA, na temelju naredbe Predsjedništva Jugoslavije o razoružanju «paravojnih formacija», intervenirati u Sloveniji i Hrvatskoj. Nakon sastanka Miloševića i Kučana izdano je službeno priopćenje u kojem je, među ostalim, navedeno:

«U razrješavanju krize [u Jugoslaviji] mora se polaziti od prava naroda na samoopredjeljenje koje ne može biti ničim ograničeno osim jednakim i istim takvim pravom drugih naroda, uz uvažavanje specifičnosti i različitosti i ne na štetu drugih naroda. Srbija uvažava interes Slovenije na vlastiti put i vlastito opredjeljenje u pogledu oblika budućeg povezivanja s drugim jugoslavenskim narodima odnosno republikama. Slovenija uvažava interes srpskog naroda da živi u jednoj državi i da budući jugoslavenski dogovor taj interes treba poštovati. Dogovor mora uvažiti različitosti i interese svih naroda i republika u nastojanju da se kriza riješi demokratski i na miran način.»¹¹

Na povratku s ovog sastanka Kučan se u Zagrebu sastao s Tuđmanom, dok je nakon povratka u Ljubljano odgovarao na pitanja novinara. Njih je zanimalo kako bi trebalo tumačiti pojedine formulacije iz službenog priopćenja s beogradskog sastanka, posebno onaj da Slovenija uvažava pravo srpskog naroda da živi «u jednoj državi». Kučan je odgovorio da se takav «interes» ne može osporiti niti jednom narodu, pa treba poštovati interese srpskog ali i drugih naroda. Kučan je također dodao da je u njegovim razgovorima s Miloševićem «ostala neriješena bitna razlika», odnosno srpska strana je ostala pri svome stajalištu da se treba uvažavati suverenitet naroda, dok slovenska strana smatra da je suverenitet vezan uz pojedine jugoslavenske republike.¹²

Kasnije će Kučan u vezi sa spomenutim sastankom s Miloševićem navesti da je na njemu bilo očito da Srbija neće insistirati na zadržavanju Slovenije u Jugoslaviji. Prema sjećanjima Kučana on je tada Miloševiću rekao da Slovenci žele vlastitu državu, a Milošević je odgovorio da i srpski narod želi živjeti u jednoj državi. Kučan je zaključio da Srbi to pravo, kao i Slovenci, moraju ostvariti na način koji neće povrijediti prava drugih naroda, na što mu je Milošević navodno odgovorio da je to «jasno».¹³

Na temelju svega iznesenog može se reći da je Slovenija ovim sastankom s Miloševićem ostvarila znatan uspjeh i dobila naznake da se u svome putu prema samostalnosti neće naći u sukobu sa Srbijom. Ono drugo pitanje - priznaju li i Slovenci pravo svim Srbima da žive u «jednoj državi», što se očito odnosilo na Srbe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ostalo je, barem na temelju raspoloživih izvora, nedorečeno. Čini se da je Kučan «potvrdio» to srpsko pravo, iako se kasnije, kao što se vidi, od toga pokušao ograditi izjavama da suverenitet počiva na republikama, a ne na narodima, kao i da Srbi pri ostvarivanju svoga prava ne smiju naštetiti drugim jugoslavenskim narodima. No, ako se sagledaju tadašnje okolnosti i moć kojom je tada raspolagao Milošević, sasvim je razumljivo da je Kučana s njim težio postići dogovor u kojem je, razumljivo, na prvom mjestu mislio na interese Slovenije.

Može se reći da je Milošević nakon početka intervencije JNA u Sloveniji poštovao

10 Jović, *Posljedni dani SFRJ*, str. 131, 228, 159–161.

11 »Ne na štetu drugih naroda«. *Vjesnik*, 25. 1. 1991, str. 1.

12 Stane Pučko, Uvažiti interese svakog naroda. *Vjesnik*, 25. 1. 1991, str. 3.

13 Silber, Little, *Smrt Jugoslavije*, str. 104.

ono o čemu je početkom 1991. u Beogradu razgovarao s Kučanom. Tako je 27. lipnja 1991. Milošević u razgovoru sa saveznim sekretarom za narodnu obranu, generalom Veljkom Kadrijevićem, «nekoliko puta» insistirao da JNA mora braniti «buduće granice Jugoslavije», te zato njezin daljnji angažman u Sloveniji nema smisla.¹⁴ Zaista, general Kadrijević nije odobrio plan Štaba Komande 5. vojne oblasti JNA, izrađen najkasnije 1. srpnja 1991., koji je predviđao ofenzivu Armije u Sloveniji, uključujući njezin napad na Maribor i Ljubljanu, kao i obaranje slovenske vlade.¹⁵

Prema nekim podacima, neposredno nakon okončanja rata u Sloveniji njezino rukovodstvo poduzelo je mjere kako bi normaliziralo, odnosno ponovno uspostavilo kontakte sa Srbijom. Srbijanski akademik Dobrica Ćosić u svojem dnevničkom zapisu od 13. kolovoza 1991. navodi da ga je tog dana telefonski nazvao Franc Bučar, predsjednik Skupštine Slovenije. Bučar mu je predložio da razgovaraju kako bi između Slovenije i Srbije bilo ponovno uspostavljena suradnja i prijateljstvo. Ćosić je pokazao spremnost na razgovore ali je istaknuo da on nije prava osoba za takve razgovore, budući da se ne nalazi na nekoj državnoj dužnosti. No, Bučar je «galantno» insistirao da njega i slovenskog ministra vanjskih poslova Dimitrija Rupela primi upravo Ćosić. Slovenci su u Beograd stigli već 14. kolovoza. Tijekom razgovora s Ćosićem oni su izložili namjeru da uspostave neposredne odnose sa Srbijom, izražavajući spremnost na «striktnu neutralnost u hrvatsko-srpskom sukobu», kako bi od Srbije dobili potporu za samostalnost Slovenije. Slovenci su također izjavili da su u posjet Ćosiću došli u suglasnosti i dogovoru s drugim slovenskim dužnosnicima, Milanom Kučanom i Janezom Drnovšekom. Ako se Ćosić suglasi s njihovim prijedlozima, oni su tražili da on posreduje kako bi pregovarali i sa srbijanskim predsjednikom Miloševićem. Rupel je izjavio da Slovenija mora mijenjati politiku prema Srbiji jer Europa ne želi međunarodno priznati Sloveniju odvojeno od Hrvatske, a u Hrvatskoj je zbog rata stanje složeno. Zatim je zapisana platforma o budućim odnosima Slovenije i Srbije. U njoj je navedeno da se Slovenija neće miješati u «unutrašnje odnose drugih naroda i pitanje unutrašnjih granica», niti će se stavljati na stranu bilo kojeg naroda u razrješavanju jugoslavenske krize, odnosno Slovenija neće biti «instrumentalizirana» u jugoslavenskim «međunacionalnim sporovima». Slovenija će se na temelju svojih nacionalnih interesa dogovoriti sa Srbijom oko međusobnih odnosa. Pri tome Slovenija poštuje «odlučujuću ulogu» Srbije u rješavanju jugoslavenske krize i «kompatibilnost» slovenskih i srpskih interesa. Slovenija također smatra da je rješenje srpsko-hrvatskih odnosa moguće na temelju samoopredjeljenja naroda iz kojeg trebaju proizaći «različiti oblici autonomija». Slovenija smatra «realnim i razumnim» da dođe do federativnog povezivanja Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Makedonije, pri čemu slovenska strana Hrvatskoj priznaje pravo da se opredijeli prema toj federaciji. Pri tome će se Slovenija «samostalno i suvereno» opredijeliti prema spomenutim «državnim subjektima», dok Slovenija i Srbija žele razrješavanje međusobnih jugoslavenskih odnosa bez posredovanja «stranih faktora, a pogotovu federacije». Nakon ovih razgovora i zapisivanja opisane platforme, Ćosić je kontaktirao s Miloševićem koji mu je rekao da načelno prihvaća razgovor sa Slovincima ali će im «dobro naplatiti za sve što su radili protiv Srbije». Ćosić je dogovorio da Milošević primi Bučara na razgovor.¹⁶

Nažalost ne raspoložem izvorima o tome kako je protekao razgovor Miloševića sa slovenskim predstavnicima, kao uostalom ni bilo kojim drugim izvorima o ovoj slovenskoj inicijativi za pregovore s Beogradom. Zapravo je Slovenija početkom ljeta 1991. iz zarobljenih skladišta JNA na slovenskom teritoriju dostavila znatne količine naoružanja

14 Jović, *Poslednji dani SFRJ*, str. 343–344.

15 Marijan, *Slovenska armija*, str. 203–206.

16 Ćosić, *Piščevi zapisi (1981-1991)*, str. 377–381.

Hrvatskoj.¹⁷ To je ukazivalo na njezinu spremnost da pomogne Hrvatima u ratu protiv JNA i Srbije. No, pretpostavljam, Ljubljana je morala razmišljati što će se dogoditi u slučaju da Hrvatska doživi vojni poraz, a u tom slučaju vrlo je vjerojatno da bi Srbija ponovno pojačala pritisak na Sloveniju. U tom smislu su i razumljivi pokušaji da se, u okolnostima kada je cjelokupno stanje i dalje bilo neodređeno, unaprijed normaliziraju odnosi s Beogradom. Pri tome je slovenska strana, barem ako je suditi po Čosićevim dnevničkim bilješkama, smatrala da bi Srbi u Hrvatskoj trebali dobiti određeni oblik (teritorijalne) autonomije.

Završna razmatranja

Slovenija je do samostalnosti došla brže i uz manje žrtava od Hrvatske. To je bila posljedica cjelokupnih okolnosti, a posebno činjenice da je u Hrvatskoj u znatnom broju živjelo srpsko stanovništvo, odnosno da je ona graničila sa Srbijom ili dijelovima Bosne i Hercegovine koji su također bili naseljeni Srbima.

Ipak bi se još jednom trebalo prisjetiti kakvim je napadima Srbije krajem 1980-ih bila izložena Slovenija. Sa srpske strane Slovenija je tada bila optuživana da ruši Jugoslaviju, iako se i sama Srbiji već tada ponašala kao samostalna država koja drugim jugoslavenkim narodima i republikama može nametati svoje zahtjeve.¹⁸ Medijski i javni prostor Srbije u tom je razdoblju bio prepun najrazličitijih napada, štoviše hajke na Sloveniju i slovenski narod, o čemu se mogu navesti brojni primjeri. Tako se primjerice krajem 1989. moglo čuti da u Sloveniji vlada «bolesno stanje» koje bi trebala proučavati «međunarodna psihijatrija». Za Slovence se navodilo da su «hiljadu godina» bili pokorni pod «austrougarskom okupacijom», oni su i u Prvom svjetskom ratu «služili svoje katoličke gospodare». Kasnije su slovenski komunisti balansirali između «fašizma i staljinizma», bili su oruđe «Vatikana i Kominterne», zanemari su klasnu borbu i svu aktivnost usmjerili protiv srpskog naroda. Nakon 1945. vlast u novoj Jugoslaviji preuzela je «hrvatsko-slovenačka koalicija» koje je smatrala da srpski narod zbog svog «unitarizma» nije dovoljno kažnjen «bestijalnim genocidom», pa je ta «antisrpska koalicija» nastavila «okupaciju» Srbije, pljačkajući njezine prirodne i gospodarske izvore:

«A Srbi su na mitinzima zahtevali Trst za Slovence. Istovremeno je koalicija radila na cepanju Srbije na tri dela kako bi je što efikasnije pljačkala. Zatim je podstakla Šiptare na fizički genocid protiv Srba, jer joj ekonomska eksploatacija i politička dominacija nisu bile dovoljne. Sve je to išlo glatko do 1987. godine, tj. sve dok je srpsko rukovodstvo bilo sastavljeno od bezličnih ljudi, poltrona i karijerista koji su bili spremni da izdaju i narod kako bi sačuvali svoje prljave materijalne privilegije. Ali kad je 1987. vlast preuzelo novo srpsko rukovodstvo, koje je odlučno reklo 'Ne!' daljem ponižavanju srpskog naroda i probudilo u njemu svest o sopstvenom dostojanstvu, neprijatelj je riknuo od besa, obelodanjujući sav svoj šovinističko-paranoidni sindrom balkanskog tipa i staljinističko-nacistički plan o rušenju avnojske Jugoslavije, smatrajući da će to najviše pogoditi srpski narod jer ovaj živi na teritoriji cele Jugoslavije».¹⁹

Kada je sredinom kolovoza 1991. akademik Čosić, kako sam naveo, razgovarao sa slovenskim predstavnicima o normalizaciji odnosa Slovenije i Srbije, ni on nije zaboravio istaknuti koji su «grijesi» Slovenije prema srpskom narodu:

«Podsetio sam ih na dvodecenijsko neprijateljstvo Slovenije prema Srbiji, da ne govorim o Kardeljevom antisrpsstvu i Kidričevom petogodišnjem planu. Slovenija je bila

¹⁷ Guštin, *Slovenija, saveznica Hrvatske*, str. 102.

¹⁸ Pavlović, *Akteri i modeli*, str. 124–152.

¹⁹ Mimica, Vučetić, *Vreme kada je narod govorio*, str. 251–252.

udarna pesnica ‚antisrpske koalicije‘. Oni su svojom nacionalnom politikom i šovinizmom razočarali srpski narod, pa će biti potrebne decenije da se zaboravi slovenački secesionistički rat, ubistvo četrdesetak nemoćnih vojnika i optuživanje Srbije za agresiju na Sloveniju».²⁰

No, smatram da je puno žalosnije kada danas, kada se raspad Jugoslavije i ratovi u njezinim bivšim republikama ipak mogu gledati s određene vremenske distance, pojedini povjesničari za te događaje u negativnom smislu smatraju «presudnim» postupke Slovenije. Tako neki od njih na pitanje tko snosi odgovornost za rat u Hrvatskoj daju opširan odgovor, kako i dolikuje složenosti samog pitanja, pri čemu zaključuju:

«Presudan je ipak bio redosljed inicijativa stare/nove slovenske političke elite pod geslom ‚Evropa zdaj‘. Kada je neimenovani francuski diplomata upozorio Lojze Peterlea da će deklaracija o nezavisnosti prouzročiti rat između Srba i Hrvata, ovaj mu je navodno odgovorio: *Cela fait des décennies qu'il en rêvent: laissez-les donc se battre!* (Već desetljećima o tome sanjaju. Pustite ih, dakle, da se tuku!) To piše u knjizi koju su objavili nimalo nepoznati Daniel Vernet i Jean-Marc Gonin *Le rêve sacrifiée* (Žrtvovani san) iz 1994. godine. Kada čovjek danas vidi koliko dugo traju pristupni pregovori za Europsku uniju i o čemu se sve i kako pregovara, poklič ‚Evropa zdaj‘ je u jugoslavenškoj drami vjerojatno bio najciničniji koji se moglo čuti. Bilo je mnogo mračnijih, ali ne i ciničnijih».²¹

Takav odgovor zapravo prilično podsjeća na prethodno opisanu negativnu sliku o Slovincima koja je krajem 1980-ih bila široko rasprostranjena u Srbiji. Tako Slovenci ponovno postaju bešćutni cinici koji se isključivo brinu za svoje sebične interese, a nije ih briga što će njihova «secesija» biti uzrok širenju rata u bivšoj Jugoslaviji. Štoviše takvom interpretacijom Slovenija postaje izravno odgovorna za rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, iako u tome ratu uopće nije sudjelovala. Zapravo po takvoj interpretaciji Slovenija se, pretpostavljam, trebala «žrtvovati» i ostati u Jugoslaviji, kako ne bi došlo do hrvatsko-srpskog rata. Postavlja se pitanje - zašto bi to Slovenija «trebala» učiniti i zašto bi ona trebala snositi «odgovornost» za rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini kojeg je započela i s premoćnom silom koja joj je stajala na raspolaganju grubo provodila tadašnja politika Srbije udružena s JNA?

No, takva interpretacija, prema kojoj Slovenci «sebičnim bijegom» iz Jugoslavije doprinose raspirivanju hrvatsko-srpskog sukoba samo je jedna u nizu onih koje će za rat podjednako okriviti i Miloševića i Tuđmana, ali će zatim, po načelu «bratstva i jedinstva» u «odgovornosti», dio krivnje prebaciti i na Bošnjake, Slovence i ostale. Moje je mišljenje da takve interpretacije zamagljuju činjenice, čime srpska strana dobiva mogućnost da vlastitu odgovornost podijeli s drugim stranama, po načelu «svi su krivi», pa onda ispada da «nitko nije kriv».

Kada je riječ o hrvatskoj politici tijekom 1991., a to prije svega znači politici koju je provodio njezin predsjednik Tuđman, može se zaključiti da je on na svaki mogući način težio izbjeći rat. Rat je vodio kada druge mogućnosti više nije bilo. Također se može reći da se hrvatska politika tijekom 20. stoljeća, u ostvarenju svojih ciljeva, više puta suočavala s izborom svojih saveznika. To je pred nju, može se reći, stavljalo dva strateška izbora. Prvi je da se poveže sa svim nesrpskim narodima u okruženju i da zajedno s njima uspostavi snažnu protusrpsku koaliciju. Takvu je politiku primjerice vodila Nezavisna Država Hrvatska od 1941. do 1945. godine. Ona je surađivala s Bugarskom i zagovornicima crnogorske samostalnosti, a također je radila na uspostavi diplomatskih odnosa s Albanijom, dok je muslimansko stanovništvo u Sandžaku smatrala dijelom hrvatskog

20 Čosić, *Piščevi zapisi (1981-1991)*, str. 377-381.

21 Munjin, »*Intervju: Drago Roksanđić, istoričar - Zarobljeni prošlošću*«, str. 46.

nacionalnog korpusa.²² Druga je mogućnost da treba postići kompromis između Hrvata i Srba, kao dva najveća jugoslavenska naroda, odnosno da treba uvažavati interese Srbije. Moje je mišljenje da je Tuđman bio puno skloniji drugoj mogućnosti.

Treba primijetiti još jednu pojedinost oko današnjih interpretacija Tuđmanove politike. Kao što je poznato Hrvatska je 1995. u operaciji «Oluja» pobunjenim Srbima u RSK, u potpuno drukčijim okolnostima od onih iz 1991. godine, konačno zadala odlučan udarac. Oni su vojno poraženi, a istovremeno su se iselili s područja koja su do tada držali. Vrlo često se spomenuti događaj ocjenjuje kao Tuđmanovo brutalno «etničko čišćenje» Srba. Uostalom, to je «potvrdio» i haški Međunarodni kazneni sud za ratne zločine na području bivše Jugoslaviju u prvostupanjskim presudama dvojici hrvatskih generala. I u samoj hrvatskoj javnosti nisu rijetki oni koji se slažu s takvom interpretacijom «Oluje» i koji zbog svega toga iznose vrlo teške optužbe na račun Tuđmana i hrvatske politike. No, paradoks se sastoji u tome da isti oni koji okrivljuju Tuđmana zbog «etničkog čišćenja» u «Oluji» nerijetko optužuju istog tog Tuđmana zašto 1991. nije prihvatio inicijative generala Špegelja i ušao u opći rat s JNA. Umjesto da krene u odlučni obračun, zaključuju ti kritičari, Tuđman je otišao u Karadorđevo s Miloševićem sklopiti pakt o vođenju «dogovornog rata». Pri tome potpuno smeću s uma da bi odluka o «totalnom ratu» s JNA i Srbima sredinom 1991. i njezina konačna i uspješna provedba - ako i zanemarimo vrlo snažne argumente koji govore da takav «totalni rat» ne bi završio uspješno za hrvatsku stranu - dovela do istih rezultata do kojih je operacija «Oluja» dovela četiri godine kasnije, odnosno do bijega najvećeg dijela Srba iz Hrvatske. Prema takvim kritičarima Tuđman jednostavno nikada ne smije biti u pravu jer će ga se, prema potrebi, naizmjenično optužiti ili za kukavičku «pasivnost» ili za pretjeranu «agresivnost».

Povzetek

NIKICA BARIĆ

Glavne značajke hrvatske politike prema Sloveniji i Srbiji tijekom 1991. godine

Autor u glavnim crtama iznosi značajke hrvatske politike prema Sloveniji i Srbiji tijekom 1991. godine, u okolnostima raspada Jugoslavije. Načelno su Slovenija i Hrvatska imali puno poveznica u svojim težnjama da se izbore za samostalnost i odupru pritiscima srbijanske politike na čelu sa Slobodanom Miloševićem, odnosno Jugoslavenske narodne armije. S druge strane, zbog cijelog niza okolnosti, put Slovenije i Hrvatske prema samostalnosti ipak je bio uvjetovan specifičnostima za svaku od tih republika. Zato je i hrvatsko i slovensko rukovodstvo, u težnji ostvarenja svoga konačnog cilja, vodilo i samostalne pregovore s Beogradom, odnosno Miloševićem. Tako je Tuđman tijekom prve polovice 1991. pregovarao sa Slobodanom Miloševićem u cilju iznalazanja hrvatsko-srpskog sporazuma i izbjegavanja rata. Također je, barem do sredine 1991. imao nadu da se Jugoslavenska narodna armije (JNA) neće svrstati uz Miloševićevu politiku. U tom smislu Tuđman je odbio da hrvatska strana napadne JNA kada je ona krajem lipnja 1991. započela sa svojom intervencijom u Sloveniji, smatrajući da će to samo isprovocirati intenziviranje rata u Hrvatskoj. I slovensko rukovodstvo je krajem 1990. i početkom 1991. imalo kontakte s predstavnicima Srbije, odnosno i izravno s Miloševićem, pri čemu je dobilo podatke da Srbije zapravo neće onemogućavati izlazak Slovenije iz Jugoslavije. Ovo će se pokazati točnim jer je Milošević već početkom 1990. vodio politiku «svi Srbi u jednoj državi». To je značilo da se neće insistirati na očuvanju Jugoslavije ali će Srbija

tražiti da «srpska područja» u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ostanu u zajedničkoj državi sa Srbijom, što će 1991. i 1992. dovesti do rata u te dvije republike. Takva načelna istovjetnost slovenskih i hrvatskih ciljeva koja se, u okolnostima koje su vladale 1991., razišla u traženju vlastitog praktičnog puta prema samostalnosti i danas je tema brojnih polemika i suprotstavljenih mišljenja.

Izvori i literatura

Objavljeni izvori

Stenogrami o podjeli Bosne, Knjiga prva, Priredio Predrag Lucić. Split, Sarajevo: Kultura&Rasvjeta - Civitas, 2005.

Časopisni izvori

Munjin, Bojan, «Intervju: Drago Roksandić, historičar - Zarobljeni prošlošću». *Nin*, br. 3038, Beograd, 19. 3. 2009. str. 44.-46.

«Ne na štetu drugih naroda». *Vjesnik*, 25. 1. 1991, str. 1.

Pučko, Stane, Uvažiti interese svakog naroda. *Vjesnik*, 25. 1. 1991, str. 3.

Monografije

Banac, Ivo, *Protiv straha, Članci, izjave i javni nastupi, 1987-1992*. Zagreb: Slon, 1992.
Barić, Nikica, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005.

Ćosić, Dobrica, *Piščevi zapisi (1981-1991)*. Beograd: Filip Višnjić, 2002.

Jović, Borisav, *Poslednji dani SFRJ*. Kragujevac: Prizma, bez godine izdanja.

Marijan, Davor, *Slom Titove armije, Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987.-1992*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, 2008.

Marijan, Davor, *Smrt oklopne brigade, Prilozi za istraživanje rata za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu 1990.-1992*. Zagreb: ZORO, 2002.

Mimica, Aljoša, Vučetić, Radina, *Vreme kada je narod govorio, »Odjeci i reagovanja« u Politici, 1988-1991*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, 2008.

Nobilo, Mario, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iz zatvorenih vrata 1990-1997*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2000.

Pavlović, Dušan, *Akteri i modeli, Oglеди o politici u Srbiji pod Miloševićem*. Beograd: Samizdat/B92, 2001.

Silber, Laura, Little, Allan, *Smrt Jugoslavije*. Opatija: Otokar Keršovani, 1996.

Špegelj, Martin, *Sjećanja vojnika*. Zagreb: Znanje, 2001.

Tuđman, Franjo, *Hrvatska riječ svijetu, Razgovori sa stranim predstavnicima*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest, 1999.

Žunec, Ozren, *Goli život, Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj, Svezak prvi, Svezak drugi*. Zagreb: Demetra, Posebna izdanja Dimitrija Savića, 2007.

Rasprave

Barić, Nikica, Bijačko-cazinska krajina u političkim i vojnim planovima Hrvatske i Srbije 1992.-1995. *Bošnjačka pismohrana*, Svezak 10, broj 32-33, 2011, str. 393-449.

Barić, Nikica, Politika Nezavisne Države Hrvatske prema Srbiji. *Istorija 20. veka*, 1, 2011, str. 115–126.

Guštin, Damijan, Slovenija, saveznica Hrvatske tijekom razlaza s jugoslavenskom državom (od «nenačelne koalicije» do raspada vojnog saveza 1989.-1991.). *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 2008, str. 85–106.

MED JUGOSLAVIJO IN SLOVENIJO

OBOROŽENE SILE REPUBLIKE SLOVENIJE V PRELOMNEM TRENUTKU : NACIONALNA OBRAMBA – DOSEŽEK SAMOSTOJNE SLOVENSKE DRŽAVE?

Oborožena sila je v posebnih razmerah, v katerih se je Republika Slovenija približevala statusu neodvisne države, imela ne le vlogo enega od pomembnih dejavnikov, ki predstavlja in utrjuje državnost, pač pa tudi funkcijo odvrčanja in varovanja poti do neodvisnosti, saj je grozila velika verjetnost intervencije zveznih oblasti in JLA, ki so najavo neodvisnosti označevale za najavo secesije. Republika Slovenija je spričo takih okoliščin do trenutka neodvisnosti 25. junija 1991 vzpostavila obrambni sistem in oborožene sile, ki so bile sposobne obrambnega delovanja, ko je dan po razglasitvi neodvisnosti posredovala JLA.

Ključne besede: Slovenija, država, vojska, oborožene sile, osamosvojitve, nacionalna varnost, Jugoslavija

Država in obramba

Eden od najbolj razvidnih elementov sistema suverenih držav, osnove mednarodne ureditve, je pravica in dolžnost države, da v okviru svoje suverenosti skrbi za lastno varnost, da vzpostavi suverenosti in državnim ciljem ustrezen sistem nacionalne varnosti (obrambe in notranje varnosti), spoštujoč ob tem mednarodne norme glede omejitev uporabe lastne oborožene sile, tako glede posegov z oboroženo silo v odnose do drugih držav (npr. prepoved napadalne vojne), kot omejitev glede uporabe sile nad lastnim prebivalstvom, kot so spoštovanje človekovih pravic, neuporaba nasilja v nezmernih količinah in v napadalne namene ipd.¹

Osamosvajanje Slovenije je v letu 1990 dobilo končni cilj v samostojni in neodvisni državi. Interpretacije tega cilja znotraj njenih vodilnih državno-političnih elit niso bile povsem enovite, s časom so se spreminjale in predvsem niso bile povsem primerljive med samim procesom osamosvajanja, vendar se je neodvisnost tako objektivno kot subjektivno, predvsem zaradi hitrega razpadanja SFR Jugoslavije, a tudi zaradi taktične politične igre slovenske osamosvojitvene elite, prikazovala kot edina še možna pot. To pot je kot edino veljavno zarisal tudi uspeli plebiscit decembra 1990.²

25. junija 1991 jo je Skupščina Republike Slovenije tudi uporabila in proglasila neodvisno državo, Republiko Slovenijo na območju dotedanje federativne republike Slovenije.³ V tistem trenutku je Republika Slovenija tudi formalno dobila in prevzela polno pooblastilo, utemeljeno v mednarodnem pravu, t. j. pravico in odgovornost za svojo

* doc. dr., Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, damijan.gustin@inz.si

1 Prim. Morgenthau, *Politika med narodi*, str. 220–224; Conforti, *Mednarodno pravo*, str. 189–201, 337–338, 360–368.

2 Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, str. 179–274; Repe, *Jutri je nov dan*, str. 184–194; *Slovenska novejša zgodovina*, str. 1290–1297.

3 *UL RS*, 1-4, 25. 6. 1991, Temeljna ustavna listina o samostojni in neodvisni Republiki Sloveniji; *Slovenska novejša zgodovina*, str. 1331.

obrambo. Ne da bi to svojo funkcijo posebej izpostavljala je nova država samoumevno potrdila in prevzela svojo pristojnost.⁴

Nacionalna obramba pa je bila v tistem trenutku zgrajena in nikakor ne nedelujoča. Toliko bolj, ker je slovenska državna elita predvidela varnostno krizo ob razglasitvi neodvisnosti in se nanjo pripravljala. Osrednje mesto v oceni nevarnosti je imela možnost, da bo zvezna država poskusila proglastitev neodvisnosti ustaviti ali zatreti z uporabo sile, vojaškim posredovanjem ali policijskimi silami. Študija, ki je bila osnova za ocenjevanje varnostnega tveganja, je bila izdelana že več mesecev pred dnevom osamosvojitve. Vsebovala je tri različne scenarije, razporejene po intenzivnosti in oblikah posredovanja, kot tudi odvisno od razmer predvidene načine reakcije. Vodstvo države se je namreč odločilo za proaktivni način reakcije, za obrambo z uporabo obrambnih sil.⁵ Takšen proaktivni način je bil samoumevna posledica ravnanja, ki ga je elita vzpostavila že v prejšnji fazi osamosvajanja, ob vzpostavitvi demokratične politične ureditve in večstrankarskega sistema poleti 1990, ko je vzpostavila skrivno Manevrsko strukturo Narodne zaščite kot začasen obrambni sistem.⁶

Diši po vojski slovenske države?

V šestih mesecih časa, ki si ga je odmerila politična elita Slovenije za izoblikovanje delujoče slovenske države z vsemi potrebnimi državnimi podsistemi, je država lahko vzpostavila obrambni podsistem (sistem nacionalne varnosti in vojaški sistem) le v omejenih razsežnostih. Ne zgolj zaradi objektivnih omejitev, vsebovanih v ustavnopravnih okvirih, razpoložljivih pripadnikih in materialnih sredstvih, pač pa še posebej zato, ker je bilo prav vzpostavljanje lastnega ločenega obrambnega sistema eno od najbolj občutljivih vprašanj, ob katerem so organi Republike Slovenije naleteli na takojšnje aktivno nasprotovanje vodstva Jugoslovanske ljudske armade.

Izid plebiscita z najavljenimi šestimi meseci časa do osamosvojitve sta sprožila osredotočenje na gradnjo osnovnih sistemskih gradnikov neodvisne države. Vprašanje izgradnje sistema nacionalne obrambe neodvisne države se je začelo diskutirati ne le v krogu sekretariata za ljudsko obrambo z republiškim sekretarjem Janezom Janšo, ki je bil pristojen za njegovo izdelavo, pač pa tudi v širšem političnem prostoru in v javnosti.

Snovalce novega obrambnega sistema Slovenije pa je vsebinsko presenetila smer razprave, ki je bila tesno povezana s snovanjem nove ustave Republike Slovenije. Demos je kmalu potem, ko je z volitvami postal vladna stran, namreč spodbudil snovanje nove ustave in s tem nadaljeval dolgo ustavno snovanje.⁷ Izhodišča zanjo je junija izdalo predsedstvo republike. Skupščina je 24. junija imenovala strokovno komisijo za izdelavo njenega osnutka; ta je avgusta 1990 izročila osnutek predsedniku Skupščine; nato je osnutek obravnavala tudi njena Komisija za ustavna vprašanja. Skupščina ga je 12. oktobra 1990 dala v javno razpravo, ki naj bi trajala do 30. novembra 1990, saj je bilo predvideno, da bo ustava sprejeta do konca leta.⁸ V osnutku ustave sta že bili, kot posledica nasprotujočih si stališč članov ustavne komisije glede obrambe, podani popolnoma nasprotni rešitvi: »Vojska Republike Slovenije varuje nedotakljivost in celovitost ozemlja, na podlagi odločitve državnega zbora pa tudi ustavno ureditev Republike Slo-

4 Grizold, *Obrambni sistem republike Slovenije*, str. 161–170.

5 Grizold, *Nacionalno varnostni ustroj Slovenije*, str. 859–864; Janša, *Premiki*, str. 107–118. Zaradi še nedostopnih primarnih virov smo vezani na sekundarne.

6 Prim. Čepič (et al), *Prikrita modra mreža*.

7 Prim. Repe, *Jutri je nov dan*, str. 161–183.

8 Prav tam, str. 184–186.

venije.« in variantno: »Republika Slovenija nima vojske. Z ustavnim zakonom se določi postopen prehod k ukinitvi vojske.«⁹ Variante v prvotnem osnutku strokovne komisije ni bilo. Za variantnim predlogom je stalo močno, že dlje časa trajajoče gibanje za demilitarizacijo, ki so jo podpirale različne skupine, z razlikujočimi se pogledi na vsebino same demilitarizacije.¹⁰

Javna razprava o predlogu ustave, ki se je podaljševala z odpiranjem novih tem in podajanjem novih amandmajev, pa je močno vplivala tudi na konkretno snovanje obrambnih ukrepov. Tak razvoj vsekakor ni bil v interesu večine Demosovih strank, saj si je vlada že v svojem programu junija 1990 med tekočimi nalogami zastavila »doseči suverenost na področju obrambe«.¹¹ Poglavitna stvarna težava je bilo vprašanje, kako zagotoviti zastavljeno suverenost na obrambnem področju; kako doseči nadzor nad sestavinami obrambnega sistema, ki je bil del enotnega jugoslovanskega obrambnega sistema. Avgusta 1990 je Izvršni svet skupščini predložil dopolnitev obstoječe ustave, s katero naj bi med drugim uredili tudi pristojnosti glede izvajanja vojaške obveznosti in imenovanja poveljnika TO Republike Slovenije. Z dvema ustavnima amandmajema, sprejetima konec septembra 1990, je Slovenija povečala svojo avtonomnost pri vodenju TO in preuredila razmerja med vrhovnim poveljstvom, TO in upravnim resorjem za obrambo.¹²

Kot osnovo obrambnih sil je Slovenija prevzela že obstoječo Teritorialno obrambo.¹³ Postavlja se vprašanje, ali je bila izgradnja vojske slovenske države že spočetka predvidena s prevzemom Teritorialne obrambe ali kako drugače. S tiho delno demontažo sistema SLO, ki je izhajal iz ocene, da je potrebno urediti vlogo in položaj oborožene sile po mednarodnem pravu, ne pa več po sistemu »oboroženega naroda«,¹⁴ je deloma spremenila njeno sestavo, deloma tudi organiziranost in oboroženost. Prav tako je učinkovito spremenila njeno poveljniško verigo. V mirnem času je bila odslej poveljniška in upravna hierarhija jasna: vojsko je vodil Republiški štab TO kot najvišji in vodstveni štab. TO je bila upravno podrejena republiškem sekretariatu za ljudsko obrambo (občine so izgubile del pristojnosti za TO) in predsedstvu Republike Slovenije kot vrhovnemu poveljniku.¹⁵ Nov, sicerčasni poveljnik TO RS major Janez Slapar je bil oseba, ki ni več izkazovala deljene podrejenosti Beogradu in Ljubljani, niti ne dvojne lojalnosti.¹⁶

Vprašanje zagotavljanja obveznosti državljanov Republike Slovenije, da služijo vojaški rok le v vojski države Slovenije, je bilo mogoče uresničiti šele s spremembo zakona o vojaški obveznosti. Poleg vsebinskega, a tudi prestižnega prerivanja za odstotek nabornikov, ki bo še vedno služil v JLA, je bilo temeljno vprašanje, kako urediti vojaško obveznost za novo državo. V tem vprašanju se je nadaljevala – sicer vzporedno z vprašanjem oblikovanja sistema nacionalne obrambe – notranja diskusija, v kateri je ena stran

⁹ *Nastajanje slovenske ustave*, I. zv., str. 131.

¹⁰ Prim. Janša, *Osamosvojena Slovenija in vojaško vprašanje*; Hren, *Mirovna politika*. Oba članka sta bila objavljena marca 1990 v programski 95. številki Nove revije.

¹¹ *Slovenska novejša zgodovina*, str. 1293.

¹² *UL RS*, 35-1790, 5. 10. 1990.

¹³ Teritorialna obramba je bila le prostorska komponenta obrambnih sil SFRJ in kot taka ni povsem ustrezala nalogam, ki jih po ciljnih in organiziranosti morajo dosegati oborožene sile države. Prim. Bolfek, *Teritorialna obramba kot oblika vojaške organizacije*; Bolfek, *Teritorialna obramba 1968-1990*; Guštin: *Teritorialna obramba - vojaška potreba in politični projekt*.

¹⁴ Prim: Švajncer, *Bodoča slovenska vojska*, str. 5.

¹⁵ *UL RS*, 35 / 1790, 5. 10. 1990. Za (malo verjeten) primer vojne nevarnosti je Slovenija do osamosvojitve ohranjala enotnost jugoslovanskega obrambnega sistema.

¹⁶ Zvezni organi so na tak ukrep reagirali z prenosom poveljevanja TO na poveljnike vojaških območij; torej poveljstva nad TO RS na poveljnika 5. vojaškega območja. Oba ukrepa sta privedla do velike zaostritve ob zasedbi prostorov RŠTO v Ljubljani; nekaj časa sta obstajala dva RŠTO. Prim. Kolšek, *Spomini*, str. 48.

zastopala koncept obrambe brez vojaške komponente, druga pa nujnost delujoče državne vojske.¹⁷

V marcu 1991 je slovenska skupščina s sprejetjem zakona o vojaški dolžnosti potrdila koncept, da bo do nadaljnjega (ustava še ni bila sprejeta) v Republiki Sloveniji vojaška obveznost državljanska dolžnost in da bo vojska Republike Slovenije obvezniška vojska. Načrt zakona je kot posledica omenjenega spopadanja ležal v republiški skupščini več časa, kot so predlagatelji želeli. Kot zakon o vojaški dolžnosti je bil sprejet šele konec aprila 1991.¹⁸ Najbolj sporno pa je bilo določilo, da bodo obvezniki vojaški rok služili v TO. Vprašati se je mogoče, zakaj je to določilo začelo veljati takoj, saj bi v zakonu s prehodnimi določbami lahko uveljavili zadržek služenja v TO do dneva neodvisnosti. Predlagateljem zakona je bilo jasno, da do zadnjega dne šestmesečnega roka ne bo mogoče vzpostaviti pomembnejšega dela oborožene sile, ki bi bila sestavljena iz izurjenih obveznikov.¹⁹ Naborniki tako niso mogli povečati obrambne moči Slovenije v času pričakovane varnostne krize ob napovedani osamosvojitvi, ta naj bi bila najpozneje 26. junija – tudi če bi bil zakon sprejet nekaj mesecev prej. Sodimo lahko, da je slovenska stran hotela demonstrirati svojo določenost, saj je bila izročitev nabornih evidenc in redno pošiljanje nabornikov na služenje ena od najbolj vztrajnih zahtev JLA.²⁰ Vpoklic majhnega dela razpoložljivih obveznikov na služenje vojaškega roka v prva dva učna centra TO (Ig in Pekre) je pomenil pomemben dokaz samostojnosti slovenskega obrambnega sistema, a je 23. maja tudi povzročil prvo neverbalno reakcijo JLA na slovensko osamosvajanje. Za slovensko stran je pomenila reakcija JLA v Pekrah kljub vsem predvidevanjem svojevrstno presenečenje, preizkus pripravljenosti in potrditev, da bo ob osamosvojitvi potrebno računati z resnejšo varnostno krizo.²¹

Pomembnejši del pripravljanja oboroženih sil slovenske države pa je bila reorganizacija enot TO, omejena na možno mero, ki jo je omogočalo posedovanje vojaških evidenc. Predvsem so enote začeli dopolnjevati s preusmerjanjem moštva iz partizanskih brigad JLA in ostalih enot JLA v enote TO. Iz mlajših vojaških obveznikov so ustvarjali nove enote za posebne namene (EPN), ki so bile v osnovi namenjene za protidiverzantski boj.²² TO sicer ni čutila pomanjkanja moštva, resorno vodstvo pa si je prizadevalo, da bi s pritegnitvijo več mlajših vojakov v enote izboljšalo starostno strukturo in s tem usposobljenost.

Spričo vloge in posledično sestave TO v jugoslovanskem obrambnem sistemu je bila tudi opremljenost in oboroženost enot TO temu primerna; za državno vojsko pa vsekakor nepopolna. Prevladovala so lahko oborožene pehotne enote, poleg tega pa je bila Teritorialni obrambi z delnim odvozom njenega orožja v vojašnice JLA maja 1990 zmanjšana dosegljiva oboroženost. Povečati in izboljšati oboroženost na ključnih točkah (protioklepni boj, protizračna obramba) je bila ena od najbolj perečih nalog obrambnega sektorja. Reševati ga je začel z iskanjem proizvajalcev, sposobnih proizvesti posamezna orožja (Gorenje Orbit - brzostrelka MGV) in predvsem z uvozom orožja, ki pa je bil po jugoslovanskih zakonih nelegalen, če ni potekal preko posebne zvezne direkcije. Že novembra 1990 je uspel RSLO uvoziti v Slovenijo 600 avtomatskih pušk SAR-80 singapurskega porekla in 500 protioklepnih orožij za enkratno uporabo Armbrust, po poreklu iz Nem-

17 *Demilitarizacija Slovenije*, str. 130–199; Janša, *Premiki*, str. 93–103.

18 *UL RS*, 18-742, 27. 4. 1991, Zakon o vojaški dolžnosti.

19 Janša, *Premiki*, str. 107. Šele dostop do dokumentacije o projektu služenja vojaškega roka bo lahko pokazal na prvotni predvideni obseg služenja in s tem odgovoril na vprašanje, ali bi bilo mogoče z njim zagotoviti pomemben del moštva oborožene sile.

20 Prim. Janša, *Premiki*, str. 124–125; Kolšek, *Spomini*, str. 48–51.

21 *Začelo se je v Pekrah*; Lešnik, *Formiranje in delovanje Učnega centra Pekre*.

22 *Arhiv MORS*, ukaz RŠTO za formiranje odredov in čet za posebne namene 26. 5. 1991.

čije. Decembra 1990 in aprila 1991 je bilo iz še neznane smeri uvoženih še 5000 avtomatskih pušk tipa Kalašnikov. Od tako uvožene vojaške opreme so bile najpomembnejše radijske postaje RACAL britanske proizvodnje, ki so šele sredi junija 1991 omogočile ustrezno raven zvez med RŠTO, pokrajinskimi ter območnimi štabi TO.²³ Oboroženost se je izboljševala tudi s sporadičnimi skrivnimi izvzemi orožja iz skladišč JLA. Ne glede na izboljšave pa opremljenost in oboroženost TO v trenutku osamosvojitve ni dosegala standardov za sodobno bojevanje.

Kljub vsem okoliščinam, ki so zaradi nejasne in varnostno nevarne situacije klicale k ustvaritvi oborožene sile in njeni pripravi na oborožen odgovor ogrožanju, se je v teku priprav za osamosvojitve razvila družbeno resna diskusija o nacionalni obrambi nove, še ne oblikovane države, tako v družbi kot v političnih strankah. Šlo je za vprašanje, ali bodoča neodvisna država Slovenija sploh potrebuje vojsko ali naj se opredeli za civilno obrambo in odkloni uporabo oborožene sile v obrambi. Ideja, ki je bila za vladajoče nazore skrajna, je bila za druge sveža ideja, primerna za začetek nove države.²⁴ Gibanje za demilitarizacijo se je začelo v civilni družbi že pred tem, ko je v javnost prodrla zamisel, da bo Republika Slovenija samostojna država z vojsko in vojaško obrambo. Iz civilne družbe je v letu 1990 vprašanje z nosilci zamisli prodrlo tudi v državne strukture in s tem postalo eminentno politično vprašanje. Skupščina je bila glede vprašanja razdeljena, in to ne le po ločnici med starimi in novimi strankami, med pozicijo in opozicijo, pač pa tudi v samih strankah. Realni pogled je večini govoril, da je vojska nezamenljiv atribut nove slovenske državnosti, drugi pa so poudarjali, da nikakor ni potrebno, da diktat ene vojske zamenja diktat druge.²⁵ Rezultat prvega spopada, a tudi kriznih razmer z upadom BDP, so bila močno zmanjšana proračunska sredstva namenjena obrambi v letu 1991. Slovenija je za obrambo namenila le 40 % sredstev, ki jih je izdvajala v letu 1990 (računano v dolarjih).²⁶

Druge faza družbene razprave o obrambi se je začela z vprašanjem sprejetja zakona o obrambi in zaščiti jeseni 1990. Vprašanje se je po plebiscitnem izidu obudilo januarja 1991 in se v začetku februarja razvilo v vsebinsko daljnosežno Deklaracijo za mir. Opredeljevanje zanjo je seglo tudi v predsedstvo republike, med člane vrhovnega poveljstva.²⁷ Dilemo, ali vezati nujne obrambne priprave na bodočo ustavno ureditev republike, je poskusil preseči tudi sekretar za ljudsko obrambo Janša z osebnim apelom na člane predsedstva;²⁸ po njihovem zgledu so popustili marca 1991 tudi preostali pomembni politični akterji in se zedinili o sprejemu zakona o obrambi in zaščiti in zakona o vojaški dolžnosti. Zakona sta bila sprejeta ločeno, konec marca in konec aprila 1991.²⁹

Slovenska vojska – pritisk zgodovinske odgovornosti?

Vojaška funkcija slovenske države v slovenski državotvorni zamisli in praksi ni bila prvič kamen preizkusa. Nasprotno, v povezavi s »slovenskim narodnim vzponom« je bilo prav vprašanje nacionalne vojske eno od najbolj občutljivih. Opozicijske sile so se v

23 *Poročilo Ministrstva za obrambo RS o orožju*, www.resnicaoorozju.si; Frangeš, *Kaj nam pa morete*, str. 50; Šurc, *Zgaga, V imenu države: Odprodaja*, str. 81–82, 83–85, 138.

24 Nekateri so govorili celo o vzorčnem ravnanju za bodoči svetovni red, v katerem bi Slovenija nakazala novo smer. Prim. *Demilitarizacija Slovenije*, str. 177; Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, str. 404–412.

25 Repe, *Jutri je nov dan*, str. 247–248; Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, str. 418–421.

26 Janša, *Premiki*, str. 94–99.

27 Deklaracijo za mir so podpisali trije člani predsedstva, tudi pripadnik DEMOS-a dr. Dušan Plut, predsednik stranke Zeleni Slovenije, ki je bila med najbolj vztrajnimi v konceptu demilitarizacije.

28 Janša, *Premiki*, str. 99–102.

29 *UL RS* 15-555, 6. 4. 1991, Zakon o obrambi in zaščiti; *UL RS*, 18-742, 27. 4. 1991, Zakon o vojaški dolžnosti.

Sloveniji v veliki meri izoblikovale na konfliktu z vojaškim vrhom JLA, zlasti tisti deli, ki so izvirali iz ZSMS, in Nove revije ter mirovniškega gibanja. Konflikt se je odražal v t.i. napadih na JLA ter z druge strani s problematiziranjem ustavne in dejanske vloge oboroženih sil v socialističnem režimu in prehodu v demokratičen sistem. »Priložnost za oblikovanje odgovora na slovensko vojaško vprašanje je vedno doslej zapravila politika oziroma natančneje politiki, ki so v posameznih prelomnih obdobjih (predvsem 1919 in 1943-1945) odločali o temeljnih interesih Slovenije,« je Janez Janša pred volitvami spomladi 1990 povzel svoje in v dobršni meri tudi Demosovo stališče do nacionalnega vojstva.³⁰ Tako postavljen pogled na vojaško funkcijo bodoče slovenske države je vseboval kritiko preteklega in program prihodnosti.

Interpretacija dosežkov in ravnanja preteklih generacij nacionalne politične elite je bila seveda občutljiva le za sodobno obdobje, za opredelitve in dosežke elite, ki jo je Demos ravnokar zamenjeval; na vojaškem področju torej predvsem do odnosa do jugoslovanske vojaške ureditve in – ker je bila tradicijsko v družbi prevladujoča – partizanske vojske. A hkrati je, zaradi afirmativnega odnosa do oblikovanja nacionalne vojske, moral poiskati nove oporne točke ali vsaj preinterpretirati dotedanje. Ukvarjanje z analizo izgubljenih slovenskih priložnosti za ohranitev vojaške avtonomnosti oziroma samostojnosti je tako bilo nujen sestavni del ustvarjanja primernega okolja za novo državno vojsko.

Če pogledamo obdobje nacionalnega zedinjenja, je bilo vojaško vprašanje predvsem vprašanje vojaškega jezika, saj razen programske Zedinjene Slovenije slovenska politika do leta 1917 ni razvijala zamisli državnopravno posebne (konfederalne ali samostojne) enote. V tem oziru je bilo vojaško vprašanje res predvsem vprašanje enakopravne rabe slovenskega jezika.³¹ T.i. slovenski polki s slovenščino kot »drugim polkovnim jezikom« so takšno stanje dobro odražali, z vsemi problemi omejene rabe slovenščine v vojski.³²

Razvijanje slovenskih enot, skoraj povsem avtonomno in samostojno, konec velike vojne, je bil prvi slovenski nacionalni poskus ustvariti ob drugih državnih strukturah tudi vojaško silo, državno vojsko.³³ Država Slovencev, Hrvatov in Srbov je trajala premalo časa, da bi se njegova resnost in uspešnost pokazala v polni luči, vsekakor pa dovolj časa, da je ostal okus po lastni vojski, iz katerega se je slovenski sentiment napajal tudi v obdobju Kraljevine Jugoslavije. Ostajalo pa je vprašanje, ali slovensko (samo)dokazovanje ni bolj sledilo drugemu cilju, ne dokazovanju lastne vojaške ustvarjalnosti, pač pa nasprotovanju srbskemu izpostavljanju ekskluzivnih (vojaških) zaslug, kar je bil Slovincem očitek. Vojska Države SHS, organizirana je bila kot država, v slovenskem, hrvaškem in bosenskem delu, je po 1. decembru 1918 do pomladi 1919 hitro poniknila v enotni jugoslovanski državni vojski, ki je bila dejansko preslikana srbska vojska, le da so ji dodali element mešanja vojaških obveznikov vseh treh državotvornih narodov oz. »plemen«, s čimer so Slovenci izgubili vsako možnost rabe slovenskega jezika v vojski.³⁴

Ta enotna državna vojska Kraljevine Jugoslavije je aprila 1941 podobno hitro (za javno sodbo neslavno in ponižujoče) kot poljska, norveška, francoska, belgijska, nizozemska ali grška pokleknila pred še nezaustavljivo nemško vojsko. Kraljevina Jugoslavija je po volji štirih okupantov prenehala obstajati kot država. Inercijo ohranitve državnega ozemlja in zavesti o državni pripadnosti pa sta odrazili tudi odporniški gibanji, ki sta v prvega pol leta okupacije še zmogli moči za toleriranje in dogovarjanje. Kljub novim

³⁰ Janša, *Osamosvojena Slovenija in vojaško vprašanje*, str. 591.

³¹ Stergar, *Slovinci in vojska 1867-1914*, str. 249-251.

³² Prav tam, str. 105-113.

³³ Prim. Perovšek, *Slovenska osamosvojitev v letu 1918*; Švajncer, *Slovenska vojska 1918-1919*.

³⁴ Prim. Bjelajac, *Jugoslovensko izkustvo sa multietničkom armijom*; Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1919-1921*.

državnim mejam in izolaciji posameznih okupacijskih con se je presenetljivo enotno in z le z malo nasprotovanja Komunistična partija Jugoslavije vzpostavila kot vodstvo levega, protifašističnega in hkrati nacionalnega odporniškega gibanja. Slovensko odporniško gibanje je za idejno osnovo poleg antifašističnega koncepta uporabilo tudi občutje nacionalne ogroženosti. Odporniško gibanje je postalo, kar se njegove idejne konstrukcije tiče, dejansko tudi nacionalno osvobodilno gibanje. In ne le nacionalno, pač pa tudi državotvorno; iz svojih posebnih razlogov si je na vso moč prizadevalo, da bi ustvarilo vsaj osnovo nove in delujoče državne organizacije, ki se je jeseni 1943 izoblikovala v federalni obliki ureditve.³⁵ V tem okviru je imela svojo skoraj osrednjo vlogo predvsem oborožena sila. Čeprav bi jo tedaj težko označili kot vojsko, je vodstvo odporniškega gibanja že jeseni 1941 postavilo, da je slovenska partizanska vojska osnova za nacionalno (državno) vojsko in da je poseben del nove jugoslovanske vojske.³⁶ Takšno stanje je obveljalo, z velikim trudom, izgubami in tudi za ceno občasnih nesporazumov z osrednjim vodstvom, do jeseni 1943, ko je prišlo do podrobnejših opredelitev bodoče državnosti v obliki federalnega statusa, a vzporedno tudi do erozije vojaških pristojnosti slovenskega odporniškega vodstva. Dogovorjena federalna ureditev je anticipirala – tudi zaradi ciljev utrditve in zavarovanja oblasti KPJ – eno, ne pa nujno enovito državno vojsko. Jeseni 1944 je bila slovenska partizanska vojska samostojen del jugoslovanske vojske le še po imenu in zaradi realnosti razporeditve daleč za fronto. Ustanovitev Jugoslovanske vojske 1. marca 1945 pa je slovensko partizansko vojsko določila le še za teritorialni del vojske Demokratične federativne Jugoslavije, katere udarna moč so postale štiri armade, ki so prodirale v smeri proti severozahodu države, s cilji, ki so segli še čez državne/etnične meje.³⁷ Končna mimodobna preureditev Jugoslovanske vojske julija 1945 in njena umestitev v državni sistem oblasti je to dejstvo le še potrdila. Solze Borisa Kidriča ob spoznanju posledic integracije vojske so se tedaj že posušile, tisto zaradi česar je tako močno čustvoval februarja 1945, pa se je uresničilo – izginila je vsaka sled avtonomnega ali posebnega položaja slovenske partizanske vojske, slovenski jezik v vojaški rabi je v nekaj mesecih spet poniknil.³⁸

Zato niti ne čudi, da je znova in znova med različnimi nacionalno občutljivimi v monopolni in monolitni politični strukturi občasno nastopilo zadovoljstvo zaradi drobtin, pridobljenih na vojaškem polju; od nazivno enakopravne slovenščine kot jeziku poveljevanja (ustava 1963) do oblikovanja (neo)partizanskih enot kot dopolnilnih enot v okviru JLA in končne ustanovitve teritorialnih obramb na ravni republik leta 1974 (štabov za SLO od leta 1968). Slovenska republiška oblast je priložnost izrabila kot je najbolj mogla, vzela jo je celo tako resno, da si je povzročila težave, ki so se v obliki sumničenj, kaj dejansko hoče Slovenija, vlekla vse do obdobja osamosvajanja. Bili so tudi podrast, na kateri se je razvila nova faza zaostritve z jugoslovanskim vojaškim vrhom, ki je v kriznih osemdesetih deloval vedno bolj kot osamosvojeni del zvezne oblasti. Teritorialna obramba v Socialistični republici Sloveniji je za slovensko oblast delovala kot nadomestek nacionalne vojske (skupaj s slovensko partizansko vojsko kot tradicijskim osrednjim elementom) in jo je kot tako tudi implicitno postavljala, ne le politični vrh slovenskega liberalizma, pač pa tudi voditelji 'svinčenih' časov. Uvedeno je bilo poveljevanje v slovenskem jeziku, struktura se je vedno bolj povečevala, vse do 84.000 pripadnikov (okoli 45 % vseh vojaških obveznikov v Sloveniji), republika je vztrajala je pri njenem

35 Prim. Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem*, 1., 2., 3.

36 *DLRS*, 1, 40, Odlok SNOO 16. 9. 1941.

37 Guštin, *Vloga in pomen oborožene sile v NOB*, str. 472–475; Guštin, *Vojaška organizacija slovenskega prostora*, str. 323–326; prim. Vodušek-Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*.

38 Prim. Guštin, *Vloga in pomen oborožene sile v NOB*, str. 476–477.

financiranju, opremljanju, vajah.³⁹ Tudi zato so težko sprejeli armadno preurejanje statusa teritorialnih obramb ob spremembi obrambne doktrine in reorganizaciji vojske v letih 1987-1989. Teritorialne obrambe so z ustanovitvijo štirih vojaških območij izgubile velik del prejšnje dejanske samostojnosti, enako tudi njeni vrhovni poveljniki (delila sta si ga predsedstvo SFRJ in predsedstva republik). Prizadeta je bila torej tudi velika večina republiške oblastne strukture, v razumevanju TO kot republiške vojske pa je zazijala še večja luknja. Boj za ohranitev čim večje samostojnosti TO je postal del »ustavobraniteljstva«, obrambnega prizadevanja preprečiti neokomunistično in centralizirajočo smer političnih sprememb, ki jih je narekovala zlasti srbska stran pod vodstvom Slobodana Miloševića.

To pot bo drugače!

Ko se je konec leta 1989 opozicija izoblikovala in v volilne namene povezala v Demokratično opozicijo Slovenije (DEMOS), je eno od nujnih političnih vprašanj postalo tudi vprašanje vojske – najprej kot vprašanje, kakšno naj bo mesto in vloga vojske v novem demokratičnem sistemu in kakšne pristojnosti naj ima v njem (konkretna JLA) vojska. Realen odgovor na to je bila zahteva po depolitizaciji vojske, »umiku v kasarne«, odgovor na nove varnostne razmere ob razpadu dvopolnega hladnovojnega koncepta pa demilitarizacija, prizadevanje za mir in nevtralnost. Toda Demosov koncept samostojne države (osamosvojitve z možnostjo konfederacije ali neodvisne države) je v vsej širini razprl tudi vprašanje oboroženih sil slovenske države. Pravzaprav je Demosov program izhajal iz osnovnega občutja o »slovenski vojaški kastriranosti«⁴⁰ in hkrati iz koncepta nevtralizacije JLA, torej 'normalizacije' vojaškega v družbi. Teritorialna obramba opozicijskih strank ni zadovoljevala, niti je niso (povsem?) prepoznavale kot slovensko vojsko.

Demosov volilni program je glede vojaškega vprašanja moderiral predvsem Janez Janša (eden od vodilnih v Slovenski demokratični zvezi), ki se je z vojaškimi vprašanji ukvarjal ne le kot politik, pač pa tudi prej, kot strokovnjak (zaključil je visokošolski študij SLO). Koncept, ki ga je podprl Demos, je predvidel (časovno še neopredeljeno) ustanovitev slovenske vojske. Slovenski državljani bi morali vojaško obvezo služiti doma, na ozemlju Slovenije; do demilitarizacije, ki jo je podpiral, pa se je opredelil kot do relativne vrednosti – ko bo dosežena združena Evropa.⁴¹ Letak »Demos za slovensko vojsko« je koncept povzel v dveh točkah; kot kritiko ravnanja JLA in poudaril zahtevo po formiranju nacionalne (državne) slovenske vojske.⁴² Toda hkrati je bila v programu Demosa predvidena tudi demilitarizacija, najbrž na podlagi vztrajanja Zelenih Slovenije, za katere je to bilo eno od ključnih programskih vprašanj.⁴³ Še novembra 1990 je tudi sekretar za ljudsko obrambo Janša javno potrdil, da stoji za konceptom demilitarizacije, le da ni izvedljiva v tedanjih razmerah. Če upoštevamo, da je med pripravami na plebiscitno odločitev 17. decembra 1990 slovenski državni vrh (iz vrst Demosa) demonstrativno pokazal, da razpolaga z oboroženo silo in ob tem enako demonstrativno pokazal nova orožja, je seveda vidna zadrega Demosa pri vprašanju oblikovanja slovenske vojske. Resnost te dileme pa je kmalu upadla, saj so demobilizacijo odrinili v ugodnejšo prihodnost, hkrati pa je zagotovitev obrambne sposobnosti in s tem vojaška sila slovenske države dobila polno veljavo s stalnimi zaostritvami, ki so se začele takoj po novem letu 1991 s prizadevanji

39 Bolfek, *Teritorialna obramba 1968-1990*; Bolfek, *Teritorialna obramba kot vojaška organizacija*.

40 Pesek, *Osamosvojitve*, str. 395.

41 Janša, *Osamosvojena Slovenija in vojaško vprašanje*, str. 591-593. Članek je bil objavljen marca 1990, torej odraža stališča iz začetka leta 1990.

42 Pesek, *Osamosvojitve*, str. 324.

43 Prim. Pesek, *Osamosvojitve*, str. 418.

predsednika predsedstva SFRJ Jovića, da bi uvedel izredne razmere. Ob teh zaostritvah se je Slovenija tesneje povezala s Hrvaško, da bi se skupaj uspešneje branili pred možno intervencijo; pri povezovanju so prednjačili prav odgovorni za varnost in obrambo.⁴⁴

Princip oboroženega odpora možnemu posredovanju JLA je bil dokončno dogovorjen 13. maja 1991 na sestanku razširjenega predsedstva republike. Sestanek je imel sicer povod v zaostritvi zaradi priprav Slovenije na služenje vojaškega roka v TO in zahtev vojaških oblasti za izročitev nabornih evidenc.⁴⁵ Na dveh sestankih se je najprej razširjeno predsedstvo sestalo z vodilnim kadrom milice in TO, da so operacionalizirali dokument Možne variante za razdružitve z obrambnega vidika, ki ga je pripravil Janša, nato pa je v ožjem krogu pregledalo še pomanjkljivosti in potrebne ukrepe. Dva dni pozneje je predsedstvo sprejete sklepe še uradno potrdilo na svoji 37. seji.⁴⁶ Odtlej so bile obrambne priprave predvsem priprave na zelo verjetno uporabo oboroženih sil čez dober mesec, saj je že bilo dogovorjeno, da bo razglasitev neodvisnosti sprejeta nekaj dni pred 26. junijem, nato pa je bil za datum osamosvojitve določen 25. junij 1991. Izjema med sistemskimi vojaškimi ukrepi je bila le naslednja stopnja reorganizacije TO – ukinitve občinskih štabov TO in ustanovitev manjšega števila območnih štabov 1. maja 1991. Kakor je bila s stališča prehoda v novo vojsko ta poteza razumljiva, pa je nerazumljiva s stališča obrambne pripravljenosti, saj je reorganizacija povzročila nestabilnost organizacije (občinski štabi so bili hrbtnica organizacije TO vseh dvajset let njenega obstoja), spremembe v poveljniškem kadru v nevarnem trenutku, nezadovoljstvo med člani občinskih štabov in, kar se je pokazalo med oboroženim spopadom, poslabšanje kvalitete poveljevanja enotam.⁴⁷

»Obranili domovino«

Republika Slovenija je bila manj kot 24 ur po tem, ko je postala neodvisna država, prisiljena sprejeti odločitev o obrambi svoje neodvisnosti. Premiki vojaških enot JLA proti mejam so se začeli že pred uradno proslavo neodvisnosti. Generalpolkovnik Konrad Kolšek, poveljnik 5. vojaškega območja, je dan nato predsedniku Izvršnega sveta (sic!) sporočil, da bodo enote pod njegovim poveljstvom zavarovale mejo in prevzele mejne prehode.⁴⁸ Že deloma aktivirani obrambni sistem neodvisne države je začel delovati za to, za kar je bil tudi ustvarjen – za obrambo neodvisnosti države.⁴⁹ Vsa prizadevanja za vzpostavitev delujočega in kolikor toliko učinkovitega obrambnega sistema so dobila svoje globoko upravičenje, tudi v očeh do tedaj kritične javnosti, čeprav podpora uporabi sile tudi ni bila povsem enoglasna. Uspeh slovenskih obrambnih sil v vojni je za nekaj časa pomiril različne poglede o mestu in vlogi vojske v državni strukturi neodvisne Republike Slovenije. Ustava, sprejeta po koncu trimesečne »zamrznitve« in ob mednarodnem priznanju nove države, je vojsko opredelila kot konstitutiven element države, odvezla pa ji je, vsaj eksplicite, nalogo posredovanja pri obramboi notranjega družbenega reda, kar je še bilo predvideno v osnutku in predlogu ustave. Upanje Janeza Janše, da slovenska politika tretjič v nacionalni zgodovini ne bo zapravila priložnosti obdržati nacionalno

44 Prim. Guštin, *Slovenija saveznica Hrvatske*, str. 91–99.

45 Pesek, *Osamosvojitve*, str. 344, 447–448; Repe, *Jutri je nov dan*, str. 277. Dokumenti in pričevanja se še vedno nekoliko razlikujejo o številu sej in njihovi vsebini.

46 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi, II*, zapisnik 37. seje Predsedstva RS 15. 5. 1991, str. 360.

47 Arhiv MORS, odredba o ustanovitvi štabov in zavodov TO RS 24. 4. 1991. Prim. Lesjak, *Na robu*, str. 29–31.

48 Kolšek, *Spomini*, str. 323.

49 Prim. Švajncer, *Obranili domovino*; Kladnik (et al), *Vojaška obramba Slovenije : 1990-1991*.

vojsko,⁵⁰ se je uresničilo, vendar je bila slovenska politika kmalu prisiljena spoznati, da je umetnost ravnanja z vojsko enako, če ne še bolj zahtevna kot njeno ustvarjanje.

Povzetek

DAMIJAN GUŠTIN

Oborožene sile v prelomnem trenutku – obramba neodvisne Slovenije junija 1991 : nacionalna obramba – dosežek samostojne slovenske države?

Slovensko državno in politično vodstvo se je še kako zavedalo, da je obramba države ena od temeljnih pravic in dolžnosti držav v mednarodni skupnosti. Tega se ni začelo zavedati šele po uspelem plebiscitu decembra 1990, ko je najavilo, da bo Slovenija v pol leta razglasila neodvisnost. Tako močno se je tega zavedalo tudi zato, ker je vodilna elita predvidevala veliko verjetnost posredovanja zveznih oblasti tudi z vojaško silo, zlasti zaradi vedno bolj samostojnega nastopanja vodstva JLA, ki se je zavzemalo za ohranitev države s silo. Hkrati je morala večino kontur sile, s katero naj bi branila svojo neodvisnost, šele vzpostaviti. Okoliščine, v katerih je osamosvajanje potekalo, pa so terjale odmerjeno in premišljeno uresničevanje zamisli o vzpostavitvi državne vojske, tako zaradi enovitega in dokaj centraliziranega obrambnega sistema v SFR Jugoslaviji, katerega del je bila tudi Teritorialna obramba RS, kot tudi zaradi ostrega nasprotovanja vojaškega vrha JLA vsaki potezi, ki bi vodila do »republiških vojsk« in bi seveda Sloveniji in Hrvaški dajala v roke kakršnokoli realno oboroženo silo. Legalizem, ki je bil temeljno vodilo slovenskega osamosvajanja, je bilo na vojaškem področju težko uresničevati. Kljub temu si je slovenska federalna država jeseni 1990 ustavno dodelila kompetence v vodenju in poveljevanju Teritorialni obrambi in poskušala določiti okvire služenju vojaškega roka na ozemlju Slovenije. Spomladi 1990 je z ustavnim aktom dejansko prenehala pošiljati obveznike na služenje vojaškega roka v JLA in uredila služenje v okviru TO RS. Glede na okoliščine je prevzela kot osnovo bodoče vojske RS Teritorialno obrambo, ta se je vsaj v nekaterih smereh razvijala v državno vojsko (reorganizacija, upravne pristojnosti republiškega sekretariata za ljudsko obrambo, vrhovno poveljstvo, poveljevalna linija v štirih ravneh). Snovanje obrambnih ukrepov je teklo vzporedno z družbeno diskusijo o strateški opredelitvi vojske v slovenski državi. Konceptu vzpostavljanja državne vojske je stal nasproti koncept države brez vojske oziroma proces demilitarizacije. Procesu strateškega oblikovanja razmerja do vojske in obrambnih priprav nista vedno sovpadala, kar je povzročalo dodatne težave tudi v državni eliti. Toda razglasitev neodvisne države dan pred iztekom zadanega šestmesečnega roka je Slovenija dočakala s preoblikovano Teritorialno obrambo, ki je, skupaj z drugimi gradniki obrambe, uspešno prenesla vojaški spopad nizke intenzivnosti in v njem paralizirala poseg vojaškega in političnega vrha Jugoslavije.

Viri in literatura

Objavljeni viri

Cerar, Miro, Perenič, Gorazd (ur.), *Nastajanje slovenske ustave : izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja 1990-1991*, I. zvezek. Ljubljana: Državni zbor RS, december 2001.

⁵⁰ Janša, *Osamosvojena Slovenija in vojaško vprašanje*, str. 591.

Poročilo Ministrstva za obrambo RS o orožju za Teritorialno obrambo in policijo, uvoženem od junija 1991 do decembra 1992, www.resnicaoorozju.si.

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Knjiga 1. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1961.

Repe, Božo (ur.), *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. II, Slovenci in federacija*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.

Uradni list Republike Slovenije, 1990, 1991.

Časopisni viri in strokovne publikacije

Janša, Janez, Zvonar, Darka, Zakaj potrebujemo Slovenci svoj meč : zamisel o samostojni slovenski vojski. *Večer*, 46, 10. 3. 1990, št. 58, str. 21.

Janša, Janez, Osamosvojena Slovenija in vojaško vprašanje : (skica za reševanje vojaškega vprašanja osamosvojene Slovenije). *Nova revija*, mesečnik za kulturo, 9, 1990, št. 95, str. 591–593.

Švanjcer, Janez J., Bodoča slovenska vojska. *Naša obramba*, št. 1, 1991, str. 5.

Monografije

20. obletnica Manevske strukture Narodne zaščite : zbornik prispevkov in razprav. Ljubljana: Združenje Sever, INZ, Slovenska vojska, 2011.

Bjelajac, Mile, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom : 1918-1991*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1999.

Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca : 1918-1921*. Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Bolfek, Boris, *Teritorialna obramba kot oblika vojaške organizacije*, magistrsko delo. Ljubljana: Univ. v Ljubljani, Fak. za družbene vede, 2010.

Bolfek, Boris, *Teritorialna obramba 1968-1990*, magistrsko delo. Ljubljana: Univ. v Ljubljani, Filozofska fak., Oddelek za zgodovino, 2009.

Conforti, Benedetto, *Mednarodno pravo*, 6. izdaja. Ljubljana: FDV, 2005.

Čepič, Zdenko (et al), *Prikrita modra mreža : organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990*. Ljubljana: INZ, ZPVD Sever, 2010.

Demilitarizacija Slovenije in nacionalna varnost, zbornik. Ljubljana: ZPS, 1991.

Ferenc, Tone, *Ljudska oblast na Slovenskem : 1941-1945*, 1 Država v državi, 2 Narod si bo pisal sodbo sam, 3 Mi volimo. Ljubljana. Borec: Partizanska knjiga, Mladika, 1985, 1987, 1991.

Frangež, Matjaž, *Kaj nam pa morete! : od trgovine z orožjem do Depale vasi*. Ljubljana: samozaložba, 2007.

Janša, Janez, *Premiki : obramba slovenske države*. Ljubljana: MK, 1992.

Kladnik, Tomaž (et al), *Vojaška obramba Slovenije : 1990-1991*. Ljubljana: Defensor, 2011.

Kolšek, Konrad, *Spomini na začetek oboroženega spopada v Jugoslaviji 1991*. Maribor: Obzorja, 2001.

Lesjak, Janez, *Na robu : Ljubljanska pokrajina med osamosvajanjem*. Ljubljana: Modrijan, 2011.

Lešnik, Herbert, *Formiranje in delovanje Učnega centra Pekre (1990-1991)*, diplomsko delo. Ljubljana, 2003.

Morgenthau, Hans J., *Politika med narodi : borba za moč in mir*. Ljubljana: DZS, 1995.

Perovšek, Jurij, *Slovenska osamosvojitev v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Modrijan, 1998.

- Pesek, Rosvita, *Osamosvojitve Slovenije : ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?*. Ljubljana: Nova revija, 2007.
- Repe, Božo, *Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Slovenska osamosvojitve 1991 : pričevanja in analize : simpozij Brežice 21. in 22. junij 2001*, zbornik. Ljubljana: Državni zbor RS, ZZDS, 2002.
- Stergar, Rok, *Slovenci in vojska, 1867-1914 : slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino FF v Ljubljani, 2004.
- Šurc, Matej, Zgaga, Blaž, *V imenu države : trilogija*, Prva knjiga, Odprodaja. Ljubljana: Sanje, 2011.
- Švajncer, Janez J., *Slovenska vojska 1918-1919*. Ljubljana: Prešernova družba, 1990.
- Švajncer, Janez J., *Obranili domovino : teritorialna obramba Republike Slovenije v vojni za svobodo in samostojno Slovenijo 1991*. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Vodušek-Starič, Jerca, *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Začelo se je v Pekrah – : ob desetletnici pekrskih dogodkov in vojne za samostojno Slovenijo*. Maribor: Mestna občina, Muzej narodne osvoboditve, 2001.

Razprave

- Grizold, Anton, Nacionalno varnostni ustroj Slovenije. *Teorija in praksa*, družboslovna revija, 28, 1991, št. 7, str. 859–864.
- Grizold, Anton, Obrambni sistem republike Slovenije : stanje in perspektive nadaljnjega razvoja. *Zbornik strokovno znanstvenih razprav*, Ljubljana, MNZ RS, 1991, str. 161–181.
- Guštin, Damijan, Teritorialna obramba - vojaška potreba in politični projekt 1968 : 1988. Čepič, Zdenko (ur.), *Slovenija - Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana: INZ, 2010, str. 279–294.
- Guštin, Damijan, Slovenija, saveznica Hrvatske tijekom razlaza s jugoslovenskom državom (od »nenačelne koalicije« do raspada vojnog saveza 1989-1991). *Časopis za suvremenu povijest*, 40, 2008, št. 1, str. 85–104.
- Guštin, Damijan, Vojaškopolično dogajanje v jugoslovanski krizi in osamosvojitvi Slovenije. *Slovenska osamosvojitve 1991 : pričevanja in analize : simpozij Brežice 21. in 22. Junij 2001*, zbornik. Ljubljana: Državni zbor RS, ZZDS, 2002, str. 191–214.

SLOVENSKA MILICA V PROCESU OSAMOSVAJANJA 1989-1991

V prispevku avtor obravnava slovensko milico v luči slovenskih osamosvojitvenih procesov. Milica je bila ključen dejavnik v letih 1989-1991, začenši z »mitingom resnice« 1. decembra 1989, ko je preprečila shod t. i. mitingašev. V nadaljevanju se je slovenska politika pri oblikovanju slovenskih oboroženih sil oprla prav na strukturo milice, ki je bila odlično organiziran, predvsem pa profesionalno izurjen varnostni organ. Prav zaradi tega je njena notranja ureditev in struktura vse od odvzema orožja Teritorialni obrambi (TO) služila kot temelj nadaljnje izgradnje obrambnega sistema Slovenije, ki se je pokazal v osamosvojitveni vojni konec junija in v začetku julija 1991, kjer je milica pustila velik pečat. Skupaj s TO se je postavila po robu Jugoslovanski ljudski armadi (JLA) in jo s svojo brezhibno organizacijo nemalo presenetila.

Ključne besede: Milica, osamosvajanje, miting resnice, MSNZ, osamosvojitvena vojna, Brionska deklaracija

Od prvih konfliktov do odvzema orožja TO

V času zaostrovanja krize jugoslovanske države v drugi polovici 80-ih let se je slovenska milica (in slovenska javnost) postopoma oddaljevala od ideologije bratstva in enotnosti, od pripadnosti skupni jugoslovanski državi in se hkrati preoblikovala iz zvezne do republiške institucije. Ob stopnjujočem pritisku srbskih oblasti je milica ohranila »mirne živce« in bila pomemben dejavnik demokratičnega razvoja v Sloveniji. Na drugi strani je jugoslovanska vojska želela postati odločilen politični dejavnik pri reševanju krize, saj se je štela za enega temeljnih kamnov države. Pasivna in tolerantna drža slovenskih organov za notranje zadeve (ONZ) do aktualnih dogodkov v Sloveniji je v njenih vrstah pogosto vzbujala nezadovoljstvo. Zaradi različnega razumevanja nujnih reform v državi sta se vojska in milica v Sloveniji začeli kazati kot dve sorodni organizaciji z različnimi pogledi in cilji. Vojska se je zavzemala za centralizacijo države, slovenska milica pa je bila usmerjena v slovensko politično dogajanje. Ker je bila narodnostno homogenizirana in relativno samostojna v odnosu do zveznih varnostnih organov, odlično organizirana, opremljena in strokovno usposobljena, je odigrala ključno varnostno-obrambno vlogo v procesu demokratizacije Slovenije.¹

Slovenska milica je bila sicer vseskozi bolj na »zahodu« kot na »vzhodu«, bila je preje demokratična kot pa totalitarna. V javnosti je veljala za profesionalno varuhinjo reda in

* dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, filipc@inz.si

** Uporabljeno gradivo je bilo zbrano v okviru projekta Policija med vojno. Vse območne enote MNZ in UNZ so morale leta 1994 zbrati, popisati in oddati arhivsko gradivo iz obdobja osamosvajanja Slovenije, Služba za odnose z javnostmi MNZ pa bi ga morala v sodelovanju z Arhivom MNZ urediti in pripraviti za kasnejšo uporabo v arhivske in zgodovinske namene. Projekt je bil žal kasneje prekinjen in tako nedokončan. Zbrana so bila dnevna poročila, depeše, analize, nekaj fotografskega in filmskega materiala, nekaj ovadb in poročil o kaznivih dejanjih ipd. Poleg tega arhiva obstaja še tekoči arhiv MNZ, ki se odbira, ureja in arhivira v skladu z arhivskimi pravili. V članku so uporabljeni tudi nekateri dokumenti iz tega arhiva. Z reorganizacijo državne uprave pa so se deli tega arhiva selili. Zaradi neurejenosti obeh arhivov avtor prispevka navaja uporabljeno gradivo pod skupnim nazivom *Arhiv MNZ, Policija med vojno*.

¹ Čepič, *Jugoslovanska vojska in slovenska milica*, str. 45.

miru, med prebivalstvom je uživala določen ugled, imela je potrebno avtoriteto in status. S srbsko nacionalistično politiko se je milica seznanila že na Kosovu 1981, ko so Albanci jasno pokazali svoje zahteve po drugačnem položaju v jugoslovanski državi. »Premik v glavah«, ki se je oblikoval vse od Kosova naprej, je konec desetletja prerasel v vse-splošno prepričanje slovenske milice (in ostale slovenske javnosti) o nujnosti sprememb. Jeseni 1988 je slovenska milica izdelala načrta Bled I in II, kjer so namesto varnostnih in obrambnih načrtov, zasnovanih na podlagi zveznih smernic, izdelali povsem samostojne načrte.² Februarja 1989 so slovenski miličniki zavrnili sodelovanje v akciji srbske, kosovske in vojvodinske milice proti rudarjem rudnika Stari trg pri Trepči. Slovenska milica je bila sicer zavezana k formalnemu sodelovanju z zveznimi organi, na drugi strani pa je morala odvrčati poskuse neupravičenih posegov v svojo samostojnost.³ Ko je srbska oblast z namenom destabilizacije slovenske republiške oblasti in vzpostavitve izrednih razmer 1989 napovedala zborovanje v Ljubljani, je slovenska politika temu ostro nasprotovala. Milica je v tem kontekstu odigrala ključno vlogo, preprečila napovedani miting in pokazala, da v Sloveniji veljata red in zakon in da demokratizacija poteka organizirano, hkrati pa je akcija »Sever« potrdila, da je Slovenija sposobna tudi s silo zavarovati svojo suverenost in doseženo stopnjo demokracije.⁴ Izkazana raven usposobljenosti, strokovnosti in etičnih meril se je upravičeno pokazala v povečanju ugleda in zaupanja slovenskih prebivalcev do milice.⁵ Legitimiteta, ki jo je milica uživala, pa ji je navezadnje omogočila, da je v ključnih trenutkih slovenskega osamosvajanja (pod novo slovensko oblastjo) prevzela tudi obrambne naloge.

Prikrita modra mreža

Do prvih nesoglasij med vojsko in slovensko milico je prišlo spomladi 1990, ko je vojska želela prek zveznih oblasti doseči razširitev mejnega pasu, v katerem je bilo gibanje strogo omejeno. Zaradi vztrajnosti slovenske strani je bil predlog umaknjen iz postopka zvezne skupščine. V tem kontekstu je bila vloga slovenske milice, ki je argumentirano in strokovno izpodbijala namere vojske, izredno pomembna. Po aprilskih demokratičnih volitvah je JLA maja 1990 s podporo zveznih organov odvzela orožje TO. Podobno kot v delu njenih pripadnikov se je po ukazu tudi v vrstah milice sprožil odpor. Nekaj je bilo treba storiti. Sekretar za ljudsko obrambo na občini Kočevje Anton Krkovič in poveljnik Centra za usposabljanje PEM in VEM Jasnica Vinko Beznik sta se po medsebojnem dogovarjanju obrnila na pristojna republiška sekretarja za ljudsko obrambo (LO) Janeza Janšo in za notranje zadeve (NZ) Igorja Bavčarja ter se na skupnem sestanku z njima dogovorila za zavarovanje skladišč orožja v Gotenici pred morebitnim posegom JLA. Beznikova akcija je pod krinko snemanja dokumentarnega filma v začetku junija v celoti uspela, orožje pa so zaradi bojazni pred napadom JLA hitro prenesli v okoliška skladišča, kasneje pa je bilo veliko orožja disperziranega po Sloveniji prav od tam.⁶

Zaradi velikih količin pridobljenega orožja sta Krkovič in Beznik že iskala možnosti za njegovo zavarovanje. Preko poznanstev in majhne teritorialne oddaljenosti sta s svojimi idejami najprej seznanila zaupanja vredne pripadnike novomeške TO,⁷ kasneje pa sta

2 Čelik, *Postopki in metode*, str. 77.

3 Čepič, *Jugoslovanska vojska in slovenska milica*, str. 68.

4 Prim. Repe, *Zgodovinske okoliščine*, str. 7–12; Bračko, *Organi za notranje*, str. 13–25; Čas, *Vloga in dejavnosti*, str. 26–44; Kupnik, Čas, *Načrtovanje in vodenje*, str. 45–56; Čelik, *Prizadevanja za legitimnost*, str. 86–99.

5 Čepič, *Jugoslovanska vojska in slovenska milica*, str. 68–69.

6 Gašparič, *Vloga organov za notranje zadeve*, str. 78–88.

7 Prim. Mikulič, *Uporniki z razlogom*.

se še naslonila na strukturo novomeške milice, ki je bila organizacijsko brezhibna zaradi narave svojega rednega dela. V tem razmerju se je med vodstvi obeh struktur vzpostavilo določeno zaupanje, na podlagi katerega so odlično izpeljali prve zastavljene naloge in poiskali primerne lokacije za skladišča orožja. V ostalih upravah milice do podobnega organiziranja ni prišlo, pač pa so nekatere postaje milice (PM) po Bavčarjevem ukazu sicer hitro razpršile svoje orožje na tajne lokacije, toda to so bile organizacijsko osamljene akcije prisebnih komandirjev postaj.⁸

Na podlagi aktivnosti oziroma organizacije na Dolenjskem pa so bile poleti in v zgodnji jeseni 1990 iz pripadnikov Narodne zaščite in milice oblikovane nove slovenske oborožene sile (Manevrska struktura Narodne zaščite). Vinko Beznik je konec avgusta del svojih nalog prepustil Jožetu Kolencu, namestniku poveljnika Posebnih enot milice (PEM) Republiškega sekretariata za notranje zadeve (RSNZ), ker so bile kot jedro bodoče obrambne organizacije predvidene prav PEM, izkušnja odličnega predhodnega sodelovanja milice in TO na Dolenjskem pa se je pričela prenašati na ostala območja. Sprva na pokrajinske štabe TO, nekoliko kasneje pa tudi na UNZ. Krkovičeve in Beznikove zamisli, ki sta jih na republiški ravni usklajevala sekretarja Bavčar in Janša, so se konec avgusta pričele širiti med zaupnimi kadri posameznih uprav. Potem ko je Kolenc konec avgusta (zgolj formalno) že povezal dolenjsko »modro« in »zeleno« linijo, je v začetku septembra povezal tudi ostale uprave milice z nastajajočo Narodno zaščito. Kolenčeva zamisel prikrite mreže je postajala realnost. Na pokrajinski ravni se je vzpostavil ozek krog ljudi, poveljniki PEM pa so kot vodje v zamišljeno strukturo sprva vključili zgolj svoje najozje sodelavce oziroma namestnike, hitro zatem pa seznanili še komandirje PM ali pa njihove namestnike. Kljub različnemu položaju posameznih uprav in postaj milice se je do konca septembra vzpostavila tajna mreža, za katero je vedel ozek krog pripadnikov milice in Narodne zaščite, v načrtih pa je zajemala velik del pripadnikov obeh struktur. Glavne aktivnosti, ki jih je milica izvajala septembra in oktobra 1990, so bile priprava tajnih skladišč, transport, disperzija in nadzor orožja ter varovanje evidenc vojaških nabornikov. Še posebej pa se je »izkazala« pri formiranju slovenskih obrambnih sil.⁹

Zaostrovanje razmer

V času reorganizacije TO in oslabitve obrambne sposobnosti Slovenije je milica profesionalno opravljala svoje delo, predstavljala pa je tudi silo, s katero je nova slovenska oblast mogla povsem resno računati. Poleg svojih rednih delovnih obveznosti je milica od oktobra naprej izvajala podobne naloge kot v času MSNZ, le da je (namesto NZ) nudila podporo TO.

Potem ko je prevzel poveljevanje TO Slovenije Janez Slapar, je JLA v noči iz 4. na 5. oktober poskušala destabilizirati ustavno ureditev Slovenije z zasedbo Republiškega štaba Teritorialne obrambe (RŠTO). Vojska je s tem kršila slovensko suverenost, odnosi med slovenskimi oblastmi in JLA pa so se zaostriili. Namera vojske je zgolj povečala varnostno-obrambno trdnost strokovnih služb ONZ. V času zasedbe RŠTO in njegove okolice so enote milice budno nadzirale početje vojakov in bile po potrebi pripravljene uporabiti orožje. RSNZ je na podlagi dogodkov in zaostrovanja razmer nemudoma intenziviral

⁸ Čuček, *Oblikovanje modre mreže*, str. 132.

⁹ Bistven dejavnik pri organizaciji strukture je bila tudi prisotnost vojske. Tam, kjer ni bilo vojašnic, je zadeva potekala drugače kot tam, kjer je Jugoslovanska ljudska armada imela vojašnice. Na teh upravah oziroma postajah milice so morali zastaviti vse sile, da so uspeli odpeljati del oddanega orožja Teritorialne obrambe iz vojašnic, medtem ko so tam, kjer ni bilo vojašnic, pripravljali teren za bodoče prevoze orožja. Prim. prav tam, str. 134.

akcijo Atlas, ki je predvidevala zavarovanje in zaščito objektov ter varovanih oseb (še posebej v Ljubljani) s strani ONZ.¹⁰ Na podlagi sprejetih usmeritev so posamezne uprave dodatno organizirale in poostrele varnostne »prijeme« znotraj svojega delokroga.¹¹ Ker pa je JLA vse bolj vdiralna v radijske zveze signalov ONZ, je bil izdelan še načrt posebnih kurirskih zvez med RSNZ, Upravami za notranje zadeve (UNZ) in PM, ki se je aktiviral s signalom Torba, zagotavljal pa je višjo stopnjo varnosti službenih dokumentov.¹²

V takšnem vzdušju so se pojavile odkrite težnje slovenske razdružitve od Jugoslavije, kar se je kristaliziralo na decembrskem plebiscitu. Z novim letom 1991 se je kriza v Jugoslaviji začela stopnjevati, vojaški vrh pa je zahteval razorožitev in razpust vseh oboroženih enot, ki niso bile v sestavi JLA. V ta kontekst je padla TO, vojaški vrh pa je bil negativen tudi do slovenske milice. Ko so padla v vodo še prizadevanja glede konfederalne rešitve države, je slovensko vodstvo uvidelo, da je edina možnost Slovenije zgolj plebiscitarno utemeljena razdružitev.¹³ Zaradi uvedbe pripravljenosti v JLA je RSNZ odredil ukrepe za fizično varovanje objektov ONZ in za izvedbo mobilizacije.¹⁴ Akcija je nemudoma stekla po vseh UNZ, ki so zavarovale vitalne objekte in dodatno oborožile svoje enote.

Ob poskusu državnega udara je bila marca 1991 ustanovljena Republiška koordinacijska skupina, ki je skrbela za procese osamosvajanja. Vodil jo je Igor Bavčar. Milica je bila zaradi povečanih borbenih dejavnosti JLA praktično že pripravljena na vojno stanje, o razmerah pa redno seznanjena na delovnih sestankih. Ob tem je seveda opravljala svoje redne delovne obveznosti. V času zaostrovanja je opravila tudi več varovanj jugoslovanskih in svetovnih politikov, ki so iskali rešitve iz zapletene situacije.¹⁵ RSNZ je medtem izdelal načrt Kamen, ki je predvideval ukrepe milice ob morebitnem poizkusu JLA, da bi zasedla meje in izvedla izolacijo Slovenije. Načrt je bil med milico in TO usklajen tako, da bi TO preprečila prihod JLA na območje mejnih prehodov, milica pa bi varovala sama območja mejnih prehodov in ne bi dovolila njihove zasedbe.¹⁶

Sprejetje samostojnega slovenskega proračuna in prenehanje plačevanja carinskih davkov v zvezni račun sta bila dodaten udarec Beogradu, še bolj pa ustanovitev dveh učnih centrov TO v Pekrah pri Mariboru in na Igu pri Ljubljani, potem ko je bil sprejet moratorij na služenje slovenskih obveznikov v JLA. Kljub Zveznemu zakonu o vojaški dolžnosti je Republiški sekretariat za ljudsko obrambo (RSLO) vsem občinskim sekretariatom za LO (OSLO) naročil poostreno varovanje nabornih evidenc, komandirji PM pa so bili opozorjeni na poostreno varovanje le-teh.¹⁷ Zaradi povečane dejavnosti JLA so se tako okrepile varnostne aktivnosti v Sloveniji. V začetku junija se je začela mobilizacija nekaterih enot TO, na predvideni spopad z JLA pa se je pospešeno pripravljala tudi milica, zlasti enote PEM.¹⁸

V tem konfliktnem ozračju (po ukazu o popolni bojni pripravljenosti vojske in po poostritvi njenega nadzora na (slovenskih) mejah)¹⁹ so ONZ vseskozi budno spremljali

10 Arhiv MNZ, *Policija med vojno*, Dokument št. 0021-4-2/2163, 5. 10. 1990; Depeša UM št. 0211-4/1-2/2596.

11 Prim. Lovšin, *Delovanje obveščevalnih in protiobveščevalnih služb*, str. 66–67.

12 *Osebnogradivo Bevc*, 22. 10. 1990; prim. Čelik, *Izza barikad*, str. 87.

13 Čepič, *Želje vojske*, str. 1317–1320.

14 Arhiv MNZ, *Policija med vojno*, Depeša RSNZ št. 0214-2-2/42, 9. 1. 1991.

15 Prav tam, Depeša št. 21/6-7, 13. 3. 1991; *Osebnogradivo Bevc*, 8. 3., 19. 4. 1991; Čepič, *Želje vojske*, str. 1318–1320.

16 Bukovnik, *Slovenija*, str. 54.

17 Arhiv MNZ, *Policija med vojno*, Dokumentarno gradivo MNZ, mapa UNZ KK št. 161, dopis IM UNZ Krško št. 21-1-1301, 18. 4. 1991; Guštin, *Oblikovanje lastnega obrambnega sistema*, str. 1330.

18 Guštin, *Oblikovanje lastnega obrambnega sistema*, str. 1330.

19 Prim. Čepič, *Želje vojske*, str. 1320.

dogodke v zvezi z JLA, še zlasti njene premike z vojaškimi in civilnimi vozili. Posebej pozorni so morali biti v Ljubljani, kjer se je nahajal sedež novih slovenskih oblasti. JLA se je v času zaostrovanja političnih razmer vseskozi pripravljala in preigravala možne scenarije in dogodke, zaradi česar je milica poostrila svoje delovanje. Ob povečani stopnji pripravljenosti enot JLA v Sloveniji je RSNZ izdelal načrt Carina, v katerem je bilo razdelano področje odvzema orožja carini.²⁰ Zaradi varnostnih razmer so enote milice izdelale tudi navodila za izvajanje ukrepov v okviru akcije Plebiscit. Istočasno je bil aktiviran še načrt Kamen, enote milice pa so s patroljami okrepljeno nadzirale mejo z Avstrijo in s Hrvaško.²¹

Potem ko je Skupščina Republike Slovenije (RS) obvestila Skupščino SFRJ, da bo najkasneje do 26. junija razglasila samostojnost in da se želi pogajati o začasnem opravljanju nekaterih zveznih funkcij na svojem ozemlju, o pravnem nasledstvu in o prihodnjih oblikah sodelovanja, je JLA še povečala bojno pripravljenost.²² Po njenem posredovanju v učnem centru v Pekrah 23. maja pa je postajalo vse bolj jasno, da se obeta »vroče« poletje. Vprašanje nabornikov oziroma usposabljanje v okviru TO je sprožilo prvi odkrit konflikt med JLA in TO. Zaradi tega dogodka je RSNZ odredil pripravljenost vseh vodilnih in vodstvenih delavcev milice, vseh starešin milice in pripadnikov PEM-I. Po pogajanjih v Mariboru se je napetost sicer nekoliko zmanjšala, vendar se je znova povečala, potem ko je JLA aretirala poveljnika TO Vzhodnoštajerske pokrajine podpolkovnika Vladimirja Miloševića, za njegovo izpustitev pa zahtevala zaprtje učnih centrov TO. Med demonstracijami proti postopanju JLA je v Mariboru pred vojašnico pod kolesi vojaškega oklepnega transporterja umrl civilist.²³

Republiška koordinacijska skupina je v skladu s smericami Predsedstva RS²⁴ naslednjega dne odredila blokado vojaških objektov po celotni Sloveniji, milica in TO pa sta poostrili varovanje objektov RTV in PTT.²⁵ RSNZ je enotam ONZ naročil, da aktivnim vojaškim osebam in drugim pripadnikom JLA preprečijo vstop v prostore ONZ.²⁶ Enote milice so v okviru akcije Atlas okrepile varnostne ukrepe za varovanje varovanih oseb in objektov,²⁷ kriminalistična služba in milica pa sta intenzivirali zbiranje obvestil glede prekoračitev pooblastil vojaških oseb JLA in njihovega izživljanja nad občani.²⁸ Z ustanovitvijo sedmih operativnih centrov za koordinacijo med ONZ, TO in OSLO pa so bile na območju vseh sedmih pokrajinskih štabih TO formirane še koordinacijske podskupine. O vseh ukrepih so se vzpostavile ustrezne evidence, zagotovilo pa se je tudi dokumentiranje dogajanj in sprotno poročanje.²⁹

Ob dogodkih v Pekrah pa je napetost med JLA in Slovenijo sprožila tudi akcija Specialne enote milice (SEM), pripadnikov TO in zaposlenih v tovarni TAM, ko so odvzeli oklepne transporterje, izdelane za JLA, da ga ta ne bi uporabila proti slovenskim demonstrantom. V zvezi s temi dogodki je JLA načrtovala zajetje republiških sekretarjev za NZ in LO Igorja Bavčarja in Janeza Janše, ki sta nameravala na razgovore v Zagreb. Njuno zajetje s strani voda vojaške milice je bilo predvideno na relaciji Dolenjska cesta (Ljublja-

20 Bukovnik, *Slovenija*, str. 56.

21 *Arhiv MNZ, Policija med vojno*, Depeša RSNZ št. 21/4-1-3575, št. 21/6-1-3591; Dokument PM Nova Gorica, 6. 5. 1991, arhivska št. 205.

22 Janša, *Premiki*, str. 275.

23 Guštin, *Oblikovanje lastnega obrambnega sistema*, str. 1330.

24 Prim. *Arhiv MNZ, Policija med vojno*, Dokument Predsedstva RS št. 800-03-11/91, 15. 5. 1991.

25 Janša, *Premiki*, str. 291.

26 *Arhiv MNZ, Policija med vojno*, Depeša RSNZ št. 0211-4/6007.

27 Prav tam, Depeša RSNZ št. 21/6-5-321, št. 21/6-2-323.

28 Prav tam, Depeša RSNZ št. 0216-5-4-5940.

29 Prav tam, Odredba RSNZ št. 8117, 26. 5. 1991.

na) - Karteljevo pri Novem mestu.³⁰ Po podatkih, da naj bi JLA 4. junija od predstavnikov oblasti RS zahtevala prevzem evidenc nabornikov in njihovo napotitve na služenje vojaškega roka (v nasprotnem primeru so bili predvideni vpadi vojaških specialcev v prostore organov oblasti, RSNZ, PTT, RTV in druge pomembne institucije oziroma blokada naselij z oklepnimi in mehaniziranimi silami ter zamenjava oblasti), pa je milica okrepila tudi varovanje zgradb in ustanov, ki so bile posebej na udaru.³¹

Medtem ko je zvezna carinska uprava sredi junija najavila pobiranje denarja na slovenskih mejnih prehodih s pomočjo zveznih miličnikov, s tem pa še zamenjavo slovenskih carinikov z zveznimi,³² je republiški sekretar za NZ Igor Bavčar izdal odredbo o izvajanju nalog ONZ ob osamosvojitvi Slovenije (akcija Lipa). Odredil je prekinitev letnih dopustov vsem delavcem ONZ, aktiviranje načrta Torba, pripravljenost PEM-I na domu, aktiviranje načrta Klin-I in odredil mobilizacijo rezervnega sestava milice.³³ RSNZ je medtem aktiviral še akcijo Osamosvojitve 91, s katero so bile določene naloge za zagotovitev varnosti ob razglasitvi samostojnosti Slovenije.³⁴ Odnosi med JLA in milico so se dodatno zaostri ob predvideni menjavi zveznih tabel in zastav na mejnih prehodih s slovenskimi, potem ko je RSNZ izdal usmeritve za zamenjavo, varovanje mejnih prehodov in objektov ONZ.³⁵ V sklopu teh aktivnosti so se na vseh mejnih prehodih namestile table z napisom RS in izobesile slovenske zastave, kar so večinoma opravila cestna podjetja, zavarovala pa milica. V tej zvezi so bili predhodno aktivirani načrti Atlas, »O« (Objekti) in Kamen.³⁶

Potem ko je Skupščina RS sprejela Temeljno ustavno listino o samostojnosti in neodvisnosti RS, ji je v imenu jugoslovanske države nasprotoval Zvezni izvršni svet, ki je sprejel 25. junija »odlok o neposrednem zagotavljanju izvajanja zveznih predpisov o prehajanju državne meje na ozemlju RS« v sodelovanju z Zveznim sekretariatom za ljudsko obrambo in z vključitvijo mejnih enot JLA. To je dalo JLA možnost vojaškega nastopa.³⁷

Vojna

Slovenski oblasti je v desetdnevni vojni uspelo združiti obe strukturi (milico in TO), toda profesionalnost in odlična organiziranost slovenske milice sta se med vojno pokazali za izredno pomembni, če ne celo ključni. Milica je opravila ogromno dela, brez katerega bi imela TO nemalo težav pri zavarovanju slovenske osamosvojitve.

Načrti slovenskega vodstva za zavarovanje osamosvojitve so predvidevali zelo veliko verjetnost posredovanja JLA in so zato obrambne priprave potekale vse od poletja 1990. Dejavnost JLA v Sloveniji je bila tako s strani milice kot TO obveščevalno in kontraobveščevalno pokrita, slovenske obrambne sile so bile opremljene, organizirane in že teden prej tudi vpoklicane.³⁸

JLA je že 26. junija ukrepala in krenila v akcijo. Enote milice in TO, ki so delovale usklajeno, so sprva pasivno preprečevale, da bi vojska dosegla načrtovane cilje. Na podlagi tega so že zgodaj zjutraj postavili številne cestne ovire (po večini tovornjake in gradbene stroje), na glavnih cestah pa je milica za zapore ustavila promet. Oboroženi

30 Janša, *Premiki*, str. 297.

31 *Arhiv MNZ, Policija med vojno*, Dežurna skupina koordinacijskega telesa, 2. 6., 3. 6. 1991.

32 Prim. Čepič, *V reševanje krize*, str. 1325.

33 *Arhiv MNZ, Policija med vojno*, Odredba RSNZ št. 0214-1-DT-76/91, 19. 6. 1991.

34 Prav tam, Dokumentarno gradivo MNZ, mapa UNZ Krško št. 1146, depeša RSNZ, 19. 6. 1991.

35 Prav tam, Depeša RSNZ št. 0213-2/870, št. 1112-10512.

36 Prav tam, Depeša RSNZ št. 0215-5-7172, 24. 6. 1991; prim. Depeša UNZ Celje št. 21/6-3-445.

37 Čepič, *Razglasitev samostojnosti*, str. 1331.

38 Guštin, *Vojna za Slovenijo*, str. 1339–1340.

spopad pa se je začel 27. junija 1991 dopoldne, ko je Predsedstvo RS posredovanje enot JLA opredelilo za agresijo na RS. Vojaški poseg je prerasel v vojaški spopad med TO in milico na eni ter enotami JLA, zveznimi miličniki in cariniki, ki naj bi zavarovali meje jugoslovanske države, na drugi strani.³⁹ Republiška koordinacijska skupina je poslala ukaz podskupinam, v katerem je odredila: »Odpirajte ogenj iz vsega orožja na vse helikopterje JLA ne glede na njihov položaj.« »Vsak premik pripadnikov JLA izven vojaških objektov smatrajte za sovražno dejanje, pozovite jih na predajo, preprečite vsak premik, zaplenite vozila, tehnična sredstva in orožje. V primeru uporabe sile premike nevtralizirajte z vsemi sredstvi.«⁴⁰ Do prvih spopadov je prišlo pred Ormožem, na Medvedjeku, v Rigoncah pri Dobovi, na Jezerskem, na cesti proti Šentilju, popoldne pa še pri Trzinu in na mejnem prehodu Holmec. Padle so tudi prve smrtne žrtve, precej pa je bilo ranjenih. Kljub oviranju in bojem so enote JLA do večera zasedle večino mejnih prehodov. Toda slovenske sile so izvedle protiofenzivo in naslednji dan zavzele več mejnih prehodov in mejnih stražnic. JLA se je znašla v defenzivi.⁴¹ Enote milice so bile v teh razmerah opozorjene na dosledno izvajanje ukrepov za lastno varnost in varnost objektov ONZ,⁴² posredovan pa jim je bil ukaz o ustavitvi vseh ofenzivnih aktivnosti proti enotam in objektom JLA.⁴³

Po zahtevi Evropske skupnosti o ustavitvi spopadov je prišlo do prvega premirja, ki pa ni bilo v celoti upoštevano. Slovenska skupščina je zavrnila ultimatum JLA glede deblokade njenih enot in vzpostavitev stanja pred 25. junijem, zavzela pa se je za pogajanja. Slovenske sile so v naslednjih dneh (največ s pogajanja) zasedle večino mejnih prehodov.⁴⁴ Milica je medtem okrepila tudi spremljanje obveščevalcev JLA, ki so bili na terenu v civilnih oblekah.⁴⁵ Za tajni prevoz delegatov Skupščine na izredno sejo v Ljubljano je bil aktiviran načrt Skala, ki je bil v skladu z načrtom uspešno in brez zapletov izveden.⁴⁶ Glede na ukaz Generalštaba JLA po večji aktivnosti JLA pa je minister za NZ Igor Bavčar izdal obvestilo o možnosti vdora oklepni, pehotni in zračni sil vojske JLA na teritorij RS. Na zahtevo RSNZ je bila v tem kontekstu odredjena popolna prisotnost in borbena pripravljenost vseh miličnikov na delovnem mestu.⁴⁷

Druga julija je JLA začela z drugo fazo napadov, ki je vključevala letalstvo. Letala so napadla enote v Krakovskem gozdu, ki so blokirale vojaško kolono, potem pa še televizijske oddajnike. Predsedstvo RS je zvečer kljub temu razglasilo enostransko ustavitev ognja.⁴⁸ Istočasno je bilo slovenskim obrambnim silam naročeno, da zadržijo obrambne položaje in poostrijo varnostne ukrepe, ker je obstajala realna možnost delovanja diverzantsko-terorističnih skupin.⁴⁹ JLA je v premirje privolila šele naslednji dan. Komisija, ki se je sestala v Zagrebu, je sklenila, da bodo slovenske sile deblokirale vse enote JLA, te pa se bodo umaknile v vojašnice do 5. julija do 17.00 ure.⁵⁰

39 Prav tam, str. 1340–1341.

40 Arhiv MNZ, *Policija med vojno*, Dokument republiške koordinacijske skupine št. 1099-10853/869, 27. 6. 1991, arhivska št. 384.

41 Guštin, *Vojna za Slovenijo*, str. 1341–1342.

42 Arhiv MNZ, *Policija med vojno*, Depeša RSNZ št. 21/5-2-5432, št. 21-6-5-5436, št. 43-5440.

43 Prav tam, Depeša RSNZ št. 21-1-5445.

44 Guštin, *Vojna za Slovenijo*, 1342-1343.

45 Arhiv MNZ, *Policija med vojno*, Depeša RSNZ št. 01-1-5455.

46 Prav tam, Depeša RSNZ št. 21/4-1-477.

47 Prav tam, Depeša RSNZ št. 0213-2, 1. 7. 1991.

48 Guštin, *Vojna za Slovenijo*, str. 1344.

49 Janša, *Premiki*, str. 212.

50 Guštin, *Vojna za Slovenijo*, str. 1344.

Od brionske deklaracije do odhoda zadnjega vojaka

Brionska deklaracija je vsebovala številne kompromisne rešitve in zato ni v celoti zadovoljila nikogar. Za slovensko stran sta bili najspornejši točki, ki sta predvidevali trimesečni moratorij na osamosvojitvene odločitve in deblokado vojašnic JLA ter vračilo zaplenjene vojaške opreme. Kljub temu pa je mednarodna skupnost na sestanku na Brionih spoznala Slovenijo kot priznanega sogovornika in partnerja pri reševanju jugoslovanske krize.⁵¹

Po vojni je policija (preimenovana iz milice), ki je organizacijsko in funkcionalno pričela s preoblikovanjem, še vedno zagotavljala poleg varnostne tudi obrambno komponento. Kljub temu da je bil oborožen boj 5. julija končan, je policija naredila vse, da zavaruje pomembne objekte, osebe in nasploh zagotovi varnost v državi, saj se napete razmere tudi po spopadih niso umirile. Ker je vojska imela razvejeno mrežo tajne službe, svoje opazovalce in vohune, ki so bili stalno na terenu, je delovala še vedno v vojnem stanju. Republiška koordinacijska skupina je v tem kontekstu izdelala načrt za vključitev lovcev in drugih državljanov z lastnim orožjem pri varovanju manj pomembnih objektov,⁵² policijske postaje (PP) in UNZ pa so takoj začele dopolnjevati vojno-organizacijske enote policije.⁵³ UNZ so organizirale tudi posvete komandirjev, kjer so bili prisotni seznanjeni z oceno dela, nalogami po Brionskem sporazumu, s sodelovanjem z ostalimi strukturami, z usposabljanjem (protioklepno orožje) in zdravstveno oskrbo, zagotavljanjem rezervnih vojnih lokacij, varnostjo lastnih objektov in usposabljanjem rezervne policije.⁵⁴

Medtem je republiška koordinacijska skupina izdala navodilo za sprostitev cestnega prometa in za zagotovitev čim manj motenega delovanja gospodarskih ter drugih dejavnosti. Pri tem je svetovala, da naj bodo ovire postavljene tako, da ob morebitni potrebi njihova vrnitev ne bi bila težavna in dolgotrajna.⁵⁵ Zaradi prenehanja spopadov je bila uvedena tudi 50 % demobilizacija vojno-organizacijskih enot policije, kriminalistične službe in skupnih služb.⁵⁶ Po odločitvi Ministrstva za notranje zadeve (MNZ) je bila 15. julija poskusno aktivirana akcija Torba, izvedeno pa je bilo preverjanje rezervnega sistema zvez med republiko in regijo.⁵⁷

Potem ko je Predsedstvo SFRJ 18. julija sprejelo sklep o umiku (premeščanju) JLA iz ozemlja Slovenije v roku treh mesecev in o izpustitvi vseh slovenskih nabornikov v JLA,⁵⁸ kar je nevtraliziralo najspornejše točke brionske deklaracije, je republiška koordinacijska skupina izdala navodilo za ravnanje glede umika JLA. Policija je prenehala izvajati naloge fizičnega varovanja vojaških objektov,⁵⁹ naslednji dan pa je republiška koordinacijska skupina poslala nova navodila in informacije v zvezi z izvajanjem sklepa Predsedstva SFRJ o umiku enot JLA iz ozemlja RS. Blokade vojaških objektov je bilo treba v skladu z danimi navodili v celoti odpraviti, ohraniti pa je bilo treba učinkovito operativno kontrolo nad izhodom vojaških enot. Voditi je bilo treba natančno evidenco stanja pripadnikov JLA na svojem območju, pripraviti pa predloge načrtov varovanja objektov, ki naj bi po umiku JLA ostali prazni.⁶⁰

51 Gabrič, *Brionska deklaracija*, str. 1347–1349.

52 *Arhiv MNZ, Policija med vojno*, Navodilo koordinacijske skupine št. 1731.

53 Prav tam, Depeša MNZ št. 21/4-1-544.

54 Prav tam, škatla št. 2, dokument št. 76 (UNZ Celje).

55 Prav tam, Depeša republiške koordinacijske skupine št. 1805/91.

56 Prav tam, Depeša MNZ št. 21-4-1-571.

57 Prav tam, Depeša MNZ št. 0214-2-2/838.

58 Janša, *Premiki*, str. 257.

59 *Arhiv MNZ, Policija med vojno*, Depeša MNZ št. 1800-4-2/1031.

60 Prav tam, Depeša republiške koordinacijske skupine št. 13 - DEL. OM - 14867, 20. 7. 1991.

Medtem je minister za NZ Igor Bavčar zbral v Ljubljani vse vodilne delavce ONZ in ocenil delo v času osamosvojitve Slovenije in v vojni ter nakazal usmeritve za nadaljnje delo ONZ.⁶¹ Policijske enote so v okviru novih razmer spremljale premike vozil JLA in aktivnosti vojaških oseb, kontrolirale prelete letal in helikopterjev ter nadzorovale splošno stanje v državi.⁶² Kabinet ministra je od načelnikov UNZ zahteval tudi poročila o morebitnih zaznavah pojavov nelojalnosti med zaposlenimi, ki bi se naj pojavljali pri pripadnikih srbske in drugih neslovenskih nacionalnosti (nelojalen odnos do osamosvajanja Slovenije, izmikanje pri izvajanju določenih nalog, splošno kritiziranje in odse-ljevanje iz Slovenije).⁶³ Prav tako je policija pričela intenzivno izvajati naloge v okviru akcije Plebiscit.⁶⁴ Sredi avgusta je MNZ ukinilo fizično varovanje objektov ONZ, kjer so to dopuščale varnostne razmere,⁶⁵ hkrati pa se je okrepiło varovanje skladišč TO zaradi vdorov in odtujitve orožja s strani JLA.⁶⁶ Medtem je MNZ naročalo UNZ, da naj orožje JLA kljub poskusom Ministrstva za obrambo (MO), da bi ga odvezlo, obdržijo na PP.⁶⁷ Policijske enote so pričele intenzivno urejati tudi vse potrebno za sprejem beguncev na meji s Hrvaško.⁶⁸

V začetku oktobra je bil v poslopju slovenske Skupščine sklican delovni sestanek vseh vodilnih delavcev ONZ Slovenije. Na sestanku je minister za NZ Igor Bavčar predstavil ukrepe, ki jih je policija morala izvajati po izteku moratorija iz Brionske deklaracije.⁶⁹ V zvezi s tem je MNZ obvestilo vse UNZ, da se 8. oktobra vzpostavlja enak mejni režim na meji s Hrvaško, kot je bil na meji z Avstrijo in Italijo.⁷⁰ Hkrati s tem je bila policijskim enotam posredovana usmeritev za ravnanje ob prihodih oboroženih predstavnikov hrvaške policije in vojske na teritorij Slovenije,⁷¹ prav tako pa tudi za nadaljnje ravnanje s prebeglimi vojaki JLA.⁷² V tem kontekstu so policijske enote še dodatno okrepile varovanje meje s Hrvaško (akcija Južna meja),⁷³ imenovana pa je bila tudi koordinacijska skupina in podskupine za usklajevanje obrambnih aktivnosti med MNZ in MO, policiji pa je bila posredovana še usmeritev za ravnanje s starešinami JLA, ki so se vračali v Slovenijo ali pa so še bili v državi.⁷⁴

Kljub vsemu pa je glavni moment predstavljal umik JLA iz Slovenije, ki naj bi trajal do 18. oktobra. Zahtevno operacijo je dodatno zapletla vojna na Hrvaškem, zato so se kontingenti JLA, ki so oktobra še ostali v Sloveniji, umaknili iz koprškega pristanišča en teden kasneje. Glede na določila dogovora o dokončnem umiku JLA iz Slovenije je bil kot zadnji rok določen datum 25. oktober ob polnoči, a se je ta dejansko pomaknil za uro naprej. Zadnji vojaki JLA so z malteškim trajektom Venus zapustili slovenske ozemeljske vode 26. oktobra ob 01.00.⁷⁵

61 *Osebno gradivo Bevc*, 18. 7. 1991.

62 *Arhiv MNZ, Policija med vojno*, Depeša MNZ št. 21/1-6001.

63 Prav tam, Dokument notranje-zaščitna problematika št. 0001/5-1-NZ-02/14-91.

64 Prav tam, Depeša MNZ št. 21/6-6-6620.

65 Prav tam, Depeša MNZ št. 21/4-1-639.

66 Prav tam, Depeša MNZ št. 21/6-9-6733.

67 Prav tam, Dokumentarno gradivo MNZ, mapa UNZ Krško št. 1646, depeša MNZ, 21. 8. 1991.

68 Prav tam, Depeša MNZ št. 21/1-2-675, št. 21/6-2-7-7489, št. 21/6-4-7510.

69 Čelik, *Izza barikad*, str. 216.

70 *Arhiv MNZ, Policija med vojno*, Dokumentarno gradivo MNZ, mapa UNZ Krško št. 333, depeša MNZ, 2. 10. 1991.

71 Prav tam, Depeša MNZ št. 21/5-1-7057.

72 Prav tam, Depeša MNZ št. 21/1-2-7058, št. 21/1-2-7222, št. 21-6-3-7332.

73 Prav tam, Depeša MNZ št. 0214-2-1388, 8. 10. 1991.

74 Prav tam, Depeša MNZ št. 21/5-1-714, št. 21-6-3-741.

75 Čelik, *Izza barikad*, str. 176–177.

* * *

Najpomembnejša dejavnost milice/policije v procesu osamosvajanja je bilo ob rednem delu vsekakor njeno postopno vključevanje v obrambne naloge, ko je ob zaostrovanju jugoslovanske krize prevzemala tudi vlogo obrambne organizacije v Sloveniji. Z odhodom zadnjega vojaka je policija ponovno nastopila svojo osnovno varnostno službo.

Povzetek

FILIP ČUČEK

Slovenska milica v procesu osamosvajanja 1989 - 1991

Slovenska milica se je v drugi polovici 80-ih let preoblikovala iz zvezne do republiške institucije. Njena aktivnost na Kosovu v začetku 80-ih let je sprožila razhajanja do skupnih jugoslovanskih ideoloških jeder, ki so z leti postajala vse močnejša. Ob stopnjujočem pritisku srbskih oblasti je slovenska milica ohranila »mirne živce« in prispevala k demokratičnemu razvoju v Sloveniji ter soustvarjala družbo, temelječo na človekovih pravicah.

Milica je bila ključen dejavnik v letih 1989-1991, začenši z »mitingom resnice« 1. decembra 1989, ko je preprečila shod t. i. mitingašev in zavrla velikosrbske težnje po zrušitvi tedanjih slovenskih oblasti, ki so delovale v smeri osamosvojitve. V nadaljevanju se je slovenska politika pri oblikovanju slovenskih oboroženih sil oprla prav na strukturo milice, ki je bila odlično organiziran, predvsem pa profesionalno izurjen varnostni organ. Prav zaradi tega je njena notranja ureditev in struktura vse od odvzema orožja Teritorialni obrambi (TO) služila kot temelj nadaljnje izgradnje obrambnega sistema Slovenije.

V drugi polovici 1990 je milica odigrala prvenstveno vlogo pri oblikovanju tajne Manevrške strukture narodne zaščite in pri vzpostavljanju enot Narodne zaščite, ki so oktobra leta 1990 prešle v slovensko TO. Glavne aktivnosti, ki jih je milica izvajala do začetka oktobra 1990, je bila priprava tajnih skladišč, transport, disperzija in nadzor orožja ter varovanje evidenc vojaških nabornikov. Toda tudi po tem se za pripadnike milice ni praktično nič spremenilo. Dejavnosti, ki jih je milica ob svojem rednem delu opravila septembra in v začetku oktobra, so nemoteno tekale naprej. Jugoslovanska stvarnost se je zaostrovala, milica pa je vse več časa namenjala nadzoru nad JLA. V osamosvojitveni vojni konec junija in v začetku julija 1991 pa je milica pustila velik pečat, ko se je skupaj s TO postavila po robu JLA in jo s svojo brežhibno organizacijo nemalo presenetila.

Po prenehanju spopadov se je milica preimenovala v policijo. Še vedno je bila v vojni pripravljenosti, sčasoma pa so se njene naloge v tem kontekstu skrčile. Predvsem je skrbela za nadzor nad JLA, za kontrolo njenih premikov, nadzirala je zračni, kopenski in pomorski promet. Kmalu po Brionski deklaraciji pa je bilo rešeno tudi vprašanje umila JLA iz Slovenije. Zadnji vojak je zapustil Slovenijo v noči iz 25. na 26. oktober 1991.

Najpomembnejša dejavnost milice/policije v procesu osamosvajanja je bilo ob rednem delu vsekakor njeno postopno vključevanje v obrambne naloge. Z odhodom zadnjega vojaka je policija ponovno nastopila svojo osnovno varnostno službo.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv MNZ, Policija med vojno:

- Depeša MNZ št. 0214-2-1388, 8. 10. 1991.
 Depeša MNZ št. 0214-2-2/838.
 Depeša MNZ št. 1800-4-2/1031.
 Depeša MNZ št. 21/1-2-675, št. 21/6-2-7-7489, št. 21/6-4-7510.
 Depeša MNZ št. 21/1-2-7058, št. 21/1-2-7222, št. 21-6-3-7332.
 Depeša MNZ št. 21/1-6001.
 Depeša MNZ št. 21/4-1-544.
 Depeša MNZ št. 21/4-1-639.
 Depeša MNZ št. 21/5-1-7057.
 Depeša MNZ št. 21/5-1-714, št. 21-6-3-741.
 Depeša MNZ št. 21/6-6-6620.
 Depeša MNZ št. 21/6-9-6733.
 Depeša MNZ št. 21-4-1-571.
 Depeša republiške koordinacijske skupine št. 13 - DEL. OM - 14867, 20. 7. 1991.
 Depeša republiške koordinacijske skupine št. 1805/91.
 Depeša RSNZ št. 01-1-5455.
 Depeša RSNZ št. 0211-4/6007.
 Depeša RSNZ št. 0213-2, 1. 7. 1991.
 Depeša RSNZ št. 0213-2/870, št. 1112-10512.
 Depeša RSNZ št. 0214-2-2/42, 9. 1. 1991.
 Depeša RSNZ št. 0215-5-7172, 24. 6. 1991.
 Depeša RSNZ št. 0216-5-4-5940.
 Depeša RSNZ št. 21/4-1-3575, št. 21/6-1-3591.
 Depeša RSNZ št. 21/4-1-477.
 Depeša RSNZ št. 21/5-2-5432, št. 21-6-5-5436, št. 43-5440.
 Depeša RSNZ št. 21/6-5-321, št. 21/6-2-323.
 Depeša RSNZ št. 21-1-5445.
 Depeša št. 21/6-7, 13. 3. 1991.
 Depeša UM št. 0211-4/1-2/2596.
 Depeša UNZ Celje št. 21/6-3-445.
 Škatla št. 2, dokument št. 76 (UNZ Celje).
 Dežurna skupina koordinacijskega telesa, 2. 6., 3. 6. 1991.
 Dokument notranje-zaščitna problematika št. 0001/5-1-NZ-02/14-91.
 Dokument PM Nova Gorica, 6. 5. 1991, arhivska št. 205.
 Dokument Predsedstva RS št. 800-03-11/91, 15. 5. 1991.
 Dokument republiške koordinacijske skupine št. 1099-10853/869, 27.06.1991, arhivska št. 384.
 Dokument št. 0021-4-2/2163, 5. 10. 1990.
 Dokumentarno gradivo MNZ, mapa UNZ KK štev. 161, dopis IM UNZ Krško št. 21-1-1301, 18. 4. 1991.
 Dokumentarno gradivo MNZ, mapa UNZ Krško št. 1146, depeša RSNZ, 19. 6. 1991.
 Dokumentarno gradivo MNZ, mapa UNZ Krško št. 1646, depeša MNZ, 21. 8. 1991.
 Dokumentarno gradivo MNZ, mapa UNZ Krško št. 333, depeša MNZ, 2. 10. 1991.
 Dopis MNZ št. 21/4-1-STD-32, št. 21/1-2-675.
 Navodilo koordinacijske skupine št. 1731.

Odredba RSNZ št. 0214-1-DT-76/91, 19. 6. 1991.

Odredba RSNZ št. 8117, 26. 5. 1991.

Premiki št. 161, gradivo SE, št. 812.

Osebno gradivo

Osebno gradivo Bojan Vrečič, 19. 6. 1991.

Osebno gradivo Franc Bevc, 22. 10. 1990; 8. 3. 1991; 19. 4. 1991; 20. 6. 1991; 18. 7. 1991.

Časopisni viri in strokovne publikacije

Bračko, Branimir, Organi za notranje zadeve v času družbenih sprememb v Sloveniji in Jugoslaviji ter v akciji »Sever«. *Varstvoslovje*, 2010/1, str. 13–25.

Čas, Tomaž, Vloga in dejavnosti slovenske milice med osamosvojitvenimi procesi RS in akcijo »Sever«. *Varstvoslovje*, 2010/1, str. 26–44.

Čelik, Pavle, Postopki in metode delovanja milice med osamosvojitveno vojno. *Vojaška zgodovina*, 2004/1, str. 73–84.

Čelik, Pavle, Prizadevanja za legitimnost delovanja milice. *Varstvoslovje*, 2010/1, str. 86–99.

Kupnik, Drago, Čas, Tomaž, Načrtovanje in vodenje akcije »Sever«. *Varstvoslovje*, 2010/1, str. 45–56.

Lovšin, Andrej, Delovanje obveščevalnih in protiobveščevalnih služb med osamosvojitveno vojno. *Vojaška zgodovina*, 2004/1, 62–72.

Repe, Božo, Zgodovinske okoliščine, v katerih je bil preprečen »miting resnice« v Ljubljani. *Varstvoslovje*, 2010/1, str. 7–12.

Monografije

Bukovnik, Anton, *Slovenija. Koraki v samostojnost. Pregled dogodkov 1980-1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.

Čelik, Pavle, *Izza barikad*. Ljubljana: Delo, Slovenske novice, 1992.

Janša, Janez, *Premiki*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1992.

Mikulič, Albin, *Uporniki z razlogom*. Ljubljana: Ministrstvo za obrambo RS, Slovenska vojska, PDRIU - Vojaški muzej, 2005.

Razprave

Čepič, Zdenko, Jugoslovanska vojska in slovenska milica v vrtincu politike ob koncu osemdesetih let. Čepič, Zdenko (et al.), *Prikrita modra mreža. Organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2010, str. 43–75.

Čepič, Zdenko, Razglasitev samostojnosti Republike Slovenije. Neven Borak (et al.), *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 1331–1332.

Čepič, Zdenko, V reševanje krize se vplete Zvezni izvršni svet. Neven Borak (et al.), *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 1324–1326.

Čepič, Zdenko, Želje vojske po političnem odločanju. Neven Borak (et al.), *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 1316–1320.

- Čuček, Filip, Oblikovanje modre mreže. Čepič, Zdenko (et al.), *Prikrita modra mreža. Organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2010, str. 131–223.
- Gabrič, Aleš, Brionska deklaracija. Neven Borak (et al.), *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 1347–1349.
- Gašparič, Jure, Vloga organov za notranje zadeve v oblikovanju obrambnih sil Republike Slovenije. Čepič, Zdenko (et al.), *Prikrita modra mreža. Organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2010, str. 77–109.
- Guštin, Damijan, Oblikovanje lastnega obrambnega sistema. Neven Borak (et al.), *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 1328–1330.
- Guštin, Damijan, Vojna za Slovenijo. Neven Borak (et al.), *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 1338–1345.

SOOČANJA Z NOVIMI IZZIVI

POSLANEC DRŽAVNEGA ZBORA REPUBLIKE SLOVENIJE 1992 – 2011 / OD 1. DO 5. MANDATNEGA OBDOBJA

Avtor v razpravi obravnava predstave o poslancu in parlamentu, predlagane rešitve v času konstituiranja novega političnega sistema, prvo sestavo poslanske zbornice, kakor tudi vse nadaljnje spremembe v »poslanski« zakonodaji, njenem razumevanju, v statusu poslanca, v značaju in dojetanju poslanskih privilegijev ter v personalni strukturi parlamenta. Pri tem ugotavlja, da je dojetanje poslanskega poklica svojevrstna odslíkava politične tranzicije in razumevanja parlamentarne demokracije zadnjih dvajsetih let in rezultanta politično-kulturnega vzorca, ki se je izoblikoval in se še oblikuje.

Ključne besede: Državni zbor, zgodovina, poslanec, politična tranzicija

Uvod

Z osamosvojitvijo Republike Slovenije v letu 1991 in s prehodom v novi politični sistem se je na novo oblikoval tudi parlament kot osrednji vsedržavni zakonodajni in predstavniški organ. V skladu s konceptom sodobne parlamentarne demokracije mu je ustavodajalec v letih 1990 in 1991 namenil močno vlogo s številnimi pristojnostmi v političnem in družbenem življenju države.¹ Veliko nesoglasij o potrebi po uveljavitvi parlamentarne demokracije tedaj ni bilo. Krepka večina ljudi je menila, da se naj Slovenija razvija po vzoru zahodnoevropskih držav, da stopnja demokracije navkljub demokratično izvoljeni delegatski skupščini še ne dosega zahodnih standardov, da je potreben večstrankarski sistem² in da (zato?) država in državljani preprosto potrebujejo parlament.³ O tem, da se naj zamišljeni parlament tudi imenuje parlament, so se prav tako še nekako strinjali, četudi jih precej ni imelo oblikovanega mnenja, precej jih je ravno tako zagovarjalo ime skupščina (le šibki manjšini je bil všečen izraz državni zbor). Kar zadeva konkretno podobo parlamenta, pa mnenja več niso bila enoznačna; glede števila domov oz. zborov so bili ljudje najbolj vsaksebi oz. celo brez mnenja,⁴ to se jim očitno ni zdelo pomembno.

Na tej podlagi bi vsekakor mogli izpeljati sklep o relativno visoki ravni politične kulture in visokem zaupanju v parlamentarno demokracijo v začetku nove ere slovenskega parlamentarizma ... če ne bi bila stališča ljudi hkrati prežeta z nezaupanjem in včasih celo (zavedno?) protislovna. Ljudje so tako po eni strani zagovarjali parlament kot institucijo,

* doc. dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, jure.gasparic@inz.si

1 Poleg klasične predstavniške in zakonodajne funkcije (sprejema ustavo, zakone, proračun, resolucije in nacionalne programe, ratificira mednarodne pogodbe, razpisuje referendum, odloča o razglasitvi vojnega in izrednega stanja ...) ima slovenski parlament še nadzorno funkcijo (odreja parlamentarno preiskavo, odloča o zaupnici vladi, postavlja poslanska vprašanja, odloča o t. i. impeachmentu predsednika republike, premijerja in ministrov) ter voli, imenuje in razrešuje (lastno vodstvo, vlado, sodnike, ombudsmana, guvernerja Banke Slovenije, člane Računskega sodišča ...). – *Državni zbor 1992 – 2007*, str 13–14.

2 *Slovensko javno mnenje 1991/2*.

3 *Slovensko javno mnenje 1991/1*.

4 *Slovensko javno mnenje 1990/2*.

po drugi pa menili, kako politiki ne vidijo radi, da se ljudje vmešavajo v njihove zadeve, da so navadni ljudje odrinjeni od oblasti, saj se politiki za njihovo mnenje brigajo le v primeru, kadar pride do težav⁵ in da lahko (posledično?) močno državno vodstvo dosti bolj koristi državi kot vse diskusije v parlamentu.⁶ Poslancem a priori niso zaupali,⁷ menili so celo, da naj sodnike raje imenuje sodni svet uglednih pravnikov, kakor parlament.⁸

Velika pričakovanja so se takrat mešala z dediščino starega sistema ... In v takem (sicer nedvomno prešernem) ozračju, ko se je podiralo staro in gradilo novo in boljše, je kardeljansko zasnovana delegatska skupščina treh zborov, ki se je kljub očitnemu sistemskemu prelomu s socialistično »nadstavbo« spopadala s številnimi krči v porajanju novega parlamentarnega življenja,⁹ na novo določala in osmišljala tudi položaj bodočega poslanca, izvoljenega predstavnika ljudstva, člana parlamenta. Predstave o poslancu in predlagane rešitve v letih 1991 in 1992, prva sestava poslanske zbornice, kakor tudi vse nadaljnje spremembe v »poslanski« zakonodaji, njenem razumevanju, v statusu poslanca in v personalni strukturi parlamenta, so svojevrstna odslikava politične tranzicije in razumevanja parlamentarne demokracije zadnjih dvajsetih let.

Določanje položaja in vloge poslanca...

Mesto parlamenta in njegovega člana (poslanca) v političnem sistemu je najprej in na splošno določila skupščina v Ustavi Republike Slovenije. Med ustavodajnim postopkom, ki je tekel od poletja 1990 do konca leta 1991, tudi v skupščini ni bilo velikih dilem glede temeljnih vprašanj parlamentarne demokracije in njene uveljavitve. O tem, da bo v državi opravljal zakonodajno funkcijo parlament s širokimi pristojnostmi, ki ga bodo volili vsi državljani z volilno pravico na štiri leta, je vladala visoka enotnost, o številnih ne zgolj navideznih »detajlih« pa več ne. Mnenja članov skupščinske ustavne komisije so se tako razhajala pri vprašanju dvodomnosti, s tem zvezanim številom bodočih poslancev, samem imenu »parlament«, načinu glasovanja in naravi vzdržanih glasov...¹⁰ Usklajevalne razprave na komisiji so bile dolge, utrujajoče, včasih je celo kdo opazil v zraku »neko nezainteresiranost« in naveličanost. Sicer so potekale na zavidljivi političnokulturni ravni, a vendarle kazale na številna konceptualna nasprotja. Predsednik skupščine dr. France Bučar je na eni od sej tako dejal, kako si je zmotno predstavljal, da bodo »ti sestanki ... bolj revialnega značaja«. ¹¹ Ustava je bila naposled sprejeta 23. decembra 1991, tik pred obletnico plebiscita in šele tedaj, ko je delegatom »začela v grlo teči voda«. ¹² Določila je, da dobi država t. i. nepopolni dvodomni sistem z Državnim svetom kot »nepopolnim« drugim domom¹³ in Državnim zborom kot prvim domom, kot parlamentom.

Splošne določbe o poslancu, ki jih je vsebovala ustava, je naslednje leto natančneje opredelil poseben zakon o poslancih. Potreba po specialnem »poslanskem« zakonu je bila tedaj jasno izkazana, prav tako nesporni so bili tudi razlogi zanj. Poslanec, kakor je bil predviden v novi ustavni ureditvi, se je namreč bistveno razlikoval od prejšnjega delegata republiške skupščine. V prvi vrsti je imel (in ima) klasičen reprezentativen mandat, saj

5 Slovensko javno mnenje 1991/2.

6 Slovensko javno mnenje 1992/3.

7 Slovensko javno mnenje 1991/2.

8 Slovensko javno mnenje 1990/2.

9 Gl.: Babič, *Vzpostavitev parlamentarizma*, str. 54–56.

10 *Nastajanje slovenske ustave*, str. 795–841.

11 *Nastajanje slovenske ustave*, str. 821.

12 Najbolj sporni člen ustave v zadnji fazi njenega sprejemanja je sicer bil 55. člen, ki je dajal pravico do splava. *Slovenski almanah '93*, str. 8.

13 Gl.: Kristan, *Dvodomnost slovenskega parlamenta*, str. 98–103.

ni vezan na nobena navodila in predstavlja vse ljudi. Poleti 1992 še zmerom aktualni delegati so po drugi strani imeli imperativen mandat in so – v politični teoriji – odgovarjali svoji delegatski bazi, bili so vezani na njena navodila.

Delovno gradivo za zakonski predlog je že na videz odsevalo duha novega časa; zamišljeni zakon je bil kratek (obsegal je le 24 členov) in jasen.¹⁴ Vsekakor je izhajal iz ustavnih načel, pri čemer je nekatere poslanske pravice in dolžnosti, določene z ustavo, zgolj konkretiziral, nekatere pa uvajal na novo, a vselej upošteva je poslanske »standarde« v uveljavljenih sodobnih parlamentarnih demokracijah zahodnega tipa. Pravice, ki naj bi šle (in grede) poslancu, so bile že z ustavo, še bolj pa z zakonskim osnutkom, široko odmerjene. Poslanec lahko povsem samostojno postavi poslansko vprašanje o delu vlade, predlaga zakon, razpis referendum ali parlamentarno preiskavo, v družbi še devetindvajsetih kolegov pa lahko referendum in preiskavo tudi zahteva. Enako številna skupina poslancev lahko predlaga še ustavno obtožbo predsednika republike, skupina desetih poslancev pa ustavno obtožbo ministrov vključno s šefom vlade. Prav tako deseterica lahko sproži interpelacijo in konstruktivno nezaupnico. Specifična politična teža poslanca tako ni (bila zamišljena kot) majhna. Tako je bilo julija 1992 zapisano v delovnem gradivu za predlog zakona o poslancih...

V postopku sprejemanja zakona so delegati najprej načeloma soglašali s tem, da je zakon o poslancih potreben, a obenem ugotovili, kako »je pri urejanju tega področja precej odprtih vprašanj, ki jih je potrebno razčistiti v okviru vsebinskih opredelitev v tem zakonu«. Osrednja »dilema« komisije je zadevala »sistemsko ureditev statusnih vprašanj«, oz. z drugimi besedami, »položaj delavca«, plačo in druge pravice iz dela. Naposled je bil izdelan nov zakonski predlog, ki ni več vseboval prejšnjih 24 členov, marveč (še zmerom le) 43 in je v precejšnji meri sledil razmišljanjem delegatov.¹⁵ Poleg drugih popravkov je tako vseboval povsem novo poglavje Materialni in drugi pogoji za delo poslancev, ki je natančno določalo pravico do plače in njeno višino, obseg dopusta, urejalo pokojninski in socialni status poslanca ter mu prisojalo še številne druge prejemke. Zakonski predlog je poleg tega prav tako natančno in nadvse širokogrudno v posebnem poglavju uredil tudi pravice poslancev po prenehanju mandata.

Delegatska skupščina je s »paketnim« reševanju poslanske problematike v enem zakonu (vključno s plačo in bonitetami) storila še eno pomembno dejanje v graditvi in razumevanju parlamentarne demokracije. V kronološkem okviru od konca osemdesetih let do jeseni 1992 je to bilo eno zadnjih, a vsekakor simbolnih. Skupščina, ki je z ustavnimi amandmaji utrla pot v večstrankarstvo in parlamentarizem, je slednjega v svojem zadnjem vzdihljaju skozi urejanje statusa prihodnjega poslanca vsebinsko zaokrožila. Na načelni in teoretični ravni učbeniški zaključek graditeljske faze... na politično praktični in podrobnostni pa ...

Vsebine rešitev v zakonu nikakor niso bile enoznačne in so burile (in burijo) duhove. Zakonskega predloga najprej niso v celoti sprejeli niti sami delegati. Nanj se je že naslednji dan po vložitvi vsul plaz najrazličnejših amandmajev; skupno jih je bilo trideset.¹⁶ Anton Tomažič, Janez Črnej in Andrej Šter iz kluba Narodnih demokratov so tako predlagali črtanje člena, po katerem poslanci opravljajo funkcijo poslanca poklicno. »Gotovo ni zaželeno, da bi poslanci morali nujno izgubiti stik s svojo poklicno dejavnostjo, ki jim tudi omogoča tesnejšo povezanost z življenjem družbe,« so zapisali v obrazložitvi. Nena zadnje bi to lahko vodilo v ureditev, »po kateri bi popolnoma profesionalizirali Državni

14 ESA 572, Predlog za izdajo zakona o poslancih in obrazložitev osnutka zakona, delovno gradivo z dne 20. 7. 1992.

15 ESA 572, Predlog zakona o poslancih z obrazložitvijo z dne 21. 9. 1992.

16 ESA 572, Pregled amandmajev k predlogu zakona o poslancih z dne 24. 9. 1992.

zbor in ga napravili za skup profesionalnih politikov.«¹⁷ Poleg članov Narodnih demokratov je zamišljena profesionalizacija zmotila še štiri druge poslance (Primoža Rodeta, Ivana Krefla, Vitomirja Grosa in Žareta Preglja), ki so predlagali, da bi poslanci opravljali svojo funkcijo le »praviloma« poklicno.¹⁸

Delegati so z amandmaji v glavnem predlagali spremembe, ki bi bile v prid bodočim poslancem, le eden med njimi je poslanski status nekoliko slabšal. Amandma Zdravka Zabukovca, Jožeta Zakonjška in Darje Lavtižar Bebler je predvideval, da osnova za odmero poslanske pokojnine ne bi bila plača v zadnjem letu pred upokojitvijo, ampak, tako kot sicer, najugodnejše desetletje. V vsakem primeru bi v zakonu ostalo zapisano, da se poslanci lahko upokojijo že z dopolnjenimi 25 leti delovne dobe.¹⁹

Predlagani amandmaji na septembrskih sejah v glavnem niso dobili podpore, saj jih je bilo na koncu sprejetih le pet, ki so bili deloma redakcijske deloma pa tudi vsebinske narave. Med drugim je bil sprejet tudi »upokojski« amandma Zabukovca, Zakonjška in Beblerjeve.²⁰ Zakon je bil nato v celoti sprejet 29. septembra 1992, še isti dan ga je Kučanovo predsedstvo tudi razglasilo.²¹

... in spreminjanje položaja in vloge poslanca

Ureditev, ki je bila z Zakonom o poslancih uveljavljena leta 1992, po dvajsetih letih v glavnem še zmerom velja. Zakon je namreč doživel (vsega) eno dopolnitev in tri spremembe, pri čemer je prva sledila več kot desetletje kasneje. Povrhu so bila prva tri predrugačenja zakona iz let 2004, 2005 in 2008 usklajevalne narave in niso posegla v njegovo vsebino. Edino tehtno spremembo so poslanci sprejeli 17. maja 2011, ko so po naporem usklajevanju s šibko večino odločili, da poslanec ne more biti hkrati župan ali podžupan v občini. Prej je to lahko bil, a ne poklicno. Ob tem je zlasti povedno dejstvo, da je poslancem uspelo uzakoniti nezdružljivost šele v sedmem poskusu. Četudi je šlo pri dotedanji ureditvi za mestoma shizofreno razmerje med zakonodajno in lokalno izvršno oblastjo, četudi je precej strank na načelni ravni podpiralo spremembo obstoječe ureditve, se šest glasovanj po vrsti ni izšlo. Prvopodpisani predlagatelj zadnjega (uspešnega) spreminjanja zakona Franci Kek je komentiral, kako bi verjetno bilo najbolje, »da je vsak župan obenem še poslanec, vse občine bi bile v enakovrednem položaju in imeli bi 210 prijetno utrjenih, a zadovoljnih za državo krvavečih altruistov.«²²

Dolgotrajnost spopada med nasprotniki in zagovorniki nezdružljivosti nam nedvomno kaže razumevanje službe poslanca (in seveda službe župana). Ob zadnjem glasovanju so se tolkla mnenja o tem, ali je obstoječa ureditev sploh ustavna, vrstila so se mnenja o tem, kako so župani glasniki vseh lokalnih interesov in poznavalci lokalnega mikro-življenja, kako nezdružljivost pomeni, da bo v parlamentu sedela le elita iz Ljubljane, kako naj o tem presodijo volivci, kako tudi ministri predavajo na fakultetah, kako ni pravi čas za obravnavo take problematike, saj pesti državo gospodarska kriza in huda zadolženost in so torej problemi drugje, kako je zdaj pravi čas, ker ni sicer nikoli pravi čas, kako je

17 ESA 572, Amandma poslancev Tomažiča, Črneja in Štera.

18 ESA 572, Amandmaji poslancev Preglja, Rodeta ter Krefla in Grosa.

19 ESA 572, Amandma poslancev Zabukovca, Zakonjška in Beblerjeve.

20 Ob tem omenimo, da se je ta člen v skladu s končnimi in prehodnimi določbami zakona uporabljal tudi za delegate, ki so zakon sprejemali. Vsaj deloma ga torej niso pisali le za bodoče poslance, marveč tudi zase. Pri tem so pokazali določeno mero skromnosti, saj so si sicer omogočili upokojitve s 25 leti delovne dobe, a z enako osnovo, kot ostali državljani.

21 Uradni list RS, št. 48/1992.

22 Mladina 05/2011.

ureditev nepravilna, kako jo župani zlorablajo, kako je problem v Državnem svetu...²³ Tako eni kot drugi so v poslancu videli specifičnega funkcionarja. Ob ustavno-pravnih, praktično-političnih in tudi povsem osebnih dilemah (nenazadnje je v Državnem zboru takrat sedelo 18 županov) je bilo ključno vprašanje, ali je združljivost »dobra« ali »slaba«, ali je ovira za delo poslanca ali ga morda celo krepi.²⁴

Hkrati s tem pa lahko tudi ugotovimo, da so poslanci sami v »svoj« zakon prvič resno posegli po devetnajstih letih in še ta intervencija je bila samoomejevalna. Zdi se, da so delegati tisto poletje in jesen leta 1992 opravili delo trajnejšega pomena. Bodisi so si nadvse dobro predstavljali položaj in vlogo poslanca v naslednjih desetletjih bodisi so tisti, ki so kasneje sedli v poslanske klopi, njihove rešitve preprosto kot dobre sprejeli.

Poleg omenjenih štirih novel pa je zakon že kmalu po njegovi uveljavitvi doletela še ena vsebinska sprememba, ki pa ni bila sad poslanskega noveliranja, saj je prišlo »od zunaj«, z Ustavnega sodišča. Slednje je 30. junija 1994 soglasno sprejelo odločitev o razveljavitvi »pokojninskega« člena, ki je urejal možnost upokojevanja s 25 leti delovne dobe.²⁵ Ustavni sodniki so tedaj zapisali, kako sicer »ni samo po sebi neustavno«, če zakon določa poslancem ugodnejše pogoje za upokojevanje, a morajo take ugodnosti »temeljiti ne zgolj na dejstvu poslanskega mandata, temveč predvsem na njegovih posebnostih in trajanju; biti morajo sorazmerne s temi razlogi in le v tej meri lahko odstopajo od pravil splošnega sistema zavarovanja, upoštevajoč tudi splošne družbene razmere.«²⁶

»Poslanski privilegiji«

Možnost predčasnega upokojevanja, ki je resda veljala le kratek čas, je gotovo pomenila svojevrsten in nadvse velikodušen privilegij poslanca, toda – kakor je zapisalo tudi Ustavno sodišče leta 1994 – privilegij *sam po sebi* ni bil protiustaven. Nasprotno, izhajajoč iz zgodovine parlamentarne demokracije moremo trditi, da je bil – *sam po sebi*, kot privilegij – nekaj, kar – *samo po sebi* – sodi k specifični funkciji poslanca. Ravno tako kot imuniteta, spodobna plača in drugi pogoji za delo. Omenjeni privilegiji, ki se gotovo zdijo najmanj pomembni in najbolj »elitistični« deli poslanskega statusa (a so delegate leta 1992 najbolj zaposlovali), so vendarle ključnega pomena za nemoteno delovanje parlamentarne demokracije.

Poslanska plača

Soliden zaslužek izvoljenih članov parlamenta, ki je bil izglasovan leta 1992, je v primerjavi s sistemom delegatskega nagrajevanja gotovo predstavljal pomembno novost, četudi je v slovenskem političnem prostoru imel dolgo tradicijo, segajočo globoko v 19. stoletje. Na Slovenskem so namreč bile poslanske plače ustaljen vir poslanskih dohodkov že za časa habsburške monarhije. V začetku 20. stoletja je sploh bilo v Evropi v glavnem običajno, da so poslanci številnih parlamentov prejeli plačilo, toda pot do uveljavitve plač skoraj nikjer ni bila politično neproblematična. Vprašanje, ali naj jih poslanci prejmejo ali ne, je na prelomu 19. v 20. stoletje glasno odmevalo v mnogih parlamentarnih dvoranah in nikakor ni sodilo med »lažje politične probleme«. Številni so bili tako pristaši

²³ Dobesedni zapis seje DZ, 17. 5. 2011.

²⁴ Gl.: Zagorc, *Poslanska nezdržljivost*, str 221–226.

²⁵ Eden zadnjih, ki se je upokojil s 25 leti delovne dobe, je bil po navedbah časnika Delo Miha Jazbinšek. Leta 1994 je odstopil z mesta ministra za okolje in prostor in po nekaj mesecih odšel v pokoj. *Slovenski almanah* '95, str. 89.

²⁶ *Uradni list RS*, št. 44/1994, oprav. št. U-I-135/92.

kot nasprotniki tega instituta, pri čemer so se oboji strinjali, da je (ne)uvedba poslanskih »diet« eden »najodločilnejših ukrepov v ustavnem življenju države«. ²⁷ Med argumenti, ki so klicali proti uvedbi diet, je bila v prvi vrsti bojazen po špekulacijah s poslanskim položajem. Utegnilo bi se namreč zgoditi, da se posamezniki ne bi potegovali za mesto poslanca zaradi iskrenih političnih ambicij, temveč zgolj zaradi prihodkov, povezanih s sedežem v parlamentu. To bi rezultiralo v padcu celotne ravni parlamenta, saj bi se postopoma oblikoval sloj profesionalnih politikov, ki v siceršnjem življenju ne bi opravljal nobenega poklica in bi zato bil ljudstvu odtujen. Po besedah ostrega nasprotnika diet nemškega kanclerja Bismarcka bi to pomenilo, da ne bi imeli več pravega predstavniškega telesa, ampak »neke vrste poklicno predstavniško telo, drugo vrsto uradništva.« Številni razlogi, s katerimi je Bismarck javno nasprotoval dietam, pa so kljub svoji morebitni utemeljenosti pravzaprav bili le neiskrena krinka za pravi motiv nemške vlade, ki je seveda tičal drugje – v zavedanju, da neplačan poslanski mandat precej oslabi učinke splošne in enake volilne pravice. ²⁸ Posameznikom brez zadostnega premoženja otežuje vstop v parlament, saj ti ne zmorejo bremena brezplačne službe. Nasprotovanje dietam tako ni utesnjevalo poslancev, ampak volivce, saj jim je omejevalo možnost svobodne izbire.

Gradnja novega političnega sistema v letih 1990-1992 je – kakor smo že poudarili – vnovič namenjala parlamentu in poslancu klasično vlogo, iz česar je nujno sledil tudi klasičen statusni in materialni položaj novega poslanca Državnega zbora. Že v Razlagi Osnutka Ustave Republike Slovenije so ustavopisci ugotavljali, da bo parlament praviloma delal na rednih sejah, »ki naj bi bile le nekajkrat na leto, zato pa naj bi trajale dalj časa, lahko tudi po več mesecev skupaj. Takšen način zasedanja zbora omogoča normalno parlamentarno delo, seveda pa zahteva, da se poslanec v polni meri posveti temu opravilu, zato mu mora biti to redna poklicna dejavnost, za katero je tudi plačan.« ²⁹ Pravica poslancev do plače je nato postala ustavna kategorija, ³⁰ ki jo je podrobneje uredil Zakon o poslancih.

V zakonu so bili tako opredeljeni osnova za izračun poslanske plače, funkcijski dodatki (glede na dolžnosti v Državnem zboru, članstva v delovnih telesih...) in številni »drugi« osebni prejemki in povračila, ki se v naslednjih dvajsetih letih v glavnem niso spremenili. ³¹ V letu 2011 imajo poslanci poleg plače, ki se giblje v »virantovskem« razponu od 55. (teoretično možni poslanec brez vseh funkcij) do 65. plačnega razreda (predsednik DZ), ³² še pravico do regresa za prehrano, nadomestila za ločeno življenje, povračila stroškov prevoza na delo, službenega stanovanja (trenutno razpolaga DZ z 49 stanovanji, višina najemnine znaša od 90 EUR do 287 EUR), povračila stroškov prevoza ob dela prostih dneh iz Ljubljane do kraja stalnega bivališča, sredstev za izobraževanje (nekaj čez 1000 EUR letno) in mesečnega pavšala za pokrivanje materialnih stroškov pri delu v volilni enoti (obiski v volilni enoti, poslanski golaž...). Slednji znaša od 533 EUR do 1013 EUR mesečno na poslanca (odvisno od oddaljenosti volilne enote iz Ljubljane). ³³ Poleg tega lahko še eno leto po prenehanju mandata prejemajo nadomestilo poslanske plače (oz. dve leti, če v tem času izpolnijo pogoje za upokojitev). Za tako rešitev se je posebej zavzel skupščinski KVIAZ v letu 1992, saj naj bi iz dotedanjih izkušenj izhajalo, »da je potrebno poslancu po prenehanju mandata zagotoviti plačo za daljše obdobje, s čemer se mu zagotovi socialna varnost dokler si na novo ne uredi svoj status.« ³⁴

27 Pitamic, *Das Recht der Abgeordneten*, str. 27.

28 Prav tam, str. 28–30.

29 *Nastajanje slovenske ustave*, str. 1247.

30 *Ustava RS*, § 95.

31 *Zakon o poslancih*, §§ 23–38.

32 T. i. Virantov zakon je sicer poslanske plače nekoliko znižal in sistemsko predrugačil. *Dnevnik*, 5. 1. 2008.

33 *www.dz-rs.si*, 3. 10. 2011.

34 *ESA 572*, Poročilo KVIAZ-a k predlogu za izdajo zakona o poslancih z dne 7. 9. 1992

Ob sprejemu poslanskega zakona veliko javnih pomislekov ni bilo, zdi se, da so ljudje pač sprejeli dejstvo, da parlamentarna demokracija in poslanci nekaj stanejo. Toda naslov članka v Delu, kjer je vsebina zakona sicer korektno povzeta, je vendarle poveden: Zastopniki ljudstva so si v parlamentu mehko postlali.³⁵ Poslanske plače in druge ugodnosti poslancev so očitno že v začetku postale ena od nevrvalgičnih točk opazovanja slovenskega parlamentarizma, področje, na katerega bo javnost še posebej pozorna in do njega neprizanesljiva. Vsi nadaljnji poskusi večanja poslanskih plač in drugih privilegijev so namreč bili sprejeti izjemno ostro. Februarja 1995 so poslanci tako odstopili (oz. odločitev zamrznili) od načrtovanega zvišanja osnove za izračun plač, in sicer soglasno, v vseh poslanskih skupinah, saj so pod vtisom javnega mnenja ugotovili, kako so poslanci »očiten strelovod« (Janez Podobnik). Ob tem so se nekateri še namrdnili ob netočnih podatkih, ki krožijo v javnosti in ustvarjajo lažni občutek, da so poslanci »največji izkoriščevalci davkoplačevalcev«.³⁶ Tudi leta 2004, ob začetku četrte državnozborske periode, ko je podoben ukrep predlagal Zmago Jelinčič Plemeniti, so ga stranke zavrnile, v javnosti pa je požel »zgražanje«.³⁷

Do podobnega poslanskega »premisleka« je zaradi javnega »pomisleka« prišlo še v juliju 1995,³⁸ ko so želeli poslanci zase spet uzakoniti predčasno upokojevanje in v juliju 1999 – iz istega razloga.³⁹ Pri tem lahko opazimo precej jasen vzorec: Poslanci so s predčasnim upokojevanjem nastopili vsakič v enakem obdobju, ob koncu mandatne dobe (najprej ob koncu mandata skupščine, nato ob koncu mandata 1992-1996 in nato ob koncu mandata 1996-2000). Poslanec Ivo Hvalica, ki predloga sprememb poslanskega zakona leta 1999 sicer ni podprl, je kasneje v svojih političnih spominih to obžaloval. Pronicljivo je zapisal, da je v Sloveniji razširjen predsodek, kako je za vse »kriv parlament«, kjer se samo »krega«, »ščuvanje« ljudi proti parlamentu pa je nekaj »navadnega«.⁴⁰

Toda po drugi strani so si poslanci – ob upoštevanju proračunskih in občih gospodarskih razmer – plačo v praksi dvakrat zmanjšali. Prvič leta 1994, ko so za osnovo določili le 80 % siceršnje osnove, in drugič leta 2009, ko so si v razmerah gospodarske krize plače zmanjšali za en plačni razred. Tedaj je poslanec Franc Pukšič celo predlagal, da bi bili začasno vsi poslanci uvrščeni v najnižji, 55. plačni razred, a njegov predlog ni dobil podpore.⁴¹

Izrazita javnomnenjska občutljivost na višino poslanskih plač in druge poslanske privilegije, ki je v parlamentarni demokraciji sicer pričakovana in pozitivna, pa pravzaprav nima ustrezne podlage v obstoječi ureditvi. Materialni položaj poslancev je namreč primerjalno spodobno urejen, pri čemer sledi zgodovinsko-teoretski apologiji poslanskih plač. Višina poslanskih plač je hkrati precej uravnotežena s slovensko gospodarsko razvitostjo znotraj evropske sedemindvajseterice. Slovenija je na petnajstem mestu po višini poslanskih plač in na šestnajstem po kriteriju gospodarske razvitosti.⁴² A v kolikšni meri konkretna višina poslanskih plač rešuje webrovsko dilemo »živeti za politiko – živeti od politike«, je že drugo vprašanje.

35 *Delo*, 5. 10. 1992.

36 *Delo*, 3. 2. 1995.

37 *Mladina* 51/2004.

38 *Slovenski almanah '96*, str. 73.

39 *Slovenski almanah 2000*, str. 53.

40 Hvalica, *Zadnja replika*, str. 244–245.

41 *Mladina* 51/2004; *Dnevnik*, 8. 1. 2009.

42 Na prvem mestu po višini plač je Italija (trinajsta po gospodarski razvitosti), na dvanajstem pa Luksemburg (prvi po gospodarski razvitosti). Mesto pred Slovenijo je Madžarska (dvaindvajseta po gospodarski razvitosti), mesto za njo pa Portugalska (devetnajsta po gospodarski razvitosti). Zobavnik, Koprivšek, *Plače in drugi prejemki*, str. 114.

Poslanska imuniteta

Poslanec kazensko-pravno ni enak ostalim državljanom, saj uživa poseben privilegij, konkreten »parlamentarni privilegij«, ki izvira iz zgodovine angleškega parlamentarizma, imuniteto. Na Otoku je poslanska imuniteta nastaja kot rezultat političnega boja med parlamentom in krono, ko se je postopoma uveljavilo prepričanje, da je treba »poslanecem zagotoviti svobodo govora in ostale svoboščine in pravice, ki naj jim omogočijo svobodno izražanje oziroma zastopanje političnih stališč.«⁴³ Poslanska imuniteta je torej posledica prizadevanja po odstranitvi vpliva kralja na poslovanje parlamenta in razumljena kot varovalka poslancev pred njim in (kasneje zlasti v kontinentalni Evropi) izvršilno oblastjo. Na idejni ravni je v času razsvetljenstva tudi povsem sovpadala s podobo demokratične ureditve družbe. Po Montesquieuju so namreč bili poslanci pravni zastopniki ljudstva, ki je bilo kot nosilec suverenosti v državi nedotakljivo.⁴⁴

Čeprav moremo imuniteto označiti kot privilegij poslanca, velja poudariti, da je nastala v javnem interesu, izključno zaradi zagotavljanja nemotenega dela parlamenta. Prav javni interes kot čisto »političen razlog« naj bi bil tako pomemben, da se je država (začasno) odrekla pravici do kaznovanja. Osebni interes poslanca pri tem ni igral nobene vloge. Imuniteta je »varovala« parlament, ki je svoje delo pač opravljal preko izvoljenih poslancev. Imunitetna ureditev, kakršna se je izoblikovala skozi zgodovino, je nato doživela svoje udejanjenje tudi v slovenski ustavi.⁴⁵ Po njej uživa poslanec tako t. i. poklicno⁴⁶ kot t. i. nepoklicno⁴⁷ imuniteto.

Poslanci so torej poklicno kazensko neodgovorni, nepoklicno pa o tem odloča parlament, v kolikor tako presodi; če »misli, da ga /poslanca/ rabi«.⁴⁸ Zgodovinsko-teoretsko moremo spet ugotoviti, da gre za spodobno ureditev poslanske zaščite, ki jo podrobneje razčlenjujeta še Zakon o poslancih in Poslovnik (zlasti postopek vzpostavitve).⁴⁹ A kakšna je po drugi strani parlamentarna praksa, kakšnemu politično-kulturnemu obrazcu sledijo poslanci pri obravnavi imunitetnih zadev?

V prvem mandatnem obdobju je parlament obravnaval 37 »imunitetnih primerov«, daleč največ v dvajsetletni zgodovini Državnega zbora. Že v naslednjem mandatu je število primerov upadlo na 13, v tretjem mandatu na zgolj 10, v četrtem se je nato spet povzpelo na 13 in v zadnjem, sicer leto krajšem, še dodatno zvišalo na 16. Samo število primerov nedvomno izpostavlja tranzicijsko-konstitucijsko fazo Državnega zbora – njegov prvi mandat. Poslanci in javnost so tedaj šele »osvajali« tako naravo imunitetne zaščite kot vlogo in meje delovanja novokomponiranega poslanca. Kar dvajset očitanih dejanj je namreč zadevalo žaljive obdolžitve in razžalitve. V prvem mandatu se je ravno tako nadpovprečno število poslancev sklicevalo na imuniteto, parlament pa je brez vnaprejšnjih smernic imuniteto včasih vzpostavil (v kar 26 primerih), včasih spet ne. Politično-kultur-

43 Cerar, *Imuniteta poslancev*, str. 57–58.

44 Prav tam, str. 60.

45 *Ustava RS*, § 83.

46 Poklicna imuniteta je omejena na govor in glasovanje v parlamentu in je materialna, saj popolnoma izključuje vsakršno odgovornost poslanca (ustavno-pravni teoretiki jo zato imenujejo tudi poslanska neodgovornost), ter absolutna, kajti poslanca varuje tudi po prenehanju njegovega mandata. Cerar, *Imuniteta poslancev*, str. 64.

47 Nepoklicna imuniteta ni materialna, ampak procesna, saj je poslanec za vsa »nepoklicna« dejanja odgovarja kot vsak drug državljan, če le parlament dovoli začetek postopka. Za »pristočasna« kazniva dejanja tako ni neodgovoren, je pa nedotakljiv. Cerar, *Imuniteta poslancev*, str. 64.

48 Ciril Ribič na seji ustavne komisije. *Nastajanje slovenske ustave*, str. 846.

49 Podrobneje gl.: Zgonc, *Poslanska imuniteta*, str. 37–49.

na praksa še ni bila izoblikovana. Edina izjema so bila dejanja žaljive obdolžitve, kjer je Državni zbor načeloma zmerom imuniteto vzpostavil.

Že v drugem mandatu je prišlo do bistveno drugačnega dojetja imunitetne zaščite, saj sta se nanjo sklicevala le dva poslanca, parlament pa jo je vzpostavil zgolj enemu samemu. Tretji mandat je nato sicer znova prinesel preobrat, saj so se kljub majhnemu številu primerov skoraj vsi poslanci sklicevali na imuniteto, a parlament jo je priznal le dvema – poslednjima mohikancema prve dvajsetletke (Ruparju in Jelinčiču), kajti v naslednjih dveh mandatih je ni vzpostavil nikomur več (nanjo pa se je tudi skliceval le en sam poslanec).⁵⁰ Se torej samim poslancem zdi, da imunitetne zaščite ne potrebujejo več, oz. vsaj ne v taki obliki?

Temu bi lahko pritrdili. Poslanci so namreč sami ugotavljali, da obstoječa imunitetna ureditev ni najboljša, saj je po eni strani preširoka in dopušča zlorabo tega instituta, po drugi pa pravzaprav poslancu vendarle ne zagotavlja zadostne svobode govora. Ta ugotovitev se morda zdi kontradiktorna – da preširoka imuniteta kljub vsemu ne zagotavlja svobodne besede –, četudi je povsem utemeljena; ne le teoretsko, pritrjuje ji tudi politična praksa. Obstoječa imuniteta namreč varuje le pred kazenskim pregonom, pot za civilne (odškodninske) tožbe proti poslancem pa je povsem odprta. Slabost te ureditve je konkretno občutil poslanec Ivo Hvalica. Konec leta 1999, v razpravi o interpelaciji šolskega ministra Slavka Gabra, je za govorniškimi pultom v parlamentu izrekel besede, ki jih je takratni podsekretar na ministrstvu Nikolaj Žibert razumel kot žaljivo obdolžitev. Proti Hvalici je zato sprožil odškodninsko tožbo in jo tudi dobil.⁵¹

Zaradi nezadovoljstva z obstoječo ureditvijo so se tako vse parlamentarne stranke, razen Slovenske nacionalne stranke, po letu 2000 začele zavzemati za spremembo ureditve poslanske imunitete. V glavnem so zagovarjali njeno zoženje, v civilnem pogledu pa nadgradnjo.⁵² Iskanje kompromisne rešitve se giblje v smeri, ki bi varovala poslance kazensko in odškodninsko pri »opravljanju poslanske funkcije«.⁵³

Predlogi o ožjenju ali celo ukinitvi poslanske imunitete so povsem v sozvočju z javnim mnenjem, saj kreпка večina volivcev odločno zagovarja odpravo instituta imunitete.⁵⁴ A ob tem se velja vprašati, čemu javnost tako nasprotuje imuniteti, ko pa je bila vzpostavitve slednje pravzaprav razmeroma redek pojav (26 primerov v prvem mandatu, 1 v drugem in 2 v tretjem), pri čemer so se medijske zgodbe o imuniteti v glavnem osredotočale na zgolj nekaj poslanskih imen (Jelinčič, Rupar, Prijatelj, Hvalica – slednji v drugačnem kontekstu), ki izstopajo po številu in teži primerov.

Tudi to lahko interpretiramo v kontekstu širšega mnenja o parlamentu, združbi razsi-pnežev, ki – po mnenju javnosti – uživa še nepravilno zaščito pred zakonom, pred katerim smo bojda vsi enaki. Njena odprava bi tako imela bolj simbolni kot stvarni pomen, njeno predrugečenje, ki bi poslance varovalo še pred civilnimi postopki, pa bi bodisi vneslo več ostrine in več udarcev pod pasom v politični ring (in nižalo ugled parlamenta) bodisi podžgalo razbremenjene poslance k bolj sproščeni debati in konkretnjšim spopadom s problemi (in posledično višalo ugled parlamenta).

50 *Poročila o delu DZ.*

51 *Zgonc, Poslanska imuniteta*, str. 38.

52 Prvi predlog skupine poslancev iz leta 2001 je predvidel širitev imunitete na civilno odgovornost, predlog skupine poslancev (LDS, SD, DeSUS, poslanca narodnosti) iz leta 2004 pa je predvideval zgolj širitev poklicne imunitete še na civilno odgovornost in ukinitve nepoklicne. Predlog poslancev SDS, NSi, SLS in DeSUS iz leta 2005 je poklicno imuniteto urejal podobno, a ohranjal nekoliko ožjo nepoklicno. Toda slabe tri tedne kasneje je podobna poslanska združba (brez DeSUSa) podala nov predlog, ki je predvideval popolno črtanje imunitete.

53 *Zgonc, Poslanska imuniteta*, str. 60–72.

54 *Zgonc, Poslanska imuniteta*, str. 62.

Struktura poslanske zbornice

»Pa vendar si dovolimo reči, da je v parlamentu, kjer ni doma le politika, ampak tam nastaja ustavni in pravni red države, vendar tudi nekaj obojega, teatra in cirkusa. Zlasti ko zabrnijo kamere, saj te sprožijo hipne reakcije. Pa nikar takoj ne obsojajte peščice predstavnic »šibkejšega« spola. Zganejo se predvsem gospodje poslanci. Hitijo si popravljati kravate, pogladijo se po lasišču ali pleši, zapnejo gumbe na suknjičih, da, celo gore papirja, beri bodočih zakonov in drugi aktov, pospravljajo in urejajo.«⁵⁵

Hudomušen zapis novinarskih vtisov o drugem letu prvega mandata Državnega zbora, o času njegovih začetkov torej, ko še ni bilo neposrednih prenosov parlamentarnih sej, poraja vprašanja o nekaterih tipičnih značilnostih nastajajoče parlamentarne elite. Kdo so člani poslanske zbornice: V glavnem moški, zaskrbljeni za svojo urejenost in imidž, ki goreče študirajo zahtevne gore zakonodajnih papirjev? Pregled spolne, izobrazbene in starostne strukture parlamenta v zadnjih dvajsetih letih podaja precej statično sliko:

V prvem mandatnem obdobju je bilo izvoljenih 12 poslank. Slaba polovica poslancev je imela univerzitetno izobrazbo, ob njih jih je bilo kar 19 z doktorati ali magisteriji. Največ jih je bilo starih med štirideset in petdeset let, več kot 30 % pa med trideset in štirideset. V naslednjem mandatu se je število poslank opazno zmanjšalo; na zgolj sedem, izobrazbena in starostna struktura pa sta ostali podobni. Več kot 50 % poslancev je imelo univerzitetno izobrazbo, 10 tudi magisterij ali doktorat. Največ jih je bilo v štiridesetih, četrtnina zbora je bila desetletje mlajša, četrtnina pa desetletje starejša. V tretjem mandatu se je število poslank zvišalo na nekdanjo raven – izvoljenih je bilo 13 poslank. Izobrazbena raven je nekoliko upadla, starostna struktura pa zvišala. 42 % poslancev je imelo univerzitetno izobrazbo, 15 magisterij ali doktorat; največ jih je bilo v štiridesetih letih, le malo manj pa v petdesetih letih. V četrti periodi, v letih 2004–2008, je bilo izvoljenih 11 poslank, parlament pa je imel nekoliko višjo izobrazbeno in starostno strukturo. V pravkar izteklem se mandatu je bilo izvoljenih 12 poslank, parlament je imel še nekoliko višjo izobrazbeno in starostno strukturo.⁵⁶

Pomenljivo se zdi, da je med izvoljenimi poslanci po letu 2000 precej poslanskih veteranov. Na volitvah leta 2000 in 2004 je bilo izvoljenih več kot polovica kandidatov, ki so nekoč že bili poslanci, leta 2008 pa sicer nekoliko manj, a še zmerom skoraj pol. Iz tega bi bilo mogoče sklepati, da je poslanska elita v Sloveniji konsolidirana in trajna, a je pravzaprav delež ponovno izvoljenih poslancev v primerjavi z nekaterimi srednje- in zahodnoevropskimi državami na Slovenskem najnižji.⁵⁷ Bodisi ni poklic poslanca tako idealen, da bi spodbujal nekdanje poslance k ponovni kandidaturi, bodisi so volivci nad »stariimi obrazi« razočarani...

Število ponovno izvoljenih poslancev po mandatnih obdobjih

Mandatno obdobje	Št. ponovno izvoljenih poslancev ne glede na mandatno obdobje	Št. ponovno izvoljenih poslancev glede na prejšnje mandatno obdobje
1992 - 1996	-	31 (prejšnjih delegatov Skupščine RS)
1996 - 2000	34	29
2000 - 2004	49	44
2004 - 2008	48	37
2008 - 2011	41	

⁵⁵ Slovenski almanah '95, str. 88.

⁵⁶ Poročila o delu DZ.

⁵⁷ Prim.: Žagar, Oblikovanje politične elite, str. 15-16; Poročilo o delu DZ 2008-2012 – prvo leto mandata.

Kakšen je torej tipičen lik slovenskega poslanca prve parlamentarne dvajsetletke? Tipičen poslanec je moški v štiridesetih, ki postaja zmerom starejši, saj dolgo vztraja pri političnem delu. Ima daljši aktivnejši staž v politični stranki, je urejen, pri čemer posveča posebno skrb svojemu izgledu in javnim nastopom. Poleg tega je univerzitetno izobražen in ima statistično dobre možnosti za vnovično izvolitev. S poslansko plačo je načeloma zadovoljen. Vsaj na enem področju oblikovanja politik se počuti strokovnjaka. Zelo mogoče je, da poleg poslanske službe hkrati tudi županuje manjšemu slovenskemu kraju. Njegov povprečen delovni dan traja od 10 do 12 ur, kar pomeni, da je zelo obremenjen (starostna struktura parlamenta je tako idealna, poslanci so ljudje v najboljših letih, ki zmorejo napore). Svojo službo poslanec v glavnem dojema kot sprejemanje zakonov in proračuna.⁵⁸

»Podgane, podlasice, lisice ...«?

Moderna demokracija nedvomno želi, da zaupamo političnim institucijam, moderna demokracija na tem celo temelji,⁵⁹ a hkrati je primerjalno gledano zaupanje v parlament kot osrednje zakonodajno in predstavniško telo relativno nizko – v večini evropskih držav.⁶⁰ V »zibelki demokracije« – v Veliki Britaniji – je večina ljudi danes prepričanih, da parlament uteleša lastnosti kot pohlep in potuhnjenost ter da v njem sedijo lažnive kreature, podobne podganam, podlasticam, kačam, lisicam in mrhovinarjem.⁶¹

V Sloveniji dvajset let po vzpostavitvi samostojne države in novega političnega in gospodarskega sistema ni situacija pravzaprav nič drugačna. Ljudje so sicer načeloma še vedno naklonjeni parlamentarni demokraciji, a parlamentu in poslancem ne zaupajo. Ustvarjen je vtis, da so poslanci preveč privilegirana skupina, ki pač sodi v kontekst v javnosti nejasno definirane »frazе« »parlamentarna demokracija«. Številne politične afere, na katere prežijo mediji, zmanjšujejo ugled parlamenta, četudi nastopajo v njih le posamezniki. Zapisano niti ni tako nenavadno, če upoštevamo, da ljudje niti ne vedo prav dobro, kaj poslanec počne, in si zapomnijo le spodrsrljaje, pomote in afere, ki spremljajo delo parlamenta. Poslanci povrhu vsega tudi nimajo svojega sindikata ali zbornice (imajo sicer društvo), ampak se, nasprotno, cehovsko nesolidarno napadajo in obtožujejo kakor v nobenem drugem poklicu. Ali pa si, po drugi strani, cehovsko solidarno omogočajo predčasno upokojevanje in najemajo ugodna državna posojila.⁶² Bivši poslanec Ciril Ribičič je že leta 1995 zapisal, kako je o poslancih »dobra samo slaba vest«, ker da je parlament po občem mnenju draga, neučinkovita in k privilegijem nagnjena »združba lenih razsipnežev«. ⁶³ Podobno se je izrazil tudi nekdanji slovaški poslanec Jozef Banáš, ki je izdal visokonakladno »poročilo s študijskega bivanja v politiki«. V ljudem všečnem in šaljivem slogu poudarja, kako se »življenjska raven politikov ne razlikuje glede na to, če gre za politika socialistične levice ali konservativne desnice, ampak glede na to, če je bil bogat že pred vstopom v politiko ali je obogatel šele kasneje. Socialist, ki obogati v politiki, postane konservativec. V kolikor je bil socialist bogat že ob vstopu v politiko, je bil konservativec, četudi je bil član socialistične stranke. Politik, ki je bil pred vstopom v politiko reven in je reven tudi po odhodu iz nje, ni ne socialist ne konservativec, marveč idiot.«⁶⁴ S tem je hudomušno zapisal to, kar volivci želijo brati.

58 Podoba tipičnega poslanca temelji na *Poročilih o delu DZ* in rezultatih *Ankete med poslanci DZ* marca 1994 (odgovarjalo je 73 poslancev).

59 Gl.: Frevert, *Does Trust Have a History?*.

60 *Evropska družboslovna raziskava 2002/2003*.

61 Fox, *What's trust got to do with it?*.

62 Gašparič, *Parlamentarna demokracija*, str. 120.

63 Ribičič, *Siva tipka*, str. 124.

64 Banáš, *Idioti v politike*, str. 31.

Trdimo lahko, da je razumevanje parlamentarne demokracije tako pri volivcih kot pri izvoljenih rezultanta politično-zgodovinske dediščine, specifik tranzicijskega razvoja in strukturiranja političnega prostora, z gledovanja po uveljavljeni teorijah in praksah v tujini (zlasti na Zahodu)... Je sad gotovega politično-kulturnega vzorca, ki se je izoblikoval in se še oblikuje, pri čemer moramo poudariti, da so nove politične institucije parlamentarne demokracije zrasle relativno hitro, mentalni proces v glavah ljudi, ki to spremljajo, pa je počasnejši, kar je značilnost vse vzhodne Srednje Evrope.⁶⁵ Morda se zdi, da je s »politično kulturo« najpreprosteje pojasniti značilnosti slovenskega, pa tudi slovaškega, češkega... parlamentarizma, da je taka razlaga izhod v sili tedaj, ko ne zmoremo najti racionalne razlage. Toda vprašanje, ki se ob tem nujno porodi, ni več tako preprosto: Na podlagi česa pa moremo sklepati, da slovenski parlamentarizem vodi ratio? Razumevanje in tudi funkcioniranje parlamentarne demokracije namreč ni (zmeraj) racionalistično, nekateri teoretiki celo trdijo, da se ljudje in narodi začnejo obnašati racionalno in modro šele tedaj, ko izčrpajo vse druge možnosti.⁶⁶ Vneto iskanje izključno racionalnih razlag za stanje duha v parlamentu, za ugled poslanca in zaupanje v parlamentarno demokracijo sploh tako ne more biti metodološko smiselno početje.

Povzetek

JURE GAŠPARIČ

Poslanec Državnega zbora Republike Slovenije 1992 – 2011 / od 1. do 5. mandatnega obdobja

Veliko nesoglasij o potrebi po uveljavitvi parlamentarne demokracije v začetku devetdesetih let v Sloveniji ni bilo. Krepka večina ljudi je menila, da se naj Slovenija razvija po vzoru zahodnoevropskih držav, da je potreben večstrankarski sistem in da država in državljani preprosto potrebujejo parlament. Na tej podlagi bi vsekakor mogli izpeljati sklep o relativno visoki ravni politične kulture in visokem zaupanju v parlamentarno demokracijo v začetku nove ere slovenskega parlamentarizma ... če ne bi bila stališča ljudi hkrati prežeta z nezaupanjem in celo protislovna. Ljudje so tako po eni strani zagovarjali parlament kot institucijo, po drugi pa menili, da lahko močno državno vodstvo dosti bolj koristi državi kot vse diskusije v parlamentu. Poslancem a priori niso zaupali. Velika pričakovanja so se takrat mešala z dediščino starega sistema.

Mesto parlamenta in njegovega člana (poslanca) v političnem sistemu je najprej in na splošno določila skupščina v Ustavi Republike Slovenije. Splošne ustavne določbe o poslancu je naslednje leto natančneje opredelil poseben zakon o poslancih. Potreba po specialnem »poslanskem« zakonu je bila tedaj jasno izkazana. Poslanec, kakor je bil predviden v novi ustavni ureditvi, se je namreč bistveno razlikoval od prejšnjega delegata republiške skupščine.

Njegova specifična politična teža ni (bila zamišljena kot) majhna.

Ureditev, ki je bila z Zakonom o poslancih uveljavljena leta 1992, po dvajsetih letih v glavnem še zmerom velja v skoraj nespremenjeni obliki. Doživel je vsega dve tehtni spremembi, prvič je vanj poseglo Ustavno sodišče in razveljavilo člen o možnosti predčasnega upokojevanja, drugo spremembo pa so poslanci sprejeli maja 2011, ko so po napornem usklajevanju s šibko večino odločili, da poslanec ne more hkrati biti župan ali podžupan v občini.

⁶⁵ Kopeček, *Historická pamět*, str. 259.

⁶⁶ Pye, *Political Culture Revisited*, str. 504.

K specifični funkciji poslanca *sami po sebi* – izhajajoč iz zgodovine parlamentarne demokracije – sodijo privilegiji (spodobna plača, drugi materialni pogoji, imuniteta), ki se gotovo zdijo najmanj pomembni in najbolj »elitistični« deli poslanskega statusa, a so vendarle ključnega pomena za nemoteno delovanje parlamentarne demokracije. Ob sprejemu poslanskega zakona veliko javnih pomislekov o poslanskih plačah ni bilo, zdi se, da so ljudje pač sprejeli dejstvo, da parlamentarna demokracija in poslanci nekaj stanejo. Toda poslanske plače in drugi ugodnosti poslancev so vendarle že kmalu postali ena od nevralgličnih točk opazovanja slovenskega parlamentarizma, področje, na katerega je javnost še posebej pozorna in do njega neprizanesljiva. Vsi nadaljnji poskusi večanja poslanskih plač in drugih privilegijev so namreč bili sprejeti izjemno ostro.

Poslanski privilegij, ki prav tako precej buri duhove, je tudi imuniteta. Toda parlamentarna praksa kaže, da je že po prvem mandatu prišlo do bistveno drugačnega dojemanja imunitetne zaščite kot prej, saj jo je parlament vzpostavil le trem poslancem. Se torej samim poslancem zdi, da imunitetne zaščite ne potrebujejo več, oz. vsaj ne v taki obliki? Temu bi lahko pritrdili. Poslanci so namreč sami ugotavljali, da obstoječa imunitetna ureditev ni najboljša, saj je po eni strani preširoka in dopušča zlorabo tega instituta, po drugi pa pravzaprav poslancu ne zagotavlja zadostne svobode govora. Predlogi o oženju ali celo ukinitvi poslanske imunitete so povsem v sozvočju z javnim mnenjem, saj krepka večina volivcev odločno zagovarja odpravo instituta imunitete. A ob tem se velja vprašati, čemu javnost tako nasprotuje imuniteti, ko pa je bila vzpostavitev slednje pravzaprav razmeroma redek pojav, pri čemer so se medijske zgodbe o imuniteti v glavnem osredotočale na zgolj nekaj (moških) poslanskih imen.

Moška imena tudi sicer prevladujejo v vseh sestavah poslanske zbornice. Pregled spolne, izobrazbene in starostne strukture parlamenta v zadnjih dvajsetih letih namreč podaja naslednjo sliko: Tipičen poslanec je moški v štiridesetih, ki postaja zmerom starejši, saj dolgo vztraja pri političnem delu. Ima daljši aktivnejši staž v politični stranki, je urejen. Poleg tega je univerzitetno izobražen in ima statistično dobre možnosti za vnovično izvolitev. S poslansko plačo je načeloma zadovoljen. Vsaj na enem področju oblikovanja politik se počuti strokovnjaka. Zelo mogoče je, da poleg poslanske službe hkrati tudi županuje manjšemu slovenskemu kraju. Njegov povprečen delovni dan traja od 10 do 12 ur, kar pomeni, da je zelo obremenjen. Svojo službo poslanec v glavnem dojema kot sprejemanje zakonov in proračuna.

Trdimo lahko, da je razumevanje parlamentarne demokracije tako pri volivcih kot pri izvoljenih rezultanta politično-zgodovinske dediščine, specifik tranzicijskega razvoja in strukturiranja političnega prostora, zgledovanja po uveljavljeni teorijah in praksah v tujini (zlasti na Zahodu)... Je sad gotovega politično-kulturnega vzorca, ki se je izoblikoval in se še oblikuje, pri čemer moramo poudariti, da so nove politične institucije parlamentarne demokracije zrasle relativno hitro, mentalni proces v glavah ljudi, ki to spremljajo, pa je počasnejši, kar je značilnost vse vzhodne Srednje Evrope.

Viri in literatura

Arhivski viri

Dokumentacijsko-knjižnični oddelek Državnega zbora RS, *ESA 572*, gradivo k zakonu o poslancih.

Objavljeni viri

Banáš, Jozef, *Idioti v politike*. Bratislava: Ikar, 2010.

- Dokumentacijsko-knjižnični oddelek Državnega zbora RS, *Dobesedni zapis seje Državnega zbora dne 17. 5. 2011* (www.dz-rs.si).
- Evropska družboslovna raziskava 2002/2003*, Jowell, R. and the Central Co-ordinating Team: Velika Britanija, London: Centre for Comparative Social Surveys, City University [izdelava], 2003. Slovenija, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2004.
- Hvalica, Ivo, *Zadnja replika*. Ljubljana: Promag, 2002.
- Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990-1991)*, III. zvezek. Cerar, M., Perenič, G. (ur.). Ljubljana: Državni zbor, 2001.
- Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1992-1996*. Ljubljana: Državni zbor, 1996.
- Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1996-2000*. Ljubljana: Državni zbor, 2000.
- Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2000-2004*. Ljubljana: Državni zbor, 2004.
- Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2004-2008*. Ljubljana: Državni zbor, 2008.
- Poročilo o delu Državnega zbora v obdobju 2008-2012. Prvo leto mandata oktober 2008 - december 2009*. Ljubljana: Državni zbor, 2009.
- Ribičič, Ciril, *Siva tipka 074*. Ljubljana: Enotnost, 1995.
- Toš, Niko et al. *Slovensko javno mnenje 1991/2: Slovenska družba na prehodu v demokracijo in mednarodna raziskava o vernosti in cerkvi* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1991. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999.
- Toš, Niko et al. *Slovensko javno mnenje SJM 1991/1: Demokratizacija v Vzhodnoevropskih državah* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1991. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2000.
- Toš, Niko et al. *Slovensko javno mnenje 1990/2: Stališča Slovencev ob novi ustavi* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1990. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2000.
- Toš, Niko et al. *Slovensko javno mnenje 1992/3: Procesi demokratizacije* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], november 1992. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2000.
- Ustava RS*.
- Zajc, Drago, *Anketa med poslanci Državnega Zbora* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Center za politološke raziskave [izdelava], 1994. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Fakulteta za družbene vede. Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], december 2002.
- Zakon o poslancih* (s spremembami in dopolnitvami). Ur.l. RS, št. 48/1992, 44/1994 Odl. US: U-I-135/92-29, 123/2004, 24/2005-UPB1, 90/2005, 112/2005-UPB2, 109/2008, 39/2011.

Časopisni viri

- Delo*, 5. 10. 1992. Taškar, Jana, Flegar, Vojko, Mašanovič, Božo, Meršol, Mitja, Zastopniki ljudstva so si v parlamentu mehko postlali.
- Delo*, 3. 2. 1995. Taškar, Jana, Poslanskih plač ne bodo zvišali.
- Dnevnik*, 5. 1. 2008. Poglajen, Jože, Virantov zakon znižal poslanske plače.
- Dnevnik*, 8. 1. 2009. Poglajen, Jože, Za plačilni razred nižje poslanske plače.
- Mladina*, 51/2004. Biščak, Jože, Premožni državni zbor.
- Mladina*, 05/2011. Petrovčič, Peter, Intervju s Francijem Kekom.
- Slovenski almanah*, 93. Ljubljana: Delo, 1992.
- Slovenski almanah*, 95. Taškar, Jana, Razburljivo leto v parlamentu. Ljubljana: Delo, 1994.
- Slovenski almanah*, 96. Ljubljana: Delo, 1995.
- Slovenski almanah 2000*, Ljubljana: Delo, 1999.

Monografije

- Državni zbor. 1992 – 2007*. Krašovec, T., Benko, D., Zobavnik, I. (ur.). Ljubljana: Državni zbor, 2007.
- Fox, Ruth, *What's trust got to do with it? Public Trust in and Expectations of Politicians and Parliament*. Hansard Society, 2010.
- Frevert, Ute, *Does Trust Have a History?*, Max Weber Lecture No. 2009/01. Florence: European University, 2009.
- Kopeček, Michal, Historická paměť a liberální nacionalismus v Česku a střední Evropě po roce 1989. *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha, 2008.
- Pitamic, Leonidas, *Das Recht der Abgeordneten auf Diäten*. Wien – Leipzig: Wiener Staatswissenschaftliche Studien – Franz Deuticke, 1913.
- Zgonc, Andraž, *Poslanska imuniteta v Republiki Sloveniji – privilegij ali (ne)potrebna zaščita?*, magistrsko delo na FDV, Ljubljana 2006, (elektronska objava na: http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska/pdfs/mag_zgonc-andraz.pdf).

Razprave

- Babič, Blaž, Vzpostavitev parlamentarizma v polnem pomenu besede: »Parlamentarna demokracija vrača udarec«. *Prihodnost parlamentarne demokracije. Zbornik strokovnega srečanja ob 20. obletnici prvih večstrankarskih volitev*. Ljubljana, 2010, str. 48–58.
- Cerar, Miro, Imuniteta poslancev (s posebnim ozirom na pravno ureditev v Sloveniji). *Zbornik znanstvenih razprav 1994*, let. LIV, str. 57–79.
- Gašparič, Jure, parlamentarna demokracija in zaupanje: K zgodovini vstopanja zaupanja v politično življenje. *Prihodnost parlamentarne demokracije. Zbornik strokovnega srečanja ob 20. obletnici prvih večstrankarskih volitev*. Ljubljana: Državni zbor, 2010, str. 116–122.
- Kristan, Ivan, Dvodomnost slovenskega parlamenta. *Prihodnost parlamentarne demokracije. Zbornik strokovnega srečanja ob 20. obletnici prvih večstrankarskih volitev*. Ljubljana: Državni zbor, 2010, str. 98–103.
- Pye, Lucian W., Political Culture Revisited. *Political Psychology*, Vol. 12, 1991, No. 3, str. 487–508.

Zagorc, Saša, Poslanska nezdržljivost – potencial ali ovira za delo poslanca. *Prihodnost parlamentarne demokracije. Zbornik strokovnega srečanja ob 20. obletnici prvih večstrankarskih volitev*. Ljubljana: Državni zbor, 2010, str. 221–226.

Zobavnik, Igor, Koprivšek, Petra, Plače in drugi prejemki poslancev. *Zbornik raziskovalno-dokumentacijskega sektorja 2009-2010*. Ljubljana: Državni zbor, 2010, str. 94–115.

Žagar, Katarina, Oblikovanje politične elite v Sloveniji. *Zbornik raziskovalno-dokumentacijskega sektorja 2006*. Ljubljana: Državni zbor, 2007, str. 10–19.

ALEKSANDER LORENČIČ*

PREHOD V KAPITALIZEM: IZKUŠNJA SLOVENIJE, ČEŠKE, SRBIJE IN HRVAŠKE

Padec berlinskega zidu je na simbolni ravni označil začetek tranzicije, procesa, ki je zajel več kot 30 držav. Vse so si prizadevale čim uspešneje prebroditi transformacijsko krizo, pri tem pa so bile ene bolj, druge manj uspešne. Poleg izhodiščnih pogojev je na prehod iz transformacijske recesije in nadaljnji gospodarski razvoj vplivalo še več dejavnikov. V razpravi je to na primeru Slovenije, Srbije, Hrvaške (nekdanje »bratske« republike v okviru Jugoslavije) in Češke (najprej ji je uspel miren prehod v demokracijo, nato še sporazumna ločitev od Slovaške) podrobneje predstavljeno.

Ključne besede: tranzicija, gospodarstvo, privatizacija, Slovenija, Češka, Srbija, Hrvaška

»Leto čudežev«

»Tako ne moremo več živeti« so bile besede Mihaila Gorbačova marca 1985, ki so jasno nakazovale, da se bliža konec takratne socialistične družbene ureditve.¹ In res, leta 1989, ki ga je zgodovinar Timothy Garton Ash imenoval za »leto čudežev«, so kot domine začeli padati socialistični režimi.² V letih 1989–1991 so bile v tranzicijskih državah izvedene demokratične volitve, prehod v tržno gospodarstvo in kapitalizem pa je v vseh državah sprožil velike pretrese in padec v proizvodnji, zato se je njihov položaj glede na države Evropske skupnosti močno poslabšal. Konec osemdesetih oziroma v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je torej prišlo do preloma s staro družbeno ureditvijo, številne države so se osvobodile komunizma. V tem času so z zemljevida izginile nekatere države, rodile pa so se nove: Estonija, Latvija, Litva, Belorusija, Ukrajina, Moldavija, Slovaška, Češka in na ozemlju Jugoslavije Slovenija, Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Srbija in Črna gora, ter Makedonija.³ Komulativni padec bruto domačega proizvoda je že v obdobju 1989–1992 v Sloveniji, na Češkem, Madžarskem in Poljskem znašal okoli 20 odstotkov, padec industrijske proizvodnje pa je bil še večji. Glede na relativne razlike in časovne distance s primerjanimi državami Evropske skupnosti pred tranzicijskim obdobjem se je relativni položaj Slovenije glede na bruto domači proizvod na prebivalca bistveno poslabšal: Slovenija je leta 1991 zaostajala za Italijo za 30 let, za Španijo 19 let, za Irsko 13 let, za Portugalsko okoli 6 let, ohranila pa je na primer še eno leto prednosti pred Grčijo pri tem kazalniku.⁴

Dileme tranzicijskih držav

Ekonomist Janez Šušteršič loči tri osnovne tipe tranzicije: endogeno, eksogeno in re-

* dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, aleksander.lorencic@inz.si

1 Judt, *Povojna Evropa 1945–2005*, str. 672.

2 Blažek, *Transitions to Democracy. Transformation: The Czech Experience*, str. 173.

3 Judt, *Povojna Evropa*, str. 729.

4 Sicherl, *Scenariji gospodarskega razvoja Slovenije. Splošni pogoji za gospodarski razvoj*, str. 333–350.

gresivno tranzicijo. Za endogeni tip tranzicije je značilno, da se je proces preoblikovanja družbene in gospodarske ureditve začel že nekaj let pred formalnim prehodom v demokracijo (Slovenija, Madžarska), pri državah z eksogenim tipom tranzicije v predtranzicijskem obdobju ni prišlo do pomembnejših reform (Češka), za države z regresivnim tipom tranzicije pa je bilo po Šušteršičevim mnenju značilno, da so kljub formalnim spremembam ohranjale ali celo krepile neformalne norme, vzorce obnašanja in način vladavine, ki so bili značilni za kolektivistično obdobje.⁵

O pristopu in o izbranih metodah k tranziciji je bilo že veliko napisanega. Ali reforme izvesti s tako imenovano »šok terapijo« ali se odločiti za postopni pristop, je bilo vprašanje za vsako tranzicijsko vlado.⁶ Novim, največkrat neizkušenim vladam z romantičnimi pričakovanji so na pomoč priskočile mednarodne finančne institucije in svetovalci, ki so o državah, ki so jim svetovali, v resnici niso vedeli veliko. Osnovni cilj jim je bila dokončna odprava socializma in obstoječih institucij namesto postopnega ustvarjanja posamezni državi ustreznega gospodarskega sistema in povečanja gospodarskega razcveta za celotno družbo ter ne samo za del nje. Vsekakor je bil cilj vseh postsocialističnih držav čim hitreje in čim bolj uspešno preiti v sistem tržnega gospodarstva. Uspešno tržno gospodarstvo je bilo tudi cilj Slovenije, kar pa je bilo vse prej kot lahko izvedljivo.⁷ Po eni strani so se države na prehodu lahko zgledovale po nekaterih svetovnih trgih, kjer so že poznali tržno gospodarstvo in so ga preprosto lahko »uvozile«. Pri tem so predvsem sledile načelom tako imenovanega Washingtonskega konsenza. Slednjega je leta 1989 predstavil John Williamson, ekonomist na Inštitutu za mednarodno ekonomijo v Washingtonu. Kot je zapisal Noam Chomsky je neoliberalni⁸ Washingtonski konsenz predstavljal »vrsto tržno usmerjenih načel, ki so jih pripravile vlada Združenih držav Amerike (ZDA) in mednarodne finančne institucije«. Temeljna pravila konsenza pa so bila: liberalizirati trgovino in finance, dovoliti, da trg postavlja ceno, zajezi inflacijo (makroekonomska stabilnost), varčevalni ukrepi in privatizacija. Eno od načel je bilo tudi, da se naj država ne vmešava v gospodarstvo. Chomsky meni, da so bili »poglavitni arhitekti neoliberalnega Washingtonskega konsenza lastniki zasebne ekonomije, predvsem ogromne korporacije, ki nadzorujejo velik del mednarodne ekonomije in imajo sredstva, da obvladujejo nastajanje politike kot tudi strukturiranje mišljenj in stališč«, v tem sistemu pa so imele ZDA glavno vlogo. Zgodovinar Gerald Haines je to dogajanje opisal z naslednjimi besedami: »Po drugi svetovni vojni so ZDA zaradi koristoljublja prevzele vlogo za blaginjo svetovnega kapitalističnega sistema.«⁹ O vlogi ZDA v 20. stoletju in kapitalizmu sploh je v svoji knjigi razmišljal tudi eden največjih strokovnjakov za analizo svetovnega sistema in zgodovinsko sociologijo Giovanni Arrighi, ki je menil, da v zgodovini moderne obstajajo vzorci cikličnih gibanj. Po genovskem, nizozemskem in britanskem ciklu je bilo 20. stoletje zaznamovano z ameriškim ciklom. Kot vemo je ameriški hegemoni center leta 2008 zašel v krizo, ki je bila posledica poka nepremičninskega in finančnega balona

5 Šušteršič, *Politično gospodarski cikli*, str. 99–129.

6 S ciljem, da bi omogočili čim mehkejši tako gospodarski in socialni prehod, je tako imenovani gradualistični pristop dajal prednost postopnosti in pragmatičnosti pri uvajanju reform. Pri tako imenovani »šok terapiji« pa je šlo za hitre spremembe in reforme, kjer so si prizadevali s hkratno izvedbo makroekonomske stabilizacije, liberalizacijo financ in trgovine, mikroekonomskega prestrukturiranja in privatizacije čim hitreje prebroditi transformacijsko krizo.

7 Lorenčič, *Tranzicija slovenskega gospodarstva*, str. 20–21.

8 Neoliberalizem je nasprotje teoriji Johna Maynarda Keynesa. Zmanjšuje pomen ali tudi povsem zavrača državne posege v gospodarstvo, celo v primerih, ko naj bi ti podprli dejavnosti zasebnega kapitala. Najpomembnejši sodobni predstavniki neoliberalizma so Michael Polanyi, Friedrich August von Hayek in Milton Friedman.

9 Chomsky, Waterman-Mchesney, *Profit pred ljudmi*, str. 27–28.

in je povzročila svetovno gospodarsko krizo. Ena izmed tez Arrighija je, da bi se lahko kmalu pojavil nov hegemon na področju azijskih gospodarstev, predvsem kitajsko gospodarstvo je v času, ko je tako rekoč ves svet občutil posledice svetovne krize, doživljalo razcvet. Seveda »naraščajoča gospodarska teža Kitajske v globalni politični ekonomiji sama po sebi še ne zagotavlja nastanka družbe s svetovnim trgov s središčem v Vzhodni Aziji«. ¹⁰ Kaj se bo zgodilo in v katero smer bo šel kapitalizem, bo gotovo pokazal čas. Če se vrnemo k Washingtonskemu konsenzu, je dejstvo, da je slednji vseboval načela, ki so jim tranzicijske države skušale slediti, vendar so bile izrazito pomemben dejavnik pri prehodu tudi lokalne razmere. V vsaki državi so vladale specifične razmere in zato enostavno ni bilo možno uvoziti tržnega gospodarstva samo po vzoru razvitih držav. Razlog je bil preprost – veliko znanja, ki so ga potrebovale posamezne države, enostavno ni bilo nikjer zapisanega. Posamezne države so tako posegale po specifičnih ukrepih, se opirale na lastne izkušnje, institucionalne spremembe pa so za čim bolj uspešen prehod morale biti prilagojene lokalnim razmeram. Kakorkoli, Slovenija se je odločila za tako imenovani gradualistični pristop k tranziciji. Nasprotovala je tranzicijski formuli Svetovne banke, Mednarodnega denarnega sklada in tujih strokovnjakov. Namesto hitrih sprememb je zagovarjala postopnost in pragmatičnost. Eden pomembnejših dejavnikov pa je bila tudi politična stabilnost, ki je večinoma druge tranzicijske države niso imele. Ekonomist Bogomir Kovač meni, da so »v Sloveniji tranzicijo izpeljale stare politične in poslovne elite«. ¹¹ Nekateri so mnenja, da so v Sloveniji vidne številne posledice gradualističnega pristopa k tranziciji. Ekonomist Rado Pezdir je v eni od svojih razprav leta 2005 zapisal, da je »treba v primeru, da nosilci ekonomske politike ne bodo opustili gradualistične ekonomske politike, pričakovati resne posledice za prihodnjo gospodarsko rast in dohitevanje bolj razvitih držav EU«. ¹² Gradualistični pristop naj bi po mnenju nekaterih dajal dobre rezultate, a naj bi se po mnenju nekaterih na prelomu tisočletja izpel. Takšnega mnenja je bil tudi Mičo Mrkač, ki si je prizadeval za nov model ekonomske politike. Ni bil več za previdno postopnost, ki je bila značilna za Drnovškovo obvladovanje neznanj tranzicije, temveč za nekaj radikalnih rezov, ki bi usposobili slovensko gospodarstvo za hitro rast. Med drugim je bil tudi za čim hitrejši umik države iz gospodarstva. ¹³ S tako imenovanimi mladoekonomisti in zagovorniki neoliberalnega koncepta pa se ne strinja več starejših ekonomistov in tudi analitikov ostalih ved. Eden takšnih je tudi ekonomist Mencinger, ki je bil tudi podpredsednik vlade in odgovoren za gospodarstvo v Demosovi vladi. »Gradualizem je temelj razvoja vsake normalne razvite države /.../ Gradualizem si je Slovenija lahko privoščila zaradi samoupravljanja in družbene lastnine, ki sta omogočala decentralizirano odločanje, in stopnje razvitosti, ki jo je dosegla pred tranzicijo. Zdaj spet več sodelujem na raznih ekonomskih konferencah v tujini; večina ekonomistov z vzhoda in zahoda je občudovalcev slovenske gospodarske politike ob osamosvojitvi in po njej.« ¹⁴ V drugi polovici leta 2008, ko je bila na vidiku že globalna gospodarska kriza, katere povod je bila hipotekarna kriza v ZDA, je ekonomist Franjo Štiblar zapisal, da je za prebivalce, podjetja in celotno slovensko državo pomembno, da se nanjo kar najbolje pripravi in ustrezno ukrepa. Pri tem je izpostavil, da mora biti »vodilo« gradualizem in »sui generis« rešitve. Izpostavil je torej značilnosti, ki sta prispevali k uspešnemu razvoju samostojne Slovenije, kot je zapisal Štiblar, »najboljšemu med tranzicijskimi državami«. ¹⁵

¹⁰ Arrighi, *Dolgo dvajseto stoletje*, str. 328–332.

¹¹ Kovač, *Obsojeni na uspeh?*, *Mladina*, str. 34.

¹² Pezdir, *Gradualizem – inhibitor tranzicije*, str. 27–28.

¹³ Vizovišek, *Gradualizem odhaja?*, str. 2.

¹⁴ Intervju z dr. Jožetom Mencingerjem, *Mladina*, str. 36–40.

¹⁵ Štiblar, *Globalna kriza in Slovenija*, str. 6–18.

20 let od začetka tranzicije je marsikaj vidno in ocenljivo tudi z zgodovinskega gledišča. Slovenija se je, vsaj kar se prve faze tranzicije tiče, odločila za primeren pristop. Razpad Jugoslavije in ostale razmere so zahtevale previdnost in so bile zadosten argument za izogibanje nepotrebnim šokom.¹⁶ Seveda pa ne moremo z gotovostjo trditi, da po prvi fazi tranzicije ne bi bilo bolje, če bi se na kakšnem področju izognili postopnosti in bi bile sprejete kakšne liberalnejše poteze. O tem je težko soditi. Dejstvo je, da se dve desetletji od začetka tranzicije vse tranzicijske države, ne glede na ubrani pristop k tranziciji, in tudi države z daljšo demokratično in kapitalistično tradicijo ubadajo s podobnimi težavami. Seveda so odstopanja, a povsod državljani tarnajo nad preveliko družbeno razslojenostjo in velikimi socialnimi razlikami, države so zelo zadolžene in podobno. V vseh tranzicijskih državah je bilo na začetku tranzicije aktualno tudi vprašanje, kakšno privatizacijsko metodo ubrati. Cilj vseh je bil karseda pravično razdeliti tako imenovano družbeno lastnino. Danes je dejstvo, da to nobeni državi ni uspelo tako, kot si je želela ali predstavljala. Kot že omenjeno, povsod ima večina prebivalstva občutek, da so bili ogoljufani in okradeni. Povsod imajo svoje tajkune in povsod se ubadajo z izrazitim družbenim razslojevanjem. Izbrani načini privatizacije, razlike in še bolj podobnosti med njimi, pa naj gre za »kuponsko« oziroma »certifikatno privatizacijo« na Češkem, v Rusiji in v Sloveniji, ki naj bi omogočali razdelitev premoženja vsem državljanom neposredno in v kombinaciji s skladi, poljsko in romunsko dvostopenjsko privatizacijo s skladi ali madžarsko razprodajo tujcem, »nimajo nič skupnega s stanjem v gospodarstvu, družbenimi odnosi, institucionalnim okvirom, industrijsko strukturo in podobnim«. Povsod so bile tehnične rešitve rezultat kombinacije politične moči in naključno izbranih zahodnih »strokovnjakov za privatizacijo«.¹⁷ Skupno pa jim je predvsem to, da je šlo v primeru privatizacije povsod za veličastne administrativne operacije, ki bi jim zavidal »vsak centralni planer«. Šlo je namreč za idejo, tako prof. Mencinger, »da je tudi tržno gospodarstvo mogoče ustvariti z dekreti, tako kot je bilo z njimi ustvarjeno socialistično«.¹⁸ V Sloveniji in v Češki Republiki je na primer tako imenovana razdelitvena privatizacijska metoda imela dober namen in je omogočala visoko vključenost delavcev in zaposlenih v lastniško spreminjanje.¹⁹ Za Madžarsko, kjer je bilo največ tujih naložb na prebivalca in kjer so tujci pokupili največ podjetij, so določeni strokovnjaki kmalu začeli opozarjati in svariti pred takšnim modelom. Sčasoma se je vendarle v procesu tranzicije izkazalo, da stvari niso črno-bele. Tako v Sloveniji kot tudi na primer na Češkem je bila ena od osrednjih težav nedefiniranost lastniške strukture oziroma lastniška razpršenost. Enako kot v Sloveniji so tudi na Češkem pomembno vlogo igrale investicijske družbe. Te so zbrale približno 70 odstotkov certifikatov, torej približno toliko kot v Sloveniji. Teh skladov je bilo na Češkem okoli 400, toda 50 odstotkov vseh certifikatov, ki so jih dobili vsi skladi, je zbralo 13 največjih investicijskih družb, ki so nato ustanovile državne banke in državne zavarovalnice. Na Madžarskem, tako je leta 1998 menila Andreja Böhm, pa jim je vendarle uspelo oblikovati neko lastniško strukturo, ki je podjetjem ustrezala. Svoja podjetja so prodali tako, da so tuji vlagatelji že pri nakupu, torej v pogodbah, morali jamčiti za svoje naložbe v ta podjetja. Privatizacija je bila torej nekakšen vzvod za preobrazbo družb. Vsekakor so bila v devetdesetih letih in tudi kasneje madžarska privatizirana podjetja najuspešnejša, čeprav je bila ta preobrazba zaradi izgube služb in stečajev za ljudi zelo huda in boleča, ampak »to je treba počistiti, saj so tuji strateški investitorji

16 Lorenčič, *20 let kapitalizma v Sloveniji*, str. 10–11.

17 Mencinger, *Gospodarski sistem in politika Slovenije*, str. 52.

18 *Prav tam*, str. 52.

19 Kanjuro-Mrčela, *Lastništvo zaposlenih na prelomu tisočletja*, str. 21–24.

poleg denarja prinesli tudi znanje o upravljanju, tehnologijo«. ²⁰ Danes, 20 let kasneje, številni analitiki pripisujejo zaostajanje Slovenije na posameznih segmentih tudi dejstvu, da se je preveč otepala tujih investicij in strateških partnerstev. Enako je bilo na Češkem v prvi fazi, a so nato to miselnost spremenili. Poljska se je odločila za »šok terapijo«, pa se je njen realni BDP (bruto družbeni proizvod) na prebivalca v zadnjih dveh desetletjih povečal najbolj, za več kot 100 odstotkov. Še eno dejstvo je zanimivo. Namreč, če po rasti BDP glede na začetno razvitost primerjamo Slovenijo in Estonijo kot antipoda kar se izbranih pristopov k tranziciji tiče, ugotovimo, da sta približno enako uspešni. ²¹ Skratka, dejstva kažejo na to, da z zgodovinsko distanco nobenega pristopa k tranziciji ne moremo označiti za boljšega ali slabšega. Vsaka država ima svoje značilnosti in posebnosti. To je jasno pokazala tudi zadnja finančna in gospodarska kriza. Tako imenovani baltški tigri (Estonija, Latvija, Litva) so beležili dvakrat višji padec gospodarske rasti kot Slovenija. Poljska na drugi strani krize praktično sploh ni občutila (veliko domače tržišče, največji prejemniki evropskih sredstev ²²).

Primerjava izbranih tranzicijskih držav glede na ocene EBRD in BDP/prebivalca

Tabela 1: Ocena napredka izbranih držav v tranziciji po 8 letih izvajanja reform

Država (po 8 letih tranzicije)	SLO 1998	MAD 1998	POL 1998	ČEŠ 1998	SRBIJA 2008	ROM 1998	BOLG 1998
Privatizacija velikih podjetij	3.00	4.00	3.33	4.00	2.67	2.67	3.00
Privatizacija malih podjetij	4.33	4.33	4.33	4.33	3.67	3.33	3.00
Prestrukturiranje podjetij	2.67	3.33	3.00	3.00	2.67	2.00	2.33
Liberalizacija cen	4.00	4.33	4.33	4.33	4.00	4.33	4.00
Liberalizacija trgovine in deviznega sistema	4.33	4.33	4.33	4.33	3.67	4.33	4.00
Politika konkurenčnosti	2.33	3.00	2.67	2.67	2.00	2.33	2.33
Reforma bank in liberalizacija davčne stopnje	3.00	4.00	3.33	3.00	3.00	2.33	2.67
Trg kapitala in nebančnih finančnih institucij	2.67	3.33	3.33	3.00	2.00	2.00	2.00
Reforma celotne infrastrukture	2.67	3.33	3.00	2.67	2.33	2.67	2.00
Povprečna ocena reform	3.22	3.78	3.52	3.48	2.89	2.89	2.81

Vir: Petković, *Tranzicija u Srbiji – Osam godina reforme*, str. 17–18; EBRD *Transition Report 2008*.

Če pogledamo še povprečne ocene za ostale države bivše Jugoslavije, ki so jih v poročilu podali strokovnjaki Evropske banke za obnovo in razvoj po 8 letih tranzicije, najdemo naslednje rezultate: Hrvaška (1998): 3.04; BIH (2003): 2.48; Črna Gora (2006): 2.67; Makedonija (1998): 2.67; Albanija (1998): 2.52. ²³ Iz ocen EBRD je razvidno, da je bila Slovenija po 8 letih tranzicije v primerjavi s tako imenovano višegrajsko skupino najslabše ocenjena, Srbija pa je bila glede na isto časovno obdobje tranzicije ocenjena enako kot Romunija in Bolgarija in malenkost slabše kot Hrvaška.

Poleg gornjih kriterijev za določanje ocene napredka posamezne države je pomenljiv

²⁰ Novković, Intervju z Andrejo Böhm, *Agens*, str. 2–5.

²¹ Hren, Konec mita o Sloveniji kot zmagovalki tranzicije, *Dnevnik - V objektivu*.

²² Štor, Intervju z Biljano Weber, *Večer - Sobotna priloga*, str. 22–23.

²³ Petković, *Tranzicija u Srbiji – Osam godina reforme*, str. 17–18.

tudi kazalnik BDP na prebivalca v letu pred izbruhom svetovne krize. Slednji kaže, da je leta 2007 v Sloveniji bil BDP na prebivalca enajst odstotkov pod povprečjem EU. Luksemburgu, ki je bil po BDP na prebivalca visoko nad povprečjem unije (167 odstotkov), sta sledila Irska in Nizozemska s 50 oziroma 30 odstotki nad povprečjem. Avstrija, Švedska, Danska, Velika Britanija, Belgija, Finska in Nemčija so povprečje unije presegle od 15 do 25 odstotkov, Francija, Španija in Italija pa do deset odstotkov. Grčija in Ciper sta bila do deset odstotkov nad povprečjem, Slovenija pa je bila skupaj s Češko, Malto in Portugalsko v skupini, ki je imela BDP na prebivalca od 10 do 25 odstotkov nižji od povprečja EU. Polovica novih članic – Estonija, Slovaška, Madžarska, Litva, Latvija in Poljska – je bila od 30 do 50 odstotkov pod povprečjem, najnižji BDP na prebivalca pa sta zabeležili Romunija s 59 in Bolgarija s 63 odstotki pod povprečjem zveze 27 držav.²⁴ Časopis *The Economist* se je novembra 2009, dvajset let po padcu železne zavese, dotaknil tudi BDP-ja na prebivalca v državah bivše Jugoslavije. Hrvaška (13.220 dolarjev) se je po tem kriteriju med državami osrednje Evrope nahajala za Slovenijo, Češko, Slovaško in Estonijo in pred Srbijo, Črno goro ter Bosno in Hercegovino. V Sloveniji je BDP na prebivalca znašal 24.180 dolarjev na prebivalca, na Češkem in Slovaškem 16.000 dolarjev, v Estoniji pa 14.000 dolarjev. Črna gora je proizvedla 6510 dolarjev BDP na prebivalca, Srbija 5480 in Bosna in Hercegovina okoli 4080 dolarjev. V Bolgariji in Romuniji, ki sta v tem času že bili članici EU, pa je BDP na prebivalca znašal približno 5000 dolarjev. Komentator je poudaril, da je vzroke v slabšem razvoju na tem območju moč iskati v vojni, problem na Hrvaškem pa je videl v tem, da se vzrok za slabši razvoj pripisuje samo vojni, ne pa toliko sami politiki v državi, ki je imela tudi velik vpliv na gospodarstvo.²⁵

Slovenija: kljub razdelitveni metodi in postopnosti do »tajkunov«

Razmere v slovenskem gospodarstvu so se v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja iz leta v leto izrazito slabšale in postalo je jasno, da so razvojne možnosti za slovensko gospodarstvo v okviru tedanjega sistema omejene. Demokratične volitve aprila 1990 so naznanile uradni začetek tranzicije. Začetni položaj Slovenije je bil v marsičem boljši od drugih tranzicijskih držav. Slovenija v blagovni menjavi ni bila omejena le na vzhodni trg, politika v gospodarstvu, razen pri kadrovske politiki, ni imela tako prevladujoče vloge, prav tako je bil tehnološki razvoj na višji ravni kot v drugih socialističnih državah.²⁶ Z osamosvojitvijo je Slovenija prevzela v svoje roke gospodarsko politiko in s tem odgovornost za lastni gospodarski razvoj. V prvi fazi tranzicije je bila naloga vzpostaviti vse potrebne elemente in institucije za uspešno delovanje demokratične in pravne države. Prehajanje v tržno in nacionalno gospodarstvo po letu 1990 je sprožalo globoke strukturne spremembe, ki jih označujejo prehod iz družbene k zasebni lastnini, premik iz industrijske k storitveni ekonomiji, od velikih k majhnim podjetjem, preusmeritev od trga nekdanje Jugoslavije na trge cenovno in kakovostno zahtevnejših držav in dokončen prehod iz ekonomije ponudbe v ekonomijo povpraševanja (še zlasti na trgu

24 Eurostat (*Evropski statistični urad*); SURS (*Statistični urad Slovenije*). V vseh nekdanjih socialističnih državah razen v Ukrajini je bil BDP leta 2007 višji kot leta 1990. Slovenija je imela leta 1990 za 60,8 odstotka nižji BDP, leta 2000 pa je bil njen BDP za 34 odstotkov nižji kot leta 2007. Še bolj kot Sloveniji je od leta 1990 do lani uspelo BDP povečati Estoniji (65 odstotkov) in Poljski (69 odstotkov). Od leta 2000 do lani pa so imele največjo rast baltske države: Latvija (83 odstotkov), Estonija (77 odstotkov) in Litva (70 odstotkov). Hrvaška je svoj BDP od leta 1990 do leta 2007 le za 19,7 odstotka, od leta 2000 do lani pa za 39,8 odstotka.

25 Spletna stran *24ur.com*.

26 Mencinger, *Makroekonomske dileme Republike Slovenije*, str. 25–35.

delovne sile).²⁷ Priča smo bili številnim stečajem in likvidacijam podjetij, spremembam v lastniški in velikostni strukturi slovenskega gospodarstva, zmanjševanju industrije ter povečevanju storitvenega sektorja. Za majhno narodno gospodarstvo, ki se je odcepilo od velikega matičnega trga, je bila usmeritev na zunanji trg pot, ki je zagotavljala stabilen gospodarski razvoj. Po mednarodnem priznanju je Slovenija do leta 1996 postala še članica domala vseh najpomembnejših gospodarskih združenj. Konec leta 1992 je postala članica Evropske banke za obnovo in razvoj, v začetku leta 1993 članica Mednarodnega denarnega sklada, Svetovne banke in Mednarodne finančne korporacije, leta 1994 pa še članica GATT-a (General Agreement on Tariffs and Trade). Slovenija je bila tako povezana z Zahodom in s tem tudi zavarovana pred vojno, ki je potekala v delih nekdanje Jugoslavije. To je ustvarilo podlago za normalizacijo gospodarskih odnosov s tujino in za pogajanja o jugoslovanskih dolgovih tujini. Leta 1996 je uredila dolžniška razmerja z upniki nekdanje Jugoslavije, to je s konzorcijem poslovnih bank (Londonski klub), in dosegla izpustitev vseh slovenskih dolžnikov iz mednarodne pogodbe med nekdanjo Narodno banko Jugoslavije in konzorcijem tujih poslovnih bank iz leta 1988 (New Financial Agreement), ki je predvidevala solidarnostno klavzulo, kar je pomenilo prevzem dolga v višini 812 milijonov dolarjev in njegovega razporejanja na nekdanje dolžnike tujini (Abanka, Nova Ljubljanska banka, Nova Kreditna banka Maribor in Nafta Lendava). Skoraj 655 milijonov dolarjev tega dolga je bilo predčasno odplačanega in začela je urejati razmerja s članicami Pariškega kluba, to je z državami, s katerimi je nekdanja Socialistična federativna republika Jugoslavija z dvostranskimi sporazumi urejala dolgove v obdobju 1984–1988.²⁸ Po vstopu v WTO julija 1995 se je Slovenija januarja 1996 pridružila še Srednjeevropskemu sporazumu o prosti trgovini CEFTA.²⁹ Svoj prioritetni cilj, vstop v EU, ji je uspelo uresničiti 1. maja leta 2004. Leta 2010 je postala še članica organizacije OECD, ki povezuje gospodarsko najmočnejše države.

Eno od prioritet slovenske politike v prvem obdobju tranzicije je predstavljal tudi proces makroekonomske stabilizacije. V obdobju od leta 1990 do leta 2004 je Slovenija prehodila sorazmerno uspešno pot gospodarskega razvoja. Že sredi leta 1993 je prešla obdobje transformacijske depresije, predtranzicijsko raven gospodarske aktivnosti iz leta 1990 je preseгла leta 1996, leta 1998 pa tudi raven iz leta 1987.³⁰ Vodenje stabilizacijske politike takoj po osamosvojitvi in v letu 1992 je zaznamovalo predvsem učinkovito delovanje Banke Slovenije. K uspešni stabilizaciji slovenskega gospodarstva je veliko pripomogla tudi pragmatičnost in postopnost ekonomske politike, ki so jo vodile vlade v devetdesetih letih pri usmerjanju gospodarskega razvoja Slovenije. Ta tako imenovani gradualistični pristop je vplival na mehkejši gospodarski, predvsem pa socialni prehod, vendar pa, kot je zapisal prof. Jože Mencinger, je bilo s postopnostjo in pragmatičnostjo tako, da sta le-ti »postali celo bolj postopni in pragmatični, kot so to predlagali sami gradualisti«.³¹ Kot je v razpravi že omenjeno, gledano z zgodovinsko distanco, pa so razpad Jugoslavije in ostale razmere (divjanje vojne ipd.) zahtevale previdnost in so bile zadosten argument za izogibanje nepotrebnim šokom. Že brez tega sta bili visoki stopnji inflacije in brezposelnosti pereč problem makroekonomske slike Slovenije praktično ves čas tranzicije. Leta 2004 in v letih, ki so sledila, je prišlo do izboljšanja makroekonomske slike, saj se je povečala gospodarska rast (žal tudi na račun zadolževanja tako države kot prebivalstva), znižala se je brezposelnost, a vse to je bilo kratke sape, saj je že konec

27 ZMAR, *Delovni zvezek*, str. 2.

28 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 619–620.

29 Banka Slovenije, *Letno poročilo za leto 1997*, str. 7–15.

30 Javornik, Korošec, *Poročilo o človekovem razvoju Slovenija 2002/2003*, str. 12–32.

31 Mencinger, *Deset let pozneje*, str. 28, 33.

leta 2008 sledil nov šok za slovensko gospodarstvo, ki je bil posledica globalne finančne in gospodarske krize. Znova smo bili priča padcu gospodarske aktivnosti, propadanju podjetij in visoki brezposelnosti. Mnoga podjetja so propadla tudi zaradi neustreznega prestrukturiranja med tranzicijo.

Največ preglavic je povzročal proces privatizacije, ki se je kot v ostalih tranzicijskih državah izkazal za osrednji proces gospodarske tranzicije. Privatizacija družbene lastnine se je državljanov najbolj dotaknila, zakonsko pa je potekala v nekaj korakih. Jeseni 1991 sta bila sprejeta stanovanjski³² in denacionalizacijski zakon,³³ novembra 1992 pa je bil sprejet še Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij (ZLPP), ki je predvidel razdelitveno privatizacijo preko certifikatov in decentraliziran pristop.³⁴ Stanovanjski oziroma tako imenovani Jazbinškov zakon je imetnike stanovanjske pravice razdelil na tiste, ki so družbena stanovanja lahko odkupili, in tiste, ki pravice do odkupa niso imeli. Prvi so stanovanja odkupili po ugodnih cenah, saj je na primer cena za 114 kvadratnih metrov veliko stanovanje v tistem času v središču Ljubljane znašala okrog 16.000 tedanjih nemških mark. Drugi pa pravice do odkupa niso imeli, saj je stanovanjski zakon prepovedoval odkup tistih stanovanj, ki so v družbeno lastnino prešla s podržavljanjem. Privatizacija stanovanj in denacionalizacija sta imeli za cilj določitev lastništva in popravo krivic, pogosto pa se je zgodilo nasprotno. Zakonodaja v obliki kot je bila sprejeta je mnogim povzročila nove krivice. Izpostavimo primer vračanja stanovanj v naravi tudi v primeru zasedenosti le-teh z imetniki stanovanjske pravice, za katerega se je med vsemi tranzicijskimi državami odločila le Slovenija. Tudi stroški vračanja v procesu denacionalizacije so bili precej višji od predvidenih.³⁵ Že pred ustrezno sprejeto zakonodajo, torej v času pred sprejemom ZLPP, so se mnoga podjetja statusno preoblikovala na podlagi takratne jugoslovanske zakonodaje, zato je obstajala velika verjetnost zlorab oziroma tako imenovane »divje privatizacije«. Z namenom, da bi se tovrstne zlorabe preprečevale, sta bili decembra 1990 ustanovljeni dve državni ustanovi in sicer Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo in Sklad Republike Slovenije za razvoj. Danes smo pogosto priča številnim obtoževanjem o družbenem razslojevanju, zgodbam o menedžerskih prevzemih ipd. Moramo se zavedati, da današnje stanje v družbi in gospodarstvu ni rezultat včerajšnjega dne ali posledica zadnjih let, temveč je treba odgovore iskati tudi na začetku naše tranzicijske zgodbe. Levji delež spornih privatizacij je moč zanesljivo pripisati zavlačevanju in dolgotrajnemu postopku pri sprejemanju ZLPP. Dejstvo je, da so si nekateri, medtem ko se je politika prepirala o mogočih poteh lastninske preobrazbe, prisvojili velik del družbene lastnine. Spomnimo na dve, kot ju je poimenovala tedanja Družbena pravobranilka samoupravljanja Anica Popovič, »višji obliki« oškodovanja družbene lastnine. Prva so bila tako imenovana by-pass podjetja, drugo pa je predstavljal brezplačen prenos družbenega kapitala, ki se je skliceval na drugi odstavek 145. člena Zakona o podjetjih iz leta 1990.³⁶ V obdobju od 1. januarja 1990 do 31. decembra 1992 je prišlo po podatkih Agencije za revidiranje do oškodovanja družbene lastnine v vrednosti 86.174 milijonov slovenskih tolarjev oziroma, če revaloriziramo vrednost, 1.238.454.581,87 evrov. Skupno, glede na opravljeno revizijo, pa je prišlo v obdobju od 1. januarja 1990 do 31. julija 2004 do oškodovanja družbenega premoženja v vrednosti več kot 104 milijarde sloven-

32 Uradni list RS, št. 18, 11. 10. 1991.

33 Uradni list RS, št. 27, 29. 11. 1991.

34 Uradni list RS, št. 55, 20. 11. 1992.

35 Podrobneje o problemih privatizaciji stanovanj in denacionalizacijskem zakonu glej Lorenčič, *Pretvorba družbene lastnine v privatno*, str. 113–130.

36 Popovič, *Primer oškodovanja družbene lastnine*, str. 756–760.

skih tolarjev.³⁷ Drži, kot priznava tudi podpredsednik Demosove vlade Jože Mencinger, da je bila prva vlada skupina amaterjev in ne politika ne stroka nista bili kos položaju (enako kot v vseh tranzicijskih državah).³⁸ V opravičilo tedanji vladi lahko štejemo tudi dejstvo, da se procesi, kot je tranzicija, ne dogajajo pogosto in zanje ne obstaja priročnik, ki bi zagotavljal brezhibne in optimalne rezultate. Vse to je mogoče razumeti, a dejstvo, da je posledično prihajalo do številnih zlorab in okoriščenja, predstavlja drugo plat medalje, v slabši podobi seveda. Kljub dolgotrajnemu sprejemanju ZLPP je slednji imel kar precej lukenj. Zakonodajalec je med drugim revizije namreč omejil le na triletno obdobje od 1990 do 1992. Izkazalo se je, da so bili roki, ki jih je postavil zakonodajalec, v praksi nemogoče izvedljivi. Zgrešeni predpisi iz zakonodaje so med drugim sprožili ponovno nepotrebno »legalizacijo divjega lastninjenja« tudi po 1. januarju 1993.³⁹ Vse do začetka delovanja Agencije Republike Slovenije za revidiranje lastninskega preoblikovanja podjetij avgusta 1996 ni bilo mogoče uvesti ustrezne revizije predhodnega lastninjenja niti ukrepati po ZLPP. Enega od načinov, kako so posamezniki v Sloveniji obogateli, so predstavljali tudi že omenjeni certifikati. Večina slovenskih državljanov je, misleč da gre za ničvredne papirje in tudi zaradi finančne stiske, certifikate prodalo. Od leta 1993 so nastajale borzno-posredniške družbe, peščica boljše poučenih je certifikate kupovala po nizkih vrednostih (prednjačili so Pidi), jih kasneje zamenjala za delnice, vrednosti teh (vsaj po večini) so naraščale, njihovi lastniki pa postajali vse bogatejši. V začetku maja 1998 je stopil v veljavo Zakon o zaključku lastninjenja in privatizaciji pravnih oseb v lasti Slovenske razvojne družbe⁴⁰ in v šest let trajajočem procesu so lastninsko preoblikovanje izvedla skoraj vsa podjetja z družbenim kapitalom. Po zaključku lastninjenja je sledilo dokončanje privatizacije državnega premoženja, ki predstavlja še eno od oblik »divje privatizacije«. Glavnina kapitalskih deležev v obdobju 1995–2005 je bila namreč prodana brez javne ponudbe, torej netransparentno.⁴¹ Privatizacijska metoda je imela dober namen in je omogočala visoko vključenost delavcev in zaposlenih v lastniško spreminjanje, a se je tekom privatizacijskega procesa udeležba notranjih lastnikov (delavcev brez menedžmenta) in državnih skladov zmanjševala, udeležba investicijskih družb in menedžerjev pa povečevala. Vstop Slovenije v EU je označeval uradni konec tranzicije, a se je po tem obdobju privatizacijski izplen začel šele dobro kazati. V javnosti je močno odmevala prodaja Mercatorja, ki je zaslužna tudi za to, da je konec leta 2007 v slovenskem besedišču našla svoj prostor beseda tajkun. Priča smo bili vse pogostejšim zgodbam o menedžerskih prevzemih ipd. Število slednjih je po letu 2004 naraslo in vrhunec doseglo leta 2007, ko je bilo izdanih 35 izdanih dovoljenj za prevzem.⁴² V oči najbolj bode dejstvo, da so bili v večini izpeljani preko posojil in na račun izčrpanja družb, ki so bile prevzete, Zakon o prevzemih iz leta 1997⁴³ namreč ni izrecno prepovedoval prevzema podjetja z zastavo premoženja ciljnega podjetja (ta določba je bila vključena šele v zakon, ki velja zadnjih nekaj let). V številnih zakonih so bile torej luknje in mnogi, ki se jim danes očita hude zlorabe, so do premoženja prišli tako rekoč po zakoniti poti, za kar nosita velik del odgovornosti politika in pravni sistem. Politika se je že v prvi fazi tranzicije vedla, razen seveda v predvolilnem obdobju, kot da je divje lastninjenje samo nek pojem, ki ga slovensko gospodarstvo ne pozna in se na razna opozorila pristojnih institucij ni primerno odzvala.

37 *Zadnje poročilo o delu Agencije za revidiranje lastninskega preoblikovanja RS na dan 31. 07. 2004*, str. 8–9, 12–13.

38 Repovž, Intervju z dr. Jožetom Mencingerjem, *Mladina*, str. 36–40.

39 *AS*, Poročilo po sklepu Rejčeve komisije.

40 *Uradni list RS*, št. 30, 16. 4. 1998.

41 Kovač, Cvikl odhaja, *Slovenija raja*, *Finance*, str. 11.

42 *Dejstva o (menedžerskih) prevzemih podjetij*.

43 *Uradni list RS*, št. 47, 1. 8. 1997.

Če se dotaknemo še poznejšega obdobja in prej omenjenih zloglasnih menedžerskih prevzemov, je dejstvo, da se je nemalo njih prav tako zgodilo z izdatno pomočjo politike. Določen delež v tej zgodbi gre pripisati tudi bankam, prek katerih so posamezniki prišli do visokih kreditov tako rekoč na lepe oči in brez ustreznih zavarovanj. Naj si bo to komu vseč ali ne, politika in gospodarstvo sta soodvisni področji, kar se je izrazito pokazalo v procesu privatizacije, saj je slednja politiki pogosto služila kot sredstvo za povečanje svojega vpliva. Tudi v zgodbah, ki so bile polne besed o nacionalnem interesu, se je izkazalo, da je šlo predvsem za interese posameznikov ali določenih elit.⁴⁴

Češka: prehod na samostojno pot po mirni poti

Češkoslovaške oblasti so se dolgo z represijo upirale zahtevam po spremembah. V Pragi so študenti 17. novembra 1989 organizirali protest, ki je v tedanji Češkoslovaški pomenil začetek tako imenovane žametne revolucije, ki je pripeljala do mirnega prehoda v demokracijo in slovo od komunizma. 28. novembra se je komunistična vlada začela pogajati s Državljanskim forumom, na čelu katerega je bil Vaclav Havel, vodja partije Miloš Jakeš je odstopil, 29. decembra leta 1989 pa je bil Havel že izvoljen za predsednika države in tako se je mirna revolucija v nekaj tednih končala s prehodom države v demokracijo. Predsednik parlamenta je postal partijski reformist iz časov praške pomladi Aleksander Dubček.⁴⁵

Tako rekoč vse ankete v prvih treh letih po koncu komunizma so na Češkoslovaškem pokazale, da je večina Čehov in Slovakov naklonjena nekakšni obliki češko-slovaške države. Tudi politični razred ni bil preveč razdeljen glede tega vprašanja: tako v Pragi kot v Bratislavi so se od vsega začetka na splošno strinjali, da naj bo nova Češkoslovaška federacija s precejšnjo avtonomijo njenih ločenih delov. Tudi novi predsednik Vaclav Havel je bil trdno prepričan, da je treba Čeha in Slovake ohraniti v isti državi. S časom pa so bila posebej gospodarska vprašanja tista, pri katerih je prihajalo do vedno večjih nesoglasij in nestrinjanj. Sredi leta 1990 so na Češkem potekale prve demokratične volitve po letu 1948.⁴⁶ Jeseni istega leta je češkoslovaška vlada v parlamentu predstavila scenarij gospodarsko-socialnih reform, ki je vseboval temeljne ukrepe za transformacijo gospodarstva in reforme za prehod v tržno gospodarstvo. Gospodarska vprašanja so bila, kot bomo videli v nadaljevanju, ključna pri razpadu skupne države.⁴⁷ Na volitvah junija 1990 je komunistična partija dobila 13,6 odstotka glasov. Pred volitvami se sicer ni preimenovala, je pa izvedla temeljito čistko Husakovih pristašev in se oklicala za sodobno socialistično stranko.⁴⁸ Če je leta 1990 na volitvah zmagal Državljanski forum Vaclava Havla, je slednji že leta 1991 začel razpadati. Vedno večji vpliv so dobivali zagovorniki svobodnega tržišča, ki jih je vodil finančni minister Vaclav Klaus. Slednji je bil odločen državo čim hitreje popeljati v kapitalizem. Toda če je na Češkem imel volivce na svoji strani, se vsekakor z njim niso strinjali na Slovaškem. Privatizacija, svobodni trg in zmanjšani državni sektor za Slovake niso bili privlačni, saj so bili za razliko od Čehov odvisni od služb v neprofitnih starih tovarnah, rudnikih in proizvodnjah v državni lasti, se pravi v podjetjih, katerih proizvodi niso imeli zaščitenega trga in ki bi le stežka pritegnili tuji kapital. Volitve leta 1992 so prinesle spremembe. Tako češka kot slovaška regija sta

44 Podrobneje o tranziciji slovenskega gospodarstva glej Lorenčič, *Tranzicija slovenskega gospodarstva v letih 1990-2004*.

45 Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, str. 17.

46 Tomeš, *Hospodarska politika 1900-2007*, str. 250.

47 Dedek, *The Break-up of Czechoslovakia An In-depth Economic Analysis*, str. 46.

48 Šušteršič, *Politično gospodarski cikli*, str. 198-210.

dobili premierja (Slovaki Vladimirja Mečiarja, Čehi Vaclava Klause), ki jima ne bilo prav nič žal, če bi država razpadla. Posebej Mečiar je igral na karto slovaškega nacionalizma. V tem času tudi predsednik Havel ni bil več tako priljubljen in njegovo mnenje ni imelo več posebno velike teže. Na koncu je to dejstvo pripeljalo do sporazumne odločitve za razdelitev države, ki je uradno nastopila 1. januarja 1993. Klaus in Mečiar sta postala premierja suverenih in samostojnih republik, Vaclav Havel pa predsednik skrčene Češke republike.⁴⁹ Leto 1993, prvo leto neodvisnosti Češke republike, je bilo tudi prelomnica v njeni gospodarski tranziciji. Recesija je dosegla dno, okrevanje se je začelo, leta 1994 pa bila zabeležena 2,6-odstotna pozitivna gospodarska rast.⁵⁰ V letih 1994–1996 je Češka beležila gospodarsko rast, na kar je v letih 1997 in 1998 ponovno nastopila recesija, iz katere se je država ponovno izvlekla leta 1999.⁵¹

Socialistični sistem je, kot povsod drugod, tudi na Češkem pustil posledice. Pa vendarle tedanji položaj težko označimo kot črno-bel. Nekatere značilnosti gospodarstva ob koncu leta 1989 so bile pozitivne oziroma relativno pozitivne v primerjavi z ostalimi postsocialističnimi državami vzhodnega bloka. Pozitivno je bilo naslednje: lega Češke (center Evrope, bližina Nemčije in Avstrije), človeški kapital (izobraževalni sistem v socialističnem sistemu je bil razmeroma učinkovit, čeprav je bilo, kot povsod drugod, individualno razmišljanje zatirano), makroekonomska stabilnost (češkoslovaška vlada je v osemdesetih letih vzdrževala gospodarsko stabilnost) in relativno dobro razvito gospodarstvo. Slabosti češkega gospodarstva pa so bile: pomanjkanje trga in konkurenčnosti, fiksne cene, neposredni nadzor na gospodarstvu (stopnja državnega nadzora je bila višja le še v Sovjetski zvezi), pomanjkanje pobud (posledica državnega nadzora nad podjetji, ki niso imela veliko možnosti pri sprejemanju odločitev), gospodarska struktura (prevladovala industrija in posebej težka industrija), slaba tehnologija, neustrezna mednarodna trgovina (usmerjenost predvsem proti šibkim vzhodnim trgom) in pomanjkanje kapitala.⁵² Da je bila cena tranzicije na Češkem manjša kot v nekaterih drugih postsocialističnih državah, meni mnogo tako čeških kot tujih strokovnjakov. Kot drugi tudi na primer Eva Klvačova prej omenjeno dejstvo pripisuje predvsem dvema dejavnikoma – geografski legi in relativno visoki stopnji gospodarske razvitosti. Klvačova v svojem prispevku navaja citat Vaclava Havla, ki je dejal, da je bila naloga transformacije predvsem učinkovit prehod iz centralnoplanskega v tržno gospodarstvo z minimalnimi izgubami in stroški.⁵³ Lahko dodamo, da je to bil cilj vseh držav v prehodu. Bolj pomenljive so bile besede Havla, ki jih je izrekel v predsedniškem govoru 1. januarja 1990. »Tvoja vlada, ljudstvo, se je vrnila k tebi,« je dejal.⁵⁴ Dejstvo, da je Češka med prvimi prešla transformacijsko krizo tudi Jiří Havel, nekdanji vodja češkega Nacionalnega lastniškega sklada, podpredsednik vlade, odgovoren za gospodarske zadeve (2006) in od leta 2009 poslanec Evropskega parlamenta, pripisuje geografski legi države in predvsem bližini tako velikega trga, kot je Nemčija. Po njegovem je bilo prvo obdobje tranzicije izjemno težko, da pa so se stvari posebej po letu 1998, ko so na oblast prišli Socialni demokrati, začele izboljševati in da gospodarstvo po letu 2002 daje izjemno dobre rezultate.⁵⁵ Martin Myant, profesor ekonomije na Univerzi v Paisleyu, je napisal odlično sintetično monografijo o češki gospodarski tranziciji, v kateri je za pozitivno lastnost tranzicije, poleg geografske lege

49 Jut, *Povojna Evropa*, str. 754–758.

50 Halushka, *The Financial System of the Czech Republic*, str. 11.

51 Židek, *Transformace České Ekonomiky 1989–2004*, str. 105–121.

52 Dobešova, *The Transformation of the Czech Economy*, str. 22–24.

53 Klvačova, *Czech Experience of Economic Transition and EU Accession Processes*, str. 7–9.

54 Jut, *Povojna Evropa*, str. 672.

55 Ustni vir, Jiří Havel.

in institucionalnega ogrodja (ki pa je imelo mnogo pomanjkljivosti; na primer neustrezne zakone, korupcijo), označil še pozitiven odnos in pripravljenost do vstopa velikih multinacionalnih družb, kar je po Myantovem mnenju izražalo napredek v miselnosti in spoznanje šibkosti v odnosu do razvitih tržnih ekonomij. V izpeljavi češke tranzicije je Myant videl šest »napak«: številni ukrepi, sprejeti leta 1991, ki so bili izpeljani po standardih Mednarodnega denarnega sklada, ki pa so bili neprimerni za gospodarstvo v prehodu iz centralnoplanskega v tržno gospodarstvo, neustrezna makroekonomska politika (centralna banka je med drugim vodila izjemno previdno denarno politiko v smislu omejevanja posojil, ker je zmotno menila, da bo tako zniževala stopnjo inflacije), tretja »napaka« je bila v privatizacijski strategiji (»kuponška privatizacija« ni prinesla olajšav, ne novih finančnih virov za investicije in modernizacijo, ne novih mednarodnih stikov, ne novih strokovnjakov, prodaja domačim lastnikom pa vsekakor ni vodila do bistveno boljših rezultatov za gospodarstvo), četrto negativno lastnost je predstavljala politika do največjih bank, ki so ostale v vsaj delni državni lasti vsa devetdeseta leta 20. stoletja, peta »napaka« je bila v počasnem postavljanju ustreznega pravnega in regulativnega okvirja in končno, šesto črna točka je predstavljalo dejstvo, da se je češka vlada v letih 1992–1998 odvezala vsakršne odgovornosti glede usode češke industrije in ni bil storjen noben resen poskus v smeri reševanja slednje.⁵⁶ Na Češkem se je zgodilo podobno kot v Sloveniji, kjer je prav tako vladal neke vrste strah pred vstopom tujcev v gospodarstvo. Z leti se je to mišljenje nekoliko spremenilo in začeli so se zavedati pomembnosti tujih investicij. Tudi drugi češki predsednik Vaclav Klaus se je v svoji knjigi dotaknil tega problema. »Tuji investitorji so izjemno pomembni, a slednji ne smejo pričakovati prednosti v odnosu do domačih podjetij, saj tovrstni privilegiji ne bi vodili do zdravega gospodarstva,« je zapisal Klaus.⁵⁷ Ena od negativnih lastnosti je bilo tudi vprašanje lastništva. Preden se posvetimo osrednji privatizacijski metodi, to je »kuponški«, omenimo še ostale privatizacijske metode na Češkem. Prva je bila tako imenovana »mala privatizacija«, ki se je izkazala za zelo uspešno. V letih 1991–1993 je bilo namreč v okviru slednje privatiziranih (s prodajo, predvsem prek avkcij) več kot 23.000 malih podjetij. Ta oblika privatizacije sicer ni bila posebej pomembna za gospodarstvo kot celoto, a je bila kljub temu privatizacijska metoda s prodajo kasneje uporabljena tudi pri mnogih večjih podjetjih. Druga metoda, zelo priljubljena za večino manufakturne proizvodnje v okviru češkega Ministrstva za industrijo vse do volitev leta 1992, je predvidevala vsaj delno prodajo tujim podjetjem, tretji koncept pa se je zavzemal za prestrukturiranje sektorja pod državnim lastništvom, za katerega se je odločilo nekaj ključnih sektorjev, med njimi tudi jeklarski in električni.⁵⁸ Kuponška razdelitvena privatizacija je potekala v dveh valih. Po prvem valu »kuponške privatizacije« se je izkazalo, da je nekaj finančnih institucij imelo v rokah večino razdeljenih kuponov oziroma delnic. Ravno vprašanje lastništva se je izkazalo za, po mnenju nekaterih, največji problem, s katerim so se Čehi ubadali vsa devetdeseta leta in še potem.⁵⁹ Dejstvo je, da so bili v obeh valih privatizacije razprodani tako rekoč vsi kuponi, vendar lastništvo ni končalo v rokah konkretnih lastnikov, temveč je bilo razpršeno, preveliko vlogo pa so imeli investicijski skladi in banke.⁶⁰ Tudi na Češkem se je izkazalo, da je nekdanjo družbeno premoženje pristalo predvsem v rokah peščice. Med drugim češka avtorja Michal Kopeček in Adela Gjuričova trdita, da je proces koncentracije lastništva

56 Myant, *The Rise and Fall of Czech Capitalism*, str. 262–267.

57 Klaus, *On the Road to Democracy*, str. 48.

58 Myant, *The Rise and Fall of Czech Capitalism*, str. 117–118.

59 M. Desai, *Large Bank Finance and the Limits of Mass Privatization in Eastern Europe*, str. 13.

60 Myant, *The Czech Republic: From 'Czech Capitalism to 'European' Capitalism*. Lane-Stuart, Myant, *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*, str. 109–110.

postal znan kot tretji val »kuponske privatizacije«. Leta 2005 je bilo delničarjev na primer le še 5 odstotkov češkega prebivalstva.⁶¹

Srbija: začetek tranzicije z 10-letno »zamudo«

Po ekonomski stagnaciji v osemdesetih letih 20. stoletja je gospodarstvo Srbije v začetku devetdesetih let zašlo v globoko krizo. Družbeni proizvod leta 1990 je glede na leto poprej padel za 8,3 odstotka, leta 1991 še za 11,3 odstotka. To je bil čas razpada Jugoslavije in začetka vojne. V najtežji položaj je Srbija oziroma takrat Zvezna republika Jugoslavija zašla v letih 1992 in 1993 (družbeni proizvod leta 1992 je padel za 27,9, leta 1993 pa za 30,8 odstotka). Vsi ekonomski odnosi z republikami bivše Jugoslavije so bili prekinjeni, 30. maja 1992 pa je še Varnostni svet OZN uvedel stroge sankcije (trgovinski embargo). Država je bila tako ekonomsko osamljena od sveta, kar jo je zelo prizadelo, saj je bilo njeno gospodarstvo zelo odvisno od sodelovanja s tujino. Ekonomska politika, ki jo je tisti čas vodila država, ni bila primerna in ni uspela omiliti negativnih posledic sankcij. Predpostavljalo se je, da bodo sankcije hitro umaknjene, kar se pa ni zgodilo. Poleg vsega omenjenega je h krizi prispeval še neizdelan gospodarski sistem, prehajanje v tržno gospodarstvo je potekalo zelo počasi. Kot posledica negativne gospodarske aktivnosti se je zniževala tudi zaposlenost, prišlo je do padca investicij in življenjskega standarda sploh. Hkrati s tem pa so cene rasle, kar je pripeljalo do hiperinflacije in kaotičnih razmer. Leta 1993 so cene narasle za 116,5 tisoč milijarde odstotkov, samo v prvih treh tednih leta 1994 pa za 313 milijonov odstotkov. To je bil čas, ko je šala o inflaciji, se pravi, da se denar nosi v torbi, denarnica pa v žepu, v Srbiji postala resničnost. S pomočjo tako imenovanega Avramovičevega programa v začetku leta 1994 je prišlo do zmanjšanja inflacije, prav tako pa je bila zabeležena 2,5-odstotna gospodarska rast. Takšen rezultat je bil dosežen brez vsake pomoči oziroma kreditov iz tujine. V obdobju 1994–1998 je bila sicer zabeležena 4,7-odstotna povprečna letna gospodarska rast, je pa bila brezposelnost še vedno velik problem. Varnostni svet OZN je konec leta 1995 zaustavil sankcije in jih nato 1. oktobra 1996 tudi formalno odpravil. Vseeno je ostal tako imenovani »zunanj zid ukrepov«, ki je preprečeval vstop oziroma sodelovanje z mednarodnimi finančnimi organizacijami, brez tega pa ni bilo mogoče pričakovati večjega priliva tujega kapitala v državo. Zaradi zaostritve odnosov na Kosovu in Metohiji so proti Zvezni republiki Jugoslaviji leta 1998 ZDA in EU ponovno uvedle določene sankcije, kar je ponovno vplivalo na razvojne rezultate gospodarstva. Kot posledica Natovega bombardiranja leta 1999 so se razmere še bolj poslabšale. Gospodarska rast je po nekaj letih rasti ponovno padla, materialna škoda bombardiranja pa je dosegla več deset milijard dolarjev. Stopnja družbenega proizvoda leta 1999 je dosegala le 42,4 odstotka stopnje iz leta 1989.⁶²

Dejstvo je, da so bila zaradi številnih političnih in drugih mednarodnih pritiskov (Kosovo, Haag, Črna gora itd.) gospodarska vprašanja v Srbiji v ozadju. Pomembno vlogo pri zastoji reform je imel tudi uboj predsednika vlade Zorana Đinđića marca leta 2003. Slednji si je zelo prizadeval za spremembe, kar je plačal z življenjem.⁶³ Po spremembah na političnem prizorišču 5. oktobra leta 2000 (padec Slobodana Miloševića) so bili ukrepi proti Zvezni republiki Jugoslaviji umaknjeni, prav tako pa so se ji odprla vrata za vključitev v mednarodne politične in ekonomske integracije. Tranzicija se je v Srbiji uradno začela konec leta 2000 oziroma z letom 2001.⁶⁴ Do recesije, ki so jo nekateri ekonomisti

61 Gjuričova, Kopeček, *Kapitoly z dejin česke demokracie po roce 1989*, str. 274–275.

62 Devetaković, Jovanović-Gavrilović, Rikalović, *Nacionalna ekonomija*, str. 46–54.

63 Ustni vir, dr. Jurij Bajc.

64 Srbija je po preoblikovanju Zvezne republike Jugoslavije postala del državne skupnosti Srbije in Črne

napovedovali kot posledico začetka tranzicije, sicer ni prišlo, prav tako pa ne do hitre rasti. Povprečna leta gospodarska v obdobju 2000–2007 je bila 5,6-odstotna. Inflacija, merjena s cenami na drobno, ki je v Srbiji od začetka devetdesetih let bila velika težava, se je v obdobju 2001–2007 znižala z 40,7 na 10,1 odstotka.⁶⁵ Prav tako je leta 2007 prišlo do zaustavitve rasti nezaposlenosti, so pa še vedno veliko težavo predstavljale velike socialne razlike.⁶⁶ Prioriteta srbske politike danes je vstop v EU, s čimer je z izpolnitvijo obveznosti do haaškega sodišča korak bližje.

Tabela 2: Osnovni makroekonomski kazalniki Srbije v prvih letih tranzicije

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
BDP, realna rast v %	4,8	4,2	2,5	8,4	6,2	5,7	7,5
Inflacija v % (cene na drobno)	40,7	14,8	7,8	13,7	17,7	6,6	10,1
Zaposlenost, stopnja rasti v %	0,2	-1,7	-1,2	0,5	0,9	-2,1	-1,2

Vir: Devetaković, Jovanović-Gavrilović, Rikalović, *Nacionalna ekonomija*, str. 50.

Začetki privatizacije v Srbiji segajo v konec osemdesetih let 20. stoletja. Privatizacija se je začela leta 1989 s ciljem povečati učinkovitost upravljanja podjetij. Prek modela dokapitalizacije je leta 1990 1200 podjetij prešlo v status mešanih podjetij.⁶⁷ Leta 1997 je bil sprejet privatizacijski model, ki je predvidel, da se največ 60 odstotkov kapitala podjetja razdeli prek delnic, 10 odstotkov gre na pokojninski sklad, 30 odstotkov pa se proda zainteresentom. Model ni bil uspešen oziroma se vsaj ni uspešno izvajal v praksi. Do jeseni leta 2000 je bil po tem modelu začel proces privatizacije v približno 350 podjetjih, uspešno pa se je končal v manj kot 20, pa še to je šlo za manjša podjetja. Eden od temeljnih tranzicijskih zakonov v Srbiji je Zakon o privatizaciji iz leta 2001. Ta je temeljil na metodi prodaje. Predvidel je prodajo 70-odstotnega deleža kapitala podjetja in brezplačno razdelitev preostalega deleža ali zaposlenim ali vsem državljanom.⁶⁸ Prodaja delnic podjetij je potekala prek avkcij (dražb) in prek tenderske prodaje (zbiranje ponudb na konkurenčni način). Cilj takšne privatizacijske metode je bil, da se pride do dobrih strateških investitorjev, ki bi posedovali večinski delež in s tem imeli možnost nadziranja menedžmenta in dobrega vodenja podjetij. Do začetka leta 2005 je bilo privatiziranih 1384 podjetij.⁶⁹ Srbija je tako počasi dobivala novo lastniško in menedžersko strukturo, v državo so vse bolj in bolj začele vstopati tuje gospodarske korporacije, ki so od Srbije zahtevale in pričakovale »jasna pravila igre«. V Srbiji so se tako začeli zavedati, da korupcija in zloraba ekonomske politike za politične namene ni prava pot in da so spremembe nujne.⁷⁰ Kot je zapisal ekonomist Danijel Cvjetičanin, je ravno podrejanje gospodarstva politiki najbolj zaviralo gospodarski razvoj, tržni sistem in konkurenčnost srbskega gospodarstva.⁷¹ Sredi leta 2010 je bilo v podjetjih, ki delujejo na področju industrije in rudarstva, v Srbiji zaposlenih

gore, od 5. junija 2006 pa je Srbija kot naslednica državne skupnosti Srbije in Črne gore ponovno postala suverena in neodvisna država. Podatki iz leta 2000 se tako nanašajo samo na Srbijo.

65 Devetaković, Jovanović-Gavrilović, Rikalović, *Nacionalna ekonomija*, str. 46–54.

66 Grečić, Transformacija privrede Srbije. Zec, Cerović, *Kuda ide Srbija. Ostvarenja i dometi reformi*, str. 161. Po podatkih so imeli (2009) najbogatejši Srbi v lasti skoraj 32 milijard EUR, kar pomeni približno tretjino BDP-ja Republike Srbije leta 2009. V "razvitih" kapitalizmih, npr. ZDA in Japonska, znaša ta delež med 5 in 7 odstotki.

67 Kantić, Privatizacija. *Srbija 2000–2006*, str. 154.

68 Mijatović, Privatization of the Real Sector. Begović, Mijatović, *Four Years of Transition in Serbia*, str. 184.

69 Devetaković, Jovanović-Gavrilović, Rikalović, *Nacionalna ekonomija*, str. 343–346.

70 Bulatović, Srbija nakon pet godina tranzicije. *Ekonomska tranzicija u Srbiji 2001–2005*, str. 270.

71 Cvjetičanin, Monopoli i tranzicija u Srbiji. *Tranzicija, dostizanje EU i povezane teme*, str. 174.

696.540 delavcev oziroma 52 odstotkov skupnega števila zaposlenih. Majhna podjetja so zaposlovala 82.273 ljudi, srednja 146.972, v velikih podjetjih pa je bilo zaposlenih 467.286 ljudi. S sprejetjem omenjenega Zakona o privatizaciji leta 2001 so bili ustvarjeni pogoji za izvajanje ekonomskih reform v gospodarstvu, največji učinek pa pričakujejo prav na področju industrije. Velika podjetja, ki so se znašla v finančnih težavah, morajo izpeljati programsko prestrukturiranje. Tu je govora o lastniškem, tržnem, proizvodnem, tehnološkem, organizacijskem in kadrovskem prestrukturiranju. Tuji strateški partnerji so pokazali interes za številna podjetja, predvsem pa si želijo sodelovati pri njihovi dokapitalizaciji. Trenutno potekajo ekonomske reforme, ki bodo spremenile gospodarske pogoje in zagotovile dodatne vire financiranja. Pri tem igrajo ključno vlogo tuje naložbe skozi privatizacijo podjetij, odobreni krediti Mednarodnega monetarnega sklada in Svetovne banke ter sredstva, zagotovljena na Donatorski konferenci. Vsi koraki, ki so bili storjeni do sedaj (odplačevanje obstoječih notranjih in zunanjih dolgov, zagotavljanje sredstev za uvoz energentov, predvsem pa aktivnosti pri izvajanju privatizacije) in ki bodo še storjeni, bodo pripomogli k postopnemu okrevanju industrije in lažjemu prilagajanju na nove gospodarske pogoje.⁷²

Hrvaška: krut poseg vojne v obetaven začetek

Tako kot v Srbiji je tudi na Hrvaškem na gospodarski razvoj in preobrazbo močno vplivala vojna. Kot Slovenija je tudi Hrvaška 25. junija 1991 razglasila samostojnost in neodvisnost. Hrvaško je OZN priznala že maja leta 1992, prav tako pa ji je vstop v nekatere mednarodne finančne organizacije uspel v začetku 1993. Navedeni koraki so se torej zgodili v istem času kot v Sloveniji. Žal je vojna napredek in razvoj Hrvaške zaustavila. Zaradi vojne v začetku devetdesetih let 20. stoletja je bil padec gospodarske aktivnosti izrazitejši kot v ostalih tranzicijskih državah, začetna leta pa je zaznamovala tudi precejšnja makroekonomska nestabilnost. V odnosu do Evropske unije je Hrvaška zaostajala, saj ni imela kooperacijskega sporazuma, ni še pripravljala asociacijskega sporazuma in podobno. To se je zgodilo v drugi polovici devetdesetih let. Država je bila z določenimi nihanjem v letih 1991–1993 na robu hiperinflacije, z mesečnimi stopnjami rasti cen med 10 in 40 odstotki. Družbeni proizvod se je zmanjšal vsaj za četrtno, zaposlenost je padla z 1,5 na 1 milijon prebivalcev, trgovinski saldo je bil negativen, plačilnobilančni tudi. Kljub vojnim razmeram se je država lotila strukturnih sprememb, sanacije in privatizacije gospodarstva. Leta 1995 je bilo stabiliziranje gospodarstva uspešno. Inflacija se je znižala in je znašala 3,7 odstotka, tečaj domače valute (kune) je porasel za polovico manj. Osnovna dejavnika stabilizacije sta bila restriktivna monetarna in fiskalna politika ter temu ustrezna tečajna politika močne kune. Večja realna rast povpraševanja kot domače aktivnosti je bila omogočena z neto prilivi blaga in finančnih sredstev iz tujine. Hrvaška je povečala skupne devizne rezerve na 3,1 milijarde ameriških dolarjev, zunanji dolg pa je znašal približno 3,7 milijarde ameriških dolarjev. Ob stagniranju industrijske proizvodnje so se negativni znaki kazali tudi v drugih dejavnostih. Nočitve turistov so v primerjavi z letom 1994 padle za 37 odstotkov, nazadovanje pa je bilo opazno tudi v gradbeništvu, gozdarstvu, prometu, odkupu kmetijskih proizvodov in drugod. Tudi bruto domači proizvod se je zmanjšal glede na leto poprej. Povečal pa se je promet v trgovini, in sicer tako v notranji (14 odstotkov) kot zunanji (43 odstotkov). Zaposlenost je leta 1995 padla za nadaljnjih 5 odstotkov, na drugi strani pa je masa neto plač porasla za 44 odstotkov; realno so torej povprečne neto plače leta 1995 porasle za skoraj 50 odstotkov. Državni proračun je v prvih devetih mesecih dosegel presežek 143 milijonov kun, v enakem obdobju 1994

⁷² *Spletna stran Republike Srbije.*

pa 713 milijonov kun. Hrvaška je marca 1995 sprejela dogovor s Pariškim klubom in naj bi predvidoma do konca leta 1995 sklenila bilateralne dogovore s posameznimi državami upnicami. Po dogovoru sta Hrvaški Svetovna banka in EBRD (Evropska banka za obnovo in razvoj) leta 1995 odobrili posojila v višini 400 milijonov ameriških dolarjev. Glavni sistemski načrti za leto 1996 so vključevali reformo bank, nadaljevanje privatizacije, izgradnjo prometnih poti, obnovo turizma na Jadranu (ta je leta 1995 prinesel 1, pred vojno pa 6 milijard ameriških dolarjev priliva).⁷³ Leta 2000 je Hrvaška postala članica WTO, 1. januarja 2002 je stopil v veljavo stabilizacijsko-asociacijski sporazum z EU, marca 2003 pa je postala članica CEFTE. Vlada Republike Hrvaške je leta 2003 uradno zaprosila za članstvo v EU, junija 2004 pa je uradno postala kandidatka za vstop v EU. Aprila 2008 je bila sprejeta v zvezo NATO, sklenila pa je tudi prostotrgovinske sporazume z državami Jugovzhodne Evrope. Z vključevanjem v svetovne in evropske integracijske tokove, prilagajanjem zakonodaje evropski, uspešno privatizacijo, izvajanjem strukturnih reform, stabilnim političnim in gospodarskim okoljem ter urejanjem razmer v regiji je postala tudi privlačna za tuje naložbe. Pogajanja o vstopu v EU so se v letu 2011 zaključila in tako bi naj po napovedih 1. julija 2013 Hrvaška postala članica EU.

Proces tranzicije in privatizacije na Hrvaškem se je formalno začel leta 1990 s sprejetjem Zakona o Agenciji za prestrukturiranje in razvoj in Zakona o hrvaškem fondu za razvoj. Omenjeni instituciji sta imeli za nalogo voditi proces privatizacije. Hrvaška se je odločila za decentralizirano in nadzorovano privatizacijo. Po uspešnih letih 1991 in 1992 je bil proces privatizacije v nadaljevanju upočasnen, jeseni leta 1995 pa tako rekoč prekinjen. V letih 1996 in 1997 se je pripravljala tako kuponska privatizacija kot tudi privatizacija velikih javnih podjetij, a je bil v praksi proces privatizacije zanemarljiv. Proces lastniške preobrazbe je bil do konca oktobra leta 1995 končan v 2553 podjetjih oziroma v 70 odstotkih od 3692 podjetij, ki so od leta 1991 sodelovala v procesu privatizacije. Po letu 1995 je prišlo do zastoja procesa privatizacije. Poleg vojne so bili še drugi razlogi. Tako se je na primer kuponska privatizacija, ki naj bi pospešila privatizacijo, predvsem zaradi administrativnih težav začela šele v začetku leta 1998.⁷⁴ Miroslav Gregurek meni, da lahko privatizacijo na Hrvaškem do leta 2000 razdelimo v 4 faze:

- 1991–1994 (čas začetka in urejanja zadev v odnosu bančništvo – gospodarstvo),
- 1994–1998 (upočasnitev, občasno tudi zastoj gospodarskega razvoja),
- 1998–2000 (čas PID-ov in privatizacije bančnega sektorja),
- 2000 (stečajni, razprodaja še preostalega portfelja).

Prva faza se je začela s sprejetjem Zakona o transformaciji, potekala pa je pod nadzorom že omenjene Agencije za Republike Hrvaške za prestrukturiranje in razvoj. Vsa podjetja so bila razdeljena v dve skupini. V prvi so bila podjetja, za katera je država ocenila, da imajo strateško vrednost, in so tako prešla pod državno lastništvo in niso sodelovala v procesu privatizacije. Vsa ostala – takšnih podjetij je bilo skoraj 4000 – so spadala v drugo skupino. Pretvorba podjetja se je med drugim lahko izvedla prek prodaje celotnega kapitala podjetja, prodaje najboljšega dela podjetja, z vlaganjem kapitala in s prenosom delnic. V drugo fazo privatizacije so bila zajeta podjetja, ki se niso uspela sama lastninsko preobraziti do roka, ki je bil postavljen. Ta podjetja so prešla neposredno pod nadzor Hrvaškega fonda za privatizacijo in Pokojninskega sklada. Leta 1996 je bil sprejet nov Zakon o privatizaciji. V okviru tega so morala delovati vsa podjetja, ki še niso bila sprivatizirana in ki so bila v lastništvu skladov. Velikih in strateško pomembnih podjetij v državni lasti omenjeni zakon spet ni vključeval. Tretjo fazo privatizacije je sprožil Zakon o privatizacijskih investicijskih skladih, ki je sprožil množično privatizacijo, temelječo na

⁷³ Štiblar, *Razvoj trgov Ex-Jugoslavije*, str. 23–43.

⁷⁴ Bendeković, *Privatizacija u Hrvatskoj*. Baletić, *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji*, str. 63–80.

brezplačni razdelitvi ljudem, ki so bili tako ali drugače povezani z vojno (vojni invalidi, družine padlih v vojni, izgnanci oziroma vrnjeni begunci, bivši politični zaporniki itd.). Omenjena populacija je obsegala približno 350.000 ljudi, samo v kuponski privatizaciji pa je sodelovalo 240.000 žrtev vojne, ki so jim brezplačno razdelili delnice v višini 2,65 milijarde tedanjih nemških mark. V četrti fazi je prišlo do nekaterih sprememb, tudi na političnem prizorišču. Zadeve v zvezi s privatizacijo, prestrukturiranjem, sanacijo in nadzorom zakonitosti dela Hrvaškega fonda za privatizacijo so prešle na Ministrstvo za gospodarstvo.⁷⁵ Pričakovane so bile tudi spremembe Zakona o privatizaciji.⁷⁶

Povzetek

ALEKSANDER LORENČIČ

PREHOD V KAPITALIZEM: IZKUŠNJA SLOVENIJE, ČEŠKE, SRBIJE IN HRVAŠKE

Po padcu berlinskega zidu so pričeli kot domine padati socialistični sistemi in pred več kot 30 državami, ki so bile vključene v proces tranzicije, je bil velik izziv, kako najhitreje in brez večjih pretresov zakorakati v kapitalistični sistem. Izhodiščni položaj tranzicijskih držav se je zelo razlikoval, Slovenija pa je v primerjavi z ostalimi imela boljše pogoje. V blagovni menjavi ni bila omejena le na vzhodni trg, politika v gospodarstvu, razen pri kadrovske politiki, ni imela tako prevladujoče vloge, prav tako je bil tehnološki razvoj na višji ravni kot v drugih socialističnih državah. Novim, neizkušenim vladam so na pomoč priskočile mednarodne finančne institucije in razni svetovalci, ki so o državah, ki so jim svetovali, v resnici vedeli bore malo. Države so se odločale predvsem med dvema konceptoma – liberalnem, ki je temeljil na tako imenovani »šok terapiji« (hitre spremembe in reforme) in tako imenovanem gradualističnem pristopu, ki je temeljil na postopnosti in pragmatičnosti, kar je zadevalo spremembe in reforme. Slovenija se je odločila za postopnost, kar je bilo, vsaj kar se prve faze tiče, glede na tedanje razmere modro. Slednji je vplival na mehkejši gospodarski, predvsem pa socialni prehod. S pridihom cinizma - postopnost je med drugim pripomogla tudi k temu, da smo v Sloveniji spoznali tako imenovane tajkune pozneje kot na primer na Madžarskem in drugod. Glede na to, da so v vseh tranzicijskih državah vladale specifične razmere, je bilo v prvi fazi tranzicije najpomembnejše, da so posamezne države posegale po specifičnih ukrepih in se opirale na lastne izkušnje ter da so institucionalne spremembe za uspešen prehod prilagodile lokalnim razmeram. Poleg tega je jasno, in to ne glede na izbrani pristop k tranziciji, da je za uspešen prehod in nadaljnji gospodarski razvoj bila potrebna politična stabilnost, kar je v razpravi dobro razvidno. Slovenija je to stabilnost imela, na drugi strani Srbija tudi po padcu Miloševića ne, zaradi česar gospodarska vprašanja niso bila prioriteta. Da sta država in gospodarstvo soodvisni veji in da trg ne more biti edini regulator sistema, je znova potrdila tudi zadnja globalna finančna in gospodarska kriza. Najuspešnejše države na svetu in njihova ekonomska politika to tezo potrjujejo.

75 Zanimivo je, da je Ministrstvo za gospodarstvo nadziralo delo Hrvaškega fonda za privatizacijo, minister pa je bil po zakonu član upravnega odbora omenjega fonda. Hrvaška je velik delež državnih podjetij privatizirala s prodajo deležev zaposlenim oziroma na osnovi javnega natečaja, ki ga je razpisala hrvaška Agencija za privatizacijo. Podjetja so sodelovala s svojimi ponudbami, ki jih je ocenil privatizacijski svetovalec, čigar cilj je bil izbrati najboljšega ponudnika. Se je pa nemalokrat izkazalo oziroma so mnogi tako menili, da ni bil izbran najboljši ponudnik. Spomnimo primerov Croatia osiguranje in Sunčanega Hvara, ob katerih se je bila ostra polemika. Ponudba je v obeh primerih prišla iz Slovenije, a ni bila izbrana.

76 Gregurek, *Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj*, str. 155–188.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv republike Slovenije (AS), AS 1272: *Družbeni pravobranilec Slovenije*, šk. 412, R 3/2000 R (Poročilo po sklepu Rejčeve komisije).

Objavljeni viri

Banka Slovenije, Letno poročilo za leto 1997. Ljubljana: Banka Slovenije, 1998.

Dejstva o (menedžerskih) prevzemih podjetij. Primer: Slovenija. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 31. 1. 2011.

European Bank for Reconstruction and Development, Transition report 2008. London: EBRD, 2008.

Uradni list RS, Stanovanjski zakon, št. 18, 11. 10. 1991.

Uradni list RS, Zakon denacionalizaciji, št. 27, 29. 11. 1991.

Uradni list RS, Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij, št. 55, 12. 11. 1992.

Uradni list RS, Zakon o prevzemih, št. 47, 1. 8. 1997.

Uradni list RS, Zakon o zaključku lastninjenja in privatizaciji pravnih oseb v lasti Slovenske razvojne družbe, št. 30, 16. 4. 1998.

Zavod za makroekonomske analize in razvoj (ZMAR), Delovni zvezek, št. 6, letnik III, Ljubljana 1994, str. 2.

Ustni viri

Pogovor z dr. Jurijem Bajcem, svetovalcem predsednika vlade Republike Srbije Miroslava Cvetkovića, Vlada Republike Srbije, Beograd (13. 10. 2010).

Pogovor z Jiřijem Havlom, Praga (30. 3. 2009).

Časopisni viri in strokovne publikacije

Intervju z dr. Jožetom Mencingerjem. *Mladina*, št. 46, 10. 11. 2006, str. 36–40.

Kanjuo-Mrčela, Aleksandra, Lastništvo zaposlenih na prelomu tisočletja. *Industrijska demokracija*, let. 6, št. 10, 2002, str. 21–24.

Kovač, Bogomir, Obsojeni na uspeh?. *Mladina*, št. 26, 24. 6. 2006, str. 34.

Kovač, Stanislav, Cvikl odhaja, Slovenija raja. *Finance*, št. 50, 15. 3. 2010, str. 11.

Lorenčič, Aleksander, 20 let kapitalizma. Prehod v »kapitalizem po meri človeka«. *Večer - Sobotna priloga*, LXVII, 11. 6. 2011, str. 10–11.

Mencinger, Jože, Deset let pozneje. Tranzicija – uspeh, polom ali nekaj vmes?. *Gospodarska gibanja*, št. 317, Ekonomski inštitut pravne fakultete, 2000/6, str. 25–40.

Mencinger, Jože, Makroekonomske dileme Republike Slovenije. *Gospodarska gibanja*, št. 217, 1991, Ljubljana: Ekonomski inštitut pravne fakultete, str. 25–35.

Novkovič, Goran, Intervju z Andrejo Böhm. *Agens: časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj*, št. 64, november 1998, str. 2–5.

Popovič, Anica, Primer oškodovanja družbene lastnine oziroma divje privatizacije. *Podjetje in delo*, št. 7, 09. 11. 1992, str. 756–760; <http://www.ius-software.si> (18. 1. 2010).

Repovž, Grega, Intervju z dr. Jožetom Mencingerjem. *Mladina*, št. 46, 10. 11. 2006, str. 36–40.

Štiblar, Franjo, Globalna kriza in Slovenija. *Gospodarska gibanja*, št. 406, september 2008, str. 6–18.

- Štiblar, Franjo, Razvoj trgov Ex-Jugoslavije. *Gospodarska gibanja*, št. 267, Ljubljana: Ekonomski inštitut pravne fakultete, 1995/12, str. 23–43.
- Štor, Zvone, Intervju z Biljano Weber. *Večer - Sobotna priloga*, LXVII, 11. 6. 2011, str. 22–23.
- Vizovišek, Slavko, Gradualizem odhaja?. *Večer*, 30. 5. 2005, str. 2.

Elektronski viri

- 24ur.com, http://m.24ur.com/bin/mobile/index.php?article_id=3189548.
- EUROSTAT (Evropski statistični urad), <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.
- Hren, Barbara, Konec mita o Sloveniji kot zmagovalki tranzicije, *Dnevnik - V objektivu*, 23. 4. 2011, http://dnevnik.si/objektiv/v_objektivu/1042440360 (16. 7. 2011).
- Spletna stran Veleposlaništva Republike Srbije, http://www.ambadasrbije.si/srbsko_gospodarstvo.html (10. 10. 2010).
- SURS (Statistični urad Slovenije), <http://www.stat.si>.
- Zadnje poročilo o delu Agencije za revidiranje lastninskega preoblikovanja RS na dan 31. 7. 2004, <http://www.arlpp.gov.si/aktualno.htm>, (27. 2. 2008), str. 8–9, 12–13.

Monografije

- Arrighi, Giovanni, *Dolgo dvajseto stoletje: Kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Sophia, 2009.
- Baletić, Zvonimir et al. (ur.), *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji*. Zagreb: Ekonomski inštitut Zagreb, 1999.
- Begović, Boris, Mijatović Boško (ed.), *Four Years of Transition in Serbia*. Beograd: Center for Liberal-Democratic Studies, 2005.
- Chomsky, Noam, Waterman-Mcchesney, Robert, *Profit pred ljudmi: neoliberalizem in globalna ureditev*. Ljubljana: Sanje, 2005.
- Dedek, Oldrich et al., *The Break-up of Czechoslovakia An In-depth Economic Analysis*. Prague: Institute of economics of the Czech National bank, Avebury, 1996.
- Devetaković, Stevan, Jovanović-Gavrilović, Biljana, Rikalović, Gojko, *Nacionalna ekonomija*, Peto izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, 2008.
- Dobešova Dana et al., *The Transformation of the Czech Economy*. Brno: Masarykova univerzita v Brne, Ekonomicko-spravni fakulta, 2003.
- Ekonomska tranzicija u Srbiji 2001–2005. Rezultati, strategije, perspektive*, Savjetovanje ekonomista, privrednika i bankara, Ekonomski anali. Beograd: Naučno društvo ekonomista SCG sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet u Beogradu, 2006.
- Gjuričova, Adela, Kopeček Michal (ed.), *Kapitoly z dejin česke demokracie po roce 1989*. Praha: Paseka/Litomyšl, 2008.
- Halushka, Andriy, *The Financial System of the Czech Republic*, No. 46. Vienna: Institute for Advanced Studies, East European Series, 1997.
- Javornik, Jana, Korošec, Valerija (ur.), *Poročilo o človekovem razvoju Slovenija 2002/2003. Človekov razvoj in zdravje*. Ljubljana: UMAR, 2003.
- Judt, Tony, *Povojna Evropa 1945–2005* (Druga knjiga). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Klaus, Vaclav, *On the Road to Democracy, The Czech Republic from Communism to Free Society*. Dallas: National Center for Policy Analysis, 2005.

- Klvačova, Eva et al., *Czech Experience of Economic Transition and EU Accession Processes*. Prague: Institute of Integration of the Czech Republic into the European and World Economy, University of Economics, 2005.
- Lane-Stuart, David, Myant, Martin (ed.), *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries (Studies in Economic Transition)*. Basingstoke/ New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Lorenčič, Aleksander, *Tranzicija slovenskega gospodarstva v letih 1990-2004*, Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2010.
- Desai, Raj M., *Large Bank Finance and the Limits of Mass privatization in Eastern Europe: The Case of the Czech Republic*. Cambridge/Massachusetts: Harvard University, 1996.
- Mencinger, Jože, *Gospodarski sistem in politika Slovenije*. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije, 1995.
- Myant, Martin, *The Rise and Fall of Czech Capitalism: Economic Development in the Czech Republic since 1989*. Cheltenham/Northampton: Edward Elgar, 2003.
- Pesek Rosvita, *Osamosvojitve Slovenije. »Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?«*. Ljubljana: Nova revija, 2007.
- Petković, Vladimir, *Tranzicija u Srbiji – Osam godina reforme. Radni dokument*. Leskovac: Srpski ekonomski forum, 2008.
- Pezdir, Rado, *Gradualizem – inhibitor tranzicije v Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2005.
- Prinčič, Jože, Borak, Neven, *Iz reforme v reformo, Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.
- Splošni pogoji za gospodarski razvoj. Strategija gospodarskega razvoja Slovenije*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, 1995.
- Srbija 2000–2006. Država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije, 2007.
- Šušteršič, Janez, *Politično gospodarski cikli v socialističnih državah in tranzicija*, Doktorska disertacija. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1999.
- Tomeš, Zdenek et al., *Hospodarska politika 1900–2007*, Beckovy ekonomické učednice. Praha: Nakladatelství C. H. Beck, 2008.
- Transformation: The Czech Experience*. Prague: People in Need, 2006.
- Tranzicija, dostizanje EU i povezane teme. Uloga investitora iz Slovenije, Ruske federacije i Austrije*, Kopaonik biznis forum 2008. Kopaonik: Savez ekonomista Srbije i Udruženje korporativnih direktora Srbije, 2008.
- Zec, Miodrag, Cerović, Božidar (ur.), *Kuda ide Srbija. Ostvarenja i dometi reformi*. Beograd: Naučno društvo ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet u Beogradu, 2008.
- Židek, Libor, *Transformace Česke Ekonomiky 1989–2004*. Praha: C.H. Beck, 2006.

Razprave

- Gregurek, Miroslav, Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj. *Ekonomski pregled*, let. 52, št. 1–2, str. 155–188.
- Lorenčič, Aleksander, Pretvorba družbene lastnine v privatno: privatizacija stanovanj in denacionalizacija. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 50, št. 3, Ljubljana 2010, str. 113–130.

VSE SE JE ZAČELO Z ODLOČITVIJO VOLIVCEV LETA 1990 KRVAV RAZPAD SFRJ IN RAZLIKE MED NA VOLITVAH IZBRANO SMERJO POLITIČNE TRANZICIJE V SLOVENIJI IN SRBIJI

Na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je politični zemljevid vzhodne in jugovzhodne Evrope doživel dramatične spremembe, ki jih nekateri zgodovinarji primerjajo z vplivom versaj-skih pogodb po prvi svetovni vojni. V tem času je samo na ozemlju SFRJ nastalo šest novih držav. Razpad SFRJ torej ni bil osamljen proces v zgodovinskem toku, čeprav po krvavem davku, ki so ga plačali državljani nekdanje skupne države, bistveno presega podobne dogodke v okolici. V državah, ki so nastale na ozemlju SFRJ, je kot posledica prvih demokratičnih in večstrankarskih volitev po drugi svetovni vojni prišlo do časovno neusklajenih in ločenih procesov demokratizacije in politične tranzicije. Pri tem je do največjih razlik prišlo v primeru Slovenije in Srbije, saj so se volivci v Sloveniji odločili za približevanje Evropi in svetu, medtem ko so v Srbiji raje izbrali pot, ki je vodila v izolacijo in spopad s preostankom sveta.

Ključne besede: razpad SFRJ, volitve, politična tranzicija, Slovenija, Srbija

Razpad SFRJ

Ko je maja 1980 v sedeminosemdesetem letu starosti umrl Josip Broz Tito, ni nihče niti pomislil, da bo Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ) čez dobrih deset let razpadla na šest oziroma sedem držav: Slovenijo, Hrvaško, Bosno in Hercegovino (BiH), Srbijo, Črno goro, Makedonijo in pogojno tudi Kosovo. Veličastnost Titovega pogreba, ki so se ga udeležili številni visoki tuji državniki, je namreč kazala povsem nasprotno sliko. SFRJ je bila tako ob smrti svojega sprva dosmrtnega predsednika,¹ kasneje pa predsednika predsedstva za nedoločen čas,² stabilna država z mednarodnim ugledom in vplivom, ki je večkrat presegal njeno velikost in vojaško moč.

Do očitnih konfliktov znotraj SFRJ takoj po smrti Tita ni prišlo tudi zaradi dejstva, da je bilo vprašanje nasledstva na čelu države urejeno že z ustavo SFRJ iz februarja 1974, ko je individualnega predsednika zamenjalo kolektivno predsedstvo, ki je bilo sestavljeno iz devetih članov. V predsedstvu je sedel po en predstavnik vsake republike in pokrajine ter predsednik Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ), ki je bil član predsedstva po položaju. Ustava je tudi določala, da se bodo na mestu predsednika predsedstva po načelu rotacije in točno določenem vrstnem redu izmenjali vsi člani, vendar je bilo zaradi zgodovinskih zaslug mesto predsednika rezervirano za Tita, saj mu je ustava zagotavljala omenjeno funkcijo za »nedoločen čas«. To formulacijo so baje izbrali, ker ga niso hoteli spomniti, da je tudi on smrten.³

Deset let po smrti Tita pa so tako zunanje okoliščine kot tudi številni notranji problemi

* univ. dipl. zgod. in soc. kult., mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, blazb@inz.si

1 Režek, *Jugoslovanski federalizem*, str. 153.

2 Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, str. 339.

3 Prav tam, str. 338-339.

privedli SFRJ v povsem drugačen položaj. Z razpadom Zveze sovjetskih socialističnih republik (ZSSR) in padcem komunističnih režimov v vzhodni in jugovzhodni Evropi je namreč Jugoslavija izgubila pomembno strateško vlogo v očeh Zahoda, hkrati pa so omenjene spremembe načele tudi moč in vpliv ZKJ in postavile pod vprašaj legitimnost enostrankarskega sistema. Poleg tega ZKJ velikih sprememb v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja ni dočakala kot enotna in monolitna organizacija, temveč je bila razcepljena na relativno samostojne republiške organizacije z različnimi pogledi na prihodnost. Ob tem je pomembno vlogo odigralo tudi dejstvo, da po smrti Tita ni bilo politika, ki bi z svojo avtoriteto lahko združil zelo različne poglede republiških organizacij. V drugi polovici osemdesetih let so sicer Srbi s podporo Jugoslovanske ljudske armade (JLA) za Titovega naslednika poskušali postaviti Slobodana Miloševića in v ta namen skovali tudi verz:

»Sad se narod na veliko pita, ko će nama da zameni Tita. Sad se znade ko je drugi Tito, Slobodan je ime ponosito.«⁴

Vendar ti poskusi niso imeli večjega odmeva v ostalih jugoslovanskih republikah. Konflikti znotraj ZKJ, ki so se začeli takoj po Titovi smrti in ki so se kazali tudi v odnosu vodilnih republiških politikov do glavnega mesta ter zveznih organov in institucij, so se tako stopnjevali vse do razpada omenjene organizacije v začetku leta 1990. Beograd že vse od sedemdesetih let ni bil več dejanski zvezni center, kraj, kjer bi se jugoslovanski komunisti družili in na neformalnih srečanjih sprejemali odločitve. Za razliko od vodilnih srbskih in črnogorskih politikov so bili namreč ostali odvisni od podpore v svojih republikah in so temu ustrezno tudi ravnali. Poleg tega je s širitvijo nacionalizma v Srbiji Beograd izgubil tradicionalno gostoljubnost, saj je postal prostor nacionalističnih mitingov, na katerih so sprva vzklikali predvsem protialbanska in protislovenska gesla.⁵ Omenjeni razvoj dogodkov je počasi in zanesljivo slabil moč in vpliv zveznih organov in institucij, dokler ni na koncu ostala le še JLA kot edina zvezna institucija, ki je imela realno moč in pomembno vlogo pri razpadu SFRJ. Centri politične moči in odločanja so se namreč na začetku devetdesetih let preselili v glavna mesta posameznih republik, kar je kasneje pripeljalo do časovno neusklajenih in ločenih procesov demokratizacije, ki so sledili večstrankarskim volitvam po posameznih republikah.⁶

Proti koncu leta 1990 so bili znaki razpadanja SFRJ že zelo očitni, na dveh ključnih področjih, pravnem in ekonomskem, pa se je to dejansko že zgodilo. Na pravnem se je razpad SFRJ začel s spremembo srbske ustave marca 1989, ki je odpravila avtonomni pokrajini in s tem enostransko in neposredno posegla v jugoslovanski pravni red, ter s slovenskim odgovorom, ko so bili septembra 1989 sprejeti ustavni amandmaji IX do LXXXIX. S temi amandmaji je bila uveljavljena »trajna, celovita in neodtujljiva pravica slovenskega naroda do samoodločbe« in pravica, da lahko izredne razmere v Sloveniji razglasi le slovenska skupščina. Poleg tega je bil omogočen prehod iz enopartijskega sistema v večstrankarsko demokracijo in iz socialističnega v tržno gospodarstvo. Hkrati je bilo črtano tudi ustavno določilo o vodilni vlogi Zveze komunistov in drugih družbenopolitičnih organizacij.⁷

Zvezna skupščina in drugi zvezni organi, ki konec leta 1990 niso imeli več nobene avtoritete, so sicer predvsem zaradi pritiska srbskega bloka poskušali nasprotovati v slovenskih amandmajih jasno izraženi želji po osamosvojitvi, vendar jim ustava SFRJ iz leta 1974 ni dajala zadostne pravne osnove za poseganje v notranji pravni red republik.

4 Repe, *Jutri je nov dan*, str. 24.

5 Prav tam, str. 21–25.

6 Lampe, *Jugoslavia as History*, str. 332.

7 Ustavni amandmaji k ustavi Socialistične republike Slovenije, *UL SRS*, 2. oktober 1989.

Zvezna ustava je bila namreč nedorečena in v definiranju subordinacije med zvezno in republiškiimi ustavami včasih tudi protislovna. Poleg tega so v vseh zveznih telesih, v katerih je veljalo načelo konsenza, slovenski in hrvaški ter pogosto tudi bosanski in makedonski delegati blokirali vsako zvezno odločitev, ki je posegala v pristojnosti republik.⁸

Podobno kot na pravnem področju je v prvi polovici leta 1989 SFRJ začela razpadati tudi v ekonomskem in finančnem smislu. Februarja 1989 so namreč srbska podjetja začela z bojkotom slovenskih izdelkov in s tem povzročila razkroj enotnega jugoslovanskega trga. Srbe je v tem primeru razjezilo zborovanje v Cankarjevem domu, ki sta ga v podporo Albancem na Kosovu in njihovim protestom proti amandmajem k srbski ustavi 27. februarja 1989 skupaj organizirali Zveza komunistov Slovenije (ZKS) in slovenska opozicija. Na omenjenem zborovanju je sodelovalo več kot 2000 ljudi, zaključilo pa se je z manifestom v podporo upornim rudarjem na Kosovu, ki ga je v Sloveniji v enem dnevu podprlo 450.000 podpisnikov. Na Kosovu je v tistih dneh v jaških rudnika Stari trg 1300 rudarjev gladovno stavkalo in zahtevalo odstop Rahmana Morine, ki so ga Srbi nekaj dni prej kot »poštenega« Albancu povzdignili z mesta komandirja milice na položaj pokrajinskega sekretarja ZK. Ta skrajni protest so v Beogradu takoj označili za kontrarevolucijo in na Kosovo poslali specialne enote.⁹ Dokončno pa je do zloma skupnega finančnega reda prišlo konec leta 1990, ko si je Srbija od Narodne banke Jugoslavije »sposodila« 18,2 milijarde dinarjev oziroma 1,8 milijarde dolarjev. Milošević je namreč v dneh pred prvimi večstrankarskimi volitvami v Srbiji in Črni gori dal srbski skupščini v tajno odobritev tri dekrete, ki so dovoljevali Narodni banki Srbije in Vojvodine tiskati denar brez odobritve in vednosti zveznih oblasti.¹⁰

Naslednji korak v smeri razpada je bil narejen 15. maja 1991, ko je s srbsko blokado delovanja zveznega predsedstva SFRJ razpadla tudi v institucionalnem smislu. S tem je še vedno močno JLA, po nekaterih ocenah celo tretja najmočnejša vojska v Evropi, ostala brez formalnega civilnega nadzora, kar je kasneje vodilo v katastrofo oziroma samovoljno ravnanje JLA, ki se je že v drugi polovici leta 1991 prelevila v srbskočrnogorsko vojsko. Zvezna vlada je sicer nadaljevala z delom vse do konca leta 1991, vendar je bila realno povsem brez moči.¹¹ 25. junija 1991 je nato sledila razglasitev samostojnosti in neodvisnosti Slovenije in Hrvaške. S tem je po mnenju zgodovinarja Jožeta Pirjevca SFRJ preminila in bila nato dokončno pokopana 15. januarja 1992, ko so se zunanji ministri Evropske skupnosti (ES) odločili, da bodo priznali Slovenijo in Hrvaško.¹² Pravno-formalno pa je SFRJ prenehala obstajati šele 27. aprila 1992, ko sta Srbija in Črna gora kot zadnji dve republiki nekdanje SFRJ razglasili ustavo nove države Zvezne republike Jugoslavije (ZRJ) in se ob tem razglasili za edini pravni naslednici nekdanje SFRJ.¹³

Odgovornosti za krvav razpad SFRJ ne gre iskati zunaj ozemlja nekdanje skupne države

Do razpada SFRJ je prišlo v času, ko je politični zemljevid vzhodne in jugovzhodne Evrope doživel dramatične spremembe, ki jih nekateri zgodovinarji primerjajo z vplivom versajskih pogodb po prvi svetovni vojni. V začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja so namreč z zemljevida Evrope izginile štiri države, na novo pa jih je nastalo štirinajst.

⁸ Repe, *Jutri je nov dan*, str. 63.

⁹ Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, str. 394.

¹⁰ Prav tam, str. 410.

¹¹ Repe, *Jutri je nov dan*, str. 86-87.

¹² Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, str. 433.

¹³ Marković, *Yugoslav Crisis and the World*, str. 38.

Spremembe so se začele z združitvijo Nemčije, do katere je prišlo 3. oktobra 1990, ko je Nemška demokratična republika (NDR) pristopila k Zvezni republiki Nemčiji (ZRN) in s tem prenehala obstajati.¹⁴ Desetletje cepitve se je torej začelo z enkratnim primerom zlitja dveh držav. V naslednjih letih je nato sledil razpad vseh večetničnih in federativnih državnih tvorb v do tedaj komunističnem delu Evrope.

Najprej je ob polnoči 31. decembra 1991 razpadla ZSSR.¹⁵ Šlo je za nenaden dogodek brez primerjave v sodobni zgodovini. Velika industrijska država, ena izmed dveh svetovnih vojaških veselih, se je na hitro in skoraj brez protestov sesula v prah. Razvoj dogodkov v ZSSR sicer ni potekal povsem brez nasilja, vendar je do tega prišlo le v zelo omejenem obsegu. ZSSR je v svojem evropskem delu razpadla na šest nekdanjih najzahodnejših republik in sicer Estonijo, Latvijo, Litvo, Belorusijo, Ukrajino in Moldavijo ter seveda Rusijo. Še bolj mirno, celo v prijateljskem vzdušju, je dve leti kasneje 1. januarja 1993 s t.i. »žametno ločitvijo« razpadla Češkoslovaška socialistična republika oziroma od aprila 1990 Češkoslovaška federativna republika (ČSFR).¹⁶

Tretja večetnična in federativna država, ki je razpadla na začetku devetdesetih let, je bila SFRJ. Razpad SFRJ se je odvijal v dramatičnem nasprotju z ravnokar omenjeno mirno »ločitvijo« Čehov in Slovakov, saj je bilo na ozemlju nekdanje SFRJ med letoma 1991 in 1999 ubitih 200.000 ljudi. Poleg tega je pet vojn, ki so si sledile kot po tekočem traku in po grozodejstvih zaostajale le še za drugo svetovno vojno, iz svojih domov pregnalo dobre tri milijone prebivalcev.¹⁷ Vojne na ozemlju nekdanje SFRJ so se začele z napadom enot JLA na Slovenijo 27. junija 1991. Sledila je mnogo bolj krvava vojna med srbsko manjšino in večinskim prebivalstvom na Hrvaškem. V tej vojni je na strani srbske manjšine stala tudi JLA, ki je bila v drugi polovici leta 1991 jugoslovanska le še po imenu, dejansko pa je šlo za vojsko Srbije in Črne gore. Nato so se na referendumu marca 1992 za samostojnost in neodvisnost odločili tudi Hrvati in Muslimani v BiH. S tem se je težišče vojne iz Hrvaške preneslo v BiH, saj je srbska manjšina ob izdatni pomoči ostankov nekdanje JLA tudi v tej republiki začela z vojno proti večinskemu prebivalstvu. Že tako težke razmere v BiH so se nato januarja 1993, ko so se spopadli tudi bosanski Hrvati in Muslimani, še dodatno poslabšale. Podobno kot Srbi so namreč tudi nekateri Hrvati v BiH želeli oblikovati svojo državico. Po koncu vseh zgoraj naštetih vojn je nato izbruhnila še vojna v in zaradi Kosova. Milošević se je namreč po porazu v vseh zgoraj naštetih vojnah ponovno vrnil na Kosovo, kjer mu je uničenje ali izgon albanskega prebivalstva preprečil napad sil zveze NATO na ZRJ leta 1999.¹⁸

Ob tem nam tuji zgodovinarji, politiki in novinarji večinoma ponujajo dve nasprotujoči si razlagi vzrokov in povodov, ki so pripeljali do krvavih državljskih vojn ob in po razpadu SFRJ. Po prvi razlagi, ki je v devetdesetih najpogosteje krožila po zahodnih medijih, v svojih izjavah pa so jo radi ponavljali tudi številni evropski in ameriški državniki, je bila SFRJ brezupen primer, kotel starodavnih sovraštev in preprirov, in kot taka vnaprej obsojena na propad, SFRJ je bila namreč razdeljena na šest republik in dve avtonomni pokrajini. V njej je živelo pet narodov, ki so govorili štiri jezike in pripadali trem religijam, poleg tega pa so uporabljali tudi dve različni pisavi. Vse skupaj pa je bilo pod nadzorom ene same partije in ko je ta 23. januarja 1990 z odhodom slovenskih delegatov s XIV. kongresa ZKJ razpadla,¹⁹ je bil pokrov dvignjen in kotel je eksplodiral.

14 Judt, *Povojna Evropa*, str. 731.

15 Prav tam, str. 750–751.

16 Prav tam, str. 753.

17 Lampe, *Yugoslavia as History*, str. 365–366.

18 Judt, *Povojna Evropa*, str. 769.

19 Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, str. 400–401.

V skladu z drugo razlago pa nekateri zgodovinarji in tuji opazovalci menijo, da je do jugoslovanske tragedije prišlo predvsem zaradi napak drugih držav. Pri tem se ne omejujejo le na ravnanje tujih državnikov konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let, temveč vidijo vzroke tudi v ravnanju nekdanjih imperialnih sil, ki so v zadnjih dvesto letih okupirale, razkosale in v svojo korist izkoriščale ozemlje nekdanje SFRJ. Vzrokov za spore med jugoslovanskimi narodi torej ne gre iskati pri njih samih, temveč v imperialnih manipulacijah. Zagovorniki te razlage poleg tega menijo, da je klasičen primer neodgovornega vmešavanja tujih sil tudi »prezgodnje« mednarodno priznanje neodvisnosti Slovenije in Hrvaške. V tem primeru za glavnega krivca označujejo nekdanjega nemškega zunanjega ministra Hans-Dietricha Gensherja, ki naj bi z vztrajanjem pri priznanju sprožil »domino efekt«. Po mednarodnem priznanju Slovenije in Hrvaške so namreč Hrvati in Muslimani v BiH razpisali referendum in na podlagi njegovih rezultatov, kljub bojkotu referenduma s strani bosanskih Srbov, razglasili samostojnost in neodvisnost BiH, kar je pripeljalo do vojne tudi v tej republiki.²⁰

Že bežen pregled obeh ravnokar opisanih razlag vzrokov in povodov, ki so pripeljali do krvavih državljanskih vojn ob in po razpadu SFRJ, nas hitro pripelje do njune skupne točke. Obe razlagi podcenjujeta vlogo jugoslovanskih narodov in njihovih voditeljev pri krvavih posledicah razpada skupne države. Ti naj bi bili po obeh razlagah le žrtve usode oziroma žrtve manipulacije in napak drugih. Gre za mnenje, s katerim se ne moremo strinjati, saj razpad SFRJ ni bil enkraten zgodovinski dogodek. Do njega je namreč prišlo v obdobju velikih sprememb v vzhodni in jugovzhodni Evropi in sočasno z relativno mirnim razpadom ZSSR ter popolnoma mimim razpadom ČSFR, ki nista bili brez skupnih točk z nekdanjo SFRJ.

V tej povezavi je posebej zgovoren primer treh ponovno samostojnih in neodvisnih baltskih republik²¹ oziroma natančneje odnos teh držav do domače ruske manjšine. Kako velik delež med prebivalstvom omenjenih sovjetskih socialističnih republik so predstavljali Rusi, lahko razberemo iz naslednjih podatkov. V Latviji je bila tako leta 1990 le dobra polovica ali natančneje 52% prebivalstva Latvijcev, podobno stanje je bilo tudi v Estoniji, kjer je bilo Estoncev okoli 61%, nekoliko drugačno sliko pa lahko razberemo iz podatkov za Litvo, kjer je ruska manjšina predstavljala manj kot 10% prebivalstva.²²

Vrhovni sovjeti vseh treh baltskih republik so spomladi leta 1990 sprejeli precej podobne deklaracije o samostojnosti. Prva je to storila Litva 11. marca, ki je sprejela tudi najbolj odločno besedilo, v katerem je zahtevala takojšnjo in popolno samostojnost in neodvisnost, vendar je bila dva meseca kasneje 23. junija, zaradi pritiska zadnjega sovjetskega partijskega šefa Mihaila Gorbačova²³ in naftne blokade s strani takrat še obstoječe ZSSR, prisiljena sprejeti moratorij oziroma začasni suspenz deklaracije o samostojnosti in neodvisnosti.²⁴ V vmesnem času so 4. oziroma 8. maja 1990 precej podobni deklaraciji o samostojnosti sprejeli tudi v Latviji in Estoniji. V zadnjih dveh primerih je bilo besedilo deklaracije manj odločno, saj sta deklaraciji za nično in nezakonito razglasili priključitev obeh držav k ZSSR in le napovedali prehodno obdobje, ki bo vodilo k dejanski samostojnosti in neodvisnosti.²⁵ Litva, Latvija in Estonija, ki so leta 1918 pridobile samostojnost in neodvisnost, so bile v začetku leta 1940 priključene k ZSSR in nato po koncu nemške

²⁰ Judt, *Povojna Evropa*, str. 759–761.

²¹ Izraz baltske republike uporabljam za tri nekdanje sovjetske republike in sicer: Sovjetsko socialistično republiko Litvo, Sovjetsko socialistično republiko Latvijo in Sovjetsko socialistično republiko Estonijo.

²² Lieven, *The Baltic Revolution*, str. 184.

²³ Nečak, Repe, *Oris sodobne obče in slovenske zgodovine*, str. 232.

²⁴ Lieven, *The Baltic Revolution*, str. 233–240.

²⁵ Prav tam, str. 242–244.

okupacije med letoma 1941 in 1945 ponovno integrirane v ZSSR. Sprejetje obeh deklaracij o samostojnosti tako v Latviji kot Estoniji so omogočili tudi glasovi ruske manjšine, saj brez njene podpore ni bilo mogoče zbrati potrebne dvotretjinske večine. Na volitvah v vrhovne sovjete obeh republik v začetku leta 1990 je namreč opozicija nastopala pod sloganom »Za našo in vašo svobodo«.²⁶

Opisana politika nekdanje opozicije je nato že v tednih oziroma mesecih po razglasitvi deklaracij o samostojnosti prešla v svoje nasprotje, saj je med večinskim prebivalstvom, tako zaradi aktualnih kot preteklih pritiskov s strani takrat še obstoječe ZSSR, zavladalo protirusko razpoloženje. Seveda pa je bil prisoten tudi element strahu pred izgubo lastne narodne identitete, saj je bilo še leta 1945 prebivalstvo v vseh treh baltskih državah narodnostno povsem homogeno. Sledilo je povojno obdobje stalnega pritoka ruskih vojaških in ekonomskih priseljencev, ki pa so jih po letu 1990 pripadniki večinskih baltskih narodnosti in njihovi izvoljeni politični predstavniki vse bolj doživljali kot ilegalne priseljence. Večinsko prebivalstvo vseh treh baltskih držav je namreč v tem času povojno obdobje tudi »na glas« razumelo kot obdobje okupacije.²⁷ Estonski zunanji minister v obdobju 1992-1994 Trivimi Velliste je ob tem celo izjavil, da ni rusko prebivalstvo v Estoniji nič drugega kot vojaška garnizija v civilni preobleki.²⁸

Odnos vladajočih politikov vseh treh baltskih držav do ruske manjšine v prvem obdobju samostojnosti in neodvisnosti lahko razberemo iz zakonov o državljanstvu. Med obravnavanimi zakoni o državljanstvu izstopa predvsem tisti, ki ga je 5. decembra 1991 sprejela Litva, in ki nekako ne sodi v omenjeni kontekst nestrpnosti do ruske manjšine, saj avtomatično priznava litvansko državljanstvo vsem, ki so imeli pred 4. novembrom 1991 urejeno državljanstvo po zakonu iz časa ZSSR.²⁹ Za razliko od litvanskega, tako estonski, ki je bil sprejet februarja 1992, kot latvijski zakon o državljanstvu, ki je bil sprejet šele leta 1994, državljanstvo avtomatično podeljujeta le tistim prebivalcem in njihovim potomcem, ki so bili že v obdobju pred letom 1940 državljani Estonije oziroma Latvije. Za ostale prebivalce pa predpisujeta zahteven postopek pridobitve državljanstva, ki med drugim vključuje preverjanje znanja uradnega jezika in zgodovine obeh držav. Z omenjenima zakonoma so tako v Latviji kot Estoniji onemogočili sodelovanje velikemu delu ruske manjšine na prvih volitvah v samostojni in neodvisni državi.³⁰

Pripadniki ruske manjšine so na nevzdržnost razmer, v katerih so se po razpadu ZSSR znašli v Latviji in Estoniji, najbolj glasno opozorili julija 1993, ko so v dveh estonskih mestih z večinsko ruskim prebivalstvom Narva in Sillimäe izpeljali nelegalna referendum in zahtevali avtonomijo. Kasneje so tako rezultati kot tudi samo dejstvo, da je do obeh referendumov sploh prišlo, preprosto utonili v pozabo in niso pomembneje vplivali na razvoj dogodkov, saj so estonske oblasti oba referendum preprosto ignorirale.³¹

Kljub poslabšanju položaja pripadnikov številčne ruske manjšine v Latviji in Estoniji po razpadu ZSSR ni prišlo do državljanske vojne, tako kot npr. na Hrvaškem in v BiH. Na začetku tega poglavja smo omenili tudi razpad ČSFR, ki je bila podobno kot ZSSR večetnična in federativna državna tvorba in ki je imela podobno kot ZSSR kar nekaj stičnih točk z nekdanjo SFRJ. Razpoloženje med volivci na Češkem v začetku devetdesetih let je bilo namreč zelo podoben tistemu v obeh severnih republikah nekdanje Jugoslavije, Sloveniji in Hrvaški. Čehi so si želeli svojo deželo naglo popeljati v »kapitalizem«, med-

26 Prav tam, str. 303.

27 Prav tam, str. 302-315.

28 Prav tam, str. 306.

29 *Republic of Lithuania Law on Citizenship.*

30 Lieven, *The Baltic Revolution*, str. 310.

31 Crampton, *Eastern Europe*, str. 425.

tem ko so bile spremembe, ki so vodile v smeri privatizacije, svobodnega trga in zmanjšanja državnega sektorja, mnogo manj privlačne za slovaške volivce. Ti so bili namreč za razliko od Čehov mnogo bolj odvisni od služb v neprofitnih socialističnih tovarnah in rudnikih. Bili so torej, podobno kot preostanek Jugoslavije, v veliki meri odvisni od proizvodnje v podjetjih, ki bi brez zaščitene trga le težka preživela in za razliko od številnih podjetij na Češkem ter v Sloveniji in na Hrvaškem tudi mnogo težje pritegnila kapital iz tujine ali zasebne investitorje.

Zaradi ravnokar napisanega so številni Čehi, podobno kot Slovenci in Hrvati, na preostanek države gledali kot na obremenjujočo dediščino preteklosti. Na prvi pogled se sicer zdi, da ravnokar opisani razlogi niso bistveno pripomogli k razpadu ČSFR, saj so številni lokalni protagonisti razloge raje iskali v »vmitvi zgodovine« v obliki nacionalnega prepoda, ki je sledil ideološki praznini po padcu komunizma. Vendar nas podobnost z SFRJ v obeh ravnokar omenjenih segmentih vnovič opozarja na omejitve absolutnosti tovrstnih interpretacij. Seveda pa takšne interpretacije niso brez trdnih argumentov, saj lahko v obravnavanem času najdemo precej podobnosti med nastopi in ravnanjem srbskega in slovaškega voditelja Slobodana Miloševića in Vladimirja Mečiarja. Mečiar je tako konec leta 1991 in na začetku leta 1992, podobno kot Milošević že nekaj let prej, v ospredje svoje politike postavil ideje slovaškega nacionalizma. Šlo je za teme, za katere v mesecih pred tem ni kazal velikega zanimanja, nato pa je nenadoma začel med slovaškimi volivci nastopati s trditvami, da jih ogroža vse, od čeških načrtov privatizacije in madžarskega separatizma do možnega prehoda v »Evropo«. Pri tem pa naj ne bi bil ogrožen le standard Slovakov, temveč tudi njihov nacionalni obstoj.³²

Ne glede na omenjene stične točke med ČSFR in SFRJ so se Čehi in Slovaki, za razliko od jugoslovanskih narodov, razšli sporazumno in celo v prijateljskem vzdušju. Lahko torej zaključimo, da gre pri obeh zgoraj omenjenih razlagah vzrokov in povodov, ki so pripeljali do razpada SFRJ in krvavih državljanskih vojn, za pretirano poenostavljanje, saj je bil razpad SFRJ v številnih ozirih podoben razpadu ostalih bivših komunističnih federativnih držav in kot tak predvsem delo ljudi in ne usode. To pomeni, da odgovornost za vojne znotraj meja nekdanje SFRJ ne leži na ramenih politikov iz Bonna ali kakšne druge tuje prestolnice, temveč predvsem na ramenih vodilnih politikov in posledično volivcev v nekdanjih republikah SFRJ.³³

Na volitvah leta 1990 so Slovenci jasno začrtali smer politične tranzicije

Kot smo že omenili, je Slovenija na pot osamosvajanja in politične tranzicije formalno stopila s septembra 1989 sprejetimi amandmaji k slovenski ustavi. Spremembe, ki so jih omogočili ravnokar omenjeni amandmaji, so bile konec leta 1989 potrjene s sprejemom Zakona o političnem združevanju³⁴ in Zakona o volitvah v skupščine³⁵. Zakon o političnem združevanju je predpisal način uresničevanja svobode političnega združevanja in postopke ustanavljanja političnih organizacij, zakon o volitvah v skupščine pa je uvedel neposredne in tajne volitve. V začetku leta 1990 se je nato s preoblikovanjem opozicijskih zvez in družbenopolitičnih organizacij v klasične politične stranke dokončno oblikoval slovenski politični prostor.³⁶

³² Judt, *Povojna Evropa*, str. 753–758.

³³ Prav tam, str. 761.

³⁴ Zakon o političnem združevanju, *UL SRS*, 29. december 1989.

³⁵ Zakon o volitvah v skupščine, *UL SRS*, 29. december 1989.

³⁶ Repe, *Globalna slovenska pomlad*, str. 307–325.

V razmerah, ko so družbenopolitične organizacije »sestopale z oblasti« in se deklarativno podajale v enakovredno volilno tekmo z ostalimi strankami,³⁷ efektivno pa so še vedno imele v rokah vse vzvode oblasti, se je 8. januarja 1990 začela volilna tekma. Tega dne je predsednik Skupščine Socialistične Republike Slovenije Miran Potrč razpisal splošne volitve in volitve predsednika in članov predsedstva.³⁸ Volilna kampanja, ki je sledila v naslednjih mesecih, je kljub neizkušenosti vseh vpletenih s tovrstno dejavnostjo potekala brez večjih incidentov.³⁹

Prve večstrankarske volitve v Skupščino Republike Slovenije⁴⁰ so se vrstile skoraj čez ves mesec april leta 1990. Na volitvah je zmagala Demokratična opozicija Slovenije (Demos), ki je nedvomno dobila večino. Ni pa mogoče, kljub natančnemu pregledu vseh znanih seznamov o strankarski pripadnosti delegatov, njihovih predlagateljih in poznejših strankarskih opredelitvah, ugotoviti natančnega števila večinske koalicije in manjšinske opozicije. Različne ocene, od novinarskih do zgodovinskih, se gibljejo med 127 in 134 delegatov, ki naj bi jih imel Demos v tridomni 240-članski skupščini.⁴¹ Tri stranke, ki so izšle iz bivših družbenopolitičnih organizacij ZKS-Stranka demokratične preнове, ZSMS-Liberalna stranka in Socialistična zveza Slovenije-SZDL, so bile poražene in so to takoj priznale. Niso pa doživele tako hudega poraza, kot so ga doživele sorodne stranke v drugih socialističnih državah.⁴²

Volitve leta 1990 v Sloveniji so bile po mnenju pravnik Jureta Vidmarja mišljene kot prehodne volitve, saj so na volitvah izvoljeni delegati dobili mandat za sprejetje novega ustavnega in s tem tudi institucionalnega političnega ter gospodarskega sistema.⁴³ Omenjena pričakovanja so izvoljeni predstavniki ljudstva v naslednjih dveh letih tudi v veliki meri opravičili. Njihov največji dosežek pa je nedvomno sprejetje nove ustave 23. decembra 1991.⁴⁴ S tem je bila ob skoraj sočasnem mednarodnem priznanju smer politične tranzicije v grobem začrtana. Smer, ki je Slovenijo brez večjih pretresov v dobrem desetletju pripeljala do članstva v Evropski Uniji (EU) in zvezi Nato.

Slovenski proces približevanja EU se je začel leta 1993, ko sta Evropska unija in Slovenija sklenili sporazum o sodelovanju. Za članstvo v EU je Slovenija nato zaprosila leta 1996. Leta 1997 je Evropska komisija izrazila pozitivno mnenje k slovenski kandidaturi. Pogajanja za vstop Slovenije v EU so se začela leta 1998 in zaključila leta 2002. Pristopna pogodba med Slovenijo in EU je bila nato podpisana aprila 2003 v Atenah. Polnopravna članica EU je Slovenija postala 1. maja 2004 skupaj z še devetimi drugimi državami srednje in vzhodne Evrope,⁴⁵ 1. januarja 2007 pa je skupaj s še šestnajstimi članicami EU uvedla isto valuto, evro, in s tem še dodatno utrdila medsebojno sodelovanje.⁴⁶ Ob tem je Slovenija nekoliko zaostala za nekaterimi bivšimi komunističnimi državami le pri

37 V Slovenije je bilo pet družbeno političnih organizacij. Zveza komunistov Slovenije (ZKS), Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije (SZDLS) in Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS) so se preoblikovale v politične stranke. Sindikati in Zveza združenj borcev Slovenije (ZZBS) pa se za ta korak niso odločili (Kardelj, *Politični sistem socialističnega samoupravljanja*).

38 Delo, 9. 1. 1990, str. 1.

39 Repe, *Globalna slovenska pomlad*, str. 321–322.

40 Besedilo imena je bilo spremenjeno iz Socialistična Republika Slovenija v Republika Slovenija na seji Skupščine Socialistične Republike Slovenije 7. 3. 1990, ko je bil sprejet ustavni amandma XCI (Amandma XCI, *UL SRS*, 16. marca 1990).

41 Pesek, *Osamosvojitve Slovenije*, str. 143.

42 Prunk, *Demos*, str. 341–352.

43 Vidmar, *Democratic Transition*, str. 149.

44 Ustava Republike Slovenije, *UL RS*, 28. december 1991.

45 EU v Sloveniji. *Evropska komisija*.

46 Poročilo o uvedbi Evra v Sloveniji. *Evro - za vse nas*.

vklučevanju v zvezo Nato. Država članica je namreč postala s tem ko je v Washingtonu deponirala listino o pristopu k Severnoatlantski pogodbi pri depozitarju (ZDA), 29. marca 2004 pa so jo pri tem prehiteli Češka, Madžarska in Poljska, ki so postale države članice že leta 1999.⁴⁷

Volitve leta 1990 so Srbijo za dobro desetletje oddaljile od Evrope in sveta

V Srbiji je pred prvimi večstrankarskimi volitvami, 2. julija 1990, najprej potekal referendum, na katerem so se volivci odločali ali naj pride do večstrankarskih volitev pred sprejetjem nove ustave ali potem.⁴⁸ Na referendumu so se volivci z veliko večino odločili, da želijo najprej novo ustavo in šele nato večstrankarske volitve in dali s tem Miloševiću možnost, da oblikuje Srbijo povsem po svoji volji. 28. septembra 1990 je nato srbska skupščina potrdila novo ustavo, v kateri je še mogoče zaslediti nekaj členov, ki govorijo o odnosih med republiko in federacijo, vendar nam večina členov razodeva, da so imeli avtorji nove ustave v mislih predvsem Veliko Srbijo. Ustava je namreč med drugim razglašala pravico Beograda, da skrbi za tiste dele srbskega naroda, ki živijo zunaj republike, vendar znotraj meja SFRJ.⁴⁹

Prve večstrankarske volitve, ki so potekale 9. in 23. decembra 1990, so v Srbiji in Črni gori razpisali za vsemi ostalimi republikami. Rezultati teh volitev pa so še poglobili nasprotja znotraj SFRJ, saj so volivci v Srbiji podprli Miloševića in njegovo Socialistično stranko Srbije (SPS), v Črni gori pa Momirja Bulatovića in njegovo Zvezo komunistov Črne gore (ZKČG). Miloševićeva volilna zmaga v Srbiji ni bila tako čista kot bi si sam želel. V tednih pred volitvami sta namreč podporo med volivci hitro pridobivala Vuk Drašković, ki je januarja 1990 ustanovil monarhistično in pravoslavno obarvano Srbsko gibanje obnove (SPO) ter Vojislav Šešelj, nasilni vojvoda četniškega gibanja in takrat še član SPO. Vendar je Miloševiću in njegovi SPS s predrznimi manevri in na podlagi volilnega zakona, ki mu je bil pisan na kožo, vseeno uspelo pridobiti 194 od 250 sedežev v parlamentu.⁵⁰ Poleg tega je bil 9. decembra 1990 s 63 odstotki glasov že v prvem krogu izvoljen tudi za predsednika Srbije.⁵¹

9. marca 1991 je nato srbska opozicija pod vodstvom Draškovića in njegove SPO tudi zaradi suma volilnih malverzacij organizirala v Beogradu množične demonstracije proti »rdeči mafiji«. Demonstracije so se sprva začele kot miren protest proti Miloševićevemu medijskemu monopolu, nato pa so se tudi zaradi ostrega nastopa srbskih miličnikov kmalu sprevrgle v nasilne študentske proteste proti avanturistični in radikalni politiki srbskega predsednika. Omenjene proteste so srbske oblasti zadušile šele 14. marca s pomočjo tankov JLA. Ti protesti so prvič zamajali Miloševićev režim, vendar niso bistveno vplivali na kasnejši razvoj dogodkov. Milošević je namreč v dneh po demonstracijah še zaostрил svojo nacionalistično politiko in tako začasno na svojo stran pridobil tako Draškovića kot Šešlja. Vendar pa politična enotnost v Srbiji, do katere je prišlo ob začetku vojne na Hrvaškem, ni dolgo trajala.⁵²

V začetku leta 1992 se je v Srbiji oblikovala nova opozicija proti režimu Slobodana Miloševića, v kateri za razliko od prejšnje ni prevladoval nacionalizem. Nova opozicija se je začela oblikovati, ko je februarja 1992 Demokratična stranka (DS) začela zbirati

47 *Slovenija in Nato*.

48 Crampton, *The Balkans*, str. 240.

49 Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, str. 406-407.

50 Prav tam, str. 410.

51 Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 244.

52 Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, str. 412.

podpise pod peticijo, ki je zahtevala takojšen Miloševićev odstop in volitve v ustavodajno skupščino. DS je namreč zahtevala novo liberalno in demokratično ustavo. Poleg DS je peticijo podprlo tudi SPO in nekaj manjših strank, na koncu pa so zbrali 840.000 podpisov. Stranke ki so predlagale oziroma podprle zgoraj omenjeno peticijo, so nato skupaj s SPO, ob obletnici protestov leto poprej, 9. marca 1992, organizirale nove demonstracije. Demonstracij se je udeležilo 50.000 ljudi, kar so organizatorji označili kot velik uspeh in se 23. maja 1992 združili v Demokratično gibanje Srbije (DEPOS).⁵³ Poleg demokratične opozicije, združene v DEPOS, je leta 1992 začel ostro proti Miloševićevem režimu nastopati tudi Šešelj s svojo 23. februarja 1991 ustanovljeno Srbsko radikalno stranko (SRS) in s tem prevzel vlogo ultra nacionalistične opozicije proti režimu.⁵⁴

Prve razpoke znotraj združene opozicije DEPOS so se nato začele kazati že dva meseca po ustanovnem srečanju, ko so 29. junija 1992 izstopili prvi vidni člani.⁵⁵ Vseeno pa je DEPOS z enotno volilno listo nastopil na skupščinskih volitvah v Srbiji 20. decembra 1992, vendar je bil v času volitev zaradi številnih notranjih sporov že zelo oslavljen, tako da je postal po volitvah šele tretja najmočnejša politična skupina v Srbiji.⁵⁶ Več glasov je namreč dobila tako SPS kot SRS. Na skupščinskih volitvah decembra 1992 je Miloševićeva SPS izgubila absolutno večino, vendar je s podporo ultra nacionalistične Šešeljeve SRS nemoteno vladala naprej.⁵⁷ 20. decembra 1992 so bile v Srbiji tudi predsedniške volitve, na katerih je podobno kot pred dvema letoma zmagal Milošević, vendar tokrat z nekoliko manjšo podporo. Dobil je 53 odstotkov glasov, medtem ko jih je njegov protikandidat, zvezni predsednik vlade Milan Panić, dobil 32 odstotkov.⁵⁸

V času oblikovanja nove opozicije proti Miloševiću so spomladi 1992 tudi v Srbiji in Črni gori, v edinih republikah SFRJ, ki se nista osamosvojili, končno dojeli, da bivše skupne države ni več. 12. februarja 1992 so tako na srečanju srbskega in črnogorskega vodstva v Titogradu sprejeli glavne smernice oblikovanja nove skupne države, s katero so želeli rešiti tudi vprašanje nasledstva. V tem dokumentu je omenjena tudi možnost, da se novi skupni državi pridruži še kakšna od nekdanjih republik SFRJ.⁵⁹ 1. marca je nato sledil referendum v Črni gori, na katerem je ob 66 odstotni volilni udeležbi 96 odstotkov volivcev podprlo vstop suverene države Črne gore v novo skupno državo s Srbijo.⁶⁰ 27. aprila so nato v zvezni skupščini v Beogradu sprejeli ustavo tretje Jugoslavije ter na isti seji zvezne skupščine, ki so se ji v ta namen pridružile tudi delegacije srbske in črnogorske skupščine, razglasili ZRJ. Ob tem so ZRJ razglasili tudi za edino pravno naslednico SFRJ.⁶¹ 15. junija je bil nato za prvega predsednika tretje Jugoslavije oziroma ZRJ v zvezni skupščini izvoljen Dobrica Čosić.⁶² Nekaj tednov kasneje pa je ZRJ dobila tudi prvega predsednika zvezne vlade, enainšestdesetletnega milijarderja in izseljenca Milana Panića, ki je pred vrnitvijo v Združenih državah Amerike (ZDA) izjavil, da gre na piratsko ladjo, ki bo postala ladja miru, ko bo on kapitan.⁶³ Vendar pa njegova politična kariera v ZRJ ni trajala prav dolgo, saj se je moral po porazu na volitvah za predsednika Srbije, na katerih je nastopil kot Miloševićev protikandidat, posloviti od položaja predsednika zvezne vlade

53 Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 245.

54 Crampton, *The Balkans*, str. 279.

55 Večernje novice: DEPOS, *STA*.

56 Crampton, *The Balkans*, str. 280.

57 Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 210.

58 Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 247-248.

59 Marković, *Jugoslav Crisis*, str. 32-33.

60 Prav tam, str. 34.

61 Prav tam, str. 38.

62 Prav tam, str. 47.

63 Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 162-163.

že 29. decembra 1992, ko mu je zvezna skupščina izglasovala nezaupnico in zahtevala njegov odstop.⁶⁴

Kmalu se je pokazalo, da se nova država ZRJ ni rodila pod srečno zvezdo, saj je Varnostni svet OZN proti njej zaradi sodelovanja v vojni na Hrvaškem in v BiH 30. maja 1992 uvedel gospodarske sankcije, ki so vključevale vsakršno obliko trgovskih izmenjav, ukinile zračni promet z Beogradom in sleherni sodelovanje na športnem, kulturnem in znanstvenem področju. Resolucija OZN št. 757, ki so jo izglasovali istega dne, pa je ZRJ dejansko izobčila iz mednarodne skupnosti.⁶⁵ 22. septembra 1992 je nato Generalna skupščina OZN zavrnila zahtevo ZRJ, da ji avtomatično prizna sedež v OZN in ZRJ povabila, naj znova zaprosi za kandidaturo. S tem dejanjem Generalna skupščina ni priznala ZRJ kot pravne naslednice SFRJ. 16. novembra je nato Varnostni svet sprejel še strožje sankcije proti ZRJ.⁶⁶ Ob tem je Milošević v zanj tipično arogantnem nastopu sankcije pozdravil in izrazil mnenje, da bodo pozitivno vplivale na srbski narod ter okrepile njegove zmožnosti in inteligenco.⁶⁷

Sankcije, ki jih je maja 1992 uvedla OZN, sprva v ZRJ niso imele resnih posledic. Meje z Makedonijo in Albanijo pa tudi z Madžarsko in Romunijo so ostale močno prepuštno, s čimer je ZRJ postala raj za tihotapce vseh vrst. Ravnokar opisane razmere, v katerih se je bohotila ilegalna dejavnost, so nato tudi zaradi popustljivega odnosa mednarodne skupnosti trajale do konca leta 1992. Na začetku leta 1993 pa so se razmere v ZRJ nenadoma spremenile, življenjska raven prebivalstva je strmo padla, hiperinflacija pa je dosegla rekordne številke.⁶⁸ Na začetku leta 1993 je nato Milošević ob soočenju z gospodarsko katastrofo dojel, da se ni mogoče spopasti z vsem svetom in da je treba najti kompromisno rešitev za bosansko krizo.⁶⁹ Medtem pa se je ZRJ v drugi polovici leta 1993 vse bolj pogrezala v kaos kriminala in uboštva, ki je dosegel vrh z odločitvijo oblasti o racionalizaciji kruha in mleka ter ostalih osnovnih življenjskih dobrin.⁷⁰

V začetku leta 1994 je postalo jasno, da ZRJ vojaškega napora v BiH in na Hrvaškem ter mednarodnih sankcij ne bo mogla zdržati v nedogled. Po nekaterih ocenah je ZRJ leta 1993 v podporo Srbom na Hrvaškem in v BiH namenila od 25 do 35 odstotkov svojega BDP, poleg tega pa je zaradi sankcij med leti 1992 in 1994 utrpela tudi okoli 45 milijard dolarjev škode, kar pomeni, da je bila država na robu razsula. Hkrati je življenjska raven prebivalstva zdrknila z evropske na raven, ki je bila nižja od tiste v Bangladešu, saj povprečni mesečni dohodek ni presegal 20 nemških mark. V tem času je tudi inflacija dosegla rekordne številke, ki jo je v preteklosti prekašala le inflacija v Nemčiji za časa Weimarske republike.⁷¹

V takih razmerah je tudi Milošević doumel, da za ohranitev oblasti ne bo več dovolj le neskončno razpihovanje nacionalnih čustev, temveč da bo treba nekaj narediti tudi na gospodarskem področju. V poskusu, da bi gospodarstvo izvlekel iz obupnega položaja, je 3. marca 1994 za guvernerja Narodne banke Jugoslavije (NBJ) imenoval nekdanjega sodelavca Svetovne banke, oseminsedemdesetletnega Dragoslava Avramovića.⁷² Avramović je skupaj z še sedemdesetimi ekonomskimi strokovnjaki zasnoval nov ekonomski program, ki je v ZRJ stopil v veljavo že 24. januarja 1994 in ki se je zgledoval po

64 Prav tam, str. 210.

65 Prav tam, str. 158–159.

66 Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 246.

67 Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 160–161.

68 Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 250.

69 Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 241.

70 Prav tam, str. 238.

71 Prav tam, str. 319.

72 Guverner je mrtev, *STA*.

Markovičevem iz leta 1989. Z novim ekonomskim programom mu je v kratkem uspelo obrzdati inflacijo, ki je januarja 1994 dosegla že 313.563.558 odstotkov, vendar je njegov gospodarski čudež za trajnejši uspeh potreboval mir in čimprejšnjo odpravo sankcij.⁷³

Milošević je leta 1994 tudi dojel, da njegovega načrta Velike Srbije, ki ga je začel uredničevati leta 1991 z vojno na Hrvaškem, ni več mogoče uresničiti.⁷⁴ Na to kaže njegovo ravnanje, potem ko je skupščina Republike Srbske (RS) na Palah 3. avgusta 1994 zavrnila mirovni načrt Kontaktne skupine⁷⁵. Najprej je v dramatičnem govoru na vseh treh kanalih jugoslovanske televizije označil poglavitne predstavnike režima RS za vojne dobičkarje in sovražnike miru, ki je v interesu vseh Srbov. Naslednjega dne, 4. avgusta, pa je zvezna vlada zaprla meje med ZRJ in RS za vse, razen za hrano, zdravila in obleko.⁷⁶ Ti ukrepi, ki so močno prizadeli Srbe v RS, so v ZRJ povzročili kar nekaj negotovanja, pa ne samo med nacionalistično usmerjenimi politikami, temveč tudi med predstavniki združene opozicije DEPOS, kot sta bila Zoran Đinđić in Vojislav Koštunica. Proti tem ugovorom je odločno nastopila Miloševićeva žena Mira Marković, ki je od leta 1990 delovala v skrajno levičarskem Gibanju za Jugoslavijo. Leta 1994 pa je, potem ko je prevzela vodilno vlogo v gibanju, zbrala okoli sebe koalicijsko 23 levih strank, ki so jo poimenovali Jugoslovanska združena levica (JUL).⁷⁷

Zvezna vlada je nato v želji, da bi mednarodno skupnost prepričala o resnosti 4. avgusta 1994 razglašene blokade, v ZRJ povabila 135 skandinavskih inšpektorjev, ki naj bi nadzorovali mejo med ZRJ in RS. Prvi mednarodni opazovalci so na mejo prispeli 16. septembra.⁷⁸ To odločitev je Kontaktna skupina sprejela kot dokaz, da v Beogradu tokrat mislijo resno in Varnostni svet obvestila, da se zapora meje dejansko izvaja. Varnostni svet je nato na podlagi omenjenega obvestila 24. septembra 1994 sprejel resolucijo št. 943, ki je v prvem koraku le začasno in sicer za obdobje stotih dni odpravila nekaj sankcij proti ZRJ. Šlo je za mednarodni letalski promet, pa tudi za kulturne in športne stike, kar je ZRJ rešilo iz boleče in ponižujoče osame.⁷⁹ Srbski mediji so bili naslednjega dne enotnega mnenja, da predstavlja resolucija št. 943 začetek konca mednarodnih sankcij in ob tem razglašali, da je svet končno spregledal napako, ki jo je zagrešil maja 1992.⁸⁰

Omenjeni mediji se v prvem delu svojih trditev niso motili, saj je Varnostni svet po preteku stotih dni, 12. januarja 1995, z resolucijo št. 970 podaljšal omilitev sankcij zoper ZRJ, sprejetih z resolucijo št. 943.⁸¹ Ob tem se je mednarodna skupnost ves čas zavedala, da dejansko zapora meje med ZRJ in RS ni bila izvedena. Meja je namreč ostala prepustna, tako za dobavo vojaške opreme in nafte kot tudi za srbske paravojaške skupine. Mednarodni nadzor meje se je kmalu spremenil v farso, saj skandinavski inšpektorji niso bili nameščeni na vseh mejnih prehodih. Poleg tega pa brez dovoljenja srbskih carinikov še vseh tovornjakov, ki so peljali mimo, niso smeli pregledati. Mednarodna skupnost je vse to spregledala tudi zaradi dejstva, da preklicane sankcije niso bile gospodarske narave in kot take niso koristile gospodarstvu ZRJ.⁸²

73 Marković, *Yugoslav Crisis*, str. 115.

74 Bideleux, Jeffries, *The Balkans*, str. 253.

75 Šlo je za skupino v kateri so sodelovale le ZDA, Rusija, Velika Britanija, Francija in Nemčija. S tem so, v želji, da bi prišli do enostavnejšega in hitrejšega mehanizma odločanja, iz pogajalskega procesa izločili EU in OZN.

76 Marković, *Yugoslav Crisis*, str. 141–142.

77 Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991–2001*, str. 341–342.

78 Prvi mednarodni opazovalci, *STA*.

79 Marković, *Yugoslav Crisis*, str. 151.

80 Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991–2001*, str. 350.

81 Marković, *Yugoslav Crisis*, str. 166–167.

82 Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991–2001*, str. 358.

Miloševićeva pripravljenost na dialog zaradi želje po odpravi sankcij ni popustila tudi v letu 1995. V tem obdobju je do podpisa Daytonskega sporazuma izrabil vsako priljubljenost, ki se mu je ponudila, da se mednarodni skupnosti predstavi kot človek miru. 18. maja 1995 sta Milošević in Robert Frasure, ki se je kot predstavnik ZDA pogajal v imenu Kontaktne skupine, v Beogradu celo dosegla sporazum, ki je predvideval, da bo prvi, v zameno za začasno odpravo vseh sankcij proti ZRJ, resno pritisnil na bosanske Srbe in jih skušal prepričati naj sprejmejo načrt Kontaktne skupine.⁸³ V skladu s svojo novo politiko se je Milošević kot vodja srbske delegacije tudi udeležil mirovnih pogajanj v Daytonu in po podpisu mirovnega sporazuma 21. novembra 1995 na tajnem srečanju v bližini Beograda prisilil Karadžića, da je sprejel Daytonski sporazum.⁸⁴ Po podpisu sporazuma so mediji v ZRJ trdili, da je BIH še vedno razdeljena, ter da gre za širitev Srbije in sijajno zmago Miloševića. Dejansko pa je sporazum dokončno potrdil načelo o nedotakljivosti avnojskih meja znotraj nekdanje SFRJ in pokopal sanje o Veliki Srbiji, v zameno pa ponujal ZRJ le postopno ukinitvev gospodarskih in diplomatskih sankcij.⁸⁵

V začetku oktobra 1996 je po štirih letih in štirih mesecih Varnostni svet OZN končno odpravil sankcije proti ZRJ. Vendar ne čisto vseh, ohranil je tako imenovani zunanji zid, kar je ZRJ preprečevalo, da bi postala članica mednarodnih organizacij, kot so OZN, Svetovna banka in Mednarodni monetarni sklad, s tem pa tudi, da bi dobila posojila omejenih ustanov. Ob tem je vodilni srbski dnevnik *Politika* na prvi strani objavil posebno izjavo Slobodana Miloševića, v kateri je ljudstvu sporočal, da je država premagala najtežje obdobje v novejši zgodovini in da jo v prihodnosti čakajo stabilen mir ter gospodarski in družbeni razvoj.⁸⁶

Po podpisu Daytonskega sporazuma je v ZRJ oziroma natančneje v Srbiji kmalu izbruhnila huda notranjepolitična kriza, ki je resno zamajala Miloševićevo oblast. Demokratična opozicija je namreč pred lokalnimi in zveznimi volitvami, ki so potekale 3. in 17. novembra 1996, ponovno združila moči in oblikovala koalicijo Zajedno. Sporazum o oblikovanju koalicije Zajedno je 2. septembra 1996 podpisala Đinđićeva DS, Draškovićev SPO in Državljanska zveza Srbije (GSS) Vesne Pešić. Na zveznih volitvah 3. novembra koalicija Zajedno ni dosegla posebej spodbudnega rezultata, saj je dobila trikrat manj glasov kot Miloševićeva SPS.⁸⁷ Povsem drugače pa so se razpletle lokalne volitve v Srbiji, ki so za razliko od zveznih potekale v dveh krogih, 3. in 17. novembra, in na katerih je koalicija Zajedno presenetljivo zmagala v Beogradu, Nišu, Novem Sadu, Kragujevcu in v še nekaj večjih mestih po vsej Srbiji. Miloševićeva SPS volilnega poraza ni hotela priznati. Posebej napeto pa je bilo v Nišu, ki je do tedaj veljal za volilno bazo SPS in kjer so bili rezultati volitev tudi najbolj tesni. V tem mestu je na dan drugega kroga volitev prišlo do številnih očitnih volilnih malverzacij v korist SPS, poleg tega je nekaj mandatov, ki so že v prvem krogu pripadli koaliciji Zajedno, po drugem krogu čudežno dobila SPS. Dva dni po volitvah pa je srbska oblast stopila še korak dlje in zaradi številnih nepravilnosti razglasila volitve za neveljavne. Vse to je po vsej Srbiji sprožilo množične demonstracije, ki so se začele 19. novembra 1996, ko se je v Beogradu zbralo več kot 50.000 ljudi. Hkrati so demonstracije potekale tudi po vseh ostalih večjih mestih v Srbiji, protestniki pa so zahtevali, da vladajoča SPS prizna rezultate lokalnih volitev in poraz.⁸⁸

Demonstracije, ki so potekale skozi vso zimo 1996, so vrh dosegle 15. decembra

83 Prav tam, str. 386.

84 Prav tam, str. 455.

85 Prav tam, str. 452.

86 *Delo*, 3. 10. 1996, str. 6.

87 Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 255.

88 The contemporary political history, *World History Archives*.

1996, ko je v Beogradu protestiralo četrto milijona ljudi. 3. januarja 1997 je na stran demonstrantov stopila tudi Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE), ki je pozvala Miloševića naj prizna rezultate volitev. Neodvisna preiskava OVSE je namreč potrdila zmago opozicije, ki je v času demonstracij trdila, da je dobila večino v petnajstih od osemnajst največjih mest v Srbiji. Milošević je končno popustil 11. februarja in priznal volilni poraz ter koaliciji Zajedno prepustil oblast v Beogradu in še trinajstih večjih mestih po vsej Srbiji. V tistem trenutku se je zdelo, da je z Miloševićevo absolutno oblastjo v Srbiji nepreklicno konec. Vendar je razplet dogodkov v naslednjih mesecih pokazal, da demokratična opozicija zbrana v koaliciji Zajedno ni sposobna delati skupaj, saj so se prve razpoke znotraj koalicije pokazale že v času največjega zmagoslavja konec februarja 1997. Dokončno pa je koalicija Zajedno razpadla 15. julija, ko njeni poslanci v zvezni skupščini niso mogli izbrati skupnega kandidata za predsednika ZRJ.⁸⁹

V začetku poletja 1997 je bil Milošević soočen z novim problemom. Počasi se mu je iztekal že drugi mandat na mestu predsednika Srbije, ustava pa mu je preprečevala kandidirati še v tretje. Zato se je odločil, da bo postal predsednik ZRJ. Ker pa je imel le-ta zelo malo pooblastil, je zvezna skupščina junija 1997 spremenila ustavo in bistveno povečala moč in vpliv zveznega predsednika. Zvezna skupščina je mesec dni kasneje, 15. julija 1997, Miloševića skoraj brez glasu proti izvolila za predsednika ZRJ. To je bil jasen znak, da se je Milošević po nemirih zimi znova utrdil na oblasti.⁹⁰ Njegov položaj pa se je še okrepil po volitvah v srbsko skupščino 21. septembra 1997, ki sta jih DS in GSS bojkotirali. Na teh volitvah je zmagala koalicija med SPS, JUL in Novo demokracijo (ND), ki je dobila 110 od 250 sedežev v skupščini.⁹¹ Koaliciji med SPS, JUL in ND se je nato pridružila še SRS in 24. marca 1998 je bila oblikovana nova vlada, ki je imela v skupščini dvotretjinsko večino.⁹²

Vmes je leta 1997 prišlo do izbruha nasilja na Kosovu, ki je bil posledica agresivnejše politike Albancev. Ti so namreč po priznanju ZRJ s strani EU, do katerega je prišlo junija 1996, opustili politiko pasivnega odpora. EU namreč priznanja ZRJ ni pogojevala z obnovitvijo kosovske avtonomije, temveč je ob priznanju le zatrnila, da bo morebitno izboljšanje mednarodnega položaja ZRJ odvisno od njene konstruktivne politike do albanske manjšine. S tem je v ospredje albanske politike stopila Osvobodilna vojska Kosova (OVK), ki je leta 1997 izvedla 14 atentatov, katerih tarča so bili Srbi ali domači izdajalci.⁹³ Varnostna situacija na Kosovu se je nato v naslednjih dveh letih samo še poslabševala, saj je Miloševićev režim na porast nasilja odgovoril z železno pestjo. Med 28. aprilom in 1. marcem 1998 so posebne policijske enote srbskega notranjega ministrstva v okolici Drenice na Kosovu, kjer je OVK organizirala osvobojeno ozemlje, uprizorile pravi pokol ter ubile 28 ljudi.⁹⁴

Na porast nasilja na Kosovu so najprej odgovorile države Kontaktne skupine, ki so se 9. marca 1998 odločile, da proti ZRJ ponovno uvedejo gospodarske sankcije. Sankcije so nato stopile v veljavo 9. junija.⁹⁵ Varnostni svet OZN pa je ukrepal 31. marca 1998 z resolucijo št. 1160, v kateri je vpeljal embargo nad uvoz orožja v ZRJ in obsodil nasilje vladnih enot ter teroristična dejanja OVK.⁹⁶ 23. septembra je sledila resolucija št. 1199, v kateri je Varnostni svet obtožil srbske policijske in vojaške sile, da so povzročile humani-

⁸⁹ Crampton, *The Balkans*, str. 278.

⁹⁰ Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 258.

⁹¹ Prav tam, str. 259.

⁹² Prav tam, str. 260.

⁹³ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 466.

⁹⁴ Prav tam, str. 470-471.

⁹⁵ Sanctions Against the Federal Republic of Yugoslavia, *Balkans Briefing*.

⁹⁶ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 472.

tarno katastrofo in od Miloševića zahteval, da umakne in kaznuje specialce, ki so se znašali nad civilnim prebivalstvom.⁹⁷ V prvih dneh oktobra pa se je pokazalo, da Milošević ni upošteval določb resolucije št. 1199 in odpoklical specialnih enot, kar je pripeljalo do novih pokolov. Zato je Varnostni svet 24. oktobra sprejel resolucijo št. 1203, v kateri je prvič jasno omenil možnost posega sil NATA. Istega dne sta Beograd obiskala tudi ameriški general Wesley Clark in nemški general Klaus Naumann, ki sta Miloševiću zagrozila z letalskimi napadi, če v treh dneh ne bo prišlo do umika. Milošević je nato 27. oktobra, le nekaj ur pred iztekom ultimata umaknil 4000 specialcev iz Prištine, ostale vojaške enote pa nakopičil v kosovskih vojašnicah.⁹⁸

V začetku leta 1999 so se razmere na Kosovu še poslabšale, saj je že 15. januarja 1999 prišlo do novega pokola, ki so ga izvedli policijski specialci in se tako maščevali za smrt treh kolegov. Specialci so po tri dnevem topniškem obstreljevanju zasedli vas Račak in ubili 45 ljudi.⁹⁹ Mednarodna skupnost je nato obe strani prisilila, da sta se srečali v Rambouilletu, kjer so se 6. februarja 1999 začela pogajanja med delegacijama ZRJ in kosovskih Albancev. Na teh pogajanjih so predstavniki držav Kontaktne skupine zgoraj omenjenima delegacijama ponudili v podpis načrt za rešitev kosovske krize in ob tem jasno povedali, da glavne točke tega načrta niso predmet razprave. Načrt je predvideval takojšno prekinitev ognja in prehodno obdobje treh let, med katerim naj bi Kosovo sicer ostalo pod jugoslovansko oblastjo, a naj bi bilo v resnici pod zaščito zveze NATO, ki naj bi Albancem zagotovila samoupravo, Srbom in drugim manjšinam pa dala trdna jamstva glede njihove varnosti. Ob koncu tega obdobja naj bi sklicali mednarodno konferenco, ki bi odločila kakšen bo dokončen status pokrajine. Pogajanja so trajala do 23. februarja, ko so kosovski Albanci predlog sprejeli, Srbi pa so ga, kljub grožnjam z letalskimi napadi zveze NATO, zavrnili.¹⁰⁰

Ker so mirovni pogovori doživeli polom, se je OVSE 19. marca 1999 odločila umakniti svoje opazovalce, ki so na Kosovo prišli novembra 1998, saj bi sicer lahko postali srbski talci. Takoj po odhodu opazovalcev OVSE se je Milošević odločil pospešiti napade na OVK in civilno prebivalstvo. V prvih štirih dneh ofenzive so njegove čete z območja Kosovske Mitrovice, Prizrena, Djakovice in Peći izgnale kar 20.000 ljudi in za njimi sistematično požigale njihove domove. Ob tem so redne in paravojaške enote, kot že pred tem na Hrvaškem in v BiH, na široko morale, posiljevale in plenile ter s tem skušale prestrašiti prebivalstvo in ga prisiliti v beg.¹⁰¹

Letalski napadi zveze NATO, do katerih je prišlo zaradi ravnokar opisanega nasilja nad Albanci na Kosovu 24. marca 1999,¹⁰² so Miloševićevo oblast v ZRJ še bolj utrdili. Državo so namreč preplavila patriotska čustva, ki so povsem utišala demokratično opozicijo in onemogočila vsako kritiko oblasti. Napadi zveze NATO na ZRJ so se vrstili naslednjih 79 dni vse do 10. junija 1999.¹⁰³ Po koncu napadov je Milošević, ki je med napadi povsem poniknil iz javnega življenja, v televizijskem nastopu nagovoril ljudstvo in mu, kot Sadam Husein po Zalivski vojni, čestital za doseženi mir. Srbi, je dejal, so herojski narod, saj so se drznili upreti Severnoatlantskemu zavezništvu. Ob tem je konec napadov označil za slavno zmago, ki je zahtevala le 426 življenj med vojaki in 114 med miličniki. Niti z besedo pa ni omenil žrtev med civilnim prebivalstvom, ki so bile precej večje, saj

⁹⁷ Prav tam, str. 483.

⁹⁸ Prav tam, str. 486.

⁹⁹ Prav tam, str. 490.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 496–501.

¹⁰¹ Prav tam, str. 505.

¹⁰² Prav tam, str. 510.

¹⁰³ Prav tam, str. 543.

je umrlo okoli 500 ljudi, 8000 pa je bilo ranjenih. Poleg tega je pozabil tudi na materialno škodo, ki je po prvih ocenah znašala 40 milijard dolarjev, in je bila večja od tiste, ki jo je Srbija utrpela med drugo svetovno vojno.¹⁰⁴

V času napadov zveze NATO je 27. maja 1999 Mednarodno sodišče za vojne zločine na ozemlju Jugoslavije v Haagu vložilo obtožnico proti jugoslovanskemu predsedniku Miloševiću. To je bila prva obtožnica za vojne zločine proti kakemu šefu države, ki je bil še na oblasti. Poleg Miloševića so bili vojnih zločinov obtoženi še srbski predsednik Milan Milutinović, podpredsednik jugoslovanske vlade Nikola Šainović, načelnik generalštaba Dragoljub Ojdanić in srbski notranji minister Vlajko Stojiljković,¹⁰⁵ Washington pa je junija 1999 za Miloševićem in drugimi vojnimi zločinci iz njegovega kroga razpisal tiralico v višini petih milijonov dolarjev. Kljub vsemu je ostala oblast v ZRJ tudi po napadih zveze NATO trdno v rokah Miloševića. V ZRJ je sicer prišlo do nekaj kritik in manjših protestov na njegov račun, a ne zato, ker je vojno sprožil, temveč, zato ker jo je izgubil.¹⁰⁶

Miloševićeva oblast v ZRJ se je nato začela majati šele leta 2000. Predsednik SPO Drašković je namreč 3. oktobra 1999 le po naključju preživel prometno nesrečo, v kateri so umrli njegov svak in dva telesna stražarja. Ker je bil prepričan, da je šlo za atentat je zaostрил svoj odnos do režima in se začel dogovarjati z ostalimi opozicijskimi skupinami. 10. januarja 2000 je 17 opozicijskih strank objavilo skupno odločitev, da bodo od marca 2000 dalje začele organizirati demonstracije po vsej državi, na katerih bodo zahtevale predčasne volitve in Miloševićev odstop.¹⁰⁷ Opozicija je nato spomladi 2000 uresničila svoje napovedi in organizirala več demonstracij, ki so svoj vrh dosegle 14. aprila, ko se je v Beogradu zbralo več kot 100.000 protestnikov, in 15. maja, ko je prišlo do demonstracij tako v Beogradu kot Novem Sadu in Nišu.¹⁰⁸ 15. junija je nato prišlo do ponovnega poskusa atentata na Draškovića, ki je bil v napadu lažje ranjen. Drašković je tudi za ta napad obtožil Miloševića, vendar je napad hkrati pripeljal do razkola med SPO in ostalo demokratično opozicijo, ki po Draškovićeve mnenju ni dovolj jasno obsodila poskus atentata nanj.¹⁰⁹

Miloševića pa obnovljena dejavnost opozicije ni posebej vznemirjala, saj je v tem času koval načrte glede svoje prihodnosti na čelu države. 6. julija 2000 je tako, leto dni pred iztekom svojega štiri letnega mandata na mestu predsednika ZRJ, ki ga po ustavi ni bilo mogoče ponoviti, prisilil zvezno skupščino, da je ponovno spremenila ustavo. Tega dne je bil sprejet amandma k ustavi, po katerem predsednika ZRJ ni več volila zvezna skupščina, temveč volivci na direktnih volitvah, kar je Miloševiću omogočalo ponovno kandidaturo. Milošević je nato za 24. septembra razpisal zvezne skupščinske in predsedniške volitve.¹¹⁰

Ta poteza je spodbudila demokratično opozicijo, ki je bila soočena z možnostjo podaljšanja Miloševićeve oblasti še za naslednjih osem let, da se je ponovno začela združevati. 6. in 7. avgusta 2000 se je 16 opozicijskih strank zbralo na dvodnevem srečanju, na katerem so s podporo Pravoslavne cerkve ter ob sodelovanju študentov, od maja 1999 naprej zbranih v gibanju Otpor,¹¹¹ ustanovili Demokratično opozicijo Srbije (DOS). Na zgoraj omenjenem srečanju je 15 opozicijskih strank izbralo Vojislava Koštunico, pred-

¹⁰⁴ Prav tam, str. 544.

¹⁰⁵ Milošević obtožen, 24UR.COM.

¹⁰⁶ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 550.

¹⁰⁷ Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 265.

¹⁰⁸ Crampton, *The Balkans*, str. 280.

¹⁰⁹ Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 264–265.

¹¹⁰ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 560.

¹¹¹ Crampton, *The Balkans*, str. 280.

sednika desno sredinske Demokratske stranke Srbije (DSS), za skupnega kandidata na bližnjih predsedniških volitvah. Za sodelovanje v DOS se v tistem trenutku ni odločila Draškovičeva SPO, ki je že na srečanju opozicijskih strank 6. in 7. avgusta razglasila beograjskega župana Vojislava Mihajloviča za svojega kandidata na predsedniških volitvah. 24. avgusta pa je SPO objavila tudi svojo volilno listo za zvezne skupščinske volitve in se tako dokončno odločila, da z DOS ne bo sodelovala.¹¹²

Sledila je predvolilna kampanja, v katero se je vključila tudi mednarodna skupnost. Predsednik ZDA Clinton je 16. septembra 2000 izjavil, da bodo ZDA v primeru volilne zmage DOS preklicale sankcije. Ob tem je razvoj dogodkov jasno pokazal, kdo je glavni favorit za zmago na predsedniških volitvah, saj se je na zadnjem predvolilnem zborovanju Koštunice 20. septembra v Beogradu zbralo kar 150.000 ljudi, medtem ko je prišlo 21. septembra na podobno zborovanje v podporo Miloševiću le 15.000 ljudi.¹¹³ Vseeno pa si v zadnjih dneh pred volitvami nihče ni upal jasno napovedati zmagovalca, saj so ljudi izkušnje iz prejšnjih let naučile, da v ZRJ ni v ospredju tajno glasovanje, temveč tajno preštevanje glasov.¹¹⁴ Poleg tega je v televizijskem intervjuju 21. septembra predsednik vlade ZRJ Bulatović izjavil, da v skladu z ustavo mandata predsednika ZRJ ni mogoče skrajšati, kar je pomenilo, da namerava Milošević ostati na mestu predsednika ZRJ vse do sredine leta 2001, tudi v primeru poraza na volitvah.¹¹⁵

Volitev 24. septembra 2000 se je udeležilo le 58 odstotkov volilnih upravičencev, vendar dovolj, da ni bilo mogoče razveljaviti predsedniških volitev, za veljavnost katerih je ustava zahtevala vsaj 50 odstotno volilno udeležbo. Na predsedniških volitvah je zmagal Koštunica, ki je dobil približno polovico glasov.¹¹⁶ V DOS so trdili, da je dobil Koštunica 53 odstotkov glasov, Milošević pa 35 odstotkov. Ob tem je bila na zveznih skupščinskih volitvah, skupaj z zavezniškima strankama JUL in SRS, poražena tudi Miloševićeva SPS. Skupaj so namreč dobili deset sedežev manj kot DOS.¹¹⁷ Milošević se z volilnim rezultatom ni hotel sprijazniti in je na vsak način poskušal ostati na oblasti. Najprej je poskusil z zahtevo po novem preverjanju volilnega izida, do katerega naj bi prišlo 8. oktobra, češ da ne on ne njegov tekmelec nista dosegla zadostnega števila glasov.¹¹⁸ Predstavnike njegove SPS so trdili, da je dobil Koštunica le okoli 45 odstotkov glasov, medtem ko so bili v JUL Miloševićeve žene Mirjane celo prepričani, da je bil Milošević zmagovalec prvega kroga volitev.¹¹⁹

Sledile so demonstracije proti Miloševiću, ki so se začele s stavko rudarjev v Koluvari južno od Beograda že 29. septembra 2000, in se nato kmalu razširile po vsej državi. Zjutraj 5. oktobra je nato Ustavno sodišče, sestavljeno iz Miloševićevih pristašev, razveljavilo volitve, kar je povzročilo množične demonstracije, na katerih se je v Beogradu zbralo skoraj milijon protestnikov. Ti so kmalu vdrli v stavbo zvezne skupščine in jo poskušali zažgati ter v še nekatera vladna poslopja v Beogradu, vključno s stavbo RTV Srbije. Policija je sprva poskušala množico protestnikov razgnati, a se ji je tekom dneva tudi sama pridružila. »Buldožerske revolucije«, kot so poimenovali demonstracije tega dne, je bilo konec v nekaj urah, zahtevala pa je le dve smrtni žrtvi. Sredi dneva je zvezna ustavna komisija, ki je pod Miloševićevim pritiskom dolgo oklevala z objavo volilnih rezultatov, Koštunico razglasila za zmagovalca predsedniških volitev in s tem potrdila

¹¹² Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 267–268.

¹¹³ Prav tam, str. 269.

¹¹⁴ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 560.

¹¹⁵ Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 269.

¹¹⁶ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 560.

¹¹⁷ Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 270–271.

¹¹⁸ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 561.

¹¹⁹ Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 271.

razvoj dogodkov, ki ga je izsilila množica. Ob tem je Milošević vse do zadnjega računal na poseg vojske, vendar mu je poveljnik generalštaba Nebojša Pavković odrekel poslušnost in ga s tem prisilil k odstopu. 6. oktobra 2000 je nato Milošević odstopil s položaja predsednika ZRJ in v govoru na televiziji priznal poraz ter naznanil, da se bo odtlej bolj posvetil družini.¹²⁰

Kljub Miloševićevemu odstopu in zmagi DOS na zvezni ravni je SPS poskušala ohraniti oblast v Srbiji ter 11. oktobra 2000 razglasila, da namerava vladati Srbiji vse do septembra 2001, ko naj bi srbski skupščini potekel mandat. Vendar je pod pritiskom novega predsednika Koštunice in nezadovoljnih množic 16. oktobra popustila. Tega dne je bil dosežen dogovor o predčasnih volitvah v srbsko skupščino in o delitvi oblasti med SPS in DOS v obdobju do omenjenih volitev.¹²¹ DOS je nato 23. decembra na predčasnih volitvah v srbsko skupščino še izboljšala svoje rezultate s septembrskih zveznih volitev in si zagotovila skoraj dve tretjini vseh mest v skupščini. Predsednik nove srbske vlade pa je 25. januarja 2001 postal Đinđić, ki je v nastopnem govoru obljubil, da se bo zavzemal za vladavino prava in ekonomsko liberalizacijo.¹²²

Zmaga DOS na zveznih volitvah septembra 2000 je skupaj z Miloševićevim odstopom prinesla veliko spremembo v mednarodnem položaju ZRJ, saj je v mesecu po padcu Miloševićevega režima Beograd obiskalo kar štirideset uglednih državnikov. Poleg tega je bila ZRJ 2. novembra ponovno sprejeta v OZN¹²³ ter dober teden dni kasneje, 10. novembra, še v OVSE.¹²⁴ Sredi novembra so se začeli pogovori med Mednarodnim monetarnim skladom in novo oblastjo, kako podpreti gospodarstvo v ZRJ, ki je bilo v katastrofalnem stanju, ter pogajanja za vstop ZRJ v Svetovno banko.¹²⁵ To pa niso bile edine dobre novice, ki so v tem času doletele državljane ZRJ. 12. oktobra je ameriški predsednik Bill Clinton odpravil naftni embargo in prepoved letalskih povezav z ZRJ. Clinton je ob tem State Departmentu in ministrstvu za finance naložil še takojšnji sprejem ukrepov za odpravo ostalih trgovinskih in finančnih sankcij proti ZRJ.¹²⁶ Ostale države so nato začele druga za drugo postopoma ukinjati gospodarske in druge sankcije proti ZRJ, dokler ni na koncu ostal le še embargo na orožje, ki je bil odpravljen v prvih dneh septembra 2001.¹²⁷

Konec leta 2000 so v ZRJ postajale vse bolj aktualne zahteve glavne tožilke haaškega sodišča Carle del Ponte glede Miloševićeve aretacije. Koštunica je pod njenim pritiskom sicer že 6. novembra privolil, da haaško sodišče odpre v Beogradu svoj urad, v katerem se bodo preiskovalci lahko pogovarjali z žrtvami in pričami zločinov na Kosovu, Hrvaškem in v BiH,¹²⁸ vendar ni pozabil, da je opozicija v kritičnih dneh oktobrske krize Miloševiću poslala sporočilo, v katerem mu je zagotavljala osebno varnost. Vprašanje Miloševićeve usode je naslednjega leta pripeljalo do spora med Koštunico in Đinđićem, saj se je prvi zavzemal, da bi Miloševiću zaradi korupcije in volilnih prevar sodili doma, ker naj bi bila njegova izročitev tujim sodnim oblastem protiustavna, medtem ko se je drugi zavedal, da se ZRJ brez izročitve Miloševića Haagu ne bo mogla otresti vseh sankcij in obnoviti svojega gospodarstva.¹²⁹

¹²⁰ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 561–562.

¹²¹ Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 276.

¹²² Prav tam, str. 279.

¹²³ Slovenija pozdravlja sprejem ZRJ v ZN, *STA*.

¹²⁴ ZRJ postala članica OVSE, *24UR.COM*.

¹²⁵ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 563–564.

¹²⁶ Začetek odpravljanja sankcij, *24UR.COM*.

¹²⁷ Ukinitev embarga za ZRJ, *24UR.COM*.

¹²⁸ Beograd pripravljen, *STA*.

¹²⁹ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 566.

Đinđićeva vlada je najprej 1. februarja 2001 izdala ukaz o 24 urnem policijskem nadzoru nad Miloševićem,¹³⁰ nato pa je konec marca padla odločitev, da bodo Miloševića aretirali in ga pred domačim sodiščem obtožili, da je državo oškodoval za 130 milijonov evrov. Nekaj je bilo treba storiti, ker se je bližal 1. april, ki ga je bivši predsednik ZDA Clinton postavil Beogradu kot skrajni rok za izpolnitev vseh zahtev Haaga.¹³¹ Do prvega poskusa aretacije je prišlo 31. marca 2001, vendar je ta propadel zaradi odpora Miloševićevih telesnih stražarjev. Pri tem sta bila ranjena dva policista in en fotoreporter. Milošević se je nato za 26 ur zabarikadiral v svoji vili na Dedinju, na koncu pa uvidel, da je upor zamen in se 1. aprila predal. Med aretacijo je bilo iz njegove vile slišati pet strellov. Streljala naj bi Miloševićeva hčerka Marija, ki je očeta želela odvrniti od predaje. V streljanju ni bil nihče ranjen.¹³²

Miloševića so po aretaciji odpeljali v glavni beograjski zapor, kar pa Carle del Ponte ni zadovoljilo. V podporo njenim trditvam, da je Miloševićovo mesto v Haagu, je Evropska komisija, ki je 10. aprila 2001 sicer odobrila program za pomoč ZRJ v višini 150 milijonov evrov, predstavnik nove oblasti opozorila, da obstaja maneverski prostor med politično odločitvijo glede obljubljenega denarja in konkretnim izplačilom. Ker pa je kljub zgovornim namigom iz Bruslja Koštunica še naprej zavračal izročitev in vztrajal v trditvi, da bi bilo protiustavno izročiti jugoslovanskega državljanu tujemu sodišču, je Đinđićeva vlada konec junija sklenila, da ne bo upoštevala zveznih oblasti in Miloševića na svojo roko predala Haagu.¹³³ Srbska vlada je Miloševića izročila Haagu 28. junija. To je bil prvi primer, da je bil kakšen bivši šef države izročen mednarodnemu sodišču. Koštunica se je od predaje takoj distanciral in jo označil za protiustavno in preuranjeno ter trdil, da zanj ni vedel. Đinđić se je branil, da so za predajo vedeli vsi ministri njegove vlade, vključno s tistim iz DSS predsednika Koštunice, ter da je predsednika ZRJ opozoril na možnost, da lahko pride do izročitve zelo hitro. DSS je nato zapustila koalicijo DOS in izstopila iz tako zvezne kot srbske vlade. Zaradi Miloševićeve izročitve Haagu je v Beogradu 28. junija protestiralo le okoli 3.000 ljudi, naslednjega dne se jih je zbralo okoli 6.000, potem pa so protesti povsem zamrli. Dan po Miloševićevi izročitvi 29. junija sta Evropska unija in Svetovna banka, ki sta se sestali na konferenci v Bruslju, ZRJ nakazali 1,3 milijarde evrov pomoči, kar je marsikoga v ZRJ prepričalo o upravičenosti Đinđićeve poteze.¹³⁴

Povzetek

BLAŽ BABIČ

Vse se je začelo z odločitvijo volivcev leta 1990 : Krvav razpad SFRJ in razlike med na volitvah izbrano smerjo politične tranzicije v Sloveniji in Srbiji

Ko je maja 1980 umrl Josip Broz Tito, ni nihče niti pomislil, da bo SFRJ čez dobrih deset let razpadla na šest oziroma sedem držav: Slovenijo, Hrvaško, BiH, Srbijo, Črna goro, Makedonijo in pogojno tudi Kosovo. SFRJ je bila namreč v času smrti svojega poveljnega voditelja stabilna država z mednarodnim ugledom in vplivom, ki je večkrat presegal njeno velikost in vojaško moč. Deset let kasneje pa so se notranje politične razmere v SFRJ popolnoma spremenile. Po smrti Tita namreč ni bilo več politika, ki bi

¹³⁰ Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 282.

¹³¹ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 566.

¹³² Milošević v priporu, *24UR.COM*.

¹³³ Pirjevec, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*, str. 567.

¹³⁴ Bideleux, Jefries, *The Balkans*, str. 287.

s svojo avtoriteto lahko združil različne poglede na prihodnost, ki so se uveljavili v posameznih republikah. S tem je v državi bistveno upadel vpliv ZKJ, ki so ga načele tudi spremembe na zunanjepolitičnem področju. Z razpadom ZSSR in padcem komunističnih režimov v vzhodni in jugovzhodni Evropi je namreč stopilo v ospredje tudi vprašanje same legitimnosti enostrankarskega sistema v državi. V opisanih razmerah so v ospredje stopili vodilni predstavniki republiških organizacij, ki so imeli pogosto popolnoma različne poglede na prihodnost, kar je sprva pripeljalo do blokade delovanja zveznih institucij, kasneje pa tudi do časovno neusklajenih in ločenih procesov demokratizacije in politične tranzicije po posameznih republikah.

Kljub opisanim problemom, ki se v ostalih socialističnih državah niso pojavljali v podobnem obsegu, pa razpad SFRJ ni bil osamljen proces v zgodovinskem toku, čeprav po krvavem davku, ki so ga plačali državljani nekdanje skupne države, bistveno presega podobne dogodke v okolici. Ob tem nam tuji zgodovinarji, politiki in novinarji ponujajo dve nasprotujoči si razlagi vzrokov in povodov, ki so pripeljali do krvavih državljanskih vojn ob in po razpadu SFRJ, in katerih skupna točka je podcenjevanje vloge jugoslovanskih narodov in njihovih voditeljev pri krvavih posledicah razpada skupne države. Gre za mnenje, s katerim se ne moremo strinjati, saj je do razpada SFRJ prišlo sočasno z relativno mirnim razpadom ZSSR ter popolnoma mirnim razpadom ČSFR, ki nista bili brez skupnih točk z nekdanjo SFRJ. Ravno kar zapisano lahko potrdimo s primerom baltskih republik, kjer kljub prisotnosti številčne ruske manjšine in protiruskemu razpoloženjem, ki se je v omenjenih republikah razširilo po ponovni pridobitvi samostojnosti in neodvisnosti, ni prišlo do državljanskih vojn. Pri zgoraj omenjenih razlagah gre torej za pretirano poenostavljanje, saj je bil razpad SFRJ v številnih ozirih podoben razpadu ostalih bivših komunističnih federativnih držav in kot tak predvsem delo ljudi in ne usode. To pomeni, da odgovornost za vojne znotraj meja nekdanje SFRJ leži predvsem na ramenih vodilnih politikov in posledično volivcev v nekdanjih republikah SFRJ.

Iz zgoraj zapisanega lahko izpeljemo, da se je vse začelo z odločitvami volivcev, ki so leta 1990 na prvih večstrankarskih volitvah po drugi svetovni vojni v posameznih republikah izbrali voditelje, ki so za doseg svojih ciljev izbrali takšna ali drugačna sredstva ter imeli takšne ali drugačne poglede na prihodnost. V tem oziru najbolj izstopata primera Slovenije in Srbije, kjer so volivci posredno izbrali skoraj popolnoma nasprotni poti v prihodnost. V Sloveniji so volivci izbrali voditelje, ki so zaupan mandat izkoristili za sprejetje novega ustavnega in s tem tudi institucionalnega političnega ter gospodarskega sistema. Njihov največji dosežek pa je nedvomno sprejetje nove ustave 23. decembra 1991, ki je jasno začrtala smer politične tranzicije in ki je Slovenijo brez večjih pretresov v dobrem desetletju pripeljala do članstva v Evropski Uniji in zvezi Nato. Za razliko od Slovenije pa so v Srbiji izvolili vodstvo, ki je omenjeno republiko pripeljalo v osamo in jo za dobro desetletje oddaljilo od Evrope in sveta. Na volitvah leta 1990 v Srbiji izvoljen režim je namreč Srbijo obvladoval vse do Miloševićevega padca septembra 1990 in šele njegovi nasledniki so nato izbrali podobno smer politične tranzicije, ki je Slovenijo pripeljala do članstva v Evropski uniji in zvezi Nato.

Viri in literatura

Objavljeni viri

Amandma XCI. *UL SRS*, 8, 16. marca 1990.

Marković, Brana, *Yugoslav Crisis and the World. Chronology of Events January 1990 – October 1995*. Belgrade: Institute of International Politics and Economics, 1996.

Poročilo o uvedbi Evra v Sloveniji. *Evro - za vse nas*, <http://www.evro.si/> (28. 5. 2011).

Republic of Lithuania Law on Citizenship, <http://www.litlex.lt/Litlex/eng/Frames/Laws/Documents/55.HTM> (16.5.2011).

Sanctions Against the Federal Republic of Yugoslavia, (As of 10. Oktober 2000), str. 2. *Balkans Briefing*, Washington/Brussels, 10 October 2000, <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/Serbia%2013.ashx> (28.5.2011).

The contemporary political history of the Republic of Yugoslavia (to February 2003). Protests in Belgrade and throughout Yugoslavia-1996/1997, From the Balkan Peace Team, Belgrade, 10. december 1996. *World History Archives*, <http://www.hartford-hwp.com/archives/62/063.html> (28. 5. 2011).

Ustava Republike Slovenije. *UL RS*, 33, 28. december 1991.

Ustavni amandmaji k ustavi Socialistične republike Slovenije. *UL SRS*, 32, 2. oktober 1989.

Zakon o političnem združevanju. *UL SRS*, 42, 29. december 1989.

Zakon o volitvah v skupščine. *UL SRS*, 42, 29. december 1989.

Časopisni viri

Dukić, Slobodan, Oprijemljivejši razlog za slavlje srbskega predsednika. *Delo*, 3. 10. 1996, str. 6.

Štart volilne tekme, *Delo*, 9. 1. 1990, str. 1.

Elektronski viri

Beograd pripravljen odpreti urad haaškega sodišča za vojne zločine. *STA – Slovenska tiskovna agencija*, <http://www.sta.si/vest.php?s=s&id=523104> (28. 5. 2011).

EU v Sloveniji. *Evropska komisija*, http://ec.europa.eu/slovenija/slovenija_in_eu/slovenija_clanica_eu/index_sl.htm (28. 5. 2011).

Guverner je mrtev, živel guverner. *STA – Slovenska tiskovna agencija*, <http://www.sta.si/en/vest.php?s=s&t=0&id=58867> (28. 5. 2011).

Milošević obtožen pred sodiščem v Hagu. *24UR.COM*, <http://24ur.com/novice/svet/milosevic-obtozen-pred-sodiscem-v-haagu.html> (28. 5. 2011).

Milošević v priporu. *24UR.COM*, <http://24ur.com/milosevic-v-priporu.html> (28. 5. 2011).

Prvi mednarodni opazovalci bodo na mejo ZRJ prispeli v petek. *STA – Slovenska tiskovna agencija*, <http://www.sta.si/en/vest.php?s=s&id=94562> (28. 5. 2011).

Slovenija in Nato, <http://nato.gov.si/slo/slovenija-nato/> (28. 5. 2011).

Slovenija pozdravlja sprejem ZRJ v ZN in pričakuje hitrejšo reševanje vprašanj nasledstva. *STA – Slovenska tiskovna agencija*, <http://www.sta.si/vest.php?s=s&id=522442> (28. 5. 2011).

Ukinitev embarga za ZRJ. *24UR.COM*, <http://24ur.com/novice/svet/ukinitev-embarga-za-zrj.html> (28. 5. 2011).

Večernje novice: DEPOS – kamen spotike. *STA – Slovenska tiskovna agencija*, <http://www.sta.si/en/vest.php?s=s&t=0&id=1183721> (28. 5. 2011).

Začetek odpravljanja sankcij proti ZRJ. *24UR.COM*, <http://24ur.com/zacetek-odpravljanja-sankcij-proti-zrj.html> (28. 5. 2011).

ZRJ postala članica OVSE. *24UR.COM*. <http://24ur.com/zrj-postala-clanica-ovse.html> (28.5.2011).

Monografije

- Bideleux, Robert, Jefries Ian, *The Balkans: A post-Communist history*. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2007.
- Crampton, Richard J., *Eastern Europe in the Twentieth Century – and after*, Second edition. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2006.
- Crampton, Richard J., *The Balkans since the Second World War*. Great Britain: Pearson Education Limited, 2002.
- Judt, Tony, *Povojna Evropa 1945-2005*, Druga knjiga. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d.d., 2007.
- Kardelj, Edvard, Politični sistem socialističnega samoupravljanja. *Internetni marksistični arhiv*, slovenska sekcija, http://trotsky.org/slovenian/teor_jug_soc/edvard_kardelj/poglavje_04.htm (9. 8. 2009).
- Lampe, John R., *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Second edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Lieven, Anatol, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*. New Haven, London: Yale University Press, 1997.
- Nečak, Dušan, Repe, Božo, *Oris sodobne obče in slovenske zgodovine: Učbenik za študente 4. letnika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, 2003.
- Pesek, Rosvita, *Osamosvojitve Slovenije: ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* Ljubljana: Nova revija, 2007.
- Pirjevec, Jože, *Jugoslovanske vojne 1991-2001*. Ljubljana: Cankarjeva Založba, 2003.
- Pirjevec, Jože, *Jugoslavija 1918-1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.
- Repe, Božo, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Vidmar, Jure, *Democratic Transition and Democratic Consolidation in Slovenia*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2008.

Razprave

- Prunk, Janko, Demos – Instrument demokratičnega prehoda. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, let. 32, 2001, št. 3-4, str. 341–352.
- Repe, Božo, Globalna slovenska pomlad v osemdesetih. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, let. 32, 2001, št.3/4, str. 307–325.
- Režek, Mateja, Jugoslovanski federalizem in ustavni zakon leta 1953. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 38, 1998, št. 1-2, str. 151–160.

A

Ačimović Milan, 117
 Ahčin Ivan, 83, 85
 Alexander Harold, 184
 Apih Elio, 179
 Apih Jure, 238
 Armstrong John, 78
 Arrighi Giovanni, 298, 299
 Avbelj Viktor, 202
 Avramović Dragoslav, 309, 327

B

Badinter Robert, 29
 Bajec [Bajc] Marjan [Marijan], 202
 Bajt Aleksander, 169, 171
 Bakarić Vladimir, 214, 216
 Banáš Jozef, 291
 Bandelj Sergij, 202
 Bartol Vladimir, 105
 Bavčar Igor, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273
 Bavčer Jani, 226, 227, 236
 Bergant Peter, 226
 Berger Peter, 77
 Bernolak Anton, 42
 Bernot Zvonimir, 61
 Bernstein Eduard, 142
 Besednjak Engelbert, 83
 Beznik Vinko, 266, 267
 Bismarck von Otto, 286
 Bjelić Krste, 230
 Björnson Bjørnsterne, 53
 Blažević Jakov, 214
 Bleiweis Janez, 10, 42, 46
 Böhm Andreja, 300
 Bohorič Adam, 41
 Bole Velimir, 171
 Bonaparte Napoleon, 41
 Brenk Klas, 227
 Brkić Duško, 213
 Broz Josip Tito, 28, 119, 120, 129, 146, 148, 161, 180, 182, 184, 186, 194, 197, 198, 199, 200, 205, 211, 214, 215, 212, 317, 318, 335
 Bučar France, 6, 245, 282
 Bulatović Momir, 325, 333

Bulc Marko, 236

C

Cankar Ivan, 13, 53
 Cankar Izidor, 83, 85
 Cergol Izidor, 109, 110, 113
 Cevc Emilijan, 201
 Chomsky Noam, 298
 Churchill Randolph, 118
 Churchill Winston, 182
 Clark Wesley, 331
 Clinton Bill, 333, 334, 335
 Cvetković Dragiša, 18, 122, 145
 Cvjetičanin Danijel, 310

Č

Černe Anton, 45
 Črnež Janez, 283

Ć

Ćosić Dobrica, 204, 205, 212, 213, 245, 246, 326

D

d'Hondt Victor, 97
 Dalmatin Jurij, 41
 Davičo Oskar, 213
 De Gasperi Alcide, 185
 del Ponte Carla, 334, 335
 Diminić Dušan, 212
 Dimitrijević Mita, 97
 Djilas Milovan, 141, 148, 149
 Dobriensky Adolf, 47
 Dolenc Ervin, 122
 Dolinar France Martin, 86
 Drašković Vuk, 325, 329, 332
 Drnovšek Janez, 244, 245, 299
 Dubček Aleksander, 306
 Dulles A. W., 20
 Duša Zdravko, 226, 227, 228

Đ

Đanković Dan, 212
 Đilas Milovan, 136
 Đinđić Zoran, 309, 328, 329, 334, 335

E

Eden Anthony, 184
 Ehrlich Lambert, 20, 21, 83
 Einspieler Andrej, 10
 Engels Friedrich, 141

F

Fajfar Tone, 130
 Filač Vilko, 226
 Finžgar Fran Saleški, 83
 Franc Ferdinand, 11
 Francisci Jan, 48
 Frasure Robert, 329
 Furet François, 87

G

Gaber Slavko, 289
 Gaj Ljudevit, 42
 Garton Ash Timothy, 297
 Gašparič Jure, 108, 122
 Gellner Ernest, 78
 Gensher Hans-Dietrich, 321
 Gerič Slavko, 235
 Giddens Anthony, 78
 Gjuričova Adela, 308
 Glucksmann Andre, 87
 Golob Jani, 226
 Gonin Jean-Marc, 247
 Gorbačov Mihail, 297, 321
 Gosar Andrej, 69, 83, 112, 201
 Gradnik Alojz, 105
 Grafenauer Bogo, 180, 230
 Grafenauer Ivan, 201
 Gregorič Danilo, 109
 Gregurek Miroslav, 312
 Griffin Roger, 111
 Gros Vitomir, 284

H

Hafner Vinko, 230
 Haider Jörg, 111
 Haines Gerald, 298
 Hare Thomas, 97
 Havel Jiří, 307
 Havel Vaclav, 306, 307
 Hebrang Andrija, 147, 211, 213, 216
 Herman Bogdana, 229, 232
 Hitler Adolf, 103, 104, 112, 121
 Hlinka Andrej, 52
 Hobsbawm Eric, 78, 117

Hodža Milan, 40, 44
 Hohnjec Josip, 64, 92
 Hrast Silvo, 202
 Hribar Ivan, 104
 Hroch Miroslav, 78
 Hurban Jozef Miloslav, 44
 Husak Gustav, 306
 Hvalica Ivo, 287, 289

I

Ilešič Fran, 52

J

Jakeš Miloš, 306
 Jančič Zlatko, 226
 Jančiković Toma, 211
 Janez Pavel II., 86
 Janša Janez, 254, 257, 258, 260, 261, 266,
 269
 Janžekovič Janez, 84, 85
 Jeglič Anton Bonaventura, 83
 Jelačič Josip, 45
 Jelinčič Plemeniti Zmago, 287
 Jeran Luka, 79
 Jeza Franc, 201, 203, 204, 205
 Jovanović Slobodan, 95
 Jović Borisav, 243, 244, 261
 Jožef II., 40
 Judnič Jaka, 226

K

Kadijevič Veljko, 245
 Kandare Fran, 109
 Karadjordjevič Aleksander, 22, 55, 66,
 108, 113, 117, 119, 122, 124, 197
 Karadjordjevič Peter II., 23
 Karadžić Radovan, 329
 Kardelj Edvard, 24, 28, 96, 112, 119, 120,
 129, 130, 136, 145, 146, 154, 155, 180,
 181, 183, 185, 197, 198, 199, 200, 205,
 212, 213, 214, 216, 237, 246
 Karel I., 54
 Kautsky Karl, 142
 Kavčič Stane, 157, 199, 200, 205
 Kek Franci, 284
 Kerenski Aleksander Fjodorovič, 129
 Kidrič Boris, 25, 130, 134, 136, 137, 147,
 156, 227, 246, 259
 Klančnik Jurij, 202, 204
 Klaus Vaclav, 306, 307, 308

- Kline Miro, 226, 227
 Klvačova Eva, 307
 Kocbek Edvard, 83, 130, 137, 201, 211
 Kolenc Jože, 267
 Kollar Jan, 42, 45, 47
 Kolšek Konrad, 261
 Konradi Egon, 232
 Kopeček Michal, 308
 Kopitar Jernej, 41
 Koprivc Jak, 236, 237
 Korošec Anton, 11, 14, 15, 17, 19, 55, 82, 83, 84, 89, 106, 108, 110, 119, 122
 Kostić Rudi, 203, 204
 Košak Silvin, 202, 204
 Koštunica Vojislav, 328, 332, 333, 334, 335
 Košutić Augustin, 210, 211
 Kovač Bogomir, 171, 299
 Kovačević Nino, 226
 Kozinc Branimir, 103, 112
 Kraigher Boris, 198, 200, 205, 213, 214
 Kramer Albert, 62, 122
 Kranjc Marko, 105, 106, 109, 113
 Krefit Ivan, 284
 Krek Janez Evangelist, 12, 51, 81, 82, 89
 Krek Miha, 19, 21, 121, 180
 Kristan Etbin, 61
 Krkovič Anton, 266, 267
 Kučan Milan, 30, 244, 245, 284
 Kuhar Alojzij, 21, 122
 Kukman Vladimir, 201
 Kulovec Fran, 83, 121
 Kuster Avgust, 108
 Kušej Gorazd, 203
- L**
- Lavtižar Bebler Darja, 284
 Lazarevič Žarko, 122
 Lehocky Emanuel, 52
 Lenin Vladimir Iljič, 141, 142, 143, 146
 Leontić Ljubo, 104
 Leopold II., 40
 Levstik Fran, 49
 Levstik Vladimir, 105, 106
 Linhart Anton Tomaž, 41
 Ljotić Dimitrije, 109, 110, 111, 113
 Lončar Dragotin, 65, 69
 Luckmann Thomas, 77
- M**
- Maček Ivan, 122, 200, 205
 Maček Vladko, 145
 Magovac Božidar, 210, 211
 Mahnič Anton, 51, 79, 80, 81, 84, 89
 Maister Rudolf, 56, 176
 Marija Terezija, 40
 Marinc Andrej, 238
 Marinko Miha, 156, 159, 199, 200, 205
 Markovič Mira, 328
 Martelanc Saša, 202
 Marx Karl, 141, 142
 Masaryk Tomáš Garrigue, 49, 52, 56
 Matija Majar Ziljski, 8, 10, 43
 Maurras Charles, 109
 Mečiar Vladimir, 307, 323
 Melik Vasilij, 46, 92, 95
 Menart Janez, 225
 Mencinger Jože, 300, 303, 305
 Michnik Adam, 87
 Mihailović Draža, 131
 Mihajlovič Vojislav, 333
 Milošević Slobodan, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 260, 309, 313, 318, 320, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 336
 Milošević Vladimir, 269
 Milutinović Milan, 332
 Mirtič Bogomila, 236
 Mišić Zoran, 212, 213
 Mljač France, 202
 Molotov Vjačeslav, 146
 Montesquieu Charles-Louis, 288
 Morgan William D., 184
 Morina Rahman, 319
 Mrkaić Mičo, 299
 Murko Vladimir, 201
 Mussolini Benito, 104, 107, 121
 Myant Martin, 307, 308
- N**
- Nagode Črtomir, 131
 Natlačen Marko, 17, 19, 20, 21, 121, 122, 229, 231
 Naumann Klaus, 331
 Nedić Milan, 117
- O**
- Ojdanič Dragoljub, 332
 Opačić Čanica Stanko, 213

P

Panić Milan, 326
 Papič Zdravko, 226, 227
 Pauliny-Tóth Viliam, 40, 50
 Pavel VI., 189
 Pavelić Ante, 23
 Pavić Nino, 233
 Pavković Nebojša, 334
 Perc Franc, 236
 Perc Leopold, 225, 231, 235
 Perovšek Jurij, 122
 Pešić Vesna, 329
 Peterle Lojze, 86, 247
 Petranović Branko, 108
 Pezdir Rado, 299
 Pij IX., 79
 Pij XI., 68
 Pij XII., 118
 Pirjevec Dušan, 204, 205, 212
 Pirjevec Jože, 319
 Plavevska Aleksandra, 231, 232
 Pleterski Janko, 120
 Podobnik Janez, 287
 Pohlin Marko, 41
 Popovič Anica, 304
 Požar Anton, 85
 Pregelj Žarko, 284
 Prepeluh Albin, 65
 Prešeren France, 42
 Pribičević Svetozar, 105
 Prijatelj Srečko, 289
 Proudhon Pierre-Joseph, 142
 Pukšič Franc, 287

R

Rahten Andrej, 122
 Rainer Friedrich, 22
 Ranković Aleksandar, 145, 199, 200, 205, 214
 Ravnihar Vladimir, 70
 Ravnik Miha, 236
 Renner Karl, 184
 Repe Božo, 98
 Repovš Jernej, 227, 236
 Ribar Ivo, 130
 Ribbentrop, 146
 Ribičič Ciril, 236, 237
 Ritter William, 53
 Rode Primož, 284
 Rösener Erwin, 22

Rostohar Mihajlo, 81
 Rotar Drago, 202, 204
 Rousseau, 82
 Rožman Gregorij, 20, 23
 Rupar Pavel, 289
 Rupel Dimitrij, 245
 Rupnik Leon, 21, 22, 23, 109, 110, 113
 Rybář Otokar, 61

S

Sadam Husein, 331
 Sagadin Štefan, 95
 Santino Antonio, 189
 Seton-Watson R. W., 53
 Sitar Sandi, 228
 Slapar Janez, 255, 267
 Slomšek Anton Martin, 46
 Smith Anthonyja D., 78
 Smodlaka Josip, 182
 Smoljan Bariša, 211
 Snoj Franc, 20, 180
 Stalin Josip Visarionovič, 143, 145, 147, 184
 Stambolić Petar, 212
 Stele Franc, 201
 Stiplovšek Mirko, 122
 Stojadinović Milan, 17, 108, 113
 Stojiljković Vljako, 332
 Sušnik Anton, 66
 Svetek Franc, 131

Š

Šainović Nikola, 332
 Šega Drago, 212
 Šešelj Vojislav, 325
 Šetinc Franc, 236, 237, 238
 Šinigoj Dušan, 168
 Škvarna Dušan, 46
 Šmon Franc, 83
 Šnuderl Makso, 131
 Šolar Jakob, 83, 201
 Špegelj Martin, 242, 243, 248
 Šteiner Martin, 96
 Šter Andrej, 283
 Štiblar Franjo, 299
 Štih Bojan, 230
 Štoka Drago, 202
 Štúr Ľudovit, 43, 44
 Šturm Artur, 109
 Šubašić Ivan, 119, 182, 211

Šuklje Fran, 105
 Šuštar Alojzij, 87
 Šušteršič Ivan, 53, 83
 Šušteršič Janez, 297
 Šutej Juraj, 211

T

Taafe Eduard, 50, 51
 Tisza Kalman de Borosjenö, 51
 Togliatti Palmiro, 186
 Tomažič Anton, 283
 Tomec Ernest, 83
 Tominec Angelik, 83
 Tomšič Ivan, 201
 Toplišek Janez, 203
 Trekman Borut, 203
 Trestić-Pavičić Ante, 53
 Trifunović-Birčanin Ilija, 105
 Trocki Lev, 142
 Trubar Primož, 41
 Tuđman Franjo, 213, 214, 241, 242, 243,
 244, 247, 248

U

Ussar Verner, 203
 Ušeničnik Aleš, 81, 82, 85

V

Vauhnik Vladimir, 20
 Vavpotič Vlado, 155
 Velkaverh Dušan, 226
 Velliste Trivimi, 322
 Vernet Daniel, 247

Vidmar Josip, 227, 230
 Vidmar Jure, 324
 Vlahović Joža, 234
 Vode Angela, 131
 Vošnjak Josip, 10
 Vratuša Anton, 181
 Vraz Stanko, 42
 Vrhunc Vinko, 155
 Vujatović Rajko, 232, 234, 235
 Vukmanović Svetozar, 199

W

Williamson John, 298
 Wilson Woodrow, 82, 145, 176, 193
 Wolfgang Schieder, 111

Z

Zabukovec Zdravko, 284
 Zakonjšek Jože, 284
 Zakrajšek Kazimir, 20
 Zemljarič Janez, 236
 Zlobec Ciril, 225
 Zorman Fortunat, 85
 Zver Milan, 69
 Zwitter Fran, 180, 181, 183, 194

Ž

Žebot Ciril, 21, 83
 Žerjav Gregor, 62
 Žibert Nikolaj, 289
 Žigic Rade, 213
 Živković Petar, 108

OSAMOSVOJITEV 1991: država in demokracija na Slovenskem
v zgodovinskih razsežnostih

HISTORIA 20

In dem
sambt die
in gefang
nai v
ten

20,00 €